

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

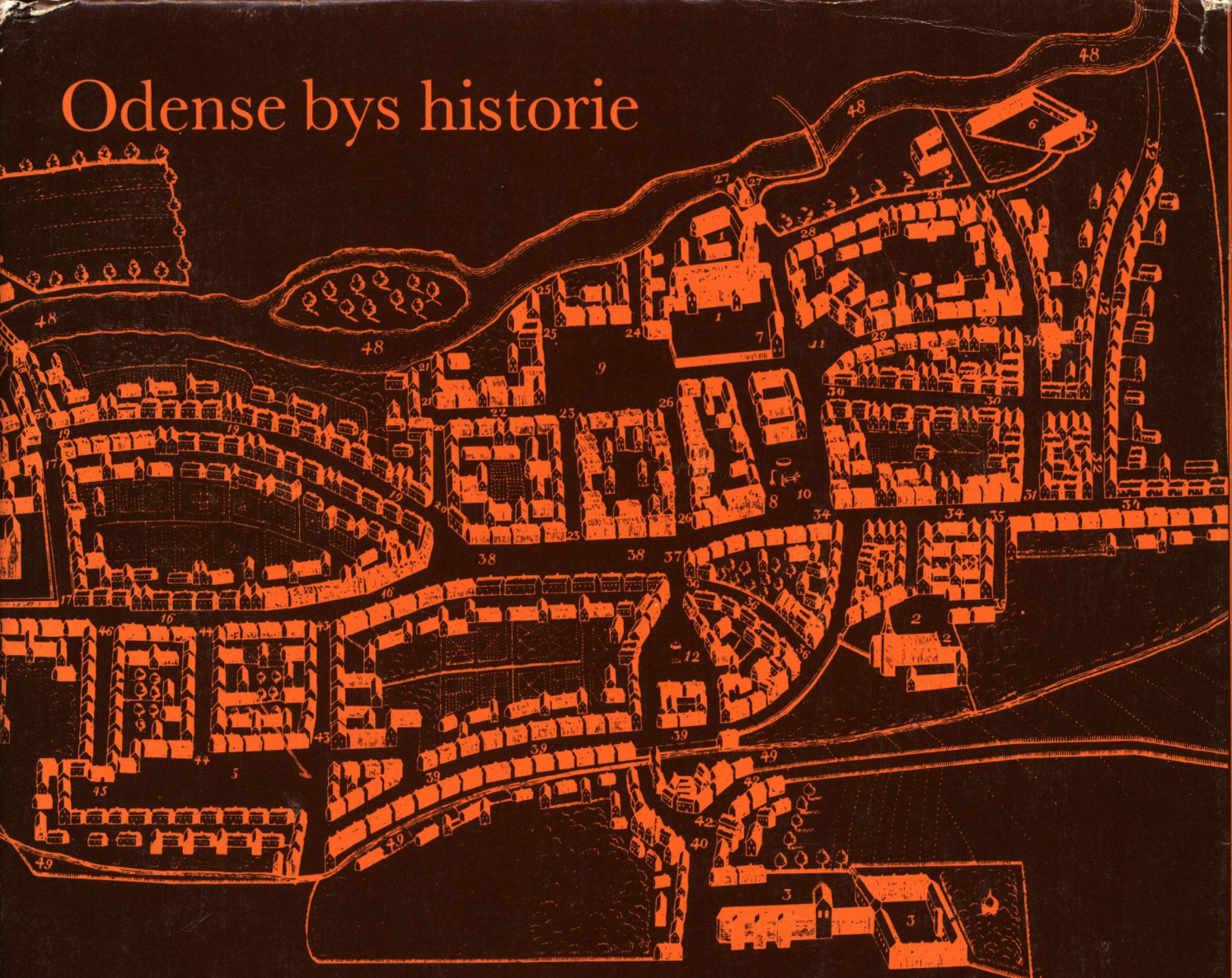
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

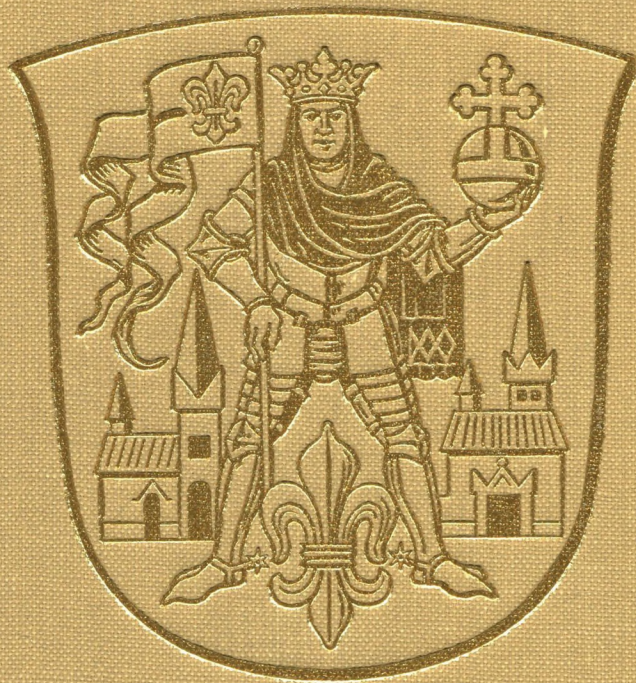
Odense bys historie

Aage Fasmer Blomberg

DE MAGRE ÅR ODENSE 1660-1700

UDGIVET AF ODENSE KOMMUNE 1980

Odense bys historie

Aage Fasmer Blomberg

De magre år · Odense 1660 · 1700

Odense bys historie

Redaktionsudvalg:

Tage Kaarsted (formand)

Hans Chr. Johansen

Niels Oxenvad

Carsten Tofte

Redaktionssekretær og billedredaktør:

Jørgen Thomsen

Aage Fasmer Blomberg

De magre år Odense 1660 · 1700

Udgivet af Odense Kommune

I kommission hos Odense Universitetsforlag · 1980

DE MAGRE ÅR
ODENSE 1660 · 1700

© by Aage Fasmer Blomberg

Bogen er trykt hos AiO Tryk as, Odense

med Baskerville 11/13

på 115 g Thai-Cote fra De forenede Papirfabrikker (Dalum Papirfabrik)

Reproarbejdet er udført af Repro offsetreproduktion, Odense

Den typografiske tilrettelæggelse er foretaget af Poul Jeppesen

Printed in Denmark 1980

ISBN 87-7492-302-1 (Odense bys historie)

ISBN 87-7492-308-0 (De magre år)

Indholdsfortegnelse

1	Indledning	9
	Freden 1660 9 · Statsgælden 1660 10	
2	Odense i sommeren 1660	12
	Freden forkyndes 12 · Retsopgøret 12 · Tilstanden i byen 13	
	Indkvarteringen i forår og sommer 1660 16	
	Mangel på levnedsmidler og flugt fra byen 18	
	Borgmester og råds bønsskrift 19	
	Byens tilgodehavende hos kronen og byens gæld 20	
	Ny indkvartering i sommeren 1660 23	
	Fordelingen af byrderne 28	
3	Stændermødet i København i efteråret 1660	31
	Indkaldelse til stændermøde 31 · Odenses førsteborgmester 31	
	Odenses andenborgmester 34	
	Biskop Laurids Jacobsen Hindsholm 35	
	Stænderrepræsentanternes valg og afrejse 36	
	Stændermødet i København 1660 40	
	Biskop Laurids Jacobsen Hindsholm 41 · Borgernes program 42	
	Borgmester Thomas Brodersen Risbrich 43	
	Videre forhandlinger på stændermødet 43	
	Biskoppen og førsteborgmesteren forlader København 44	
	Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg 46	
	Biskop Laurids Jacobsens sidste rejse til København 47	
4	Krongodsudlægget og Odense bys gæld	49
	Krongodsudlæg 49	
	Udlæg af Dalum klostres og Sct. Knuds klostres len 50	
	Krongodsudlæg til Odense by 52	
5	Odense i enevældens første år	56
	Enevoldsarveregeringsakten 56 · Nye skatter, afgifter og forbud 57	
	Takseringen 1661 59 · Takseringen i sommeren 1662 62	
	Stabelstadspolitik 63 · Næringslivet 65	
	Magistratens bønsskrift fra foråret 1662 69	
	Odense og den fynske adel 70	
	Hannibal Sehested og rådsaristokratiet 72	
	Fornemme gæster i Odense 75 · Stigende kriminalitet 80	

6	Den sociale uro i Odense 1665–67	83
	Kritik af borgmester og råd 83 · De 24 mænds bønsskrift 84	
	Skatteligningen 1665 85 · Et bønsskrift om en præsident 85	
	Mødet på rådhuset den 27. oktober 1665 87	
	Borgmester Thomas Brodersen Risbrichs død 88	
	Borgernes andet bønsskrift til kongen 89	
	Kommissionsforretningen 1665 91	
	Borgmesters og råds erklæring på borgernes klager 84	
	Borgernes bønsskrift til kommissionen og til kongen 96	
	Nye erklæringer og forhør 97 · Kommissionens afgørelse 98	
	Borgerstandens nye bønsskrift til kongen i 1666 100	
	Borgerstandens anklagepunkter 101	
	Christen Hansen Lime og borgmester og råd 105	
	Striden mellem borgerskabet og øvrigheden for Højesteret 106	
	Mødet på rådhuset den 2. november 1666 108	
	Rådhusmødets følger 110	
	Procesomkostningerne og kongens afgørelse 113	
	Christen Hansen Lime 114	
7	Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og brødrene Jens og Niels Lassen	116
	Befolkningen på Fyn og statsomvæltningen 116	
	Borgmester Knud Jacobsen og de magthavende i 1660erne 117	
	Injurieproces mod Niels Lassen 120	
	Bryllupsgildet i bispegården 112 · Sandemandstov 123	
	Højesterets behandling af sagen og kongens indgriben 123	
	Kongens afgørelse og Højesterets dom 124	
8	Central- og lokalstyre 1660–1700	127
	Kollegiestyrets indførelse 127 · Amter og amtmænd 128	
	Periodens stiftamtmand 130 · Krigs- og landkommissærerne 134	
	Købstadstyrelsen efter 1660 135 · Købstadforordningen 1682 137	
	Rådets virksomhed og indtægter 139	
	Rådets møder og mødepligt 141	
	Folkelig deltagelse i byens styre 142	
	Modsætninger i magistraten 145 · Periodens borgmestre 151	
	Rådmændene 157 · Byskriveren 162 · Byens arkiv 165	
9	Handel og skibsfart	168
	Staten og byerhvervene 168 · Opkøb af korn og smør 170	
	Studehandel 173 · Vigelsø 176 · Byens handelsflåde 178	
	Redere og skibe under Den skånske Krig 179	
	Udførslen fra Odense 1680–99 183	
	Indførsel over Odense toldsted 187	
	Regeringens manufakturpolitik 189	

	Krambod-, torve- og markedshandel 191 · Markedshandel 193	
	Mål og vægt 196 · Købmænd og købmandslav 198	
10	Håndværk og bymark 202
	Lavene 202 · Lavene og magistraten 203	
	Oldermanden og lavsbrødrene 204 · Bønhaser 207	
	Svende og lærlinge 208 · Staten og lavene 210	
	Guldsmedelavet 213 · Bagere og slagtere 215	
	Vognmændene 221	
	De små og store vognmænd. Ægtkørsel 221 · Bymarken 223	
11	Befolkningsproblemer – skatteudskrivninger og kontributioner – sociale forhold 227
	Befolkningsspørgsmålet 227 · Indvandringen til Odense 229	
	Udvandring 231 · Mandtallet 1672 233	
	Administration af skatterne. Taksering – kvarter – roder – taksereborgere – rodemestre og takseremester 236	
	Kæmnerne 237 · Kæmnerregnskabet 1693 239	
	De kongelige skatter, afgifter og kontributioner 1663–1674 242	
	Takseringen 1669 og Hans Willumsen 246	
	Magistratens bønskrifter 1669 og 1670 247	
	Konsumtionens genindførelse 248 · Takseringen 1674 249	
	Ekstraskatter og afgifter under Den skånske Krig 1675–79.	
	Krigsstyr 252 · Krigsstyr 1677 255 · Andre ekstraskatter 256	
	Kontributioner under Den skånske Krig 1675–79 257	
	Skatter og afgifter 1680–91. Grundskat 1682 261	
	Krigshjælp 1683 264 · Odense bys skatter 1670–1686 266	
	Defensionsstyr og fortifikationsskat 267	
	Christian Siegfried von Plessen og finansstyrelsen 1692–99 269	
	Sociale forhold. Befolkningsgrupper 271	
	Fattigvæsenets organisation 273 · Stodderkonger 274	
	De fattiges penge 275	
	Generalkrigskommissær Otto Pogwisch og de fattiges penge 277	
	Uddelingen til de fattige 277	
	Gråbrødre hospital og andre stiftelser 279	
	Kompetencestridigheder. Biskop Niels Bang og vicebiskop Rudolph Moth 280 · Krisetider 281	
	Stiftamtmand Erik Banner og biskop Kingo som hospitalsforstandere 283	
	Biskop Kingo, stiftamtmanden og Odense magistrat 286	
	Hospitalslemmerne 287	
12	Retsvæsen – politi – militær 292
	Bytinget 292 · Byfogeden 294 · Kriminalitet 297 · Prokuratorer 302	
	Rådstueret 303 · Overformyndere 304	

Fynbo landsting og landsdommere	304	· Landstingsskrivere	306
Politi	309	· Militær	310
Den skånske Krig. Udskrivning og indkvartering	312		
Frygt for svensk landgang på Fyn	315		
De münsterske tropper	317		
Det fynske nationale regiment til fods	321		
13 Kirke og skole			323
Biskop Laurids Jacobsen Hindsholms sidste år	323		
Biskop Niels Bang	324		
Biskop Niels Bang og vicebiskop Rudolph Moth	325		
Biskop Thomas Kingo	326		
Biskop Thomas Kingo og stiftamtmand, baron Helmuth von Winterfeldt	327	· Biskop Thomas Kingo og magistraten	333
Biskop Thomas Kingo og hans embedsvirksomhed	336		
Kingos poetiske virksomhed i Odenseårene	340		
Biskop Kingo, familie og venner i bispegården	343		
Kirkerne	350	· Sct. Hans kirke	350
Sct. Knuds kirke	352		
Vor Frue kirke og Gråbrødre kirke	354	· Ernst Brandenburg	355
De gejstlige og deres privilegier	356		
Nogle odenseanske gejstlige	357	· Kirkelige bestillingsmænd	360
Organister	361	· Kirkedisciplin	363
Tammerretten	366		
Den danske skole	367	· Den latinske skole	368
Rektorer og hørere	369	· Sang-, musik- og anden undervisning	374
Skolens indtægter, legater og disciple	376	· Odense gymnasium	380
Professorerne	382	· Disciplene i gymnasiet	385
Plan om gymnasiets nedlæggelse	386		
14 By og borger			388
Udlændinges syn på Odense	388	· Rejselivets besværligheder	389
Streng vintre og fugtige somre	390		
Samlingssteder for byens borgere	393	· Odense ved sommertid	394
Huse, gårde og deres indretning	395		
Portrætter og portrætmalere	397		
Bøger og bogsamlinger. Boghandel og bogauktion	398		
Musik og musikere	400		
Familiesammenkomster og andre fornøjelser	402		
Forurening – hygiejne – vandforsyning	404		
Læger og badskærere	406	· Brandvæsen og ildebrande	407
Efterskrift			410
Noter			411
Kilde- og litteraturfortegnelse			445
Navneregister			451

1 · Indledning

Freden 1660

Den 26. maj 1660 sluttedes der i København fred mellem Danmark-Norge og Sverige. Den krig, som Frederik III havde begyndt i 1657 af frygt for den svenske militærmagt, havde ført til store landafståelser. Sejrherrerne var dog i første række de tre vestmagter: England, Frankrig og Nederlandene. Ved fredsslutningen fik de gennemført deres ligevægtspolitik i Norden, og særlig for Nederlandene var freden i København tilfredsstillende. Danmark var blevet bevaret som en selvstændig stat, og freden var i det store og hele blevet til på hollændernes vilkår.

Danmark-Norge og Sverige måtte i 1660 slutte fred på de betingelser, der var blevet aftalt ved fredsslutningen i Roskilde 1658, dog vendte Trondheims len tilbage til Norge og Bornholm til Danmark. Sverige fik ikke noget andet land som erstatning, og vestmagterne forhindrede, at den svenske Østersøpolitik kunne gennemføres, men Frederik III fik ikke de skånske lande tilbage, hvad der var hårdt for ham at gå med til; i en samtale den 3. februar 1660 med den engelske ambassadør erklærede kongen, at han »hellere ville dø end gå ind på en fred, som gjorde København til en grænseby, således at kongen ikke kunne hvile i sin seng i fuldkommen tryghed«.

Håbet om at genvinde landskaberne øst for Øresund levede dog videre og var vel den væsentligste årsag til, at regeringens sæde ikke blev flyttet til et mere centralt sted i riget, men forblev i København, der siden 1660 har ligget i en udkant af riget.

Freden i København blev overalt hilst med glæde. Efter tre års kulde, sult og udplyndring længtes befolkningen efter at vende tilbage til normale forhold. Krigstrætheden var stor hos alle. De, der havde frygtet for, at krigen ville føre til Danmarks udslættelse som en selvstændig stat, kunne glæde sig over, at freden sikrede rigets fortsatte eksistens, men tabet var stort. Hele det gamle landområde øst for Øresund var gået tabt, og den svenske militærmagt var stadig en realitet, man måtte leve med. Fremtiden tegnede sig alt andet end lys for det danske folk.

Billedet lader ane, at Christian IVs svigersøn, rigsskatmester Hannibal Sehested (1609–66) var en bestemt herre. Den hollandske maler Karel van Mander har udført arbejdet. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Statsgælden 1660

Under krigen havde staten pådraget sig en betydelig gæld; hvor stor den var, havde man i sommeren 1660 næppe nogen forestilling om, men i det nyoprettede skatkammerkollegium, som Hannibal Sehested ledede som rigsskatmester fra efteråret 1660, arbejdedes ihærdigt på at få en oversigt over rigets gæld og over landets kreditorer.

Ved udgangen af 1660 forelå Skatkammerkollegiets opgørelse. Den viste, at staten havde ca. 600 kreditorer, hvoraf de 493 var hjemmehørende i Danmark. Statens gæld androg ca. 5 mill. rigsdaler. Hvor stort et beløb det drejer sig om, vil man forstå, når man erfarer, at den samtidige værdi af Danmarks jord var beregnet til 25 mill. rigsdaler. Gælden var altså betydelig, men dog trods krigen ikke meget større end i Christian IVs sidste år, og sammenligner man den med statsgælden i andre europæiske stater, var den ikke afskrækkende.

Mere tungtvejende var det, at statens kreditmuligheder var ud-tømte, at landets produktionsapparat var ødelagt, og at forrentningen af gælden ville overstige kronens indtægter. Krongodsindtægterne havde i 1600-tallet vist en meget ringe vækst. Udnyttelsen af krongodset havde allerede før krigen nået grænsen for, hvad dette økonomisk kunne afkaste. Kronens samlede godsværdi var på ca. 11 mill. rigsdaler og ville med en afkastning af 3-4 % pr. år indbringe 0,33-0,44 mill. rigsdaler, men herfra skal trækkes driftsomkostningerne ved lensadministrationen, og da den almindelige rente var 6 %, var det en umulig opgave at forrente gælden.

Indtægterne af told og forbrugsafgifter var næsten ophørt, og indtægterne af lenene uhyggeligt små. Under krigen havde man prøvet på at tilfredsstille rigets kreditorer ved pantsættelse af krongods. Fra august 1658 og til september 1659 var ca. 9.860 tdr. hartkorn blevet pantsat for et beløb af mindst 490.000 rigsdaler, og man antager, at ved udgangen af 1660 var $\frac{1}{6}$ af krongodset pantsat. Man søgte også at stille kreditorerne tilfreds ved at give dem assignationer, d.v.s. anvisninger på forventede statsindkomster. Hvor meget af kronens indtægter, der således var bortassigneret eller pantsat, havde man i sommeren 1660 intet begreb om, men på denne måde kunne statsgælden ikke bringes ud af verden, og at betale med rede penge var man fuldstændig ude af stand til.

Som nævnt var landets produktionsapparat ødelagt. Landets hovederhverv, landbruget, var i store vanskeligheder. Megen jord lå i sommeren 1660 udyrket hen, manglen på kreaturer og såsæd var

følelig, handel og håndværk stod i stampe. Et kæmpemæssigt genopbygningsarbejde forestod, og det kostede penge, men rigets pengekasse var tom, rede penge var en mangelvare ikke blot for staten, men også for den enkelte borger. Mere end noget andet var en hærreduktion en bydende nødvendighed. Den ville ikke blot formindske statens udgifter, men også lette den tunge indkvarteringsbyrde, der hvilede på befolkningen.

Officerer og soldater skulle imidlertid inden reduktionen have udbetalt deres resterende sold, og resultatet måtte derfor blive nye tyngende skatter på en befolkning, hvis velstand var forsvundet under krigen. Konge og rigsråd så sig i sommeren 1660 tvunget til at indkalde stænderne for at få nye skatter bevilget.

Et såre repræsentativt maleri af kong Frederik III (1609–70) som krigsherre i svenskekrigene, malet af den tyskfødte Wolfgang Heimbach i 1660. Så drabelig, som billedet viser, var Frederik III nu ikke, og Danmark mistede også en stor del af sit landområde i hans regeringstid. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

2 · Odense i sommeren 1660

Freden forkyndes

Blyantstegning af Christian IV på dødslejet i 1648, formentlig af tegneren Christian Rosenberg og fra 1800-tallet. Den gamle konge modtager den sidste nadver af sin hofpræst, mens Corfitz Ulfeld støtter sig til sengens fodende. Hofpræst var på dette tidspunkt Laurids Jacobsen Hindsholm (ca. 1600–63), men da der ikke er overleveret billeder af den senere fynske biskop, er det indtryk, tegneren her videregiver, ren fantasi. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Hvornår efterretningen om freden i København nåede Odense, vides ikke med sikkerhed, men officielt fejredes freden søndag den 3. juni 1660, hvor den blev forkyndt fra byens prædikestole, og da borgerne efter højmessens kom ud af Sct. Knuds kirke, blev freden bekendtgjort på torvet med trompetfanfarer og ved affyring af kanoner og musketter, hvortil der medgik 150 pund krudt. Den almindelige glæde var stor. Biskop Laurids Jacobsen Hindsholm skrev i sin dagbog: »Gud være evig æret for freden og gøre nådeligen, at den må blive bestandig«.

3. pinsedag, den 12. juni, kunne odenseanerne glæde sig over det festlige optog i gaderne, da smedsvendene flyttede deres skilt, og endelig afholdtes taksigelsesfest for freden over hele Fyn den 20. juni; i Sct. Knuds kirke prædikede biskoppen selv. Dagen efter begyndte den grå hverdag.

Retsopgøret

Tiden var nu inde til at gøre op med landsforræderne, de borgere, der havde vist sig alt for villige til at tækkes besættelsesmagten. Regeringen udstedte den 24. juli 1660 en forordning om »trætter og tvistigheder, som forårsages af sidste svenske fejde«. Heri beskæftigede man sig også med dem, »som godvilligt har givet sig i svensk tjeneste og ladet sig bruge mod deres fædreland og været skadelig med ord og gerning«. Regeringen opfordrede dog til at gå frem med varsomhed, da der var stor forskel på deres forhold. Især måtte man skelne mellem, hvad der var sket frivilligt, og hvad der var påtvunget folk. Visse medløbere skulle dog straffes; i første række nævnes folk, der havde solgt korn til svenskerne. Det var også strafbart at have skrevet til fjenden for at skade eller forråde landsmænd, at have medvirket til at pålægge dem særlige ydelser eller at have været virksom ved forhør af landsmænd. Kvinder, der havde holdt sig til fjenden, og mænd, der havde taget tjeneste hos svenskerne, skulle straffes.

I det store og hele synes man at have rettet sig efter regeringens påbud og at være faret frem med lempe. Nogle borgere i Odense har vel nok følt jorden brænde under sig, da der blev sluttet fred. Om der blev rejst tiltale mod nogen i anledning af forordningen af 24. juli 1660, ved vi ikke, da Odenses tingbøger for 1660-67 er gået tabt. Tiltale er der dog blevet rejst mod en guldsmed, der var gået i svensk tjeneste. Guldsmeden blev dømt, fordi han godvilligt havde tjent svenskerne som kvartermester, og hans gods og formue samt halvdel af hans hustrus boslod tilfaldt kongen og byen.

Tilstanden i byen

Odense var hårdt ramt i sommeren 1660, men den økonomiske tilbagegang for byen og rigets øvrige købstæder var ikke af ny dato. Den var begyndt dels ved Christian IVs uheldige deltagelse i Trediveårskrigen 1625-29 og dels ved de nedadgående konjunkturer for landbruget, der ramte købmændenes kunder: adel og bondestand; handelen med landbrugsprodukter var grundlaget for købstædernes trivsel.

Tilbagegangen fremskyndedes yderligere af Torstenssonskrigen 1643-45, og da Fyn blev krigsskueplads og besat af svenske tropper under Karl Gustav-krigene 1657-60, forsvandt den sidste rest af velstand. Størstedelen af borgerne levede i sommeren 1660 på et eksistensminimum, og bypatriciatets økonomi var undermineret. Flere af dets medlemmer var ruinerede.

Krigen havde medført udskrivning af soldater, indkvarteringer, stigende skatter, dobbelt brandskat til svenskerne, plyndringer og ødelæggelser samt svækkede handelsforbindelser. Det var derfor naturligt, at regeringen ønskede at få konkrete oplysninger om tilstanden rundt om i riget, og der blev derfor nedsat en række kommissioner, der dels skulle fremskaffe oplysninger om formueforholdene før 1658, dels oplysninger om krigens ødelæggelser.

Desværre er kommissionsakterne vedrørende tilstanden i Odense gået tabt. Det ville have været overordentligt værdifuldt at få oplysninger om, hvordan de dårligst stillede af byens borgere klarede sig i krigsårene og i tiden efter fredsslutningen, men kildematerialet svigter. Foruden kommissionsakterne er ikke blot rådstuebøgerne for tiden 1655-66, men også tingbøgerne for 1640-67 gået tabt, og ligeledes er alle byens kirkebøger fra 1650 og århundredet ud gået til grunde.

Om rådstueretten og bytinget har fungeret uden afbrydelser i

Kobberstik fra 1674 af historikeren, præsident i København Peder Hansen Resen (1625–88), der udarbejdede en stor Danmarksbeskrivelse med tilhørende kobberstik af byplaner m.m. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Resens kort over Odense by stammer fra 1670erne og er særpræget ved at fremstille byen set fra nord mod syd. Kortet her er en kopi fra biskop Engelstofts Odense byes historie. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

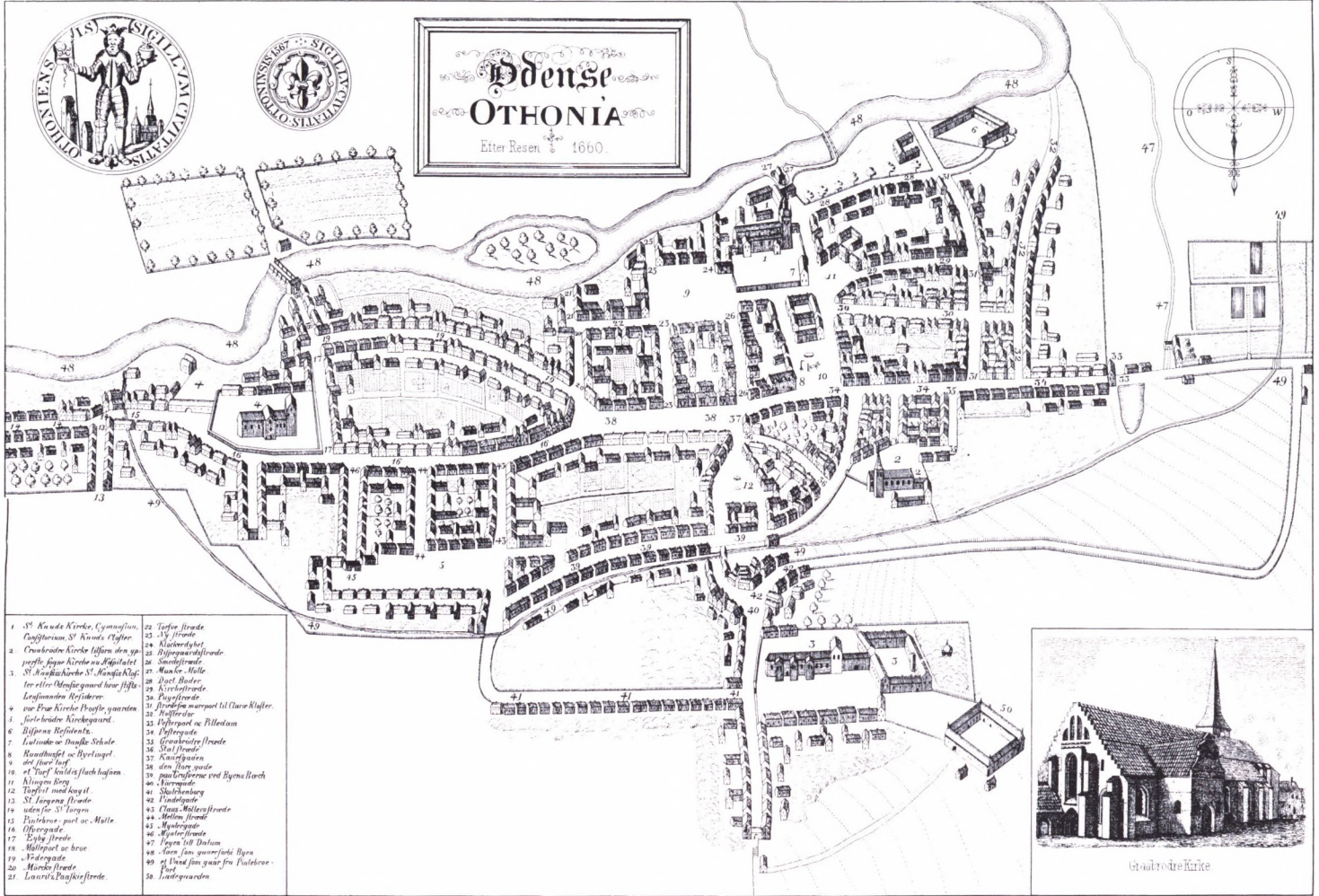
besættelsestiden, ved vi ikke med sikkerhed, men noget kunne tyde på, at bytinget ikke altid har kunnet afholdes. Efter fredsslutningen erklærede byfoged Erik Nielsen, at han i årene 1658-60 havde udstået »megen elendighed« og intet haft at leve af »uden den ringe løn«, og først i foråret 1663 stævnedes man en mand, der i sommeren 1659 havde begået et drab i en hattemagers hus i Odense, til rådstueretten.

Skønt et vigtigt kildemateriale således er gået tabt, kan andre kilder give os et billede af byens tilstand og borgernes vilkår i tiden efter fredsslutningen. En jordebog for Odense købstad fra 1661 giver oplysninger om, hvorledes det stod til med byens gårde og huse; i jordebogen opgives således antallet af gårde og huse, der stod ledige. Det drejer sig i alt om 12 gårde, 91 våninger, to huse og to øde jorder. Om den ene øde jord oplyses det, at der tidligere havde stået en bygning på grunden, men den var blevet revet ned af svenskerne. En af de øde gårde var gården ved Horsetorvet, »kaldet Klingebierig«; en anden gård, der lå i Vestergade, havde stået øde og ubeboet fra tre uger efter Mikkelsdag 1658 til ind i 1661. Værdien af de øde ejendomme er anført, men mangler dog for 18 våninger og to gårde. Resten af de øde gårde og våninger er vurderet tilsammen til ca. 2.000 rigsdaler; de fleste øde våninger findes i Over kvarteret, nemlig 26, de lavest ansatte lå i Neder kvarteret. Alle byens gårde, huse og ejendomme blev 1661 vurderet til 35.625 rigsdaler.

Af byens jorder var 71 tdr. såland, engene blev ansat til 20 læs hø, og skovene vurderet til 4 svins olden. Fra andre kilder ved vi, at det stod slemt til med skovene omkring byen. Åsum skov var ganske afhugget »til Sct. Hans klostres ildebrand«, og Højby skov eksisterede ikke mere. Folehaven, Slotshaven, Thorslund og Åløkkeskoven var blevet ganske forhuggede, og Sanderumgårds skov og Davinde skov blev kun vurderet til henholdsvis 20 og 24 svins olden, »eftersom den bedste skov er udgået så og af fjenden forhugget og omblæst«.

Det var gået hårdt ud over de kongelige ejendomme i og ved Odense; bygningerne på Dalum kloster manglede vindueskarme, døre og lofter. Synsmændene vurderede bygningerne til en værdi af 500 rigsdaler og erklærede, at reparationerne ville koste lige så meget som nye bygninger. Særlig bygningen med skriverstuen var meget ødelagt, og hvad der var endnu værre, brevene der og i den beslagne kiste i Dalum kirke var dels blevet spredt for alle vinde dels revet i stykker.

Fire bygmestre synede Sct. Knuds kloster og fik to sletdaler til deres traktement. Der fandt en nødtørftig reparation sted af tage, vinduer og tagrender. Rigsråden og ingeniøren Axel Urup var i for-

Kobberstik af rigsråd Axel Urup (1601–71). (V. Sylvest Frederiksen fot.).

året 1660 blevet lensmand på Sct. Knuds kloster. Han nåede aldrig at komme dertil, inden kronen skilte sig af med lenet, men hyggeligt var der heller ikke på klosteret. Størstedelen af inventaret var forsvundet; foruden nogle senge, borde og bænke nævnes på salen et højt skab til at sætte bøger i samt en beslagen gammel kiste med nogle gamle »munkebreve udi«. På Odensegård eller Sct. Hans kloster manglede også vindueskarmer, døre og bjælker; synet fandt sted den 19. september 1660, og synsmændene kom til det resultat, at reparationer og byggearbejder ville beløbe sig til godt 900 rigsdaler. I den følgende tid hjalp man sig så godt, man kunne. Hans muremester fik betaling »for adskillig flikkeri« og for at tage 1.900 tagsten af smedien og lægge dem over kongens og lensmandens værelser, og Jens glarmester indsatte 300 nye ruder, 120 i sommerstuen og 50 i vinterstuen.

Indkvarteringen i forår og sommer 1660

Lige siden foråret 1657 havde borgerne været plaget med indkvartering af soldater. Da de sidste svenske soldater afmarcherede i november 1659, håbede odenseanerne, at den tunge indkvarteringsbyrde endelig ville falde bort, men det gik helt anderledes. Indkvarteringsbyrden blev tværtimod endnu mere tyngende.

En uge efter slaget ved Nyborg i november 1659 blev de nederlandske tropper – ca. 2.400 mand fordelt på 24 kompagnier – indkvarteret i Odense. Da borgerskabet næppe talte 3.000, er det forståeligt, at det kneb med at skaffe plads til soldaterne, og mange klager over den tunge indkvarteringsbyrde kom til magistraten.

En af de mest berettigede klager kom fra en tidligere skriver på Dalum kloster. Han henvendte sig direkte til landkommissærerne og anførte, at det var blevet pålagt ham at indkvartere 16 soldater, skønt han kun havde et lejet kammer og ikke havde nogen borgerlig næring. Landkommissærerne gav ham ret i hans klage og skrev straks til borgmester og råd om at rette fejlen.

De nederlandske soldater var ikke mindre utilfredse med de ringe kvarterer og med den utilstrækkelige proviantering, der dog også ramte de kongelige tropper. Det var derfor en stor lettelse for alle, da en del af de nederlandske soldater efterhånden blev indkvarteret i de øvrige fynske købstæder, og endelig forlod alle nederlandske tropper i august 1660 Fyn og marcherede til Ribe.

De nederlandske soldater havde været en tung økonomisk byrde for de fynske købstæder. Oprindeligt havde det været tanken, at sol-

Udsnit af epitafium i Sct. Knuds kirke over førsteborgmester Thomas Brodersen Räsbrich (1600–65) og familie. Hele epitafiet ses side 88. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

daterne skulle holde sig selv med mad og øl af de soldpenge, der blev ydet dem af den nederlandske gesandt i København, men det blev der ikke noget af. Skatkammeret indhentede senere oplysninger hos øvrighederne i de fynske købstæder om, hvad de nederlandske tropper havde kostet i underhold fra december 1659 og til august 1660. Det viste sig, at de samlede udgifter beløb sig til 98.000 rigsdaler, og heraf var Odenses andel 60.000 rigsdaler.

Ikke alle nederlandske officerer havde haft trang plads og ringe forplejning i Odense. Major Johan de Beveren priste det gode kvarter, han havde hos rådmand Peder Pedersen Lerche i dennes gård på hjørnet af Overgade og Torvestræde, hvor han flyttede ind den 2. december 1659.

Majoren førte sin dagbog i tiden fra 10. november 1659 og til 13. juni 1660, da han kom tilbage til Haag. Han kalder Odense en velbygget by, der var ubefæstet; men ved åen, fortæller han, findes dog et ældre hornværk. Formentlig er der her tale om vikingeborgen på Nonnebakken. Han nævner, at kongsgården, d.v.s. Sct. Hans kloster, er øde, og at byen er stærkt medtaget af de svenskes hærgen. Trods det gode kvarter hos rådmanden var han dog utilfreds med sit ophold i byen. Odense havde, skriver den skuffede kriger, ry for at have de skønneste kvinder i Danmark, »men jeg har ikke set nogen, der fortjener det ry«. Men mennesker mødes, og sød musik opstår, og

i Vor Frue kirke døbt 5. august 1660 et »uægte« barn, hvis fader var en nederlandsk soldat.

Der var imidlertid andre indkvarterede i foråret og sommeren 1660 end de nederlandske soldater. Generalstaben havde holdt til i byen lige siden slaget ved Nyborg. De indkvarterede officerer havde mange heste med, og til borgernes fortvivlelse gjorde disse om foråret stor skade i Åløkken og Gammel Ladegårds løkke, indtil det blev forbudt officererne at lade dem græsse der, da der var græs nok andre steder. Til alt dette kom så de gennemmarcherende tropper; i hele perioden fra slaget ved Nyborg til hen på efteråret 1660 marcherede tropper gennem byen enten på vej til Sjælland eller til Jylland og hertugdømmerne, og byen skulle underholde dem. Således fik generalmajor Eckerichs regiment til fods, der var på vej til København, proviant i Odense den 30. august.

Mangel på levnedsmidler og flugt fra byen

Hverdagen i Odense i foråret og sommeren 1660 var grå og trøstesløs for langt den største del af borgerne; vinteren 1659-60, »den onde vinter«, havde været den hårdeste at komme igennem af de tre krigsvintre.

I løbet af sommeren ophørte ligningen til fattigvæsnet, og man måtte hjælpe de dårligst stillede ved at optage lån hos Gråbrødre hospital og hos private; fattige børn havde man måttet fordele blandt borgerne. Som nævnt klagede både de nederlandske soldater og andre over manglen på levnedsmidler. Det blev efter Fyns befrielse i efteråret 1659 en vanskelig opgave at skaffe proviant på den udspiste ø både til soldaterne og til civilbefolkningen, og særligt i forårs- og sommermånederne 1660 inden den ny høst var situationen nærmest katastrofal, især for civilbefolkningen. Regeringen så sig nødsaget til at forbyde al udførsel fra Fyn indtil videre af korn, smør og fedevare.

Straks efter slaget ved Nyborg kom feltmarskal Hans Schack til Odense og kom det fattige borgerskab til hjælp med brød. 2.000 skålpund (et skålpund = ca. 500 g) brød blev uddelt i november og 1.200 skålpund til nytår 1660. Juleaften 1659 gav borgmestrene ordre til guldsmed Peder Jespersen om at uddele brød til de fattige borgere til hjælp ved indkvarteringen. I et brev til sin svoger Bendix Blome klagede Hans Schack over manglen på øksne på Fyn. Der var ikke engang tilstrækkelig til militæret, de kostede nu 28 rigsdaler parret, og prisen steg stadig. Der var også mangel på heste for slet ikke at tale

om manglen på malt, havre og rug. Rugen kostede da 9-10 mark pr. tønde. I et brev til Frederik III fra foråret 1660 beklagede Schack sig over de store vanskeligheder, han måtte kæmpe med, navnlig oprettholdelsen af rytteriet voldte ham bekymring; på grund af mangel på foder døde den ene hest efter den anden.

I sommeren 1667 stævnedes overformynder Jens Madsen en del borgere til bytinget. Men de indkaldte vidner erklærede, at alle var døde undtagen Niels Madsen kræmmer, en del før krigen, en del under krigen og en del efter krigen. Ingen havde efterladt sig midler, og hvor arvingerne var, vidste ingen. Niels Mikkelsens kvinde havde på grund af armod forladt byen og var draget til Uggerslev. Hun var ikke den eneste, der under og efter krigen forlod byen, fordi de fandt forholdene der så triste og ulidelige, at de hellere ville søge en ny fremtid på landet eller i en anden købstad inden eller uden for landets grænser. Gang på gang nævnes i tingbøgerne borgere, der er flyttet ud på landet. Den mest kendte af de borgere, der efter 1660 forlod byen, er måske portrætmaleren Hans Schütte. Han synes at have forladt byen i 1661: i februar 1661 blev han sammen med andre udmeldt til at taksere byens ejendomme, takseringen sluttede den 10. juli, men i modsætning til de øvrige udmeldte har Hans Schütte ikke underskrevet vurderingsforretningen. Når han forlod Odense, var det dels på grund af gæld og dels på grund af den ringe mulighed for at eksistere som portrætmaler efter adelens og rådsaristokratiets økonomiske sammenbrud. Flere borgere fæstede ledige bøndergårde.

Borgmester og råds bønnskrift

Så snart freden var en kendsgerning, indsendte borgmester og råd den 3. juni 1660 et bønnskrift til kongen, hvori man anmodede om lindring i nogle af de tunge byrder, der da hvilede på byen og dens borgere, og som, hvis de fortsatte, ville føre til byens »totale ruin«. Man henviste først og fremmest til den stadige indkvartering af tropper i byen siden foråret 1657, endvidere til den dobbelte brandskat til svenskerne i 1658 og til alle de andre udgifter under den svenske besættelse; da bønnskriftet blev skrevet, lå endnu størstedelen af det nederlandske fodfolk i byen samt generalstaben, i alt ca. 1.600 mand, og man forsikrede, at under disse forhold forlod de mest formuende mænd byen, og de, som døde, efterlod sig kun tomme huse og stor gæld. Følgen heraf var, at byrderne kom til at hvile tungere og tungere på de borgere, der blev tilbage, og at byens indtægter var faldende.

Feltmarskal, greve Hans Schack (1609-76) står klar i rustning på Wolfgang Heimbachs portræt. (A. Brandt fot., Schackenborg).

Byens skatteindtægt, der i 1638 var 125 mark, var nu faldet til 43 mark. Værst af alt, fremhævede man, var det, at byen under krigen havde pådraget sig en stor gæld, og byen havde nu ikke så mange rede penge, at den kunne købe en skæppe rug.

Det havde været en katastrofe for borgerne, hvis ikke landkommis-særerne havde hjulpet byen med 200 tdr. korn fra det kongelige magasin. Men det forslog kun til tre dage, »så lide vi nød igen«. At tilstanden virkelig var så dårlig, bekræftedes af landkommis-særerne Steen Bille og Henning Pogwisch et par dage senere ved deres på-skrift på bønskriftet, hvori de bad kongen hjælpe den hårdt ramte by. Med dette bønskrift og kommissærernes påskrift rejste borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg til København. Allerede den 14. juni forelå kongens svar. Der kunne ikke blive tale om øjeblikkelig hjælp til byen, men der blev givet løfte om, at man ville sørge for at forbedre borgernes vilkår. Det kunne dog først ske, når de svenske tropper havde rømmet Sjælland.

Byens tilgodehavende hos kronen og byens gæld

Vi har bevaret en fortegnelse over, hvad indkvarteringen af kongens regimente i foråret 1657 kostede Odense. Udgifterne hertil samt leverance af heste med tilbehør til artilleriet beløb sig til 5.457 rigsdaler, hvortil kom en pengeforstrækning i juli 1657 på 1.000 rigsdaler, og inden svenskerne i 1658 besatte Fyn, var byens tilgodehavende hos kronen i alt 8.477 rigsdaler. Dette beløb havde man endnu til gode i sommeren 1660, og derfor ansøgte man allerede samme sommer om vederlag for denne sum. Anmodningen herom lå vistnok i Danske Kancelli, da borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg i juni rejste til København med det tidligere omtalte bønskrift til kongen. Under opholdet i København fik borgmesteren løfte om en del bøndergods, men foreløbig måtte man afvente udlægget af dette krongods, indtil krigskommissærernes regnskab var blevet afsluttet, og dermed syltedes så denne sag lige til 1664, hvad der var til stor skade for byen, der havde besvær med at holde kreditorerne hen.

Som tidligere nævnt havde Odense to gange i 1658 betalt brand-skat til svenskerne. Når byen blev så hårdt behandlet, hævdede magi-straten, at årsagen var den, at svenskerne havde truffet borgerskabet i gevær og på vagt ved strandsiderne imod Holsten, da de erobrede Fyn. Foruden brandskatten fik byen under besættelsen pålagt store afgifter, og da borgerne ikke længere økonomisk kunne klare byrder-

ne, så magistraten sig nødsaget til at gå lånevejen for at opfylde de svenske krav.

I sommeren 1660 havde man imidlertid ikke noget overblik over denne gæld, hverken hvad dens størrelse angik eller over mængden af kreditorer, og derfor besluttede borgmester og råd at nedsætte et udvalg, der skulle udarbejde en specifikation over gælden. Sammen med de 24 mænd nedsatte magistraten så et udvalg på otte borgere, der skulle undersøge fordringerne på byen. Udvalget bestod af rådmændene Peder Pedersen Lerche og Erik Nielsen, købmændene Knud Knudsen Seebled, Hans Wichmand og Niels Christensen i Overgade samt tre håndværkere: guldsmed Daniel Harder, skomager Laurids Amun og smed Hans Madsen. De kaldte kreditorerne til sig, gennemgik enhvers fordring på byen og fik fastsat, hvad byen skyldte, kapital og renter til 20. dags jul 1661; opgørelsen blev godkendt af de 24 mænd, »byens fuldmægtige«, den 9. februar 1661.

Til udvalget var indkommet fordringer fra et halvt hundrede kreditorer, der tilsammen krævede ca. 24.000 rigsdaler. De to største kreditorer var købmænd i Hamburg; den største var Deppe Lange med en fordring på 2.421 rigsdaler for leveret klæde, den anden Hamburgkøbmand var Peder Hansen, der var søn af den odenseanske rådmand Hans Mikkelsen. Peder Hansen nævnes i Hamburg i 1654, og han havde i 1660erne betydelige økonomiske interesser på Fyn og i Odense. Hans fordring lød på 1.676 rigsdaler; han havde bl.a. leveret klæde for 260 rigsdaler til generalfeltmarskal Wrangels vogn. Byen var også i gæld til købmand Hermann Segebode af Lübeck; han krævede 476 rigsdaler, og der var endnu en udenlandsk kreditor. Det var den svenske overkommisær Allert Siltman, som havde opholdt sig i Odense til nogle få dage før slaget ved Nyborg, og da svenskerne overgav sig i Nyborg by, blev han taget til fange. Desværre oplyses det ikke, hvorfor byen skyldte ham penge. Disse fordringer blev blankt accepteret.

De øvrige kreditorer var borgere i Odense med undtagelse af tre, heriblandt to fynske ridefogeder, hvoraf den mest kendte er Kaj Lykkes ridefoged på Rantzausholm, det nuværende Brahetrolleborg, Peter Børting. Under krigen var han i stand til at låne penge ud til adskillige; af »Regnskab og status efter svenskekrigen«, også kaldet *Den hvide Bog*, fremgår det, at det var borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg, der formidlede lånet gennem ridefogeden på Bramstrup, Herman Hermansen Zwollen. Den tredje fynske kreditor uden for borgernes række var rigsråden Jørgen Brahe til Hvedholm, hvis

Rigsråd Jørgen Brahe (1585–1661) til Hvedholm gør en statelig figur på dette billede med elefantordenen i firedobbelt guldkæde om halsen. Billedet er en kopi fra 1700-tallet af en ukendt kunstner. (V. Sylvest Frederiksen fot., tilhører Odense adelige Jomfrukloster, der nu er fusioneret med Roskilde kloster).

tilgodehavende var beskedent, kun 36 rigsdaler. Jørgen Brahe er den eneste adelige, der har lånt byen penge; rede penge har der ikke været at hente hos den fynske adel under krigen. Disse fordringer på i alt 250 rigsdaler blev også godkendt, og det samme gjaldt de krav, der indkom fra Gråbrødre hospital og Sct. Knuds kirke på henholdsvis 708¹/₂ og 621 rigsdaler.

Gælden var hovedsagelig opstået på grund af de store krav, den svenske besættelsesmagt havde stillet til byen om underhold af troppeperne og levering af udrustning og materialer, og hertil kom gaver til svenske embedsmænd og officerer. Borgernes fordringer blev nøje undersøgt af udvalget. Mange af fordringerne havde deres rod i leve-rede varer og arbejder i årene 1658 og 1659, og flere af kreditorerne har åbenbart under de vanskelige forhold haft svært ved at holde rede på deres pengesager. Det har ikke været let for den enkelte at finde ud af, hvad han havde til gode hos byen, og hvilke krav byen havde på ham. Særligt vanskeligt var det for enkerne og de øvrige arvinger at finde ud af de indviklede økonomiske transaktioner, og da byen som sagt havde modkrav til mange af kreditorerne, var det nødvendigt med en detaljeret gennemgang af fordringerne, og den gav da også bonus. Blandt borgerne havde øvrigheden selvfølgelig først og frem-mest været henvist til rådsaristokratiet, hvortil de mest velstående borgere hørte. Deres fordringer løb da også op til ca. 13.400 rigsdaler, hvilket var mere end halvdelen af de samlede fordringer.

Borgmester Thomas Brodersen Risbrich og rådmand Peder Peder-sen Lerche var de største kreditorer blandt borgerne. De krævede henholdsvis 2.322 og 2.357¹/₂ rigsdaler, men ved modregning reduce-redes kravene til henholdsvis 2.010 og 1.993¹/₂ rigsdaler. Borgmester Knud Jacobsens fordring på 289 rigsdaler var mere beskeden. Generalproviantmester Hans Willumsens søster, Mette Willumsdatter, der var enke efter stiftsskriver Hans Brodersen, fremsendte en for-dring på ikke mindre end 885 rigsdaler. Den ville udvalget ikke tage for gode varer, og resultatet blev, at man kun ville godkende et krav på 70 rigsdaler. Organisten ved Sct. Knuds kirke, Johannes Ziegerhorn, der efter magistratens ordre havde måttet tage svenske officerer i sit hus og bespise dem, krævede 272 rigsdaler, men fordringen blev skåret ned til 36 rigsdaler. Havde man ingen beviser eller kvitterin-ger, var man ilde faren. Helt galt gik det for postmester, tidligere tolder Otto von Oesede, hvis fordring var på 191 rigsdaler; den blev pure afvist. Udvalget erklærede, at han slap nådigt, hvis man lod hans fordring og byens krav på ham gå lige op, da han støttet til et

brev fra Wrangel havde afvist alle »billetter ham blev tillagt og ikke gjort sin skyldighed som en anden enten af øvrigheden eller borgerne«. Blandt kreditorerne var der også en del håndværkere, der efter øvrighedens befaling havde udført arbejder for svenskerne. Det drejer sig om smede, snedkere, bøssemagere og sadelmagere. Da udvalget afsluttede sit arbejde, blev resultatet, at byens gæld blev på 14.395 rigsdaler 5 mark og 11 skilling. Øvrigheden havde al grund til at være tilfreds med udvalgets arbejde.

Byens gæld blev altså i juli 1660 opgjort til 14.395 rigsdaler. Det er forståeligt, at denne store gæld voldte byens vise fædre mange bekymringer, thi hvordan skulle man få den betalt? Byens pengekasse var tom, og en stor del af borgerne var forarmede. Ganske vist havde man et krav på kronen på 8.477 rigsdaler, men enhver vidste, at staten i realiteten var bankerot, så hvornår kunne man vente, at staten godtgjorde byen dens udlæg.

Et aktiv havde man, nemlig den resterende brandskat hos borgerne. Brandskatten var blevet udskrevet på grundlag af ejendom og indkomst. Mange borgere resterede endnu med deres brandskat, og udvalget havde derfor foreslået, at man skulle indkræve den resterende brandskat og anvende den til afbetaling af gælden. Man var dog klar over, at brandskatten ikke ville dække gælden, og tilføjede derfor forsigtigt, »så vidt det kan strække«. Udvalget så dette som den eneste udvej, men man kunne ikke være uvidende om, at årene efter 1658 ikke havde gjort det lettere for de borgere, der endnu resterede med hele eller en rest af brandskatten. Det skulle da også vise sig i de følgende år, hvor vanskeligt det var at få den inddrevet. Det er skifterne i årene efter 1660 vidnesbyrd om; blandt gældsposterne møder man i skifte efter skifte den resterende brandskat samt gæld til borgmester Thomas Brodersen Risbrich på grund af hans udlæg for byen under krigen.

Ny indkvartering i sommeren 1660

En uges tid før magistratens bønsskrift af 3. juni 1660 og to dage efter fredsslutningen havde de fynske landkommissærer fået ordre til ikke at distribuere hverken penge eller korn, nu da der var fred. Det var regeringens hensigt, at den fynske befolkning skulle underholde tropperne, hvad den efter fredsslutningen hverken var indstillet på eller villig til. Landkommissærerne var i modsætning til regeringen klar over befolkningens tilstand, og derfor rejste Henning Pogwisch til

Oversekretær i Danske Kancelli Erik Krag (1620–1672) ses her på en kopi efter et billede af den hollandske maler Abraham Wuchters. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

København for at gøre opmærksom på den fortvivlede situation på Fyn. Fra opholdet i København er bevaret et brev fra ham til oversekretæren i Danske Kancelli, Erik Krag, hvori Henning Pogwisch anmodede oversekretæren om at skaffe landkommissærerne en kongelig befaling om at fortsætte deres arbejde, når det nederlandske fodfolk afmarcherede, så landkommissærerne kunne sørge for rytteriets indkvartering og dets forsyning med proviant, øl og foder fra landet.

Formålet med en kongelig befaling var at styrke landkommissærerne over for den genstridige befolkning, og den ønskede befaling blev da også udstedt den 30. juli, og en snes dage forinden var der kommet ordre til befolkningen på Fyn om, at de var pligtige til at underholde tropperne og særlig til at sørge for foder til hestene.

Når landkommissærerne nu skulle til at varetage indkvarteringen af rytteriet og ydelserne til dette, så hang det sammen med hærens overgang fra krigs- til fredsfod. Som tidligere nævnt gjorde statsfinansernes tilstand det bydende nødvendigt, at en hærreduktion blev gennemført så hurtigt som muligt, og på forslag af kongen drøftede rigsrådet om sommeren, hvor stor en hær landet kunne opretholde, uden at skatterne blev alt for trykkende og uudholdelige. Resultatet blev, at rytteriet blev indskrænket til 4.000 mand, fordelt på ni regimenter, mens fodfolket blev organiseret i syv regimenter.

Som omtalt forlod de nederlandske soldater Odense den 6. august, og byens borgere åndede lettet op. Stor blev derfor skuffelsen, da man en uge efter fik ny indkvartering. Biskop Laurids Jacobsen Hinds-holm giver i sin dagbog udtryk for befolkningens fortvivlelse, når han den 12. august skriver, at oberst Brockenhuus' regiment til hest er blevet indkvarteret her i byen »den ganske by til ruin«. Man havde fra regeringens side tænkt sig, at der i hvert landsogn skulle indkvarteres to ryttere, mens resten af mandskabet og officererne skulle indlægges i købstæderne. Landkommissærerne synes oprindeligt at have tænkt sig at skåne landbefolkningen for indkvartering, formentlig fordi de som godsejere kendte de elendige forhold, hvorunder bønderne levede i sommeren 1660.

Ikke mindre end to rytterregimenter blev om sommeren forlagt til Fyn; det var obersterne Johan Brockenhuus' og Hans Friis' regimenter. Det brockenhuusiske regiment bestod foruden af officererne af 496 ryttere, men hertil kom kvinder, tjenere og talrige børn. Den 12. august uddeltes kvarterbilletter til regimentet; efter rullen var der i alt 566 mand foruden kvinder og tjenere, og indkvarteringen var

med bespisning. Regimentets hovedvagt blev placeret i en gård i Overgade, der tilhørte købmand Didrik Sachmand.

Indkvarteringen og underholdet af det brockenhuusiske regiment fremkaldte voldsomme protester mod den »uudholdelige indkvarteringsbyrde«, og byens lav tog nu sagen i deres hånd og indsendte den 15. august et bønskrift til kongen. Det er underskrevet af oldermændene for seks lav, nemlig bagernes, guldsmedenes, skomagernes, skræddernes, smedenes og snedkernes lav. Man mærker i bønskriftet håndværkernes forbitrelse over, at øvrigheden ikke forlængst har henvendt sig i København og over for kongen gjort rede for byens trængsler, men da det ikke var sket, havde »den hårde nød trængt og drevet« lavene til at handle. De anmodede om fritagelse for indkvartering, da de nu i ni måneder havde huset og underholdt størstedelen af det nederlandske fodfolk samt generalstaben. Resultatet heraf var, at borgerne var ramt af »armod og hunger«, den største del af borgerskabet »uddøde og borttrømt«, og de, der efter fredsslutningen var vendt tilbage, var flygtet igen sammen med andre borgere, da de erfarede, at Brockenhuus' regiment skulle indkvarteres i byen.

Et par dage efter fik landkommissærerne Steen Bille og Henning Pogwisch meddelelse fra København om hærreduktionen, ifølge hvilken en del af rytterne skulle »logere i sognene, så vidt sognene kunne strække«, og resten af rytterne med officererne skulle forlægges i købstæderne. Landkommissærerne meddelte straks dette til oberst Johan Brockenhuus. Foruden obersten selv indkvarteredes i byen de øvrige officerer samt fire trompetere, en regimentsprofos, en stokkeknægt og 193 ryttere, og hertil kom officerernes tjenere og heste, i alt 53 tjenere og 96 heste. Senere forlangte regimentet også kvarter til nogle feltskærere, mønsterskrivere, fanejunkere og smede, men det nægtede borgmester og råd at gå med til, dog forgæves. Yderligere 30 ryttere indlagdes som straf i byen, og efter otte dages forløb bøjede magistraten sig for militærets krav.

Officererne skulle have forplejning i henhold til den kongelige forordning af 27. april 1657, og hver rytter skulle månedlig have flæsk, kød, smør, ost, gryn og brød til en værdi af 20 mark. Det stod kvarterværterne frit for, om de ville give rytterne penge eller yde naturalier. Hver rytter skulle desuden have to rigsdaler om måneden, og fra den 1. oktober skulle der også ydes foder og lidt strøelse til hestene. Udgifterne til den månedlige forplejning anslog landkommissærerne til 2.320 rigsdaler. Dagen efter, den 18. august, meddelte landkommissærerne magistraten, at der også skulle skaffes underhold og

Kobberstik af rigsråd Mogens Høg (1593–1661), udført af Albert Haelwegh efter et maleri af Abraham Wuchters. (Det kgl. Bibliotek).

kvarter til oberst Hans Friis og nogle af hans folk. Til gengæld skulle Odense slippe for et tilsvarende antal officerer og ryttere af det brockenhuisiske regiment. Det var tænkt som en håndsrækning til borgerne til hjælp ved indkvarteringen, når generalproviantmester Hans Willumsen overlod 50 tdr. rug til øvrigheden, men det forslog i alt fald kun lidt og kunne ikke afværge, at borgerne stadig jamrede over den byrdefulde indkvartering.

Borgmester og råd var heller ikke passive, men havde allerede i juni måned henvendt sig til regeringen, og nu, vel nok foranlediget af lavenes direkte henvendelse til kongen, udarbejdede magistraten på egne og borgerskabets vegne en skrivelse til kongen, hvori der anmodedes om fritagelse for indkvarteringen. Som tidligere henvistes til den dobbelte brandskat til svenskerne og til andre byrder, man var blevet presset til af dem; byen havde været besværet med det nederlandske fodfolk, og forleden år havde man med stor bekostning »med borg og gæld« måttet hente korn fra de andre provinser. Byen havde endnu ikke fået betaling for indkvartering og underhold af generalstabten, skønt man havde fået løfte herom, og den var kommet i stor gæld, nemlig 7.500 rigsdaler, og man var nu i den situation, at man næppe kunne skaffe 100 rigsdaler til at betale renter med. Borgmester og råd benyttede samtidig lejligheden til at klage, dels over de mange personer, der kom til byen med fripas og »forbliver os til skade nogle dage«, og dels over de mange vognægter, der krævedes af byen. Det første ville man have afskaffet, og hvad vognægterne angik, ønskede man at vende tilbage til ordningen før krigen, da byfogeden havde fået hjælp af Odensegård, Sct. Knuds og Dalum klostres len. Såfremt byen kunne blive fritaget for indkvartering, ville man sætte alt ind på at betale gælden så hurtigt som muligt, og man fremlagde tilmed forslag til dens afbetaling. For det første ville man have lov til at indkræve restancer af den skat, byen havde betalt før krigen. For det andet ville man have lov til at bruge den resterende brandskat og indkvarteringshold til gældens afbetaling. For det tredje ville man have lov til at pantsætte byens jorder og »udsætte« alt det, der var »conserveret« i byen, og for det fjerde have lov til at bruge alt det »ringe uvisse«, der kunne blive tale om i årene 1657-60, til gældens afbetaling.

Såfremt dette kunne tillades, ville øvrigheden og de 24 mænd sørge for gældens afbetaling, og man udbad sig desuden hertil hjælp af lensmanden og en anden god mand, så afbetalingen kunne gennemføres uden nogen strid og uenighed i byen. Lensmanden på

Odensegård var i 1660 rigsråd Mogens Høg til Arreskov, og han var vel anskrevet i byen.

Med denne skrivelse rejste borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg til København for også mundtligt at gøre rede for Odenses trængsler, og med sig tog han rådmand Erik Nielsen. Vel ankommet til byen indsendte de to mænd et bønskrift til oversekretær Erik Krag. Man gjorde opmærksom på, at hærreduktionen ikke betød nogen lettelse for byen, og man bad oversekretæren understrege borgernes nød for kongen. De to mænd nøjedes ikke hermed, men henvendte sig også til rigsrådet og foreslog, at af de 193 ryttere, der lå i byen, skulle de 88 have kvarter andetsteds. Desuden skulle byen forskånes for at betale til generalstaben, og endelig foreslog man en formindskelse af antallet af vognægter.

Der kom virkelig noget ud af borgmesterens og rådmandens ophold i København, og det skyldes først og fremmest borgmester Knud Jacobsen, der havde gode forbindelser. En kongelig ordre pålagde landkommissærerne at sørge for, at Odense ikke blev pålagt større byrder end andre købstæder, og dagen efter fik generalkrigskommissær Otto Pogwisch ordre om, at generalstaben skulle ophøre, og at 88 ryttere skulle indlægges i andre fynske købstæder, og når borgerskabet skaffede enhver af de indkvarterede underhold efter forordningen, så måtte det ikke yderligere besværes med pengeudgifter, og der måtte heller ikke kræves havre eller andet foder. Rytterne skulle indtil 1. oktober nøjes med græs til deres heste. Samme dag kom en anden kongelig ordre, der forbød officererne at få frivogne, med mindre de havde pas fra kongen eller rigshofmesteren.

Regeringen var altså indstillet på at komme de nødstedte købstæder til hjælp. En forordning af 4. september 1660 forbød generaler såvel som andre officerer at søge deres forplejning af købstæderne; de måtte ikke kræve andet underhold, end hvad forordningen hjemlede dem, og samme dag gav landkommissærerne ordre til proviantkommissær Lars Scheving om at levere 171 tdr. korn af de kongelige magasiner i september måned til oberst Brockenhuus og hans officerer, der da havde 60 heste opstaldet i Odense. Det blev desuden indskærpet officererne og rytterne at afholde sig fra al jagt, fiskeri og skovhugst. I oktober fik generalkrigskommissær Otto Pogwisch ordre om at forhandle med borgmester og råd om underhold af de indkvarterede ryttere og officerer, indtil den bevilgede hovedskat kom ind; så skulle borgerne få deres udgifter dækkede. Endelig blev Odense fritaget for at betale det korn, der efter slaget ved Nyborg var

blevet udleveret til byen fra kongens magasin, da det var kommet kongens eget krigsfolk til gode.

At indkvartere 88 ryttere af oberst Brockenhuus' regiment i andre fynske købstæder, betød dog blot, at sorteper gik videre, og der indløb klager både fra Bogense og Middelfart. Det gik efterhånden også op for regeringen, at købstæderne ikke i længden kunne bære denne indkvarteringsbyrde, såfremt man skulle gøre sig håb om nogen fremgang i handel og næring. I efteråret 1660 fik generalkrigskommissær Otto Pogwisch derfor ordre om, at de ryttere, der endnu var indkvarteret i købstæderne, skulle forlægges til landet, og at der skulle ydes borgerskabet hjælp til underhold af de underofficerer og ryttere, der forblev i købstæderne. På dette tidspunkt havde borgerskabet i Assens, Bogense, Fåborg, Kerteminde, Odense og Svendborg siden november 1659 leveret til hæren 16.179 skålpund brød, 152¹/₂ tønde øl og 744 par sko. Heraf tegnede borgerne i Odense sig for alt brødet og øllet samt for 395 par sko.

Fordelingen af byrderne

Fordelingen af krigens byrder måtte selvfølgelig både under og efter krigen give anledning til megen strid og bitterhed. De ringest stillede af byens befolkning så med misundelse på de mere velstillede og syntes, at de slap billigt og forstod at mele deres egen kage. Man så heller ikke med blide øjne på de udenbys folk, der havde ejendomme i Odense, men unddrog sig byrderne.

Efterhånden som disse byrder følte tungere og tungere, fandt man det også urimeligt, at byens gejstlighed takket være dens privilegier skulle være forskånet for ydelser og indkvartering. Allerede i sommeren 1658 havde man forsøgt at få de gejstlige til at være med til at udrede brandskatten, men forgæves. Gejstligheden klagede til kongen, der fritog den for alle pålæg og indkvartering, når det gjaldt dens embedsboliger og gårde, der beboedes af gejstlige; andre ejendomme i gejstligt eje skulle derimod give ydelser. Også de svenske myndigheder havde respekteret gejstlighedens privilegier, og efter slaget ved Nyborg gav feltmarskal Hans Schack ordre om, at de fynske præster skulle være fritaget for indkvartering og andre pålæg.

Dette omfattede imidlertid ikke professorerne ved Odense gymnasium, der efter Fyns befrielse måtte dele kår med borgerne. Efter proviantkommissær Lars Schevings opgørelse leverede de gejstlige i Odense, d.v.s. gymnasiets professorer, latinskolens rektor og hørere

Feltmarskal Hans Schack er her afbildet til hest på slagmarken, måske ved Nyborg. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

samt enkelte andre, 5.238 skålpund brød og 37 tdr. øl, men da professorerne i nogle måneder havde båret disse byrder, indsendte de et bønsskrift til kongen om at blive fritaget for indkvartering og andre byrder »på det Herrens gerning, som vi er kaldet til, ikke skulle forhindres«. De anførte, at de ikke havde fået løn i tre år, »eftersom bønderne ynkeligen og jammerligen er ødelagte«, og derfor bad de kongen indskærpe »sine tjenere og borgmester og råd i Odense« om ikke at besvære dem fra nu af med indkvartering eller andre militære byrder, så at de i »rolighed og ubehindrede« kunne forrette deres kald og embede i gymnasiet og ikke blive tvunget til at undvige »i elendighed og fattigdom«. Bønsskriftet er underskrevet af tre professorer, Jørgen Jørgensen Falster, Jørgen Bertelsen Taulov og Christian Hansen Lund og påtegnet og anbefalet af biskoppen. Man opnåede det ønskede, et kongeligt brev fornyede det tidligere benådningsbrev og pålagde alle at respektere professorernes friheder.

Det er forståeligt, at borgerskabet har været forbitret over, at gejstligheden slap for indkvarteringen m.m. Mange klagede til øvrigheden eller nægtede at betale, hvad de var blevet dømt til på bytinget. Den senere rådmand Jørgen Barchhausen blev i november 1661 dømt til at betale for indkvartering af nederlandske soldater, skønt han da ikke var borger i byen eller drev borgerlig næring og tilmed var rejst

til udlandet, da dommen blev afsagt. Jørgen Barchhausen var da tjener hos rådmand Jesper Hansen, der også klagede over den hårde indkvartering, han havde haft i to år. En anden af byens købmænd, Frederik Gummersbach, protesterede mod, at han var blevet dømt til at betale 90 rigsdaler til hjælp til underhold af de brockenhuusiske ryttere og påstod, at hans indkvartering havde været langt besværligere end andres, fordi han på grund af »ulidelig pålæg udi svenskens tid« havde måttet forlade hus og gård, og efter at Fyn var blevet befriet, »var han hos andre godtfolk til huse, så han hos naboerne måtte købe og dobbelt betale rytterne i deres kvarter«.

3 · Stændermødet i København i efteråret 1660

Indkaldelse til stændermøde

Da freden blev sluttet, stod man med en hær på krigsfod, for størstedelen bestående af hvervet mandskab. Denne hær havde man ikke råd til at opretholde i fredstid, en hærreduktion var absolut nødvendig, men først skulle resterende sold betales. Penge var der som nævnt ikke i statskassen, og regeringen var derfor nødsaget til at indkalde stænderne for at få de nødvendige midler til demilitariseringen bevilget.

I København mødte da den 8. september 1660 ca. 100 adelige, fem biskopper, fem repræsentanter for domkapitlerne, tre professorer, udpeget af universitetet, 15 præster og ca. 60-70 købstadsrepræsentanter. Odense var repræsenteret ved sine to borgmestre, men endnu to odenseanere deltog i mødet, nemlig biskoppen over Fyns stift, Laurids Jacobsen Hindsholm, og provst Peder Nielsen Falster, sognepræst til Sct. Hans kirke; den sidstnævnte var den ene af den fynske gejstligheds to repræsentanter.

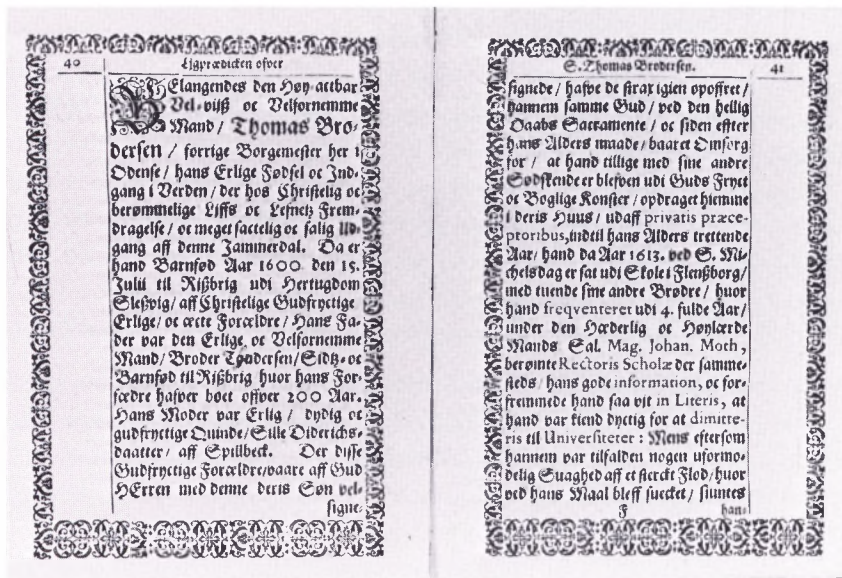
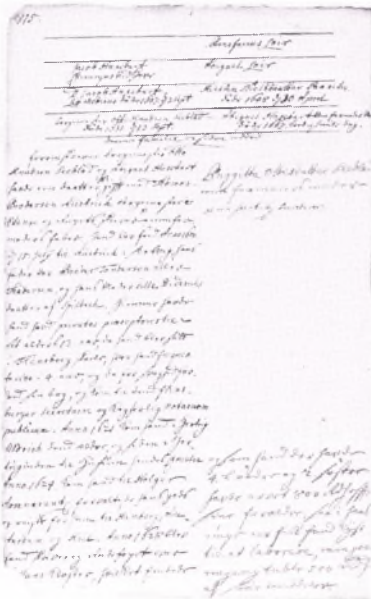
Odenses førsteborgmester

Odenses førsteborgmester var i 1660 Thomas Brodersen Risbrich; han var søn af den slesvigske storbonde Broder Thadersen af Risbrich i Nr. Haksted sogn, vest for Flensborg. Ifølge ligprædikenen over Thomas Brodersen havde hans slægt været knyttet til denne gård i århundreder. Sin første undervisning fik Thomas Brodersen i hjemmet, men da han var 13 år gammel, blev han tillige med to af sine brødre sat i skole i Flensborg.

På grund af sygdom måtte Thomas Brodersen opgive studierne, og i stedet for kom han i huset hos den flensborgske sekretær og kejserlige notarius publicus Hartvig Lohman. 1621 forlod Thomas Brodersen Flensborg og blev derefter ansat i Svavsted i kancelliet hos Christian IVs broder hertug Ulrik; her var han to år. 24 år gammel forlod

Opslag i den trykte ligprædiken af pastor Laurids Christensen Wellejus over borgmester Thomas Brodersen Risbrich. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Uddrag af landsdommer Jacob Bircherods (1693–1737) familieoptegnelser – her bl.a. om Jacob Bircherods farmoders fader, borgmester Thomas Brodersen Risbrich. (Det kgl. Bibliotek).

han hertugdømmerne og tog tjeneste hos rigsråd Holger Rosenkrantz den lærde til Rosenholm, der da var lensmand på Sct. Hans kloster eller Odensegård, som det også blev kaldt efter reformationen. Efter at han havde tjent som håndskriver et års tid, blev Thomas Brodersen sat til at forvalte Holger Rosenkrantz' gårde Ravnholt og Løgis-mose, og den 1. maj 1626 blev han skriver på Odensegård. Da Holger Rosenkrantz to år senere fratrådte lenet, gik Thomas Brodersen i tjeneste som skriver og ridefoged hos efterfølgeren Henning Valkendorf til Glorup.

I 1635, da Thomas Brodersen havde været foged og skriver i ni år, anmodede han på Næsbyhoved birketing om et tingsvidne angående sit forhold til bønderne som foged og skriver. Anmodningen om udstedelse af tingsvidnet kunne tyde på, at Thomas Brodersen nærede planer om at opgive sin stilling, formentlig fordi han på det tidspunkt havde indgået ægteskab, hvorved han var blevet knyttet til det odenseanske rådsaristokrati. I januar 1636 betalte han ti rigsdaler i borgerskabspenge, og fra nu af og til sin død var han en af byens ledende mænd.

Som skriver og ridefoged på Odensegård havde Thomas Brodersen gode muligheder for at få kontakt med byens førende slægter; et vidnesbyrd herom er et bindebrev til ham fra en række af byens borgere i 1631. Rådsaristokratiets ypperste repræsentant var da borgmester Otte Knudsen Seebled, der døde den 13. september 1631.

Tre måneder efter hans død lod Thomas Brodersen gennem Henning Valkendorf og dennes frue Kirsten Hardenberg anholde om borgmesterens datter Birgitte Ottesdatter Seeblads hånd. Hun var da 12 år gammel. 23. februar 1632 gav pigens moder, Abigael Hasebart, løfte om Birgitte, og den 24. november blev de trolovet.

Brylluppet fandt sted den 7. december 1634 og stod på rådhuset. Der kan ikke være tvivl om, at Abigael Hasebart har fejret sin datters bryllup således, som det sømmede sig for en af byens fornemste slægter, og brudegaverne vidner om, at brylluppet var stort og prægtigt. Alene i rede penge fik brudeparret 656 rigsdaler, og hertil kom sølvgenstande, der vejede 1.703 $\frac{1}{2}$ lod. Om Holger Rosenkrantz og fru Sophie Brahe var blandt bryllupsgæsterne, ved vi ikke med sikkerhed, men de betænkte i alt fald brudeparret med gaver.

De nygifte bosatte sig i 15. rode i Overgade 11. Gården var bygget i slutningen af 1500-tallet af borgmester Mogens Henriksen Rosenvinge, men da hans søn, Henrik Mogensen Rosenvinge gik fallit, gled gården i 1620'erne ud af slægtens eje. Gården var bygget af grundmur i stueetagen og af bindingsværk for første sals vedkommende. Hvornår Thomas Brodersen har erhvervet den, ved vi ikke; gården blev nedrevet i 1957. Den blev istandsat af Thomas Brodersen og inden brylluppet indrettet på det prægtigste.

På Helligtrefoldighedsdag 1638 blev Thomas Brodersen af borgmester og råd udvalgt til rådmand, og den 10. juli samme år gjorde rigens kansler Christian Thomesen Sehested ham til rigens skriver, et embede, han beklædte i 13 år samtidig med, at han drev en stor købmandsforretning. Som rigens skriver skulle han være til stede på herredagene og havde derfor fri færgefart for heste og vogn. Thomas Brodersen var også forvalter over provstegårdens jorder. 1649 gjorde borgmester og råd ham til borgmester, og i marts 1650 blev han »af lensherren ved hans skrivelse forestillet og installeret«, og som borgmester anføres han første gang i rådstueprotokollen den 6. marts 1650.

Thomas Brodersen drev en indbringende købmandsvirksomhed. Ved takseringen til landehjælp i 1657 var han byens rigeste mand. Hans faste ejendomme blev da anslået til 2.280 rigsdaler, og han havde 4.566 rigsdaler stående på rente; det var derfor naturligt, at Karl Gustav efter Fyns erobring tog ophold hos ham. Den svenske konge kom første gang til Odense den 31. januar 1658. Dagen efter tog Karl Gustav ophold på Dalum kloster, men den 3. februar rykkede han atter ind i borgmestergården i Overgade, og mens han sad ved

Denne rigt dekorerede kamin fra borgmester Thomas Brodersen Risbrichs hjem i Overgade 11 stammer fra borgmesterens bryllupsår 1634 og er hugget i sandsten. (Nationalmuseet).

Karel van Mander malede Christian IVs datter med Kirsten Munk, Leonora Christine (1621–98) som ung. Kopi af Otto Haslund. (Rathsach fot., Frederiksborgmuseet).

Rigshofmester Corfitz Ulfeldt (1606–64) var fynbo, født på Hagenskov, hvor faderen var lensmand. Maleri formentlig af Sébastien Bourdon. (Ratnowsky fot., Frederiksborgmuseet).

aftensbordet her den 4. februar, kom Erik Dahlberg til ham og meddelte, at isen bar over til Lolland. Under krigen havde Thomas Brodersen store leverancer til hær og flåde, og han hjalp Odense by med betydelige mængder af korn og malt og lånte byen rede penge. Hans familie havde nær forbindelse med Corfitz Ulfeldt, hvis søster Birgitte en tid havde boet i Abigael Hasebarts hus, og det var formentlig på grund af denne tilknytning til Thomas Brodersen og hans familie, at Leonora Christine i sommeren 1658 benyttede borgmesteren som mellemmand, da hun ville have biskoppen til at prædike i Sct. Knuds kirke over sin mors og søsters lig.

Odenses andenborgmester

Knud Jacobsen Blanckenborg var i sommeren 1660 byens yngste borgmester. I modsætning til Thomas Brodersen var han fynbo og kom fra Rørup sogn; her nævnes i 1682 Blanckenborghus, en enligt beliggende firlænget gård. Knud Jacobsen var nogle år yngre end sin embedsbroder, idet han var født ca. 1603. Lige som Thomas Brodersen begyndte han sin løbebane som foged og skriver, og han nævnes i 1627 som tjener hos Johan Friis, og snart var han dennes ridefoged på Ørritslevgård og Løjtved, og da Johan Friis døde i 1635, fortsatte han som foged hos enken, fru Karen Krabbe. I hendes tjeneste var en pige, Mette Jensdatter Gynthelberg, som Knud Jacobsen giftede sig med. I 1637 købte han byfoged Jens Anskaris' gård på Vestergades søndre side, og muligvis står købet i forbindelse med hans ægteskab. Kort efter nedsatte han sig som købmmand. Han betalte borgerskabspenge i 1638 og købte stolestader til sig og sin hustru i Sct. Knuds kirke. I 1640 døde Mette Jensdatter, og nogen tid efter ægtede Knud Jacobsen Mette Clemensdatter Stangenette, enke efter den tidligere skriver på Dalum kloster og se ere købmmand i Odense Peder Nielsen. Mette Clemens Clemensdatters forældre var borgmester i Vejle Clemens Sørensen og Katarina Stangenette. Moderens slægt havde fra gammel tid tilknytning til Odense, og ægteskabet med Mette Clemensdatter har i høj grad styrket Knud Jacobsens position i byen. Han blev da også rådmand i 1645 og borgmester i 1651.

Knud Jacobsen Blanckenborg har gået i Odense latinskole og har formentlig studeret; han oversatte i 1651 fra tysk *Guds Børns gyldne Klenodie* og dedicerede bogen til fru Karen Krabbe, der var enke efter Holger Rosenkrantz til Vemmetofte. Et eksemplar findes i Karen Brahes bibliotek og har tilhørt bogsamleren, jomfru Anne Gjøe.

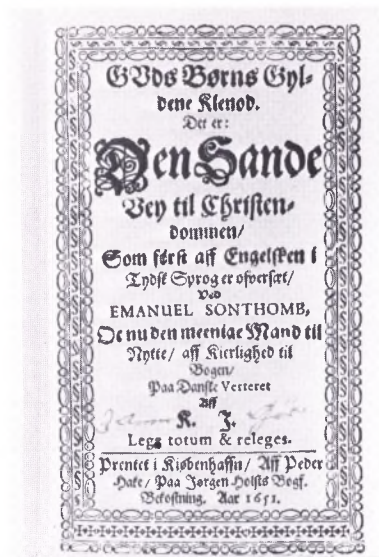
Knud Jacobsen stod Hannibal Sehested nær, hvad der senere kom til at svie til ham. Hans søn, den senere borgmester Peder Blanckenborg, var i sin ungdom ridefoged hos Hannibal Sehested og fru Christiane. Det er muligt, at Knud Jacobsen har gået på Odense latinskole samtidig med Hannibal Sehested. Knud Jacobsens dattersøn, sognepræst til Ørbæk Rasmus Winther, fortæller, at Hannibal Sehested ville bruge Knud Jacobsen som sin advokat i 1650, da han blev anklaget for sin embedsførelse som Norges statholder, men at Knud Jacobsen havde rådet ham til at overgive sin sag i kongens hænder.

Knud Jacobsen ydede en god indsats i efteråret 1659, da Eberstein og Hans Schack gjorde landgang henholdsvis i Middelfart og Kerteminde. To gange sendte borgmesteren bud til Schack, da denne stod ved Munkebo med sit korps. Sidste gang bragte Knud Jacobsens folk med sig tilbage til borgmesteren en generaladjutant Mikkel Skov, der i Knud Jacobsens gård fik hest og fornødenheder, så han kunne fortsætte ud ad Rugårds landevej og give Eberstein underretning om Schacks landgang.

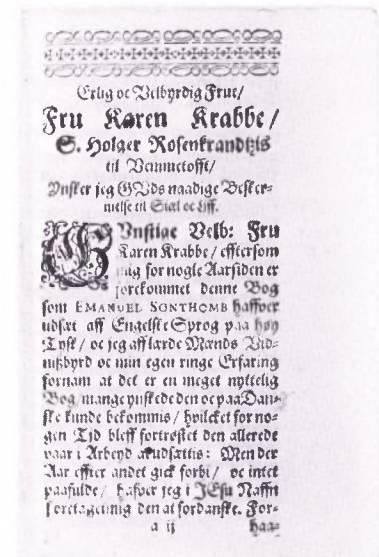
Biskop Laurids Jacobsen Hindsholm

Biskoppen over Fyns stift skulle som nævnt møde personligt på stændermødet i København. Ligesom borgmester Knud Jacobsen var han fynbo, født ca. 1600 i Viby på Hindsholm som søn af sognepræsten Jacob Jacobsen. Han gik i skole i Kerteminde og i Odense, og allerede som discipel i Odense latinskole fik han kontakt med byens rådsaristokrati, da han blev huslærer hos borgmester Jørgen Mogensen Rosenvinge. 1621 blev han student, og det blev af stor betydning for ham, at han efter nogle års universitetsstudier blev knyttet til rigsråd Holger Rosenkrantz som hofmester for dennes sønner. Under sit ophold på Odensegård traf Laurids Jacobsen den jævnaldrende Thomas Brodersen Risbrich, og forholdet mellem de to unge mænd blev i høj grad venskabeligt. Laurids Jacobsens forbindelse siden latinskoleårene med byens ledende familier styrkedes yderligere, da han 1639 ægtede Anne Jørgensdatter Mule, en datter af borgmester Jørgen Mule og Barbara Rosenvinge. Siden 1630 var Laurids Jacobsen sognepræst i Rudkøbing, og 1647 antog Christian IV ham som hofprædikant og tillige som sjælesørger for fru Vibeke Kruse og hendes børn.

1650 valgte repræsentanter for gejstligheden i Ribe stift ham til biskop, men det blev ikke ham, der blev udnævnt. Om dette skyldes Frederik IIIs indgriben, vides ikke. Måske har Laurids Jacobsen

Titelblad og første side af dedikationen til borgmester Knud Jacobsens (ca. 1603–77) danske oversættelse af Guds Børns gyldne Klenodie. Oversættelsen var – som det fremgår – sket fra engelsk til tysk og derefter fra tysk til dansk! (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

En side af titelkopperet til *Guds Børns gyldne Klenodie*, oversat til dansk af borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

hellere villet afløse den gamle biskop Hans Mikkelsen i Fyns stift. Det forekommer ikke usandsynligt, at slægt og venner i Odense kan have påvirket ham og fået ham til at afslå opfordringen fra Ribe.

1651 blev Laurids Jacobsen Hindsholm biskop over Fyns stift. Som hofprædikant og senere som biskop var han meget søgt af adelen som prædikant ved brudevielser og begravelser, hvad der gav ham ekstra indtægter i form af sølvgenstande og klingende mønt.

Stænderrepræsentanternes valg og afrejse

Som omtalt var stænderne den 5. august blevet indkaldt til at møde i København den 8. september. I sin dagbog nævner Jens Bircherod, at den 4. september var den dag, da embedsmændene i Fyn begyndte at rejse over til det i København påbudne møde, og det skal nok have sin rigtighed, for den 3. september blev hans morfader, borgmester Thomas Brodersen Risbrich, og hans kollega Knud Jacobsen Blanckenborg af den ganske menighed valgt til at rejse til København for at rådslå med alle stænder om landets bedste.

Borgmester Knud Jacobsens dattersøn, Rasmus Winther, fortæller i slægtbogen, at i »1660, da det vigtige værk, kongens suverænitet, skulle udarbejdes, blev Knud Jacobsen af Hannibal Sehested forestillet kongen som en mand, der med nytte kunne bruges, blev derfor kaldt til København«. Rasmus Winther støtter skildringen af sin morfader med disse ord: »Alt dette ved jeg vist om min morfader Knud Jacobsen«.

Sin viden om morfaderen har Rasmus Winther først og fremmest fra sin moder, Karen Knudsdatter Blanckenborg, eneste barn af Knud Jacobsen Blanckenborg og Mette Jensdatter Gynthelberg. Slægtbogen giver indtryk af et fortroligt forhold mellem Karen Blanckenborg og hendes fader og mellem hende og sønnen. Slægtbogen vidner om, at Karen Blanckenborg har været vidende om sin faders forbindelse med Hannibal Sehested. Om denne forbindelse er allerede fremdraget et par eksempler, og endnu et eksempel på forbindelsen mellem Sehested og familien Blanckenborg skal nævnes. Da Karen Blanckenborg i 1670 fik en søn, fik han ved dåben navnet Hannibal, et minde om Hannibal Sehested, der ganske vist var død fire år forinden, men hvis enke var patron til Føns kirke.

Er nu denne familietradition, at Hannibal Sehested skulle have forestillet Knud Jacobsen for Frederik III og fremhævet hans pålidelighed, og at han af den grund blev kaldt til København, troværdig?

Hannibal Sehested ses her sammen med sin hustru Christiane (1626–70), der var datter af Christian IV og Kirsten Munk. (Lennart Larsen fot., Gaunø).

Blandt borgernes anklagepunkter mod borgmester og råd i efteråret 1665 var blandt andet klager over borgmester Knud Jacobsens mange rejser til København, som byen måtte betale. Man insinuerede, at en del af disse rejser blev foretaget af hensyn til hans egne og sønnens interesser. I sit skriftlige svar anførte rådet, at borgmester Knud Jacobsen fra nytår 1657 og til efteråret 1665 havde foretaget en halv snes rejser på byens vegne; heraf fandt to sted mellem fredsslutningen og stændermødet i København. Knud Jacobsen har altså inden stændermødet to gange i sommeren 1660 været i København. Vi ved, at han under opholdet i København har forhandlet med oversekretær Erik Krag og med rigsrådet. Hans ærinde var at opnå økonomiske lettelser for byen, og det er rimeligt at tænke sig, at han da har udnyttet sin forbindelse til Hannibal Sehested, der i sommeren 1660 var en af landets mægtigste mænd og inden årets udgang leder af statens finansvæsen. Selv om det i vide kredse var kendt, at Knud Jacobsen havde indlagt sig fortjeneste ved Fyns befrielse i efteråret 1659, kan det dog ikke bevises, at Sehested har forestillet ham for kongen og rådet denne til at kalde ham til København.

Borgmester Knud Jacobsen og rådmand Erik Nielsen var endnu i Odense den 15. august, og vi har hørt, at de var i København den 21. august og endnu den 24. Formentlig er de rejst fra Odense omkring den 18. august. Knud Jacobsen har i hvert fald ikke været i Odense den 20. august, da den kongelige befaling om stændermødets indkaldelse blev læst på Odense rådhus, »hvor bytinget holdtes«. Hvornår Knud Jacobsen vendte tilbage til Odense, ved vi ikke. Rejsen over til stændermødet var den fjerde rejse, byen betalte. Knud Jacobsen fik til denne rejse udbetalt 70 rigsdaler af Hans Wichmand. Borgmesteren har formentlig været til stede på Odense rådhus, da borgerskabet valgte deputerede til stændermødet. I 1665 erklærede rådet, at den 3. september 1660 blev »efter kgl. Majestæts befaling« begge borgmestre »af den ganske menighed« valgt til at rejse til København for at forhandle med alle stænder. Med den kongelige befaling må være tænkt på indkaldelsen til stændermødet.

Det var ikke på forhånd bestemt, at Odense på stændermødet skulle repræsenteres af begge borgmestre. I det kongelige brev af 5. august siges blot, at de store købstæder kunne fremsende »tvende fuldmægtige«; af de større byer var kun Ribe repræsenteret ved begge borgmestre. Om der egentlig foregik et regulært valg på rådhuset den 3. september, er tvivlsomt. Borgerskabet har formodentlig kun skullet godkende de af rådet udpegede repræsentanter, og det var næsten en given sag, at den ene var byens førsteborgmester. Valget var da heller ingen overraskelse for Thomas Brodersen, og han var allerede parat til rejsen dagen efter. Men hvad med borgmester Knud Jacobsen? Det var ikke en selvfølge, at han skulle være den anden repræsentant, at det blev ham, fortæller lidt om hans position i byen; ville man tage repræsentanten fra rådet, så var konkurrencen nu ikke så stor. Der var i sommeren 1660 kun fire rådmænd, og den eneste konkurrent kunne være den 47-årige Peder Pedersen Lerche, men han var formentlig så optaget af sin forretning, at han helst var fri. Knud Jacobsen nød i sommeren 1660 sine kollegers tillid. Som vi har hørt, havde han siden nytår 1657 gang på gang repræsenteret byen både ved forhandlinger med regeringen og med besættelsesmagten, og i 1664 påskønnede borgmester og råd og de 24 mænd dette ved at give ham 100 rigsdaler og 15 tdr. hartkorn af det gods, kronen havde udlagt til byen i Fangel, og det motiveredes med at være belønning for »umage og store omkostninger, formedelst han på fire års tid har haft årlig en og nogle sinde to rejser til København for byens skyld«.

Vi kan ikke bevise, at der er realiteter bag familietraditionen om

Knud Jacobsen, men blot pege på, at han kom til at spille en aktiv rolle under stænderforsamlingen i modsætning til sin embedskollega, og at han efter statsomvæltningen og lige til sin afgang i 1667 blev stærkt benyttet af de nye magthavere. Det er da også ham, der i årene 1660-67 gang på gang forhandler med regeringen på byens vegne, mens Thomas Brodersen indtager en ret tilbagetrukket stilling. Var Odenses førsteborgmester da ikke en mand, »der med nytte kunne bruges«? Sandsynligvis ikke. Hans forbindelse med Corfitz Ulfeldt, der endnu var en realitet, da Ulfeldt for stedse forlod Danmark, var vel kendt i regeringskredse, og det gjaldt selvfølgelig også hans forbindelse med Leonora Christine i sommeren 1658; hans virksomhed den gang havde i alt fald Hannibal Sehested kendskab til. Han var da på Fyn, boede på Lundegård og var til stede ved fru Kirsten Munks bisættelse i Sct. Knuds kirke den 23. juli 1658.

Inden sin afrejse til København den 4. september aflagde Thomas Brodersen om morgenen visit hos sin svigersøn, professor ved Odense gymnasium Jacob Bircherod, for at tage afsked med familien. Under sin samtale med svigersønnen beklagede Thomas Brodersen, at stændermødet ikke blev afholdt i Odense som sidst i 1657, »så kunne de have skånet mig og andre flere for en lang rejse«, hvortil Jacob Bircherod skal have svaret: »Skulle det Københavns-møde ikke blive lykkeligere for riget end vort sidste Odense-møde, da måtte vi ønske, at det aldrig var blevet berammet«.

Thomas Brodersen rejste til København sammen med to andre stænderrepræsentanter, de deputerede for den fynske gejstlighed, magister Peder Nielsen Falster, sognepræst ved Sct. Hans kirke og provst i Odense herred, samt magister Mads Hvid, sognepræst til Brenderup og provst i Vends herred. De to provster var af biskoppen blevet beordret til at rejse over til stændermødet som fuldmægtige for den fynske gejstlighed. Når Thomas Brodersen senere fortalte sin familie om sin rejse og sine oplevelser under stændermødet, berettede han bl.a., at Mads Hvid var syg under overfarten over bæltet, han sad og hostede og var meget »trangbrøstig«, så Thomas Brodersen mente, at han ikke ville vende levende hjem til Fyn. Borgmesteren fik ret, Mads Hvid døde under stændermødet i København.

Vi ved ikke, hvornår biskop Laurids Jacobsen forlod Odense. Han var i Odense endnu den 22. august. Den dag kom rigsråd Otte Krag til Odense, han havde været i et diplomatisk hverv i Haag og var nu på tilbagereisen til København. Samme dag aflagde han visit hos biskoppen. Otte Krag var lensmand på Nyborg slot, og opholdet i

Jacob Jensen Bircherod (1624–88) var professor ved Odense gymnasium fra 1655 og til sin død, først i filosofi og matematik, siden i teologi, og han blev stamfader til en talrig og lærd efterslægt. Kobberstik af Hubert Schaten, bl.a. trykt i Kingos ligprædiken over Bircherod. (Det kgl. Bibliotek).

Rigsråd Otte Krag (1611–66) ejede af fynske gårde bl.a. Egeskov og Skjoldmose. Han var en af det nye enevældige styres modstandere. (Lennart Larsen fot., Egeskov).

Vældig ser han ud, Sjællands biskop Hans Svane (1606–68), på dette maleri af Abraham Wuchters, og en magtfuld person var han da også. (Ratnowsky fot., Frederiksborgmuseet).

Odense kunne han også benytte til at se til sin gård Egeskov. Til København ankom han den 26. august, og her blev han adelens fører på stændermødet.

Stændermødet i København 1660

Stændermødet havde åbningsmøde den 10. september, og da var alle fire odenseanere til stede sammen med de øvrige deputerede, rigsrådet og kongen.

I sin dagbog gengiver Jens Bircherod en episode fra stændermødet, som hans morfader havde fortalt ham. Den må stamme fra stændermødets åbning. Formentlig har de fynske købstadsdeputerede fulgtes ad over slotspladsen, da de gik til åbningsmødet, der fandt sted på Københavns slot i den store ridder- eller dansesal. En af de fynske deputerede spurgte da en kollega: »Hvad mon denne vor sammenkomst skulle betyde?« Da var Hannibal Sehested ilet hen til gruppen af fynske købstadsrepræsentanter og havde halvhøjt hvisket til den nysgerrige deputerede: »Det betyder, at vil du ikke, så skal du«. Jens Bircherod fortæller videre, at hans morfader da ikke forstod, hvad Hannibal Sehested mente, men at den følgende tid lærte ham at forstå det.

Dagen efter stændermødets åbning, den 11. september, mødtes alle de deputerede i Det islandske Kompagnis hus for at drøfte den af rigsrådet foreslåede konsumtionsskat af, hvad »enhver bruger og behøver og fortærer«. Det kom snart til stridigheder mellem de deputerede om byrdens fordeling, da universitetet og et flertal af adelen stod stejlt på deres privilegier. Under biskop Hans Svanes ledelse blev gejstlighedens og borgerstandens deputerede enige om at ville gå med til en forbrugsafgift under forudsætning af, at ingen blev undtaget. Dette blev vedtaget af de gejstlige deputerede den 14. september og formentlig samtidigt af de borgerlige.

På et fællesmøde, der fandt sted i bryggerens lavshus den 15., indledte de adelige repræsentanter med at meddele, at adelen ville opgive at lade deres hidtil skattefrie ugedagsbønder slippe for forbrugsafgiften, og at adelen ville betale afgiften for dens egne personer og tjenere, når de opholdt sig i købstæderne, men den fastholdt skattefrihed for forbruget på dens sædegårde. På de gejstliges vegne svarede biskop Laurids Jacobsen Hindsholm og meddelte de adelige repræsentanter, at de gejstlige og de borgerlige deputerede havde været sammen den foregående dag og var blevet enige om, at alle

skulle stilles lige med hensyn til konsumtionsafgiften. Denne politiske alliance mellem gejstligheden og borgerstanden betegnes som de »konjungerede under Københavns frihed«. Indlægget til rigsrådet den 15. september er underskrevet af alle tilstedeværende gejstlige og borgerlige repræsentanter, altså også af Laurids Jacobsen Hindsholm, provst Peder Nielsen Falster og de to borgmestre fra Odense.

Biskop Laurids Jacobsen Hindsholm

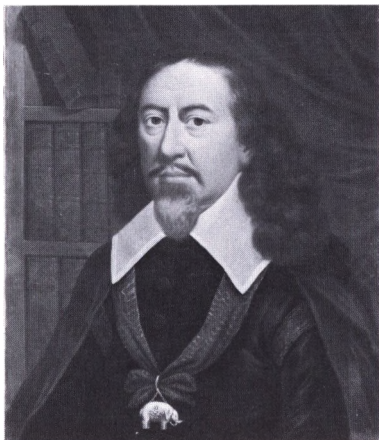
Som nævnt var biskop Laurids Jacobsen ordfører for de gejstlige deputerede på fællesmødet den 15. september, men hvordan var egentlig den fynske biskops stilling til begivenhederne på stændermødet? Der er blevet fremhævet adskilligt, der skulle belyse hans politiske holdning i 1660, og man har konkluderet, at det er svært at få fuld klarhed over biskoppens holdning. Spørgsmålet er dog, om det ikke er muligt at nå videre. Der er fremsat den formodning, at biskoppen ved at støtte bønskrifter fra nødlidende præster »lige som har stillet sig i spidsen for den store flok af præster, der klagede deres nød«, og derved har taget parti for gejstligheden og borgerstanden i kampen mod adelen, men dette er ikke sandsynligt. Man kan ikke af biskoppens påtegninger på præsternes bønskrifter slutte noget om hans politiske standpunkt, og det må da også anses for hans embedspligt at støtte og hjælpe de betrængte fynske sognepræster, hvad han da også gjorde under stændermødet. Den 13. og 14. september påtegnede han to bønskrifter, og det skete i snævert samarbejde med adelens fører på stændermødet, rigsråd Otte Krag, der var lensmand på Nyborg slot, og hvis embedspligt det også måtte være at antage sig de nødlidende præsters sag.

Langt mere rimeligt er det, som det er blevet fremhævet, at opfatte den fynske biskop som hørende til stændermødets konservative fløj. Spørgsmålet er, om begivenhederne på stændermødet har haft biskoppens store interesse; engageret er han tydeligt ikke. Han synes langt mere at være optaget af sine egne økonomiske bekymringer.

Samme dag, som stændermødet åbnedes, mandag den 10. september, indsendte Laurids Jacobsen et bønskrift til kongen, hvori han gjorde opmærksom på, at han i tre år intet havde fået af det, der var tillagt hans embede, og han ventede heller ikke »i år« at få noget af det, der var tillagt ham, hvorfor han bad kongen unde hans hustru, at hun efter hans død i nogle år måtte nyde det gejstlige gods i Århus stift, som kongen havde undt ham, og som han i tre år ikke havde fået

Kobberstik af Otte Krag, udført af Albert Haelwegh efter et maleri af Abraham Wuchters og ikke ganske svarende til det s. 39 viste maleri. (Det kgl. Bibliotek).

Maleri af rigshofmester Joachim Gersdorff (1601–61). Billedet er en kopi udført af maleren Hans Hansen, formentlig efter et stik. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

en skilling af, men ikke nok med det, han anmodede yderligere om, at hans hustru, Anne Mule, efter hans død måtte blive forskånet for borgerlig tyngde både i freds- og fejdetid, hvor hun end kom til at bo; det sidste blev bevilget den 19. september.

Dagen efter indsendte biskoppen et nyt bønskrift, formentlig fremkaldt af, at hans hustru ikke havde fået lov til at nyde det gejstlige gods i Århus stift efter hans død, for nu bad han om, at hun måtte få »uden fæste og afgift« tre gode kirketiender, »kgl. Majestæts anpart, som først bliver ledige i Fyn«.

Borgernes program

I sin åbningstale havde rigshofmester Joachim Gersdorff meddelt, at dersom stænderne »nogen god forslag« havde til at finde midler til rigets forsvar, kongehusets underhold, flåden og betaling af rigets gæld, så ville det blive vel modtaget. Denne opfordring fulgte borgerstandens deputerede og udarbejdede et reformprogram, der lå færdigt den 17. september. Det er et yderst radikalt program, hvis gennemførelse ville betyde indgribende ændringer i statshusholdningen.

Man har ment, at dette reformprogram er blevet til ved et samarbejde mellem Hannibal Sehested og de københavnske borgerlige deputerede. Der er imidlertid så meget i reformforslaget, der vedrører købstæderne, at det forekommer usandsynligt, at deres deputerede ikke skulle have medvirket ved reformprojektets tilblivelse, og med god grund er det blevet antaget, at forslaget langt snarere stammer fra købstædernes deputerede end fra de københavnske, da det lægger så megen vægt på provinsbyernes problemer. Det var i hvert fald i høj grad i disses interesse, når det i reformprojektet fordres, at to borgerlige og to adelige kommissærer skulle have kontrol med finansforvaltningen, at hver provins skulle have en fuldmægtig med fri adgang til kongen og rådet, og at der årligt den 10. september skulle holdes et »provincials møde« i Roskilde »til landets nødtørft at overveje«. Man ønskede også at blive fritaget for lensmændenes indblanding i købstædernes styre; borgmestre og rådmænd skulle selv vælge til deres efterfølgere, »hvem de dygtige og vederhæftige eragter« samt overformyndere og byskrivere, ligesom øvrigheden i købstæderne selv skulle indsætte kirkeværger, og man foreslog, at købstædernes øvrighed og betjente blev aflagt »med nødtørftig opholdsmiddel, formedelst deres nærings forsømmelse, hvorover de ellers udi armod måtte geråde«, og dette blev til sidst præciseret til en begæring om 10 % af

at give halvanden rigsdaler i hovedskat årlig af hver af deres tyende på sædegårdene, så tilbød de gejstlige og borgerlige deputerede det samme under forudsætning af, at de slap for konsumtionsafgiften. Blandt underskriverne er både biskop Laurids Jacobsen og de to Odenseborgmestre.

Det brændende spørgsmål under stændermødet var hærreduktionen. At denne virkelig var af den største vigtighed for borgerstanden, fremgår med al tydelighed af et indlæg af 25. september, der netop skyldes de deputerede fra købstæderne i Fyns stift. De klager over den ulidelige indkvartering, der drev folk fra hus og hjem. Mange måtte hjælpe sig med at bo »i jordhytter«, efter at de havde måttet udlevere deres »gode værelser« til militæret; »krigsfolket« kunne man ikke skaffe underhold til, og »mange hundrede mennesker af Eders kgl. Majestæts undersåtter for livsophold og ond medfart er omkommet«. Hvis ikke kaperne havde bragt korn ind til Nyborg, kunne »krigsfolket« ikke være holdt »uden hunger«. Dette indlæg er underskrevet både af Thomas Brodersen og af Knud Jacobsen.

Imens alt dette foregik, udarbejdedes der i kancelliet udkast til en forordning om konsumtionen, der den 2. oktober blev oplæst i rådstuen for et udvalg af gejstlige og verdslige deputerede, deriblandt borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg. Udvalget var imidlertid ikke tilfreds med udkastet. Det fandt satserne alt for høje, og i et indlæg af den 4. oktober anmodede de borgerlige deputerede om, »at Eders kgl. Majestæts tro undersåtter i købstæderne for den store indkvartering befries, så at de ej ganske deraf vorder ruinerede, Eders kgl. Majestæt og hele riget til største skade«. Dette indlæg er på Odense bys vegne underskrevet af borgmester Knud Jacobsen og på den fynske gejstligheds vegne af provst Peder Nielsen Falster. Men hvorfor er det ikke Odenses førsteborgmester og den fynske biskop, der har underskrevet?

Biskoppen og førsteborgmesteren forlader København

Bag alle de officielle møder og forhandlinger er der under stændermødet foregået en række uofficielle møder og forhandlinger, hvorom vi så godt som intet aner. Et sådant møde får man dog indtryk af gennem den såkaldte bispegårdsberetning, hvis forfatter er anonym, men formodes at være en gejstlig, der stod biskop Hans Svane nær. Han oplyser os om, at der den 5. oktober fandt et møde sted i bispegården. Det fortælles, at i mødet deltog alle bisperne, de deputerede

af den sjællandske gejstlighed samt fire borgere. Denne beretning er det eneste sikre, vi ved om optakten til de følgende oktoberdages begivenheder, der som bekendt førte til, at kongedømmet blev arveligt.

Alle biskopperne har dog ikke været til stede; vi ved nemlig, at biskop Laurids Jacobsen Hindsholm kom hjem til Odense den 4. oktober – det fortæller han i sin dagbog. Rejsen fra København til Odense tog dengang et par dage, så biskoppen kan senest have forladt København den 2. oktober. Det er dog muligt, at mødet i bispegården kan have fundet sted nogle dage forinden angivelsen.

Ifølge bispegårdsberetningen må Laurids Jacobsen være informeret om, at man stod over for større spørgsmål end skattesagen. Biskoppen var ikke blandt de førende skikkelser på stændermødet. Hans afrejse fra byen har man tolket som udtryk for uvilje over for de forestående begivenheder, men for biskoppens afrejse kan dog også fremhæves et andet motiv end det politiske. Der var på det tidspunkt ikke så få deputerede, der forlod byen. Man regnede, som vi har set, med, at mødet snart var forbi. For mange deputerede var opholdet i København en økonomisk belastning, og vi ved, at biskoppen plagedes af økonomiske bekymringer, hvad der altså også kan være et motiv til hans hjemrejse. Et tredje motiv kan være ønsket om at rejse hjem sammen med borgmester Thomas Brodersen. Det er nemlig sandsynligt, at han forlod København senest den 2. oktober, ellers ville det vel have været ham og ikke Knud Jacobsen, der underskrev indlægget af 4. oktober, og Thomas Brodersen var heller ikke blandt de købstadrepræsentanter, der den 2. oktober mødtes med rigsrådet i rådstuen. Thomas Brodersen har underskrevet alle gejstlige og borgerlige indlæg indtil bispegårdsmødet, og endelig må det nævnes, at hans dattersøn beretter, at morfaderen rejste hjem igen, »inden den principaleste proposition blev gjort«. Ifølge borgmester og råds svar i 1665 på borgerskabets klager blev det tilladt borgmester Thomas Brodersen at rejse hjem.

Der har utvivlsomt ligget politiske motiver bag borgmesterens beslutning om at rejse hjem. Som nævnt var han ved venskabsbånd og forretningsforbindelser knyttet til adelen, særligt til slægterne Rosenkrantz og Ulfeldt. Endnu så sent som i sommeren 1662 havde Thomas Brodersen forretningsforbindelse med Corfitz Ulfeldt, der da boede på Ellensborg, det nuværende Holckenhavn. I borgmesterens dagligstue var der to kobberstykker, det ene forestillede kongens kansler, Christian Thomesen Sehested, det andet Holger Rosenkrantz

den lærde. Da Jens Bircherod en dag i sommeren 1664 spurgte sin morfader, hvem disse personer var, fik han det at vide, og samtidig sagde Thomas Brodersen til dattersønnen: »Disse to mænd har været næst Gud mine bedste patroner og forfremmere til al timelig velfærds erlangelse her i verden«. Brevet hjem til familien i Odense vidner også om borgmesterens gode forhold til rigsråd Mogens Høg, lensmanden på Odensegård.

Det har dog glædet Odenses førsteborgmester, at statsomvæltningen i 1660 bragte bedre forhold for borgerstanden, og da han fik tilsendt privilegierne af 24. juni 1661, sagde han til dattersønnen: »Et må vi og vore efterkommere billigen glæde os over, at ufri mands navn, som vi tilforn i recesser, forordninger og andre steder skulle kaldes med, det er nu ved disse nye forundte privilegier aldeles annulleret og afskaffet«. Men når Jens Bircherod beklager, at stænderne blev afskaffet, udtrykker han formentlig en opfattelse, der har været fremherskende i familiekredsen. En så erfaren storkøbmand som Thomas Brodersen har sikkert forstået lige så godt som storkøbmanden og rådmanden Peder Pedersen Lerche, at statsomvæltningen og adelens økonomiske tilbagegang ville få skæbnesvangre følger for købstæderne og deres købmænd.

Den tredje odenseaner på stændermødet, provst Peder Nielsen Falster, sognepræsten til Sct. Hans kirke, forlod København mellem den 4. og den 8. oktober. Peder Nielsen har underskrevet samtlige indlæg til og med den 4. oktober, men han har ikke underskrevet arverigeforslaget af 8. oktober. Om hans hjemrejse skyldes politiske årsager, vides ikke, men den kan dog ikke have økonomiske grunde, da han var en ganske velstående mand. Han rådede over disponibel kapital, der blev udlånt, og i sommeren 1660 havde han således lånt 2.750 rigsdaler til otte adelsmænd. Peder Nielsen Falster døde i januar 1661, og muligvis kan sygdom have tvunget ham til at forlade København.

Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg

Odenses andenborgmester blev i modsætning til de andre odenseanere i København, til stændermødet opløstes. Seks år senere hævdede magistraten, at Knud Jacobsen efter kongelig befaling måtte forblive i København. Alt tyder på, at Knud Jacobsen intet har haft imod den politiske udvikling på stændermødet, hvad der formentlig skyldes hans tilknytning til Hannibal Sehested. Midt under stændermødet,

den 22. september, blev han beordret til at tage sig af skiftet efter Hannibal Sehesteds svigermoder, fru Kirsten Munk, og indtil dette var afsluttet, blev han fritaget for sine borgmesterforretninger.

Knud Jacobsen var den mest aktive af odenseanerne under stændermødet. Han var som omtalt blandt de borgerlige deputerede, rigsrådet indkaldte til møde i rådstuen den 2. oktober, han har underskrevet samtlige på stændermødet fremkomne borgerlige og fælles gejstlig-borgerlige indlæg fra fællesindlægget om konsumtionskat af 15. september til håndfæstningens kassationspåtegning den 16. oktober, og som den eneste fra Odense har han den 8. oktober underskrevet gejstlighedens og borgerstandens indlæg til rigsrådet om at gøre Danmark til et arverige, hvad rigsrådet indvilligede i den 13. Allerede samme aften udgik breve til 21 mænd om næste formiddag at mødes i slottets grønne sal. Af udvalgets medlemmer var syv borgerlige, deriblandt Knud Jacobsen. Udvalgets betænkning gik ud på, at kongen kunne løses fra sin ed på håndfæstningen og kunne få denne udleveret, og derefter formodede man, at kongen ville lade udforme en »reces«, en forfatning. Den 16. blev håndfæstningen kasseret ved påtegning af et eksemplar, der blev overleveret til kongen. Den 18. fandt arvehyldningen sted.

Borgmester Knud Jacobsen forblev i København efter arvehyldningen. I november 1660 blev han sammen med andre deputerede beordret til at gøre en »taxt«, hvordan soldater og ryttere skulle fordeles på købstæderne og landet, og i december fik han fra Odense tilsendt borgmesters og råds, menighedens og lavenes »ratification på, hvad han havde udrettet for byen«. Hvornår Knud Jacobsen kom hjem til Odense, vides ikke, men det »var langt på vinteren«.

Biskop Laurids Jacobsens sidste rejse til København

Som omtalt kom biskop Laurids Jacobsen tilbage til Odense den 4. oktober og kunne genoptage sin daglige virksomhed; en måneds tid efter skete der imidlertid en begivenhed, der vakte en vis opmærksomhed i byen. Danmarks sidste rigsmarsk, Anders Bille, der var blevet dødeligt såret ved stormen på Frederiksodde og døde den 10. november 1657, var dengang blevet ført til Løgismoses kapel. Den 6. november 1660 blev hans kiste indført i Odense og indsat i hans gård i Overgade, og den følgende dag blev han bisat i Sct. Knuds kirke; biskop Laurids Jacobsen prædikede over ham, og efter bisættelsen førtes marskens kiste til Hårby kirke. Ifølge kongelig ordre skulle »6

Rigsmarsk Anders Bille (1600–57), portrætteret af en ukendt kunstner i 1637 på en ikke alt for venlig måde. Billedet her er dog en kopi fra 1700-tallet. (Pacht og Crone fot., Gaunø).

Rigsmarsk Anders Bille ses på dette udsnit af et kobberstik med ordenen »den væbnede arm« i bånd om halsen. (Det kgl. Bibliotek).

Frederik III's dronning, Sophie Amalie (1626–85), var født som prinsesse af Braunschweig-Lüneburg. Hendes eftermæle har i høj grad lidt under hendes uforsonlige handlemåde over for Leonora Christine. Billedet her er af Abraham Wuchters. (Pacht og Crone fot., Rosenborg).

stykker« og 200 mand til hest og fods følge med, men straks efter begravelsen tage bort. Marskens enke, fru Sophie Rosenkrantz, værdsatte ligprædikenen og sendte den økonomisk bekymrede biskop 20 dukater.

Dagen efter marskens begravelse rejste Laurids Jacobsen atter til København for at deltage i hyldningen den 15. november, og tre dage efter gjorde han sin biskoppelige ed oppe hos kongen efter prædiken, og samme aften var han til taffel på slottet med kongen og dronningen. Økonomiske sorger tyngede dog stadig sindet, og under opholdet i København skrev biskoppen på ny til kongen og klagede over, at han i tre år ikke havde kunnet få sin løn.

Den 21. november forlod biskoppen København og ankom til sin bisperesidens den 25. november. Laurids Jacobsen var glad over, at den besværlige rejse i november måned var overstået og skrev i sin dagbog under omtalen af sin hjemkomst »Gud ske loff«.

4 · Krongodsudlægget og Odense bys gæld

Krongodsudlæg

I regeringskredse var man i sommeren 1660 klar over, at det ville blive nødvendigt at udlægge store dele af krongodset til statens kreditorer, hvis man skulle gøre sig håb om at afbetale statsgælden. Salget af krongods ville betyde stærkt formindskede domæneindtægter, og da staten skulle have dækning herfor til at bestride sine udgifter, måtte afviklingen af krongodset følgelig føre til pålæg af penge-skatte, og da bl.a. jorden skulle beskattes, måtte man forinden have en virkelig matrikulering af landets jord, og dette gennemførtes i de følgende årtier.

Spørgsmålet om udlæg af jordegods blev første gang taget op til drøftelse i Skatkammerkollegiets møde den 19. november 1660. Tanken om at udlægge krongodset tiltalte ikke Frederik III, skønt udlæg af kronens gods til betaling af rigets gæld ikke var ukendt i Danmark. Således var der i 1650 og 1651 blevet udlagt 1.479 tdr. hartkorn på Fyn til en værdi af 77.514 rigsdaler, og i tiden fra august 1658 og til september 1660 mistede kronen som nævnt ca. 10.000 tdr. hartkorn som udlæg for lån. I december godkendte kongen dog Skatkammerkollegiets forslag om at lade det pantsatte gods taksere og sælge til pantaverne. I betragtning af at staten i en uoverskuelig fremtid ikke ville være i stand til at indløse godset, ville det også være urimeligt at betale 6 % i årlig rente af lånene for at beholde gods, der allerhøjest ville afkaste 3-4 %.

Salget af krongods begyndte i 1661, kulminerede i 1664 og fortsatte indtil udbruddet af Den skånske Krig 1675. Mens kronen endnu i 1650 ejede halvdelen af Danmarks jord, havde den inden Frederik IIIs død i 1670 skilt sig af med halvdelen og ejede således kun ca. en fjerdedel af landets jord. Dette betød, at der siden 1660 var flyttet store værdier fra den offentlige sektor over i den private, og dette fik afgørende finansielle og sociale følger. Krongodssalget medførte, at kronen ikke længere var landets største godsejer, og da som nævnt

Af Resens stort anlagte Danmarksbeskrivelse var det stort set kun de kobberstukne bykort, der blev trykt i Resens levetid. Atlas Danicus udkom i 1677, og Odense-planen suppleredes med denne skitse af Dalum med kloster og kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

domæneindtægterne blev uden betydning som indtægtskilde for staten, måtte pengeskatter i fremtiden blive det nødvendige grundlag for statens finanspolitik. Derved fuldbyrdedes i løbet af 1660erne og 1670erne den udvikling, der var begyndt efter Christian IVs ulykkelige deltagelse i Trediveårskrigen, at Danmark fra at være en domænestat gik over til at blive en skattestat. Socialt betød krongodssalget, at adelens privilegium på godsbesiddelse faldt bort, og da også denne stand i stor udstrækning måtte udlægge jordegods til sine kreditorer efter 1660, opstod der nu en ny godsbesidderstand, de såkaldte borgerlige proprietærer. Krongodsudlæggene kom i høj grad til at berøre Odense by og dens borgere, da meget krongods i byens umiddelbare nærhed blev udlagt til kreditorer.

Udlæg af Dalum klostets og Sct. Knuds klostets len

To len i Odenses umiddelbare nærhed, Dalum kloster og Sct. Knuds kloster, blev udlagt til kreditorer. En af statens store leverandører under krigen, admiralitetsråd Jens Lassen, fik udlagt Dalum kloster.

Jens Lassen var søn af en vestjysk selvejerbonde og herredsfoged og født på Vestergård i Nørre Bork sogn. Den driftige unge mand havde ikke lyst til at træde i faderens fodspor, men valgte den løbebane, som havde bragt så mange andre frem her i livet, idet han startede som skriver hos lensmanden i Kristiansstad. 1651 flyttede han som renteskriver til København, hvor han desuden drev en livlig handelsvirksomhed. Under krigen 1657-60 viste han sig som en sand patriot, men glemte derfor ikke sin egen fordel, og da krigen sluttede, var han en af landets store kreditorer.

I det tidlige forår 1658 var rigsråd Iver Vind, lensmanden på Dalum kloster, død, og i august fik Jens Lassen Dalum kloster og gods i pant. Han skulle overtage det den 1. maj 1659, men han fik intet med godset at gøre, så længe krigen varede. I maj 1662 blev så Dalum kloster og gods, i alt 2.103 tdr. hartkorn, samt patronatsret til Dalum kirke og birkeret til Dalum birk udlagt til ham for 98.460 rigsdaler. Jens Lassen var nu blevet fynsk storgodsejer, og yderligere tilknytning havde han fået til øen, da han i august 1661 var blevet landsdommer ved Fynbo landsting. Den 13. november 1661 sad han for første gang som dommer på Fynbo landsting efter at hans bestallingsbrev var blevet oplæst. »Gud give lykke og gode råd«, står der i sandemandsprotokollen. Jens Lassen blev også dommer i Højesteret, hvor han voterede til 1675.

Da han blev landsdommer, solgte han sit hus i København for at tage permanent ophold på Dalum kloster, men fik senere udtrykkelig kongelig befaling om at begive sig til København og indtage sin stilling i admiralitetet. For fremtiden måtte han leje sig et hus i København og hver måned rejse til Odense for at holde landsting. Han kom på mange måder til at gribe ind i Odense bys historie. Han var ikke nogen behagelig mand, og hans økonomiske transaktioner tålte ikke altid at komme frem i lyset. Han var en stor bondeplager, og hans livsvej er brolagt dels med processer med hans bønder og forretningsforbindelser og dels med en række injuriersager.

Den anden, der fik udlagt krongods i nærheden af Odense, var rigsskatmester Hannibal Sehested. I efteråret 1660 havde han et tilgodehavende hos kronen på 22.000 rigsdaler, men rigtignok også en gæld til forskellige kreditorer på 152.727 rigsdaler, der stammede fra hans tid som statholder i Norge, og denne gæld blev yderligere forøget i årene mellem 1651 og 1660, da han var uden for statstjeneste. Ganske vist arvede hans hustru efter sin moder de fynske godser Tybrind, Vejlegård og Lundegård, men godserne var blevet stærkt ødelagte under krigen. Denne voksende gæld, der generede ham i hans embedsforretninger, fik ham til i det tidlige forår 1662 at henvende sig til kongen om økonomisk støtte. Dels fordi Frederik III på det tidspunkt anså ham for uundværlig og dels på grund af dronningens »venlige intercession«, besluttede kongen at forære ham noget jordegods for dermed at hjælpe ham »udi nærværende hans betryk«.

Ærkebiskop Hans Svane, dr. Peter Bülche og Christoffer Gabel fik i kommission at udse et gods, og de foreslog Sct. Knuds kloster, hvortil der hverken var skove eller vildtbane. En fjerdedel af godset var »afbrændt, afbrudt, øde og ubesat«, så det i lang tid kun ville give en ringe indtægt og heller ikke kunne sælges for en særlig høj pris, men kommissærerne mente dog, at rigsskatmesteren kunne have stor hjælp af dette gods til sin gælds afbetaling og opretholdelsen af sin sociale stilling som minister, eftersom samme Sct. Knuds klostres underliggende gods var strøgods på Fyn og Langeland og derfor kunne sælges stykvis. I marts 1662 skænkede kongen så Sct. Knuds kloster med tilliggende bøndergods til Hannibal Sehested og hans arvinger, men for at undgå »al snak og jalousi« blev skødet udfærdiget til Sir William Davidson, den engelske konge Karl II's resident i Haag. Sir William Davidson var en af Sehesteds kreditorer, og meningen var, at Hannibal Sehested skulle forhandle med Sir William om at tilfredsstille Sehesteds største kreditorer.

Dette kobberstik af A. Folkema viser medlemmer af slægten Sehested. Øverst ses Christian Thomesen Sehested, der var kansler under Christian IV og fætter til Hannibal Sehested, derefter Hannibal Sehesteds to brødre og denne selv. Herunder ses et udsnit med rigsskatmesteren selv. (E. Pantou fol.).

Kobberstik af biskop Hans Svane udført af J. Haas midt i 1700-tallet til en bog om landets evangeliske biskopper. Hans Svane var Sjællands niende biskop efter reformationen. (E. Panton fot.).

Højesteretsassessor, præsident i København Peter Bülche (1605–71), der oprindeligt havde været livlæge hos Christian IV og Frederik III, fik under sidstnævnte også politisk indflydelse. Kobberstikket her er af Albert Haelwegh, udført i 1664 efter et maleri af Karel van Mander. (Det kgl. Bibliotek).

Som nævnt havde klosterbygningerne lidt stor skade under krigen, og yderligere skade forvoldtes af en voldsom storm i januar 1661. I ladegården styrtede et 16-bindinger hus sammen, og skaden på tagsten og tømmer blev anslået til 200 sletdaler; på klosterets øvrige bygninger manglede 500 tagsten og 400 travrer langhalm. Det var derfor ikke mærkeligt, at Hannibal Sehested benyttede lejligheden til at bese Sct. Knuds kloster, da han i pinsedagene 1662 opholdt sig i Odense. Der blev imidlertid intet af denne besynderlige transaktion med klosteret, da Sir William nægtede at medvirke, og skødet gik derfor tilbage til kongen. I sommeren 1664 blev Sct. Knuds kloster og ladegård samt bøndergods m.m., i alt 3.986 tdr. hartkorn udlagt til landsdommer Jens Lassen for 199.326¹/₂ rigsdaler, og en uge efter fik Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo og Christian Urne til Årsmarke befaling til at overlevere »Sct. Knuds amt« til Jens Lassen, der til gengæld forpligtede sig til at betale Sct. Knuds klosters afgift fra 1. maj 1662 og til 1. maj 1664, 7.000 rigsdaler i alt, til Hannibal Sehested. 1670 havde Jens Lassen overtaget krongods i Odense amt for 298.000 rigsdaler.

Også i Odense fandtes i sommeren 1660 borgere, der under krigen havde forstrakt kronen både med rede penge og varer. Blandt dem var rådmandssønnen og købmanden Hans Willumsen, der fra 1651 kaldes generalproviantmester og fungerede som sådan under krigen 1657-60. Sammen med sine medinteresserede fik han i 1664 udlagt 1.919 tdr. hartkorn, hovedsageligt på Fyn, for en fordring på kronen på 95.968 rigsdaler; også rådmand Peder Pedersen Lerche var i 1660 blandt kronens kreditorer og mødte op med en fordring på 5.561 rigsdaler, på hvilket beløb han fik udlagt 54¹/₂ tønder hartkorn i Lunde og Bjerge herreder for 2.426 rigsdaler. Restbeløbet skulle afkortes i Hans Willumsens fordringer på kronen, et vidnesbyrd om snæver forretningsforbindelse mellem disse to odenseanske kapitalister.

Krongodsudlæg til Odense by

Som tidligere nævnt havde Odense en fordring på kronen for forstrækninger i krigens tid, og såfremt byen skulle gøre sig nogen forhåbning om at betale den store gæld, var det nødvendigt at få dette krav honoreret. Allerede i foråret 1661 rejste borgmester Knud Jacobsen igen til København. Her gjorde han opmærksom på byens gæld samt forelagde et forslag fra magistraten, hvorefter man ville skaffe penge til gældens afbetaling dels ved at pantsætte byens jorder

og dels ved at inddrive den resterende brandskat. Da der et års tid efter ikke var sket noget nyt i sagen, greb de 24 mænd ind og søgte at påvirke borgmester og råd med et bønsskrift, hvori de anførte borgerne »uomgængelige højtrængende nød« og fremhævede »den store gæld byen endnu stikker i«, og påstod, at der intet var tilovers til enker og faderløse børn, når borgerne døde, langt mindre til at betale den bortskyldige gæld, og hvis der efter fulden skifte var noget tilovers, gik det til at betale byens gæld med. Resultatet af denne henvendelse blev, at Knud Jacobsen igen måtte af sted til København, og denne gang tog han rådmænd Peder Pedersen Lerche og byskriver Henrik Jørgensen Rosenvinge med sig. Man kom nu et skridt videre, idet man fik tilladelse til at forelægge sagen for Skatkammerkollegiet, men derved blev det. I 1663 drog borgmesteren atter til København angående fordringen på kronen, og tilsyneladende gik det godt. Der blev lovet ham udlæg af krongods, og han opnåede en kongelig befaling derom til Skatkammerkollegiet; krongods skulle udlægges til byen i Hindsgavl len, men kort efter blev det kongelige brev kaldt tilbage, formentlig fordi regeringen blev klar over, at udlægget til Odense kunne medføre vidtgående konsekvenser for staten, og sagen blev derfor henvist til undersøgelse gennem krigskommissærens regnskaber. Året efter lysnede det. Under et nyt ophold i København opnåede Knud Jacobsen, at Odense by skulle have udlæg i jordegods, og i september 1664 fik byen udlagt 221 tdr. hartkorn i Åsum og Odense herreder til et beløb af 11.078 rigsdaler, hvoraf 2.000 rigsdaler skulle betales kontant.

Borgmester og råd havde imidlertid ingen mulighed for at skaffe 2.000 rigsdaler, og under forhandlingerne i Skatkammerkollegiet blev der da truffet den aftale, at byen slap for at betale de 2.000 rigsdaler kontant mod at påtage sig de 2.000 rigsdaler, rigsskatmesteren var skyldig til de fattige i Nørre Broby hospital. Baggrunden for denne transaktion var, at fru Kirsten Munk, rigsskatmesterens svigermøder, tidligere havde udsat 6.000 rigsdaler til underhold af 18 fattige enker eller piger, som på grund af alderdom og vansørhed ikke kunne underholde sig selv; administrationen af denne stiftelse lå under Odense hospital. Ved skiftet efter fru Kirsten Munk havde Hannibal Sehested forpligtet sig til at udrede en trediedel af de 6.000 rigsdaler; byen slap altså for at betale 2.000 rigsdaler kontant mod at udlægge jordegods for dette beløb til hospitalet.

Så snart byen havde fået skøde på det udlagte krongods, udvalgte borgmester og råd og de 24 mænd otte borgere, nemlig borgmester

Christoffer Gabel (1617–73) var rentemester og statholder i København og i Frederik III's sidste år dansk politiks førstemand, efter at Hannibal Sehested var rejst til udlandet, og Gabel havde da også trofast fulgt Frederik III fra dennes tidligere stilling som ærkebiskop i Bremen. Billedet her er malet af Karel van Mander. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Knud Jacobsen, rådmændene Erik Nielsen, Jørgen Wichmand og Mogens Jørgensen Rosenvinge samt Hans Wichmand, Niels Christensen, Christian bager og Poul sadelmager; de skulle gøre udlæg til kreditorerne af dette gods og af en del af byens jorder samt af den resterende brandskat, først til de udenlandske kreditorer, derefter til kirke, hospital og andre, som havde »brev på rente«, og efter dem de andre kreditorer, som ikke var tilregnet nogen rente. Først blev der dog gjort udlæg til Odense eller Gråbrødre hospital for de 2.000 rigsdaler, som skulle have været erlagt i rede penge. Det blev i alt 62 tdr. hartkorn. Hospitalet fik den bedste del af det gods, der var blevet udlagt til byen, intet af det var øde, men byen havde også antaget det for 3.133 rigsdaler; man mente ikke, man kunne give de fattige mindre, end godset skulle forrente, nemlig 120 rigsdaler årligt. Kunne byen betale hospitalet de 2.000 rigsdaler, skulle den have jordegodset tilbage.

Dernæst belønnede man som nævnt borgmester Knud Jacobsen, idet man påskønnede, at han i fire år årligt var rejst en eller to gange til København »om byens fordring«. Borgmester og råd og de 24 mænd bevilgede ham »for hans rejser, umage og store bekostninger før skødet blev tilvejebragt«, 15 tdr. hartkorn af det udlagte gods i Fangel samt 100 rigsdaler af godsets indkomst i 1664.

Blandt dem, der havde »brev på rente«, var Deppe Lange i Hamburg; ham skyldte man endnu 550 rigsdaler, og rådmand Peder Pedersen Lerche skyldte man en sum penge, han »undte byen til hjælp at få Vigelsø for«. Nu aftalte man, at han for 550 rigsdaler tog den halve Vigelsø i pant og den halve indkomst for den årlige rente, så hele Vigelsø skulle være til forsikring for 1.100 rigsdaler for Deppe Lange eller hvem, der ville indløse Peder Pedersens brev. Yderligere havde rådmanden en fordring på 562 rigsdaler. Heraf skulle byen i hans navn betale 100 rigsdaler til den danske skole. For restbeløbet fik han gods i Tommerup, og her blev der også udlagt gods til Sct. Knuds kirke samt landgildeparter, i alt for 655 rigsdaler. Gråbrødre hospital fik for et tilgodehavende på 347 rigsdaler en gård i Brylle, og de fattige, »som får salig Christian Friis kanslers almisse«, skyldte byen 305 rigsdaler, hvorfor ligeledes udlagdes en gård og et hus i Brylle. Borgmester Thomas Brodersen fik jordegods for 730 rigsdaler, og da nu al den jord, »som var bebyggt og i brug«, var udlagt, fik borgmester Knud Jacobsen for sin fordring på 213 rigsdaler Poul Knudsens øde gårds jord i Birkum; selve gården var afbrændt.

I forvejen havde byen betalt en del af sin gæld med rede penge og

med byens jordskyld. Dermed havde alle, der havde lånt penge på rente, fået deres betaling med undtagelse af en lille sum til afdøde rådmand Erik Jørgensens søn samt en stor sum til Hans Mathiesens arvinger, »hvortil nu ikke findes middel«. Denne gældspost blev først langt senere og efter mange processer bragt ud af verden.

Byen var imidlertid en del penge skyldig til borgere, der havde lånt pengene ud, uden at der var tillagt dem rente. Disse borgere blev der givet lodder, hvorefter enhver skulle have lov til at tage af det øde gods, der var tilbage, og af den resterende brandskat. Bortsalg af byens jorder betød, at de nu blev samlet på færre hænder, og en væsentlig del blev udlagt til borgmester Thomas Brodersen.

5 · Odense i enevældens første år

Enevoldsarveregeringsakten

Danmark var nu blevet et arverige, og følgelig ophørte håndfæstningen med at have gyldighed, da den byggede på, at Danmark var et valgrige; et par dage efter den første arvehyldning havde stænderne underskrevet håndfæstningens kassation. Riget var fra nu af uden nogen forfatning, men ved arvehyldningen havde Frederik III lovet, at han snart ville indføre en sådan regeringsform, at undersåtterne skulle have »en kristelig og mild regering at forvente«. Den 20. oktober kom kongen, ledsaget af Hannibal Sehested, Peder Reedtz og oversekretæren i Danske Kancelli, Erik Krag, til rådstuen for slottet og befalede, at rigsrådets arkiv skulle flyttes op på slottet. Rigsrådet var ophørt med at eksistere.

Inden årets udgang opløstes stænderforsamlingen, uden at nogen havde set noget til en ny forfatning. I det nye år skete der imidlertid noget. Da kom den såkaldte enevoldsarveregeringsakt, der overdrog ikke blot arveretten til kongen, men også den kongelige enevælde, suveræniteten.

En kongelig sekretær bragte enevoldsarveregeringsakten til købstæderne. I Odense underskrev 10 mand på byens vegne, nemlig borgmestrene og rådmændene, byfogeden Antonius Ottesen Seeblad og købmændene Mogens Jørgensen Rosenvinge og Niels Christensen.

Få mennesker havde i sommeren 1660 tænkt sig, at dette skulle blive resultatet af stænderforsamlingen. Statsomvæltningen blev gennemført som en alliance mellem storborgerskab, hoffet og militæret. Hvordan den øvrige befolkning har stillet sig til den dybtgående ændring af de sociale og politiske forhold, der blev en følge af statsomvæltningen, ved vi ikke. Indberetninger fra de udenlandske gesandter i Danmark og breve fra fremmede, der i disse år rejste her i landet, skildrer den utilfredshed, der var i alle stænder med regeringsforandringen; denne utilfredshed var de nye magthavere ikke uvidende om, og regeringen rettede derfor i 1660'erne sin opmærksomhed mere mod at konsolidere og sikre den ny regeringsform end mod at fremhjelpe landets næringsveje og fremskynde genopbygning-

Kansler Peder Reedtz (1614–74) indtog ganske vist en ledende stilling inden for regeringen, men opnåede næppe en dertil svarende indflydelse. På dette kobberstik, der er udført efter et stik af Albert Haelwegh – efter et billede af Abraham Wuchters –, ses Peder Reedtz med faderen, rigsråd Frederik Reedtz i baggrunden. (E. Pantou fot.).

gen. Den utilfredshed, der konstateres, møder vi også i Odense i 1660'erne, men den var dog nok mere vendt mod de byrder og det skattetryk, som det nye styre lagde på befolkningen, end mod selve regeringsformen. Den jævne befolkning, også i Odense, har forholdt sig apatisk over for de af statsomvæltningen medførte ændringer i samfundet. Man havde nok at gøre efter krigsårenes nød og sult med at skaffe sig og sin familie det daglige brød.

Nye skatter, afgifter og forbud

Det gjaldt for det nyoprettede skatkammerkollegium og den nylig udnævnte rigsskatmester Hannibal Sehested om så hurtigt som muligt at skaffe erstatning for de hensygnende krongodsindtægter. Befolkningens klager over indkvarteringsbyrden tvang regeringen til hurtigst muligt at skaffe penge til underhold og betaling af hæren, og derfor indførtes ved kongeligt åbent brev af 5. november 1660 den såkaldte hovedskat eller mandtalsskat, der blev forkyndt for borger-skabet på Odense rådhus den 9. november. Den stillede regeringen store forventninger til. Magistratsmedlemmer, byfoged, skriver og enhver, der var i købmandslav, samt de fornemste håndværkere skulle hver betale to rigsdaler og hustruer lige så meget. Borgerne blev inddelt i tre klasser efter formue, og der blev opstillet tre klasser: 1. købmænd og fornemme håndværkere, 2. andre købmænd og håndværkere og 3. andre fattige, gemene borgere. De, som bad om almisse, slap for skatten. Den skulle betales inden juleaften 1660 og indbetales til magistraten; de gejstlige skulle indbetale til biskoppen. Det indkomne beløb skulle borgmester og råd uddele til dem, der havde haft indkvartering siden 1. november 1660.

Ikke alle delte regeringens optimisme. Den nederlandske gesandt i København skrev juledag 1660 til sin regering: »Hvad landet, som har lidt og endnu daglig lider så meget, skal kunne yde, er let at begribe«. Hovedskatten blev da også en stor skuffelse. På grund af befolkningens fattigdom gav den langt mindre end beregnet. Egentlig forstår man ikke, at det kunne forventes, at befolkningen efter tre års krig med indkvartering, ydelser og plyndringer skulle kunne udrede nye skatter.

Hvad hovedskatten indbragte i Odense, ved vi ikke, da kildematerialet er gået tabt, men det kan have sin interesse at se, hvad den indbragte i Odensegård og Rugård len. Ifølge bondemandtallet skulle skatten i Odensegård len betales af 7.506 personer og i Rugård

Hannibal Sehested blev malet flere gange af Karel van Mander, og billedet her indbyder til sammenligning med det på side 10 afbildede. (Pacht og Crone fot., Frederiksborgmuseet).

len af 1.477, og der indkom henholdsvis 642 og 184 rigsdaler. Bondebefolkningen i disse len var de odenseanske købmænds naturlige kunder, og udfaldet af skatteoprævningen måtte give en købmand stof til eftertanke; bondehandelen var eksistensgrundlaget for de fleste købmænd.

I løbet af 1660 udstedte regeringen en række love og forordninger, hvis formål dels var at afskaffe en række misbrug og uregelmæssigheder, der havde indsneget sig i krigens tid, dels at sikre befolkningen det daglige brød, men den finansielle situation tvang også regeringen til at pålægge nye afgifter og skatter foruden hovedskatten. Ved forordningen om trykt papir af 1. oktober 1660 var der blevet indført en afgift, hvorved rigernes indkomst med tiden kunne forøges; af et skøde skulle f.eks. betales to rigsdaler og af et tingsvidne otte skilling pr. ark, og den 18. november kom forordningen om konsumtion. Det var en særlig afgift på forbrug af indenlandske artikler, og den blev udredt af formalet korn, af drikkevarer, af levende kvæg, af fersk og salt kød, af støvler og tøfler, af kortspil, af vognmænd og af bryllupper. Afgiften af levende kvæg kaldtes græspenge, af bryllupper kopulationspenge og af vognmændene milepenge. Konsumtion blev betalt ved bygrænsen i acciseboderne, og desuden betaltes portkonsumtion, en afgift af bondens produkter, når de førtes til salg i købstæderne. Det var hensigten, at konsumtionen af de fynske købstæder skulle anvendes ved Nyborgs befæstning. Forordningen om konsumtion stødte på stor modstand, og man klagede over, at afgifterne var for høje. Statskollegiet anbefalede derfor, at man nedsatte afgiften på de fattiges forbrugsvarer og til gengæld forhøjede afgiften af hvede og fersk kød. Borgmester og råd bestemte antallet af håndkværne i byen, og på dem måtte der kun males gryn. Portkonsumtionen blev allerede ophævet i maj 1661, og da indtægten af konsumtionen var ringe, blev den fra Mortensdag 1661 bortforpagtet og helt afskaffet i 1662 ved indførelse af matrikelskatten.

Afgiften af vognmændene, de såkaldte milepenge, voldte bekymring i Odense; for hver mil, vognmanden kørte, skulle der betales fire skilling i afgift. Tidligere havde vognmændene haft fri kørsel, og indførelsen af milepenge betød, at deres kørsel blev indskrænket til et vist antal mil, for at man lettere kunne kontrollere, at afgiften blev betalt. Da borgmester Knud Jacobsen i marts 1661 var i København, forhandlede han også om milepengene og erklærede, at afgiften var meget generende for byens købmænd, fordi der også krævedes milepenge af de vognmænd, der transporterede gods til Kerteminde, hvor

varerne skulle indskibes eller udskibes, og han påstod, at milepengene forårsagede, at handelen tog af. Da der også indløb klager over milepengene fra Nyborg og København, så udstedtes i januar 1662 en forordning gældende alle vognmænd i Danmark. Den genindførte den fri kørsel, dog kun i vognmandens egen provins, når de i hver købstad, de kørte igennem, fremviste seddel på, at milepengene var betalt. Inden årets udgang forsvandt denne irriterende afgift.

Hovedskatten og konsumtionsafgiften blev som nævnt en stor skuffelse for regeringen, og man måtte finde et nyt skatteobjekt. Det blev jorden, der under hele enevælden blev det foretrukne objekt for beskatning. Vurderingsgrundlaget blev hartkornet, og da man ikke havde nogen oversigt over landets samlede hartkorn, nedsattes en række kommissioner, og på grundlag af deres undersøgelser udarbejdedes i 1662 den første matrikel over landets jordegods, efter hvilken den første matrikelskat eller hartkornsskat blev udskrevet ved forordningen af 4. juli 1662.

Takseringen 1661

I Odense blev takseringen til matrikelskat foretaget af byfogeden Antonius Ottesen Seebled og 12 borgere; de blev den 9. februar 1661 udmeldt af magistraten og de 24 mænd. Den 26. februar begyndte de at taksere alle gårde og bygninger med tilliggende jorder, og de afsluttede deres arbejde den 10. juli. Takseringen er underskrevet af de 10, underskriften mangler for Laurids Gaas og Hans Schütte. Adels og gejstlighedens ejendomme blev ikke vurderet af dette udvalg. Byen var inddelt i fire kvarterer, og takseringen viser, hvad der var i

Tabel 5.1: Resultatet af takseringen i Odense 1661.

Kvarter	Gårde	Heraf øde gårde	Huse, våninger og boder	Heraf øde huse, våninger og boder	Samlet værdi
		Stk.			Rigsdaler
Vestre	54	5	171	23	15.499
Nørre	33	2	107	31	10.070
Over	27	4	144	36	8.176
Neder	27	1	53	12	7.715
I alt	141	12	475	102	41.460

Kilde: Grundtakstprotokol 1661, Odense magistrats arkiv.

byen af gårde og huse i hvert kvarter, hvem der ejede dem, hvor mange der var øde samt værdien af gårde og huse.

Langt de fleste gårde og huse lå i Vestre kvarter, og her lå der også en bebyggelse uden for Vesterport, hvis værdi blev anslået til 645 rigsdaler; i kvarteret var der i 1661 en øde grund, hvor der havde stået et hus, der var blevet afbrændt af svenskerne. Af kvarterets 54 gårde var de syv på udenbys hænder; det gjaldt bl.a. om gården Klingenberg, og også postmester Otto von Oesedes gård Mageløs med hosliggende løkke var »fremmede på landet berettiget«. Panthaveren var ridefogeden på Rantzausholm Peter Børtning. I dette kvarter havde borgmester Knud Jacobsen sin gård, hvortil der hørte tre våninger; den lå på Vestergades søndre side og blev sat til 400 rigsdaler, men der lå andre store gårde i kvarteret som rådmændene Mads Hansens og Jørgen Wichmands, desuden købmand Hans Wichmands gård, der blev vurderet til 500 rigsdaler, og her havde også byskriveren Henrik Jørgensen Rosenvinge sin gård. Endelig kan det nævnes, at borgmester Thomas Brodersen uden for Vesterport havde en have, der blev kaldt Sveltekrog; haven og det i haven liggende hus blev vurderet til 100 rigsdaler.

I Nørre kvarter var der kun en ringe bebyggelse uden for Nørreport, og kun en af gårdene i dette kvarter var på fremmede hænder. Den i kvarteret højst ansatte gård tilhørte arvingerne efter den under krigen døde storkøbmand og rådmænd Erik Jørgensen. Gården lå på Fisketorvets østre side og blev vurderet til 700 rigsdaler. Tre store gårde ejedes af enker, nemlig Johan Borchertsens enke Karen, rådmænd Herman Hahnes enke Else og borgmester Otte Knudsen Seeblads enke Abigael. På Fisketorvet lå også købmand Knud Knudsen Seeblads gård. Rådmænd Peder Pedersen Lerche havde her en gård, som han havde lejet ud til professor Jacob Bircherod, Jens Bircherods fader. I Vindegade lå Bjørnsløkke, der med påstående hus blev vurderet til 100 rigsdaler og tilhørte Mette Willumsdatter, enke efter stiftsskriver Hans Brodersen.

I Over kvarter lå byens højst vurderede gård. Den blev med fem våninger sat til 1.100 rigsdaler og tilhørte rådmænd Jesper Hansen; om den ene våning oplyses, at den er ny og har have. I kvarteret havde også rådmænd Claus Frederiksen sin gård. Uden for Sct. Jørgens port lå mange ejendomme, der var vurderet til 882 rigsdaler. I Neder kvarter var der kun ringe bebyggelse uden for Møllebro port. I dette kvarter fandtes flere store gårde, og den højst ansatte af dem var rådmænd Peder Pedersen Lerches gård til 750 rigsdaler. Her lå også

borgmester Thomas Brodersens gård, der dog kun blev sat til 450 rigsdaler samt Mette Willumsdatters og generalproviandmester Hans Willumsens gård.

Uden for byen fandtes en del haver og jorder, »som er af græsbeden indtaget«. Byen ejede en eng, der kaldtes Gertrudsholm; den blev sat for 18 læs engbund. Rodskoven, der også var byens, blev vurderet til seks svins olden. I alt vurderedes disse haver og jorder, der dels tilhørte byen og dels borgerne, til 126 tdr. sædeland, 74 læs engbund og skov til seks svins olden. Endnu nævnes uden for byen Møllegård på 10 tdr. hartkorn; den tilhørte rådmand Jesper Hansen, men blev under udvalgets arbejde pantsat til købmand Hermann Segebode i Lübeck. Ny Møllegård blev også sat til 10 tdr. hartkorn.

Byen ejede et hus ved skibbroen, »bygget for over tyve år siden og har kostet penge, men aldrig en daler til leje«, samt Vigelsø, der var blevet skødet til byen af kongen for andet jordegods.

Regeringen var langt fra tilfreds med denne taksering og de øvrige købstæders, og i et brev af 6. april 1662 til Jørgen Reedtz og hans medkommissærer, der skulle forfatte jordebøger over alt jordegodset i den østlige halvdel af Fyn, meddelte Skattekammerkollegiet, at der ved vurderingerne var opstået »stor ulighed og disproportion mellem købstæderne og landet, idet mange kirkesogne er fast så højt på hartkorn sat som en del af købstædernes taxering«. Der kan ikke være tvivl om, at borgerne har været bange for at vurdere for højt; således blev begge borgmestres gårde kun vurderet til 450 og 400 rigsdaler, men i 1657 til landehjælp var de sat til 1.100 og 800 rigsdaler. Regeringen beordrede derfor Jørgen Reedtz og hans medkommissærer til at indfinde sig i Odense den 23. april og der mødes med generalkrigskommissær Otto Pogwisch og taksere købstæderne til en vis sum penge at betale årligt i fire terminer. Til gengæld skulle de så slippe for de hidtidige byskatter, bådsmandsskatter og borgerleje penge, og såfremt nogle af købstæderne ikke »godvillig« ville gå med hertil, skulle kommissærerne sammen med generalkrigskommissæren taksere købstæderne, da sagen hastede.

Det gik, som regeringen frygtede. Jørgen Reedtz og hans kolleger indfandt sig til det berammede tidspunkt i Odense, men generalkrigskommissæren lod vente på sig, og først den 17. maj begyndte forhandlingerne. Indbudt til at deltage i dem var repræsentanter for de enkelte købstæder, men der var liden imødekommenhed, enhver gjorde opmærksom på sin bys »uformuenhed og ringe vilkår«, så kommissærerne og Pogwisch så sig nødsaget til »at bryde overtvært«,

især da »adskillige difficulteter og disputer, som indfaldt mellem købstædernes fuldmægtige ikke tillod så udførlig med dem samtlige at communicere, som man ønskede«, og fastsætte, hvad hver enkelt by årligt skulle betale; for Odenses vedkommende blev det 2.500 rigsdaler. Matrikelskatten trådte i kraft 1662, og samme år faldt konsumtionsafgiften bort, så af indirekte skatter var der fra 1662 kun tolden, stempelpapirsafgiften samt en afgift på fremmede drikkevarer.

Takseringen i sommeren 1662

Den næste taksering, vi har kendskab til, fandt sted i sommeren 1662 i anledning af kvartalsskatten. I denne taksering anføres taksten på ejendom og husleje samt på handel, håndværk og formue. Takseringen oplyser ikke blot om, hvor meget den enkelte borger skal betale, men den fortæller også, at beløbet er summen af ansættelse af fast ejendom, af handel, håndværk og formue. Efter magistratens ordre blev takseringen foretaget af 12 borgere, der afsluttede deres arbejde den 28. august 1662. Der er ingen ansættelse af de gejstlige, men borgerudvalget foreslog, at de kom borgerne til hjælp med 80 rigsdaler. Den samlede sum, der skulle betales, var 1.132 rigsdaler. Takseringen kan først og fremmest oplyse om formuernes indbyrdes størrelsesforhold.

Tabel 5.2: Resultatet af takseringen i Odense 1662 for borgmestre og råd.

Navn	Af fast ejendom og husleje		Af handel, hånd- værk og formue		I alt Mark
	Mark	Skilling	Mark	Skilling	
Peder Pedersen Lerche	48		252		300
Thomas Brodersen Risbrich	39		160		199
Jørgen Wichmand	17	8	48	8	66
Mads Hansen	18	10	41	6	60
Erik Nielsen	17	5	36	11	54
Knud Jacobsen Blanckenborg	22	8	25	8	48
Claus Frederiksen	13	11	16	5	30

Kilde: Regnskaber over kongelige skatter, Odense magistrats arkiv.

Takseringen viser stor økonomisk ulighed inden for rådet. Peder Pedersen Lerche er ikke blot rådets, men byens rigeste mand, og der er et stort spring mellem ham og Claus Frederiksen, både hvad angår fast ejendom og handel og formue. Nok er Thomas Brodersen rådets

og byens næstrigste mand, men der er en betydelig forskel mellem ham og Peder Pedersen Lerche, ikke mindst ved ansættelsen af handel og formue, og der er et endnu længere spring mellem Peder Pedersen Lerche og borgmester Knud Jacobsen, som har større værdier i fast ejendom end flertallet af rådets medlemmer, men til gengæld næsten er i bund ved ansættelsen af handel og formue. Det kan ikke udelukkes, at hvervet som borgmester har svækket hans handelsmuligheder.

Men hvordan er rådsmedlemmernes økonomiske placering i sommeren 1662 sammenlignet med de højst ansatte af borgerne? Ja, hvis vi bevæger os inden for rammen 300-30 mark, så er der med rådsmedlemmerne tale om 43 borgere, som altså må karakteriseres som byens mest velhavende. Takseringen viser, at to købmænd uden for rådskredsen, Frederik Gummersbach og Christian Bager, med deres henholdsvis 144 mark og 100 mark kun står tilbage for Peder Pedersen Lerche og byens førsteborgmester, men med hensyn til ansættelsen af fast ejendom ligger rådsmedlemmerne betydeligt over de andre borgere. Der er dog købmænd, der ikke har fast ejendom, som Jørgen Barchhausen, der bor til leje i Eyler Sørensens gård, og Christian Hansen Lime i Dines Jensens gård, men de har for nylig etableret sig. Blandt de 43 mest velhavende møder vi tre enker, Thomas Brodersens svigermoder Abigael Hasebart, enke efter borgmester Otte Knudsen Seebled, Else Mule, enke efter rådmand Herman Hahne, og Mette Willumsdatter, enke efter stiftsskriver Hans Brodersen. Nr. 25 af de højst ansatte er generalproviantmester Hans Willumsen med 42 mark ligesom søsteren. Det er værd at lægge mærke til, at en del håndværkere findes blandt disse 43 borgere. Den højst ansatte håndværker er sadelmager Hans Otte, der med sine 54 mark står højere end borgmester Knud Jacobsen, og flere håndværkere er ansat højere end rådmand Claus Frederiksen, men langt de fleste borgere var meget ringe eller endnu ringere stillet end Henning billedhugger og maler Christian Zachariasen Getreuer, der var ansat til henholdsvis 5 og 3 mark.

Stabelstadspolitik

Det var ikke blot ved at pålægge »milepenge«, at regeringen generede købmændene. Også den stabelstadspolitik, som regeringen slog ind på efter 1660, truede med at indskrænke de odenseanske købmænds handelsvirksomhed og -forbindelser. Formålet med denne politik var

at henlægge landets import og eksport til ganske bestemte byer, der således fik monopol på udenrigshandelen. Herved ville man dels forhindre, at denne handel blev afhængig af fremmede købmænd og deres kapital, dels effektivisere og centralisere toldoppebørslen. Tanken om indførelse af stabelstæder opstod under krigene 1657-60. Alle-rede i en artikel i Københavns privilegier af 24. marts 1659 blev det slået fast, at byen skulle være en stabelstad, og ifølge et kongebrev af 23. august 1661 skulle Statskollegiet overveje, om Nyborg kunne være stabelstad for Fyn. Rygtet herom fremkaldte røre i Odense, og efter rådets begæring tog borgmester Knud Jacobsen til Nyborg, hvor de forhandlede om stabelstad og anmodede kongen om at tillade, at lensmændene på Sct. Knuds kloster og Nyborg slot, Axel Urup og Otte Krag, måtte mødes med to rådmænd fra henholdsvis Middelfart, Nyborg og Odense for at drøfte spørgsmålet om en stabelstad på Fyn. Det kneb åbenbart at vænne sig til de nye tider, for den foreslåede fremgangsmåde måtte principielt være enevælden imod, og i Nyborg besluttede magistraten at handle på egen hånd. I en skrivelse af 9. oktober 1661 gjorde den regering opmærksom på alle de ulykker, der havde ramt byen med indkvartering, plyndringer og ødelæggelser, så at borgerne siden slaget ved Nyborg »og endnu vores kål og madurter med stor besværing udi Odense . . . må købe«. Det gjorde indtryk, og den 8. november opnåede Nyborg at få privilegier som stabelstad, og det samme opnåede Fredericia dagen efter. Det betød for Fyns vedkommende, at alle udenlandske købmandsvarer kun måtte indføres direkte til Nyborg, hvorfra de kunne videresendes til andre købstæder, når de havde været oplagt i otte dage. Undtaget herfor var dog importen af kalk, sten og bygningstømmer. Desuden måtte øksne og heste stadig eksporteres fra de dertil forordnede købstæder. Til gengæld for dette monopol var Nyborg forpligtet til at »holde god forråd af alle de varer, som provinsen kan behøve for billig pris«.

Hvorfor blev det Nyborg og ikke Odense, der som provinsens største by fik stabelretten? Forklaringen er den simple, at udvælgelsen af stabelstæder langt mere bestemtes af militære end af kommercielle grunde. Privilegier som stabelstæder blev givet til rigets vigtigste fæstninger.

Her skulle oplagres varer, først og fremmest fødevarer, der i en krigssituation kunne sikre garnisonen det fornødne underhold. At stabelstæderne udvalgtes efter militære og ikke handelsmæssige interesser, var formentlig årsag til, at de aldrig kom til at virke som

tiltænkt. Nyborg var blottet for de nødvendige faciliteter som en ordentlig skibbro, tjenlige pakhuse, egen handelsflåde og udenrigs-sejlads, og den var absolut ikke i stand til at forsyne øen med de nødvendige udenlandske varer eller videreeksportere landsdelens produkter. En kommissionsbetænkning af juni 1672 viser da også, at stabelstadspolitikken var mislykket. Toldforordningen af 1672 gav da også de allerfleste købstæder ret til handel med udlandet. Således måtte der nu losses udenlandske varer i Kerteminde, og endelig blev det ved reskript af 5. marts 1689 tilladt alle købstæder at handle med udlandet under forudsætning af, at de benyttede indenlandsk tonnage.

Næringslivet

I borgerstandens privilegier af 24. juni 1661 blev det forbudt at benævne standens medlemmer »ufri, dem til forklejning og forargelse«. Dette var en forbedring af borgernes sociale status, men det kunne de jo ikke leve af. Det var regeringen da også klar over og lovede at ville forbedre købstædernes økonomiske tilstand, og det måtte da også være en væsentlig opgave for regeringen at bringe købstædernes næringsliv på fode efter krigen. Det gjorde man bl.a. ved at håndhæve deres hævdvundne eneret på produktion og omsætning. Regeringen fastslog den gamle regel, at kun visse arter af håndværkere måtte bo på landet, ligesom den stadfæstede forbudet mod handel uden for købstæderne, thi enhver, der havde noget at sælge, skulle føre det til byen og sælge det der på torvet.

Det kneb imidlertid for Odense at komme til kræfter, og vi finder da heller ikke store forretninger i byen i 1660 og i de følgende år. Kun få af de købmænd, der havde betydelige virksomheder før 1657, var i stand til at fortsætte efter krigen. Forretningslivet stagnerede, hvad ikke blot skyldtes kapitalmangel og regeringens hårdhændede skattepolitik, men også befolkningens dalende købekraft. Da en købmand fra Haderslev i sommeren 1660 sendte sin tjener hen til professor Jacob Bircherod med noget kammerdug, spurgte husets frue tjeneren, om de denne gang havde gjort noget synderligt marked? Tjeneren svarede: »Nej, såre lumpent, vor meste aftræk har vi haft med de hollandske soldater, som nu ligger her i byen, og har handlet os adskilligt fra, thi ellers havde vi ikke haft vor vognleje hertil betalt«.

Luksusartikler som kammerdug m.m. var der kun få, der havde råd til. Borgeres og bønders armod indskrænkede omsætningen til

Rentemester Henrik Müller (1609–92) var af borgerlig herkomst og en foretagsom natur, og han forstod at udnytte sine forbindelser og sin stilling i statsadministrationen til egen profit. I meget var han et forretningsgeni, men samtidig dog også noget af en svindlernatur, er det sagt om ham. Billedet af Abraham Wuchters hænger på Ledreborg, som Müller oprettede af nedlagt bøndergods. (Det kgl. Bibliotek).

kun at omfatte de allernødvendigste varer, og på grund af adelens slette økonomiske tilstand var også dens forbrug stærkt faldende. Forbrugsindskrænkningen var ødelæggende både for købmænd og håndværkere; skifte efter skifte fra tiden efter 1660 viser, at købmændene i modsætning til tiden før krigen kun havde små varelagre og få debitorer, og at mange håndværkere havde svært ved at eksistere. Det skulle heller ikke gøre livet lettere, at der efter krigen kom misvækst-år, hvad der slog hårdt til den del af borgerne, der levede under købmænds og håndværksmestres niveau, ja, mange kunne ikke skaffe sig det daglige brød, da dyrtiden satte ind.

Både 1658 og 1659 havde været dårlige høstår, og i 1660 var der kun sået lidt og høstet derefter. Fattigfolk led nød i vinteren 1660-61. Herom vidner fattigvæsenets protokol. Mette i Nørreport fik penge for at lade et barn opfostre, som moderen »på marken« døde fra, og byens tjener fik besked på at lade et barn begrave, der døde på gaden, og det var ikke det eneste barn, man den vinter fandt liggende død på gaden. Fattigfolk havde ikke råd til at få de døde i jorden, 33 personer fik begravelseshjælp i 1660. I foråret 1661 satte dyrtiden for alvor ind, fra pinse steg brødet voldsomt i pris, og om sommeren ødelagde en langvarig tørke kornet. Overalt på Fyn blev der den sommer holdt syn over bøndernes marker. I august synede man Bullerup marker og konstaterede stor misvækst, »så de fattige folk næppe kan få deres udsæd igen«. Borgmester og råd sendte to borgere ud i byen, hver med sin bog, hvor folk, der ville underholde fattige børn, ind til dyrtiden var forbi, kunne tegne sig; professor Jacob Bircherod tegnede sig for to halv voksne drenge. På gaden gav man 3 mark for en skæppe rug, »hvilket ansås højt mod priserne i de forrige år«. Nøden var stor, indtil den ny høst var i hus. Sognepræst Erik Christensen i Tryggelev på Langeland beretter, at »anno 1662 in junio gav man 18 sletdaler for en tønne rug eller mel i Odense. Atten daler, Gud bevare os for sådan tid mere«.

At de høje kornpriser har forringet vilkårene for den dårligst stillede del af borgerskabet, kan der ikke være tvivl om, og for mange har det knebet med at anskaffe det daglige brød. Hvor stor nøden var i Odense, gik selv op for rentemester Henrik Müller. Da han så toldregnskabet for 1663, undrede han sig over, at borgerskabet kun havde betalt accise af 2.565 tdr. malt. Man beregnede, skrev han til tolderen, Christen Westesen, 2 tdr. malt årlig pro persona, »som er ikkun en halv tønne øl på personen om måneden«, så 2.565 tdr. malt svarede kun til 1.282¹/₂ persons forbrug, »foruden at de ikke alle lever af

øl«. Tolderen bedyrede, at han ikke blot påmindede toldbetjenten om og formanede ham til at gøre sin pligt, men at han også idelig selv havde inspektion. Rentemesteren måtte tage i betragtning den store forandring, som disse forbigående onde tider havde forårsaget. Det ringe forbrug af malt skyldtes ikke visiterens forsømmelse, men udelukkende at den største del af borgerne var så fattige, at de ikke havde råd til at drikke øl, men måtte »leve ved mælk og valle«.

Nok ønskede regeringen at fremme købstædernes omsætning og produktion, men ikke mindre vægt lagde man på at beskytte bønderne mod deres kreditorer, så de ikke blev tvunget til at forlade gårdene og derved gøre endnu flere gårde øde. Allerede under krigen var det blevet forbudt at tage »vurdering« i bondens bo i det, som var leveret ham af hans husbond til »hans avlings fortsættelse«. Man kunne have ventet, at regeringen havde fornyet denne forordning i 1660. Man burde have betænkt, at bøndernes kreditorer nu, da der var fred, ville kaste sig over de arme bønder for at få deres tilgodehavende; kreditorerne var ikke mindst købstædernes købmænd. Regeringen veg imidlertid tilbage herfor. Den politiske situation var i sommeren 1660 så spændt, at man ikke yderligere ville skabe sig vanskeligheder ved at lægge sig ud med borgerstanden, der i høj grad ville blive ramt af et sådant forbud, men bøndernes elendige forhold tvang regeringen til handling. I september 1660 kom der et forbud mod at gøre udlæg i Odensegård lens bønders bo eller formue, og det fulgtes op i februar 1661 med et forbud gældende hele Danmark, da »landet overalt fast nu er ruineret, og bonden ulige større hjælp behøver end nogen tid tilforn«, og hvad der var ydet ham, for at komme til sin sæd, avl og bjergning igen, skulle betales før nogen anden gæld. Denne forordning blev fornyet den 1. maj 1662, formentlig på grund af misvæksten 1661, da man anså den »efter landets og tidens tilstand endnu højliggen at behøves«. Forbudet var foruden for bønderne til fordel for kronen og godsejerne, men ramte i øjeblikket købmændene hårdt. De behøvede likvid kapital og trængtes selv hårdt af deres kreditorer. Rådmand Jørgen Wichmand havde i 1661 824 rigsdaler udestående hos bønder for leveret korn, og købmand Niels Christensen på Overgade havde penge til gode hos bønder mange steder på Nord- og Vestfyn. Værst stillet var de købmænd, der var debitorer hos hamburgske og lübeckske købmænd; rådmand Jesper Hansen måtte som nævnt pantsætte Møllegård til en købmand fra Lübeck, og købmænd i Hamburg og Amsterdam krævede Johan von Achen for store summer for varer.

Regeringens bondevenlige politik og bondestandens forringede levevilkår slog således tilbage på købmændene, men bønder og medborgere var ikke købmændenes eneste kunder. Endnu større betydning for købmændene havde omsætningen med adelen, dog også denne stands økonomiske tilbagegang slog tilbage på købmændene, og adelens indskrænkede købekraft og svigtende evne til at betale renter af lånt kapital slog hårdt til købmændene og institutioner i byen, og flere adelsmænds opbud påførte købmændene store tab. En majdag i 1661 måtte fru Margrete Blome, enke efter den tidligere lensmand på Odensegård, Henning Valkendorf til Glorup, opbyde »til hendes salig husbonds og sine egne kreditorer al deres jordegods og løsøre«; »den grønne gård« i Nedergade blev solgt til kreditorerne, og arvingerne efter Johan Borchertsens enke, Karen Nielsdatter Bager, krævede 290 rigsdaler, men det var ikke muligt at få beløbet udredet kontant. De måtte tage varer for 237 rigsdaler. I sommeren 1660 døde Ejler Høg til Dallund i Odense i Hans Jørgensens gård i Vestergade og efterlod sig en gæld på ca. 40.000 rigsdaler. Den 17. oktober frasagde sønnen sig på Fynbo landsting al arv og gæld efter faderen, og kreditorerne henvistes til at få deres betaling i hans efterladte midler.

En af de største fallitter var landsdommer Henning Pogwischs. 1664 fragik enken arv og gæld, og blandt kreditorerne var rådmand Jesper Hansens arvinger, der krævede 2.179 rigsdaler. Denne fallit fik vidtrækkende følger for adskillige borgere i Odense. Adelsens økonomiske vanskeligheder bidrog i høj grad til at forøge elendigheden i byen i 1660erne.

Man kan forstå, at under disse trange tider for byens næringsliv fortsatte flugten fra byen; forholdene her fristede ikke til at blive og vente på bedre tider. I 1662 opsagde 16 borgere deres borgerskab og fraflyttede byen. Det er betegnende, at kun to drog til andre købstæder, mens resten søgte ud på det fynske land. Det er derfor ikke mærkeligt, at kun få mennesker vovede at slå sig ned i Odense. Ingen tog borgerskab i byen mellem 1655 og 1660, og hvor mange der efter 1660 tog borgerskab, ved vi ikke, da der ikke synes at være bevaret borgerskabslistes før fra slutningen af 1660erne. Vi kender dog navnene på tre mænd, der 1661-62 tog borgerskab som købmænd, det er Johan von Achen, Anders Lime og deres »tjener« Christen Hansen Lime, men hårdt trængt af sine hamburgske og amsterdamske kreditorer måtte Johan von Achen inden udgangen af 1661 forlade Odense for at prøve lykken i Fredericia.

Den ulykkelige tilstand tvang på ny magistraten til at henvende sig til kongen. I et bønsskrift fra foråret 1662 henviste man endnu engang til alt, hvad man havde udstået under krigen, og til alle de forstrækninger og tjenester man havde ydet, men nu kunne man ikke mere. Det var under den herskende dyrtid umuligt for borgerne at betale konsumtionen og månedlig betale 435 rigsdaler til de indkvarterede ryttere, og man anmodede derfor om en sådan formildelse og lindring, at »vi noget kunne blive ved«. Dernæst beklagede man sig over, at al ud- og indskibning var blevet byen forbudt, siden Nyborg var blevet stabelstad for Fyn. Dette havde katastrofale følger for »næring og brug«. Af frygt for Nyborg turde ingen slå sig på handel, og det var ruinerende for købmændene, at Nyborg ikke kunne leve op til det krav, man stillede til en stabelstad, nemlig at den skulle have forråd af alle slags til en rimelig pris. Man bad derfor mod erlæggelse af told om tilladelse til at ind- og udskibe på de steder »vores forrige confirmerede privilegier anmelder«, indtil Nyborg havde de nødvendige forråd.

For det tredje beklagede man sig over, at landsdommerne ikke respekterede byens privilegium af 1649, hvorefter byen ikke havde anden overdommer end »Eders kongelige Majestæt og rigens råd«. Nu blev borgerne rask væk stævnet til landsting, og man udbad sig derfor en kongelig befaling til landsdommerne om at holde fingrene fra de sager, der førtes ved byret og rådstueret, og bønsskriftet sluttede med en klage over vognmændene fra Assens og Nyborg. De kørte gennem Odense med deres fragt henholdsvis til Nyborg og Assens, mens de tidligere havde aflæsset i Odense og derfra taget fragt med hjem. Skulle den nugældende ordning fortsætte, ville Odense vognmandslav blive ruineret. For at opnå fred mellem vognmændene foresloges, at en kommission skulle behandle sagen. Den skulle bestå af to rådmænd og to vognmænd fra hver af de nævnte byer og desuden som uvildige borgmestrene fra Bogense og Middelfart.

Med dette bønsskrift rejste borgmester Knud Jacobsen, rådmænd Peder Pedersen Lerche og byskriver Henrik Jørgensen Rosenvinge til København, hvor de fik en velvillig modtagelse; den 5. april fik præsidenten for Statskollegiet, greve Christian Rantzau, ordre til at lade kollegiet behandle sagen, hvad også skete på dets møde den 21. april. I sin betænkning afviste kollegiet imidlertid alle de punkter i bønsskriftet, der ville formindske statens indtægter eller forøge dens

Overstatholderen, greve Christian Rantzau (1614–63) var på Christoffer Gabels parti og imod Hannibal Sehested. Han er her portrætteret af Wolfgang Heimbach. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Dette maleri af rigsråd Jørgen Brahe viser herremanden i stadstøjet i hans bedste år. Svenskerne holdt ham en tid fanget under deres besættelse af Fyn, og den gamle, svagelige mand kunne ikke deltage i stændermødet 1660, der endte med enevældens indførelse. Med adelsvældets fald gik også den gamle herremand i graven. Ukendt kunstner. (Lennart Larsen fot., Gaunø).

udgifter, og af hensyn til konsekvenserne afvistes formindskelse af konsumtionen. Hvad betalingen til rytterne angik, henvistes til, at en nedsættelse af disse udgifter for alle købstæder ville finde sted, når hærreduktionen var gennemført. Derimod var kollegiet villig til at hævde privilegiet af 1649, for det kostede ikke staten noget, og bifaldt, at striden mellem vognmændene blev løst på den af magistraten foreslåede måde.

Odense og den fynske adel

Selv om det var vanskelige tider for købmændene i Odense, og selv om manglen på kapital var stor, var der dog endnu kapitalister i byen, der var villige til at yde den betrængte adel lån i klingende mønt mod pant i jordegods. De mennesker, der trods alt var kommet gennem krigen med skindet på næsen, så de nu kunne yde pengelån, var for en stor del medlemmer af rådsaristokratiet eller folk, der var indgiftet i det. En af dem var borgmester Thomas Brodersen Risbrich. Vi har set, hvorledes borgmesteren i 1657 havde 4.666 rigsdaler på rente, og under krigen lånte han byen betydelige beløb. Da generaløjtnant Hans Ahlefeldt i 1661 overtog Valkendorfernes Glorup, udstedte han pantebreve for over 8.000 rigsdaler til medlemmer af rådsaristokratiet og dets slægtninge. Borgmester Thomas Brodersen fik for sit pantebrev på 5.000 rigsdaler pant i Bjørnemose gård, patronatsret til Tved kirke m.m., i alt 771 tdr. hartkorn. I Odensegård og Rugård amter havde Thomas Brodersen i 1664 en del bøndergods, han havde fået udlæg i. I 1662 lånte han Henning Pogwisch til Hollufgård 781 rigsdaler, som han fik dom for i 1664, og da var gælden blevet til 1.002 rigsdaler. Af andre tilhørende rådsaristokratiet, der optrådte på lånemarkedet, kan nævnes Mette Willumsdatter, hendes broder, generalproviantmester Hans Willumsen, og Peder Pedersen Lerche. Sidstnævnte lånte bl.a. 1.125 rigsdaler til fru Ingeborg Parsberg, enken efter Niels Friis til Hesselager, mod pant i tre gårde i Hesselager, som han senere fik udlæg i for 1.291 rigsdaler. Hesselagergård fik Peder Pedersen Lerche ikke, men fynsk godsejer blev han i 1670, da han fik udlagt Rygård. Professor Jørgen Bertelsen Taulov var ved sine ægteskaber med Karen Bruun, datter af rådmann Hans Bruun, og Else Mule, datter af borgmester Jørgen Mule, blevet knyttet til det odenseanske patriciat, og pengene anbragte han solidt i den fynske jord. 1661 udlånte han 3.120 rigsdaler til fynske adelsmænd mod pant i jordegods. Godsejer blev denne forretnings-

kyndige professor ikke, men han ejede i 1664 21 bøndergårde i Odensegård len samt noget jordegods i Lumby sogn.

Efter alt hvad vi har hørt om den fynske biskop, skulle vi ikke vente, at han var i stand til at optræde som långiver i 1660erne. Gennem sit ægteskab med Anne Mule var også han knyttet til de førende familier i Odense, og trods sin klage over sine økonomiske vilkår kunne han i 1662 låne Erik Kaas 4.000 rigsdaler mod pant i Tøjstrup, der var takseret til 133 tdr. hartkorn, samt fem gårde i Ryslinge. Det var heldigt for Laurids Jacobsen, at der siden stændermødet havde været nogle indbringende adelige begravelser som Jørgen Brahes og Mogens Høgs, og desuden flere adelige bryllupper, der havde indbragt ham nette honorarer som 100 dukater, 54 rigsdaler, to sølvkander og en sølvpostejpande; i alt fik han 280 lod sølv. I 1669 fik hans enke udlagt Tøjstrup med bøndergods.

Rigdom og kongelig gunst førte også en af den ny tids kapitalister til Fyn, admiralitetsråd Jens Lassen, der snart blev kendt som en hensynsløs jordspekulant. 1662 fik han udlagt jordegods i Kaj Lykkes bo for 7.847 rigsdaler.

Adelens økonomiske tilbagegang var en kendsgerning; endnu efter midten af 1600-tallet kunne den erhverve fire borgerlige gårde i Odense, nemlig Priorgården (Vestergade 1) og Overgade nr. 7, 16 og 28-30, og endnu i sommeren 1662 ejede adelen 13 gårde i byen: fire af dem var lejet ud til borgerlige, de fleste stod tomme eller var kun lejlighedsvis beboet. Møntergården ejedes af fru Karen Bille, hvis afdøde mand, Falk Gjõe til Hvidkilde, havde bygget den i 1646 - den benævnes ofte Karen Billes gård - men hun beboede den kun i ny og næ. Albanitorv nr. 6, den gamle katolske bispegård, ejedes i 1660 af rigsråd Jørgen Brahe til Hvedholm og blev i slægtens eje, til den blev skænket til det adelige jomfrukloster. Slægten Podebusk eller Putbus besad Albanitorv nr. 5. Nr. 3 på torvet ejedes af fru Anne Brahe, der fik det eftermæle, at hun var »vel skøn af byrd, men ellers i alt sit levned væsen et uterligt og sladderagtigt kvindfolk«. Endnu havde adelen sin gård på torvet, og for sidste gang havde adelen holdt landemode her 20. dags jul (d.v.s. den 13. januar) 1660. I 1662 var gården lejet ud til private, den forfaldt mere og mere, 1682 fik Peder Rasmussen maler, der havde betalt reparation og skatter af adelens gård, udlæg i den, og da ingen meldte sig som ejer af gården, fik han den til ejendom. Den lå som nævnt på torvet over for Sct. Knuds kirke og blev nedbrudt i 1705. Det marked, der havde været knyttet til adelens landemode, holdtes sidste gang i 1671. Kun en af adelens

Falk Gjõe Henriksen (1602–53) til Hvidkilde huskes i Odense mest som den, der opførte Møntergården i Overgade i 1646 som standsmæssig bolig for sig selv og sin hustru, Karen Bille, og han indtog da også en ledende position inden for den fynske adel. Kunstnerens navn kendes ikke. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Karen Bille (1598–1670) blev i 1628 gift med Falk Gjõe Henriksen og besad efter hans død Møntergården; her og på Hvidkilde boede hun sammen med Falk Gjøes søster, bogsamleren Anne Gjõe. Ukendt kunstner. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

En overgang besad rigsråd Jørgen Brahe hele ni herregårde, og desuden var han kongelig lensmand. Det er derfor ikke mærkeligt, at han undertiden kaldtes »den lille konge i Fyn«. Han var udpræget tilhænger af en fredelig udenrigspolitik, men samtidig optaget af forskellige arbejder med henblik på at styrke landets forsvar. Det er sidstnævnte indsats, kobberstikket af J. Haas fortæller om. (Det kgl. Bibliotek).

gårde var i 1662 beboet af sin ejer, og det var den ulfeldtske gård i Overgade. Her boede fru Else Parsberg, enke efter Corfitz Ulfeldts broder Laurids. Han var død under krigen og blev begravet i februar 1661 »ved aftenstid« i Sct. Knuds kirke; hans lig havde da »på andet år stået i Odense ubegravet«. Også for fru Else Parsberg var det småt med penge, nogle måneder efter begravelsen måtte hun låne 1.000 rigsdaler af enken efter sognepræsten til Sct. Hans Peder Nielsen Falster, og året efter brød hun op fra Odense. Selv om hun var temmelig forgældet, havde hun meget flyttegods og bohave. Det blev indskibet i tre skuder i Kerteminde og sejlet til Holbæk. Om ladingen på den ene skude oplyses vi om, at den bestod af 21 kister, fire halve kister, 28 skrin, ni pakker og et skab, fire kakkelovne og to vinfade.

Endnu i 1660erne blev adelige begravet fra deres gårde i Odense, som nævnt rigsmarsken Anders Bille i 1660 og året efter rigsråd Jørgen Brahe. Den 4. marts 1661 stod Jens Bircherod sammen med sin morbroder, Antonius Ottesen Seeblad, på Peder Pedersen Lerches sal og så Jørgen Brahes lig »kommende fra Hvedholm med stor process« at indføres i hans gård, »bispegården« kaldet, og tre dage senere fandt begravelsen sted »efter gammel adelig vis« i Sct. Knuds kirke. Også i 1660erne så man endnu adelige bryllupper blive holdt i den gamle stil med festligheder på rådhuset. Rigsmarsk Anders Billes enke, fru Sophie Rosenkrantz, fejrede i maj 1662 sine døtre Elisabeths og Pernilles bryllupper med Jørgen Skeel til Broholm og Børge Trolle; der var to dage mellem bryllupperne, og begge bryllupsdage holdtes »festivitas« på rådhuset »i en stor adelig frekvens«. Jens Bircherods oldemoder, Abigael Hasebart, havde nydt den ære at være anmodet om at gå for borde, d.v.s. at tilvejebringe det, der hørte med til bordets opdækning som fade, bægge, lystestager, kander o.s.v. og under måltidet overvåge opvartningen. Da Jens Bircherod dagen efter den sidste bryllupsfest besøgte sin oldemoder, fandt han hende »såre bekymret og ilde tilfreds«, fordi hun havde mistet en forgyldt sølvkande, der havde været udlånt til festen, »for hvilken skade hun aldrig fik ringeste refusion«.

Hannibal Sehested og rådsaristokratiet

Rigsskatmester Hannibal Sehested var en kendt skikkelse i Odense. Han havde i nogle år i 1620erne gået i Odense latinskole og havde da boet hos skolens rektor, Christen Jensen Vejle; han hørte til hans

»private« elever, men har formentlig også deltaget i skolens undervisning og gået på det i 1621 oprettede gymnasium. Hans besøg i Odense efter statsomvæltningen omtales hyppigt af biskop Laurids Jacobsen og Jens Bircherod. På hjemvejen fra en ambassaderejse til England kom han til Odense i februar 1662, og efter et kort ophold fortsatte han til København.

Et par måneder efter kom Hannibal Sehested atter til Odense, da var han på udrejsen til England og Frankrig; rigsskatmesteren kom til byen fredag før pinsen. Dagen efter traf han biskoppen på Sct. Knuds kirkegård (Klingenberg) og talte med ham. Hannibal Sehested benyttede lejligheden til at bese Sct. Knuds kloster, som kongen nogle måneder forinden havde skænket ham. Pinsedag overværede han gudstjenesten i Sct. Knuds kirke, og her så Jens Bircherod »en stor vrimmel og opvartning hos Hans Excellence hr. Hannibal Sehested«. Om aftenen var biskoppen hans gæst »til aftensmåltid«. Laurids Jacobsen, der som tidligere nævnt i disse år altid synes præget af timelige bekymringer, opsøgte 2. pinsedag rigsskatmesteren og talte med ham om sin løn, og Hannibal Sehested skrev straks derom til kollegiet i København.

3. pinsedag forlod han Odense sammen med sin hustru og datter. Som nævnt havde Hannibal Sehested forbindelse med borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg, og da han 3. pinsedag forlod Odense, var borgmesterens 18-årige søn, Peder Blanckenborg, med i hans følge på den store ambassaderejse til London og Paris. Sammen med rigsskatmesteren vendte Knud Blanckenborgs søn tilbage to år efter. Efter hjemkomsten blev han Hannibal Sehesteds ridefoged på Iversnæs (Wedellsborg).

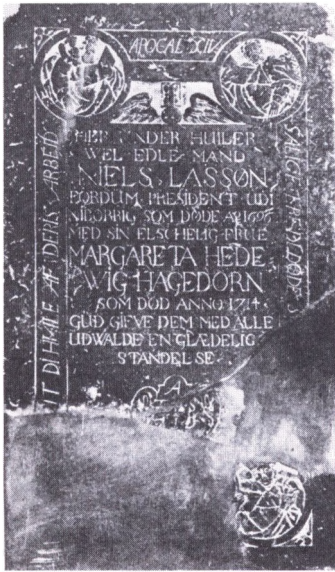
Sehesteds forsøg på at skaffe sin hustru førstepladsen blandt hoffets damer og på at skaffe sin datter forrang over adelens fru modarbejdedes kraftigt af den nyadlede Christoffer Gabel, hvad der i høj grad bidrog til bruddet mellem de to mænd.

I København gik der i efteråret 1665 vedholdende rygter om, at Hannibal Sehested igen skulle af sted til udlandet. Den 10. november 1665 forlod Hannibal Sehested København for som ekstraordinær ambassadør at gå til Haag og Paris, og dermed var han i realiteten ude af dansk politik, og Christoffer Gabel efterfulgte ham som den toneangivende i regeringskredsen. Ved sin afrejse var rigsskatmesteren ledsaget af sin hustru og datteren Christiane Sophie.

Den 13. november kom de til Odense, hvor Jens Bircherod fik »både for første og sidste gang den navnkundige danske minister hr.

Hannibal Sehesteds datter, Christiane Sophie (1644–93), der blev gift med den indvandrede tyske officer, greve Wilhelm Frederik Wedell, ses her afbildet af maleren Abraham Wuchters. (Pacht og Crone fot., Wedellsborg).

Gravsten over ridefoged på Dalum kloster og senere præsident i Nyborg Niels Lassen (d. 1696) og hustru i Dalum kirke.

Ved sit ægteskab fik Wilhelm Frederik Wedell (1640–1706) position som fynsk storgodsejer. Wedell havde efter sigende store tanker om sin egen værdighed og skal have holdt 12 trompetere til at blæse til bords! Maleriet er af Abraham Wuchters. (Pacht og Crone fot., Wedellsborg).

Hannibal Sehested at se«, og dagen efter fortsatte rigsskatmesteren rejsen til Haag. Det var planen, at hans hustru og datter under hans fravær skulle opholde sig dels i Hamburg og dels i Jylland. I Hamburg havde Hannibal Sehested økonomiske forbindelser bl.a. med den i Odense fødte købmand Peder Hansen, der også havde haft forretningsforbindelse med fru Kirsten Munk, og som en del af hendes gæld til Peder Hansen havde Hannibal Sehested skødet ham fem gårde i Freltofte med skov til to svins olden.

Om frøken Christiane og datteren tog ophold i Hamburg eller Jylland, vides ikke. De opholdt sig imidlertid på Fyn i foråret 1666; sandsynligvis har fru Christiane taget ophold på Tybrind, som hun havde arvet efter moderen. Under sit ophold her vedligeholdte hun forbindelsen med bekendtskabskredsen i Odense. I sommeren 1666 var hun til barnedåb i Sct. Knuds kirke, hvor tolder Christen Westensens søn blev døbt, »båret af Christiana, Hannibal Sehesteds, frk. Christiane gik hos«. Drengen fik navnet Valdemar Christian, formentlig opkaldt efter fru Christianes broder, greve Valdemar Christian, der var faldet 1656 i Polen. Om forbindelsen med toldereren kan kun gisnes; det er muligt, han kan takke Hannibal Sehested for tolderbestillingen i Odense. Faddere var Niels Lassen, admiralitetsråd Jens Lassens broder og forvalter på Dalum, samt apoteker Jacob Gotfred Becker.

Hannibal Sehesteds hustru havde gjort Niels Lassens bekendtskab under hendes ophold i Odense i foråret 1665. Da havde han skaffet hende »tvende atlaske skjorter« fra Peder Hansen i Hamburg og betalt dem for hende, og i tiden efter barnedåben lånte han hende sædekorn og besørgede forretninger for hende, og snart lånte hun penge af ham og broderen Jens Lassen.

På den tid synes også forholdet mellem Hannibal Sehesteds familie og borgmester Knud Jacobsen at være kølnet, for 24. februar 1666 faldt der dom ved Odense byting mellem hende og borgmester Knud Jacobsen. Tingbogen er gået tabt, men vi ved, at dommen gik hende imod, og derfor appellerede hun den til Fynbo landsting. Landstingets stævningsprotokol oplyser os om, at sagen drejede sig om en kvittering til borgmesterens søn Peder Blanckenborg »for hans fogderis forvaltning«, som frøken Christiane krævede udleveret. Som nævnt havde Hannibal Sehested i 1664 ansat Peder Blanckenborg som ridefoged på Iversnæs, men 1. maj 1665 blev gården bortforpagtet, og i august kaldes Peder Blanckenborg »forrhige« foged på Iversnæs. Der er dog intet, der tyder på noget dårligt forhold mellem rigsskatmeste-

ren og borgmesteren, og så sent som efteråret 1665 foretog de et mageskifte.

Tolderen Christen Westesens barnedåb var ikke den eneste festlighed i Odense, som frøken Christiane deltog i. Nogle måneder efter barnedåben var hun atter i byen, denne gang til bryllup. Biskop Niels Bangs søn, sognepræsten til Sørslev, Hans Bang, blev viet til sin forgængers enke, den odenseanske rådmandsdatter Anna Eriksdatter. Jens Bircherod stod »om formiddagen på adelens sal, straks ved kirken, og så brudeskaren, der de gik til kirken. Bruden mellem hr. Hannibal Sehesteds dame, frøken Christiane, og hendes datter og tænkte da bemeldte frøken Christiane mindst på, at hun samme uge skulle blive enke«.

Hannibal Sehested var da i Paris og her havde han om foråret haft et apoplektisk slag. Under en køretur til Passy den 13. september rammes han af et nyt slag og døde kort efter. Endnu engang skal vi møde frøken Christiane i forbindelse med rådsaristokratiet; 20. dags jul 1667 var hun og datteren i Odense, de boede hos Elisabeth Mule, der var enke efter Hans Pedersen Samsing, en velhavende købmandssøn, der var gået den lærde vej og nød gejstlige privilegier. Elisabeth Mule boede i Beldenakkes gård på Flakhaven. Her var frøken Christiane glad for at bo, særlig nød hun sengen og anmodede Niels Lassen om at skaffe hende en magen til. Der var marked i byen, 20. dags juls marked; blandt de udenbys købmænd, der havde slået deres bod op på torvet, var købmand Nāman Lassen fra Fåborg og hos ham forsynede Christiane Sophie Sehested sig i anledning af det bryllup, hun og moderen var indbudt til. Brylluppet fandt sted den 23. januar. Kirsten Pedersdatter Balslev indlod sig i ægteskab for fjerde gang, og brylluppet stod i hendes gård Priorgården »udi en fornemme forsamling«. Brudgommen var byfogeden, senere rådmand og borgmester Willum Jensen Rosenvinge.

De følgende år handlede frøken Christiane stadig i Odense, hyppigst hos købmændene Christen Lauridsen Lee og Christen Hansen Lime samt hos byens guldsmede, som regel på kredit, og først efter hendes død og efter vidtløftige processer lykkedes det at få svigersønnen, greve Wilhelm Frederik Wedell, til at anerkende gælden.

Fornemme gæster i Odense

Har hverdagene i Odense efter krigen været grå og triste, præget af nød og elendighed, så har begivenheder ud over det daglige for en

Mindetavle i Sct. Knuds kirke over rådmand og borgmester Willum Jensen Rosenvinge (1619–84), dennes anden hustru, Birgitte Bircherod (1660!–1742) og Birgitte Bircherods mand i andet ægteskab, professor Knud Landorph (1649–1711). Hænger i kirken ud for altertavlen og er derfor her set lidt fra siden. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Denne unge mand er formentlig Frederik III's svigersøn, kurprins (og senere kurfyrste) Johan Georg III af Sachsen (1647–91). Billedet er signeret J. Ovens 1663, og da den unge mand bærer elefantordenen, og antallet af elefantriddere i hans aldersklasse var meget ringe, har man ment at kunne udlægge billedet som nævnt, så meget mere som billedet i detaljer viser afgjort lighed med andre afbildninger af prinsen. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

stund fået menigmand til at glemme de daglige sorger og bekymringer. En sådan begivenhed var besøg af standspersoner og fyrstelige højheder, her var noget for øjnene og noget at tale om, og på grund af dens centrale beliggenhed i riget var Odense en gennemfartsby for mange på vej til eller fra København. Særlig opsigt vakte de kurfyrstelige sachsiske gæster i 1663. I eftersommeren gjorde kurfyrstinden af Sachsen og hendes søn, kurprins Johan Georg, ophold i Odense på deres vej til København, hvor man skulle fejre kurprinsens forlovelse med prinsesse Anna Sophie. Allerede i august orienterede Rentekammeret tolderen Christen Westesen om det forestående besøg. De fyrstelige personer skulle på deres rejse gennem riget til København have alting frit, og det blev derfor pålagt tolderen at »gøre kredit« og betale senere »af tolden efterhånden som denne indkommer«. De kurfyrstelige personer og deres følge skulle indkvarteres i byen, og tolderen skulle sørge for, at deres værter havde rigeligt forråd af øl af god kvalitet. Man gjorde dog opmærksom på, at dersom der skaffedes fremmed øl, og her har man formentlig tænkt på Zerbsterøl, Hamburger Rummeldeus eller Ratzeburger Bryhan, så »var det så meget des bedre«. Odense havde i 1663 ingen turistchef, og det er måske forklaringen på, at Rentekammeret synes at være komplet uvidende om, at Odenseøl også dengang gjaldt for det bedste øl i Danmark; flere udlændinge priste byens gode øl, og en af dem sammenlignede Odenseøllet, hvad smag og kvalitet angik, med Derby- eller Nottinghamerøllet.

De borgere i Odense, der skulle have de fyrstelige personer indkvarteret, fik travlt med at »udstaffere« sale og gemakker. Kurprinsen skulle bo hos rådmand Peder Pedersen Lerche, mens kurfyrstinden blev indkvarteret hos byfoged Antonius Ottesen Seeblad, der et par måneder i forvejen havde ægtet købmandsenken Kirsten Pedersdatter Balslev og var flyttet ind i hendes grundmurede gård på hjørnet af Vestergade og Stålstræde, den såkaldte Priorgård. Et par dage før de fornemme gæster ankom, var Jens Bircherod hos sin morbrøder, byfogeden, og hos Peder Pedersen Lerche, hvor han beundrede rummenes »stads og prægtige tillavelse«. Den 11. september om formiddagen kom kurfyrstinden med søn og stort følge, i alt 234 personer. I følget var også den kurfyrstelige hofprædikant, der blev indlogeret hos købmand Christen Hansen Lime. Besøget var kort, og allerede næste morgen kl. 6 fortsattes rejsen til Nyborg. Trods det korte ophold fik nogle af følget dog tid til at se sig om i byen og lagde mærke til, at der var et skønt kloster, »men meget ødelagt af fjenden«. Godt

en måned efter at trolovelsen var fejret i København, kom kurfyrstinden atter til Odense og rejste efter en nats ophold videre til Koldinghus over Middelfart. Udgifterne ved »traktementet« af de kurfyrstelige på hen- og tilbagereisen satte sit præg på toldregnskabet for 1663. Udgifterne ved »traktementet« var 458 rigsdaler, så toldregnskabet udviste et underskud på 282 rigsdaler. Da der ikke havde været penge i toldkisten og »de behøvende viktualier« ikke kunne fås uden rede penge, havde tolderen måttet sige god for pengene, men endnu i 1664 er udgifterne ved kurfyrstindens besøg opført i byfogedens bo som en fordring, toldkisten skulle betale.

Tre år senere, i oktober 1666, holdt kurprins Johan Georg bryllup i København med prinsesse Anna Sophie, og i den anledning passerede prinsen atter Odense. Stiftamtmand Henrik Lindenov på Odensegård blev inddraget i forberedelserne til kurprinsens besøg. Den 14. august fik han ordre om sammen med borgmester og råd at sørge for standsmæssig indkvartering og »traktement« af kurprinsen og hans følge under deres ophold i Odense. Vigtigt var det at finde et passende opholdssted for kurprinsen, og det kunne nok have sine vanskeligheder, da det var store krav, der stilledes. Han skulle have ophold i et hus, der var stort nok til, at han kunne få et privatgemak med »vedhørig« sovekammer samt et stort gemak, hvori han kunne holde taffel, og desuden ønskedes yderligere et par ekstraværelser, køkken og kælder samt et særligt kammer til sølvpop, sukkerbager og andre, som behøvedes til prinsens opvarning. Hvis et hus så stort ikke kunne skaffes, skulle Lindenov yderligere skaffe et hus i nærheden.

Det var imidlertid ikke nok med at skaffe værelser. Stiftamtmanden skulle også lade dem »udstaffere« så godt, det nu lod sig gøre, med flamske dækkener. Der skulle anskaffes sengeklæder til kurprinsens sengekammer, og »det af det allerbedste, der kunne bekommes« samt spærlagen og borddækker, og på lignende måde skulle gesandterne, de kongelige råder og de højere officerer indkvarteres, mens suitens opvartere og tjenere kunne nøjes med »gemene« senge. Dermed var stiftamtmandens og magistratens arbejde ikke forbi. Man skulle også låne det fornødne tintøj, lysestager, bækkener samt diskeduge, tin- og kobberflasker og kander, små og store sølvkander, bægre og drikkekar, samt endelig skaffe »fersk fisk af søen«.

Der er nok foregået adskillige drøftelser mellem stiftamtmand Henrik Lindenov og borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg. Der var f.eks. spørgsmålet om, hvor kurprinsen skulle bo; i 1663 havde han boet hos rådmænd Peder Pedersen Lerche, men han havde året

Også Frederik III's datter, prinsesse Anna Sophie (1647–1717) har poseret for maleren Abraham Wuchters i sine unge år. I 1663 stod brylluppet mellem hende og kurprinsen af Sachsen, og i 1680 blev hun kurfyrstinde. (Pacht og Crone fot., Rosenborg).

Abraham Wuchters har her portrætteret kong Christian V (1646–99) i rustning og hermelin. Billedet giver ikke indtryk af en konge, der elskede åndelige anstrengelser, hvilket stemmer overens med indtrykket fra skriftlige kilder. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

før forladt Odense. Gode råd var nu dyre, men til sidst bestemte man, at prinsen skulle bo, hvor hans moder havde boet i 1663; ganske vist var byfoged Antonius Seeblad død, men Kirsten Pedersdatter Balslev levede i bedste velgående, og i Priorgården traf man nu forberedelser til at modtage den høje gæst. Tidspunktet for hans ankomst var endnu uvist, men det meddeltes foreløbig stiftamtmanden, at man skulle bruge 79 heste til vognene og desuden 48 pakheste – alene kurprinsens pakvogn lagde beslag på 24 pakheste.

Lørdag den 8. september om eftermiddagen ankom kurprins Johan Georg til Odense, hvor han hvilede ud i Priorgården hos Kirsten Pedersdatter Balslev. Opholdet har formentlig ikke været alt for spændende for den 19-årige kurprins, og da han den følgende dag erfarede, at der var stort bryllup i byen, gik han om aftenen »incognito« op på rådhuset for at se på bryllupsfesten. Det var biskoppens søn, Hans Bang, sognepræst til Særslev, der holdt bryllup med Anna Eriksdatter, hvis fader var den afdøde storkøbmand og rådmænd Erik Jørgensen. Prinsen må have fundet visiten på rådhuset lidet opmuntrende, for han forblev »kun en stakket tid deroppe«, og næste morgen rejste han til Ellensborg (Holckenhavn).

Dagen efter kurprinsens afrejse kom prins Christian (V) om eftermiddagen »meget hastig« og rejste til Ellensborg formentlig for at slutte sig til kurprinsen. Både som kronprins og som konge var Christian V en hyppig gæst i Odense, hvor Jens Bircherod så ham for første gang en majdag i 1662. Dagen efter spadserede arveprinsen omkring i byen for at se kirkerne og »anden byens dejlighed«. Overalt, hvor han viste sig, stimlede almuen om ham for at få et glimt af prinsen, der tidligt næste morgen drog til Koldinghus. Når prinsen overnattede i Odense, skete det enten hos biskoppen eller på Odensegård.

Den 25. juni 1667 holdt arveprins Christian bryllup med prinsesse Charlotte Amalie af Hessen-Kassel; efter brylluppet blev det bestemt, at de hessiske gesandter skulle rejse hjem gennem Odense med deres følge. I den anledning fik stiftamtmand Henrik Lindenov ordre til at sørge for deres indlogering i Odense samt for viktualier, øl og vin »til husbehov« samt foder til hestene. Det blev travle dage for Henrik Lindenov, der også skulle sørge for bispisningen, og om denne fulgte nøjere instruktion.

Der skulle spises ved fem borde; det fornemste var gesandternes taffel, og prinsens sølvpop skulle sørge for betjeningen af de otte, der skulle sidde her: de tre gesandter, den ene med frue og datter, rejse-

marskallen og stiftamtmanden og hans frue; de skulle have 14 retter. Ved det næstfornemste bord sad seks kavallerer og en sekretær, de fik serveret seks retter mad, men forskæreren kun én ret. Ved hofmesterens disk bispistes gesandternes hofmester og grevindens kammerpige, men ellers var selskabet ret broget, for det bestod endvidere af en kancellist, en page, en fourer, en trompeter, en kongelig enspænder, tre kammertjenere, tre ryttere og en kancelliopvarter, og de skulle mærkelig nok have otte retter. Ved lakajernes disk sad der 13 lakajer, og de skulle blive mætte af levningerne fra gesandternes bord. Til hver af bordene skulle stiftamtmanden skaffe en dygtig person med tin og tintøj samt kander og flasker til vin og øl. Godt en måned efter var alle gadedøre i Odense propfulde af nysgerrige mennesker, der ville se prins Christians og prinsessens indtog i byen; parret tog ind til stiftamtmanden på Odensegård.

Det var også et pust ude fra den store verden, når den navnkundige svenske dronning Christina kom til Odense; siden sin abdikation i 1654 boede hun i udlandet. Hun passerede Odense i maj 1661 og i april 1667; den aprildag var Jens Bircherod sammen med sin moder, morbrødre og søskende ude at trække frisk luft i deres have Sveltekrog uden for Vesterport; da de hørte, at dronningen kom kørende ad vejen fra Middelfart til Odense, løb de så stærkt hen til lågen ud mod landevejen, »så at vi måtte hente ånden«, og så da den berømte dronning sidde i sin kaleche iført en stor »plumagehat«, »som hun tog af for os ligesom en karlsperson af reverens plejer at gøre«. Hun var ledsaget af et følge, der for en stor del bestod af italienere. En lille måneds tid efter kom hun tilbage og drog ad Assens til. Begge gange overnattede hun hos organisten ved Sct. Knuds kirke, der holdt herberg for fornemme rejsende.

Opsigt i byen vakte det vel også, da en oberstløjtnant og ti ryttere i foråret 1664 ankom til byen med den arresterede dr.med. Otto Sperling. Han var ved et kup blevet fængslet i hertugdømmerne, mistænkt for kendskab til Corfitz Ulfeldts forræderiske planer. I Odense blev han anbragt i postmester Otto von Oesedes gård Mageløs i Vester-gade og næste dag, lænket på venstre fod og arm, ført videre til København, hvor han blev indsat i Blåtårn og sad fængslet til sin død 1681.

Christian V blev i 1667 viet til prinsesse Charlotte Amalie af Hessen-Kassel (1650–1714), der således i 1670 blev dansk dronning. Hun ses her afbildet af maleren Johan Coning sammen med en hofdværg. (Rosenborg).

Den abdicerede svenske dronning Christina passerede flere gange Odense i det her skildrede tidsrum. På dette maleri ses dronningen i rejsedragt.

Stigende kriminalitet

En vis uro i befolkningen gjorde sig gældende, da krigen var slut. Efter tre års krig, sult, kulde og udplyndring faldt det mange svært efter disse dramatiske år at vende tilbage til normale forhold. Aftakede ryttere og soldater sammen med tiggerdrenge og løse kvinder sværmede om på de fynske landeveje eller forpattede sig i købstæderne. De plagede befolkningen med tiggeri og tyveri og bidrog ved voldelig fremfærd til at skabe en stadig uro og usikkerhed. Selv kongens ryttere fremkaldte skræk og angst, hvad man kan forstå, når Hans Majestæt følte sig foranlediget til at udstede forbud mod, at folk under militien maskerede og sværmede sig for at begå forbrydelser. Den, som blev grebet »maskeret«, skulle anholdes og straffes, fordi en sådan forklædning kun havde til formål at hjælpe dem til at udføre deres forbrydelser og forblive ustraffet. For at komme dette uvæsen til livs var der straks efter fredsslutningen udsendt ryttere, der skulle patruljere på vejene og således beskytte befolkningen mod de omstrejfende. I juni 1660 betalte generalproviantmester Hans Willumsen brød og øl til 60 ryttere, der i otte dage havde haft en sådan opgave, og en måned senere kvitteredes for proviant til 16 ryttere, der i to dage havde været udkommanderet »at recognoscere«.

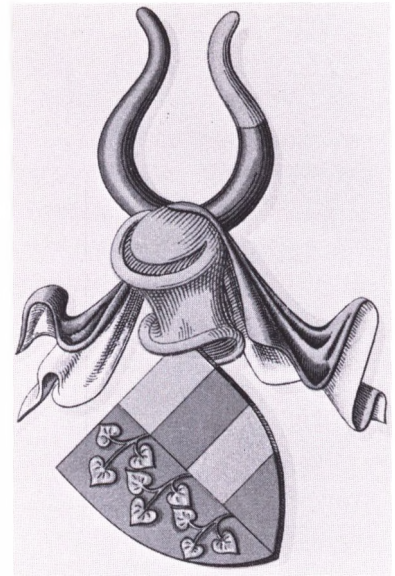
Næverne sad løse, og ubesindige ord fløj i luften til ulykke for ophavsmanden. En sommerdag i 1661 stod sadelmagersvenden Henrik Jespersen fra Odense uden for Bramstrups port og råbte, at »de er skælmer og hundsfolk, som er i den gode mand Ebbe Rosenkrantz' tjeneste på gården«, og rådmand Erik Nielsen klagede over, at »uforskammede smedsvende« var kommet ind i hans kælder, havde overfaldet hans tjener, sønderslået glasbægre og væltet bordet, »endog de intet der havde at bestille ej heller begærede at købe noget«, og da en smedsvend fra Vindegade var kommet ind og ville købe en pot øl, blev han overfaldet af de øvrige smedsvende. Købmand Hans Cordes' Cathrine blev overfaldet i kramboden, og Anders Løgt blev overfaldet af to væversvende i strædet uden for hans gadedør, »så hans højre ben blev sønderbrudt«. Den ene svends mester bad om hans løsladelse, så han kunne gøre et arbejde færdigt, og det gik Anders Løgt ind på, mod at svenden betalte badskærerløn, da han ikke selv havde penge dertil. Den anden svend klarede frisag ved at lade sig hverve.

Ofte havde overfald og slagsmål døden til følge. Krigskommissær Erik Sehesteds tjener Ivar Ravn sårede ved nattetid Mikkeltrompe-

tersvend med sin kårde, så han døde søndagen efter, og gerningsmanden rømte fra byen. En septemberaften blev en ung mand slået ned enten i Laurids Pedersens hus eller uden for hans dør, om morgenen blev han fundet død, gerningsmanden undveg, og Laurids Pedersen Vinter fik en bøde, fordi han ikke havde hindret manddræberen. En morgen i foråret 1663 blev en hattemager halshugget på torvet, da han havde myrdet en anden borger. I februar 1667 dræbte en trompeter en rytter ved rådhuset, og et par måneder efter dræbte snedkervenden Jonas Christensen Bøhm en klejnsmeds søn under et skænderi og slagsmål i Jokum kontrafejers forstue; en måned efter dømtes gerningsmanden til at henrettes ved sværd.

Antallet af løse kvinder var stort i byen i årene efter fredsslutningen, og der klagedes over, at det var vanskeligt at inddrive lejemålsbøder, d.v.s. bøder for samleje uden for ægteskab, fordi man ikke vidste, hvor kvinderne var. Byfogeden påstod, at en del af dem var løbet bort med ryttere og soldater, og en del var døde i elendighed og armod. Det var svært at komme de løse kvinder og løsgængere til livs. De holdt særlig til blandt hesteskærere og skorstensfejere.

I 1668 gik det voldsomt til. Løsgængere dræbte en mand og overfaldt hans sønner i Vantinge. Det lykkedes den ene søn at flygte til Dalum kloster, hvor han anmodede landsdommer Jens Lassen om hjælp, men landsdommeren lod ham forstå, at han ikke kunne hjælpe, da han kun havde »med justitsen« at gøre, og henviste manden til stiftamtmand Henrik Lindenov på Sct. Hans kloster. Rasmus Jørgensen, som manden hed, red straks til Odense til Henrik Lindenov, og »mig vemodeligen for ham beklagede«, men heller ikke stiftamtmanden kunne hjælpe og sagde, at han måtte henvende sig til borgmester og råd. Blandt det »rakkerpak«, der havde overfaldet Rasmus Jørgensen og hans broder, var Odenses bøddel og Peder rakker i Odense. Hos magistraten kunne Rasmus Jørgensen heller ikke få nogen hjælp, fordi overfaldet var sket uden for byen. Under sit ophold i byen skrev Rasmus Jørgensen et bønsskrift til kongen, og det hjalp. Fire dage efter forelå ordre til stiftamtmanden om øjeblikkelig at lade de »sammenrottede løsgængere« gribe og arrestere. Stiftamtmanden skaffede sig straks underretning om disse løsgængere, der foruden af bøddelen i Odense og hans rakker bestod af rakkeren i Hillerslev, »røde Rasmus«, Laurids skorstensfejer ved Middelfart og Peder kæltring i Ølsted samt flere andre. De havde i lang tid huseret på landet og plaget adelige og gejstlige, men mest var det dog gået ud over bønderne, der var blevet plyndret og overfaldet. Den 24. maj

Stiftamtmand Henrik Lindenovs (d. 1673) adelsvåben med tre fremspirende lindegrene. Der findes ikke bevaret noget portræt af stiftamtmanden. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

1668 kom de nævnte løsgængere til Odense, hvor de slog sig ned hos bøddelen og rakkeren. De kom til byen for at »eftersætte Rasmus hesteskærer«. Rasmus Jørgensen var netop den dag kommet til byen med ærinde til landsdommer Jens Lassen, men han turde ikke gå ud til Dalum kloster af frygt for at blive myrdet af »det sammenrottede pak«, der var bevæbnet, hver med to-tre bøsser og lange knive. Henrik Lindenov henviste ham atter til magistraten, der erklærede, at ingen af borgerskabet eller af byens tjenere turde lægge hånd på løsgængerne. Stiftamtmanden henvendte sig da til de i byen værende officerer og bad dem tage affære.

Imens havde løsgængerne samlet sig i bøddelens hus, som de befæstede og forsynede med skydeskår; huset blev angrebet af militæret, og fire af rakkerne blev skudt, resten undslap. Henrik Lindenov frygtede, at de skulle samle sig igen og udplyndre folk »på veje og sti«, og han skrev derfor samme dag til Danske Kancelli, at to mennesker den dag var blevet myrdet ikke langt fra byen, og rygtet gik, at det var rakkerne, der havde forøvet mordet.

En sådan kamp mellem løsgængere og militær i byen må have vakt opsigt, og det gjorde den også. Jens Bircherod omtaler begivenheden og fortæller, at kampen stod ved Vesterport, og at 5 personer blev dræbt, deriblandt byens skarpretter og natmanden.

Om efteråret kom en kongelig ordre, der forbød hesteskærere og skorstensfejere at bære våben, og overtrædelse af forbudet blev straffet med at bære jern på Bremerholm. Samtidig sendtes en trykt forordning til stiftamtmanden, amtmænd, borgmestre og råd på Fyn om løsgængere. Den skulle læses og forkyndes på alle øens ting, hvad også skete i september og oktober 1668, men endnu i 1670 var løsgængerne en plage på Fyn.

6 · Den sociale uro i Odense 1665-67

Kritik af borgmester og råd

Når krybben er tom, bides hestene, og dette gælder også om de fynske købstæder i 1660erne. Gennem hele årtiet mærkes en vis uro i byerne, fremkaldt af skattetryk, indkvarteringsbyrden og af borgernes nød og fattigdom. Uroen gav sig udslag i voldsomme stridigheder dels inden for rådmandsslægterne, dels ved at den jævne borgerstand vendte sig mod øvrigheden og beskyldte den for uredelighed.

Despekten for øvrigheden mærkes også i Odense. En ung vognmand fik en bøde på grund af ulydighed mod borgmester og råd, og da kærneren efter borgmesters og råds ordre krævede en borger for indkvarteringspenge, erklærede han, at borgmester og råd flåede borgerskabet, og at han ville lade sine børn age op for borgmesterens dør. Den måde, hvorpå magistraten i årene efter fredsslutningen søgte at afvikle byens gæld, bl.a. ved at inddrive den resterende brandskat, førte også megen uro med sig, hvad borgmester og råd nok havde forudset, men til deres overraskelse tog den til. Flere borgere henvendte sig direkte til den enevældige konge med klager over magistratens dispositioner.

En af klagerne var Bertel Eriksen, søn af den i 1659 afdøde stor-købmand og rådmand Erik Jørgensen. Rådmanden havde under krigen hjulpet byen med 1.592 rigsdaler, for hvilket beløb der var tilbudt arvingerne ubebygget jordegods og uvis resterende brandskat. Det var arvingerne meget misfornøjede med, og Bertel Eriksen formodede, at alle kreditorer burde nyde den samme gode betaling. Indkvartering og kontribution havde kostet hans fader over 1.300 rigsdaler, og boet var yderligere blevet pålagt betaling af 100 rigsdaler samt at modtage indkvartering dels af fanger efter slaget ved Nyborg dels af en nederlandsk oberst med en del folk, der »ilde huserede« og opbrændte adskilligt, som var vurderet til gældens betaling. En anden misfornøjet borger var Johan Ziegerhorn, organist ved Sct. Knuds kirke; han havde opgivet sin fordring på byen til 272 rigsdaler, men magistraten ville kun godkende de 36 rigsdaler. Organisten følte sig dårligt behandlet og klagede til kongen, fordi øvrigheden havde ind-

lagt adskillige højere officerer hos ham. De skulle ellers have haft deres underhold hos byens fornemste borgere. Det havde været dyrt for organisten, der havde været nødsaget til at låne penge, som han nu forrentede, og da han ikke kunne få sine penge af borgmester og råd, blev han nødt til at forlade sit hus. Hos kongen ville han opnå en befaling til øvrigheden om at skaffe ham betaling hos de borgere, for hvem han havde holdt indkvartering, og tillige betaling for de officerer, der på byens vegne var blevet pålagt ham. Han fik sit ønske opfyldt. Øvrigheden fik besked om øjeblikkelig at betale organisten, hvad han havde til gode.

De 24 mænds bønsskrift

På det tidspunkt, da Johan Ziegerhorn indsendte sit bønsskrift, var uroen i byen så stor, at de 24 mænd dagen efter indgav et bønsskrift til borgmester og råd og opfordrede magistraten til at henvende sig til kongen for at opnå lempelse af indkvarteringsbyrden. Man gjorde magistraten opmærksom på, at Odense havde haft indkvartering af danske, nederlandske og svenske tropper i de sidste fem år. Udgifterne havde været så betydelige, at det havde været »til borgernes største ruin og skade«. Indkvarteringen kostede nu 435 rigsdaler månedligt, og denne byrde samt konsumtionen trykkede borgerne, så »sjælen nu fast må gå af livet«.

Man klagede over byens store gæld, der havde forjaget nogle af de fornemste borgere og afskrækkede folk fra at bosætte sig i byen. Følgen var, at flere huse stod øde. Man ønskede, at adelige, gejstlige og andre udenbysboende, der havde ejendomme i byen, skulle bære byrden sammen med borgerskabet. Man beklagede sig over, at borgerne ikke kunne få deres tilgodehavender hos bønderne. Når borgerne skyldte noget, så skulle det »uden barmhjertighed« betales. Flertallet af de 24 mænd var håndværkere, så der er intet mærkeligt i, at de anmodede om, at lavene måtte beholde deres gamle friheder. De ønskede også, at det måtte blive bekendtgjort, når kongen fritog nogle medborgere for borgerlig tyngde, men mest lå det dem på sinde, at byrderne blev ligeligt fordelt, så at »den rige så vel som den fattige måtte bære byrden med hverandre, så de fattiges suk til Gud os ikke større ulykke fra den levende Gud skal forårsage«.

Indkvarteringen og byens gæld tyngede mest, og de 24 mænd ville derfor have at vide, efter hvis ordre indkvarteringen blev pålagt, og endvidere hvor mange soldater der blev underholdt af byen. Man

ønskede for fremtiden, at tre af de 24 mænd skulle være nærværende, når indkvarteringsbyrden blev fordelt, så at alt kunne gå retfærdigt til. Endelig krævede man, at byens gæld skulle undersøges af fire mænd, og at byens indtægter skulle overleveres til en eller to mænd, der skulle finde ud af, hvilke midler der var til gældens afbetaling.

Bønskriftet til borgmester og råd er underskrevet af 20 af de 24 mænd, og blandt underskriverne er de to senere rådmænd Mogens Jørgensen Rosenvinge og Hans Wichmand samt guldsmeden Daniel Harder og portrætmaleren Hans Schütte.

De 24 mænds bønskrift er et vidnesbyrd om den misfornøjelse med og mistro til magistraten, der da gjorde sig gældende blandt borgerne, en mistro der gav udslag på ny i september og oktober 1664, da borgerskabet, dog uden resultat, anmodede magistraten om at få forelagt regnskabet for byens udgifter. I den følgende tid drøftede flere borgere muligheden af at sende et bønskrift til kongen angående byens tilstand og regnskaber.

Skatteligningen 1665

Forbitrelsen over skatternes fastsættelse og uligheden i ligningen var stor, og med voksende uro blandt borgerne gik tiden hen til sommeren 1665, da skatten blev fastsat i august. En del borgere fik deres skat forhøjet, hvad der fremkaldte en storm af protester. Særlig købmand Christen Hansen Lime følte sig stærkt forurettet. Han var en af byens unge købmænd og var kommet til Odense 1661 som tjener hos købmand Johan von Achen, og da denne i 1661 opgav sit borgerskab og flyttede til Fredericia, rådede den 24-årige Christen Hansen over så meget kapital, at han kunne købe alle von Achens kramvarer, straks tage borgerskab og gifte sig ind i rådsaristokratiet.

Christen Hansen Lime fik i sommeren 1665 sin skat forhøjet fra 60 sletdaler til 180 sletdaler. Gentagne gange henvendte han sig mundtlig og skriftlig til magistraten og bad den om at hjælpe ham, så han kunne blive stillet lige med andre medborgere; nogen lindring i skatten opnåede han, men ikke nok.

Et bønskrift om en præsident

Christen Hansen Lime og en anden forurettet købmand, Bendix Lauridsen, førte mange og lange samtaler, og til sidst besluttede de at indgive et bønskrift til kongen med anmodning om at få en præsident

i spidsen for Odense. En sådan havde flere købstæder, bl.a. Nyborg, fået efter enevældens indførelse.

Efter at de to købmænd var blevet enige, henvendte Christen Hansen sig til skrædder Oluf Hansen og bad desuden ham undersøge, om nogen i borgerskabet ville være med til at indgive bønsskriftet til kongen, og Christen Hansen nævnte i den forbindelse Niels Lassen, der var forvalter på Dalum og Sct. Knuds kloster og broder til landsdommer Jens Lassen. Oluf Hansen henvendte sig til flere borgere, og samtidig gik Christen Hansen Lime og Bendix Lauridsen til Niels Lassen og forhørte, om han ville være præsident, hvortil han svarede, at hvis det behagede Hans Majestæt, var han vel tilfreds. Derefter henvendte Christen Hansen sig til snedker Thomas Henriksen og fortalte ham, at han havde været hos Niels Lassen og tilbudt ham at blive præsident; snedkeren vidste imidlertid ikke, hvad en præsident var for noget, og da han hørte, at Niels Lassen havde forlangt 500 rigsdaler om året i løn, ville Thomas Henriksen ikke være med, men kort tid efter gik han forbi Christen Hansens port, og købmanden kom da ud og sagde til ham, at Niels Lassen »ville eller skulle tjene for intet«, og Thomas Henriksen sagde da, at ville Niels Lassen tjene for intet, da var han vel tilfreds. I den følgende tid arbejdede Bendix Lauridsen og Thomas Henriksen med en koncept til bønsskriftet. Thomas Henriksen fik den opgave at få så mange borgere som muligt til at give deres underskrift. Først gik han til skrædder Oluf Hansen, og derefter kom sadelmager Jokum Schultz ind i billedet.

Jokum sadelmager bragte bønsskriftet til feldbereder Laurids Jørgensen. Det skete »en lørdag aften, der han lå på sin seng«. Oluf skrædder var særlig geskæftig; han sendte bud til Poul bøsse-mager, og da bøsse-mageren kom, stod Thomas snedker der i stuen med bønsskriftet. Bøsse-mageren skrev under og sagde senere, at det var, fordi det blev sagt i byen, at borgmester Knud Jacobsen havde nævnt, at byen var skyldig 14.000 rigsdaler, og den gæld mente Poul bøsse-mager »ikke de fattige folk havde gjort, ej heller vidst noget af«. De tre håndværkere, snedker Thomas Henriksen, skrædder Oluf Hansen og sadelmager Jokum Schultz, tilskyndede flere til at underskrive. Nogle af underskriverne kunne hverken læse eller skrive; det gælder også om Thomas snedker og skrædder Oluf Hansen.

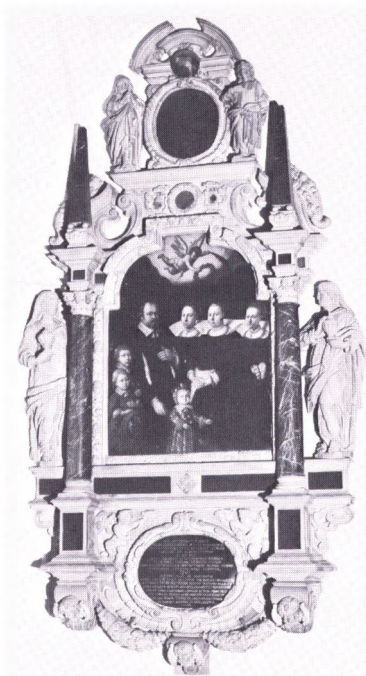
Heller ikke Christen Hansen Lime lå på den lade side. Da badskæreren Henrik Folscher en lørdag eftermiddag kom ind til ham for at barbere ham, var der tre andre borgere til stede, og Christen Hansen bad da badskæreren underskrive et bønsskrift sammen med dem; »det

var alene om en præsident, som de kunne have meget godt af«, men badskæreren ville ikke underskrive, da han ikke vidste, hvad der stod i bønskriftet. Senere mødtes Henrik Folscher og Christen Hansen ved et bryllup i Dalum, hvor de begge var blandt gæsterne. Det var sognepræsten til Dalum og Sanderum, magister Jens Pedersen Bergendal, der holdt bryllup med Maren Lassen, en søster til Jens og Niels Lassen. Da Henrik Folscher stod i Dalum præstegård og klædte sig på, kom Christen Hansen ind til ham og bad ham gå til Niels Lassen på klosteret, hvortil badskæreren sagde: »Jeg kom lige derfra, hvad skal jeg der så snart igen?« Christen Hansen sagde da: »Han har noget at tale med Eder om«. Henrik Folscher gik da til Niels Lassen og spurgte ham, hvad han ville ham, og Niels Lassen sagde da: »Her ligger noget, som Christen Hansen vil have, I skal underskrive«. Så tog badskæreren bønskriftet, der lå på et bord, og da han så, at flere havde underskrevet, føjede han sit navn til. Til stede ved brylluppet var også apoteker Jacob Gotfred Becker, som Christen Hansen traf i skrivestuen på Dalum kloster. Som Christen Hansen Lime var apotekeren en ny mand i byen, og Christen Hansen fik ham til at underskrive bønskriftet om en præsident, som borgerskabet begærede. Bønskriftet er dateret den 21. oktober 1665. 14 borgere har underskrevet, mens fire har sat deres bomærke, formentlig fordi de ikke kunne skrive deres navne.

Mødet på rådhuset den 27. oktober 1665

Indsamlingen af underskrifter kunne selvfølgelig ikke gå stille af, og snart svirrede det med rygter i byen. Borgmester og råd lod de borgere, som man mistænkte for at have underskrevet bønskriftet, stævne til at møde på rådstuen fredag den 27. oktober, hvor øvrigheden da krydsforhørte de indstævnedede borgere i overværelse af byfogeden, Willum Jensen Rosenvinge, samt 13 navngivne borgere, udtaget af magistraten. Forhøret foregik i rådstuen, og man begyndte med købmand Bendix Lauridsen.

Da borgmester Knud Jacobsen bad snedker Thomas Henriksen om at komme til rådstuen til forhør, nægtede han at efterkomme borgmesterens henstilling, og der blev i den anledning så stor tumult og spektakel, at borgmesteren og flere af rådmændene måtte gå til de urolige borgere og formane dem til rolighed og anmode dem om enkeltvis at komme til forhør, men de erklærede »med høj bulder«, at de alle som en mand ville stå sammen, og da det blev foreholdt dem

Epitafiet i Sct. Knuds kirke over borgmester Thomas Brodersen Risbrich, hustruen Birgitte Ottesdatter Seebled og deres fem børn. Indskriften, der er på latin, meddeler endvidere, at professor Jacob Bircherod, der var gift med en af borgmesterens døtre, ligger begravet i samme grav. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

at opføre sig skikkelig som godtfolk og betænke den ed, de var kongen og byen skyldig, da »haver en del bemødt borgmester Knud Jacobsen med hårde ord«, særlig Oluf skrædder, Thomas snedker og Jokum sadelmager. Nogle af de ophidsede borgere som Jokum sadelmager, Poul bøssebager, købmand Didrik Sachmand og skrædder Oluf Hansen trængte ind i rådstuen, men det lykkedes dog øvrigheden at få afhørt 11 borgere, deriblandt Jokum sadelmager. Da han blev spurgt, om han havde noget at klage over borgmester og råd, svarede han, »at når han kom til borgmester Knud Jacobsen, fik han vel et godt svar«, men når han kom til borgmester Thomas Brodersen, »er han undertiden blevet ilde tiltalt«. Christen Hansen Lime var selvfølgelig også blevet stævnet, men indfandt sig ikke på rådhuset, skønt han havde været hjemme den 26., da stævningen blev forkyndt. Et referat af forhøret blev underskrevet af borgmestrene og sendt til kongen.

Borgmester Thomas Brodersen Risbrichs død

Borgmester Thomas Brodersen var til stede i rådstuen den 27. oktober 1665, men han holdt sig i baggrunden, muligvis var han syg. Han havde sidst deltaget i rådets møde den 16. oktober, og snart var han sengeliggende; da hans dattersøn besøgte ham den 4. november, sagde han, at han ikke regnede med at leve ret meget længere, og den 12. november så Jens Bircherod sin morfader for sidste gang; den 15. november kl. 6 om morgenen døde Odenses førsteborgmester.

Et par dage efter var Jens Bircherod til langt ud på natten i sin morfaders gård, hvor en stor skare af fremmede og af byens fornemste holdt ligvagt, ikke uden stor bekostning for arvingerne, »thi sukker og vin måtte i slig færd laves til i overflødighed«. Den 24. november blev Thomas Brodersen begravet i Sct. Knuds kirke, og ligprædikenen holdt sognepræst Laurids Christensen Wellejus. Allerede i 1650 havde Thomas Brodersen købt en begravelsesplads i Sct. Knuds kirke i den store gang. Graven måtte mures, og en hugget sten måtte lægges over den. Samtidig med købet af begravelsesstedet lod Thomas Brodersen det epitafium male, der nu hænger i Sct. Knuds kirke. Hvor når det blev anbragt i kirken, vides ikke, men dog vel først efter hustruens død i 1659. Epitafiet er malet i 1650, året efter at han var blevet borgmester, hvad der fremgår af indskriften, »således så de ud i 1651«. Det er formentlig malet af Hans Schütte. Over graven lagdes »en brun marmorsten«, købt i Norge. Jens Bircherod var i Sct.

Knuds kirke den 20. juni 1670, da Anders Hansen billedhugger, der boede i Nedergade, begyndte at hugge våben og inskription; den sidste skyldtes professor Jacob Bircherod. Anders billedhugger var færdig den 13. august.

Thomas Brodersen Risbrichs død blev skæbnesvanger for borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg. Borgernes største misfornøjelse og angreb på øvrigheden koncentreredes fra nu af om hans person.

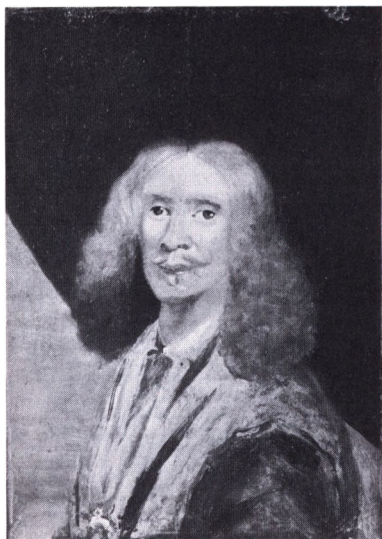
Borgernes andet bønsskrift til kongen

Samme dag som krydsforhøret på rådhuset fandt sted, blev det overvejet at sende et nyt bønsskrift til kongen. Bag dette stod også denne gang Bendix Lauridsen og Christen Hansen Lime. De henvendte sig til Niels Lassen og bad ham udarbejde en koncept, og denne koncept så Christen Hansen i tolderens Christen Westesens hus. Som nævnt blev Christen Westesen byens tolder i 1662, og han var altså som Christen Hansen Lime og Jacob Gotfred Becker en ny mand i byen. Det er ikke uden interesse, at Jens Lassen sagde god for ham, og at han om efteråret holdt bryllup i Dalum kirke med Anna Olufsdatter Borch. Bruden var søster til den navnkundige læge Ole Borch og datter af sognepræsten i Nr. Bork, Jens og Niels Lassens fødesogn. Formentlig opholdt den forældreløse pige sig i huset enten hos Jens eller Niels Lassen. Under generalfiskalens forhør på Odense byting nægtede Christen Westesen ethvert kendskab til bønsskriftet. Han havde hverken set eller læst det, påstod han, og heller ikke vidste han, hvem der havde forfattet det, og der havde aldrig i anledning af dette bønsskrift været nogen sammenkomst i hans hus.

Den første, der skrev under på det nye bønsskrift, var Christen Hansen, og at samle underskrifter blev på ny en opgave for Thomas snedker, Oluf skrædder og Jokum sadelmager, men denne gang foregik hvervningen af håndværkerne på lavshusene. Thomas Henriksen og Oluf Hansen gik op på smedenes lavshus, hvor ikke mindre end tre lav, nemlig smede-, skomager- og skrædderlavene var samlet »for at følge lig«. Smedenes oldermand, Christen knivsmed, skrev bønsskriftet under og påsatte lavets stempel. På bytinget erklærede han senere, at det havde være »menige lavsbrødrers vilje«. Siden kom Thomas snedker og Jokum sadelmager op på skræddernes lavshus med bønsskriftet, og da var både smede- og skomagerlavets segl under det, og så satte skrædderne deres lavssegel under, fordi de frygtede, at »byen ville blive søgt for de 14.000 rigsdaler, som den var i gæld for«.

En af de fremtrædende kulturpersonligheder i Odense 1660–1700 var professor ved gymnasiet Jacob Bircherod, som her ses portrætteret af en ukendt kunstner. Jacob Bircherod stod i et godt forhold til sine kolleger og til disciplene, hvem han ofte betænkte med gaver. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Kansler Peder Reedtz havde ikke just sit udseende med sig, fremgår det af denne skitse, der er en kopi efter et arbejde af Abraham Wuchters. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Ved samme lejlighed medbeseglede oldermændene for snedker-, væver-, murer- og handskemagerlavene, og senere underskrev også guldsmedelavet, i alt otte af byens lav. Der var dog en af underskriverne af det første bønnskrift, der havde fået kolde fødder. Det var apoteker Jacob Gotfred Becker, der nu erklærede, at han intet havde at udsætte på borgmester og råd.

Hvad stod der da i det andet bønnskrift? Jo, først klagede borgerne over, at øvrigheden havde kaldt dem til rådhuset, hvor vagtmesteren havde været til stede med al »byens vagt«, og hvor man for at skræmme borgerne havde ladet »rådhuskabyssen (d.v.s. fangehullet) berede og feje«. Øvrighedens fremgangsmåde var efter borgernes mening tegn på, at magistratens samvittighed var ved at vågne, en magistrat, der i mange år havde skaltet og valtet med skatterne efter forgodtbefindende og ikke havde villet gøre regnskab. På rådhuset var borgerne blevet forhørt en ad gangen, som om de ved at underskrive et bønnskrift havde begået majestætsfornærmelse. Hvis ikke borgerne måtte klage deres nød for kongen og hindre øvrigheden i at handle ganske vilkårligt, ville det føre til købstædernes ruin. Til sidst anmodede de kongen om at unde dem Niels Lassen som præsident og om, at der måtte blive udnævnt to eller flere kommissærer, der skulle komme til Odense og høre og undersøge deres klage over borgmester og råd samt gennemse regnskaberne. De havde hørt, at en af borgmestrene var rejst til København for at modarbejde deres forehavende, men de forventede, at der ikke ville blive taget hensyn til, hvad han anførte, førend borgerne havde forelagt deres klager for kommissærerne. Dette bønnskrift er underskrevet af 13 borgere og forsynet med de otte lavs segl. Ingen af byens borgmestre var rejst til København, men et par dage efter det omtalte forhør på rådhuset havde borgmester Knud Jacobsen skrevet til kansler Peder Reedtz og anmodet om, at der måtte blive udtaget kommissærer i anledning af, at en del borgere »haver besværet sig uret at være sket af borgmester og råd«. Han foreslog, at kommissærerne skulle kalde de klagende borgere til sig og anmode dem om hver især skriftlig at indgive deres klage, hvorefter magistraten skulle afgive sin erklæring, og på grundlag heraf skulle kommissærerne indgive deres betænkning. Som kommissærer foreslog borgmesteren stiftamtmand Henrik Lindenov og flere andre. Borgmesterens forslag blev godkendt. I november 1665 beskikkedes stiftamtmand Henrik Lindenov, Henrik Lange til Rygård, landkommissær Georg Haffenrefer og generalproviandmester Hans Willumsen til kommissærer. De skulle samle de klagende borgere og

sørge for, at enhver indgav en skriftlig klage, og derefter skulle de indhente øvrighedens svar på klagerne. Kommissærerne fik tilsendt kopier af borgernes bønsskrifter samt af borgmester Knud Jacobsens referat af forhøret på rådhuset. Regeringen tog sagen meget alvorligt. Generalfiskal Christen Pedersen fik ordre til at rejse til Odense og der overvære kommissærernes arbejde.

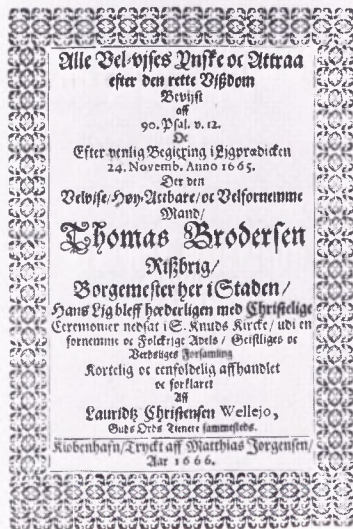
Generalfiskalen var den øverste statsanklager, og endvidere anlagde han de sager, i hvilke statskassens tarv skulle varetages. Christen Pedersen var blevet generalfiskal i foråret 1665; han var godt kendt med forholdene i Odense, hvor han var født som søn af Peder Tuesen. Hans broder, Hans Pedersen, blev året efter byfoged i Odense. Christen Pedersen blev senere fynsk godsejer og ejede i en årrække Rødkilde.

Kommissionsforretningen 1665

Ikke mindre end 157 af byens borgere indgav deres skriftlige klage til kommissionen. De blev fra og med 28. november 1665 afleveret af de borgere, der havde underskrevet bønsskrifterne af 21. og 27. oktober. Borgerne havde haft 13 dage til at udarbejde deres klager. Borgerudvalget havde anmodet kommissærerne om at udvælge »nogle danne-mænd«, som kunne skrive for en del af de klagende, da nogle af dem hverken kunne læse eller skrive, og ingen i byen turde frivillig tilbyde sin hjælp af frygt for øvrigheden. Det vil føre for vidt at redegøre for klagerne, men det kan dog være af interesse at erfare, hvad hovedmændene og nogle kendte borgere anførte mod borgmester og råd.

En af hovedmændene var som nævnt købmand Bendix Lauridsen. Hans klage indeholdt ni punkter. Han krævede regnskab for de skatter og andet pålæg, han havde ydet siden 1. januar 1657 til kongen og til den danske og svenske hær, og desuden ville han se regnskaber for borgmestrenes rejser og fortæring. Han klagede videre over, at nogle få havde fordelen af byens jorder og af den fælles græsgang, men særlig fremhævede han uligheden ved fastsættelse af skatter og pålæg af indkvartering.

Enkelte klagerer som købmand Niels Christensen på Overgade ankede over de byrder, der havde været pålagt under krigen 1657-60. Købmanden og gæstgiveren Jacob Andersen Switzer beklagede sig over ikke at have nydt sit frihedsår, da han først havde bosat sig i Odense få uger før det fjendtlige indfald, og før den tid havde han ikke drevet handel. Borgmester Knud Jacobsen havde under krigen

Titelblad af sognepræst ved Sct. Knuds kirke, Laurids Christensen Wellejus' ligprædiken over den velvise, højagtbare og velfornemme borgmester Thomas Brodersen Risbrich, trykt i København året efter førsteborgmesterens død. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

rekvireret varer hos ham for 310 rigsdaler, men trods løfter havde han aldrig fået en skilling af byen. For nogen tid siden var han blevet kaldt til rådstuen, og man havde foreslået ham at give afkald på sin fordring på byen, men det havde han ikke råd til, da svenskerne havde været årsag til, at hans gård brændte i 1659. En bitter mand var også købmand Christen Pedersen. Han havde haft stor indkvartering under krigen, og da han søgte lindring i denne indkvartering, blev han modtaget ikke blot med »ukvemsord, men og med hug og slag ilde trakteret« af rådmand Peder Pedersen Lerche og derefter kastet på porten. Han var blevet sat i brandskat til 160 rigsdaler og havde straks betalt 60 rigsdaler. Resten havde han betalt den 24. juli 1663, da byen var i »stor vidtløftighed«. Blandt de klagende var også portrætmaleren Hans Schütte, der i foråret 1657 havde givet 51 rigsdaler til underhold af indkvarterede danske ryttere og i brandskat havde betalt 103 rigsdaler. Af borgmester Thomas Brodersen var han blevet krævet betaling for 16 tdr. malt, som denne skulle have leveret for byen til svenskerne.

Som nævnt var bønsskriftet af 27. oktober 1665 medbeseglet af otte af byens lav. De havde samlet deres klage i fem punkter. Borgmester og råd havde siden den 1. januar 1657 og til dato oppebåret mange penge uden at aflægge regnskab for indtægter eller udgifter; borgerskabet havde ingen rede på byens indtægter og privilegier. Borgerne havde ydet borgmester og råd penge til rejser og fortæring, men havde aldrig set nogle bilag. En del af byens jorder var blevet indhegnet og blev især brugt af øvrigheden, hvorved den fælles græsgang var blevet formindsket, så de fattige ikke længere kunne have en ko eller to på græs, og tilmed var græspengene for hver ko blevet forhøjet fra ti skilling til to mark. Man ville derfor gerne vide, hvad græspengene blev brugt til. Borgerskabet var uvidende om, hvor meget jordegods kronen havde skødet byen, ligesom borgerne heller intet anede om, hvilke indtægter der var af dette jordegods. Ud over dette krævede lavene selvfølgelig lighed med hensyn til beskatning og indkvartering.

Til slut gjorde lavene og borgerne opmærksom på, hvorfor de havde henvendt sig direkte til kongen, idet de henviste til de 24 mænds bønsskrift af 7. marts 1662 til borgmester og råd og til, at man på rådhuset i september og oktober 1664 havde krævet at få forelagt et regnskab for byens udgifter, hvad der også var lovet dem, men endnu havde ingen set noget til det. De påstod, at i forrige tider havde byens 24 mænd fået forelagt byens årlige regnskab, men dette

var ikke sket i mange år, skønt der var opkrævet ekstraordinært store summer siden den 1. januar 1657.

Yderligere gjorde de opmærksom på, at borgerne efter krigen havde bekostet flere hundrede daler på forbedring af brandvæsenet. Der var blevet anskaffet en stor sprøjte, læderspande, stiger og brandhager, men da der for nogen tid siden udbrød en stor ildebrand, havde det vist sig, at sprøjten var ubrugelig, og at der var mangel på de andre brandredskaber. Borgmester og råd havde forsømt at have tilsyn med brandredskaberne. Til slut erklærede lavene, at borgerne havde været tvungne til »at gå øvrigheden forbi«, fordi magistraten var forenet i »brødre- og svogerskab«, hvad dog ikke gjaldt rådmændene Claus Frederiksen og Peter Børting, »som ikkun en kort tid haver været«. Peter Børting var blevet beskikket som rådmand den 6. september 1665.

Det påståede »brødre- og svogerskab« mellem magistratens medlemmer er en kendsgerning. Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborgs svigersøn var rådmand Jørgen Wichmand, hvis broder, Hans Wichmand, ligeledes var rådmand. Rådmand Mogens Jørgensen Rosenvinge var broder til byskriver Henrik Jørgensen Rosenvinge, hvis svoger var rådmand Erik Nielsen, og de to brødre Rosenvinge var fætre til byfoged Willum Jensen Rosenvinge.

Lavene og borgerne sluttede deres klage med at erklære, at de ønskede Niels Lassen som præsident, da man havde daglig erfaring for, at han var »en forstandig og from mand og havde et godt skudsmaal af dem, han omgikkedes, desuden havde han her ved stedet gods og gode middel at leve af«.

Et par dage efter henvendte borgerne sig til kommissærerne og bad endnu engang om hjælp til de borgere, der ikke kunne læse og skrive, samt udbad sig en kopi »af den instrument, som i går blev oplæst anlangende hvad som på rådhuset skulle være passeret, da borgerne til rådhuset var opvaret og af byens øvrighed fremkaldt til forhør eller examen, og det under velvise borgmesters og råds hænder«. Såfremt kommissærerne ikke kunne give tilladelse til det sidste, agtede man at anmode kongen herom.

Dagen efter, den 1. december, afleverede borgernes repræsentanter en skrivelse til kommissærerne med begæring om, at magistraten skulle fremlægge en række dokumenter, der enten måtte findes i borgmesters og råds »gemme« eller være blevet betroet byskriveren. Følgende dokumenter krævedes fremlagt: Den taksering som blev foretaget efter stændermødet i Odense i februar 1657 samt en forteg-

nelse over, hvad enhver havde udlagt af ejendom, brug og middel efter takseringen 1657. Man ønskede videre en redegørelse for brandskatten, matrikelskat og prinsessestyr, og man ville gerne have oplyst, om øvrigheden havde nogen kongelig tilladelse til at indhegne byens jord og til at sælge den. Man ville se skøderne på det gods, kongen havde givet byen, og ville vide, hvor meget byens gæld nu var.

Regeringen så med stigende uro på udviklingen i Odense, og kommissærerne fik derfor ordre til at forhøre alle de borgere, der havde haft noget med sagen at gøre, og det i overværelse af generalfi-skalen.

Borgmesters og råds erklæring på borgernes klager

De klager, som var indgivet over magistraten den 1. december 1665, blev samme dags aften sendt til borgmester og råd, der nu skulle tage stilling til dem. Det skete allerede dagen efter, og erklæringen er underskrevet af borgmester Knud Jacobsen og fem rådmænd. Den sjette rådmænd, Peter Børtning, underskrev ikke, da sagen ikke angik ham, der først var blevet rådmænd samme efterår. I sin erklæring påstod øvrigheden, at det var enhver borger vitterligt, at så langt tilbage nogen borger kunne huske, var der hvert år valgt taksereborgere. Det var kun blevet undladt under krigen, »der man for fjenden, som stod her, ingen samling kunne gøre«. Taksten havde derfor været uforandret under krigen. Taksterne kunne fremvises i original, og man gjorde opmærksom på, at ikke mindre end 12 af de klagende borgere havde været taksereborgere siden krigens afslutning. Borgmester og råd indrømmede, at det var tænkeligt, at der i krigens tid, og da svenskerne stod her, havde været udgifter, for hvilke der ikke forelå nogen assignation eller kvittering. Det havde nemlig ofte været sådan, at svenskerne ville have det, de forlangte af byen, leveret den samme dag, og hvis øvrigheden var faret hårdt frem mod de borgere, der uden kvittering udleverede det forlangte til svenskerne, ville man gøre stor uret mod disse borgere. Der havde under krigen næppe været en uge, hvor magistraten ikke var blevet stillet over for assignationer. Langt den største økonomiske byrde var faldet på borgmester og råd samt enkelte borgere, der var kommet deres medborgere til hjælp, men disse var ikke at finde blandt de borgere, der nu klagede over øvrigheden. Alle regnskaber havde været vist frem, og de, der ikke var kvitterede, fandtes på rådstuen; de kvitterede lå blandt byens breve, og de gik tilbage til tiden umiddelbart før krigen.

I krigsårene 1657-60 havde Knud Rasmussen, der døde under krigen, og Hans Truelsen været kæmnere. De havde en fordring på byen på flere hundrede daler, men byen var ikke i stand til at betale dem. Siden 1660 havde Anders Hansen og Niels Knudsen været kæmnere. Deres regnskaber havde også været lagt frem, men var ikke kvitterede, fordi også disse to kæmnere havde krav på byen. Det var dog kun en mindre sum, de fordrede. Alle de øvrige kæmnere havde gjort regnskab for magistraten i de 24 mænds overværelse.

Borgmester og råd afviste blankt, at der var brugt store summer til rejser. Af magistratsmedlemmer var der foretaget to rejser, og omkostningerne havde beløbet sig til 100 rigsdaler; nogle af de borgere, der klagede, havde endnu ikke betalt deres part af disse omkostninger. Man påstod, at rejserne havde været frugtesløse, men det benægtede borgmester og råd. Ganske vist havde man ikke opnået alt, hvad man havde ønsket, men byen havde dog fået lettelse i byrderne. Klagen over indhegningen af byens »græsbed« blev ligeledes afvist, og det samme gjaldt klagen over, at græspengene var blevet forhøjet. Borgmester og råd og borgerskabet havde for over 15 år siden fundet det hensigtsmæssigt at indhegne pladsen sydvest for Vesterport og inden Bolbro, og man havde tilbudt byens vognmænd dette område til græsning mod en lejeafgift til byen. Senere var vognmændene ikke længere interesseret, og man havde da udlejet pladsen til fire borgere, der tog to andre borgere med, nemlig en af kæmnerne og en rådmand. Om dette kunne enhver læse i rådstueprotokollen for 1658. De fleste borgere havde dengang ment, at pladsen var lidet egnet til græs, da den blev opkørt af vogne og var »mesten onde bjerge«. Den plads, som vognmændene havde fået i stedet for, var udsat for at blive afgræsset af kvæg fra Tarup, og magistraten havde da for kort tid siden sammen med de 24 mænd afhændet denne jord i seks parter som pant for et lån til byen på 1.000 rigsdaler. For denne sum havde man indløst to gældsbreve; hver part af denne plads var pantsat for 250 rigsdaler.

Hvad krongodset, som byen havde fået udlagt, angik, så havde man først fået skødet for et år siden, og borgerskabet var straks derefter blevet kaldt til rådstuen, hvor det havde fået underretning om skødet. Det var blevet overdraget magistraten at fordele dette gods til byens kreditorer, og efter at man var blevet enig om fremgangsmåden, var seks fuldmægtige af borgerskabet blevet beordret til at overvære udlægget, og alt blev indført i en bog om byens gæld. Denne bog var blevet fremvist på rådstuen, og heri fandtes alle for-

klaringer om dette krongods, om gælden og om, hvor mange penge der var indkommet, og til hvem de var udgivet. Bogen var underskrevet af en del borgere, der nu klagede.

Til slut fremhævede magistraten, at borgerne siden krigsafslutningen havde vist eksempler på opsætsig optræden over for øvrigheden. Således havde de i 1662 fremført »adskilligt unyttigt« over for en »højædel herre«. Den »højædle herre« var formentlig rigsskatmester Hannibal Sehested, der opholdt sig i Odense i pinsen 1662. Desuden, påstod magistraten, havde borgerne vovet »at sætte vores gode sognepræst til rette for hans prædiken«, da han havde »lastet deres opsætsighed mod øvrigheden, da de af den årsag både søgne- og helligdage havde forsømt deres gudstjeneste og næring«.

Borgernes bønsskrift til kommissionen og til kongen

Samme dag, den 2. december, indsendte borgerne et bønsskrift til kommissærerne. Af det fremgår, at de havde fået en kopi af borgmester og råds indberetning om forhøret på rådhuset den 27. oktober, og den var de langt fra tilfreds med. De klagede over, at øvrigheden ville give det udseende af, »at nogle borgere skal have gjort samling uden borgmesters og råds vilje«. Det havde de aldrig gjort, men nøden havde drevet dem til at »supplicere«. Man havde under forhøret på rådstuen den 27. oktober været meget bange for borgmestrene, hvad man i høj grad havde haft grund til, »thi det er Gud bedst bekendt, hvad hårde ord og andet, man hidindtil har måttet tage imod«, når man beklagede sig for byens øvrighed. Borgerne fastholdt, at byens vagt havde været til stede, og at rådhuskælderen var blevet holdt »beredt«. De benægtede at have været ulydige mod øvrigheden, og at to eller tre gik ind ad en stor dør på rådhuset, var en daglig begivenhed, når mange folk var forsamlet, og aldrig tidligere var noget sådant blevet opfattet som ulydighed. Til sidst anmodede borgerne om at få en kopi af borgmesters og råds bønsskrift samt af deres skriftlige klage over borgernes ulydighed.

Generalfiskalens tilstedeværelse og øvrighedens fremhævelse af borgernes opsætsighed gjorde de implicerede urolige og ængstelige, og de besluttede at indsende et nyt bønsskrift til kongen. Det er udateret, men må være fra den 2. december. I bønsskriftet betyder borgerne, at kun nøden havde drevet dem til at henvende sig til kongen, og de afviser enhver beskyldning for ulydighed mod øvrigheden. De havde kun henvendt sig til kongen, fordi alle henvendelser til borg-

mester og råd, skriftligt eller mundtligt, havde været forgæves. De ønskede at få Niels Lassen som præsident, da det ville være en ulykke for dem alle, hvis det blev en fra rådmandskredsen. Bønskriftet er underskrevet »Eders kongelige Majestæts skatteborgere«.

Nye erklæringer og forhør

Den 4. december 1665 fik kommissærerne borgernes svar på øvrighedens erklæring af 2. december, som de var meget utilfredse med og karakteriserede som »et vidtløftigt svar«, i stedet for de dokumenter, man havde forlangt fremlagt. Man anmodede derfor kommissærerne om at henstille til borgmester og råd at svare enten nej eller ja til kravet om dokumenternes offentliggørelse.

Samme dag tilbød magistraten kommissærerne at fremlægge regnskaberne år for år, og man foreslog, at nogle af borgerskabet skulle vælges til at gennemse dem, men derudover krævede borgmester og råd nyt forhør over de klagende borgere, så man kunne få at vide, hvem der havde taget initiativet til bønskrifterne, og hvorfor alting skulle gå så galt, så borgerne måtte flytte fra byen, hvis de ikke fik den foreslåede præsident. Borgerne skulle også forklare, hvordan de kunne påstå, at borgmester og råd i mange år ubilligt havde skaltet og valt med skatterne, da de var sat af borgerskabet, opkrævet af dem selv og udgivet efter de assignationer, der var kommet til øvrigheden. Hvad kritikken af brandredskaberne angik, så forklarede magistraten, at brandsprøjten var blevet indkøbt af rådmand Peder Pedersen Lerche og betalt af ham, hvorfor han ikke skulle give jordskyld, førend byen havde godtgjort ham hans udlæg. Læderspandene var købt for 30 år siden, og sprøjten var blevet beskadiget, da svenskerne kom, og var blevet gemt af vejen i Gråbrødre kloster. De fleste spande havde svenskerne taget og skåret i stykker. En del af stigerne og brandhagerne fandtes endnu, men byen havde nu ingen penge til brandsprøjtens reparation og til nye brandspande.

Nye forhør over borgerne begyndte allerede den 4. december, og dagen efter indgav borgerne en protest til kommissærerne og påstod, at formålet med dem kunne kun være at udmatte borgerne og holde dem fra at udøve deres næring og håndværk. Heller ikke magistraten lå på den lade side, men leverede samme dag en ny erklæring til kommissærerne, hvor den besværede sig over borgerskabet, der nu i tre uger havde indsamlet klager mod øvrigheden. Disse klager skulle have været indleveret senest den 29. november, men de vedblev at

strømme ind. Magistraten påstod, at det fremgik tydeligt af klagerne, at de fleste borgere havde haft en »skolemester« til at opsætte dem, da alle drejede sig om skat og byens udgifter, men magistraten meldte hus forbi, da det var Gud og hver mand bekendt, at kontributioner og pålæg ikke kunne kræves af nogen borger uden kongelig befaling. Hvis der virkelig var sket ulighed ved fordelingen af byrderne, kunne borgerne takke sig selv derfor, da de selv takserede, indkrævede, oppebar og udgav pengene. Magistraten var meget vred over borgernes uberettigede angreb og uhøflige optræden og havde derfor ringe lyst til at besvare de spørgsmål, der var stillet. Særlig fremhævede magistraten Jokum sadelmager, der den første forhørsdag havde taget plads i rådhusalen højere oppe end borgmester og råd, og da han blev gjort opmærksom derpå, havde han råbt, at »der var rum nok«, hvorefter han havde taget sin stol og sat sig allerøverst, skønt »alle vi andre stod«, og truet vagtmesteren. Borgerskabet havde også ganske ulovligt holdt mange møder, hvad der stred både mod stadsretten og magistratens forbud, og lavene havde brugt deres lavssegl, skønt det stred mod lavsartiklerne.

Kommissionens afgørelse

Henimod jul afsluttede kommissærerne deres forretning, der var begyndt den 29. november med et møde med begge parter, hvorunder borgernes bønsskrifter var blevet oplæst. Kommissionens betænkning er underskrevet og dateret den 22. december 1665 og affattet i en række punkter.

Kommissionen fandt det rimeligt, at magistraten indleverede regnskab og forklaring vedrørende ligningen af brandskatten samt for, hvad den udenbys gejstlighed, der havde ejendomme i byen, og fremmede, der havde opholdt sig der under krigen, havde betalt, og dette havde øvrigheden lovet at efterkomme.

Under krigen havde borgmester Thomas Brodersen Risbrich på byens vegne leveret svenskerne 1.700 tdr. malt, som borgerne nu blev krævet for. Kommissærerne fandt det rimeligt, at borgmester og råd fremviste ordre herom fra de svenske »høje ministre« samt gjorde rede for, hvilke borgere der havde anmodet borgmesteren om forstrækning. Ellers havde borgmester Thomas Brodersens arvinger gjort god rede for dette krav. Kommissærerne fandt det rigtigt, at magistraten fremlagde regnskab for og forklaring på matrikelskatten, prinsessestyr og standkvarterpenge og også for de gårde og jorder,

der var blevet fritaget for disse byrder. Dette var nu sket, men oplysningen vedrørende de fritagne gårde og jorder var ikke tilfredsstillende. Borgerne havde krav på at se regnskaberne for øvrighedens rejser; de fleste var blevet foretaget af borgmester Knud Jacobsen. Kommissærerne fastslog, at borgmesteren havde ladet sig nøjes med, hvad magistraten og de 24 mænd havde bevilget, skønt hans udgifter havde været langt større. Den pantsatte bymark skulle igen udlægges til det almene bedste, men det kunne ikke ske, førend byen igen kom til penge.

Kommissærerne havde set skøderne på det krongods, kongen havde givet byen, og fandt, at borgerne havde krav på at vide, i hvilken anledning byen havde fået dette gods. Dette var nu blevet forklaret borgerne, så de forstod, at det efter begæring af borgmester og råd var givet byen til hjælp til gældens afbetaling. Borgerskabets krav om at få alle oplysninger om gælden og dens opståen var berettiget, og det borgerskab, der var i byen 1657-60, og dets arvinger var nærmere til at betale gælden end senere tilflyttere. Øvrigheden havde nu givet forklaring om gælden, og at magistraten mente, at den resterende brandskat skulle anvendes til afbetaling af gælden. Borgerskabets ønske om at få forelagt en række dokumenter var også blevet opfyldt, og kommissærerne fandt det naturligt, at både gejstlige og verdslige betalte brandsprøjten og de øvrige brandredskaber. Kommissærerne fandt det videre rigtigt, at de borgere, der under krigen havde hjulpet byen med penge, fik erstatning, når byen økonomisk magtede det. Her tænkte de særligt på de håndværkere, der efter magistratens ordre uden betaling havde udført arbejde for svenskerne.

I modsætning til borgerne var kommissærerne af den mening, at det ikke var ulovligt, når magistraten ville inddrage den resterende brandskat og anden gæld til byen, der slet ikke kunne undvære disse penge, og det var mod forordningen, når borgerskabet trættedes med øvrigheden om ting, der var sket under krigen. Kommissærerne gav borgerne ret i, at der var sket ulighed ved ligningen af kontributionen, og de 24 mænd havde fået besked om, at ligningen skulle ændres særlig for Christen Hansen Limes vedkommende. Han havde da også fået skatten nedsat, og når kærnerregnskaberne var blevet færdigbehandlet, skulle kærnerne have deres udlæg godtgjort.

I det store og hele var kommissærernes erklæring til fordel for magistraten, men der havde dog vist sig nogle mangler, og det synes at have skortet på den fornødne kommunikation mellem øvrigheden og borgerne. Kommissionen fandt det ganske urimeligt, at borgerne

havde forsamlet sig uden øvrighedens tilladelse, og at man havde brugt lavsseglene, uden at bisidderne havde været til stede. Borgerne havde således forset sig og desuden nægtet at oplyse om, hvem der havde tilskyndet dem til at skrive og indsende bønskrifterne til kongen. Tilmed var man løbet rundt i byen med dem og havde fået folk til at underskrive »undertiden på deres senge«, folk, der i mange tilfælde hverken kunne læse eller skrive eller overhovedet vidste, hvad der stod i bønskrifterne. Kommissærerne henstillede derfor til kongens afgørelse, om borgerne skulle straffes eller ej.

Borgerstandens nye bønsskrift til kongen i 1666

Slutningen i kommissionens erklæring ødelagde julen for en del borgere. Man begyndte at frygte for konsekvenserne, og efter nytår 1666 indsendte borgerskabet et nyt bønsskrift til kongen. Man takkede for nedsættelsen af kommissionen og udtrykte sin glæde over, at den havde billiget borgernes klage, men det havde gjort borgerne ondt, at kommissærerne havde »skærpet pennen mod det fattige borgerskab og søgt at gøre dem sort og suspekt«. De protesterede kraftigt mod beskyldningen for at have villet gøre oprør mod øvrigheden. Den eneste samling, de havde holdt, havde været på rådhuset, når øvrigheden havde tilsagt dem. Hvis deres bønsskrifter skulle tydes som oprør, så var alle veje tillukkede og alle midler betaget de »fattige, forkuede og undertrykte undersåtter« til at fremføre deres klager. Lavene havde i denne sag ikke kunnet rådføre sig med bisidderne, da disse var udgået af rådet. Det var også umuligt at angive en enkelt person som initiativtager til bønsskrifterne, men de, som havde klaget, »er derudi som under et legeme«, og da kommissionen på mange punkter havde givet dem ret, bad de om at blive forskånet for straf.

Dette nye bønsskrift fik til følge, at rådmanden i Nyborg, Tønne Madsen, og stiftsskriver Rasmus Andersen blev beordret til Odense for at revidere byens regnskaber og konferere dem med de »tilbehørig« beviser og overlevere regnskaberne til kommissærerne, og samme dag udgik en kongelig befaling til kommissærerne om at tage til Odense og gennemgå regnskaberne sammen med en eller to af øvrigheden og fra to til fire af borgerskabet, som borgerne selv kunne vælge; desuden skulle kæmnerne, rodemestre og skatmestre medvirke og kvittere de regnskaber, der endnu henlå ukvitterede. Hvis kommissærerne fandt mangler, skulle de gøre deres antegnelser og anmode de vedkommende om at afgive deres skriftlige erklæringer.

Borgerstandens anklagepunkter

Mens man således i Odense i foråret 1666 gennemgik byens regnskaber, fortsatte de utilfredse borgere deres angreb på borgmester og råd og indsendte den 21. april en del »gravamina« (d.v.s. anklagepunkter) mod magistraten, der blev forelagt kommissærerne samme dag. De var underskrevet af 11 borgere, hvoraf må fremhæves købmændene Bendix Lauridsen og Didrik Sachmand, snedker Thomas Henriksen, guldsmed Simon Mathiesen og den senere overformyndet Laurids Gaas.

Klagerne gjaldt i første række skatterne. Ikke alene krævede man at se alle kærnerregnskaber, men også regnskaberne for alle påbudne kongelige skatter og kontributioner siden 1657. Man påstod, at intet kærnerregnskab var afsluttet siden 1655, men det havde øvrigheden benægtet. Man havde ønsket at få en kopi af alle byens privilegier og af stadsretten, der ikke i mands minde var blevet oplæst for almuen, men det var blevet afslået af øvrigheden, med mindre kongen bestemte, at borgerne og ikke øvrigheden skulle forvare byens breve. Man forlangte også en del dokumenter fra årene 1657-58 lagt frem.

På kommissionens foranledning svarede borgmester og råd, at for 1657-58 var der indleveret skatmester- og kærnerregnskab. Hvad landehjælpen i 1657 angik, så var der kun blevet oppebåret $\frac{1}{4}$ af beløbet på grund af den store indkvartering.

Borgerne krævede imidlertid også dokumenter fremlagt for 1658-59. Man ønskede f.eks. at se en assignation på brandskatten samt oplysning om dens størrelse. Borgmester og råd erklærede hertil, at man ikke havde nogen assignation; det var foregået på den måde, at de svenske embedsmænd havde kaldt magistraten til rådstuens, og der havde de krævet 30.000 rigsdaler i brandskat. Øvrigheden havde derefter rådført sig med de rigsråder, der var på Fyn, og man havde endelig sluttet akkord med svenskerne om 15.000 rigsdaler, og biskop Laurids Jacobsen havde tillige med »de højlerde« godtaget dette beløb, hvoraf borgerne i rede penge havde betalt 13.500 rigsdaler. Nogle borgere havde på anden måde skaffet 1.500 rigsdaler mod afkortning i deres brandskat. Den anden brandskat var blevet betalt i oktober 1658, og lensmanden på Sct. Hans kloster, rigsråd Mogens Høg, havde forgæves søgt at få beløbet nedsat. Såvidt det havde ladet sig gøre, havde man betalt med rede penge, men man havde måttet tage sin tilflugt til sølv, korn og andre fødevarer samt

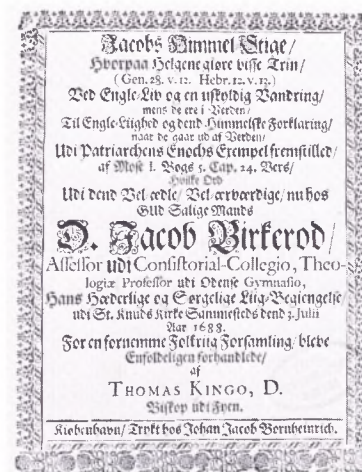
klæde til soldaterne, vogne m.m. Ikke alle borgere havde kunnet betale deres part. I anledning af kravet om brandskat havde svenskerne på et vist tidspunkt arresteret magistraten. Man havde beslutninger, underskrevet af magistrat og borgerskab, at den resterende brandskat skulle bruges til afbetaling af gælden. Borgerne forlangte endvidere at få en redegørelse for alle betydelige pengesummer, korn o.a., der under krigen var blevet krævet af dem. Til dette svarede borgmester og råd, at der under den svenske besættelse næppe var gået en uge, hvor der ikke var blevet pålagt byen adskillige udgifter; af byens roder var der opkrævet i hundred-, ja, i tusindvis tønder korn, så længe der overhovedet havde været noget at få i byen. Hertil kom flere hundrede tønder øl og brød. Man havde desuden måttet levere jern, hør, hamp, tjære, lunter, beg, lys, sko og strømper samt hjulbøre, vin, krydderier, papir og lak.

En af borgernes anker lød på, at borgmestrene egenmægtigt havde fritaget nogle borgere for brandskat, mens andre var blevet truet med eksekution. Det drejede sig om ti personer. Borgmesteren havde fritaget kapellanen til Sct. Knuds kirke, Niels Jensen Løve, for 58 rigsdaler, rådmand Dines Jensens enke for 10 rigsdaler, afdøde Henrik Clausens kvinde for 20 rigsdaler, købmand Jørgen Hansen i Nedergade for 60 rigsdaler, Verner bogbinder for 20 rigsdaler og afdøde mester Jacob Sperlings enke for 52½ rigsdaler. Borgmester Knud Jacobsen nægtede ikke, at disse borgere havde fået eftergivet deres brandskat, men det var særlige forhold, der var skyld deri. Kapellanen havde betalt 50 rigsdaler, men så brændte hans gård, og man havde da fundet det rigtigst under disse forhold at kvittere den resterende brandskat. Rådmand Dines Jensen havde betalt 150 rigsdaler, men da hustruen efter mandens død i 1660 ikke havde »næring for en halvskilling«, havde byens 24 mænd eftergivet hende restbeløbet. Henrik Clausens enke var en blind, gammel kone, der i nogle år havde ligget syg. Verner bogbinder havde som officer sammen med andre borgere været på vagt ved Middelfart i januar 1658 og var blevet fanget af svenskerne. Han havde selv løskøbt sig for 20 rigsdaler, og derfor var dette beløb eftergivet ham. Jørgen Hansen havde nylig nedsat sig som købmand, og han var under krigen blevet ruineret af den indkvarterede svenske oberst Fersen, der havde taget penge, bohav og klæder. 100 rigsdaler havde Jørgen Hansen betalt i brandskat. Borgmester og råd og de 24 mænd havde været enige om at eftergive ham de resterende 60 rigsdaler. Afdøde magister Jacob Sperling »havde i mange år vel tjent denne menighed med Guds

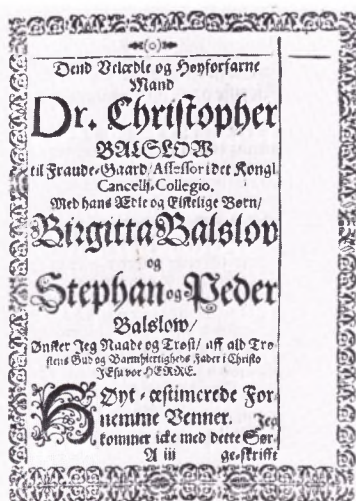
ord«, og hans enke var blevet såret af en polak, hendes arm bort-amputeret. Hun havde betalt meget for lægehjælp, og hun havde betalt 56 rigsdaler i brandskat af den gård, hun boede i efter mandens død, og da hun døde kort efter amputationen, havde man strøget den resterende brandskat.

Borgerne insinuerede desuden, at borgmester Thomas Brodersens to svigersønner, dr. Steffen Rham og professor ved Odense gymnasium Jacob Bircherod ikke havde været opført i »brandskattens roder«, hvad borgerne fandt oprørende, da den ene havde et betydeligt apotek. Den anden havde ganske vist ingen fast ejendom i byen, men brandskatten skulle også betales af andet, og de to svigersønner havde kister og kasser fulde. Hertil svarede magistraten, at ingen gejstlige gav brandskat uden af deres ejendomme, og øvrigheden kunne virkelig ikke pålægge dr. Rham og magister Bircherod at betale mere end alle andre, fordi de var borgmesterens svigersønner. Af den gård, de beboede, var der betalt brandskat, og hvad svigerforældrene havde givet dem af klæder i kisterne, var kendt af Gud og hver mand, og da magister Bircherod ikke fik sin løn i krigens tid, så havde vel svigerforældrene nok givet ham og hans familie noget til underhold. Dr. Rham, der døde under krigen, havde måttet udlevere medicin for 240 rigsdaler til fjenden og »vor egen konges folk«. Det havde ikke været let at få medicin under krigen, og i betaling havde dr. Rhams arvinger kun fået udlagt jordegods for 186 daler.

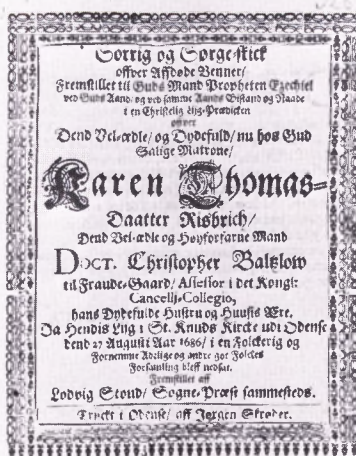
Borgerskabets »gravamina« vidner om en grænseløs mistro til øvrigheden og ikke mindst til de to borgmestre. Man stillede sig kritisk til Thomas Brodersens udlæg på byens vegne til svenskerne, og man forlangte at se assignationer på det korn, borgmesteren havde leveret samt bevis for, at borgerne havde anmodet Thomas Brodersen om at levere det. Man påstod, at det havde været ganske overflødigt, da en del borgere selv havde haft korn og intet anede om borgmesterens forstrækninger, før de blev krævede. En del havde da betalt af frygt for Thomas Brodersen. Øvrigheden afviste den hårde kritik; svenskerne havde forlangt 1.500 tdr. korn, og der var blevet lignet en tønne korn på hver skillings redsel, de fattige var gået fri. Kornet skulle øjeblikkelig leveres, og borgerskabet var straks blevet kaldt til rådstuen, og der havde magistraten spurgt, hvem der ville levere sin andel, og det havde indbragt 500 tdr. De resterende 1.000 tdr. havde Thomas Brodersen leveret for en rigsdaler pr. tønne eller korn igen. Dette var blevet akkorderet i marts 1659, og akkorden var underskrevet af borgmester og råd og borgerskabet.

Titelblad af Kingos ligprædiken over Jacob Bircherod, trykt tre år efter professorens død. Det her benyttede eksemplar har tilhørt Fyens Stiftsbibliotek. (E. Pantou fot., Odense Universitetsbibliotek).

Første side af dedikationen og titelbladet af sognepræst ved St. Knuds kirke Ludvig Stoude's ligprædiken over den velædle og dydefulde, nu hos Gud salige matrone Karen Thomasdatter Risbrich, der i sit andet ægteskab var gift med dr.med. Christopher Balslev til Fraugdegård. Ligprædiken er trykt af Jørgen Schrøder, Kingos bogtrykker. (E. Pantan fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Heller ikke borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg undgik kritik. Borgerne havde noteret sig hans mange rejser til København og påstod, at flere af dem slet ikke vedkom byen. De var blevet foretaget af Knud Jacobsen i hans egen og hans søns interesse, og man forlangte derfor en redegørelse for borgmesterens rejser; den fik man, endog af ham selv. Knud Jacobsen erklærede, at han første gang var rejst til København i maj 1657 for at opnå en lettelse i indkvarteringen af to rytterregimenter. I september 1658 havde han på ny været over Store Bælt. Sammen med Jørgen Wichmand havde han opsøgt Karl X Gustav på Sjælland for at opnå nedsættelse i den nylig pålagte brandskat. Rejsen havde været meget farlig. De havde pas fra den svenske general Henrik Horn, men var alligevel undervejs ofte blevet ilde behandlet. Den tredje rejse havde han foretaget i august 1660 sammen med rådmand Erik Nielsen. I København havde de ført forhandlinger om lettelse i indkvarteringen af oberst Brockenhuus' rytterregiment. Den 4. september havde han atter måttet rejse til København, dagen forinden var han »efter kgl. Majestæts befaling . . . elegeret« til sammen med borgmester Thomas Brodersen at rejse til København »og der deliberere med alle stænder om landets bedste«. Endelig havde han været i København i marts 1662, denne gang ifølge med rådmand Peder Pedersen Lerche og byskriver Henrik Jørgensen. I København havde de ført forhandlinger om byens privilegier, vognægterne, ind- og udskibningen og om byens gæld og dens afbetaling. Efter lang tids forløb havde de fået tilladelse til at indsende deres ønsker til Statskollegiet. Knud Jacobsen havde imidlertid på byens vegne foretaget endnu flere rejser til København, men dem havde han selv betalt. Han havde således været derovre i juni 1660 angående indkvarteringen, i 1661 derovre to gange, i 1663 derovre angående kronens gæld til byen, og endelig havde han været derovre to gange i 1664. Al den tid, hævdede borgmesteren, han havde anvendt på disse rejser, havde været til den største skade for hans købmandsforretning, og han havde af sin egen lomme betalt vognleje og fortæring, det stemplede papir, penge til sekretærer, renteskrivere og andre, i alt vel flere hundrede rigsdaler, dog havde han til den sidste rejse i juni 1664 fået 92 rigsdaler. Når borgerne påstod, at rejserne havde været nytteløse, protesterede Knud Jacobsen. Man havde opnået lettelser for mange hundrede rigsdaler, fået udlagt jordegods og eftergivet betalingen af 250 tdr. rug og byg.

Borgernes »gravamina« gjorde et så stærkt indtryk på øvrigheden, at borgmester Knud Jacobsen, rådmændene Claus Frederiksen, Erik

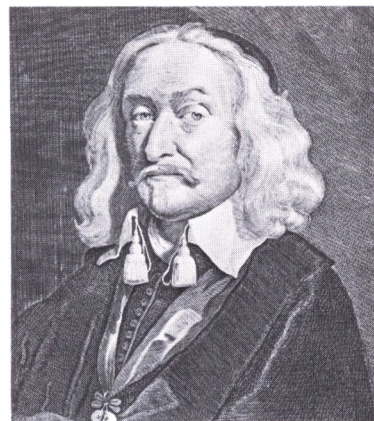
Nielsen, Mogens Jørgensen Rosenvinge og Hans og Jørgen Wichmand samt dr. med. Christopher Balslev på Thomas Brodersens arvingers vegne anmodede kongen om, at borgernes »grove og ubillige beskyldninger« endnu engang måtte blive gennemgået af »nogen Hans kgl. Majestæts ministre«, og samtidig udbad man sig nye forhør af borgerne, så man kunne få opklaret, hvem der egentlig stod bag anklagerne og kravet om en præsident.

Christen Hansen Lime og borgmester og råd

Som tidligere nævnt var købmand Christen Hansen Lime udeblevet fra forhøret den 27. oktober 1665. Han blev derfor stævnet for borgmester og råd, men udeblev stadig og gav som undskyldning, at han »på den tid stod på markedet« og desuden ikke var kyndig i lov og ret, og da han ikke havde ladet en edsvoren prokurator møde på sine vegne, blev han af borgmester og råd stævnet for bytinget og dømt til at betale en bøde, fordi han havde handlet imod sin borgerlige ed.

Da sagen imidlertid angik borgmester og råd, blev den efter parternes ønske indstævnet for Højesteret. Her faldt der dom den 21. juli 1666. Dommen fastslog, at byfogeden, Willum Jensen Rosenvinge, med føje havde idømt Christen Hansen en bøde, fordi han ikke personlig var mødt i retten, og ved at udeblive havde han ikke vist borgmester og råd den lydighed og respekt, som de havde krav på. Alligevel slap Christen Hansen for straf imod at love for fremtiden at vise magistraten den fornødne respekt og imod at betale sagens omkostninger med 30 rigsdaler. Dommernes voteringer er ikke uden interesse; kansleren Peder Reedtz, Niels Trolle, Henrik Rantzau og Axel Urup voterede for »moderation« i straffen, mens Villum Lange voterede, at Christen Hansen havde forset sig på det groveste og derfor burde straffes »til gavns« og give en anselig erstatning til borgmester og råd og desuden for Højesteret gøre afbigt for borgmester og råd, så man kunne se, at øvrigheden skulle agtes. Mærkeligst er dog det votum, der er afgivet af Jens Lassen, Niels Lassens broder. Jens Lassen var en bitter fjende af borgmester Knud Jacobsen, og han og hans broder havde i flere år ligget i proces med borgmesteren. I sit votum påstod Jens Lassen, at borgmester og råds sag mod Christen Hansen Lime ene og alene skyldtes »hadskhed«. Ellers ville de ikke have været så ivrige, at de ville have ham for sig, »den tid han stod på torvet«.

Upartisk i denne sag kan Jens Lassen ikke siges at være; det var

Højesteretsassessor Niels Trolle (1599–1667) havde en tid været statholder i Norge, var en bestemt modstander af enevældens indførelse i 1660 og faldt en tid i unåde ved hoffet. Medlemsskabet i Højesteret tog man dog ikke fra ham. Kobberstik af Albert Haelwegh efter maleri af Abraham Wuchters. (Det kgl. Bibliotek).

Højesteretsassessor Henrik Rantzau (1599–1674) ejede en tid Brobygård og en tid også Oregård på Fyn. Kobberstikket er udført af Albert Haelwegh efter et maleri af Abraham Wuchters, angiveligt i 1671. (Det kgl. Bibliotek).

Epitafiet over stiftsskriver Rasmus Andersen (ca. 1615–1675) og hustru hænger i koret i Sct. Knuds kirke. Rasmus Andersen var stiftsskriver på Fyn fra 1660 og til sin død. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

hans broder, der skulle være præsident i Odense, og denne broder havde da en injuriersag mod borgmester Knud Jacobsen. Der var også i disse år selskabelig kontakt mellem Jens Lassen og Christen Hansen Lime; i foråret 1666 fik Christen Hansen et barn døbt i Sct. Knuds kirke. Barnet blev båret af Jens Lassens hustru, og blandt fadderne var Niels Lassen.

Striden mellem borgerskabet og øvrigheden for Højesteret

Efter at kommissionsforretningen var afsluttet den 22. december 1665, og man havde overladt det til kongen at afgøre, om borgerne skulle straffes eller ej, så udgik i juni 1666 en kongelig befaling om, at striden mellem borgerskab og magistrat skulle indankes for Højesteret. Den 6. juni 1666 fik borgmester Jens Madsen Rosenberg og rådmand Hans Wichmand ordre om at forkynde stævningen til Højesteret for borgmester og råd og borgerskabet og give hver af oldermændene for byens lav en kopi af den, »at ingen med uvidenhed skulle have at undskylde«, samt at lade stævningen forkynde for de borgere, der var nævnt i den.

Som nævnt havde kommissærerne, suppleret med rådmand Tønne Madsen og stiftsskriver Rasmus Andersen, siden januar arbejdet med at gennemgå og revidere regnskaberne. Det var et træls arbejde, og da det kneb med at få arbejdet afsluttet, inden sagen kom for Højesteret, opnåede borgmester og råd at få sagen udskudt i tre uger, og formentlig for at få regnskaberne færdigbehandlede anmodede de desuden om en kongelig befaling til Henrik Ditlev greve af Holck, præsident Claus Rasch i Nyborg og stiftsskriver Rasmus Andersen, gående ud på, at de sammen med de tidligere beskikkede fire kommissærer skulle undersøge de endnu uafsluttede regnskaber, da de blot var blevet eftersat af nogle borgere, hvad der også straks blev bevilget. Heldigvis blev det dog fastslået, at det ikke var nødvendigt, at alle syv kommissærer samledes. Det var tilstrækkeligt, blot de var to eller tre samlede, så regnskabsrevisionen kunne blive afviklet.

Den 21. august forelå kommissionens relation, underskrevet af stiftamtmand Henrik Lindenov, greve Henrik Ditlev Holck, landkommissær Georg Haffenrefer og stiftsskriver Rasmus Andersen. Af relationen fremgår, at kommissionen nogle gange havde holdt møde med borgmester og råd på Odense rådhus tillige med nogle af borgerne. Magistraten havde udleveret *Den hvide Bog* og nogle få andre regnskaber, indtil borgerskabet den 21. april indgav de såkaldte

»gravamina«. Disse var straks gået videre til borgmester og råd, og hos dem havde de siden beroet, fordi sagen ikke var indanket for Højesteret. Fire af de syv kommissærer havde den 14. august haft et møde på rådhuset med magistraten og borgerskabets befuldmægtigede. Ved den lejlighed havde borgmester og råd afleveret borgerskabets »gravamina« tillige med øvrighedens svar samt endnu engang fremlagt *Den hvide Bog* med en del specificerede regnskaber, men mødet havde været stormfuldt. Borgernes repræsentanter ville ikke godtage *Den hvide Bog*, og kommissærerne henstillede derfor dette spørgsmål til Højesterets afgørelse.

Nogle dage forinden mødet den 14. august havde man udleveret til borgerskabet alle kæmner-, rodemester- og skatmesterregnskaber siden 1655, men borgerne savnede stadig nogle regnskaber og rejste nye klager mod øvrigheden efter at have set dens svar på deres »gravamina«. Kommissionen måtte desværre konstatere, at regnskaberne ikke kunne blive færdige, da borgmester Knud Jacobsen var bortrejst. Kommissionen havde for størstedelen afvist borgernes klager og havde taget magistratens svar til efterretning, bortset fra et enkelt punkt vedrørende de fattiges penge, som ikke angik byen. Kommissionen havde endnu så sent som den 20. august modtaget et nyt indlæg fra de utrættelige borgere vedrørende regnskaberne, men magistraten ville ikke tage stilling dertil på grund af Knud Jacobsens bortrejse.

Borgmester Knud Jacobsen var rejst til København, da den tre ugers udsættelse af sagen udløb den 21. august, og desuden havde han selv en proces løbende ved Højesteret mod landsdommer Jens Lassen. Inden sin afrejse fik Knud Jacobsen et skriftligt løfte fra kommissærerne, at de ville sende ham deres relation med den første agende post. Nogle dage efter sin ankomst til København skrev han til kansler Peder Reedtz, at kommissærerne blot havde sendt ham nogle dokumenter. Heller ikke med den ridende post havde han fået relationen tilsendt, men derimod brev om, at den var sendt til kancelliet.

Han havde imidlertid erfaret, at Højesteret ikke ville behandle sagen, førend nogle af højesteretsassessorerne fik gennemset dokumenterne »til bedre oplysning for Højesteret«, og han anmodede derfor kansleren om, at det måtte ske allerede »i dag«.

Tiden gik, og da der stadig intet skete, henvendte borgmester og råd sig den 10. september til kongen og anmodede om en hurtig afgørelse af de poster, der var blevet henvist til kongens afgørelse. Såfremt der stadig fandtes ureviderede og ikke godkendte regnskaber,

Billedfeltet af epitafiet i Nyborg kirke over borgmester Jens Madsen Rosenberg (ca. 1616–82), hustru og børn. Jens Bircherod berømmer i sine dagbøger borgmesterhjemmet i Odense: »Iblandt alle de fremmede huse, hvilke jeg undertiden i min opvækst besøgede, var der ingen mere honet og skikkelig i alle måder end deres, såsom forældrene var gudfrygtig ærbarheds favre eksempler for de gamle, og børnene vare tugtig høviskheds eksempler for de unge«. – Men det er også over 300 år siden! Hele epitafiet ses side 110. (Leif Sørensen fot.).

bad man om, at de måtte blive færdigbehandlet i Odense. Et par dage efter godkendte kongen øvrighedens forslag.

Den 17. september 1666 afgjorde Højesteret sagen. Kommissærernes erklæringer af 22. december 1665 og af 21. august 1666 skulle stå ved magt, men borgmester og råd skulle over for borgerskabet i Odense gøre rede for matrikelskat, prinsessestyr, standkvarterpenge og kæmnernes embedsforretninger.

Om sommeren havde borgmester og råd forsøgt at få regnskaberne for opkrævningen af brandskatten afsluttet, og rodemestrene fra 1658 fik derfor hver især forelagt rodens regnskab for denne opkrævning med anmodning om at underskrive det, men da man kom til rodemestrene fra 1658 i 6. rode, købmand Bendix Lauridsen og Christen Pedersen, nægtede Bendix Lauridsen at underskrive regnskabet, ifølge hvilket de skulle opkræve 1.400 rigsdaler, men kun havde fået inddrevet 695 rigsdaler. Bendix Lauridsen erklærede, at han ville svare for Højesteret. Dette var han ikke ene om; andre rodemestre gjorde fælles sag med Bendix Lauridsen.

Den 16. oktober afgjorde Højesteret sagen. Rodemestrene »for brandskatten udi ufredstid« blev dømt til at indkræve restancer af brandskatten, »enhver i sin rode«.

Mødet på rådhuset den 2. november 1666

Den 1. november indkaldte borgmester Knud Jacobsen borgerskabet til møde på rådhuset den følgende dag. Da borgerskabet var forsamlet »efter bedeprediken«, var »velvise borgmester og råd kommen ud af retten på det store rådhus til borgerskabet«, og Knud Jacobsen ledede mødet. Det fik imidlertid et så uroligt forløb, at den forbitrede borgmester suspendede mødet, gik hjem og skrev et bønsskrift til kongen, hvori han hævdede, at »ingen god politi kan holdes«, førend urostifterne blev alvorligt straffet.

Hvad var der foregået på rådhuset? Ja, der var sket det, at borgmester Knud Jacobsen først ville forklare for borgerskabet den højesteretsdom, der var afsagt den 16. oktober mellem borgmester og råd og nogle af borgerskabet, men Thomas snedker og Laurids Simensen havde bedt ham om at lade være, da dommen, når den blev fremvist, ville være forståelig uden borgmesterens kommentarer. Det var et klart udtryk for mistillid til Knud Jacobsen, der skyndte sig at erklære, at han ved at redegøre for dommen blot ville hindre, at de to borgere skulle fortælle noget usandfærdigt; som borgerskabets fuld-

mægtige havde de overværet oplæsningen af dommen i kancelliet. De to håndværkere forlangte da, at borgmesteren skulle fremvise dommen, hvis han havde den, enten originalen eller en »rigtig« kopi. Den vrede borgmester bad nu snedkeren holde sin mund, hvortil Thomas Henriksen svarede, at dersom han ikke måtte tale, eller dersom han skulle stå som en død murer, kunne borgmesteren lige så godt have ladet ham blive hjemme, og da de to mænd med råb og buldren hindrede, at nogen tale kunne føres til ende, faldt dette punkt væk, og borgmesteren ønskede derefter, at der skulle vælges 24 mænd til byens fuldmægtige og foreslog efter en liste, han havde i hånden, en af købmandslavet og befalede byskriveren at opskrive den nævnte, men både købmandslavet og flere håndværkere mente, at borgerne selv burde vælge de 24 mænd, og den købmand, der var blevet foreslået af Knud Jacobsen, bad sig fritaget for hvervet, da han for to år siden havde været en af de 24 mænd. I sit bønsskrift til kongen fremhævede borgmesteren snedker Thomas Henriksen, skrædder Oluf Hansen og købmand Didrik Sachmand som dem, der især havde modsat sig øvrigheden, og da han bad dem tie stille, til det blev håndværksmestrenes tur til at tale, havde snedkeren og grovsmeden slået en høj latter op og sagt, at de havde lige så meget at sige som borgmester, da de var fuldmægtige for den hele by og måtte tale for Højesteret mod borgmesteren. Nu skulle ingen få dem til at tie. Knud Jacobsen havde derefter henvendt sig til Didrik Sachmand, »eftersom han var en tysk mand« og bedt ham fortælle, »hvad manér de brugte«. Købmanden sagde da, at hvor han kom fra, der valgtes de 24 mænd af borgerskabet, og Thomas Henriksen råbte da, at han ved valget måtte have en stemme ligesom borgmester Knud Jacobsen, hvortil borgmesteren sagde nej og bad folk erindre sig, hvad der var sagt og sket på mødet. Borgerskabet erklærede da, at det ikke vidste, hvad nytte eller gavn det havde haft af de 24 mænd, og borgerne ville gerne vide, hvad der efter stadsretten var deres bestilling. De 24 mænd burde under alle omstændigheder vælges af borgerskabet, »eftersom den største del af udgifterne beror på dem«. Knud Jacobsen måtte bøje sig for folkestemningen; de 24 mænd blev valgt fra smede-, skomager- og skrædderlavene samt en fra hvert af de mindre lav.

Inden mødet opløstes, påmindede Knud Jacobsen på biskoppens vegne borgerne om, at de for fremtiden »noget flittigere ville søge Herrens hus og menighed end hidindtil var sket« og sørgede for, at børnene kom i kirke efter prædiken på helligdagene og blev undervist i deres katekismus og børnelærdom. Denne påmindelse blev taget

Her ses hele epitafiet over borgmester Jens Madsen Rosenberg og familie, som det endnu pryder Nyborg kirke. (Leif Sørensen fot.).

meget ilde op af Thomas Henriksen, der råbte ud over forsamlingen, at ungdommen gjorde mere skade end gavn i kirken. Der blev i kirken tit begået »uskikkeligheder« som f.eks. at springe fra stolestade til stolestade, og det måtte forhindres enten ved en anordning eller ved en befaling til stodderkongen om at have tilsyn med børnene. Efter dette havde Knud Jacobsen hørt tilstrækkeligt. Han nægtede at forelægge borgerne noget mere den dag.

I sit bønsskrift til kongen klagede Knud Jacobsen over, at så snart Thomas Henriksen og Laurids Simensen var kommet tilbage fra København, havde de på ny stiftet uro. Han havde da ladet stadsrettens 40. artikel oplæse. Den forbød »under livsstraf« noget sådant, og desuden havde han ved samme lejlighed meddelt håndværkerne, at lavene ikke selv måtte indsætte oldermænd. Efter lavsartiklerne havde lavsbrødrene forslagsret, men det var øvrigheden, der beskikkede oldermændene. Derefter havde han oplæst stadsrettens 1. artikel om bøder, som lavsbrødrene kunne idømmes, når valgene af oldermænd var ulovlige, men oplæsningen var blevet modtaget med en sådan hånende latter, at øvrigheden havde måttet opgive at forelægge flere sager.

Søndag den 4. november lod borgmester Knud Jacobsen og rådet »en del af borgerskabet, hvilke af dem de selv ville«, forsamle på rådstuen. Det skete med så kort varsel, »så nogle af dem udi Vor Frue sogn boendes måtte kvittere kirken, førend gudstjenesten med ceremonierne fuldkommen var forrettet«. På rådstuen forelagde borgmesteren »noget skriftlig« mod Thomas Henriksen, Laurids Simensen, Oluf Hansen og Didrik Sachmand. Det var bønsskriftet til kongen, der nu foruden af Knud Jacobsen og rådmændene også blev underskrevet af borgmester Jens Madsen Rosenberg og ca. 30 borgere. Da borgerne den næste dag hørte om dette møde, indsendte de en klage over, hvad der var sket på rådhuset den 2. og 4. november.

Rådhusmødets følger

Begivenhederne på rådhuset den 2. november fik skæbnsvangre følger. Foreløbig skete intet, men den 19. januar 1667 skred regeringen til handling. Stiftamtmand Henrik Lindenov fik befaling om at kræve oplyst af de borgere, der havde sat sig op mod magistraten, hvem der havde været den første anstifter af deres utilbørlige angreb på øvrigheden. Desuden skulle Henrik Lindenov skaffe oplysning om, hvem der havde »stilet og sammenskrevet supplikken om en præsident«.

Hvis borgerne ikke i mindelighed ville give disse oplysninger, skulle han arrestere lavenes oldermænd samt Thomas Henriksen og de andre borgere, der havde klaget over øvrigheden. De skulle sendes til kommandanten i Nyborg, Bendix von Hatten, der samtidig fik ordre til at modtage dem og indtil videre holde dem fængslet. Et par måneder efter fik generalfiskal Christen Pedersen ordre om at anlægge sag ved bytinget mod disse borgere.

Det havde været dyrt for borgmester og råd at føre sag ved Højesteret mod de »oprørske« borgere. Omkostningerne var blevet på mere end 300 rigsdaler. I dommen var der intet sagt om processens omkostninger, og derfor udbad borgmester og råd sig en kongelig befaling om, at Christen Hansen Lime og Bendix Lauridsen »som begyndere og medvidere« hver skulle udrede processens omkostninger med 150 rigsdaler. Det skulle så stå dem frit for at søge regres hos de borgere, der havde været dem behjælpelige. Såfremt de to købmænd ikke frivilligt ville betale, ønskede man en kongelig befaling til generalfiskalen om at inddrive pengene.

Først ind i maj måned anmodede generalfiskal Christen Pedersen om en kongelig befaling til stiftamtmanden vedrørende udlevering af alle dokumenter i sagen mellem borgerskab og magistrat, deriblandt *Den hvide Bog*. Desuden ønskede han en ordre til kommandanten i fæstningen Nyborg om at sende de fængslede borgere til Odense, når han havde brug for dem.

Mens alt dette skete, sad en del odenseanske borgere fængslet på Nyborg slot. De var blevet sat fast i slutningen af januar. Tiden faldt dem lang, og dette og usikkerheden om, hvad der skulle ske med dem, drev dem om sommeren til at skrive til oversekretær Erik Krag og klage over den hårde skæbne, der havde ramt dem og deres familie. De rettede voldsomme angreb på borgmester Knud Jacobsen, der uden at føre nogen proces imod dem havde anklaget dem for kongen og forårsaget deres ulykke. De var blevet forhørt og sat i fængsel i Nyborg, mens »de fornemme« var gået fri, og her har de nok tænkt på Christen Hansen Lime og Niels Lassen. De bad oversekretæren lægge et godt ord ind for dem hos kongen, så de kunne blive løsladt og ved en proces mod borgmester Knud Jacobsen erfare, hvad han havde at anklage dem for. Fire af de fængslede har underskrevet, nemlig seldmager Jokum Schultz og grovsmed Laurids Simensen; de to andre kunne ikke skrive deres navne. Heldigvis for de fængslede kom der nu skred i sagen. Stiftamtmand Lindenov fik ordre til at udlevere alle sagens akter til generalfiskalen, og Nyborgs kommandant fik besked

om at transportere fangerne til Odense, når generalfiskalen ønskede deres nærværelse.

Også borgmester og råd blev aktive. Med støtte i højesteretsdommen af 16. oktober 1666 anlagde man sag mod rodemestrene fra 1658 med krav om, at de skulle afslutte deres regnskaber og inddrive den resterende brandskat. Der var ingen grænse for de udflugter og undskyldninger, de tidligere rodemestre brugte for at slippe for det ubehagelige hverv at inddrive den resterende brandskat hos deres medborgere. Badskæreren Daniel Behm erklærede, at da Knud Knudsen Seebled havde været rodemester sammen med hans fader og »er en levende mand«, mens hans fader nu var død, så formodede han, at Knud Knudsen svarede for 7. rodes regnskab. Laurids Gaas forklarede, at han sammen med portrætmaleren Hans Schütte havde været rodemester for 5. rode. Hans maler havde været formand, og han beholdt altid rodesedlerne hos sig, og hvis noget af brandskatten resterede, burde Hans Schütte svare dertil. Samtidig havde øvrigheden indstævnet en del borgere, der skyldte brandskat; nogle undskyldte sig med, at svenskerne havde plyndret dem og jaget dem af husene.

I løbet af sommeren arbejdede generalfiskalen sig gennem det bjerg akter, som var blevet udleveret til ham, og om efteråret begyndte sagen ved bytinget mod borgerne, der blev forhørt af generalfiskalens fuldmægtig. En af de anklagede forlangte mod billig kaution at blive løsladt og at måtte høre den kongelige ordre, efter hvilken han var blevet fængslet og nu havde siddet i 35 uger på egen kost og tæring uden at være dømt for noget ulovligt. Under forhøret nægtede Niels Lassen at have været part i sagen. I sit sidste indlæg, dateret Odense den 18. oktober, krævede generalfiskalen Christen Hansen Lime dømt »fra sin hals« og snedker Thomas Henriksen, sadelmager Jokum Schultz og skrædder Oluf Hansen dømt i Bremerholms jern på livstid. De øvrige underskrivere af bønskrifterne skulle dømmes til hver at betale 40 mark. Sagen blev udsat i tre uger. Man afventede kongens afgørelse.

Efter sin tilståelse under forhøret den 14. oktober var Christen Hansen Lime blevet arresteret. En halv snes dage efter sendte han et bønsskrift til kongen, hvori han erklærede, at intet andet havde drevet ham til at anmode om en præsident end »min store nød og trang, at jeg så ulige i skatten blev sat«. Han havde ikke forestillet sig, at deres bønsskrift kunne mishage kongen, men nu var de blevet »ret undervist«. Han bad om tilgivelse og om at blive løsladt, så han kunne

tjene penge til sin families underhold og til de kongelige skatter. Den anden hovedmand, købmand Bendix Lauridsen, oplevede ikke sagens endelige udfald, da han døde den 7. juni 1667; »en fornemme borger i Odense« kalder Jens Bircherod ham, og den 14. juni blev købmanden begravet i Sct. Knuds kirke.

Procesomkostningerne og kongens afgørelse

Der kan i disse år ikke have været nogen hyggelig stemning i byen. De voldsomme sammenstød mellem rådet og borgerskabet med påfølgende processer berørte næsten alle borgere. Rygterne er fløjet over byen, og sladderer har blomstret. Ulykkerne brød ind over mange familier. Mange borgere havde uden lov og dom siddet fængslet på Nyborg slot i månedsvis; berøvet alle indtjeningsmuligheder må deres hustruer og børn have lidt stor nød. Fremtiden var mørk og truende, ængstelsen stor. Ville kongen følge generalfiskalens krav om strenge straffe? Ville Christen Hansen Lime blive henrettet og de tre håndværkere gå som livsfanger på Bremerholm? Til alt dette kom så nye processer.

I august havde kongen bestemt, at Christen Hansen Lime og Bendix Lauridsens arvinger skulle betale omkostningerne ved Højesteret. Da Bendix Lauridsen var død om sommeren, stævnedes generalfiskalen i stedet for hans hustru, der i sin fortvivlelse henvendte sig til kongen, »eftersom jeg bedrøvede og enfoldige kvinde er ganske ukyndig i denne sag«.

Kongen opholdt sig da i hertugdømmerne, og herfra resolverede han den 29. oktober, at der hverken skulle rejses tiltale mod Bendix Lauridsens hustru eller Christen Hansen Lime, men de skulle begge sammen med de øvrige tiltalte borgere betale deres del af generalfiskalens omkostninger ved processen. Kort tid efter forlod kongen hertugdømmerne; på tilbagevejen til København gjorde han ophold i Nyborg, og herfra meddelte han generalfiskalen, at han havde tilgivet »menige borgerskab i Odense deres utilbørlig supplication«, så de skulle være fri for al tiltale mod at erstatte generalfiskalen de udgifter, han havde haft.

Borgerne var dog ikke mere nedbøjede og kuede, end at de pure nægtede at dække generalfiskalens udgifter, så der for den arme Christen Pedersen ikke var anden udvej end at anmode om kongens støtte. Han anførte, at han efter kongelig befaling havde foretaget tre rejser til Fyn og opholdt sig der i længere tid. Til rejseudgifter, til

fortæring og papir havde han brugt 350 rigsdaler, og han anmodede om, at to mænd måtte afgøre, hvor meget enhver af de tiltalte skulle betale. Dette bevilgede Frederik III og beordrede stiftamtmand Henrik Lindenov og stiftsskriver Rasmus Andersen til at påligne samtlige lav i Odense betalingen af de 350 rigsdaler, og nytårsaftensdag fik landkommissær Erik Sehested og stiftsskriveren befaling om, når Christen Hansen Lime og Bendix Lauridsens arvinger havde betalt de 300 rigsdaler i omkostninger til borgmester og råd, da at fordele beløbet på dem, som var deres medinteresserede, så at »dermed engang for alle kan ske endelig fred«.

Her forregnede majestæten sig. Der skulle gå endnu flere år og blive ført endnu flere processer, inden denne sag blev endelig afgjort. Ganske vist betalte Christen Hansen Lime sine 150 rigsdaler til borgmester og råd uden protest, og Bendix Lauridsens arvinger blev ved bytinget i juni 1668 dømt til at betale deres part, men deres medsammensvorne nægtede at betale. Christen Hansen Lime havde finansieret udgifterne ved ansøgningen om præident, og først i slutningen af 1672 blev der forlig mellem ham og dem om dette penge-mellemværende, og først i 1672 lykkedes det endelig at få fastsat, hvad lavene hver for sig skulle betale generalfiskalen. Smedelavet skulle betale 85 rigsdaler, skomagerlavet 75, skrædderlavet 65, bagerlavet 14, snedkerlavet 12, guldsmedelavet 10, badskærer- og væverlavet hver otte og endelig murer- og skinderlavet hver seks samt enkelte borgere fra 20 til fem rigsdaler, og først i løbet af 1674 blev pengene endelig betalt. Da havde de genstridige borgere holdt ud i ni år.

Christen Hansen Lime

Tilsyneladende var borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og rådet gået sejrrig ud af striden med borgerskabet. De fleste af borgernes anklager mod magistraten var blevet afvist, og tilbage stod kun at afslutte nogle regnskaber hjemme i Odense. Men Christen Hansen Lime var blevet frikendt, og han betalte i efteråret 1667 de 150 rigsdaler til magistraten. Han havde intet sat til i sine medborgeres øjne, for i 1668 blev han udtaget til takseremester, og han ydede byen forstrækning, da skatterne skulle indbetales.

Halvandet år efter at Frederik III havde tilgivet ham hans forseelse, havde han den dristighed at anmode om udnævnelse til rådmand. Under et ophold i København i foråret 1669 indsendte han et bøn-

skrift til kansler Peder Reedtz, hvori han fremstillede sig som en »fattig, ung, fremmed handelsmand«, der med hensyn til skatter og »andet byens tyng« var belastet over evne, og endnu var det sådan, så hvis han ikke fik nogen lettelse i skatten, ville han blive ruineret. Han bad kansleren anbefale, at han måtte nyde friheder som en rådmand i Odense, d.v.s. være forskånet for alle borgerlige bestillinger som kæmner, formynderskab, kommissioner og andet, som kunne hidrøre fra byting eller rådstue, »eftersom jeg er en fattig, fremmed mand og mig til største skade kan være, og jeg det ej forstår«. Desuden bad han om i skattemæssig henseende at måtte slippe med årlig at give en vis sum penge. Christen Hansen må have vidst, at han havde gode forbindelser, for ikke blot blev han beskikket som rådmand, men også fritaget for at møde i rådstuen, når hans forretninger som købmand forhindrede ham i at møde. Dog måtte han intet nyde af magistratens indtægter, førend et medlem gik af eller døde. Den 10. maj 1669 sad Christen Hansen Lime for første gang i rådet. Da fungerede borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg ikke mere, idet han var blevet suspenderet som borgmester i efteråret 1667 og aldrig blev genindsat.

7 · Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og brødrene Jens og Niels Lassen

Befolkningen på Fyn og statsomvæltningen

Hvordan befolkningen har stillet sig til den dybtgående ændring af de sociale og politiske forhold, der blev en følge af statsomvæltningen i 1660, er det meget vanskeligt at have en mening om. At 35 borgere i Bogense i november 1660 godkendte, at borgmesteren havde hyldet arvekongen, kan ikke tages som udtryk for tilslutning til det nye styre, lige så lidt som bønders og borgeres ulyst til at betale omkostningerne ved deres repræsentanters deltagelse i stændermødet og ved arvehyldningen kan tages som udtryk for misfornøjelse med det nye styre, men der er gennem 1660erne en vis uro i købstæderne, fremkaldt af skattetrykket, indkvarteringsbyrden og borgernes nød og fattigdom. Denne uro og utilfredshed observeres af de udenlandske gesandter her i landet og omtales i deres indberetninger, ligesom den også berøres i breve fra fremmede, der i disse år rejste her i landet. Som eksempel kan anføres en udtalelse fra den svenske diplomat Esaias Pufendorf, der i februar 1661 rejste fra København gennem landet til Gottorp slot. Han fortæller, at både borgere og bønder besværede sig over den nye ordning i riget og længtes efter den gamle tilstand. Særlig gjaldt det, skriver han, om dem, der var kommet frem i adels tjeneste og havde erhvervet rigdom ved deres økonomiske forbindelse med denne stand.

Det var denne type borgere, der udgjorde grundstammen i rådsaristokratiet, og når borgmester Thomas Brodersen Risbrichs dattersøn, Jens Bircherod, under omtalen af stændermødet i København skriver, »at vi, der skal have vort brød og bopæl i dette rige, må aldrig vente sådanne møder flere, i hvilke stændernes vota skulle få noget at sige«, men vi må alle underkaste os en enevældig konge, så udtrykker han formentlig sin morfaders og hans standsfællers opfattelse af statsomvæltningen.

Uroen i Odense i 1660erne, der slog ud i lys lue i 1665, var rettet

mod rådsaristokratiet, personificeret i borgmester Knud Jacobsen, men i modsætning til uroen i andre købstæder synes den at være velorganiseret og planlagt med det formål at sætte en præsident i spidsen for byens styre og derved svække rådsaristokratiets indflydelse. De ledende i oppositionen i 1665 var tilsyneladende købmændene Bendix Lauridsen og Christen Hansen Lime, hvoraf den sidstnævnte var den mest aktive, men i realiteten er de kun at betragte som stråmænd. Hovedmændene og initiativtagerne var landsdommer og admiralitetsråd Jens Lassen og hans broder Niels. Niels Lassen blev ikke præsident i Odense i 1665, men han blev det senere i Nyborg. Jens Lassen var en af tidens storkapitalister, der havde forbindelser helt op i de øverste regeringskredse, bl.a. med Christoffer Gabel, rentemester og kongens fortrolige. Forbindelsen gik tilbage til før krigen 1657-60.

Borgmester Knud Jacobsen og de magthavende i 1660erne

Rådsaristokratiets førende skikkelse, Knud Jacobsen, havde i 1660 samarbejdet med Hannibal Sehested, et samarbejde, der fortsattes efter statsomvæltningen og medførte, at borgmesteren under protektion af rigsskatmesteren ofte blev anvendt af regeringen. Denne tilknytning til Hannibal Sehested var uden tvivl nyttig for Odense, men også fordelagtig for Knud Jacobsen selv og hans familie. Den har dog også skabt ham uvenner, ikke mindst blandt rigsskatmesterens fjender, der nok har betragtet Knud Jacobsen som Hannibal Sehesteds »kreatur«.

Mens Knud Jacobsen opholdt sig i København under stænderforsamlingen, ansøgte han kongen om at måtte leje et stykke jord ved Odense bys skibbro, og i april 1661 fik han det omtalte jordstykke til »evindelig ejendom« for sig og sine arvinger uden nogen afgift til kronen »for tro og villig tjeneste han i forleden krigstid gjort har«. Jordstykket lå for enden af Odensegårds mark imod skibbroen. Det var dog en betingelse, at jordstykket kun måtte afhændes til Odense købstad eller dens borgere, og den, der kom til at bo der, skulle aflægge borgered. Brevet er foruden af kongen underskrevet af Hannibal Sehested, der nok har anbefalet borgmesteren og vel også er skyld i, at Knud Jacobsen blev en af dem, der skulle varetage hans interesser på skiftet efter fru Kirsten Munk, da rigsskatmesteren skulle til Norge. Samme år fik som nævnt Knud Jacobsen sin 18-årige søn Peder Blanckenborg anbragt i Hannibal Sehesteds tjeneste, og da

Maleri af ukendt kunstner, forestillende rigsråd Jørgen Brahe til Hvedholm og hans hustru, Anne Gyldenstjerne (1596–1677). (Hvedholm).

rigsskatmesteren i maj 1662 drog ud på sin store ambassade til Paris og senere til London, var Peder Blanckenborg med i hans følge.

Hannibal Sehested var ikke den eneste, der ønskede at gøre brug af Knud Jacobsens juridiske kundskaber. Da den sidste lensmand på Odensegård, rigsråd Mogens Høg, døde, anmodede svigersønnen Ejler Holck, der var guvernør på Kronborg, borgmesteren om at være hans fuldmægtig på skiftet, da han ikke selv kunne være til stede, og for at Knud Jacobsen kunne gøre det med »større respekt og uden forsømmelse« anmodede Ejler Holck om en kongelig befaling til Knud Jacobsen om at påtage sig hvervet, hvad også skete. Så sent som i 1671, da han ikke længere var borgmester, førte han en sag ved Højesteret for fru Anne Gyldenstjerne, enke efter rigsråd Jørgen Brahe til Hvedholm.

Den unge enevælde havde planer om at skabe en fælles lov for hele Danmark. Jyske Lov gjaldt i Jylland og på Fyn, Sjællandske Lov på Sjælland og øerne syd derfor og Skånske Lov på Bornholm; hertil kom en række rigslove og recesser, der havde til følge, at det var vanskeligt at få overblik over lovområdet. I januar 1661 gav kongen

derfor befaling til, at 22 kommissærer skulle træde sammen i København og »foretage dette riges forrige love, recesser og andre forordninger og der observere og korrigere, hvis de kunne eragte og betænke sig at skikke og overenskomme med den kgl. arveregering«. Kommissærerne var ni adelige, ni borgerlige og fire lærde, og blandt de borgerlige var Knud Jacobsen. Deltagelse i kommissionens arbejde krævede ikke blot tid, men også rejser til København og ophold der, og derfor henvendte Knud Jacobsen sig i sommeren 1661 til regeringen og bad om at få sine udgifter dækket på samme måde som nogle jyske borgmestre fik. Han foreslog, at man skulle meddele borgmestre og råd i de fynske købstæder, at udgifterne skulle fordeles mellem dem på følgende måde: Odense skulle betale 100 rigsdaler, Nyborg 48, Svendborg 28, Rudkøbing 12, Fåborg 15, Assens 32, Middelfart 30, Bogense 15 og Kerteminde 20 rigsdaler, i alt 300 rigsdaler, som Knud Jacobsen gerne ville have til Mikkelsdag. Hans anmodning blev imødekommet, og den ønskede kongelige befaling med de af ham foreslåede takster blev tilsendt magistraterne i de fynske købstæder.

Også ved gennemførelsen af den nye skat, matrikelskatten, anvendte regeringen Knud Jacobsen. Det var en skat på jorden, og derfor måtte man først have jorden takseret. Efter ordre af 26. februar 1661 skulle taksationen foretages af stiftets landkommissær og andre adelige og borgerlige kommissærer. Et glimt af Knud Jacobsens arbejde i kommissionen giver den såkaldte *Tryggelevbog*, der skyldes sognepræsten til Tryggelev på Langeland. Han fortæller, at søndag den 21. juli 1661 kom en oberstløjtnant og borgmester Knud Jacobsen til Tryggelev præstegård »for at bese og beskrive landsens jord og vilkår«, og samtidig var biskop Laurids Jacobsen Hindsholm og borgmester i Bogense Hans Jørgensen Husum i et lignende ærinde i Langelands nørre herred.

I september 1661 blev Kaj Lykke til Rantzausholm dømt for majestætsfornærmelse. Hans gods og formue blev beslaglagt af kronen, og en kommission blev nedsat, der skulle administrere godset og gøre udlæg til Kaj Lykkes kreditorer. Hvilken forbindelse, der har været mellem Kaj Lykke og Knud Jacobsen, ved vi ikke, men det står fast, at Harritslevgårds jordebog samt breve og dokumenter vedrørende skiftet mellem Kaj Lykke og hans søster Christence var deponeret hos Knud Jacobsen, og både kommissionen og Christence Lykkes ægtefælle, oberst Frederik von Arenstorff, anmodede om en kongelig ordre til borgmesteren om udlevering af dokumenter og jordebog. Da der nogle måneder senere skulle foretages skifte på Harritslevgård, hvor

Kaj Lykke (ca. 1625–99) til Rantzausholm havde et uimodståeligt kvindetække og klædte sig gerne efter sidste mode. Det var som bekendt et forhold til en af hans friller, kombineret med nogle uforsigtige udtalelser om dronning Sophie Amalies omgang med sine lakajer, der kostede Kaj Lykke hans gods. Først efter Sophie Amalies død i 1685 kunne Kaj Lykke vende tilbage til Danmark. Ukendt kunstner. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Frederik von Arenstorff (1626–89) havde deltaget på svensk side under krigene 1657–60, men gik efter fredsslutningen i dansk tjeneste og sluttede sin militære karriere som general. Miniature af Alexander Cooper. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

kongen på Kaj Lykkes vegne skulle have en broderlod og Frederik von Arenstorff på sin hustrus vegne en søsterlod, fik Knud Jacobsen sammen med stiftamtmand Henrik Lindenov ordre om at være til stede og repræsentere kongen. Sammen med stiftamtmanden, amtmanden over Hindsgavl amt, Tyge Belov, og landsdommer Jens Lassen fik Knud Jacobsen ordre til at taksere Kaj Lykkes fynske jordegods. Den sidste gang, Knud Jacobsen nævnes i forbindelse med Kaj Lykkes konfiskerede gods, er i slutningen af 1663, hvor han blev anmodet om at udlevere alle breve og dokumenter vedrørende dette gods til Frederik von Arenstorff. Regeringens anvendelse af borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg faldt hovedsagelig i årene 1661 og 1662, og de fleste hverv, der tildeltes ham, har forbindelse med Skatkammerkollegiet, hvis chef Hannibal Sehested var. Den sidste forbindelse mellem rigsskatmesteren og Knud Jacobsen er fra tiden umiddelbart før Hannibal Sehesteds sidste udenlandsrejse. Under et ophold i København i sommeren 1665 skødede Knud Jacobsen til Hannibal Sehested fire gårde i Bovense, Fangel og Birkum samt en gård i Vends herred i Vejlbysogn i Avlby på 18 tdr. hartkorn, som borgmesteren havde fået som kronens kreditor i 1664.

Fra 1662 og til sin død i 1666 var Hannibal Sehested i udlandet langt den største del af tiden, hvad der formentlig er forklaringen på, at Knud Jacobsen blev mindre benyttet af regeringen. Rigsskatmesterens langvarige fraværelse svækkede hans indflydelse. Han tabte terræn til konkurrenten Christoffer Gabel, der nu blev den ledende mand i regeringen. Ved Hannibal Sehesteds død i 1666 mistede Knud Jacobsen sin beskytter netop på et tidspunkt, hvor han i høj grad skulle få brug for rigsskatmesterens støtte.

Injurieproces mod Niels Lassen

Niels Lassen, der var broder til landsdommer Jens Lassen og siden 1660 dennes ridefoged på Dalum kloster og senere også på Sct. Knuds kloster, var kendt som en brutal og hård bondeplager. Hvordan forholdet i begyndelsen har været mellem ham og borgmester Knud Jacobsen, har vi ikke nogen viden om, men kan blot konstatere, at Niels Lassen under et ophold i København 1662 offentligt fremsatte krænkende udtalelser om borgmesteren, hvad der selvfølgelig kom denne for øre. Knud Jacobsen stævnedes derfor Niels Lassen til Dalum birketing, men birkefogeden afviste sagen, der så af borgmesteren blev appelleret til Fynbo landsting. Her blev Niels

Lassen frikendt, og Knud Jacobsen appellerede da sagen til Højesteret. Samtidig indsendte han et bønskrift til kongen, hvori han henviste til, at blandt dem, der havde været til stede og hørt Niels Lassens ærekrænkende ord om ham, var nogle af kongens folk, der aldrig var blevet ført for domstolen som vidner. Han anmodede derfor om, at dette måtte ske nu. Et par dage efter fik hofmarskallen Johan Christopher von Körbitz til Hellerup ordre til at forhøre de pågældende hofbetjente om, hvad de havde hørt Niels Lassen sige om borgmesteren, og i slutningen af juni 1663 faldt der dom i sagen ved Højesteret. Landstingets dom blev stadfæstet, dels fordi der ikke var blevet aflagt noget vidnesbyrd mod Niels Lassen, dels fordi han nægtede at have brugt skældsord om borgmesteren.

Niels Lassen blev dog dømt til mundtligt på et af de første landsding, der holdtes, at erklære, at han intet havde at sige borgmester Knud Jacobsen på. Birkefogeden blev frikendt for at betale omkostningerne, som landsdommerne havde dømt ham til at betale, fordi han efter Højesterets opfattelse ikke havde forbrudt sig mod landsloven ved at afvise sagen. På landstinget fremkom Niels Lassen den 5. august 1663 med den krævede erklæring, men den var borgmesteren ikke tilfreds med.

Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg foretog sig tilsyneladende intet yderligere i sagen, førend uroen opstod i Odense i efteråret 1665 med krav om, at Niels Lassen skulle være præsident. I sommeren 1666 stævnedes Knud Jacobsen Niels Lassen til Højesteret, fordi han ikke havde opfyldt højesteretsdommen af 29. juni 1663. I september dømte Højesteret Niels Lassen til mundtligt for Højesteret at erklære, at han intet havde at sige borgmesteren på, og desuden skulle han betale Knud Jacobsen 50 rigsdaler til dækning af sagens omkostninger.

Efteråret gik, uden at der var tegn til, at Niels Lassen ville betale borgmesteren de 50 rigsdaler, og der var da ikke andet at gøre for Knud Jacobsen end på ny at stævne Niels Lassen til Dalum birkeeting, men dommen den 7. december 1666 gik ham imod. Dette førte til et nyt voldsomt sammenstød, hvor nu også Niels Lassens broder, landsdommeren, og Knud Jacobsens svigersøn, rådmand Jørgen Wichmand blev indblandet.

Hofmarskal Johan Christopher von Körbitz (1612–82) var tyskfødt og skyldte således det danske kongehus sin position her i landet.

Hofmarskallen ejede Hellerupgård på Fyn. Kobberstik af Albert Haelwegh efter et maleri af H. Dittmers. (Det kgl. Bibliotek).

Lågkrus af sølv fra Odenseguldsmeden Simon Mathiesens værksted. Indgraveret i låget bl.a. forbogstaverne for biskop Niels Bangs søn, sognepræst i Sørlev Hans Nielsen Bang og dennes hustru, Anne Eriksdatter. (Har tilhørt Møntergården).

Bryllupsgildet i bispegården

Søndag den 9. december 1666, to dage efter at der var faldet dom ved Dalum birketing i sagen mellem Niels Lassen og borgmester Knud Jacobsen, var der bryllupsfest i bispegården. Det var biskop Niels Bang, der til 1663 havde været sognepræst til Dalum og Sanderum, som holdt bryllup for sin hustrus pige. Blandt bryllupsgæsterne var bl.a. Jens og Niels Lassen, borgmester Knud Jacobsen og hans svigersøn, rådmand Jørgen Wichmand. Ud på aftenen kom Niels Sørensen fra Sct. Hans kloster med en lygte for at følge sin husbond hjem. Han fortalte senere på Næsbyhoved birketing, at han stod og ventede i bispegårdens forstue.

Da kom landsdommer Jens Lassen og rådmand Jørgen Wichmand derud og stod og talte sammen. Hvad de talte om, kunne han ikke høre, men pludselig havde landsdommeren givet Jørgen Wichmand en lussing, hvorefter rådmanden havde grebet fat i Jens Lassens paryk, så den faldt af. Niels Lassen og flere andre var da kommet ilende til og havde skilt de to mænd. På birkettinget spurgte rådmanden Niels Sørensen, om han ikke også havde set, at Niels Lassen slog og stødte til ham og trak ham i håret, indtil en karl trak Niels Lassen bort, idet han råbte: »Slår I min madfader?«, og Niels Lassen sparkede ham over benet, men Niels Sørensen erklærede, at det havde han ikke set.

Der må have hersket en ganske ejendommelig stemning ved denne bryllupsfest, hvor biskoppen havde haft held til at samle hovedmændene i den strid, der da rasede i byen. Nerverne stod på højkant hos mange. Det var jo kun en månedstid efter det tumultuariske møde på rådhuset og kun et par dage efter, at der var faldet dom ved Dalum birketing i sagen mellem Knud Jacobsen og Niels Lassen. Jørgen Wichmand var en af byens storkøbmænd. Han havde i februar 1662 ægtet Mette Knudsdatter Blanckenborg. Han ejede en gård i Vestergade og var en velstående mand. Formuen var ca. 9.000 rigsdaler, og han var i 1662 blandt byens højst beskattede. Dagen efter bryllupsfesten i bispegården stævnedes Jørgen Wichmand landsdommer Jens Lassen og hans broder til Odense byting og beskyldte dem for voldeligt overfald. De havde tilføjet ham »blå og blodige skader« på øjne, mund og ellers i ansigt og hoved, trukket ham i håret og skadet ham i den grad, at han »hverken kunne vende eller vride sig« for smerter, og desuden havde han mistet sin kalot og hat. Stævnemålet blev samme dag læst på Odense rådhus.

Sandemandstov

Den 12. februar 1667 afsagde Odense bys otte sandemænd, d.v.s. faste nævninge, deres sandemandstov (dom). De fandt Jens Lassen skyldig i at have begået vold mod rådmænd Jørgen Wichmand, men frifandt Niels Lassen. Det var selvfølgelig ingen af parterne tilfreds med. Rådmanden appellerede straks sandemandstovet til rådstueretten, og landsdommeren indgav kontrastævning til landstinget. Ved rådstueretten blev sagen udsat ikke mindre end seks uger, fordi ingen mødte på Niels Lassens vegne, og retten måtte til sidst erkende, at den ikke kunne give Jørgen Wichmand »en endelig dom«, fordi der i mellemtiden var faldet dom ved landstinget, hvor landsdommer Hans Oldeland havde dømt, at Odense bys sandemandstov skulle stå ved magt, og »om nogen på skader«, da burde sagen for Højesteret.

Højesterets behandling af sagen og kongens indgriben

Sagen rullede nu videre. Landsdommer Jens Lassen indstævnedes borgmester og råd angående sandemandstovet, og magistraten indgav kontrastævning. Endelig stævnedes Jørgen Wichmand landsdommer Hans Oldeland, fordi han havde dømt i sagen mellem ham og brødrene Lassen. Sagen kom til behandling ved Højesteret i august, og den 19. fandt voteringen sted. Den blev langvarig, for den kom til at dreje sig, dels om der var tale om vold, og dels om rådstueretten var det rette forum. Kansler Peder Reedtz og juristen Peder Lassen voterede for at konfirmere rådstuerettens dom. Det modsatte synspunkt fremsførtes af statholder Christoffer Gabel og dr. Peter Bülche. Gabel kunne ikke anerkende, at der var tale om vold og heller ikke, at magistraten havde ret til at dømme Jens Lassen, og dermed kom sagen til at dreje sig, om magistraten virkelig havde ret til at dømme en kongelig betjent. Gabel påstod, at borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg førte denne sag »af had« mod Jens Lassen. Gabel synes at have været vel informeret om forholdene i Odense. Dr. Bülche sluttede sig i et og alt til Gabel og fandt, at magistraten burde betale Jens Lassen sagens omkostninger. Han foreslog, at man henstillede til kongen at afgøre, hvilken straf der skulle pålægges magistraten. Hvad spørgsmålet om vold angik, så mente det store flertal af dommerne, at der ikke var tale om vold. Vedrørende spørgsmålet om magistratens ret til at dømme i sagen stod stemmerne lige ved vote-

Højesteretsassessor Peder Lassen (1606–81) deltog i mange af forarbejderne til Christian Vs Danske Lov, men døde forinden arbejdet var tilendebragt. Kobberstik af J. Haas fra 1752 efter et maleri fra 1644. (Det kgl. Bibliotek).

ringen. Der blev derfor ikke afsagt nogen dom, men sagen henvistes til kongens afgørelse.

Kongens afgørelse og Højesterets dom

Frederik III opholdt sig i eftersommeren 1667 i hertugdømmerne, og fra Glückstadt skrev han til kansler Peder Reedtz, at han havde bragt i erfaring, at der endnu ikke var afsagt dom i sagen mellem admiralitetsråd Jens Lassen og borgmester og råd i Odense, og han meddelte nu kansleren, at Højesteret ikke måtte slutte samlingen, førend den havde hørt kongens resolution om, hvorledes dommen i sagen skulle forfattes og afsiges. Få dage efter forelå kongens resolution. Peder Reedtz fik befaling om, at der skulle dømmes således i sagen, at admiralitetsråd og landsdommer Jens Lassen blev frikendt, og at de medlemmer af magistraten, der havde været med til at afsige den indstævnede dom, skulle dømmes i kongens nåde og unåde. Kansleren skulle kalde dem til sig og meddele dem, at de ikke længere skulle betjene deres borgmester- og rådmandsbestillinger.

Højesteret reagerede hurtigt. Den 14. september blev dommen afsagt. Jens Lassen blev fuldstændig frifundet med den begrundelse, at klammeriet mellem ham og rådmand Jørgen Wichmand ikke efter loven kunne anses for voldsgerning, og at borgmester og råd ingen myndighed havde til at dømme en kongelig betjent, der ikke stod under magistratens jurisdiktion. Endelig dømtes borgmestre og rådmænd, der havde afsagt dom over admiralitetsråd Jens Lassen i kongelig Majestæts nåde og unåde. Samme dag udgik en befaling til borgmester og råd om straks at komme til København, for at man kunne erfare, hvor mange af dem der havde været med til at dømme Jens Lassen.

Højesterets dom og magistratens suspension må have vakt et voldsomt røre i byen og virket chokerende på borgmester og råd. Hvor mange medlemmer af rådet der mødte op i Danske Kancelli, er temmelig uklart, men i hvert fald rejste borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og rådmændene Erik Nielsen, Mogens Jørgensen Rosenvinge og Hans Wichmand derover og indstillede sig den 21. september hos kansleren, der meddelte dem, at de indtil videre var suspenderet. Samme dag indgav de fire magistratsmedlemmer et bønsskrift til højesteretsassessorerne, hvori de anførte, at de intet havde at indvende mod højesteretsdommen, men bad højesteretsdommerne hjælpe dem til igen at komme i kongens nåde. De undskyldte

sig med, at de var uvidende om, at de kongelige betjente ikke kunne dømmes af rådstueretten.

Derefter drog magistratsmedlemmerne hjem. Vel hjemkommen sendte rådmand Erik Nielsen et bønsskrift til kongen, hvori han bl.a. oplyste, at han havde været byfoged i 18 år og rådmand i ni år, uden at nogen havde klaget over ham, og han bad derfor om at få sin rådmandsbestilling igen, hvad da også blev bevilget. Også borgmester Jens Madsen Rosenberg var kommet til København, og herfra indsendte han den 28. september et bønsskrift til kongen. Borgmesteren har følt sig utryg ved situationen og iler med at forklare, at det havde været ham meget imod, at der blev anlagt sag mod landsdommer Jens Lassen, og han havde da heller ikke været med til at udtage stævning til rådstuen og havde heller ikke været til stede den dag, da rådstueretten afsagde dommen over Jens Lassen. Han havde heller ikke været stævnet til Højesteret. Hans eneste forseelse var, at han havde underskrevet et par breve vedrørende processen for Højesteret, skønt han havde været meget imod »sagen nogen tid skulle komme til proces«. Han håbede, at disse underskrifter ikke ville blive optaget i unåde. Den ængstelige borgmester blev hurtigt beroliget. Et par dage efter meddeltes det ham, at kongen havde tilgivet ham.

Den gamle rådmand Claus Frederiksen indsendte sammen med Mogens Jørgensen Rosenvinge ligeledes et bønsskrift om tilgivelse og opnåede det.

Rådmand Hans Wichmand havde været i København hos kansleren, men i modsætning til de øvrige fandt han det nødvendigt at rejse til Glückstadt, og herfra indsendte han et bønsskrift og anførte, at han havde været rådmand i to år samt været kirkeværge, og ingen havde nogen sinde beklaget sig over ham. I over 22 år havde han udredet stor skat og kontribution og »gør det daglig«. I krigens tid var hans formue svundet ind og »næringen aftagen«, og skønt han var den yngste af rådmændene, »er han dog den højeste i skatten«. Også han kom igen i kongens nåde.

De stakkels sandemænd, der ved deres sandemandstov havde svoret Jens Lassen skyldig i vold, var også faldet i kongens unåde, og generalfiskal Christen Pedersen stævnede dem til bytinget og krævede de otte sandemænd idømt tremarksbøder og deres boslod forbrudt til kongen. Deres formand, Hans Arentsen bager, fremlagde imidlertid en akkord sluttet med generalfiskalen, hvorved bevistes, at han havde afsonet den forseelse, han havde begået sammen med de andre sandemænd med deres »ed og tov«, og han mente derfor at være fri

for videre tiltale. De øvrige sandemænd var ikke sene med at anmode om sagens udsættelse, »efterdi deres formand havde afsonet sagen med generalfiskalen«. Sandemændene slap med skrækken; tre uger efter meddelte generalfiskalen, at sandemændene skulle være fri for tiltale mod at betale hans omkostninger.

Inden udgangen af 1667 var således suspensionen ophævet for alle magistratsmedlemmer med undtagelse af borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg. Dagen før Højesteret afsagde dommen, sad han i rådet, men det var også sidste gang. Ved næste møde, den 18. september, var kun borgmester Jens Madsen og rådmændene Claus Frederiksen og Jacob Gotfred Becker til stede. Knud Jacobsen blev aldrig genindsat som borgmester, og først i februar 1669 kom han efter ansøgning i kongens nåde. Stridighederne med brødrene Jens og Niels Lassen bragte Knud Jacobsen i modsætning til magthaverne, først og fremmest Christoffer Gabel, og førte til hans afgang som Odenses førsteborgmester.

8 · Central- og lokalstyre 1660-1700

Kollegiestyrets indførelse

Da enevoldsarveregeringsakten blev udsendt i januar 1661, var der allerede foregået vigtige ændringer i rigets centralstyrelse. Dennes vigtigste organer havde hidtil været Danske Kancelli og Tyske Kancelli. Administrationen var i 1660 håbløs forældet og havde under svenskekrigene 1657–60 tydelig vist, hvor lidet effektiv den var. Nu oprettedes efter svensk forbillede nye regeringskontorer, de såkaldte kollegier.

Et kollegium bestod af otte til 12 mand, der i fællesskab skulle drøfte de foreliggende sager og afgive en indstilling om deres løsning. Medlemmerne af et kollegium var ligestillede, og præsidenterne indkaldte til møderne og ledede dem. Med indførelsen af kollegiestyrelsen lagdes grunden til et bureaukrati i Danmark. Embedsmændene efter 1660 var enevældens nødvendige redskab, og de var fra nu af ikke afhængige af andre end kongen; kongelige udnævnelser kom for fremtiden til at spille en afgørende rolle. Bortset fra Tyske Kancelli, der tog sig af hertugdømmernes anliggender og de udenrigske sager, havde Danske Kancelli før 1660 egentlig været rigets eneste regeringskontor, men nu ved oprettelsen af en række kollegier blev dets virksomhed stærkt indskrænket; således blev Rentekammeret, der hidtil havde været underordnet Danske Kancelli, skilt ud som et selvstændigt kollegium, Skattekammerkollegiet, med Hannibal Sehested som præsident. Det havde alle rigets indtægter og udgifter under sig; det blev det først udbyggede kollegium i Danmark, og man har da også sagt, at Hannibal Sehested er »grundlæggeren af det danske kollegiestyre, der herskede lige til 1848«. Dets første kontor reviderede regnskaberne for købstædernes skatter og byfogedregnskaberne. Senere fik renteskriverne hver sit kontor, og under et af dem hørte de fynske regnskaber.

I 1671 oprettedes Kommercekollegiet, der holdt til på Børsen og blandt sine assessorer talte den tidligere odenseanske storkøbmand

og rådmand Peder Pedersen Lerche. Krigskollegiet var det andet af de nyoprettede kollegier. Omsorgen for flådens og hærens materielle fornødenheder påhvilede fra 1677 Generalkrigskommissariatet for Land- og Søetaten. Generalkrigskommissariatet, fra 1694 De deputerede ved Søetaten og Landmilitsens Etat, kom til at spille en stor rolle for magistraten i Odense. Statskollegiet var et slags udvidet statsråd og havde i de første par år efter 1660 stor indflydelse. Her behandlede bl.a. sager vedrørende matriklen, krongodsudlæggelser, lavene, konsumtionsforordningen og spørgsmålet om stabelstæder. En ny øverste domstol blev organiseret som et kollegium. Det var Højesteret, der nu overtog rigsrådets domsmagt. Her anbragtes de tidligere rigsråder sammen med et antal borgerlige, hvoraf flere var jurister; blandt de borgerlige var admiralitetsråd, landsdommer og fynsk storgodsejer Jens Lassen.

Af disse kollegier fik magistraten i Odense især en del at gøre med Danske Kancelli, Skatkammerkollegiet og Krigskollegiet.

Amtter og amtmænd

Før statsomvæltningen var landet inddelt i len; i løbet af det 16. og 17. århundrede var flere len blevet slået sammen. Krongodsudlæggelserne efter 1660 formindskede yderligere antallet af len, og vi har set, hvorledes Dalum klostres og Sct. Knuds klostres len forsvandt efter 1660.

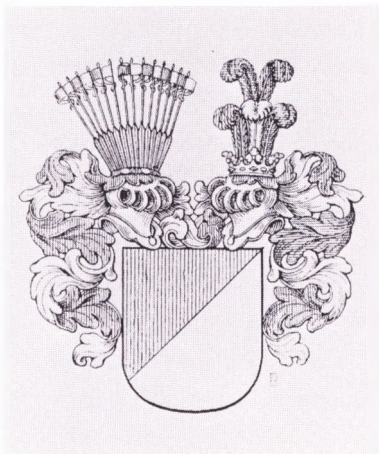
Lensmanden havde haft både civil og militær myndighed. Den nye amtmand fik ingenlunde de samme beføjelser som lensmændene. Deres virksomhed blev betydeligt indskrænket. Amtmanden fik således ingen militær myndighed, og også en del af lensmandens civile myndighed måtte han give afkald på. Oppebørslen af indtægterne i amtet overgik til en ny embedsmand, amtsforvalteren eller amtsskriveren. Amtmanden havde ansvaret for, at skatterne indkom i rette tid, men det var amtsskriveren, der aflagde regnskab i Skatkammerkollegiet, og ligeledes gik regnskabsaflæggelsen for stiftelser og kirker over til en særlig embedsmand, stiftsskriveren, og stillingen som mellemmand mellem regeringen og købstæderne faldt bort. Tilbage blev i realiteten en repræsentativ stilling som øverste tilsyn i amtet. Mens stillingerne som amts- og stiftsskriverer besattes med regnskabskyndige borgere, der nu fik mulighed for at udøve en betydningsfuld virksomhed, blev amtmandsembederne i overvejende grad besat med adelige.

Dette repræsentative billede af Christian V er malet af den reformerte maler Jacob d'Agar, der var flygtet fra Frankrig på grund af sin religiøse overbevisning. (A. Brandt fot., Rosenborg).

Efter at Christian V var kommet på tronen i 1670, blev stiftamt-mændenes myndighed forøget, en udvikling, der videreførtes ved instruktionerne af 1. juli 1682 og 4. december 1683.

Udvidelserne efter 1670 af stiftamtmandens kompetence fik vidt-rækkende betydning for købstæderne, der siden 1660 mere eller mindre havde passet sig selv. Nu kom de under stiftamtmandens tilsyn, hvad der i mange henseender var hårdt tiltrængt, ikke mindst fordi købstædernes regnskaber var i en håbløs uorden. For Odenses vedkommende lykkedes det først i slutningen af 1680erne at bringe orden i byens regnskaber. Stiftamtmanden fik ikke blot tilsynet med øvrighederne i købstæderne, men også med retsplejen i byen og på

Stiftamtmand Erik Banners (1618–87) portræt er ikke overleveret. Herover ses Erik Banners adelsvåben. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

landet. Han skulle også en eller flere gange årlig besøge købstæderne og føre kontrol med oppebørslen af deres indtægter samt afgive indberetninger til centraladministrationen i København om deres tilstand. Stiftamtmanden havde videre en del forretninger med biskoppen. Han skulle således være til stede på landemoderne og overvåge, at alt gik ret til, og sammen med biskoppen havde han tilsyn med oppebørslen og anvendelsen af kirkernes, skolernes, hospitalernes og de fattiges penge. Endelig var det stiftamtmandens hverv at sørge for »god enighed« mellem magistraten indbyrdes og mellem magistraten og borgerskabet. Stiftamtmanden blev lønnet med 1.000 rigsdaler årligt.

Periodens stiftamtmand

Lensmanden på Odensegård i 1660 var rigsråden Mogens Høg, der døde på Odensegård den 29. januar 1661.

I perioden 1660-1700 fungerede fire stiftamtmande. De to første, Henrik Lindenov og hans svigersøn Erik Banner, tilhørte den gamle danske adel, den tredje stiftamtmand, Helmuth Otto von Winterfeldt, var en tysk adelsmand, der som ung mand kom til det danske hof og blev både Frederik III's og Christian V's yndling. Periodens sidste stiftamtmand var den tidligere oversekretær i Danske Kancelli Didrik Schult, søn af en indvandret tysk adelsmand, der i 1642 var blevet naturaliseret som dansk adelsmand. Fælles for alle fire stiftamtmande var, at de var godsejere. Tre af dem havde godser på Fyn. Henrik Lindenov og Erik Banner ejede Oregård på Nordvestfyn, og Didrik Schult havde arvet Finstrup, det nuværende Holstenshus. Desuden fik han 1682 af kongen skøde på Dalum kloster og gods, som kronen havde frataget Jens Lassen efter den store revisionskommissionens gennemgang af krongodsudlæggene 1661-70. Didrik Schult overtog godset for 19.326 rigsdaler, og med kongens tilladelse blev godset fra nu af kaldt Christiansdal. Didrik Schult fik birkeret til Dalum birk og patronatsret til Dalum og Sanderum kirker. Helmuth Otto von Winterfeldt havde dels godser i Mecklenburg og dels på Lolland.

Henrik Lindenov og Erik Banner var også grundejere i Odense. Henrik Lindenov erhvervede en af adelens gårde i byen, Laurids Ulfeldts gård i Overgade. Erik Banner købte 1682 en gård på 16 fag, liggende på den søndre side af Albanitorv på det senere industrialpælæs grund. 14 dage efter Mogens Høgs bisættelse kom den nye lensmand

Henrik Lindenov og hans frue Beate Ulfeldt til Odense, hvor magistraten og byens gejstlige straks ilede til Sct. Hans kloster for at »komplimentere« ham.

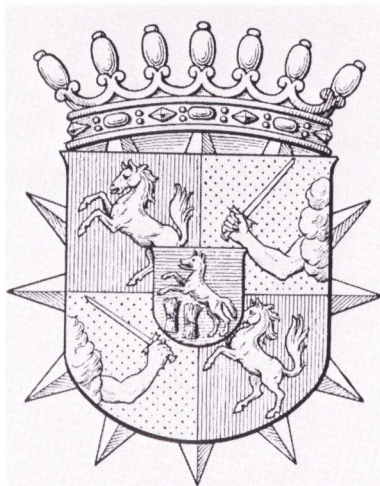
I februar 1662 udgik en kongelig befaling, at Odense len, lensmand og kloster for fremtiden skulle afløses af betegnelserne amt, befalingsmand, senere amtmand, og gård, og Henrik Lindenov blev således den første amtmand med bolig på Odensegård og var fra 1662 amtmand over Odense, Dalum kloster og Sct. Knuds klostres amter og stiftsbefalingsmand eller stiftamtmand over Fyns stift.

Som mange af sine standsfæller i 1660erne var Henrik Lindenov stærkt forgældet; han måtte overlade sin gård i Overgade til sine københavnske kreditorer, og da han den 7. august 1673 døde på Odensegård, var han insolvent, og arvingerne gik fra arv og gæld. Kort efter hans død søgte nogle af kreditorerne at få indførsel i hans løsøre på Odensegård, men det blev der ved landstinget nedlagt forbud imod.

Når der var blevet nedlagt protest mod kreditorernes indførsel i boet, skyldtes det, at kongen først skulle have sit tilgodehavende, bestående af resterende skatter til et beløb af 463 rigsdaler. I maj 1674 blev der gjort udlæg for dette beløb i stiftamtmand Henrik Lindenovs bo. Sølvtøj og en sølvkârde med gehæng og sølvbeslag blev vurderet til 188 rigsdaler, men da dette langt fra slog til, blev der også gjort udlæg i møbler, sengetøj og i den salige herres gangklæder, hvor særlig fremhæves et par sorte sørgekapper og en gammel blågrå klædeskjole med »losfoder« og bukser dertil samt en sort klædesrejsehat, overtrukket med sort fløjel med sølvgaloner.

Henrik Lindenovs efterfølger blev som nævnt svigersønnen Erik Banner, der dels boede på Oregård og dels på Odensegård. Han var imidlertid ikke længe i embedet, da han allerede i 1679 blev vicestatholder i Norge og stiftamtmand over Akershus stift. Erik Banner førte stort hus; på Oregård havde han i 1682 foruden en kammertjener fem andre tjenere samt fem piger. Hans »besynderlige hofholdning« vakte opsigt i Odense og gav anledning til megen underholdning, men ligesom Henrik Lindenov var også Erik Banner insolvent ved sin død.

Sct. Hans kloster eller Odensegård var stærkt ødelagt i 1660erne, og den første stiftamtmand må have haft en meget ringe bolig. Et syn fra 1679 viser imidlertid, at der var sket en stor forandring til det bedre. Tag, mure og tømmerværk var nu i orden, og kongens sal og sengekammer og dronningens gemak og sengekammer var vel ved magt,

Stiftamtmand og friherre Helmuth Otto von Winterfeldts (1617–94) adelsvåben fra 1671 var firdelt med et hjerteskjold; heri ses en ulv, der springer over to kornneg. I to felter desuden springende heste, i to andre fremstrakte, væbnede arme. Bag skjoldet en tolvoddet stjerne. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

bortset fra lofterne, der var lidt »brøstfældige«. I prinsens sal var der opsat en skorsten. Det bedst vedligeholdte rum var prinsens sengekammer. Her var der nyt gulv, loft, dør og vindueskarme. Sengekammeret var stafferet, væggene overtrukket med lærred »med smuk maling derpå i blomster«, og i muren var indsat et skab til bevaring af sølv og drikkekar. Kongens køkken var også væsentlig forbedret. Der var blevet anskaffet en ny trappe, der førte op til et kammer ovenpå, men det bedste af alt var dog en ny »klædning af deler (d.v.s. brædder) over retterbænken«, så man nu bedre kunne »forvare maden for skarn«. Under kongens sal i det store vestlige hus var der adskillige kamre, der blev brugt til borgerstue og til slagter, vinskænk og andre af kongens folk. I det søndre hus under prinsens gemak var vognhuset, og en ny port var indsat i denne fløj. Også stiftamtmandsboligen i østfløjen var i god stand, og nord for amtmandens værelse var opsat et nyt hus i to etager på 11 fag med dobbelt skorsten og bageovn.

Stiftamtmand Winterfeldt må have ment, at Odensegård var en anelig bygning, da han kom til byen, for han er den første, der konstant kalder Odensegård for Odense slot. Det har formentlig ikke være let for hofembedsmanden, baron Winterfeldt at sige hoffet farvel og slå sig ned i provinsen. Han har sikkert savnet livet ved hoffet og følt Odense som et forvisningssted, hvad der er en antydning af i Christian Vs dagbog for 1680, hvor kongen anfører under den 18. marts: »tog Winterfeldt afsked og rejste til Fyn, dog misfornøjet udi sine griller«.

Baron Winterfeldt må dog have nydt, at Odense slot nu var i en sømmelig tilstand, og det må have glædet ham, at kongeparret med gæster opholdt sig fem dage på slottet i september 1681, selv om besøget har givet anledning til meget besvær. Kongen og dronningen ankom fra København den 20. september mellem kl. 6 og 7 aften. Jens Bircherod fortæller, at samtidig kom flere af den fynske adel til byen for at opvarte majestæterne. Næste dag blev de kongelige karosser sendt til Bøjden for at hente de af de kongelige gæster, der kom fra Augustenborg. Den 22. september var kongen og flere hoffolk på agerhønsjagt i Ladegårdsskoven, og om eftermiddagen red kongen til Brobyværk for at se den forfaldne våbenfabrik. Om aftenen kl. 7 kom karosserne fra Bøjden med kongens søstre, kurfyrstinderne af Sachsen og Pfalz samt kongens broder prins Jørgen, en prins af Hannover og de sønderborgske hertuger. De havde med sig et stort følge. Den næste dag red kongen og hans følge til Villestofte og Korup for at

bese egnen, og om aftenen var der stort taffel. Om søndagen, den 25., var majestæterne til højmesse og aftensang i Sct. Hans kirke, hvor biskop Thomas Kingo prædikede til højmesse og kapellanen Mikkel Marcussen Reimer til aftensang. For kurfyrstinderne og deres suite blev der holdt tysk prædiken på slottet af magister Niels Svendsen. Om eftermiddagen kørte kongen og dronningen, begge kurfyrstinder og prins Jørgen i karosser omkring i byen og var inde i alle byens kirker for at se deres »prydelser og monumenter«. Om mandagen skiltes de høje herskaber. Kurfyrstinderne og prins Jørgen drog til Als, kongen, dronningen og ministrene til København. I de fem dage, besøget varede, har Odense stået på gloende pæle, og der har ikke været mange ubenyttede rum i byen. Jens Bircherod var sikkert ikke den eneste, der i de dage gjorde sig et ærinde i slottets nærhed. Stiftamtmanden kunne ånde lettet op, da besøget sluttede. Det havde været besværligt, ikke mindst for hans tjenestefolk, og det tænkte majestæten også på og kvitterede for ulejligheden med 100 rigsdaler. Det store fyrstelige besøg har stiftamtmanden heller ikke kunnet klare uden borgernes hjælp. Slottet var sparsomt møbleret. Fem år senere, da dronningen holdt taffel og overnattede på slottet, måtte magistraten være behjælpelig med at fremskaffe senge og sengelinned til Hendes Majestæts betjente samt duge, servietter, tinfade og tallerkener, stole og fire borde, hvert bord til 12 personer.

Nord for slottet lå ladegården. Den forpagtede stiftamtmand Winterfeldt i november 1680 for 500 rigsdaler årlig. I 1686 besluttede regeringen at bortforpagte alle de kongelige ladegårde til de højstbydende. Forpagtningen skulle løbe på tre år, og med ladegården fulgte besætning, brænde- og tørveudvisning og fiskeri. Endvidere var bønderne forpligtet til hoveri på ladegården. Forpagteren skulle svare kop-, kvæg-, familie- og folkeskat af besætningen og folkene på gården. Landsdommer Jens Lassen blev højstbydende med en afgift på 1.000 rigsdaler årlig. Baron Winterfeldt tilbød da at give lige så meget som Jens Lassen og beholdt forpagtningen. I 1690 forsøgte stiftamtmanden at få afgiften nedsat, men det modsatte Rentekammeret sig, fordi baron Winterfeldt havde krævet så meget arbejde af de hoveripligtige bønder, at kongen næsten ingen landgilde eller skat havde fået af dem. Stiftamtmanden fik en »næse«. Han skulle for fremtiden »konservere« bønderne sådan, at de kunne udrede deres landgilde og skatter. Ved stiftamtmand Winterfeldts død i 1694 blev Sct. Hans klostres ladegård igen bortforpagtet. Denne gang til rådmand Jacob Christensen Møller.

Christian Vs lillebror, Prins Jørgen (1653–1708), var en overgang udset til konge i Polen, men endte sine dage som engelsk prinsgemal. Maleri af W. Wissing. (Bengtsson fot., Gaunø).

Kobberstik af biskop Thomas Kingo (1634–1703), som det tryktes i Bartholomæus Deichmans ligprædiken over ham, og udført af G. Valck. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Kingo blev optaget i adelsstanden i 1679, og hans våben prydedes dels af en flyvende hest, dels af tre otteoddede stjerner over en liggende måne, og endelig af en arm, der holder en laurbærkrans mellem to vinger. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Når der ved bortforpagtningen af Sct. Hans klostres ladegård er tale om fiskeri, er der først og fremmest tænkt på fiskeretten på Næsbyhoved sø. Stiftamtmand Henrik Lindenov havde en fisker i sin tjeneste, boende uden for Nørreport. Ejeren af Tolderlund havde fra gammel tid også fiskerettighed i søen og havde en fisker boende i Tolderlundhus. Denne rettighed søgte man så sent som 1695 at komme til livs. Kammerkollegiet anmodede stiftamtmand Didrik Schult om at undersøge, hvem der mente at have fiskerettighed i Næsbyhoved sø, og at undersøge, om deres adkomster var lovlige og ellers forfølge dem efter lands lov og ret. Den daværende ejer af Tolderlund, rådmand Niels Mule, klarede frisag, idet han både ved by- og rådstueret beviste sin lovlige adkomst til at fiske i søen.

På grund af Winterfeldts alder fik han i 1686 en medhjælp, idet ambassadøren i Frankrig, Henning Meyercrone, fik bestalling som vicestiftamtmand og løfte om at efterfølge Winterfeldt, men han blev allerede samme år stiftamtmand over Ålborg amt. To år efter blev Didrik Schult beskikket som vicestiftamtmand. Det var en praktisk løsning, Didrik Schult boede i 1680erne på Christiansdal. Om aftenen den 17. februar 1694 døde stiftamtmand Winterfeldt på Odense slot, og en uges tid efter blev hans lig »uden synderlig pomp« bisat i Sct. Hans kirke og ført til Mecklenburg. Didrik Schult efterfulgte ham som amtmand og stiftamtmand til sin død i 1704.

Krigs- og landkommissærerne

En særlig indflydelse udøvedes af de kongeligt udnævnte krigskommissærer, hvis hverv det var at oppebære eller give anvisninger på de indtægter, der var tillagt militsen. De deltog desuden i ordningen af indkvarteringen i købstæderne og medvirkede i allerhøjeste grad ved inddrivelsen af skatterne og havde følgelig meget at gøre med magistraten. Særlig under Den skånske Krig spillede de en stor rolle og greb på mange måder ind i byens styre. De hyppige gennemmarcher af tropper, der for længere eller kortere tid stod i Odense, førte også til et nærmere samarbejde mellem krigskommissær og magistrat. I 1680 indførtes landkommissariatsinstitutionen, og krigskommissæren afløstes nu af landkommissæren, der som krigskommissæren havde opsigts med oppebørslen af indtægterne til militsen og som denne skulle modtage og besørge inddrivelse af resterende afgifter og skatter. Denne institution blev afskaffet i 1694, og virksomheden overgik til amtsskriverne.

Den første landkommissær efter 1660 var Georg Haffenrefer, en professorsøn fra Tübingen. Han boede i Tommerup og døde i 1667. Som krigskommissær efterfulgtes han af Erik Sehested til Lykkesholm. De stærkt stigende embedsforretninger medførte hyppige ophold i Odense, og det var formentlig medvirkende til, at Erik Sehested blev grundejer i byen. Samme år, han tiltrådte krigskommissær-embedet, købte han Priorgården, nu Vestergade 1, af rådmand Willem Jensen Rosenvinge, samt en staldgård i Stålstræde med en bod og en have. Her boede Sehested nogle år. Blandt hans nærmeste naboer var familien Bircherod, og en forårsdag i 1669 tilbragte Jens Bircherod hele eftermiddagen i Priorgården og forslog tiden med Erik Sehesteds børn, som dog »var efter deres alders beskaffenhed temmelig vankundige i det, som andre deres jævnaldrende gemenligen plejer at vide«. Det var sikkert økonomiske grunde, der i sommeren 1673 tvang Erik Sehested til at sælge Priorgården. Sehested døde i embedet i 1683 og efterfulgtes af bispesønnen Johan Monrad, der mente, at »Gud gav ham denne bestilling«. Takket være sin adelige hustru var Monrad som ejer af Nakkebølle og Rødkilde fynsk godsejer. I Odense boede han altid til leje. I sine sidste år som landkommissær, da han følte sig tyngt af alder og svaghed, anvendte Monrad Otto Pedersen Himmelstrup som fuldmægtig. I marts 1691 ansøgte Monrad om sin afsked og anbefalede Otto Pedersen som sin efterfølger. Otto Pedersen indgav et par måneder efter et bønkrift til kongen, hvori han erklærede, at han havde tjent på Odense amtstue i 16 år, før han blev Monrads fuldmægtig. Allerede i juni fik Otto Pedersen bestilling som landkommissær. Kort efter forlod Johan Monrad Fyn, og året efter slog han sig ned på sit skånske gods, hvor han døde 1708. Otto Pedersen var godt kendt på Fyn. Han tjente i 1670 Niels Lassen på Dalum kloster og derefter amtsskriver og senere borgmester Jens Erichsen Westengaard, hvis enke, Maren Bang, en datter af biskop Niels Bang, han ægtede samme år, han blev landkommissær.

Købstadstyrelsen efter 1660

Odense købstadstyrelse lå i sommeren 1660 i hænderne på magistraten, der bestod af to borgmestre og et antal rådmænd. Rådet var selvsupplerende, men før 1660 var valget af borgmestre ofte blevet godkendt af kongens repræsentanter, lensmændene. Ved Christian IVs købstadforordning af 1619 havde lensmændene ikke blot fået tilsyn med købstædernes styre, men også en slags medbestyrelse, og

Didrik Schults adelsvåben. Skønt Schult havde fået det skudsmål, at han »ej var fuldkommen mester af sin charge, var og meget forsømmelig«, blev han dog forfremmet til stiftamtmand. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

ved oprettelse af borgerudvalg og nye regler for valg af kæmnere blev magistratens eller rådsaristokratiets styre indskrænket, i alt fald formelt, til fordel for det menige borgerskab. På rigsdagen i København i 1660 havde borgerstanden indgivet forslag om, at borgmester og råd stadig skulle være selvsupplerende, men det stred mod enevældens princip, og i det kongelige reskript af 23. februar 1661 fastsloges, at udnævnelsen af borgmestre og råd skulle gå over fra lensmændene til kongen. Når en borgmesterstilling blev ledig, skulle rådet straks sende den ældste rådmænd til København for at høre kongens vilje om stillingens besættelse. Om dette virkelig er sket, er tvivlsomt. Intet kildemateriale vidner herom. Repræsentanter for købstæderne måtte ikke mødes for at drøfte fælles anliggender uden særlig kongelig tilladelse.

I købstadprivilegierne af 24. juni 1661 lovede kongen at forsyne købstæderne med »kvalificerede borgmestre og råd« og sørge for, at de fik tilstrækkelige indtægter; fremtidig skulle borgmestre og rådmænd aflægge ed til kongen, hvori de forpligtede sig til troskab og underdanighed. Borgmestre og rådmænd blev nu kongelige embedsmænd, hvis bestallinger skulle læses på rådhuset. Det kan tidligst konstateres at være gjort i Odense, da tolder Christen Westesen blev rådmænd i 1674. Købstadprivilegierne slog også fast, at kongelige befalinger fra nu af skulle sendes direkte til borgmestre og råd og ikke til lensmanden, og alt, hvad recesser og mandater indeholdt om »ufri mand den borgerlige stand til forklejning og forargelse«, skulle afskaffes. At rådet efter 1661 blev sideordnet amtmanden, fremgår af forordningen af 15. marts 1666. Magistrat og amtmand skulle hver for sig inden for deres område modtage beboernes klage. Gjaldt klagen rådet eller amtmanden, skulle borgerne dog henvende sig direkte til kongen.

Den direkte forbindelse mellem magistraten og centraladministrationen efter 1660 var på mange måder et gode for købstæderne, men det blev vanskeligt for centralstyrelsen at gennemføre et tilsyn, der havde nogen virkning. Den svenske besættelse 1657-60 havde grebet ind i og indskrænket eller helt standset købstædernes administration, og det stødte på store vanskeligheder at få det nedarvede bystyre til at fungere efter krigens ophør. Krigs- og besættelsesårene havde skabt økonomisk ufare og et fantastisk roderi i købstædernes regnskabsvæsen og skattelister, altsammen noget en evældig regering, der lagde vægt på orden og regelmæssighed, måtte bekæmpe. Det nødvendige tilsyn søgte regeringen at skaffe sig ved udstrakt brug af kommissi-

oner, bestående af adelige og borgerlige, men det betød på den anden side indskrænkning i den nyvundne selvstændighed. Tilsynet var dog ganske tilfældigt, og først ved stiftamtmandenes udvidede beføjelser efter 1670 fik regeringen mulighed for at kontrollere det kommunale styre.

Købstadforordningen 1682

De første tyve år under enevælden bragte ikke indgreb af betydning i købstædernes styre, men regeringen var langtfra tilfreds med byernes kår. Den havde selv en stor del af ansvaret for, at forholdene var utilfredsstillende. Sidste halvdel af det 17. århundrede var præget af nedadgående konjunkturer, bortset fra en kortvarig periode i 1690'erne, men trods de slette konjunkturer fik byerne pålagt hårde stats-skatte, og den omsiggribende bureaukratisering, som enevælden medførte, gjorde byadministrationen vanskeligere og byrdefuldere sammenlignet med tiden før 1660. Under disse forhold svækkedes lysten hos byens borgere til at tage del i byens styrelse, hvad der medførte slaphed og uordentlighed, særlig med hensyn til regnskaberne. Det er da også betegnende, at flere af byens mest velhavende købmænd holdt sig langt væk fra rådet. Det stærkt voksende administrative arbejde kunne dårligt forbindes med en blomstrende købmandsvirksomhed.

Dette er baggrunden for købstadforordningen af 1682. Den var omhyggelig forberedt; allerede i september 1681 nedsattes en kommission, der skulle overveje, hvorledes man bedst kunne forbedre byernes tilstand. Den afsluttede sit arbejde inden årets udgang, og den 28. januar 1682 forelå forordningen. Det nye i forordningen er først og fremmest det syn, der anlægges på byens øvrighed. Man var nu blevet klar over, at for fremtiden måtte det være øvrighedens fornemste opgave at passe sine embedsforretninger. Stillingerne som borgmestre og rådmænd kunne derfor ikke blive ved med at være borgerlige tillidsposter. Byens øvrighed skulle være embedsmænd, og derfor måtte de have en løn, de kunne leve af, men kunne byens kasse klare en sådan aflønning? Regeringen var udmærket klar over, at det kunne den ikke. Skulle øvrigheden have en ordentlig løn, var det nødvendigt at reducere antallet af magistratspersoner. Byerne blev derfor inddelt i tre klasser. Ni af de større byer, blandt dem Odense, skulle hver have to borgmestre og tre rådmænd. Da man stadig manglede en ordentlig uddannet embedsstand, måtte man fortsætte

*En bister herre at se på var
amtsskriver og borgmester Jens
Erichsen Westengaard (1633–89) til
Hollufgård og Dallund efter dette
kobberstik at dømme. Stikket, der er
af en ukendt kunstner, er prydet med
en række allegoriske figurer. (Det
kgl. Bibliotek).*

med at tage øvrigheden af byernes borgerstand, men den skulle udvælges blandt de bedste og vederhæftigste borgere. Købstadforordningen blev borgerne hurtigt bekendt med. Den blev læst på Odense byting den 8. marts og for borgerskabet på Odense rådhus den 26. maj og 30. august 1682.

På det tidspunkt bestod magistraten af to borgmestre, Jens Madsen Rosenberg og Jens Erichsen Westengaard, og syv rådmænd:

Hans Wichmand, Jacob Gotfred Becker, Jørgen Barchhausen, Willum Jensen Rosenvinge, Christen Hansen Lime, Peder Knudsen Blanckenborg, Christen Westesen og Niels Gorm. En reduktion af magistraten var således ikke til at komme uden om. Den lettedes noget ved, at borgmester Jens Madsen døde samme år og efterfulgtes af Willum Jensen Rosenvinge, og ved at Jacob Gotfred Becker på grund af økonomiske vanskeligheder forlod rådet. Rygterne om den forestående reduktion af magistraten løb gennem byen og gav anledning til megen tale og mange gisninger, »særlig iblandt dem, hvilke befrygtede deres egen afgang«.

Endelig i december 1682 meddelte Danske Kancelli, at amtsskriver Jens Erichsen til Hollufgård skulle være øversteborgmester, Willum Jensen Rosenvinge andenborgmester, tolder Christen Westesen øverste rådmand og Christen Hansen Lime og Peder Knudsen Blanckenborg henholdsvis anden og tredje rådmand. Hans Wichmand, Jørgen Barchhausen og Niels Gorm måtte træde tilbage, men man glemte dem ikke. Hans Wichmand var imidlertid for gammel, til at man kunne gøre noget for ham, og han døde et par år efter, men Jørgen Barchhausen blev 1686 herredsfoged i Lunde-Skovby herreder og birkedommer i Næsbyhoved birk, og Niels Gorm blev atter rådmand i 1688. Tilsyneladende gav det ingen særlig anseelse at være forhenværende rådmand, thi i en proces med Jørgen Barchhausen erklærede skomager Jacob Laursen, at »Jørgen Barchhausen kunne ikke indbilde sig så meget at være over andre, thi han var dog ikke mere end en afsat rådmand og nu herredsfoged«.

Rådets virksomhed og indtægter

Rådets virksomhed var i første række af administrativ karakter. Det skulle sørge for ro og orden i byen og for alles tryghed, ordne borgernes indbyrdes vanskeligheder og mindre stridigheder, tage regeringens skrivelser til efterretning og efterkomme de kongelige befalinger. Rådet havde også tilsyn med handelen. Formålet hermed var i første række at skaffe borgerne de fornødne varer og det til priser, der kunne stille alle lige; særlig gjaldt det næringsmidler som brød og kød. Finans- og regnskabssager optog meget af rådets tid. Det medvirkede ved skatteligningen og var medansvarlig for kirker og hospitaler, ligesom fattig- og skolevæsenet sorterede under rådet. Det bestyrede skifte- og overformyndervæsenet og tog sig af de offentlige bygninger og byens jorder. I 1670 udvidedes rådets kompetence, idet det fik

bemyndigelse til selv at udnævne underordnede bestillingsmænd, men udnævnelserne skulle konfirmeres af kongen. I Danske Lov indskærpes, »at borgmester og råd skulle holde god skik og politi« og flittig give agt på, hvad der stod i Danske Lov og i politiforordningen om købstæderne, og såfremt de ikke gjorde dette, ville de blive tiltalt. De skulle adlyde kongens påbud og befalinger og føre nøjagtige protokoller over alle breve, der vedkom byen. Hvordan arbejdet er blevet fordelt mellem rådets medlemmer, ved vi ikke meget om, men i 1690erne sorterede skatterne under en af borgmestrene og en af rådmændene. Ved siden af disse administrative funktioner havde rådet også en dømmende, idet rådets medlemmer sad som dommere i rådstueretten.

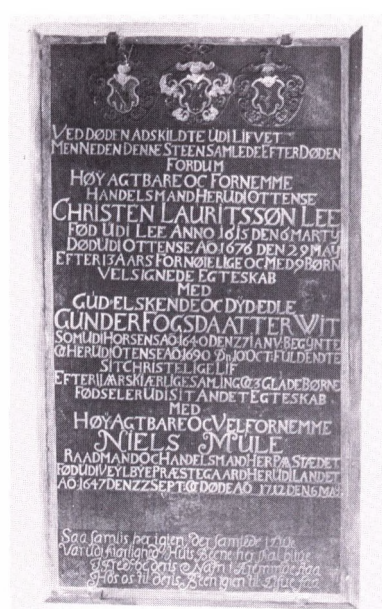
Hvervet som borgmester og rådmand gav anseelse og betydelig magt, da rådet, eller som det kaldtes i datiden »borgmester og råd«, var borgernes egentlige øvrighed. Rådets medlemmer skulle selvfølgelig have borgerskab i byen, altså bo og have næring der, og der kunne kun være tale om handel. Ingen håndværker kunne sidde i rådet. At rådet oprindeligt var selvsupplerende, gjorde det uafhængigt af det menige borgerskab, og vi har set, hvorledes dette kunne fremkalde store modsætninger. Den gamle ret til selvsupplering var så nogenlunde uanfægtet i de første år efter statsomvæltningen, men regeringens indgriben ved nybesættelser blev efterhånden almindelig. Rådets økonomi var baseret på rådmændenes borgerlige næring, og derfor havde flere medlemmer af rådet i tiden efter 1660 økonomiske bekymringer. Det største aktiv som rådmand havde været fritagelsen for den årlige byskat, men efter 1660 betalte også rådets medlemmer de mere og mere omsiggribende skatter. I almindelighed var rådet fritaget for kommunale skatter og jordafgifter.

Størstedelen af de uvisse indtægter i købstæderne gik til lønning af magistrat og byfoged. Efter 1660 fik rådet del i de nyindførte toldafgifter, de såkaldte acciser. I 1662 fik borgmester og råd $\frac{1}{20}$ af konsumtionsafgiften. Der var ofte strid om fordelingen af disse uvisse indtægter, indtil regeringen i 1688 greb ind med en forordning om regulering heraf. Fra gammel tid havde borgmester og råd ret til at få brændsel af Rodskov, og til »borgmesteriet« var henlagt to bøndergårde henholdsvis i Gestelev og Sdr. Nærå på ca. 13 tdr. hartkorn. Den største af gårdene, den i Gestelev by på ca. 9 tdr. hartkorn, lå til den ældste borgmester, der også årlig fik en fjerding smør af en bondegård i Ørsted, som Henning Valkendorf havde skænket til Sct. Knuds kirke til vedligeholdelse af det valkendorfske kapel. Rådet

synes ikke at have haft særlige rettigheder i bymarken, men en specifikation fra 1682 viser dog, at der uden for Møllebro lå et lille stykke eng, »kaldes landebeden«, som hørte til »borgmesterbestilling«, og det samme gjaldt om et stykke jord ved Killerup. Rådet havde tillige fiskeriet i en dam. Af de uvisse indtægter, der tilflød magistraten, kan også nævnes »havepenge«, d.v.s. lejeafgiften af byens haver, og halvdelen af stadepengene, der betaltes af folk, der opslog boder ved markederne. Borgmester og råd fik beseglingspenge, når de sad i rådstueretten, desuden borgerskabspenge og tiendepenge. Det sidste var en afgift af arv, der krævedes af udlændinge. Til slut skal nævnes, at borgmester og råd var fritaget for indkvartering og for at betale indkvarteringspenge. Større løn til rådets medlemmer synes der ikke at være blevet efter 1682, og nogen ændring i indtægternes art var der ikke tale om. Man lønede på traditionel vis, d.v.s. med embedsjorder, accise, sagefald og sportler. I 1688 blev borgmester Peder Blankenborgs løn anslået til ca. 50 rigsdaler, og rådmand Jacob Møller anførte i 1690'erne, at hans rådmandsbestilling var så ringe, at den kun indbragte 12 à 14 rigsdaler årlig.

Rådets møder og mødepligt

En vedtægt fra 1577 bestemte, at rådet skulle møde på rådhuset hver mandag og fredag kl. 8 om morgenen, men i det 17. århundrede voksede antallet af møder, hvad der selvfølgelig gjorde det vanskeligere og vanskeligere for rådets medlemmer både at passe deres private erhverv og deres rådmandsbestilling. I 1660'erne var man oppe på 94-95 møder årlig, og i 1675, Den skånske Krigs første år, nåede man op på 115 møder. I 1681 holdt man 117, og mødedagene blev ikke færre efter 1682. Man forstår, at storkøbmænd som Jørgen Hansen i Nedergade, Christen Lauridsen Lee og Hjere Jespersen Juel holdt sig langt væk fra rådet. Apoteker Jacob Gotfred Becker, der også drev stor handel med korn og andre varer, var i begyndelsen meget energisk og deltog i 1668 i 68 af rådets 93 møder, men allerede året efter deltog han kun i 49 af 94 møder og 1670 i 56 af 99 møder. Også købmand Christen Hansen var hyppigt fraværende. I 1670 deltog han kun i 50 af årets 99 møder, men han havde også betinget sig, at han ikke skulle »betjene rådstuen«, når han »formedelst sin handel og næring nogen forhindring forefalder«. Nogle rådmænd deltog til gengæld hyppigt i møderne. Af de 94 møder i 1669 deltog Hans Wichmand i 80, Mogens Jørgensen Rosenvinge i 83 og Willum

Dette epitafium over storkøbmanden Christen Lauridsen Lee (1615–76), hans hustru, Gunde Fogsdatter (1640–90) og sidstnævntes anden mand, rådmand Niels Mule (1647–1712) hænger i Sct. Knuds kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Jensen Rosenvinge i 71. Det er ikke tilfældigt, at disse rådmænd var hyppige deltagere i møderne. Det skyldes, at deres handel og næring ikke var særlig stor. For Hans Wichmand gik det jævnt ned ad bakke, og ved sin død i 1685 var han insolvent. Mogens Jørgensen Rosenvinges handel sygnede hen i 1660erne, og Rosenvingerne gik fra arv og gæld efter ham. Willum Jensen Rosenvinge levede hovedsagelig af sine ejendomme.

Det var ikke nødvendigt, at alle rådmændene var til stede, når de skulle træffe beslutninger, hvad der jo også var ganske ugørligt, da flere af dem ofte var bortrejst i forretning. Det synes derimod at være regelen, at en af borgmestrene helst skulle være til stede på rådstuedagen. I 1567 var det blevet bestemt, at hvis en borgmester rejste i forretningsanliggender, skulle den anden være til stede. Dette blev dog ikke overholdt. Rådstueprotokollerne vidner om, at begge borgmestre kunne være bortrejst. I 1672 beskyldte rådmændene borgmestrene for, at de rejste fra byen uden at meddele noget herom og derved overlod alt besværet til rådmændene. Jens Madsen Rosenberg protesterede og påstod, at det var skik og brug at give besked til den ældste rådmand, men rådmændene tillod sig uden videre at rejse til Hamburg, Holland og Nederlandene uden at give førsteborgmesteren besked derom. I sommeren 1675 var borgmester Knud Knudsen Seeblad rejst til København, og samtidig var borgmester Jens Madsen Rosenberg af private grunde nødsaget til at rejse til Jylland. På rådstuen informerede han de tilstedeværende rådmænd om sin forstående rejse og pålagde dem endelig at sørge for, at skatterestancerne blev sendt over til København i hans fraværelse. For at de ikke skulle føle sig alt for besværede, erklærede han, at byskriveren nok kunne ordne det, og desuden kunne han spørge sig for hos takseremestrene. Rådmændene havde selvfølgelig intet imod, at skatteregnskaberne blev afviklet, men lod forstå, at de helst havde set, det var sket inden borgmesterens afrejse. Det var meget sjældent, at rådets møde blev suspenderet, men da rådmand Jørgen Wichmands søn og rådmand Henrik Jørgensen Rosenvinge blev begravet, »absenterede« rådmændene sig for at følge.

Folkelig deltagelse i byens styre

Gentagne gange i det foregående er de 24 mænd blevet nævnt. Det var et borgerudvalg, der i løbet af det 17. århundrede blev en fast institution i visse byer. De 24 mænd har eksisteret i flere byer før

købstadforordningen af 1619. De nævnes således i Odense i 1615. Efter enevældens indførelse forsvandt institutionen i mange byer, men fortsatte efter 1660 i Helsingør, Nakskov, Odense og Ribe. Første gang dette borgerudvalg gør sig gældende i Odense efter 1660, er i det tidlige forår 1662. Fra den 15. februar foreligger en betænkning, underskrevet af 17 af de 24 mænd. Det er en besvarelse af fire punkter, som magistraten havde anmodet dem om at tage stilling til, og betænkningen efterfulgtes af de 24 mænds bønsskrift til magistraten af 7. marts, underskrevet af 20 af de 24 mænd; betænkningen og dette bønsskrift er i det væsentlige grundlaget for magistratens bønsskrift af 22. marts, som borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og rådmænd Peder Pedersen Lerche samt byskriveren afleverede i København.

De 24 mænd bestod i 1662 af købmænd og håndværkere. Det er højst tvivlsomt, om de 24 mænd da var valgt af borgerskabet. Det er langt mere sandsynligt, at de var blevet udpeget af magistraten. Borgernes reaktion ved det tidligere omtalte borgermøde den 2. november 1666 og deres tilsyneladende uvidenhed om, hvad formålet med de 24 mænd var, tyder på, at de ikke kan have opfattet dem som deres særlige repræsentanter. De 24 mænd er snarere magistratens rygdækning over for borgerne.

Borgermødet den 2. november endte som nævnt med gennemførelsen af et demokratisk valg af de 24 mænd fra store og små håndværkerlav, men også fra købmandslavet. Baggrunden for valget var »revolutionen« i Odense, og den var også årsag til den stigende anvendelse af de 24 mænd i 1667. Efter 1667 vendte man tilbage til den tidligere ordning, hvorefter magistraten udpegede de 24 mænd. Det almindeligste var at supplere, når antallet var svundet ind på grund af dødsfald eller alderdom. At høre til de 24 mænd var ikke særlig eftertragtet, og deltagelsen i møderne var gennemgående ringe. Da de 24 mænd var kaldt sammen til den 12. juni 1667, mødte kun nogle få, og man vedtog da, at for fremtiden skulle de, der ikke mødte, erlægge tre mark i bøde, en bestemmelse, der blev gentaget senere. Truslen om bøder har ikke virket afskrækkende. I 1682, da de 24 mænd var anmodet om at mødes, kom kun fem, der klagede over, at de altid mødte, mens de andre udeblev. De 24 mænd valgte selv deres formand, og i november 1667 vedtog de indbyrdes at vælge to formænd.

Borgmester Jens Madsen indskrænkede i 1672 antallet til 16 mænd og kaldte dem »byens ordinerede mænd«. Det var rådmændene imod, og det blev et af deres angrebepunkter mod borgmesteren. Jens

Madsen begrundede det reducerede antal med, at Odense var gået stærkt tilbage siden krigen. Det var vanskeligt at samle alle 24 mand, og når de ikke alle var til stede, så undskyldte de andre sig, »hvorved det blev forsømt, der skulle gøres«. De fleste, sagde han, var fattige håndværkere, der ikke kunne forsømme deres håndværk. Man vendte dog snart tilbage til det gamle, de 24 mænd, men af dem var der i 1678 kun 14 i live, så tiden var inde til supplerung. Af de 10 nye var de seks købmænd. Hvem der udnævnte dem, er ikke klart, men da der i 1681 manglede to, blev i deres sted dertil af de andre 24 mænd udnævnt kræmmer Hans Christensen og bogbinder Gregorius Gregoriusen. I slutningen af perioden blev de 24 mænd hyppigt kaldt sammen, og da de i 1692 klagede over, at de intet fik for deres umage, besluttede magistraten at forskåne dem for nogle pligtkørsler eller give penge til pligtkørsler.

De spørgsmål, som magistraten forelagde de 24 mænd, drejede sig oftest om påligning af skatter til dækning af ekstraordinære udgifter, udskrivning af ekstraordinære skatter, bortforpagtning af konsumtion m.m. De 24 mænd modsatte sig kun magistraten ved en enkelt lejlighed. Som tidligere nævnt havde borgmester og råd under krigen »lånt« rådmandssønnen Hans Mathiasens arv, hvad der førte til en årelang proces med arvingerne. I sommeren 1680 dømte Højesteret i sagen, og dommen fastslog, at borgmester og råd skulle tilholde de 24 mænd at gennemgå byens regnskaber, og hvis der var noget over-skud, skulle pengene leveres til magistraten. Hvis det ikke forslog til at dække arvingernes fordring, skulle restbeløbet udskrives på borgerskabet. De 24 mænd søgte at undgå det besværlige og ubehagelige job. De kunne ikke nægte at efterkomme Højesterets domme, men det lykkedes dem at trække sagen i langdrag ved en vidtløftig brevveksling med borgmester og råd, ved kommissionsbehandling og proces ved bytinget, men i december 1681 blev de dømt til at efterkomme højesteretsdommen.

Også efter 1660 vedblev man at afholde borger- eller rådstuemøder. Borgerskabet blev lejlighedsvis kaldt til rådhuset, når det skulle påhøre oplæsningen af kongelige forordninger eller breve angående kontributioner og andre pålæg. Særlig under Den skånske Krig var borgerskabet hyppigt samlet for at høre om ekstraskatter og nye kontributioner. Danske Lov fastholdt påbudet om afholdelse af borgermøder ved udnævnelsen af taksereborgere, der pålignede skatterne, og borgerskabet blev indkaldt for at påhøre takseringens oplæsning. Det kunne dog også dreje sig om kommunale anliggender som

at holde svinene fra rugmarken, vedligeholde stenbroen på fortovene, bortfjerne »urenlighed«, opfordring til at søge kirken om søndagen og bededagene og ikke arbejde om søndagen.

Modsætninger i magistraten

Der synes ikke i Thomas Brodersens og Knud Jacobsens tid at have været modsætninger inden for magistraten, hvad vel skyldes, at medlemmerne mere eller mindre var beslægtede. Anderledes blev det, da Jens Madsen Rosenberg blev førsteborgmester i 1667. Han var en fremmed i byen, en tilflytter uden tilknytning til det odenseanske rådsaristokrati. Jens Madsen var en myndig og selvbevidst mand, der søgte at komme den slendrian og uorden til livs, der prægede rådets administration i 1660erne, men herved kom han i modsætning til de gamle rådmandsslægter, og rådmand og tidligere byskriver Henrik Jørgensen Rosenvinge blev den drivende kraft i kampen mod borgmesteren.

Som tidligere omtalt var der i 1667 den største uorden i byens regnskaber. Mange af dem var ikke sluttede og reviderede, blandt dem var Sct. Knuds kirkes regnskaber; kirken lå siden 1619 under borgmester og råd. Jens Madsen ønskede at blive orienteret om kirkens indtægter og udgifter og anmodede derfor gentagne gange kirkeværgerne, købmændene Jørgen Barchhausen og Christen Lauridsen Lee, om at afslutte og tilstille ham kirkens regnskaber, men da de ikke reagerede, kaldte han dem til rådstuen.

På rådstuen var der den dag foruden førsteborgmesteren rådmændene Henrik og Mogens Jørgensen Rosenvinge. Jens Madsen bebrejdede de to kirkeværger, at de sløsede med regnskaberne. Fordi de ikke havde afsluttet dem, havde han ikke kunnet efterkomme en kongelig befaling om at udbetale organisten, Johan Ziegerhorn, den resterende løn, og han antydede, at kirkeværgerne måske hellere ville befries for deres bestilling, siden de ikke var ivrigere i tjenesten. Dette blev for meget for rådmand Henrik Jørgensen Rosenvinge. Han afbrød borgmesteren og sagde, at Jens Madsen tog »højere kommando«, end kongen havde givet ham. Borgmesterens »opsang« virkede. Ugen efter blev kirkeregnskaberne for marts 1666 til marts 1668 afsluttet og leveret på rådstuen. Jens Madsen krævede derefter hurtig inddreven af restancerne, med mindre kirkeværgerne ville svare til dem.

På rådets møde den 3. april 1668 var alle til stede undtagen borg-

mester Knud Knudsen Seeblad, og Jens Madsen bad da rådmændene om at møde i rådstuen hver onsdag og fredag, men også andre søgnedage, når han forlangte det, da der kunne være sager, der hastede. Såfremt nogen af dem var lovlig forhindret i at møde eller havde nogen rejse for, da skulle det anmeldes til ham. Yderligere foreholdt Jens Madsen rådmændene, at de som et godt eksempel for borgerskabet skulle søge deres rådmandsstol i Sct. Knuds kirke, og når gudstjenesten var forbi, skulle de følges ad ud af kirken og gå op på rådstuen for at se, om noget nødvendigvis skulle behandles inden den ordinære rådstuedag.

I de følgende år forværredes forholdet mellem borgmester Jens Madsen og rådmændene, og i 1671 kom striden mellem dem offentligt frem. Rådmændene satte først ind over for borgmestrenes gamle ret til at få udvist brændsel i Rodskov, der lå for enden af Heden. Det havde hidtil været skik og brug, at en af rådmændene havde udvist træerne. I 1669 havde det været Willum Jensen Rosenvinge og i 1670 Jacob Gotfred Becker. Træerne var som regel blevet fældet i overværelse af underfogeden og en af kærnerne, derefter kløvet og kørt til borgmestrenes gårde. Hver borgmester fik udvist to træer, hvad der gav otte-ni læs brænde til hver borgmester. I 1671 var det Henrik Jørgensen Rosenvinge, der skulle udvise træerne, men han undskyldte sig. Om foråret var tre mænd blevet kaldt op på rådstuen, hvor en af kærnerne var til stede og beskyldte dem for at have fældet træer i Rodskov og ført brænde derfra. Til stede på rådstuen var foruden kærneren borgmester Jens Madsen, rådmændene Hans og Jørgen Wichmand og Henrik Jørgensen og Willum Jensen Rosenvinge samt Christen Hansen Lime. Ved juletid 1671 befalede Jens Madsen kærneren at udvise hver borgmester to træer. I forvejen var der kompetencestridigheder mellem Jens Madsen Rosenberg og Henrik Jørgensen Rosenvinge. Begge havde nøglen til skabet med byens segl, og en majdag 1671 anmodede borgmesteren Henrik Jørgensen Rosenvinge om at være til stede på rådhuset, da han ville forsegle bestallingsbrevet for byens stadsmusikant samt en kvittering til Thomas Brodersens arvinger. Rådmanden ønskede da at se det af borgmesteren udfærdigede bestallingsbrev, hvad der blev nægtet ham, men Jens Madsen ville lade det indføre i rådstueprotokollen ved byskriveren, og så kunne Henrik Jørgensen tage en udskrift.

På rådstuemødet den 19. maj var begge borgmestre til stede samt rådmændene Hans og Jørgen Wichmand, Henrik og Mogens Jørgensen Rosenvinge, Willum Jensen Rosenvinge og Christen Hansen Li-

me. Borgmester Jens Madsen lod da byskriveren oplæse en erklæring, dateret den 10. maj 1671, hvori borgmesteren gjorde rede for, hvad der var foregået mellem ham og Henrik Jørgensen. Desuden indeholdt erklæringen det originale bestallingsbrev for stadsmusikanten samt meddelelse om, at kvitteringen til Thomas Brodersens arvinger længe havde ligget hos byskriveren, og at Henrik Jørgensen var årsag til, at den ikke for længe siden var blevet forseglet og givet til arvingerne. Efter oplæsningen begyndte byskriveren at indskrive erklæringen i rådstuebogen, men da han havde indskrevet en del af den, blev »retten uformodentlig hastig afbrudt«, og skønt byskriveren råbte til rådmændene, at »de gjorde ikke vel, de afbrød fra retten«, førend han fik dokumenterne indført, så gik de dog »straks ned af rådstuen«. Byskriveren lod protokollen ligge på skrivebordet og rådførte sig med borgmester Knud Knudsen Seeblad og især med Willum Jensen Rosenvinge. Den sidste opfordrede ham til at fuldende indskrivningen, da erklæringen var blevet oplæst og krævet indført.

På rådstuemødet otte dage senere kom Henrik Jørgensen Rosenvinge med en erklæring underskrevet af samtlige rådmænd med undtagelse af Claus Frederiksen og Christen Hansen Lime. I erklæringen anmodede man borgmester Jens Madsen Rosenberg om for fremtiden at lade rådet vide, hvad der skulle indføres i rådstueprotokollen og tydelig oplæse for alle, og »om noget er, som skulle gøres svar på, det og kunne ske«. Rådmændene påstod, at da det ifølge kongelig Majestæts brev af 3. august 1670 var borgmesteren, der på byens vegne antog stadsmusikanten, så var det ganske unødvendigt at anvende byens segl. Dette skulle kun benyttes, når »samtlige borgmestre og råd« udsendte noget skriftligt.

I sommeren 1671 var borgmester Jens Madsen en tid i København. Han deltog i rådets møde den 18. august, men var fraværende den 23. På mødet den 25. var til stede borgmester Knud Knudsen Seeblad og rådmændene Hans og Jørgen Wichmand, Willum Jensen Rosenvinge og Henrik Jørgensen Rosenvinge. Man anbefalede ved den lejlighed den tilstedeværende kærner at undersøge de udbygninger på huse samt de indhegninger, der ulovligt var opført på byens grund, og hans opmærksomhed blev særlig henledt på udbygningen på torvet ved det nye stræde, om den kunne være til skade for byen. Dette så tilsyneladende meget uskyldigt ud, men var i virkeligheden et skrap angreb på byens førsteborgmester.

Den 15. september deltog Jens Madsen atter i rådets møde, og i rådstueprotokollen kunne han læse om rådets befaling til kærneren

den 25. august. Otte dage efter afgav Jens Madsen en erklæring om, at kærneren skulle rette sig efter den befaling, rådet havde givet ham, og da det især var anbefalet ham at »iagttage« den udbygning på torvet ved det nye stræde, »som er det, jeg på mit fortov har ladet opsætte«, så befalede borgmesteren ham at lade et syn udtage på bytinget, der kunne besigtige hans plads ved torvet og det nye stræde og til tinge erklære, om Jens Madsen i sammenligning med andre borgere havde indtaget andet end sin egen jord, og om det var byen til skade.

Men hvad var der sket på torvet, der nu ophidsede rådmændene og kunne benyttes mod borgmesteren? Ja, vi må fem år tilbage i tiden. I sommeren 1666 købte Jens Madsen rådmand Dines Jensens gård, der lå »nordenud til Adelgaden (d.v.s. Overgade), næstøsten optilsalig Thomas Brodersens gård og vesten ud til det nye stræde (d.v.s. Torvestræde) og strækker sig sønden ud mod torvet«. I 1666 stod porthuset ikke længere ud mod torvet end magister Jacob Bircherods (Thomas Brodersens gård), og fra huset gik en brandmur lige ud til det nye stræde. På et rådstuemøde i efteråret 1668, hvor borgmester Knud Knudsen Seebled og seks rådmænd var nærværende, talte Jens Madsen med dem om en lille plads bag hans hus til torvet, der var så stor som den plads, der var indhegnet bag afdøde borgmester Thomas Brodersens gård. Denne plads ville han gerne indhegne, så langt hans hus strakte sig til torvet og der lade indrette en køkkenhave. De tilstedeværende medlemmer af rådet gav deres samtykke. I 1669 nedrev Jens Madsen porthuset, opførte en karnap og lod pladsen ud mod torvet indhegne med et plankeværk stående på et fundament af kampesten. Den 12. oktober 1671 synede otte mænd borgmesterens indhegning og fandt, at den stod længere »uden for den gamle rendesten« end de andre tilbygninger både vest og øst derfor, men to-fire vogne kunne med lethed køre ved siden af hinanden op ad strædet bag borgmesterens indhegning, og de kunne derfor ikke se, at det kunne være til skade for byen. På bytinget påstod rådmændene imidlertid, at de gentagne gange havde frarådet borgmesteren at indhegne grunden uden for hans gårdmur, da den hørte til kongens og byens torv. De klagede over, at han havde ladet indføre i rådstuebogen, at det var sket med deres samtykke, hvad de nægtede, og det syn, som borgmesteren tidligere havde fået udtaget, var ganske ulovligt. Til dette svarede borgmester Jens Madsen, at enhver kunne se, at rådmændenes aktion var mere »af misundelse end af føjelig årsag«. De ville forbyde ham at indhegne sit fortov, hvad mange andre borgere havde gjort, uden at

der var blevet klaget derover, og som enhver anden borger, der havde »skure og anden indhegning under deres døre og vinduer«, kunne han lade sin ejendom syne, når det passede ham. Der var i det hele intet at diskutere. Protokollen viste, de havde givet deres samtykke, og byskriveren kunne bevidne dette.

Begge parter henvendte sig nu til kongen og bad om nedsættelse af en kommissionsdomstol, hvad også skete. Rådmændene påstod, at borgmester Jens Madsens forhold til dem var af den art, at de ikke turde nægte at give deres samtykke, selv om byen led skade derved. Borgmesteren tog intet hensyn til, hvad de mente, men gjorde, hvad der passede ham. Følgen heraf var, at magistratens møder blev præget af kiv og strid. Deres anmodning om, at borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg måtte være en af deres kommissærer blev afslået.

Mens kommissionsdomstolen arbejdede, sad rådmændene ikke med hænderne i skødet. De fik på bytinget udtaget otte mænd, der dels skulle syne borgmesterens indhegning og dels Rodskov. Synsmændene konstaterede, at Jens Madsens karnap strakte sig fra magister Jacob Bircherods portstolpe 5½ alen i længden mod »Hans Majestæts torv«, og fra det ene hjørne til det andet imod det nye stræde var indhegningen 36 alen i bredden, så indhegningen gik længere frem end den ved Thomas Brodersens hus, og denne indhegning var i modsætning til Jens Madsens gjort af »småt stakitværk, som med en hånd kunne afbrydes«. I Rodskov havde man set, at der i de sidste fem år var skovet 38 træer. Rådmændene nøjedes ikke hermed, men rejste nye anklagepunkter, som at borgmesteren uden videre havde lagt en vandrende og pumpe ind i sin gård, at han havde anskaffet et bysegl til eget brug, at han lod sine køer gå i byens kohede uden at betale græspenget, og at han handlede egenmægtigt uden at rådføre sig med dem og de 24 mænd. Desuden stævnedes de til bytinget en række borgere, der bevidnede, at på den af Jens Madsen indhegnede plads havde der tidligere i markedstiden stået kramboder, af hvilke der var opkrævet stadepenge til byen, men Jens Madsen påstod, at disse borgere vidnede »efter skriftlige sedler, dem skal være foreskrevet«, og han anmodede om, at rådmændenes vidner »måtte vidne mundtlig, examineres og forhøres, og ikke efter skriftlige sedler, som Henrik Jørgensen lagde frem«. Det blev nægtet ham, og da Jens Madsen forsøgte at svare vidnerne, råbte byfogeden: »Borgmester gør ulyd, rådmændene skulle have lyd«. Jens Madsen anmodede stiftamtmand Henrik Lindenov om at få en sættemand, og med denne, den tidligere hospitalsforstander Hans Jørgensen, mødte han

Maleri af Leonora Christine Ulfeldt fra hendes unge år. Kongedatteren måtte aflevere selv den lille guldring, hun her bærer på lillefingeren, da hun blev sat i Blåtårn. Ukendt kunstner. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Rigshofmester, grev Corfitz Ulfeldt, mens han endnu var en stor mand i Danmark – og med elefantordenen om halsen. Maleri af ukendt kunstner. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

op næste tingdag. Byfogeden nægtede imidlertid at vige dommersædet og lagde sin bestalling som byfoged frem i retten, hvortil borgmesteren sagde: »Hans bestalling i højeste respekt var anset«, men han kunne ikke betjene retten i sin egen sag.

I løbet af sommeren 1672 afsluttede kommissionen sagen, men for at få en endelig dom indankede rådmændene sagen for Højesteret, og borgmester Jens Madsen kom med en kontrastævning. Den 24. august faldt der dom i sagen. Borgmester Jens Madsen Rosenberg måtte beholde den indhegnede grund, da borgmester og råd havde givet ham tilladelse dertil, og da hans naboer havde gjort det samme. Desuden var indhegningen ikke til skade for byen. Hvis borgmesteren ville beholde »det ferske vand« i sin gård, måtte han som alle andre betale renderne og deres vedligeholdelse. Hvad angik det bysegl, som Jens Madsen alene brugte og havde forsynet med et dødningehoved, så fastslog dommen, at kun kongen kunne ændre noget i de segl, som tidligere konger havde forordnet. Seglet skulle derfor kasseres. Højesteretsdommen anerkendte borgmestrenes ret til hver at få udvist årlig to træer af Rodskov til ildebrændsel, men såfremt skoven var så forhugget, at det ville være uforsvarligt at udvise træerne, skulle byen give hver borgmester penge til 24 læs ved. Højesteret kunne ikke godkende, at borgmesterens kører gratis gik på Koheden. I den henseende havde han ingen særrettigheder. Til slut anbefalede Højesteret rådmændene »at lade indbyrdes misforstand fare og enhver sit embede efter recessen og de kgl. forordninger at forrette«.

Striden mellem borgmesteren og rådmændene kan man ikke have været begejstret for i centraladministrationen, og da borgmester Jens Madsen efter affæren med byfogeden på bytinget, anmodede om at få beskikket en sættdommer, gik der flere måneder, før man reagerede. Først to dage inden Højesteret dømte i striden mellem rådmændene og Jens Madsen, fik stiftamtmand Lindenov ordre til at indsætte en sættdommer. Det er forståeligt, at regeringen i 1682, da den udsendte kommissioner til taksering af grundejendomme i købstæderne, også gav ordre til at undersøge øvrighedspersonernes kvalifikationer og foreslå udelige erstattet med duelige. Regeringen så sig i 1692 nødsaget til at pålægge generalprokurøren (kammeradvokaten) at føre tilsyn med byernes embedsmænd og øvrighed, og i september 1692 kom generalprokurør Niels Benzon til Fyn, hvor han besøgte Nyborg, Kerteminde, Odense, Bogense og Middelfart. I Odense informerede han sig på rådstuen hos magistraten om alle byens forhold og sager, men også hos stiftamtmand og biskop, og angående magi-

stratens forhold indbyrdes og imod borgerskabet »da kunne jeg ej andet eragte, end at den jo var efter disse tiders tilstand, hvor de lidet eller intet nyder af deres bestillinger, berømmelig i Odense«.

Periodens borgmestre

Som tidligere nævnt var borgmestrene i 1660 Thomas Brodersen Risbrich og Knud Jacobsen Blanckenborg.

Thomas Brodersen var førsteborgmester til sin død i 1665, men synes i sine sidste år at have holdt sig meget i baggrunden. Det er Knud Jacobsen, der gang på gang udadtil repræsenterer byen. Hvad årsagen er til, at Thomas Brodersen førte en ubemærket tilværelse i sine sidste år, kan der gisnes om. Det kan skyldes alderens tryk eller hans utilfredshed med den retning, udviklingen politisk havde taget her i landet. Betegnende er det, at han vedligeholdt forbindelsen med Leonora Christine og Corfitz Ulfeldt, der efter løsladelsen af fængslet på Hammershus tog ophold på Ellensborg (Holckenhavn). Dattersønnen Jens Bircherod fortæller, at Corfitz Ulfeldt aflagde visit hos borgmesteren og hos hans svigermoder Abigael Hasebart i hendes gård, og her så Jens Bircherod Corfitz Ulfeldts »gestalt«. Han var, skriver Jens Bircherod, »i sin omgængelse en høflig og bekvem mand«.

Vi har en kopi af et brev fra Corfitz Ulfeldt til Thomas Brodersen, dateret Ellensborg og skrevet dagen før Ulfeldt drog ud på sin skæbnesvangre udenlandsrejse. Brevet omhandler skiftet efter svigermoderen, fru Kirsten Munk. Ulfeldt ville have borgmesteren til at gennemgå og revidere nogle fogedregnskaber og gav ham derfor fuldmagt til at optræde på hans vegne. Godt et års tid efter, søndag den 2. august 1663, kunne Thomas Brodersen i Sct. Knuds kirke påhøre taksigelsesbønnen for, at Corfitz Ulfeldts forræderi var blevet opdaget.

Ulfeldt var ikke den eneste, der i disse år opsøgte Thomas Brodersen i forretningsanliggender. I februar 1665 passerede den svenske konges farbroder, hertug Johan Adolf, Odense på sin rejse til Tyskland. Han besøgte da Thomas Brodersen for at tale med ham om noget svensk gods på Fyn, han havde købt, formentlig de svenske Bielkers gods.

Hvor meget Thomas Brodersen i disse år har deltaget i rådets møder og i byens administration, er det vanskeligt at sige noget om, da rådstuebøgerne for disse år er gået tabt, men ved så vigtige begivenheder i byens liv som ordningen af byens gæld og forhandlingerne

Grev Corfitz Ulfeldt med ægtefælle, forkynder det slyngede skriftbånd over dette kobberstik af J. Folkema, og tilsyneladende er alt også, som det skal være. Men ser man godt efter, kan man til venstre i billedet se skamstøtten over Ulfeldt på Gråbrødretorv i København, og billedet blev da også benyttet i et udenlandsk smædeskraft over rigshofmesteren. (E. Pantou fot.).

med det utilfredse borgerskab er det i alt fald ikke førsteborgmesteren, der er den ledende, men borgmester Knud Jacobsen. Thomas Brodersen var ikke blot en af byens store kreditorer. Også mange adelige og borgerlige skyldte ham penge, og han var i disse år stærkt optaget af at inddrive sine udestående fordringer. Selv var han kommet godt gennem krigen. I 1657 var han i skattemæssig henseende den højst ansatte borger og i 1662 den næsthøjeste.

Som nævnt døde han den 15. november 1665. Jens Bircherod fortæller, at der var gråd og klage over morfaderens død »iblandt den gemene almue og særdeles byens fattige«. Vi skal ikke lægge for meget i en sådan udtalelse, men den bestyrkes dog af fattigvæsenets regnskabsprotokol, der viser, at Thomas Brodersen i de vanskelige år efter krigen gang på gang tog initiativet til at hjælpe enker og børn.

Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg boede fra 1637 til 1677 i sin gård på den søndre side i Vestergade, og den gik i arv til hans eneste overlevende søn Peder Blanckenborg, den senere rådmand og borgmester.

Efter sin suspension som borgmester havde Knud Jacobsen nok at gøre med at bringe orden i byens og de fattiges regnskaber. 18. marts 1677 døde Knud Jacobsen og blev en uges tid efter begravet i Sct. Knuds kirke.

Et minde om Knud Jacobsens hustru, Mette Clemensdatter, findes i Karen Brahes bibliotek. Det er *Gudfrygtigheds daglige Øvelse*, oversat fra latin af kongelig Majestæts skibskaptajn Peder Pedersen Kerteminde. Den har tilhørt Mette Clemensdatter og efter hendes død datteren Mette Knudsdatter Blanckenborg. Bag i bogen står følgende:

»Denne bog, som havde været min hjertekære gode moders Mette Clemensdatters, og mig har min kære hjertefader Knud Jacobsen foræret mig den med andre flere bøger 1676 den 12. juni. Gud unde mig derudi at læse, så at jeg med fryd udi Herren må indgå. Vi alle i himmerig samles må ved Jesu Christum Amen. Mette Knudsdatter Blanckenborg Jørgen Wichmands«.

Nogle år efter forærede Mette Blanckenborg bogen til bogsamlere Anne Gjøe, og hun har også skrevet sit navn i bogen, der senere kom til Karen Brahe.

Ved borgmester Thomas Brodersens død i 1665 var Knud Jacobsen blevet førsteborgmester. Man skulle imidlertid have en ny borgmester, og nu greb regeringen ind og udnævnte en mand, der var ganske ukendt i Odense; den nye borgmester hed Ewald Carstensen og blev i december 1665 forordnet til borgmester. Hvem han er, vides

ikke, formentlig har han aldrig sat sine ben i Odense. Her gik der i årets slutning rygter om, at borgmesteren i Nyborg, Jens Madsen Rosenberg, var beskikket som borgmester i Odense, »en fornem mand af brav fornuft og conduite«, siger Jens Bircherod. Jens Madsen blev dog først borgmester i februar 1666 og efterfulgtes samme dag i Nyborg af Ewald Carstensen, der dog heller ikke kom til at virke der.

Jens Madsen Rosenberg var godt kendt på Fyn, hvor han i 1639 var underskriver på Nyborg slot. Senere blev han skriver og ridefoged over Nyborg len, rådmand og fra 1659 borgmester i Nyborg, hvor han også drev en ikke ringe købmandshandel og havde en skude i søen. Under svenskekrigene 1657-60 var Jens Madsen en af statens leverandører, og lensmanden på Nyborg slot, rigsråd Otte Krag, roste ham for hans iver, da han havde forstrakt kronen med nogle tusinde daler og var villig til at yde mere. Uden Jens Madsens hjælp havde Otte Krag ikke kunnet skaffe proviant til Peder Bredals skibe. Om Jens Madsen selv har gjort noget for at komme væk fra Nyborg, vides ikke, men han har sikkert med glæde taget imod borgmesterstillingen i Odense. Efter at Nyborg 1664 havde fået en præsident, var der hurtigt opstået kompetencestridigheder mellem ham og borgmesteren.

Jens Madsen erhvervede afdøde rådmand Dines Jensens gård i Overgade på hjørnet af Torvestræde, hvis grund strakte sig gennem hele strædet til torvet.

Odense fik kort efter endnu en borgmester: Knud Knudsen Seeblad. Den 21. september 1667 fik borgmester Knud Jacobsen som nævnt mundtlig meddelelse af kansler Peder Reedtz om, at han med øjeblikkelig virkning var suspenderet som borgmester, og allerede den 1. oktober blev Knud Knudsen beskikket til borgmester i hans sted, og den 8. november sad han for første gang i rådet. I modsætning til Jens Madsen var Knud Knudsen hjemmehørende i Odense, hvor han drev en anselig købmandsforretning. På fædrene side hørte han til en af byens førende slægter. Faderen var købmand Knud Lauridsen Seeblad. Knud Knudsen har formentlig været ansat i faderens forretning, som han har ført videre efter dennes død i 1640. Han drev bl.a. øksnehandel og førte selv sine øksne syd på gennem hertugdømmerne i 1640, men skæbnen var ham ikke god. Ved Altona skød og dræbte han en kvinde med sin pistol. Da det var sket af vanvare, fik han i 1641 oprejsnings- og fredsbreve og lov til at fortsætte sin købmandsnæring. Han kom helskindet gennem krigsårene,

Rigskansler, greve Peder Schumacher (1635–99), der blev adlet under navnet Griffenfeld, er her portrætteret af Abraham Wuchters. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

Griffenfeld gør et noget mindre opvakt indtryk på dette kobberstik af en ukendt kunstner. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

hvor han endogså kunne yde byen lån. I 1644 havde han erhvervet borgmester Frederik Ammerbachs store bindingsværksgård ved Fisketorvet mellem Dansestræde og Nørregade, og han havde samtidig ægtet Inger Andersdatter Scheffer, en rådmandsdatter fra Nyborg. Han lod gården ombygge i 1648, og den blev først nedrevet i 1907.

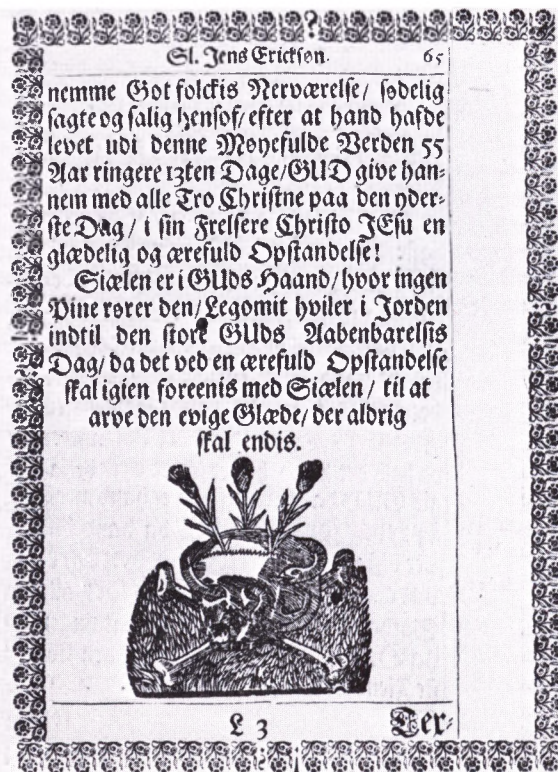
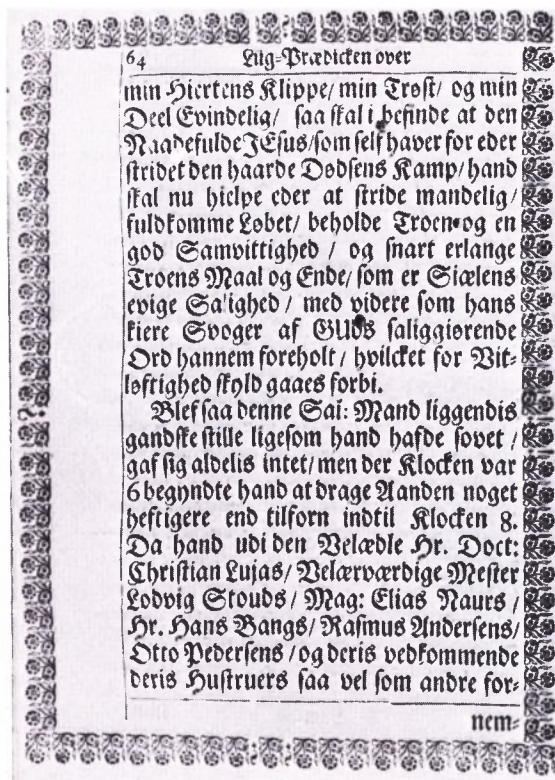
Højesterets dom, der suspendede borgmester Knud Jacobsen, blev afsagt den 14. september 1667, og officiel meddelelse om suspensionen fik Knud Jacobsen af kansleren i kancelliet den 21. september, og den 1. oktober underskrev Frederik III i Glückstadt bestallingen for Knud Knudsen som borgmester; kongen havde opholdt sig i Glückstadt siden begyndelsen af september. Man kan vist roligt gå ud fra, at borgmester Knud Jacobsens modstandere allerede i sommeren 1667 har været klar over, hvad udfaldet af landsdommer Jens Lassens sag mod magistraten og borgmesteren ville blive og også havde udset hans efterfølger, men hvorfor netop Knud Knudsen? Han var ganske vist købmand i Odense og hørte på fædrene side til rådsaristokratiet, men det havde hidtil været skik og brug at være rådmand, før man blev borgmester. Det har formentlig ikke været uden betydning for Knud Knudsen, at han gennem sin svoger, præsident Claus Rasch i Nyborg, havde forbindelse med de ledende mænd efter 1660. I denne forbindelse må særlig Christoffer Gabel nævnes. Han havde bidraget til Claus Raschs fremgang. Muligvis har Knud Knudsen bestukket Peder Schumacher, for den 28. september, to dage før kongen underskrev hans borgmesterbestalling, udstedte Knud Knudsen en »obligation« til Peder Schumacher på 200 rigsdaler. Ved dommen over Griffenfeld i maj 1676 inddrog kongen hans gods og rørlige formue; blandt Griffenfelds papirer lå Knud Knudsen Seeblads obligation.

I sommeren 1677 var Knud Knudsen Seeblad i København, og her døde han den 27. juli. 14 dage efter at borgmesteren var død, førte generalfiskal Christen Pedersen på kongelig Majestæts vegne sag på bytinget mod Knud Knudsens arvinger til betaling af obligationen til Griffenfeld. Knud Knudsens enke, Inger Andersdatter Scheffer, erklærede, at hun, før hun blev stævnet, var ganske uvidende om denne gæld, og da skiftet efter hendes mand endnu ikke var sluttet, bad hun om, at sagen måtte blive udsat en måned, så hun kunne få sin mands lig hjem fra København og få det begravet, og »ikke i denne bedrøvelige tilstand med retten skulle overiles«, men dette blev afslået, og hun blev dømt til at betale beløbet samt generalfiskalens omkostninger.

Maleren Jørgen Roed har på dette billede fra 1800-tallet fremstillet en tænkt situation, hvor sognepræsten i Slangstrup, Thomas Kingo, bringer Griffenfeld et lykønskingsdigt i anledning af sidstnævntes udnævnelse til greve af Samsø. Faktisk skrev Kingo en del lejlighedspoesi. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

Knud Knudsens efterfølger som borgmester blev Jens Erichsen Westengaard. Den 5. december 1677 fik han bestalling som borgmester, og bestallingsbrevet blev oplæst på rådstuen den 4. januar 1678 i overværelse af stiftamtmand Erik Banner, borgmester og råd og borgerskabet, og den 11. januar var han for første gang i embeds medfør i rådstuen. Jens Erichsen var født i 1633 på gården Vestengård i Tvenstrup i Odder sogn. Den jyske bondesøn lærte at læse, skrive og regne af sin moder og kom efter skolegang i Århus danske skole til Fyn som »opvarter« og senere håndskriver hos Markor Rodsteen til Lundsgård. Senere kom han i tjeneste hos rigsråd Mogens Høg på Odensegård, og 1661 blev han underskriver hos stiftamtmand Henrik

Opslag fra sognepræst ved Sct. Knuds kirke Ludvig Stoubs ligprædiken over borgmester Jens Erichsen Westengaard – her om borgmesteren, der i adskillige »fornemme godfolks nærværelse sødelig, sagte og salig hensov, efter at han havde levet i denne møjsfulde verden« siden 1633. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Lindenov. I 1668 blev han efter ansøgning skriver og ridefoged over Odensegård og senere også over Dalum og Sct. Knuds klostres amter. Ved siden heraf drev han nogen købmandshandel, og embederne beholdt han, til han blev førsteborgmester i 1682. Nogle år før han blev borgmester, havde Jens Erichsen ægtet Maren Bang, datter af biskop Niels Bang. Ved dette ægteskab knyttedes Jens Erichsen til byens førende lag, og året efter købte han af svigerfaderen Hollufgård. Den jyske bondesøn blev en hård godsejer. Senere fik han indførsel i Dallund, og i 1689 købte han af sine medarvinger gården Mageløs i Vestergade. Da borgmester Jens Madsen Rosenberg døde i 1682, og inden han blev begravet, indsendte Willum Jensen Rosenvinge et bønskrift, hvori han under henvisning til sin tidligere byfogedbestilling og til sit rådmansembede ansøgte om at blive fremmet til andenborgmester, hvad straks blev bevilget, og den 28. juni blev han introduceret i borgmesterbestillingen af stiftamtmand Winterfeldt.

Willum Jensen Rosenvinge døde allerede i 1684 og afløstes som

borgmester af rådmand Christen Westesen. Han fik lov til at bibeholde tolderembedet. I 1688 blev Christen Westesen rådmand i København, og rådmand Peder Knudsen Blanckenborg rykkede nu op i borgmesterstolen.

Da borgmester Jens Erichsen Westengaard døde i 1689, skrev stiftamtmand Winterfeldt til kancelliet og anbefalede som hans efterfølger byfoged Jens Christensen Schouboe, der havde gjort sig afholdt i byen på grund af sin gode embedsførelse og udøvelse af retsplejen, og et par dage efter forelå bestallingsbrevet, der blev oplæst for borgerskabet den 8. januar 1690. Jens Christensen var konsumtionsforvalter i Odense, inden han blev byfoged, og siden 1681 rådmand Christen Westesens svigersøn. Han blev en stor grundejer i Odense og ejede desuden Margård. Ved periodens slutning var Peder Knudsen Blanckenborg øversteborgmester og Jens Christensen Schouboe andenborgmester.

Af periodens ni borgmestre var de tre indfødte, hvoraf to hørte til de gamle Odense-slægter Rosenvinge og Seeblad. Peder Blanckenborg havde i nogle år været ridefoged og drev en ubetydelig købmandshandel. Han kæmpede hele sin magistratstid med økonomiske vanskeligheder og efterlod sin enke i armod. Hun fik til sidst understøttelse af Gråbrødre hospital. Jens Madsen Rosenbergs og Knud Knudsen Seeblads forretninger var også af ringe omfang i 1660erne. Efter 1660 var målet for regeringen at få folk til øvrighedspersoner, der var vederhæftige og selv havde middel og formue, men det viste sig i løbet af 1660erne og 1670erne vanskeligt at få de rigtige folk. Glansen var gået af disse stillinger, og tendensen gik efter købstadsordningen af 1682 i retning af kongelige embedsmænd, amtsskrivere, toldere og byfogeder, som Jens Erichsen Westengaard, Christen Westesen og Jens Christensen Schouboe. De var alle velstillede, og to af dem blev endog godsejere.

Rådmændene

Under krigen 1657-60 døde rådmændene Erik Jørgensen, Dines Jensen og Herman Hahne, og da freden indtrådte bestod magistraten foruden de to borgmestre, Thomas Brodersen Risbrich og Knud Jacobsen Blanckenborg, af følgende rådmænd: Mads Hansen, Jesper Hansen, Peder Pedersen Lerche og Claus Frederiksen. Tilsyneladende angreb regeringen ikke umiddelbart rådets gamle selvsuppleringsret, for det ser ud til, at nogle rådspladser blev besat på den traditi-

Titelblad fra Ludvig Stouds ligprædiken over borgmester Jens Erichsen Westengaard, trykt i København 1691. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Epitafium i Sct. Knuds kirke over rådmann Peder Pedersen Lerche (1613–83) og dennes tre hustruer og børn, opsat i kirken 1668. Indskriften på latin meddeler, at epitafiet tillige skal minde om Anne Hasebarts første mand, Knud Lauridsen Seebled.

onelle måde inden udgangen af 1660 med byfoged Erik Nielsen og købmand Jørgen Wichmand. I sommeren 1661 døde rådmann Jesper Hansen »meget hasteligen, som han sad og ville iføre sig en ren skjorte«, og den 1. juli 1665 døde rådmann Mads Hansen. Da havde rådmann Peder Pedersen Lerche forladt Odense og bosat sig i København.

I februar 1664 anmodede Peder Pedersen Lerche om at blive fritaget for sin rådmannsbestilling, da han agtede at bosætte sig andetsteds i riget, hvad der da også blev tilladt ham. Den 23. maj 1665 holdt han på salen i sin gård på hjørnet af Overgade og Torvestræde »et stort og kostbart gæstebud«, hvortil alle byens fornemste borgere var indbudt for at tage afsked med den by, hvis driftigste borger han i mange år havde været, og dagen efter fratrådte han sin rådmannsbestilling på Odense rådhus. Den 6. juni forlod han Odense.

Peder Pedersen Lerches oprud til København i 1665 var et stort tab for Odense. Han var da byens største købmand og som nævnt ved takseringen 1662 byens rigeste mand. Forskellige grunde drev ham til dette skridt. Som den erfarne købmand, Peder Pedersen Lerche var, har han forstået, at Odense havde haft sin bedste tid. Det skyldtes dels »de udstandne besværlige krigstider«, men også, at »negotierne (d.v.s. handelen) sammesteds ikke er så fri som tilforn, siden de herlige og store privilegier andre stæder af kgl. nåde er bleven meddelt, hvorudover jeg i denne ringe handel, jeg bruger, mærkelig skade og afbræk befinder«. Med disse udtalelser tænkte han på regeringens stabelstadspolitik.

Formentlig har Peder Pedersen Lerche lettere end Thomas Brodersen Risbrich kunnet forlige sig med statsomvæltningen og dens følger. Et vidnesbyrd herom er en notits hos Jens Bircherod, der den 11. april 1661 fortæller om et besøg hos rådmannen, hvor han blev belært om, at man skulle have respekt for »den høje øvrighed«. Peder Pedersen Lerche havde erhvervet nogle portrætter af kongen og dronningen, og en karl fik besked om at hænge dem øverst i stuen. Jens Bircherod sagde da, at disse portrætter ikke var så kønne som de andre og derfor godt kunne hænge over døren, men fik det svar af storkøbmanden: »Sligt må du ingenlunde sige, men bevise kongens og dronningens contrafeyer ære, hvor du ser dem, thi kongen er den, som næst Gud råder over os alle«. Peder Pedersen Lerche har hurtigt forstået at indordne sig under den nye styreform. At det i absolutismens tidsalder ville være muligt at investere sin kapital med større udbytte i rigets hovedstad end i det nu mere afsides Odense, er en

opfattelse, som han sikkert har fået bekræftet ved sine forbindelser med københavnske kapitalister.

Peder Pedersen Lerches hustru, Anne Hasebart, døde under krigen og blev begravet i Sct. Knuds kirke; ti år efter, i 1668, opsatte han et minde over hendes grav i kirken. Epitafiet blev anbragt over døren til konsistorium.

Der var altså i 1665 flere ledige pladser i rådet, og nu greb regeringen ind og meddelte borgmester og råd, at Mogens Jørgensen Rosenvinge og Hans Wichmand var beskikket som rådmænd, »eftersom vi erfarer, at nogle rådmandsposter i Odense skal ledig være«, og en måned senere udnævntes Peter Børting til rådmand. Peter Børting var tidligere ridefoged på Rantzausholm (Brahetrolleborg) og havde ikke før haft nogen forbindelse med Odense. Grundejer i Odense blev Peter Børting først nu, hvor han tvang sin debitor, postmester Otto von Oesede, til at afstå ham gården i Vestergade, kaldet Mageløs. Om Peter Børting har deltaget i rådets arbejde, vides ikke, da rådstueprotokollerne er gået tabt, og allerede i efteråret 1666 anmodede han om at blive fritaget for sin rådmandsbestalling, da han agtede at bosætte sig i København. Dette blev bevilget, og gården i Vestergade solgte han til ritmester Georg von Proschwitz.

Fra 1665 og indtil købstadforordningen af 28. januar 1682, der medførte en omlægning af købstædernes styre, døde fire af rådmændene, og i samme tidsrum beskikkedes otte nye rådmænd. I november 1666 anmodede som nævnt Peter Børting om at blive fritaget for rådmandshvervet, og inden det blev bevilget, blev byfogeden Willum Jensen Rosenvinge og hans fætter byskriveren Henrik Jørgensen Rosenvinge den 19. december 1666 forordnede til at være rådmænd. Mens Peter Børting var en decideret outsider, var Henrik Jørgensen Rosenvinge og Willum Jensen Rosenvinge så nært knyttet til rådsaristokratiet, som tænkes kan. Begge var rådmandssønner og gift ind i kredsen. Willum Jensen Rosenvinge ægtede stiftsskriverdatteren Kirsten Pedersdatter Balslev, enke efter byfoged Antonius Ottesen Seeblad; Willum Jensen var hendes fjerde mand. Henrik Jørgensen Rosenvinge var gift med Maren Hansdatter, hvis fader var rådmand Hans Ebbesen.

Den 8. juli 1667 blev apoteker Jacob Gotfred Becker rådmand og sad for første gang i rådet den 14. august 1667. Ligesom Thomas Brodersen Risbrich var han slesviger, født i Husum som søn af rektoren for byens latinskole. Becker blev discipel på Svaneapoteket i København og mødte på volden under belejringen. 1664 købte han

Løveapoteket i Odense af dr.med. Christopher Balslev. Det havde til huse i en gård i Overgade. Som tidligere nævnt sluttede Jacob G. Becker sig i 1665 til de utilfredse borgere, men fik snart kolde fødder og trak sig tilbage. Han var en tilflytter, men blev dog forbløffende hurtigt rådmand og fik følgelig kontakt med rådsaristokratiet. I 1673 ægtede han borgmester Thomas Brodersens datterdatter Kirsten Rham. Jacob Gotfred Becker drev foruden apoteket stude- og kornhandel i stor stil og var i sine velmagtsdage en af byens store ejendomsbesiddere.

Som tidligere omtalt blev oppositionens leder i kampen mod magistraten, købmand Christen Hansen Lime, rådmand i 1669. Der gik fem år, inden en ny rådmand blev udnævnt, men i 1674 blev tolderen Christen Westesen beskikket som rådmand.

Den 19. februar 1675 døde den 81-årige rådmand Claus Frederiksen. Han havde spillet en ringe rolle i magistraten siden 1660, hvad måske skyldes, at hans forretning blev lidet betydelig.

Inden den gamle rådmand var kommet i jorden indsendte borgmester Knud Jacobsen Blanckenborgs søn Peder en supplik til kongen om at »forunde« ham »rådmandsplads« i Odense efter afdøde Claus Frederiksen. I sit bønsskrift henviser han til, at han på Hannibal Sehesteds ambassaderejse til Frankrig i 1662 havde nydt den ære »at opvarte Eders kgl. Majestæts taffel«. Det må være foregået i Paris i hertugen af Luyne's palæ på Quai des Grands Augustins nær Pont Saint Michel, som Hannibal Sehested havde lejet til sit og arveprins Christians ophold. Ansøgningen må have fremkaldt behagelige minder hos Majestæten om hans ophold i Ludvig XIVs Paris, for Peder Blanckenborg blev omgående beskikket. Hans bestalling blev læst på rådstuen i juni 1675.

Samme år blev Jørgen Barchhausen rådmand. Han kom formentlig fra Westfalen og havde været købmandstjener hos rådmand Jesper Hansen. I august 1675 blev hans bestalling læst på rådstuen. Den indeholdt dog den klausul, at han ikke kunne kræve noget af borgmester og råds indkomster, førend en af rådmændene døde eller på anden måde opgav sin bestilling.

Den sidste rådmand, der blev udnævnt inden købstadforordningen af 1682, var den fynske præstesøn Niels Lauridsen Gorm, hvis morfader var provst Niels Mule. Købmand Niels Gorms bestalling er fra den 2. februar 1678.

Som omtalt blev antallet af rådmænd ved købstadforordningen 1682 reduceret til tre, og Hans Wichmand, Jørgen Barchhausen og

Indskrift på epitafium over købmand og rådmænd Thomas Balthazar Freithof (1640–91) og hustru i Sct. Knuds kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Niels Gorm måtte fratræde. I 1684 blev en rådmandsstilling ledig, men man gik uden om de tre og beskikkede Niels Gorms fætter, købmand Niels Mule, til tredje rådmænd. Da rådmænd Christen Hansen Lime døde i 1688, indsendte Niels Gorm straks et bønsskrift og anmodede om at måtte »tiltræde sit forrige sæde på rådstuen«, hvad der blev bevilget. Samme år blev også købmand Thomas Balthazar Freithof beskikket som rådmænd. Freithof stammede som Jørgen Barchhausen fra Westfalen og var dennes søstersøn. Han kom til Odense i 1670. Thomas Balthazar Freithof døde i 1691, og tolderen Jacob Christensen Møller ansøgte om at få hans rådmandsstilling, da han havde været tolder i tre år. Tolden var nu bortforpagtet, så han havde intet at leve af. Hans bønsskrift havde påskrift fra stiftamtmand Winterfeldt, der anførte, at det var nødvendigt, at byen blev forsynet med en dygtig mand, og det blev den. Ved periodens slutning bestod magistraten derfor af borgmestrene Peder Knudsen Blanckenborg og Jens Christensen Schouboe og rådmændene Niels Mule, Niels Gorm og Jacob Møller.

De 20 borgmestere og rådmænd, der udnævntes i perioden, kom stort set fra samme økonomiske og sociale miljø som før 1660. Af de 20 var de syv indfødte, resten tilflyttere, hvoraf de to, Jørgen Barchhausen og hans søstersøn Thomas Balthazar Freithof, var indvandrede tyskere. Tilsyneladende helt uden forbindelse med byen er

rådets eneste nordmand, ridefogeden Peter Børtning. Hans rådmandstid var også ganske kortvarig. Jens Madsen Rosenberg blev forflyttet fra Nyborg til Odense, og Knud Knudsen Seeblad og Jens Erichsen Westengaard blev borgmestre uden at have været rådmænd. 12 af periodens magistratspersoner er købmænd, heri er medregnet Peder Knudsen Blanckenborg og Jacob Gotfred Becker. Det nye er, at syv er embedsmænd med kongelig udnævnelse, tre byfogeder, to toldere, en amtsskriver og en byskriver. Karakteristisk er det også, at stillingerne hurtigt blev besat. I flere tilfælde er den afdøde rådmand endnu ikke begravet, før hans efterfølger er beskikket. Nok kommer rådmændene gennemgående fra samme økonomiske og sociale lag som tidligere, men de var ikke så formuende som forrige tiders rådmænd. Ikke så få af dem var insolvente ved deres død, og flere efterlod sig meget lidt som f.eks. Knud Knudsen Seeblad. Svenskekrigene havde udhulet formuerne, og de slette konjunkturer, der herskede stort set i hele perioden, gjorde købmandsvirksomhed til et risikofyldt foretagende. De byrder af økonomisk og administrativ art, der efter 1660 blev lagt på magistraten, gjorde det også vanskeligt for rådmændene at passe deres private erhverv. Det er omtalt, hvorledes nogle af byens driftigste og højst beskattede købmænd som Jørgen Hansen i Nedergade, Hjere Jespersen og Christen Lauridsen Lee holdt sig væk fra rådet.

Byskriveren

Til deres hjælp havde borgmestre og råd byfogeden, der var udnævnt af kongen, og desuden by- og rådstueskriveren, kæmnere, skatmestre, rodemestre m.m. I 1670 fastslog regeringen som nævnt, at borgmestrene havde ret til at udnævne overformyndere, underfogeder, vagtmestre, vejere og målere, bedemænd og »instrumentister«.

Den betydeligste af disse kommunale bestillingsmænd var by- og rådstueskriveren. Han var den fornemste af de personer, der udførte rådets ordre. Han udnævntes oprindeligt af magistraten, men efter enevældens indførelse blev han kongeligt udnævnt og aflagde ed både til kongen og magistraten. Det påhvilede ham at føre alle rådets beslutninger og meddelelser i pennen, ligesom han også fungerede som skriver på bytinget og i rådstueretten. Det er således ham, man møder, når man arbejder med byens gamle protokoller og dokumenter. Byskriveren fik en årlig løn af byen, men hans største indtægt bestod i sportler, d.v.s. gebyrer for skrivning af dokumenter til

private personer som domsudskrifter, skifter, borgerskabsbreve, skøder m.m. Taksten herfor var blevet fastsat i 1649. Byskriveren regnedes for hørende til det bedre borgerskab, og ofte blev han ved ægteskab knyttet til dette. Byskriverens anseelse og betydning var stigende efter 1660, og den kongelige udnævnelse betød en væsentlig forbedring af hans sociale stilling i bysamfundet. Det er betegnende for hans position i byen, at han i Sct. Knuds kirke havde sæde umiddelbart bag ved rådet.

I tiden 1660-1700 havde byen to rådstueskrivere. I 1660 var by- og rådstueskriveren en mand, der fra sin fødsel tilhørte rådsaristokratiet. Det var den odenseanske rådmandssøn Henrik Jørgensen Rosenvinge, der som skriver på Dueholm kloster på Mors havde ægtet den odenseanske rådmandsdatter Maren Hansdatter, og efter at han var blevet byskriver, bosatte han sig i svigerfaderens gård på den søndre side i Vestergade. Sin bestalling som byskriver fik han konfirmeret i 1662.

I 1666 blev Henrik Jørgensen Rosenvinge rådmand og måtte da fratræde bestillingen som byskriver, og det kan ikke have været nogen økonomisk gevinst for ham. I 1672 påstod rådet, at byskriverens løn var mere, end alle rådmændene tilsammen nød for deres bestilling. Hertil kom, at byskriveren var fri for kongens og byens skatter. Lidt købmandsskab havde Henrik Jørgensen drevet, og ved sin død i 1673 var han medlem af købmandslavet. I 1672 havde han, siden han forlod byskriverbestillingen, ikke haft »anden næring og vilkår end brugt nogen ringe avling her for byen«, og hermed hentydede han til Møllegård, som han ejede, og som hans farfader, borgmester Mogens Henriksen Rosenvinge, havde erhvervet i 1579. I 1672 fortæller Henrik Jørgensen, at han nyder skifteskriveriet, som kongen havde forundt ham på livstid. Den 29. december 1673 døde han.

Den ny byskriver, Christen Jacobsen Morsing, blev udnævnt i december 1666. Det var sikkert en stor skuffelse for ham, at hans formand beholdt »skifteskriveriet«, og det medførte, at der blev et spændt forhold mellem de to mænd. Det er forståeligt, at Christen Jacobsen søgte at få kompensation for sit økonomiske tab, og han greb chancen, da skifteskriveren for gejstligheden i Fyns stift, Jesper Pedersen i Jersore, døde i 1668. Christen Jacobsen indsendte straks et bønsskrift til kongen og ansøgte om at få bestillingen, hvad han da også opnåede. Han skulle hjælpe provsterne med »skriften og regnen«, når der var gejstlige skifter. Det var en hårdt tiltrængt hjælp, da det kneb med at få lønnen udbetalt af byen. Ligesom sin formand i

embedet fik han årlig 53 sletdaler samt to ungarnske gylden, der blev sat til 6 sletdaler, men da han selv skulle betale, hvad han brugte af blæk og papir m.m., indså han snart, at han ikke ville kunne ernære sig og sin familie. Følgelig bestormede han borgmester og råd om at få sine vilkår væsentligt forbedret. De var efter hans mening ringere end byskriverens i Nyborg. Han havde ikke blot højere løn, men også fribolig. Borgmester og råd erkendte, at lønnen kun var ringe, når han selv skulle betale papir og blæk, og derfor forbedrede man hans løn, så han årlig skulle have 50 rigsdaler og to ungarnske gylden.

Det varede imidlertid ikke længe, før de to skifteskrivere gik hinanden i bedene. I en udateret memorial beklagede Henrik Jørgensen sig over, at under hans bortrejse fra byen var en datter af slotsskriveren på Bahuus død i huset hos sognepræsten til Sct. Hans kirke, magister Herman Bech, der havde anmodet byskriveren om at forrette skiftet. Det havde han ingen ret til, da gejstlige skifter i købstæderne sorterede under Henrik Jørgensen. Han havde da også nogle måneder forinden efter biskoppens befaling og i overværelse af provsten og to sognepræster forestået skiftet efter Mathias Clausen Bang, og »jeg har ved min Gud og Hellighed i et ganske år og dag ikke fået 20 daler for skifteskrivning i Odense«.

Man kunne ikke forvente, at byskriver Christen Jacobsen Morsing skulle sørge dybt ved Henrik Jørgensens død. Snarere har han følt en vis lettelse, og hurtigt indsendte han et bønskrift til kongen med anmodning om, at skifteskriveriet som aftalt nu måtte gå tilbage til byskriveren. Han anførte, at skifteforretningen »var det bedste af byskriverens bestilling«, og til hans glæde blev det meddelt borgmester og råd, at »skifteskriveriet skulle følge med byskriverbestillingen«, hvad der officielt blev bekendtgjort på rådstuen.

Den forøgede indtægt kom på et tørt sted, for det var stadig meget vanskeligt at vriste lønnen fra magistraten. I sommeren 1672 erklærede Christen Jacobsen, at hans løn i lang tid havde været forfalden, og om foråret havde han fået et løfte på de penge, som nogle borgere havde lovet at betale for at slippe for kæmnerhvervet, men det blev værre og værre i de følgende år. I 1678 var byskriverens resterende løn blevet så stor, at magistraten indkaldte de 24 mænd for ved deres hjælp at løse problemet. Christen Jacobsen havde pr. 31. december 1677 opgjort sit tilgodehavende til 252 rigsdaler. Han havde desuden henvendt sig til stiftamtmand Erik Banner, der i august 1677 havde befalet magistraten at skaffe byskriveren hans tilgodehavende. Byen havde imidlertid ingen penge, og magistraten og de 24 mænd vedtog

da at bruge de 100 rigsdaler som Sidsel Lauridsdatter havde testamenteret til Sct. Knuds kirke, og give kirken en obligation. Resten af den resterende løn måtte vente til »disse besværlige krigstider ophører«. I 1685 var Christen Jacobsens resterende løn ved juletid 285 rigsdaler, og beløbet blev nu udskrevet hos borgerne. Trods byens svigtende evne til at udbetale lønnen, må Christen Jacobsens sportler have været ganske indbringende. I 1682 erhvervede han fire boder på tilsammen 14 fag til gaden, liggende »bag skolen«, nord for det stræde, der løb ud til Horsetorvet, og to år efter var han i stand til at købe den gård, han boede i. Den lå på den nordre side af Vestergade, på hjørnet ved Asylgade. Vi ved god besked om gårdens udseende, da den var blevet synet i 1671. Mod Vestergade var der et gavlhus på fem fag, mens sidehuset, der havde en kælderhals, lå ud til strædet, d.v.s. den nuværende Asylgade. Endvidere nævnes i gården et bryggerhus og et nyt staldhus, der også lå ud til strædet. I gården var yderligere et firefags hus ved brønden. Et femfags hus nævnes under den lille stue og køkkenet. Endvidere var der et hus til gaden, som kramboden var i. Der nævnes også et kammer over bislaget til gården.

Christen Jacobsen Morsing undgik ikke at blive indblandet i striden mellem borgmester Jens Madsen Rosenberg og rådmændene, der bl.a. beskyldte ham for embedsforsømmelse og for at gøre fælles sag med førsteborgmesteren. Man påstod, at Jens Madsen egenmægtigt havde forbedret byskriverens løn med 15 sletdaler årligt, hvad byen slet ikke havde råd til. Både byskriveren og førsteborgmesteren havde deres daglige gang på rådhuset, og det er naturligt, at der opstod et nært samarbejde mellem dem. Om Christen Jacobsen har haft hjælp til sit arbejde, ved vi ikke, men han synes at have oplært skrivere. I 1672 havde han en 13-årig dreng i huset, der »formedelst øvelsens skyld bor hos ham«. Fem år senere påstod byskriveren, at han blev angrebet, fordi han var en fremmed i byen, en omstændighed, der kan have forbundet ham med borgmester Jens Madsen.

Byens arkiv

Byskriveren var også byens arkivar. Både han og førsteborgmesteren havde i deres daglige arbejde brug for byens protokoller og dokumenter samt byens segl. Alt opbevaredes i byens arkiv på rådhuset, der kaldes »byens gemme« eller »rådhusgemme«. Førsteborgmesteren og en rådmænd havde nøglen til det skab, hvor byens segl lå.

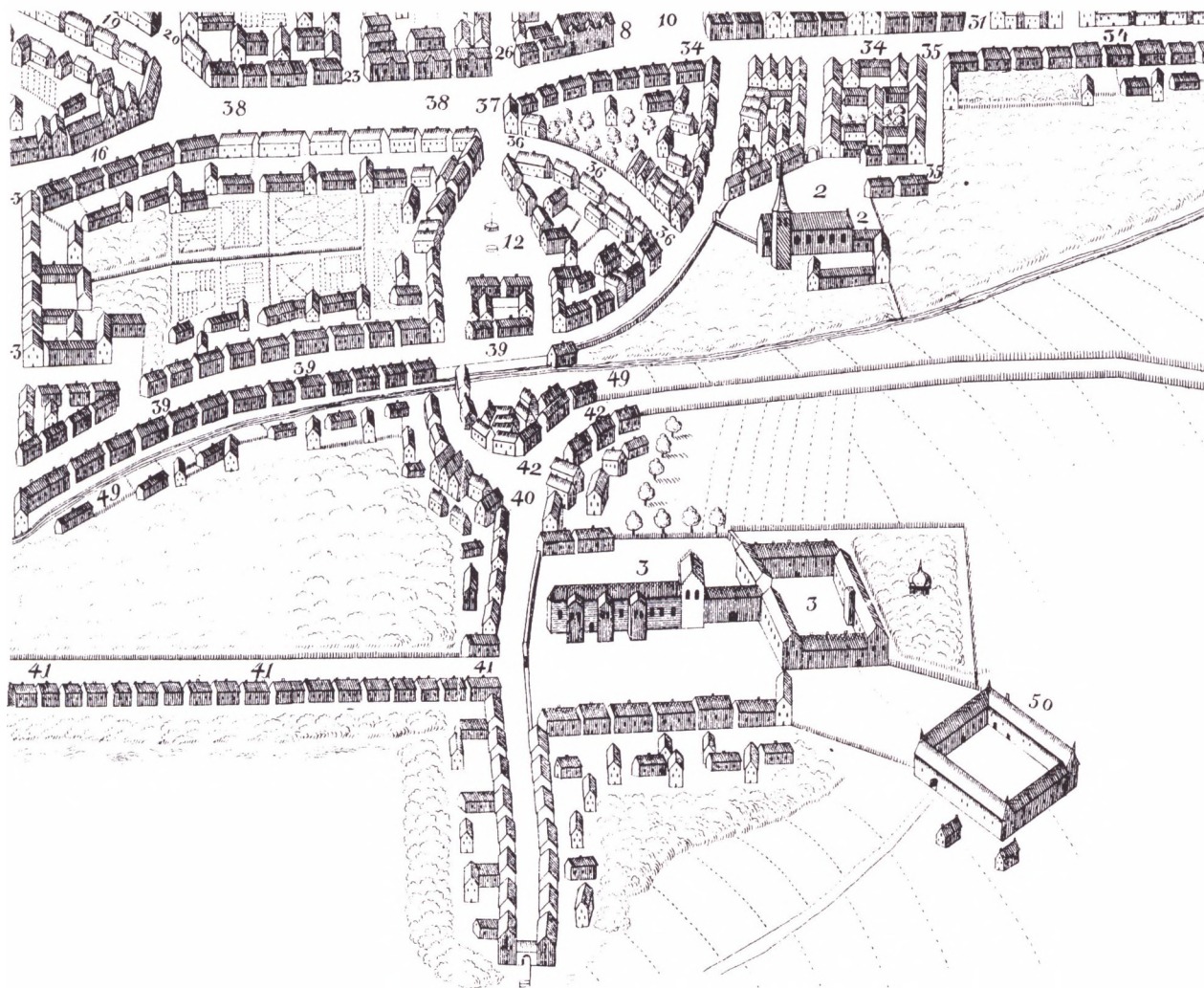
Borgmester Jens Madsen anskaffede sig et, som han havde i sit hus, og om hvilket han påstod, at han benyttede det til breve, der udgik fra borgmester og råd og til at stemple rodesedler med. Odense bys segl viser en mand i fuld harnisk med en krone på hovedet og en fane i hånden og tillige ved siden, men hvem det er, ved rådmændene tilsyneladende ikke. Det var dette segl, som Jens Madsen yderligere pyntede med et dødningshoved.

Arkivalierne var i nogenlunde orden i 1672. Da den kongelige konfirmation på byens vagtordning fra 1635 blev læst på rådstuen, blev den hentet frem »af skuffen i det høje skab nr. 2« og var forvaret »i et knippe signeret F. og havde nr. 46«. Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg forstod, hvor vigtigt det var at holde orden på byens arkivalier. Således anbragte han i »byens gemme« regnskabet for 1665 over indkomsterne af det jordegods, som kongen i 1664 havde givet byen, og da han forlod sit embede i 1667, afleverede han alle kongelige og andre breve i original, ordnet kronologisk. Med brevene fulgte en specifikation, men en egentlig kopibog over indgående breve til magistraten var der endnu ikke tale om. Først i 1672 fastslog en kommissionsdom, at det ville være gavnligt for byen at have en kopibog over de kongelige befalinger og andre breve til byen, og en sådan blev da også anlagt. Der var i 1672 kommet uorden i skifterettens papirer, og borgmester Jens Madsen gav den daværende skifteskriver, rådmand Henrik Jørgensen Rosenvinge, ansvaret herfor. Den omtalte kommission krævede derfor, at skifteprotokollen skulle nummereres og besegles af byens øvrighed. Hvert skifte skulle underskrives af skifteskriveren og den, skiftet vedkom, og de skifter, som var blevet indskrevet, siden Jens Madsen var blevet borgmester, skulle Henrik Jørgensen sørge for at få underskrevet, ikke blot af ham selv, men også af dem, skifterne vedrørte.

Fra 1718 foreligger en specifikation over de brevskeber, der da fandtes på rådstuen; i skuffen under det store røde skab lå alle kærnerregnskaberne fra 1654 og til 1695. I vore dage er kun få af dem bevaret. Rådstueprotokollerne og tingbøgerne lå i »det røde sprinkelskab over gangen«. Vi ved, at den midlertidige tingbog fra 29. juli til 2. september 1672 da var forsvundet. Den midlertidige tingbog blev anlagt i 1672, fordi byfoged og byskriver var indkaldt for Højesteret med alle rådstueprotokoller, bytingbøger m.m. Også tidligere havde kongelige kommissærer lånt arkivalier; i januar 1671 levere de byskriveren i rådstueretten breve og dokumenter, som kommissærerne havde lånt, heriblandt *Den hvide Bog*. Byskriveren havde sidst

set den midlertidige tingbog den 4. juli 1677 på Odensegård hos stiftamtmand Erik Banner, der havde ønsket at se den i anledning af en retssag mellem borgmester Knud Knudsen Seebled og Gunde Fogsdatter, enke efter Christen Lauridsen Lee. Byskriveren havde taget den ud af »byens gemme« og givet den til stiftamtmanden. Den tingbog huskede Christen Jacobsen særlig godt, thi i modsætning til de andre tingbøger havde han aldrig haft noget at gøre med den midlertidige, fordi han i det tidsrum, den førtes, havde været i København, og mens han havde bekostet flere af tingbøgerne, havde magistraten betalt den midlertidige. Efter 4. juli 1677 forsvandt denne tingbog under mystiske omstændigheder, og muligvis kunne borgmester Knud Knudsen Seebled have gjort rede herfor.

Udsnit af Peder Hansen Resens kobberstukne plan over Odense. Sct. Hans kirke og Odensegård (Odense slot) ses ved Nørregade nederst i billedet. Øverst i billedet er det Overgade og Vestergade, der løber fra venstre mod højre. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

9 · Handel og skibsfart

Staten og byerhvervene

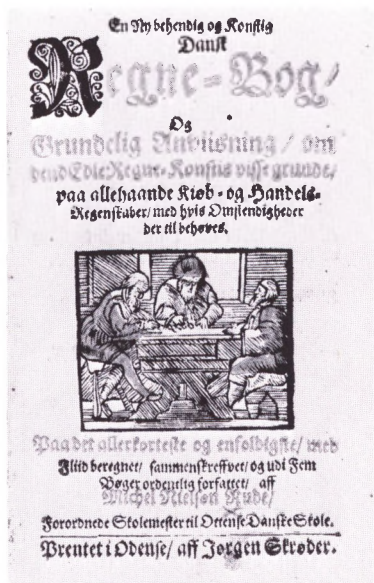
Med enevældens indførelse i Danmark blev København sæde for hof og centraladministration. Den omrejsende konges tid var forbi. Hof og embedsstand, hærens og flådens personale skabte et marked i København, hvor der kunne afsættes flere varer end noget andet sted i landet, ikke alene et marked for almindelige forbrugsvarer, men også for en stigende mængde luksusvarer. Hertil kom, at enevældens hårde skattetryk flyttede pengene til København, og da denne bys købmænd fik hovedparten af leverancerne til det offentlige, uddybedes i højeste grad kløften mellem København og landets øvrige købstæder.

Regeringen søgte på mange måder efter 1660 at fremme landets handel, håndværk og industri, men også disse bestræbelser begunstigede København. Regeringen førte den såkaldte merkantilistiske politik, hvis hovedformål var at skabe en gunstig handelsbalance, og for at nå dette mål oprettede man fabrikker og handelskompagnier. Landets købmænd skulle så vidt muligt på egne skibe bringe varer til og fra Danmark, og håndværk og industri skulle dække landets forbrug af håndværks- og industrivarer. Der genoprettedes et islandsk kompagni, et ostindisk kompagni og et vestindisk kompagni og gaves bevillinger til oprettelse af fabrikker. De fleste virksomheder fik hjemsted i København. Ingen købmand i Odense havde kapital at indskyde i de nye handelskompagnier. At tilstanden var sådan i provinsbyerne, var selvfølgelig ikke ukendt i regeringskredse. Man vidste godt, at de ikke var »i den stand, at de kan købe varer og med penge soulagere (d.v.s. understøtte) landet«. Heri havde kollegiets embedsmænd ret. Så længe landbruget var præget af økonomisk depression, var der ikke mange muligheder for, at købstæderne økonomisk kunne komme på fode, og den økonomiske depression varede ved indtil midten af det næste århundrede. Regeringen søgte også at hjælpe byerhvervene ved at tillade handelsmænd og håndværkere af ikke-luthersk trosbekendelse at nedsætte sig her i landet. Således havde man allerede i 1657 givet portugisiske jøder lejlighed til at

nedsætte sig, men det varede længe, før en jøde slog sig ned i Odense. Det skete først i 1696.

Meyer Levin fra Altona fik da tilladelse til at drive kaffe- og thehandel i Odense. Han havde i 1695 ansøgt borgmester og råd om at få borgerskab som handelsmand. Magistraten var imødekommende og svarede, at såfremt kongen ville tillade det, skulle »ham vederfares, hvad billigt og ret er«. Dog erklærede magistraten til kollegiet, at man ikke fandt det »rådeligt, at flere af den slags folk med deres familier her skulle nedsættes«. Stiftamtmand Schult var også velvilligt indstillet. Ganske vist mente han, at »dersom borgerskabet her i byen var endrægtige og ville gribe sig an til at fortsætte negotien«, var det bedst, at Meyer Levin og hans familie holdt sig væk fra byen, men som forholdene var, anbefalede han, at en eller to jøder nedsatte sig i byen. Foruden at sælge kaffe og the måtte Levin også drive vekselforretning.

Alt tegnede sig således lyst for Meyer Levin, hans kone og ti børn, men da et år var gået, måtte han konstatere, at han havde været veloptimistisk. I Odense var der intet behov for vekselhandel og langt mindre for kaffe og the, hvad man nok heller ikke kunne have ventet i betragtning af, at det første »kaffehus« åbnedes i London 1652 og i Paris 1672, og at kaffe først blev regelmæssigt solgt i Amsterdam i 1690erne. I sin svare nød rejste Levin til Hamburg, hvor han købte specerier, urtekram og vin m.m., som han ville sælge en detail hjemme i Odense. Det vakte opsigt i byen. Stemningen vendte sig imod ham. Magistraten beslaglagde hans varer og anlagde ved bytinget sag mod ham, fordi han solgte andre varer end dem, han havde tilladelse til at forhandle. Tilmed gjorde han det i små partier. Magistraten gjorde Danske Kancelli opmærksom på, at Levins virksomhed var til største skade for byens privilegerede apoteker og byens købmænd, men stiftamtmand Schult fandt, det ville være gavnligt, om de andre købmænd i byen forsynede sig med sådanne varer, som Levin havde hjembragt, og han mente, Levin ved sit initiativ snarere opmuntrede byens købmænd »til at søge deres næring med gode varer« end hindrede deres handel. Over for kongen undskyldte Levin sig med, at han kun havde købt det urtekram, som de andre købmænd ikke førte. Kongen tilgav Levin. De konfiskerede varer blev frigivet, og han fik lov at sælge dem, men ellers måtte han for fremtiden foruden kaffe og the kun sælge de varer, magistraten havde foreslået, nemlig kobber, tinklumper og andre metaller samt tobak og hollandsk mel, og ikke flere jøder måtte nedsætte sig i byen.

Et af trykkene fra den odenseanske bogtrykkervirksomhed, Kingo startede, var skolemesteren i den danske skole, Mikkel Nielsen Rudes regnebog, bl.a. med stykker i handelsregning. Titelbladet var trykt i rødt og sort og forsynet med et træsnit af regnekunstnerne i arbejde. (E. Pantou fot., Odense Universitetsbibliotek).

Meyer Levin var selvfølgelig ikke den eneste fremmede, der i denne periode slog sig ned i Odense. I tiden fra 1679 til 1699 fik 46 fremmede borgerskab. De fleste var tyske og svenske håndværkere, men der er også blandt de fremmede italienske købmænd og til glæde for den bedre del af borgerskabet en franskmænd, der ville ernære sig af »køgeri«, men hvad en skærsliber fra Savoyen ville i Odense, må guderne vide.

Opkøb af korn og smør

Grundpillerne i byens økonomiske liv var købmændene og håndværkerne, der udøvede deres virksomhed i medfør af de privilegier, som købstæderne havde fået i 1661. Købmændene var formidlere af om sætningen med landbrugets produkter som korn, smør og øksne og af varer indført fra udlandet, mens håndværkerne var producenter af ikke-landbrugsvarer.

Københavns begunstigede stilling medførte, at købstædernes købmænd i stor stil henvistes til kornhandelen, og kornet blev således købstædernes betydeligste handelsvare. Masseproduktion af korn i Østeuropa efter midten af det 17. århundrede førte dels til nedadgående priser dels til formindskelse af rigets korneksport. For de kornimporterende lande var Danmark et sekundært marked. Tidligere var dansk korn i store mængder solgt til Holland, men på grund af den katastrofale tilbagegang i den hollandske kornhandel i anden halvdel af det 17. århundrede, der kan skyldes et mindre behov for korn i Syd- og Vesteuropa og en mindre stigning i kornproduktionen i det samme europæiske område, skrumpede dette marked ind. Forbindelsen med Holland ophørte dog ikke for de odenseanske købmænd. I 1668 blev der indlagt en seddel i rådstueretten fra tolderen i Kerteminde med meddelelse om, at »did er ankommet en hollænder, som sig en part i byg og malt vil tilhandle«. Om sommeren 1680 indtog et hollandsk skib under Odense toldsted 800 tdr. havre og 120 tdr. malt til Amsterdam, og samme skipper kom tilbage om efteråret med varer til apoteker Jacob G. Becker, bl.a. otte oksehoveder fransk vin og to halve ahmer spansk vin samt 40.000 mursten. Samme år udskibede Jacob G. Becker fra Kerteminde på et andet hollandsk skib 320 tdr. byg, og året efter indtog et hollandsk skib på 80 læster 1.412 tdr. byg og 470 tdr. malt. Bestemmelsesstedet var Amsterdam, og endnu i 1682 sendte købmand Herman Fyhrsén på et hollandsk skib 1.100 tdr. byg til Amsterdam. Fra 1680erne solgtes kornet til

Norge i stadig større mængder, og for at fremme afsætningen havde regeringen allerede i 1669 lagt told på indførsel af fremmed korn til denne del af riget.

En sådan aktiv udenrigshandel som eksport af landbrugsprodukter var forbundet med store risici på grund af de svingende konjunkturer. Det gjaldt om at sælge til det rette tidspunkt. Kun de færreste af byens købmænd kunne tage del i denne handel. Den var forbeholdt de største og kapitalstærkeste. De var hyppigt på rejse til deres forretningsforbindelser. Som eksempel kan anføres købmand Hans Nielsen Borchersen, der i februar 1668 ikke kunne møde i retten, »eftersom han lå på sin rejse til Lübeck«, og købmand Jørgen Hansen i Nedergade nægtede i 1672 at være sandemændenes formand, »da han lå på rejse til Norge«. I marts 1668 var købmand Henrik Høhne i Norge, og i foråret 1672 og 1675 var apoteker Jacob G. Becker og rådmand Christen Hansen Lime i Holland.

Landbrugsprodukterne blev opkøbt på herregårdene, i præstegårdene og hos bønderne. Særlig herregårdene havde en overskudsproduktion bestående dels af egen avl, dels af bøndernes landgildekorn og dels af tiendekorn. Desværre giver kilderne ikke mange oplysninger om dette opkøb. Det synes ikke ofte at have ført til retssager, og i de sager, der er om gæld, er det tit vanskeligt at afgøre, om gælden skyldes lån eller varekøb. Enkelte godsejere gik uden om købmændene som hofmarskal Christoffer Sehested og landsdommer Jens Lassen. Sehested indførte i sommeren 1668 ved en pommersk skipper tømmer fra Gotland til Nislevgård og lod det udskibe i Klintebjerg. Jens Lassen havde i årene 1674-88 sin egen skipper, Anders Jensen i Nedergade, der sejlede for ham til Amsterdam, Landskrona og Norge, men selvfølgelig benyttede Jens Lassen også købmændene.

Ved opkøbet af landbrugsprodukter synes de odenseanske købmænd i 1660erne og 1670erne at have været udsat for en skrap konkurrence fra købmændene i Fåborg. I 1664 klagede de til borgmester og råd i Fåborg og påstod, at deres næring blev »forklejet«, fordi købmændene fra denne by opkøbte smør i sognene i Odenses nærhed og solgte salt til en meget billig pris. Ti år efter var det galt igen, og sammen med kolleger fra andre fynske byer hævdede de odenseanske købmænd, at købmændene fra Fåborg opkøbte flæsk, smør, rug, havre og boghvede næsten uden for Assens, Middelfart, Odense og Nyborgs porte, ja, helt op på Nordfyn strakte deres fangarme sig. I 1670erne købte rådmand Nåman Lassen i Fåborg korn af baron Putbus på Kørup.

De odenseanske købmænd opkøbte først og fremmest landbrugsprodukter i Odenses opland som f.eks. på Fraugdegård og Rønningesøgård, men sandelig også uden for byens egentlige opland. Rådmand Christen Hansen Lime købte malt af baron Vittinghof på Eskebjerg på Hindsholm, og sammen med købmand Christen Lauridsen Lee og borgmester Knud Knudsen Seebled stod han i forretningsforbindelse med Billerne på Kjærsgård og Billesbølle. Borgmester Knud Knudsen købte smør og rug på Sandholt, mens borgmester Jens Madsen Rosenberg købte korn i Nr. Broby præstegård, og som et kuriosum skal det endelig nævnes, at Knud Knudsen Seebled sammen med sin svoger, præsident Claus Rasch i Nyborg, pr. skib udførte heste fra Nyborg til Reval. Nogle af hestene kom fra Sandholt.

Selv om der hos landbefolkningen herskede en udbredt naturaløkonomi, så var der dog også varer, bønderne nødvendigvis måtte købe. De måtte derfor have noget overskud af landbrugsprodukter at sælge. Det har nok ikke været stort, når de havde betalt deres landgilde og andre afgifter, men alligevel havde denne handel med bønderne betydning for købmændene og ikke mindst for mange af de mindre købmænd, der ikke formåede at købe korn og fodevarer i store partier. Bønder var der nu engang flest af på landet, og de odenseanske købmænds opland var ikke blot hele Nordfyn, men også sognene vest, syd og øst for byen. Odense lå centralt for mange fynske bønder og havde nogenlunde gode vejforbindelser. Oplandet var stort og formentlig med en befolkningstæthed, man ellers ikke fandt mange steder uden for København. En systematisk gennemgang af tingbøgerne i tiden 1667-99 giver da også mange vidnesbyrd om bondehandelens betydning for købmændene. Det kan dog ikke nægtes, at købmændene efter 1679 har været mere forsigtige med at yde bønderne kredit, men det skyldtes regeringens politik. For at sikre sig selv så vel som godsejerne over for restancer hos deres bønder fornyede regeringen den 28. februar 1679 forordningen af 1. maj 1662 om, at al gæld og restance af skatter og landgilde eller forstrækninger til avlingens fortsættelse skulle være forlods sikret og have førsteprioritet, når nogen søgte en bonde til gælds betaling. Årsagerne til bøndernes restancer var først og fremmest misvækst, men også de store skatter og de hyppige gennemmarcher af tropper.

Handelen med øksne var ligesom kornhandelen udsat for store pris-svingninger og nedgang i eksporten, og som noget nyt optrådte hollænderne selv efter 1660 som opkøbere på det danske marked og trængte købmændene ud. Endnu i 1650erne havde de danske købmænd varetaget 54% af øksneeksporten, tyske købmænd 14% og hollandske 32%, men ved århundredets udgang var stillingen den, at kun 39% af øksneeksporten lå i danske købmænds hænder, mens 54% faldt på hollændernes kappe.

Denne udvikling var foruroligende, og Kommercekollegiet fandt sig i 1671 foranlediget til at drøfte øksnehandelens problemer, da denne handel hidtil havde ført mange penge til landet. Værdien af den samlede eksport, der tidligere havde været 900.000 rigsdaler, var i 1670 kun 172.500 rigsdaler. Øksnene, der tidligere var solgt for 30 rigsdaler parret, kostede nu kun 23 rigsdaler pr. par. Kollegiet fandt, at medvirkende til at trykke prisen var tidspunktet for afholdelse af omslagene, d.v.s. markederne, i Viborg og Odense. »Omslaget«, hedder det i betænkningen, »til hvilket gæld betales, og renten gives, holdes i Fyn 20. dags jul i Odense, i Jylland den 24. januar i Viborg«, og det er de provinser, hvorfra de fleste staldøksne udføres. Drivetiden for øksnene er sidst i februar og senest fra den 5. og 6. marts. De fremmede opkøbere, der ikke behøver øksnene før ved omslagstid, tager tiden i agt og foretager intet køb førend i omslagstiden, hvor den fattige sælger »er mest trængt« og må sælge for det, den fremmede byder, og de andre sælgere må »give det samme køb«. Man foreslog derfor at flytte tidspunktet for omslagene, og dette blev fulgt i forordningen af 1. august 1671, da omslaget i Odense blev flyttet til den 24. februar.

Odenseanske købmænd havde før svenskekrigene 1657-60 taget livlig del i studeeksporten. Således havde Knud Knudsen Seebled i 1640erne og 1650erne drevet en stor øksnehandel, som han fortsatte efter 1660. Også andre købmænd gav sig af med denne handel som rådmændene Christen Hansen Lime og Jacob G. Becker, storkøbmanden Hjere Jespersen og amtsskriver, senere borgmester Jens Erichsen Westengaard.

Både købmænd, godsejere og bønder tog del i studeeksporten. Kalvene og de unge okser blev opdrættet hos bønderne og sultede sig gennem vinteren med strå og hakkelse og kaldtes nu »fodernød«. Om foråret sattes de på græs og omtaltes så som »græsøksne«. De opkøb-

tes af købmændene og blev derefter opfodret som »staldøksne« på kronens og godsejernes gårde. Det var dog først i 1623, at det var blevet tilladt købmændene at opkøbe græsøksne og lade dem opstalde. Vi har bevaret en fortegnelse over de stude, som Jens Erichsen Westengaard havde på græs samt flere kontrakter mellem ham og fru Mette Friis til Margård om opstaldning af øksne. I februar 1668 havde Jens Erichsen 14 par opstillet på Margård, og dem solgte han for 23 rigsdaler parret til Peiter Gert af Stade. Om efteråret samme år opstaldede han 25 par øksne på Margård. Her stod de i stalden fra 26. oktober til 12. april 1669. Foderet til dem beløb sig til 4 rigsdaler pr. par. De blev ligeledes solgt til Peiter Gert for 852 rigsdaler. Jens Erichsen Westengaard opstaldede øksne andre steder. I 1664 havde han 66 øksne stående hos rådmand Erik Nielsen, formentlig på Hollufgårds mølle, som Erik Nielsen ejede, og som brændte for ham i 1667. For foderet til dem tog Erik Nielsen tre rigsdaler parret, så der var intet at sige til, at Knud Knudsen Seebled protesterede mod at give seks rigsdaler på Sandholt. Året efter havde Jens Erichsen stude stående på Hollufgård, hvoraf 17 blev solgt til Johan Meyer af Stade for 26 rigsdaler pr. par. Også Christen Hansen Lime opstaldede øksne på Margård, og købmand Oluf Mortensen Kjærulff havde opstaldet øksne på Schelenborg i 1680'erne.

Der var sjældent tale om kontant køb og salg. Som regel gaves kredit i længere tid. Ofte fandt betalingen først sted, når man havde afhændet varerne. I januar 1668 købte Knud Knudsen Seebled 35 øksne af Christen Hansen Lime for 25 rigsdaler parret, i alt 437 rigsdaler og 3 mark. Desuden lånte han penge af Christen Hansen og gav ham en obligation på hele summen 800 rigsdaler, som han for Christen Hansen skulle betale til købmændene Jochum Mathiesen og Jochum Lehmann i Hamburg. Om foråret drev Knud Knudsen så sine øksne til Amsterdam. Han havde mere end 220. Uheldigvis for ham blev han den 11. april arresteret to gange i Utrecht på foranledning af de to hamburgske købmænd, hvilket gav Knud Knudsen et tab på hans øksnehandel, som han anslog til over 1.000 rigsdaler, og hertil kom »despekt« og hans kredits forringelse. Nogle øksne havde han fået 24 rigsdaler for pr. stk., men af 220 havde han måttet sælge en del til 12 rigsdaler pr. stk. og resten til 8 rigsdaler pr. stk. Han var de to købmænd intet skyldig før den 16. april, og pengene skulle betales i Hamburg og ikke i Nederlandene. Dette gjorde Knud Knudsen rede for i et bønnekrift af 26. marts 1669, og da kancelliet var blevet overbevist om, at han havde ret, fik han lov til at gøre arrest i

de to købmænds gods i Danmark, og magistraten fik besked om at sørge for, at enhver i Odense, der skyldte Mathiesen og Lehmann, skulle tilholdes at fremvise deres forretningsbøger. I den anledning stævnedes fire købmænd til bytinget, og det viste sig, at to, Christen Hansen Lime og Christen Lauridsen Lee, skyldte de to Hamburgkøbmænd 1.502 mark lybsk, hvilket beløb Knud Knudsen fik arrest i. Senere kom det til en retssag mellem de to købmænd angående tidspunktet for obligationens forfald, da der kun var en mundtlig aftale mellem dem.

Det normale var, at studene blev drevet gennem hertugdømmerne, men der var også den mulighed at drive dem ud til Slesvigs vestkyst og indskibe dem til Holland. Omkostningerne var større, og spørgsmålet var, om prisen i Amsterdam var således, at det kunne lønne sig. Indskibningen af øksnene nordfra skete ved Hvidding nakke eller ved udløbet i Ribe å, og udskibningen fandt sted i Enkhuizen. Både hollandske, tyske og danske skibe tog del i denne transport. Indskibningen af studene foregik fra åben strand. Dyrene blev drevet ud i vandet og trukket om bord. Knud Knudsen Seeblands »tjener« Rasmus Nielsen drev i 1675 nogle stude for borgmesteren og valgte søtransporten. 11 stude skulle afleveres til Knud Knudsens repræsentant i Amsterdam, resident Christopher Christophersen. Året efter drog Rasmus Nielsen til Holland med 59 øksne. Den 22. marts var han i Middelfart med dem. Han har aflagt et detaljeret regnskab. Studene kom fra Middelfart over Eltang-Foldingbro til Ribe den 26. marts. De 59 øksne kostede i færgpenge fire skilling pr. stk., og i Ribe betalte han i told af hver stud tre rigsdaler. I Ribe blev efterladt 27 stude, der blev opstaldet for otte dage hos Ribes præident. Det kostede pr. par fire mark, og de, der skulle passe dyrene i de otte dage, fik daglig 24 skilling. Desuden var der udgifter til hø. Morgen og aften blev der købt hø og også hø til dyrene under sejladsen fra Ribe, men hertil kom løn til driverne, bropenge i Middelfart og Ribe, drikkepenge til toldere, toldbetjente, toldskriver, færgemand og folkene samt forskellige anskaffelser til skibet som lys, lygte, stænger m.m. Selv krævede Rasmus Nielsen i det mindste 20 rigsdaler »for min umage og store besværing, formedelst jeg der i Ribe måtte blive tilbage for borgmesters skyld, hvilket skadede mig over 200 rigsdaler, at jeg ikke kom til Holland«. Hertil kom så betaling for fortæring i Ribe og leje af en vogn fra Ribe til Odense. Den havde kostet to rigsdaler. I alt beløb hans udgifter sig til 270 daler. Studedrifterne kunne give en ekstra skilling til byens mindrebemidlede borgere. I

Epitafium i Vor Frue kirke over købmand Jørgen Jespersen Møller (1647-94), hustru og hustruens mand i andet ægteskab. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

1678 skulle Peder Fallenkamp føre Vejlegårds øksne til Hamburg, og han ansatte da feldbereder Henrik Hansen som »foderskaffer«. Turen varede tre uger, og Henrik Hansen havde sin egen hest. Lønningen var 20 rigsdaler og frit ophold frem og tilbage. Feldberederen forlangte tre mark daglig.

Vigelsø

Der var en meget nøje forbindelse mellem købmændenes opkøb af landbrugsprodukter og skibsfarten, da langt den største del af kornet og smørret blev ført bort fra Fyn over havet, ligesom de varer, som købmændene førte hjem udefra, for langt den største dels vedkommende kom pr. skib. Transporten over havet var langt billigere end landtransporten, særlig når det gjaldt massevarer, men søtransporten var ikke uden risiko. Havnefaciliteter var derfor af største betydning for købstæderne, men i den henseende var Odense ikke gunstigt stillet.

I 1656 skød kronen Vigelsø i Odense fjord til byen mod at få to bøndergårde. Byen havde imidlertid ingen penge at købe gårdene for, men når man lagde så megen vægt på at erhverve Vigelsø, så hævdede magistraten, at det var »for byens havns skyld«. Byen måtte låne penge til gårdkøb. I februar 1657 lånte den 650 rigsdaler af rådmand Peder Pedersen Lerche til køb af den ene bondegård og 600 rigsdaler af Gråbrødre hospital. Den årlige indtægt af Vigelsø var 66 rigsdaler. Byen var imidlertid i de følgende år hverken i stand til at afdrage eller forrente lånene, og derfor måtte man i 1667 udlægge den halve Vigelsø samt andet jordegods til Peder Pedersen Lerche. Peder Pedersen Lerche måtte dog ikke sælge sin del af Vigelsø, førend den var tilbudt byen for 450 rigsdaler. Samme år om foråret var Vigelsø blevet bortforpagtet for tre år til tolder Christen Westesen.

Til hjælp ved betalingen af brandskatten i august 1658 havde byen købt klæde hos købmand Henning Otte i Hamburg mod en obligation på 560 rigsdaler. Den blev fornyet den 14. januar 1660 til betaling den 13. januar 1663. Da hverken renter eller kapital blev betalt til den fastsatte tid, krævede Henning Otte beløbet hos Peder Pedersen Lerche som en af byens rådmænd i 1658. Ved forhandlinger lykkedes det Peder Pedersen Lerche at nedbringe gælden, der med forfaldne renter nu var 761 rigsdaler, til 500 rigsdaler, som han betalte i Hamburg. Et kongebrev af februar 1669 befalede borgmester og råd at betale 500 rigsdaler til Peder Pedersen Lerche. Som sæd-

vanlig havde byen ikke så meget som en skilling, og man afstod da den anden halvdel af Vigelsø til Peder Pedersen Lerche, hvad de 24 mænd godkendte. Da han i 1671 krævede byen for 76 rigsdaler, som man skyldte ham på den obligation, han havde indfriet hos Henning Otte, blev han tilkendt retten til at oppebære skatten af Vigelsø.

Under Den skånske Krig lovede Peder Pedersen Lerche at forstrække kongen med penge, og derfor skrev han i august 1678 til borgmester og råd og tilbød mod kontant betaling at sælge byen Vigelsø »neden for Ellemose å beliggende«. Tilbudet gjaldt i tre uger. Magistraten svarede, at den og de 24 mænd meget nødig lod øen gå fra byen, da man i sin tid havde erhvervet den »for byens havns skyld«, men det var umuligt inden for den tidsfrist at skaffe pengene »i disse besværlige tider nu borgerskabet sidder i stor betryk«. Man bad ham derfor vise tålmodighed, indtil man kunne betale med jordegods eller rede penge. Et par år efter solgte Peder Pedersen Lerche Vigelsø til Nicolaus Brüggemann til Ulriksholm, og øen kom under denne gårds hovedgårdstakst.

Kerteminde var den naturlige ind- og udskibningshavn for Odense, men man benyttede dog også Odense fjord til sejlads, især efter 1660, da Kerteminde blev stærkt ødelagt under svenskekrigene. Odense havde sin egen skibbro ved Skibhuset, men den var i en så elendig forfatning, at Skatkammerkollegiet i 1668 anmodede borgmester og råd om en forklaring herpå. De trafikerende gav bropenge, så broen nok skulle kunne holdes vedlige. Magistraten undskyldte sig med, at skibbroen var blevet ødelagt under krigen, og så snart man fik midler, ville man lade den reparere. Hvad bropengene angik, så erklærede borgmester og råd, at der kun kom få skibe til broen, og at der slet ikke fandt nogen udskibning sted. Bropengene havde i de sidste år kun udgjort mellem fire og fem sletdaler. Kæmneren opbevarede bropengene, og han mente, man nok kunne få flere bropenge ind, hvis tolderen ventede med at give toldseddel, til bropengene var betalt, men alle anmodninger herom til tolderen havde været frugtesløse. Der gik nogle år, før skibbroen blev repareret, men ifølge kæmnerregnskabet skete det i 1671, og i den følgende tid blev en del af accise- og bropengene brugt til at vedligeholde skibbroen og vippen. Fra og med 1682 fik Stige øget betydning for købmændene. Det skyldtes dels, at borgmester og tolder i Kerteminde Bertram Treven i den grad generede Odense-købmændene, at de ophørte med at bruge denne havn, dels at man i 1682 opdagede løbet i fjorden til Klintebjerg og Stige og fik det kortlagt, og endelig at de 26 største købstæ-

der, deriblandt Odense, fik ret til udenrigshandel i 1682. Skibene sejlede ind til Stige, hvor varerne blev omladet i pramme og ført til Skibhuset, hvorfra de pr. vogn bragtes til Odense ad den ny Skibhusvej, som Christian IV havde tilladt borgmester og råd at lægge gennem Odensegårds ladegårdsmarker. Vejen var ca. fire kilometer lang, gik gennem en skov og var slet vedligeholdt.

Landkommissær Sehested indberettede til Rentekammeret om den stigende aktivitet ved Stige, og gehejmeråd Henrik von Stöcken meddelte ham da, at indbyggerne i Odense, men ikke de, der boede på landet, måtte som tidligere ind- og udskibe de produkter, som de handlede med, og som de brugte, og herom skulle han underrette toldereren og strandrideren.

Byens handelsflåde

Regeringens erhvervspolitik havde også til formål at fremme den danske skibsfart, så landets import og eksport kunne foregå på indenlandske skibe. Man forbød derfor at sælge skibe til udlandet, når de var bygget her i landet, med mindre de var ti år gamle. Handelsflåden var også i støt vækst, særlig da det lykkedes at holde landet uden for de store europæiske krige efter 1688. Den hjemlige skibsbygning tog ikke blot til, men danske og norske redere optrådte som købere ved udenlandske værfter og på de krigsførende landes prisenmarkeder. Årene fra 1688 til 1709 blev den første store gennembrudstid for den dansk-norske handelsflåde. Man har beregnet den danske handelsflåde i 1670 til at bestå af 772 fartøjer med en drægtighed på 7.500 læster og i 1699 til 1.000 fartøjer på i alt 17.000 læster. Den københavnske handelsflåde var absolut dominerende, og af landets samlede toldindtægter betalte København 40-50%. Denne vækst skete på provinsbyernes bekostning, og vi får derfor et helt andet billede, når vi ser på forholdene i Odense.

Vi ved ikke, om byens købmænd ejede skibe i tiden 1660-70. Der er næsten ingen skibslisters bevaret fra dette tidsrum i modsætning til tiden efter 1670, hvor tolderne skulle indsende lister over de hjemmehørende skibe, deres tonnage og skippere samt byggeår, byggested og redere. De er dog sjældent bevarede for Odenses vedkommende.

I 1672 anmodede Kommercekollegiet magistraten om at indsende en liste over skibe hjemmehørende i byen med oplysning om deres drægtighed. Magistraten svarede, at der var ingen skibe med undtagelse af en skude, som sejlede fra Kerteminde og tilbage igen, og at

ud- og indskibning ved Odense var besværligt »formedelst dybets skyld«. Det omtalte skib er »Immanuel«, der var på 18 læster og ejedes af borgmester Jens Madsen Rosenberg og købmand Hjere Jespersen. Det førtes af skipper Peder Jørgensen Vikkelsø, der netop i 1672 fik søpas til det nordenfjeldske Norge, og året efter var han på ny i Norge. I 1673 nævnes to andre redere i byen, apoteker og rådmann Jacob G. Becker og Jens Andersen rebslager. Den første ejede skibet »Fortunen«, der førtes af skipper Matthies von Westen. Det sejlede det forår fra Assens til Bremen, og året efter havde det en tur fra Kerteminde til Hamburg. Jens Andersens skib på otte læster hed »Sct. Hans«. 1675 møder vi en ny reder, købmand Jørgen Hansen i Nedergade, der oprindeligt kun ejede halvparten af skibet, men nu erhvervede den anden halvdel for 366 daler. Skibet lå i Kerteminde, men var i 1675 sejlet til Norge.

Odenses handelsflåde bestod i 1677 af syv skibe på 61 læster. I 1690 var der stadig syv skibe, men læstetallet var faldet til 56. Til sammenligning kan anføres, at den fynske handelsflåde i 1674 bestod af 74 fartøjer.

Den vanskelige indsejling til Odense gjorde arbejdet ved Odense toldsted besværligt. Da Rentekammeret i 1678 ankede over, at tolderen som udgift havde angivet ti rigsdaler til en »tjener«, forsvarede tolder Christen Westesen det med det store besvær, det var, fordi de fleste skibe lå en mil fra byen, og ifølge toldrullen var det hans pligt at være der, så længe der blev lastet eller losset. Da han ikke altid selv kunne være til stede, havde han nydt ti rigsdaler til en tjener, hvad der i virkeligheden kun var en fjerdedel af en tjeners kost og løn. Det blev taget til efterretning.

Redere og skibe under Den skånske Krig

Da Den skånske Krig udbrød i 1675 mistede rederne dispositionsretten over skibene, da de hyppigt blev beslaglagt for at overføre tropper og bringe forsyninger til hær og flåde. Fra foråret 1676 er der bevaret en liste over skibe liggende i Kerteminde, tilhørende Odenseborgere. Det drejer sig om fem skibe, hvoraf det ene, tilhørende rebslager Jens Andersens arvinger, lå ved skibbroen. De øvrige var udsejlet. Hjere Jespersens »Immanuel« og hans og rådmann Christen Westesens skibe var på vej til Norge. Jørgen Hansens skude var sejlet til Odense fjord, og Thomas Hansens og Hjere Jespersens skude var sejlet til Wismar, formentlig med proviant til den danske garnison. Også til

den danske hær i Skåne blev der ført forsyninger. Skibene gik til Landskrona, og udførslen til denne by var toldfri, hvad der blev bekendtgjort fra prædikestolene. Rådmand Christen Hansen Lime udførte hertil 360 tdr. malt, skipper Ove Rasmussen 671 tdr. magasinkorn, og Christen Lauridsen Lees enke afskibede en ladning bestående af 250 tdr. malt, 30 tdr. havre, fire tdr. havregryn, en tønde boghvedegryn, fire skippund flæsk og en tønde mjød. Skibet blev imidlertid losset i København.

Man nærede alvorlig bekymring for, at København skulle mangle forsyninger af brænde og proviant, da sejladsen mellem denne by og Jylland-Fyn var taget af på grund af skibenes beslaglæggelse til andet formål. Stiftamtmand Erik Banner blev derfor i februar 1677 anmodet om at sørge for, at alle skibe i hans amt ved første åbne vande tilførte hovedstaden de nødvendige forsyninger. Rederne blev forsikret om, at disse skibe ikke ville blive beslaglagt, når de kom til København, og at de ville blive konvojeret. At konvojering var nødvendig måtte skipper Peder Jørgensen Vikkelsø sande; da han forlod havnen i Kerteminde med en ladning rug og malt til Bergen, blev hans skib ud for Skagen opsnappet af en svensk kaper og ført ind til Varberg. Der kunne også være andre grunde til, at skibet ikke nåede sit bestemmelsessted. En skude med 800 tdr. byg til København forliste under Lolland.

I november 1677 anmodede Generalkommissariatet om at få en liste over alle skibe hjemmehørende i Odense med oplysning om, hvor de befandt sig, og om de var anvendelige til transport af tropper, heste og korn. Endvidere ville man have besked om deres tonnage, hvor dybt de stak, og hvor mange folk og heste, hvert skib kunne tage. Listen er gået tabt, men vi ved, at der i 1677 var fire skibe uden for Odense samt Jørgen Hansens skib i Kerteminde. Også i 1678 blev der beslaglagt skibe. Admiralitetet skrev til magistraten, at man skulle bruge skibe til at transportere tropper og til at følge flåden som forsyningsskibe. Odense by skulle stille to af de største skuder til kongens rådighed. De ville slippe for lastepenge og få fragten betalt, så længe de var i kongens tjeneste. Skibene skulle sejle til Fredericia og derfra gå med ladning til København. Magistraten kaldte rederne til rådstuen. Det var Christen Westesen, Hjere Jespersen, Matthis Villadsen, Hans Jensen Meier, Ove Rasmussen og Jørgen Hansen. Man meddelte dem, at når disse to skibe kom af sted til Fredericia, var de øvrige fri for beslaglæggelse og kunne sejle, hvorhen de ville, når blot man sørgede for, at København fik sine forsyninger. Udtaget

Tabel 9.1: Udførsel af landbrugsvarer fra Odense 1675-79.

År	Udført til	Vareart	Rug tdr.	Byg tdr.	Havre tdr.	Malt tdr.	Gryn tdr.	Smør tdr.	Flæsk Skip- pund	Mjød tdr.	Diverse
1675	Fremmede steder		–	2.220	–	–	–	–	–	–	40 tdr. æbler
	Mellem rigerne		44	525	906	229	6	–	16	–	
1676	Fremmede steder		–	–	–	–	–	–	–	–	
	Mellem rigerne		810	246	755	2.403	81	22	33	33	16 tdr. æbler
1677	Fremmede steder		–	–	–	–	–	–	–	–	44 tdr. æbler, 320 stykker lammeskind, 4 tdr. nødder
	Mellem rigerne		414	240	392	1.012	25	28	64	15	
1678	Fremmede steder		–	–	424	–	–	–	–	–	16.000 pennefjer
	Mellem rigerne		82	120	1.178	1.679	32	29	15	–	
1679	Fremmede steder		–	1.500	554	–	18	8	10	–	
	Mellem rigerne		–	–	320	538	22	21½	11	17½	40 tdr. æbler, 60 tdr. eddike
I alt			1.350	4.851	4.529	5.861	184	108½	149	65½	

Kilde: Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662–99, Rentekammerets arkiv.

til kongens tjeneste blev Hjere Jespersens »Immanuel«, men da man samtidig havde forlangt, at byen sendte bådsmand til Holmen, havde man taget både styrmand og fire bådsmand fra »Immanuel« med det resultat, at skibet ikke kom af sted. Da Generalkommissariatet erfarede dette, fik magistraten ordre om straks at levere mandskabet tilbage på »Immanuel«. Imens gik man i Fredericia og ventede på skibene, og til sidst skrev Generalkommissariatet til magistraten om ufortøvet at lade skibene afsejle til Fredericia, om nødvendigt med assistance af Det fynske nationale Regiment, hvis skipperne vægrede sig ved at sejle. Den anden skude, man havde beslåglagt, var Jørgen Hansens. Den lå i Kerteminde og havde fået tilladelse til at gå med en ladning til Norge eller København. Tolderen i Kerteminde foreslog, at skibet gik direkte til København med sin ladning, da det ville være et stort tab for Jørgen Hansen, hvis han nu skulle udlosse ladningen og sejle ballastet til Fredericia.

I februar 1679 blev alle byens skibe arresteret. De måtte ikke forlade det sted, hvor de lå, før efter nærmere ordre, hvad magistraten meldte rederne nogle dage efter på rådstuen, men kun tre indfandt sig, nemlig Jørgen Hansen, Matthis Villadsen og Niels Hansen Ker-

Amtmand og hofråd Adolph Hans von Holsten (1630–94) til Langesø og Gelskov i rustning og pelsværkskappe. Kobberstik af J. Haas. (Det kgl. Bibliotek).

teminde. Seks uger efter underrettede landkommissær Erik Sehested magistraten om, at skibene nu var frigivet. De, der var lastet med korn og andre varer, skulle straks afsejle til København og efter udlosning melde sig til Generalkommissariatet. De øvrige skulle sejle til Nyborg og der indtage magasinkorn. Undtaget var en skude, der skulle føre 60 tdr. øleddike til flåden. Jørgen Hansens skib lå lastet med en ladning rug og andre varer til Helsingborg. Efter udlosning der skulle han sejle til København. Endelig fik Ove Rasmussen, der lå med sin skude i Odense fjord, ordre til at foretage to rejser mellem København og Odense med den nyudnævnte amtmands gods.

Kronen havde brug for andet end skibe. Den havde også behov for alle de søfolk, der kunne skrabes sammen. I februar 1677 fik magistraten ordre om at indrullere alle skippere, bådsmand, fiskere og fiskerkarle, der fandtes i byen, og sende listen til hofråd Adolph Hans von Holsten til Gelskov. Såfremt der var nogle, som havde lyst til at tjene på orlogsskibene, skulle de henvises til von Holsten, der ville give dem et par mark i håndpenge, hvorefter admiralitetet ville sørge for besoldning og kostpenge. Dette blev læst på Odense rådhus for borgerskabet, hvorefter magistraten et par dage efter kaldte rederne til sig, for at de kunne anmelde deres søfolk.

Der mødte Karen Jens Andersen rebslagers, Hans og Peder Jensen Meier, der angav at have en skude for Kerteminde, hvortil var hyret to mænd og en dreng fra Kerteminde. Hjere Jespersen, Tønnes og Niels Hansen havde en gammel skude, ligeledes liggende for Kerteminde. På den var hyret en mand fra Kerteminde og en fra Skagen, men de var nu afskediget. Hjere Jespersen anmeldte også en skude, der var sejlet fra Kerteminde til Lübeck, hvor den nu lå. Besætningen bestod af fire mænd og en dreng fra Kerteminde. Jørgen Hansen havde en lille, gammel skude, liggende for Kerteminde. Den var »brøstfældig« og skulle repareres. Der var ingen hyret, men besætningen havde tidligere været en styrmand, en bådsmand samt tre mænd, alle fra Kerteminde. Endelig angav Christen Westesen at have anparter i tvende små skuder og Christen Hansen anpart i en skude uden besætning.

Bortset fra en enkelt, der fik borgerskab som skipper i 1673, er det først i 1690erne under de store søkrige, at folk tager borgerskab i tilknytning til skibsfarten som skippere og besejlingsmænd, men antallet er i en by som Odense såre beskedent, nemlig fire borgere.

Nærmere oplysninger om Odense ud- og indførsel under de internationale krige i århundredets slutning fås i told- og acciseregnskaberne. Desværre er dette kildemateriale meget ufuldkomment, men nogle oplysninger giver det dog om købmændenes handelsforbindelser over havene. Langt den største del af det korn, smør og flæsk, som købmændene opkøbte under deres flittige fart rundt på landet, kunne de hverken forbruge eller sælge til deres medborgere. Varerne blev solgt og udskibet til Nordtyskland, Amsterdam, Norge og København. Udførsel til Nordtyskland betød først og fremmest udførsel til Lübeck. Hertil udførtes mindre partier af korn, desuden fedevarer som smør, flæsk og ost. Her var også et marked for kalve- og lammeskind samt pennefjer. Fynske specialiteter som boghvedegryn og mjød synes derimod ikke at være værdsat syd for Østersøen. Det må have forundret den fynske digter Jens Steen Sehested, der i *Fyens frugtbare Herlighed* hæver den fynske mjød til skyerne:

»Den fynske mjød er herlig,
hun bliver mange mile sendt.
Enhver er lystbegærlig
at få den søde honning-tår,
som russ og nordmand priser,
fordi hun klar i glasset står
og spansk vins farven viser«.

Til gengæld satte man pris på de fynske æbler. Man studser over en eksport til Lübeck af gammelt kobber og messing, men alt har en forklaring, og den finder vi i et brev, som kobbersmed Claus Andersen i 1686 skrev til Rentekammeret. Han ansøgte om tilladelse til at udføre en del gammelt kobber og messing til Lübeck, og begrundelsen var, at hans kunder af mangel på rede penge betalte ham for hans arbejde med gammelt kobber og messing, og da der ingen kobbermølle var på Fyn, var han nødsaget til at sende det til Lübeck for at få det bearbejdet og udhamret til plader. Det kunne Rentekammeret forstå, og han fik tilladelsen mod at indføre et tilsvarende kvantum nyt kobber og messing. Handelen med de andre nordtyske byer indskrænker sig til Wismar. Som regel var skibene ballastede ved sejladsen derfra. Dette var også tilfældet for flere skibe, der sejlede til Lübeck. Større betydning havde skibsfarten på Flensborg, og i 1690erne var der en del forbindelse med Eckernförde. Udførsel af

korn til Hamburg var sjælden. I sejladsen på Lübeck tog byens egne skibe trolig del i modsætning til transporten af korn til Amsterdam. 1692 afsejlede tre skibe med ladninger til Amsterdam, i alt 2.780 tdr. byg og 205 tdr. boghvede. Transporten foregik på skibe fra Holland, Reval og Stade. Året efter indtoges ligeledes tre ladninger til Amsterdam, 3.172 tdr. byg og 200 tdr. havre samt lidt flæsk, smør, boghvedegryn og ærter. De tre skibe hørte hjemme i Sønderborg, Skien i Norge og i Helsingborg. Det sidste var det største på 55 læster.

Til gengæld veg byens skibe ikke tilbage for Norgesfarten. Man sejlede ikke blot til Frederiksstad, Drammen, Kristianssand og andre steder i det sydlige Norge, men gik så langt mod nord som til Bergen og Trondheim. Store mængder af malt udførtes og også fedevarer samt mjød, thi i Norge vidste man:

»Hun går så glat og rinder ned
i kunkelpibens rende,
at førend man der selv af ved
man falder overende«.

Da den engelsk-hollandske forbundstraktat af 1689 indeholdt forbud mod al skibsfart på de neutrale lande, frygtede regeringen for kornforsyningen til det nordlige Norge og gav indbyggerne i Bergen og Trondheim lov til, at deres skibe, når de var sejlet med fisk til Østersøen, måtte tage korn tilbage mod en rigsfort af hver tønne, og fremmed rug måtte indføres til de to byer mod 2 mark 4 skilling pr. tønne. Til gengæld var indbyggerne i disse to byer forpligtet til at modtage rugen fra Danmark og altid sælge den danske rug. Om denne bestemmelse har haft nogen indflydelse på Odenses korneksport til Norge, kan desværre ikke afgøres, da udførslen til Norge og provinserne er slået sammen. Men mens eksporten af korn til Norge og provinserne i 1689 var 3.103 tdr., var den i 1690 2.978 tdr.

Fynsk mjød trængte længere frem end til Norge. Også islændingene forstod at værdsætte denne drik. Flere gange sælges mjød til Det islandske Kompagni, og i 1685 sendte borgmester Christen Westesen 16½ tønne mjød til København, hvor dette parti blev indskibet til Island. En enkelt gang vovede byens hattemagere et fremstød og sendte 3½ dusin hatte til Norge. En enkelt gang omtales en afsejling til den nordlige del af Østersøen, en ladning byg blev sendt til Stockholm.

Der har bortset fra København næsten ingen forbindelse været med det øvrige Sjælland. En enkelt gang solgte borgmester Knud

Knudsen Seeblad smør til en købmand i Slagelse. Forbindelsen med København var livlig. Når der i toldregnskaberne tales om udførsel til provinserne, er det hovedsagelig til København. Det var købmændenes opgave at forsyne København med korn og alle slags levnedsmidler, og transporten af magasinkorn til København var ikke uden betydning, men det kan ikke nægtes, at skibene undertiden gik ballastet hjem. De varer, man kunne få i København, kunne man også købe i Lübeck. Der var også tale om levering af fedevarer til admiralitetet og til handelskompagnerne. Man satte pris på »billigt flæsk fra fynske skipper«.

Der var ikke mange købmænd i Odense, der formåede at udnytte de gode konjunkturer i 1690erne, men det forstod Jørgen Hansen i Nedergade og Hjere Jespersen. Sidstnævnte sendte i 1692 sit skib »Justitia« på 20 læster til Wismar, hvor det indtog ladning til Amsterdam, og derfra skulle det med ladning tilbage til Kerteminde og andre steder i Hans Majestæts riger og lande. En driftig købmand var også apoteker Jacob G. Becker, men han kom aldrig over det økonomiske krak, han fik i 1675, og han gik ikke af vejen for spekulation i korn. I 1687 sluttede han kontrakt med borgmester Ross i Fredericia; Ross solgte til Becker 500 tdr. rug, der lå i Rostock, og Becker solgte

Tabel 9.2: Udførslen af kornvarer fra Odense 1681-99.

År	Rug	Byg	Kornsort			Fremmede steder	Udført til		
			Havre	Malt	I alt		Holsten	Norge	Kongeriget
			tdr.				tdr.		
1681	221	1.771	875	1.531	4.398	2.086		1.962	350
1683	306	1.043	4.150	1.285	6.784	1.532		1.819	3.433
1684	1.964		1.076	1.214	4.254	380		1.561	2.313
1686	643	931	2.579	2.096	6.249	897		2.706	2.646
1687	604	131	914	1.837	3.486	508		1.896	1.082
1689	756	124	1.145	1.349	3.374	271			3.103
1690	276	145	1.217	1.706	3.344	366			2.978
1691	1.419	231	503	1.876	4.029				4.029
1696	3.228	1.901	395	2.814	8.338	1.177			7.161
1697	1.745	2.092	115	1.622	5.574	38	2.044		3.493
1698	877	1.188	250	1.746	4.061		280		3.781
1699	281	850	320	1.385	2.836	747	123		1.966

Kilde: Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662-99, Rentekammerets arkiv.

til Ross 1.200 tdr. byg at levere i Kerteminde. Men Becker fik ingen rug i Rostock, da partiet var gået til Frankrig, og Ross fik ingen byg i Kerteminde, men 400 tdr. malt. Becker undskyldte sig med, at kornet ikke var aftærsket; han kunne først levere byggen til jul. Resultatet blev en drabelig proces med inddragelse af diverse vekslere og deres transporter til købmænd i København, Hamburg og Lübeck, samt lensgreve Wedell.

Ovenstående tabel viser udførslen af kornvarer fra Odense 1681-99.

En sammenligning mellem kornudførslen fra Fåborg og Odense viser, hvilken rolle Fåborg spillede i kraft af sin beliggenhed.

Tabel 9.3: Udførslen af korn fra Fåborg og Odense 1683-1699.

År	Fåborg tdr.	Odense
1683	5.660	6.784
1690	7.135	3.344
1697	4.256	5.575
1699	3.801	2.836

Kilde: Aage Fasmer Blomberg: Fåborg bys historie, I, s. 234.

Man kan ikke af toldregnskaber og accisebøgers angivelsestidspunkt for afsejling og oplysning om ankomsthavn med 100% sikkerhed gå ud fra, at så afsejlede de også til det fastsatte tidspunkt og kom til bestemmelsesstedet. I 1679 skulle to skippere til Bergen med malt, havre, byggryn og flæsk. Undervejs ændrede de kurs og afleverede ladningen i Amsterdam, fordi de havde hørt, at den ikke kunne sælges i Norge. I 1684 anmeldte Jørgen Hansen en ladning til Bergen bestående af rug, malt og flæsk, men skibet blev losset i Kristianssand, og på hjemvejen til Kerteminde forliste det. I november 1680 blev et skib lastet i Kerteminde med byg, smør, mjød, gryn, flæsk, kød, gåsekød, æbler og hvidkål, bestemt til København. Uheldigvis faldt vinteren tidlig ind, så skuden blev liggende i Kerteminde og kom først til København i februar 1681.

Det var heller ikke alle skippere, der var pålidelige. Jens Lassen fragtede et skib, der lå i Odense fjord. Skipperen, Hans Christoffer Wardinghausen af Rudkøbing, påtog sig at føre 28 hele og 40 halve ottinger smør til København samt en tønne torsk; men i stedet for at

gå direkte til København, sejlede skipperen i godt sommervejr hjem til Rudkøbing, og der blev han længe, og ingen tog sig af smørret, der blev udsat for »solens hede«. Fra Rudkøbing sejlede skipperen med korn til Eckernförde. Den 1. juli kom han tilbage til Odense. Man fandt da smørret stående i tønder på dækket, og et syn konstaterede, at der kunne skrubes 32 ottinger sammen, som dog var utjenlig til folks bespisning.

Indførsel over Odense toldsted

Købmændene levede ikke blot af at købe bøndernes produkter og udføre dem. De indførte også varer, som de solgte til bønderne og andre på landet samt til deres medborgere. Importvarerne blev hentet i Lübeck, Flensborg, Hamburg, Norge og København. Amsterdam spillede dog efterhånden en mindre rolle. At landbrugets vilkår var ringe, og at bønderne for en stor del var selvforsynende, begrænsede selvfølgelig importens omfang. En stor del af borgerne udgjordes af mange små købmænd og håndværkere, små bestillingsmænd, tjenestefolk, daglejere, kvinder, der ernærede sig ved spinden, vævning og syning samt enker, hvis forbrug ikke har haft særlig stor betydning for omsætningen, men når man ser på en række importvarer, så må man konstatere, at der har været en lille velstående overklasse af storkøbmænd, embedsmænd og gejstlige, der sammen med præsterne på landet, godsejere, forpagtere og fogeder har haft et varebehov ud over det almindelige. De fleste varer blev hentet i Lübeck, Hamburg og i mindre grad i Flensborg. Vigtige artikler var tag- og mursten, som man dog også indførte fra Eckernförde. Da der var meget lidt byggeri i Odense i denne periode, er formentlig den største del af mur- og tagstenene blevet solgt på landet. Af andre importvarer må nævnes grovvarer som jern, tjære og hamp. Hertil kom en mængde kolonialvarer og krydderier, salt, farvestoffer, nürnbergkram, glas og tobak, ja, fra Lübeck indførtes endog »gipsbilleder«. I importen fra Lübeck deltog næsten alle byens købmænd. Der er bogstavelig talt ingen import fra andre steder ved Østersøen, bortset fra at der i 1690erne indføres kalk fra Gotland. Fra Hamburg fik man de samme varer, men især tekstiler og engelske varer, og en række købmænd fik silketøjer fra Hamburg. Særlig apoteker Jacob G. Becker havde som studehandler og kornkøbmand livlig kontakt med Hamburg. Ved juletid 1693 var han i Hamburg og forhandlede uden resultat i fire-fem uger med sine kreditorer. Da han rejste hjem, arresterede de

ham fire mil fra Hamburg i Elmshorn og førte ham tilbage til byen, men ved Altona gav Becker sig under øvrighedens beskyttelse og anlagde sag mod kreditorerne. Også fra Amsterdam kom en del forskellige varer. Vi ved, at Hans Viis og Christen Hansen Lime importerede fra denne by, men særlig gjaldt det Hjere Jespersen og Jacob G. Becker. I 1683 fik Hjere Jespersen en ladning fra Amsterdam bestående af 10.000 mursten, 2.000 røde tagsten, fire læster stenkul, to tdr. sild, 300 pund svesker, 100 pund anis, 150 pund rosiner, 100 pund korender, 100 pund puddersukker, 150 pund mandler, 25 pund ingefær, 50 pund risengryn, 50 pund harpiks, farvestoffer m.m. Man fik også løg og hvidkål fra Holland, og apoteker Becker fik rhinskvin, spansk vin, champagne, sild, apoteker- og kolonialvarer samt specerier.

Ikke blot toldregnskaber og accisebøger oplyser om handelsforbindelsen mellem Odense, Lübeck, Hamburg og Amsterdam. Yderligere oplysninger giver tingbøgerne. Handelen foregik nemlig i stor udstrækning på kredit, og tingbøgerne vrimler med sager angående forfaldne gældsbreve, der i mange tilfælde er blevet transporteret videre. Det var ikke i København, men i Lübeck og Hamburg, købmændene havde deres løbende kreditter. De fleste købmænd skyldte penge i Hamburg og Lübeck, når de døde, og udlæg til disse kreditorer i løsøre og ejendomme er der mange eksempler på i tingbøgerne. Ofte havde de lübeckske og hamburgske købmænd deres »tjenere« eller agenter i Odense, eller de selv kom, boede hos deres forretningsforbindelse eller var deres gæst, som Daniel Kettel af Lübeck, der stod fadder til købmand Niels Christensens datter. Også fra Norge kom købmandstjenere til Odense. Den driftige kommerce direktør i Bergen, Jørgen Thormøhlens »tjener« døde i 1686 i Odense. Han boede da hos skipper Peder Vikkelsø; Jørgen Thormøhlen bad sin gode ven skipperen, til hvem han solgte tran, om at sende, hvad der var af breve og dokumenter, til en anden af hans »tjenere«, der var i København.

Fra Norge var der en betydelig import. Fra Bergen fik man tørfisk, sild, torsk, sej, laks, tran samt multebær og tyttebær. Lidt af fisken gik fra Odense videre til Lübeck. Fra de sydnorske havne kom tømmer, jern og kakkelovne. Fra København fik man de samme varer som fra Lübeck, men det hændte, at skibene kom ballastet fra København. Man hentede her kolonialvarer, specerier og manufakturvarer. I en ladning nævnes bl.a. 10.000 hægter og 8.000 synåle.

Ikke mindst hentedes her fransk vin, i 1685 54 oksehoveder. For-

bindelsen med det øvrige Danmark var ringe. Importen indskrænkedes sig til sild fra Ålborg, flyndere, rokker, kuller og hvillinger fra Skagen samt en del kalk fra Mariager.

En del varer førtes til Odense over land, hyppigst over Assens, meget sjældent over Fåborg og Middelfart. Varer fra Hamburg kom over Assens. Christen Hansen Lime fik silkevarer den vej, og Peder Pedersen Lerche fik to oksehoveder fransk vin. De kom ad landevejen fra Fredericia. Man undrer sig over den store vinimport. Den største vinimportør var apoteker Jacob G. Becker, der også forsynede andre handlende med vin som apoteker Friedenreich i Ålborg. Apoteker Becker havde den fordel frem for de andre, der forhandlede vin, at han som andre apotekere uden for København fra 1690 måtte indføre årligt til apoteket uden konsumtionsbetaling et oksehoved fransk brændevin, et oksehoved fransk vin og et halvt oksehoved vineddike. Konkurrencen var i alt fald så skrap, at det i 1672 siges om borgmester Jens Madsen Rosenberg, at han har næsten ingen handel at leve af, »siden han sin vinhandel og udtappen måtte aflade«, fordi nogle, som havde anden god handel, også gav sig til at sælge vin, og fordi nye var kommet til og solgte vin.

I 1690 løb 57 skibe ind ved Odense toldsted og 45 skibe var udgående. Langt de fleste hørte hjemme i Odense og Kerteminde. Skibe hjemmehørende andre steder deltog selvfølgelig også i sejladsen på Odense som skibe fra Sejro, der årlig bragte kalk fra Mariager, og skibe fra Læsø og den svenske Kattegatkyst, der bragte norsk tømmer, tjære og birkeved. Skibene var små. Kun ni var i 1690 over ti læster. Det største var 23 læster og hørte hjemme i Frederikshald. Om vinteren lå skibene i havn, men stak til søs ved forårets komme. Sejladsen kulminerede i maj-juli, og de sidste skibe kom i havn i november-december, inden frosten lukkede vandene. De sidst ankomne skibe kom regelmæssigt fra Lübeck med de sidste forsyninger til vinteren.

Regeringens manufakturpolitik

I hele perioden fulgte regeringen i sin handels- og industripolitik de merkantilistiske principper. Ivrigt arbejdede man på at oprette manufakturer, men faktisk nød kun København godt af disse bestræbelser. I 1687 fik alle stiftamtmande besked om, at borgerne skulle sørge for, at der oprettedes en eller anden industri i deres by. Det kunne

være jern eller andet metal, læder, tobak eller andre manufakturer, men det kom der i alt fald intet ud af for Odenses vedkommende. Ganske vist fik Marcus Levin, der drev tobaksspinderi i Nyborg, efter ansøgning lov til at nedsætte sig i Odense, men han forblev i Nyborg. Man gjorde sig dog stadig forhåbninger om at se industrivirksomheder i gang i Odense, og efter kraftigt tryk udefra indkaldte magistraten i 1699 de 24 mænd og bad dem om at anvende al deres energi på at få udlændinge til at slå sig ned i byen og anlægge manufakturer. De 24 mænds interesse synes ikke at have været stor. Ti af dem udeblev eller undskyldte sig med sygdom. Resten vedtog at sende en af dem til Holsten for at forhøre, om der var nogen, der kunne tænke sig at oprette en kort- eller kniplingsmanufaktur i Odense, og dermed var den sag begravet. De københavnske manufakturers produktion skulle imidlertid gerne afsættes, og derfor gjorde man sig ihærdige anstrengelser for at få købmændene til at aftage produkterne, men det var de meget imod, fordi de københavnske produkter gennemgående var for ringe og for dyre. Hele denne manufakturpolitik satte ind fra 1665, og allerede tre år efter kom der forbud mod indførsel af fløjls-, silke- og gyldenklæde. Det overhørte købmændene i Odense, så forbudet blev atter i 1681 indskærpet toldereren, og det gentog sig nogle år senere. Kommercekollegiet krævede samtidig, at købmændene skulle overtage den indenlandske produktion og henviste til, at silkemanufacturet i København havde alle slags fløjls- og silkestoffer, og i Børnehuset fandtes al slags klæde og baj, en art stof, og man nævnte en række købmænd i København, hvor der kunne fås sy- og knappenåle, tovværk, hatte og handsker m.v. Kommercekollegiet måtte imidlertid i 1687 konstatere, at ingen købmand i Odense havde indfundet sig på silkemanufacturet for at købe silke og andre varer. Magistraten svarede, at den havde foretaget undersøgelse hos købmændene og kræmmerne og ikke fundet forbudte varer. Om rigtigheden heraf synes man at have tvivlet i kollegiet, og derfor ansatte man i 1688 Søren Knudsen som inspektør. Hans opgave var at undersøge, om der var udenlandske manufakturer hos købmændene. Det forekommer temmelig naivt af Kommercekollegiet. Søren Knudsen Ballov var nemlig købmand og borgmester Jens Madsen Rosenbergs svigersøn, så det er ikke sandsynligt, at hans inspektion ville blive særlig effektiv. Man forbød endnu engang i foråret 1688 salg af udenlandske silkevarer, og man krævede en garanti af købmændene om at tage og handle med silkestoffer fra manufakturværket i København. Magistraten erklærede, at købmændene ikke tog silkestoffer hjem fra Kø-

benhavn, fordi der ikke var noget salg af silkevarer i Odense. De, der brugte disse stoffer, købte dem uden om købmændene, og den kredit, som silkemanufakturværket gav på tre måneder, var for kort, da man næppe kunne regne med at få varerne solgt inden for dette tidsrum. Vi ved fra andre kilder, at der kom udenlandske silkestoffer til købmændene, men det, der var galt med de indenlandsk fabrikerede, var kvaliteten og prisen. Den stakkels Søren Ballov blev nødt til i 1690 at købe silkestoffer hos silkemanufakturværket for 589 rigsdaler, og i 1691 blev han dømt til at betale restsummen plus rente og brevporto.

Krambod-, torve- og markedshandel

En stor del af de varer, som købmændene indførte, blev solgt i kramboderne og på markederne. Det var dog ikke alle købmænd, der havde en krambod. Man skelnede mellem tre hovedgrupper af varer: Kramvarer, der bestod af tekstiler, kolonialvarer og isenkram. Specerier, der omfattede krydderier og farvestoffer, og det var disse to varegrupper, der fandtes i kramboderne. Den tredje hovedgruppe var grovvarer som tømmer, metaller og landbrugsprodukter, og købmænd, der udelukkende handlede med sådanne varer, behøvede ingen krambod. I periodens slutning spores en begyndende specialisering. Der nævnes f.eks. krus- og glashandlere, lærreds- og tavoletkræmmere (bissekræmmere), ja, en af byens købmænd, Henrik Høhne, specialiserede sig som frøhandler og havde et frøkammer med et lager, vurderet til 137 rigsdaler.

I kramboden foregik handelen i stor udstrækning på kredit, hvad tingbøger og skifteprotokoller vidner om, og det er tit og ofte ganske ringe beløb, det drejer sig om. Alle kunne ikke være lige vederhæftige, og i skifterne skelnes derfor mellem vis og uvis gæld. Ingen af købmændenes regnskabsbøger er bevaret, men skifter og tingbøger vidner om, at de har eksisteret. I et skifte nævnes »den Viborg bog« og »Svendborg bog«, og i et andet skifte »den jydsk håndbog«, »den fynske hovedbog«, »den jydsk clade« og »den fynske clade«. I et særligt rum i sin gård på Fisketorvet havde Knud Knudsen Seebled sin krambod, hvori der var en boddisk, en reol og et par »futteraler« med henholdsvis 30 og 24 skuffer. Af inventaret nævnes et par skåle til en skippundvægt, en sigte og en garnvinde. Ved siden af kramboden lå købmandens kontor, hvor der stod et »skrivekontor« med syv skuffer samt to parykblokke. Henrik Werchmeister havde en krambod af »fyrrebrædder«, og deri stod et skuffebord med 24 skuffer og et

par kramkister. Også Hans Wichmand havde en »bodstue«, og i Niels Mules krambod var der en stor morter af kobber med en jernstøder og desuden et par messingvægtskåle. Nogle kramboder kunne transporteres som Fabian Jensens. Han havde »en krambod på torvet«.

Købmanden havde selvfølgelig hjælpere i kramboden og i gården. Christen Hansen Lime havde to kramboddrenge og en gårdskarl, og Jørgen Barchhausen havde en dreng og en gårdskarl. Flere af købmændene som f.eks. Christen Hansen Lime og Jørgen Barchhausen var tidligere købmandstjenere. Hjere Jespersen startede som 17-årig hos borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg, og hans svigerfader, kræmmer Jørgen Madsen, tjente som dreng købmand Bertel Wichmand og hans hustru, og »havde siddet for karl i boden' og rejst for dem inden- og udenlands med deres handel«. Tidens rigeste og største købmand Christen Lauridsen Lee havde været Peder Pedersen Lerches købmandstjener, og rådmanden må have været godt tilfreds med sin bodsvend, for da Christen Lauridsen blev viet til Gunde Fogsdatter, en rådmandsdatter fra Horsens, og fejrede sit bryllup på rådhuset, forærede han sin forrige bodsvend en sølvkande. Købmandstjenerne eller bodsvendene var betroede folk, men nogle faldt for fristelsen som Fabian Jensens tjener, der ved rådstueretten dømtes til at arbejde tre år på Bremerholm formedelst utroskab. Det drejede sig om et beløb på 51 daler, men Højesteret frikendte ham, dels fordi der var tilbudt kaution for ham, dels fordi Fabian Jensen var faret alt for hårdt frem mod ham. Også Hjere Jespersen stævnedes en utro tjener, der ikke kunne gøre rede for korn solgt i Norge.

Bestemmelserne om, at al handel skulle foregå på byens torv førte som omtalt til, at regeringen lagde en afgift på de fleste varer, der førtes ind gennem byens porte. Bønderne måtte altid betale konsumtionsafgift, når de kom med deres varer for at sælge dem i byen, og det var forbudt at sælge noget, før de nåede deres anviste stadepladser på torvet. Også håndværkere og købmænd havde deres pladser på torvet.

Her havde byens borgere forkøbsret indtil et bestemt klokkeslet, så måtte udenbys folk og mellemhandlere købe. Kl. 12 middag sluttede torvehandelen. Når man forbød forprang, var det for at sikre, at ingen borger skulle købe og opnå fordele på sine medborgeres bekostning. Det var dog ikke til at gennemføre. I 1669 søgte magistraten at komme forpranget til livs ved at udnævne inspektører, der hver lørdag skulle have tilsyn med torvehandelen. To mænd blev udstationeret

ved hver af efterfølgende porte: Pjenteport, Vesterport, Nørreport og Møllebro port. Det må ikke have haft den ønskede virkning, for ti år senere klagedes over, at mange gik uden for portene og opkøbte korn og andre varer, og nu blev tilsynet overdraget til købmandslavets oldermand, der fik lov til at sende byens vagt og tjenere uden for portene for at pågribe dem, der købte ulovligt, og føre dem til en af borgmestrene. Klagerne vedblev dog. Nu var det galt med folk på landet, der bryggede, bagte samt brændte brændevin og solgte deres produkter og derved betog borgerne deres næring og formindskede konsumtionen. Stiftamtmandene fik i 1697 befaling til at gøre godsejerne i deres amter opmærksom herpå, så dette landprang kunne afskaffes. Misdæderne skulle have bøder og deres varer forbrudt. Stiftamtmand Schult sendte cirkulæret ud til godsejerne i Odense, Dalum og Sct. Knuds amter. Det blev også forevist på herregården Skovsbo den 3. februar 1697, hvor Erik Lykke skrev på cirkulæret, at det var bedre, det blev oplæst fra prædikestolene, og at landsbykroerne burde afskaffes. Bonden rettede sig kun efter sin egen husbond og ikke efter andres. Erik Lykkes påskrift medførte følgende notabe-
ne: »Erik Lykke er en betænkt mand, at han vil informere øvrigheden«. Året efter skrev politimester Rasch til byfogeden om det ulovlige salg og køb uden for byen. Han anbefalede byfogeden at samarbejde med magistraten, og hvis nogen blev pågrebet, skulle deres navne og bopæl noteres, varerne konfiskeres og sagen indberettes til ham. Undtaget var dog de københavnske slagtere og de, der indkøbte fuglevildt og fersk fisk eller høns og kyllinger til hofholdningens fornødenhed.

Markedshandel

Byens årlige markeder afholdtes 20. dags jul, Sct. Knuds dag, den 10. juli, og Mikkelsdag, den 29. september. Bortset fra mikkelsdagsmarked stod disse markeder åbne for købmænd, kræmmere og håndværkere, indenbys så vel som udenbys. I 1660 var der et fjerde marked, idet byen i 1649 havde fået lov til at holde et hestemarked hver mandag i fasten. Som tidligere omtalt blev 20. dags jul i 1671 forlagt til den 24. februar, Sct. Matthias' dag.

Det var Christian IV, der i 1647 bevilgede, at kun byens borgere måtte købe og sælge på mikkelsdagsmarkedet med fremmede, men på en eller anden måde opnåede kræmmerne i Nyborg at få tilladelse af Christian V til at sælge kramvarer på dette marked, hvad der kaldte

borgerne i Fredericia frem. De ansøgte kongen om tilladelse til ligesom kræmmerne i Nyborg at besøge mikkelsdagsmarkedet, hvad de fandt ville være naturligt, da de altid besøgte de øvrige markeder i Odense. Kræmmerne i Odense havde forbudt dem at komme til mikkelsdagsmarkedet. Kancelliet bad magistraten om en erklæring i sagen, og den meddelte, at Christian IV havde givet dem dette privilegium, og at man havde anmodet magistraten i Nyborg om at få en kopi af den påståede tilladelse. Hvad der yderligere skete i sagen, tier kilderne om. Det var ikke let for magistraten at få dette privilegium anerkendt af de andre købstæder. Allerede i 1688, da borgerne i Bogense begyndte at besøge mikkelsdagsmarkedet, måtte der gøres opmærksom på, at kun bønder måtte bringe deres varer til dette marked og købe hos borgerne, hvad de havde brug for.

I Odense følte man trang til endnu et marked og søgte i 1680 om tilladelse til at afholde et årligt fæmarked uden for byen på Heden sidst i oktober og begrundede det med, at bønderne, da et sådan marked savnedes i Odense, drev deres slagtekvæg ud til markederne i kystbyerne. Det var meget upraktisk for bønderne omkring Odense og for byens borgere, der i kystbyerne måtte hente det slagtekvæg, de behøvede. Det var et synspunkt, der slog igennem, og det blev tilladt at afholde et sådant marked hvert år den 27. oktober.

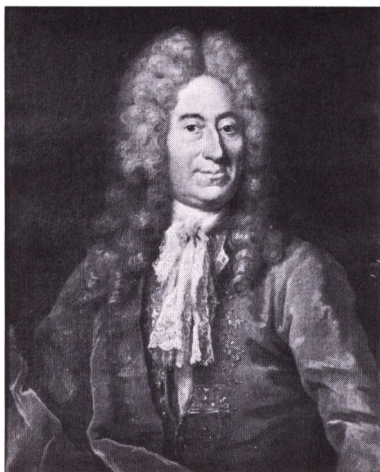
På markedsdagene opstilledes boder på torvet. I en række stod hattemagerne, i den næste f.eks. bødkerne o.s.v. Også købmændene havde deres kramboder. Borgmester Knud Knudsen Seebled havde to halve bodvinduer. Det ene var med to hængsler og to kroge på og to bodvanger »at bruge udi marked«. Man måtte betale for sit stade, og stadepengene, som regel mindre beløb, gik i byens kasse.

De udenbys købmænd og håndværkere, der ville falbyde deres varer på markederne, skulle anmelde sig hos toderen, og det skulle i det hele taget enhver, der førte varer til byen i løbet af året. På markedet den 24. februar 1688 var der købmænd med kramvarer fra Fredericia, Assens, Nyborg og Svendborg, samt en kræmmer fra Middelfart med lærred, kattun og netteldug; en humlefører kom over Assens med humle, mens Johan Schössler af Hamburg over Fåborg kom til markedet med »såfrø«. Februarmarkedet var selvfølgelig meget afhængig af vejret. Markedet i 1677 var ringe besøgt på grund af dårligt vejr. De udenbys skulle have husly i markedstiden, hvilket indbragte en velkommen ekstraskilling hos mange borgere; borgmester Jacob Ross af Fredericia og hans folk boede i årene 1681-88 hos gæstgiver Henrik Høhne, hvad der kostede 69 rigsdaler.

Særlig besøgt var Sct. Knuds markedet. I 1688 var der købmænd og kræmmere fra Fredericia, Middelfart, Assens, Nyborg og Svendborg med kramvarer. En enkelt havde kniplinger, kattun, nettel- og kammerdug. En hyppig gæst var som nævnt borgmester Jacob Ross, der denne gang mødte med københavnshatte og kramvarer. En mand fra Ribe solgte saltet og tørret fisk, og en kræmmer fra Flensborg medbragte hør og humle. På Sct. Knuds markedet i 1677 gik Jens Bircherod om i kramboderne med nogle slægtninge og fandt, »det er meget morsomt at beskue de ting, som står an«. Til markederne kunne man købe bøger i Sct. Knuds kirke. Det var hovedsagelig københavnske bogbindere og bogsælgere, der her stillede bøger frem. I 1671 besøgte Jens Bircherod den københavnske boghandler Peter Havbolds boglade i kirken og medbragte en liste på de bøger, som hans fader ønskede at købe, og ni år senere konstaterede han, at Peter Havbold havde til salg Oluf Rosenkrantz' *Apologia Nobilitatis Danicæ*, »i hvor skarp censur den end var undergivet«.

På markedsdagene prægede klammeri og slagsmål bylivet. Der var vagt ved borgmesterens dør, og to karle holdt vagt på Horsetorvet. På det store torv patruljerede soldater. Ved Sct. Knuds marked i 1667 gik det særlig voldsomt til. En mand blev overfaldet i Vestergade og fik et blodigt sår i højre hånd, og en hattemagersvend blev overfaldet på torvet med hug og slag. Ved mikkelsdagsmarkedet 1673 blev en rytter myrdet i Vestergade. På Sct. Knuds markedet 1691 overfaldt de patruljerende soldater bødker Hans Madsen. Bødkerne var samlet ved Hans Madsens kar og gods og havde skillinget sammen til et krus øl, da en soldat kom og »ville nøde sig i deres lag, hvad de nægtede, da de ikke holdt drikkelag, men tog vare på deres marked og markedsgods«. Der opstod et kraftigt skænderi, og flere soldater kom til og overfaldt bødkeren, mens den vagthavende kaptajnløjtnant råbte til dem »schlagt zu, slaget den Karl bravt«. Peter Jensen He fra Fredericia betalte på Sct. Knuds markedet i 1674 bønderne med falske penge. De forbitrede bønder trak ham hen til borgmester Jens Madsen. Man fandt på ham en pose med falske penge, og han påstod at have fået dem af generalkrigskommissæren som betaling for proviant, hvad borgmesteren dog ikke ville godkende. Han fortalte Jens Madsen, at han var en forhenværende studiosus, hvortil borgmesteren sagde: »Mig synes I er en smed, skal jeg dømme efter ansigtet«. Med de falske penge blev manden sendt til Bremerholm efter Højesterets dom.

Købmænd og kræmmere i Odense drog også til andre byers mar-

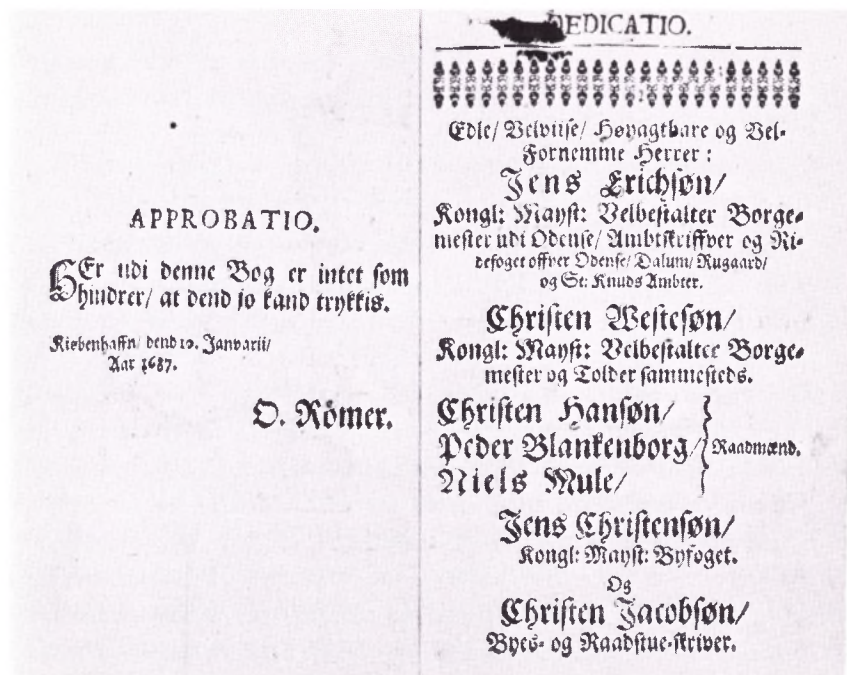
Dette maleri forestiller astronomen, teknikeren og fysikeren Ole Rømer (1644–1710), der en overgang tilmed var politimester i København. Ukendt kunstner. (A. Brandt fot., Københavns observatorium).

keder for at sælge deres varer. I 1688 fik købmand Hans Thomsen Flensborg passerseddel til marked i Bogense med hør og humle, Johan Schultz til Rudkøbing med toiletvarer, bestående af små spejle, kamme, sakse og andet småtøj, og Henrik Werchmeister og Hans Christensen Samsing til markeder på Fyn. Den sidste bl.a. med hjemmegjort lærred. Man kom også til snapstinget i Viborg, Marcus Francos med toiletkram, han havde taget ud af sin bod, og Henrik Høhne med adskillige slags urtefrø.

Mål og vægt

Det var et stort fremskridt, da man i 1579 fik indført ensartet mål og vægt på Fyn og samtidig bestemtes, at de justerede måleredskaber, som borgerne fra nu af skulle rette sig efter, skulle bero på rådhuset. For den enevældige regering efter 1660 måtte det stå som en bydende nødvendighed at få ensartet mål og vægt over hele landet. Det var et led i den almindelige centraliseringsbestræbelse, og endelig lykkedes det i 1683. Hovedmanden for reformen var astronomen Ole Rømer. Men som sædvanlig var vejen lang fra København, hvad politimester Claus Rasch åbenbart var klar over, for i 1687 skrev han til magistraten og meddelte om kongens forestående rejse rundt om i landet, som nok ville medføre, at man undersøgte om mål og vægt nu var bragt i overensstemmelse med forordningen af 1. maj 1683, således at den ny vægt og det ny mål brugtes i byen, og at de justerede måleredskaber fandtes på rådhuset. Magistraten beroligede politimesteren. Alt var i orden både i byen og på rådhuset.

Det overbeviste tilsyneladende ikke politimesteren, for han sendte sin fuldmægtig til Odense, og han måtte indberette, at man stadig i vejerboden under rådhuset anvendte den gamle vægt. Resultatet blev et brev til byfogeden, der fik ordre om sammen med to dannemænd at indfinde sig på rådhuset næste rådstuedag og meddele magistraten, at den ville blive idømt bøder, såfremt den ikke rettede sig efter kongelig Majestæts forordning. Nu fik man travlt. Magistraten undskyldte sig med, at den, straks efter at forordningen var udgået, havde sendt en borger til København for at købe de nye måleredskaber, men det havde ikke været muligt at købe nogen, og man havde da bedt vejeren og måleren sige til, når der var nogen til købs, men da han intet hørte, var borgmester Jens Erichsen nu taget over til København for at anskaffe de nye måleredskaber. Det trak imidlertid stadig ud med anskaffelsen, hvad der til sidst medførte, at General-

Et eksempel på Ole Rømers mangeartede virke er denne godkendelse af, at en bog kan trykkes. Bogen er dediceret til adskillige af Odenses prominente borgere i denne periode. (E. Pantan fol., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

kommissariatet greb ind og bestemte, at alle byens vægte og lodder skulle sendes til København for at »apteres af Hans kgl. Majestæts mathematico hr. assessor Rømer«, da byen tilsyneladende ikke havde råd til at anskaffe en ny vægt. På det tidspunkt stod den store vægt i byfogedens hus.

Magistraten forhastede sig stadig ikke, formentlig fordi byen ikke havde pengene. Endnu i 1691 var der ingen vægt på toldboden. Admiralitetsråd Jens Lassen greb da ind og henstillede til borgmester og råd, at de ifølge toldordinansens 11. artikel sørgede for, at der kom en vægt i pakhuset ved toldboden. Han truede ellers med at henvende sig til kongen og forlange, at vægten blev anskaffet for den accise, byen nød, og hvoraf magistraten fik en del af sin løn, og at han måtte blive forordnet til at beskikke vejer og måler i byen. Det hjalp.

Vejer og måler var en bestillingsmand, som udnævntes af magistraten, og som regel var det en af byens guldsmede.

Ligesom håndværkerne var organiseret i lav, var købmændene det. Købmandslavets artikler er dateret den 10. oktober 1631, og betingelsen for at indtræde i lavet var en formue på 30 mark. I modsætning til håndværkslavene havde købmandslavet ingen bisidder, og rådmænd kunne godt blive oldermænd. Rådmand Christen Hansen Lime var oldermænd i flere år i 1670erne. Ved købstadforordningen 1619 oprettedes en særlig forligsinstitution, som skulle mægle i stridigheder mellem købmænd. I forordningens artikel 18 bestemtes, at købmændene hvert år den 1. marts skulle vælge en overkøbmand, der skulle være forpligtet til »en visse time på dagen« at foretage al forhandling om uenighed angående køb og salg, veksler og obligationer sammen med to andre købmænd, hvoraf hver af parterne valgte en. Kunne de ikke blive enige, kom sagen for rådstueretten. Det var en betingelse for at være overkøbmand, at man drev købmandsskab. Tingbøgerne har flere eksempler på anvendelsen af denne forligsinstitution, som særlig synes anvendt i tvistigheder mellem en lokal og en fremmed købmand. En tvistighed i 1674 mellem købmand Niels Christensen og Daniel Kettel af Lübeck angående betalingen af 419 mark lybsk blev henvist til overkøbmand Christen Lauridsen Lee samt to af købmandslavet, Jørgen Barchhausen og Henrik Werchmeister. Denne sag kom for rådstueretten.

Købmandslavets arkiv eksisterer ikke længere, men vi har bevaret en fortegnelse fra 1674 over lavets medlemmer. Det havde det år ikke mindre end 53. Fortegnelsen indeholder en taksering af medlemmerne dels efter ejendom og husleje og dels efter handel og formue. Der er, som man kunne vente det, stor forskel på medlemmernes økonomiske placering i samfundet. Jørgen Hansen i Nedergade er ansat til 70 daler af handel og formue, og efter ham følger apoteker Jacob G. Becker med 60 daler. Der er også lavsmedlemmer, der kun ansættes til 2 daler. Rådmændene stod ikke særlig højt. Lavest stod Mogens Jørgensen Rosenvinge med 3 sletdaler og højst Hans Wichmand med 16 sletdaler.

Jørgen Hansen i Nedergade var en udpræget outsider blandt købmændene. Han var oprindelig bager og stod som medlem af bagerlavet, men tidligt må han have været begyndt at drive købmandshandel ved siden af. Det resulterede i, at han kom i strid både med bager- og købmandslav. I 1670 stævnedes købmandslavets oldermænd, Didrik Sachmand, nogle håndværkere til rådstueretten og beskyldte dem for

at gå købmændene i bedene, Jørgen Hansen ved at holde åben bod med købmandsvarer, buntmager Henrik Volmer for at købe lammeskind, og bager Christian Friis og kandestøber Niels Geertsen for at handle med krus og købe og igen sælge. Didrik Sachmand mente, de burde ernære sig af deres håndværk, men håndværkerne hævdede, at de gav så stor skat, at de ikke kunne ernære sig af håndværket, men var tvunget til at ernære sig, »hvoraf de kan«. Et par år efter anklagede bagerlavet Jørgen Hansen, idet man krævede ham til betaling af en sum penge, han var blevet lavet skyldig, bl.a. fordi han uden videre udeblev fra deres møder. Jørgen Hansen påstod, at han ikke var forpligtet til at komme efter det forlig, han havde indgået med oldermanden på rådstuen, »eftersom han, en af vore højeste skatteborgere, skulle vel have fornøden udi anden sin handel og næring at søge end løbe efter deres sammenkomst«. Ved rådstueretten kom det til forlig. Jørgen Hansen betalte, hvad han skyldte bagerlavet, og han lovede, når han var hjemme, og lavet lovligt samledes, så ville han eller hans hustru efter lovlig varsling deltage i sammenkomsterne, men når han ikke var hjemme, skulle de begge være fri for at deltage. Samme år om efteråret stævnedes købmandslavet ham, fordi han inden og uden for portene og på landet opkøbte korn og både brugte købmandsskab og bagerhåndværk, hvad der stred mod den sjette artikel i byens privilegium, som sagde: »Vil nogen embedsmand (håndværker) ej lade sig nøje med sit håndværk og vil bruge købmandsskab, han overgiver sit embede og det ej bruger og giver sig i købmandslav, og hvis han ikke vil det, da skal hans købmandsvarer beslaglægges«. Jørgen Hansen erklærede sig villig til at indtræde i købmandslavet, og hvis han kunne blive fritaget for den halve skat, ville han på sin hustrus vegne afstå bagerhåndværket. Han pointerede, at han i lang tid ikke havde brugt bagerhåndværket, og at han var en af kongelig Majestæts højeste skatteborgere i byen. Som vi har set, var han året efter medlem af købmandslavet.

Efter Den skånske Krig førte regeringen en aktiv merkantilistisk politik, og i efteråret 1680 forespurgte Kommercekollegiet magistraten om, hvad man kunne gøre for at trænge den udenlandske handel og skibsfart tilbage, og ville have at vide, hvad man mente om at lade de østersøiske varer som hamp, hør, tjære, beg, jern o.a. indkøbe på produktionsstedet eller hente fra den første søhavn, »hvor de falder«, og man foreslog, at magistraten rådførte sig med de fornemste handelsmænd i byen, om de ville med deres egne skibe hente disse varer, og om de ville købe de her i landet producerede varer. Hvad der kom

ud af dette, ved vi ikke, og byens købmænd fik i den følgende tid andet at spekulere over.

I slutningen af 1681 ophævede regeringen alle lav, også købmandslavet. Det har vakt voldsom røre blandt købmændene, og de foreslog derfor i slutningen af året 1681 Kommercekollegiet genoprettelse af købmandslavet og fremsatte forslag til regulering af handel og skibsfart ved Odense. Bl.a. foresloges, at intet medlem af lavet måtte have kompagniskab med en fremmed købmand. Atten år efter beskyldte nogle købmænd Johan Baptista for at have kompagniskab med en købmand fra Hamburg, og da han tidligere var blevet advaret, så meddelte rådstueretten ham, at han herefter ikke kunne holdes for en borger i Odense. Købmændene forlangte også, at hvis en skipper inden for Mesinge gab, hvor borgere i Odense alene havde privilegium på at losse og lade, ville sælge sine varer til nogen på landet eller købe på landet, så skulle varerne konfiskeres. Herom havde man nemlig dårlige erfaringer dels med en skipper fra Lübeck og dels med en skipper fra Stavanger. Købmændenes forslag er underskrevet af Hjere Jespersen og flere andre købmænd og fik selvfølgelig magistratens anbefaling. De fik imidlertid ikke nogen særlig varm modtagelse i Kommercekollegiet, der henstillede til kongen, at da der var udgivet en anordning om handelen, »synes os bedst, at det derved forbliver, og enhver nærer sig med handelen, så vidt han under lov og ret enhver stads privilegiet er berettiget«.

I 1674 havde købmandslavet 53 medlemmer. Mange af dem sad dårligt i det. Flere var insolvente ved deres død, men tre købmænd klarede sig fortræffeligt, nemlig Christen Lauridsen Lee, Hjere Jespersen og Jørgen Hansen.

Apoteker Jacob G. Becker var i 1674 en af de højeste skatteborgere, men året efter kom han ud for så store økonomiske vanskeligheder, at han fra nu af konstant havde stor gæld til familie, hamburgske købmænd og fynske godsejere. Det har for de mindre købmænd knebet med at skaffe kapital. Enkelte godsejere som baron Vittinghof til Schelenborg, baron Rudolph Abraham Putbus til Kørup og general-løjtnant Løvenhjelm til Vejrupgård var dog villige til at stille kapital til rådighed, og den kunne også fås hos omegnens præster som Mads Mørch, sognepræst til Lumby, men det var småbeløb, og udlåntes helst til håndværkere.

Ingen af de tre købmænd hørte hjemme i den odenseanske rådmandskreds. Jørgen Hansen i Nedergade stammede formentlig fra Middelfart, hvor en broder var hattemager. Hjere Jespersen kom

formentlig fra Nordfyn. Han var købmandstjener i Odense og Ker-teminde, før han i 1665 nedsatte sig i Odense. Ved sin død i 1692 efterlod han sig bo og lager til 6.294 rigsdaler, og han var med sine 40 ejendomme byens største grundejer. Hollænderen Christen Lauridsen Lee var, efter at rådmand Peder Pedersen Lerche havde forladt Odense, byens rigeste mand. Ved hans død i 1676 var formuen 21.117 rigsdaler, og der var bl.a. kramvarer for 3.696 rigsdaler. Til deling blandt arvingerne var 15.625 rigsdaler. Den bortskyldige gæld var på 5.432 rigsdaler. Der er ingen gæld til Amsterdam, men hamburgske købmænds fordringer er på 4.032 rigsdaler. Næsten hele resten er gæld til købmænd i Lübeck. I skiftet møder vi et stort antal adelige debitorer på Fyn og Langeland, et vidnesbyrd om en velforsynnet krambod. Blandt debitorerne er også mange præster, forpagtere og købstadborgere, men få egentlige bønder. Tingbøgerne vidner dog også om, at Christen Lauridsen Lee havde bondehandel. I den henseende er han dog overgået af Hjere Jespersen og Jørgen Hansen. Hans enke fortsatte forretningen og ægtede senere købmand Niels Mule, hvad der ikke blev til hans skade. Ved hendes død i 1691 var formuen 14.413 rigsdaler, den bortskyldige gæld til Hamburg, Lübeck og Flensborg 6.216 rigsdaler, så der var 8.196 rigsdaler til arvingerne.

10 · Håndværk og bymark

Lavene

Fra gammel tid var håndværkerne organiseret i lav, og disse omfattede både mestre, svende og lærlinge. Vi ved, at følgende lav eksisterede i Odense i 1660: guldsmede (1608), skræddere (1623), snedkere (1623), vævere (1623), skomagere (1623); skomagerlavets segl er dog fra 1668. Desuden var der bagere (1631), murermestre (1631) og vognmænd. Det sidste lav havde privilegier fra 1644, der blev konfirmeret i 1672. Endelig må nævnes slagterlavet, hvis vedtægter stammede fra 1650.

Den enevældige regering opfattede lavsvæsenet som det bedste middel til at sikre sig gode varer og ligelig fortjeneste til håndværkerne, og desuden var det velegnet til at håndhæve ro og orden blandt håndværkerne. Efter 1660 opstod nye lav. Odense handskemagerlavs skrå er dateret den 10. juni 1667, og i dets segl var afbildet en saks. Enevælden ikke blot tillod oprettelsen af nye lav, men konsumtionsforordningen af 4. januar 1661 påbød enhver magistrat at sørge for, at der var et slagterlav i byen, og det er måske grunden til, at slagterlavet i Odense fik nye lavsartikler af borgmester og råd i 1667. Heri blev det forbudt bønderne at føre slagtekvæg ind i byen fra Mikkelsdag og til 14 dage efter Mortensdag.

Det var nemmere at nedsætte sig som håndværker end som købmand. Håndværket stillede hverken store krav til kapital, råstoffer eller lager. Værkstedet var som regel et rum i det hus, håndværkeren beboede. Man producerede efter behov, oftest først når varen var bestilt. Sjældent havde håndværkerne et lager af færdige produkter, markedstiden dog undtaget. Sadelmager Hans Otto havde imidlertid ved sin død et lager af sadelmagerarbejder hjemme. De producerede varer solgtes enten i byen, i oplandet eller på de lokale markeder. Flere har sikkert besøgt markeder rundt om i landet som grydestøber Morten Pedersen, der gentagne gange i 1688 drog til sjællandske markeder med gryder, pottes og pander.

På landet mødte byhåndværkerne konkurrenter, da regeringen havde tilladt, at håndværkere, der producerede varer, som man anså

Periodens håndværkere frembragte trods de svære økonomiske kår fine arbejder. Prædikestolen i Pårup kirke, der her ses efter en restaurering i 1950'erne, er således fra 1679. (Nationalmuseet).

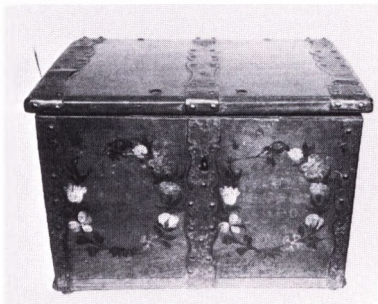
for uundværlige for landbefolkningen, måtte bo på landet og udøve deres håndværk som grovsmede, tømrere, murere, bødkere, vævere, hjulmænd og pottemagere. Også skræddere, der syede vadmel, og skomagere, der fremstillede bondesko, måtte slå sig ned der.

Lavene og magistraten

Oprettelsen af lav og stadfæstelse af deres vedtægter afhang af magistraten. Recessen af 1643 fastslog, at alle mestre i et håndværk skulle forfatte nogle bestemmelser, der skulle godkendes af borgmester og råd og for fremtiden overholdes af alle mestre og svende. Det var imidlertid ikke noget nyt, men blot en indskærpelse af tidligere bestemmelser for lavene. Hverken før eller efter Christian Vs lavsforordninger var der nogen direkte forbindelse mellem centraladministrationen og lavene. Forbindelsen gik gennem magistraten, der havde tilsyn med lavene. Årlig indstillede hvert lav to eller tre lavsbrødre til magistraten, hvoraf den kunne udpege en oldermænd. De andre indstillede blev bisiddere, oldermændens medhjælpere. At udpegelsen af oldermænd foregik således, er der mange eksempler på i rådstueprotokollerne, men efter 1670 indstillede hvert lav som regel kun én, der så blev udnævnt til oldermænd. Hvert lav havde en bisidder, som magistraten beskikkede, og som regel var det en af rådmændene. I april 1667 aftalte man i rådet, at følgende rådmænd skulle være bisiddere ved lavsforsamlingerne: Claus Frederiksen for det store

Nærbilleder af prædikestolen i Pårup kirke efter istandsættelsen. De påmalede skyer på lydhimlen giver beskueren det rette indtryk af at være under himlen inden døre. (Nationalmuseet).

Handskemagerlavets mesterlade fra 1690 er forsynet med brede, tungede jernbånd og en kunstfærdig dekoration. Af en indskrift synes det at fremgå, at laden har været fælles for handskemagere og feldberedere. (Møntergården).

skomagerlav, Erik Nielsen for skrædderlavet, Jørgen Wichmand for smedelavet, Mogens Jørgensen Rosenvinge for handskemager- og murermesterlavene, Hans Wichmand for væverlavet, Henrik Jørgensen Rosenvinge for bagerlavet og Willum Jensen Rosenvinge for snedkerlavet. Samme år om sommeren anmodede slagterlavet om at få en rådmænd som bisidder, som de kunne søge, når noget forefaldt i lavet, og magistraten beskikkede da rådmænd Willum Jensen Rosenvinge, da han hidtil kun var bisidder for snedkerlavet, der blot havde få medlemmer.

Der var intet af byens fire kvarterer, der var et særligt håndværkerkvarter. Dog boede de fleste håndværkere i Vestre kvarter. Her boede størstedelen af skomagerne og skrædderne samt næsten alle guldsmedene. Bagerne holdt til i Nørre kvarter, og langt den overvejende del af byens vognmænd havde hjemme i Over kvarter.

Oldermanden og lavsbrødrene

Oldermanden havde den uindskrænkede ledelse af lavet og var kun ansvarlig over for bisidderen og magistraten. Det var også ham, der ved retten repræsenterede lavet og påtalte indgreb i dets rettigheder »af fuskere og bønhaser«. For mindre forseelser kunne han idømme lavsbrødrene bøder til fattiggassen; efter Christian Vs lavsbestemmelser havde oldermanden og magistraten hver sin nøgle til lavets kasse. Oldermanden førte protokol over lavets mestre, bestyrede lavskassen og aflagde regnskab for denne ved sin fratræden, hvad der i 1676 synes at have voldt smed Hans Madsen vanskeligheder, da han fratrådte som oldermand. På rådstuen fik han besked om straks at gøre regnskab og levere bisidderen, købmand Christen Lauridsen Lee, de penge, han havde, som tilhørte lavet.

Hvis en kunde var utilfreds med den leverede vare, kom oldermanden ind i billedet. Skrædder Christen Jensen Lønborg havde straks efter Sct. Knuds marked 1678 leveret byfoged Christen Pedersen en klædning, som han var godt tilfreds med og jævnlig brugte, indtil han i marts 1679 klagede til skrædderlavet over, at den ikke passede ham. Oldermanden, Peder Pedersen Ringsted, og fire andre skræddere synede da klædningen og fandt, at den var for snæver over brystet og armene og derfor ikke kunne bruges af byfogeden, men på bytinget den 21. juli fremlagdes en udtalelse af lavets bisidder, rådmænd Christen Hansen Lime, hvorefter skrædderen skulle være fri for byfogedens tiltale, thi skulle sådant »have gang«, at man kunne bruge en

klædning i lang tid uden at klage over, at den ikke passede, så kunne ingen mester »blive ved magt«.

Oldermandens medhjælper var som nævnt bisidderne, og hverken de eller oldermændene fik noget vederlag for deres hverv. Efter lavsforordningen af 1681 påhvilede det den sidst indskrevne mester at tilsige til lavsforsamlingen og til at følge lig, når en lavsbroder døde, samt at forrette anden budtjeneste.

Med jævne mellemrum afholdtes lavsforsamling i bisidderens overværelse, f.eks. når en mester blev optaget i lavet, en lærling blev indskrevet eller blev svend. Lavsforsamlingerne afholdtes i oldermændens hus. Oldermændene for hattemagerlavet, Rasmus Tuesen, indkaldte således til lavssamling i sit hus en eftermiddag i november 1676. Kl. 15 mødtes lavsbrødrene i stuen til højre for gangen; snart opstod der uenighed mellem dem, og oldermændene bad da om at få ro i sin stue og anmodede dem om at gå ind i stuen til venstre for gangen, da den var beredt til deres sammenkomst, og forblive der, til bisidderen, rådmand Jacob G. Becker, ankom. Dette blev lavsbrødrene stødt over, og hattemager Hans Knudsen råbte til de andre: »Kom, lad os gå, han viser os døren«.

Større lav kunne holde til i lejede bygninger, men kun få havde deres eget lavshus. Det var i Odense tilfældet med tre af lavene: skomager-, skrædder- og smedelavet. Skomagerne og smedene havde deres lavshuse i Albani- eller Skomagerstræde, der også i det 17. århundrede blev kaldt Smedestræde. Smedenes lavshus, der lå på hjørnet af Skomagerstræde og et nu for længst nedlagt stræde, blev i 1674 pantsat for 55 rigsdaler til købmand Christen Lauridsen Lee; dets nordlige nabo var skræddernes lavshus.

Det gik ikke altid stilfærdigt for sig, når lavsbrødrene mødtes til deres sammenkomster, og da var det godt at have en myndig og håndfast oldermænd, der kunne gøre ende på stridighederne. Søndag før Mikkelsdag 1669 mødte handskemagerne i oldermændens hus for efter øvrighedens og bisidderens befaling at udrede visse skatter; om det var det, de blev uenige om, vides ikke, men der opstod et voldsomt slagsmål mellem nogle handskemagere. Den overfaldne klagede over, at en lavsbroder havde rykket ham i håret, slået ham til jorden og sønderrevet hans klæder, mens en anden havde slået hans næse og mund til blods og sparket ham i brystet og »for hans hemmelighed«, så han havde måttet bede dem »for Guds skyld, at de ville lade ham beholde livet«. De blev alle tre idømt bøder til de fattige, og Oluf bager, der havde slukket lyset, men ikke havde noget at gøre i lavet,

Opstilling af smedelavets lavsting, som den kunne have været lavet i slutningen af 1700-årene. Lavets mesterlade fra 1665 og svendenes »velkomst« fra 1636 har været i brug i den her skildrede periode, mens de tolv tinbægre og ølkanden, der også er af tin, er fra et senere tidsrum.

Denne alterkande tilhører Sct. Knuds kirke og kom til kirken i 1691. Det er Simon Mathiesens søn, Mathias Simonsen, der har fremstillet vinkanden (Wermund Bendtsen fot.).

Kalk fra Korup kirkes hjemmeberedelsessæt fra 1663. Begge dele af sættet er forfærdigede af guldsmed Simon Mathiesen. (Wermund Bendtsen fot.).

fik også en bøde. Da det imidlertid ikke kunne bevises, at de havde forsømt gudstjenesten, »eftersom klammeriet var sket om aftenen, der solen var nedgangen og lyset var optændt«, slap de for helligdagsbøder.

På skræddernes lavshus kom det en majdag i 1670 til klammeri mellem skrædder Peder Pedersen Ringsted og hans svoger, skræddersvend Niels Iversen, og da oldermændene så det, løb han til og trak Peder Pedersen Ringsted bort, og et par dage efter forbød oldermændene ham at vise sig i lavet og hans svende at arbejde for ham, indtil han stillede lavet tilfreds. En onsdag eftermiddag i sommeren 1671 holdt væverne lavssamling uden bisidderen, rådmand Hans Wichmands vidende og tilladelse, og ved den lejlighed havde de optaget en soldat i lavet, skønt han ikke havde noget afskedspas fra sit kompagni. Lavsbrødrene blev kaldt til rådstuen med ordre om at medbringe lavsbogen, og det blev foreholdt dem for fremtiden ikke at holde sammenkomster uden tilladelse og ikke at bruge indkomne bøder til druk, men at leve skikkelige i deres forsamling end hidtil.

Årsagen til vold og klammeri på lavsforsamlingerne var den rigelige udskænkning af øl, og denne fandt også sted på markedsdage. Hattemagersvend Jacob Grösser, der på mikkeldagsmarkedet i 1680 stod ved sin mesters bod, havde i dagens løb slukket sin tørst lidt vel rigeligt og sagde til hattemagerne, at han ikke regnede dem for andet end »skælmer og tyve«, og »med ære at melde« sagde han, at »han sked i al den ret og rigtighed, de havde i Odense«. Resultatet blev, at han blev arresteret, men han undveg arresten. Senere blev han dog taget til nåde igen, da han beklagede sine udtalelser, der var faldet i drukkenskab.

En årlig begivenhed, der lyste op i håndværkernes hverdag, var skilteflytningen, der foretoges af svendene. Det var blevet skik og brug under udfoldelse af mange ceremonier at flytte skiltet fra den afgåede oldermænds hus til den nye oldermænds bolig. Skilteflytningen var en fest, hele byen tog del i, og som Jens Bircherod omtaler i sine dagbøger, men Christian Vs lavsforordninger forbød skilteflytningen. I 1695 besluttede imidlertid byens skomagersvende, der var 35 i alt, at nu skulle der være fest i gaden, og at skiltet skulle flyttes under så festlige former som muligt. De bestilte stadsmusikanten og hans svende til at spille, og den 11. juli »ved højlys dag og ved trompeters blæsen« på åben gade tog de skiltet ned og førte det, samt lade og drikkekar til den nye oldermænds hus. Det var noget nyt i byen og vakte stor opsigt. I oldermændens hus festede svendene i to dage,

Søren Rasmussen og Anna Gorm gav i 1698 denne oblatæske til Gråbrødre hospitals kirke. Den er udført af en af byens førende guldsmede, Jesper Hansen Rust. (Wermund Bendtsen fot.).

og mens stadsmusikanten og hans folk underholdt dem med fiol og bas, rislede øllet ned i skomagernes halse. Eftervirkningerne var mangeartede. Her skal blot nævnes, at hver svend måtte af med 20 rigsdaler i bøde. Oldermænden slap dog med 10 rigsdaler, og lade og skilt blev konfiskeret.

Bønhaser

Det var ikke let for håndværkerne at få lavenes privilegier og artikler respekteret. Der var nok, der ville bryde dem for at tjene en skilling som landhåndværkere, kolleger fra andre købstæder og håndværksuddannede soldater, ligesom der var borgere, der gerne ville benytte »bønhaserne«, fordi de var billigere. En murer fra Fåborg blev arresteret, da han blev grebet på fersk gerning i professor Jørgen Bertelsen Taulovs gård. Det blev forbudt professoren at betale ham for hans arbejde, og han blev ikke løsladt, førend han havde stillet murermesterlavet tilfreds. Oldermænden for skrædderlavet tiltalte i 1670 bageren Ludvig Christensen, fordi han holdt »bønhaser«, der syede en klædning til ham, og den krævede oldermænden konfiskeret. En væver, der havde boet halvandet år i byen og brugt håndværket med seks væve uden hverken at være borger eller medlem af lavet, fik

Alterkalk fra Sct. Knuds kirke, præget med bymærke fra 1699 og efter stemplet at dømme udført af Jesper Hansen Rust. (Wermund Bendtsen fot.).

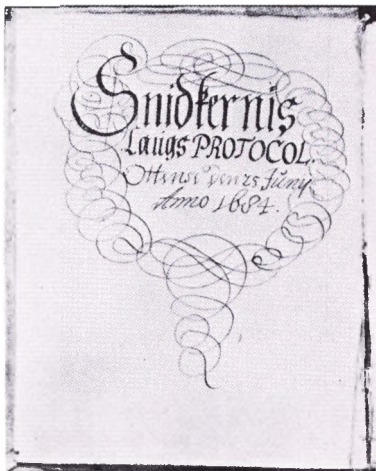
Odenses guldsmede var trods alt ganske virksomme i årene 1660–1700. Denne alterkalk fra 1684 er fra Fraugde kirke og gjort af Jesper Hansen Rust. (Wermund Bendtsen fot.).

vævene beslaglagt, indtil han havde aflagt borgereden og var blevet optaget i lavet.

De mange indgreb i lavenes privilegier fremkaldte en lidenskabelig jagt på »bønhaserne«, men det hjalp tilsyneladende ikke, for i 1686 henvendte en række af oldermændene sig til kongen og bad om hjælp mod den tiltagende indtrængen i lavenes rettigheder. Støtte fik man også i form af en ordre til borgmester og råd om at hjælpe lavene mod »bønhaserne« og ved overtrædelser straffe både dem og de borgere, der benyttede dem. Alligevel måtte smede- og snedkerlavet i 1691 anlægge sag imod en smed fra Marslev og »snedker-soldater« for at have udført arbejde i oberst Jacob de Bruins gård på Flakhaven. En af soldaterne, en tysk snedker ved navn Jacob Hartmann, blev idømt en bøde, og desuden skulle han betale sagens omkostninger. Da man henvendte sig på hans bopæl på Sortebrødre kirkegård for at inddrive pengene, var han ikke hjemme, men arbejdede i oberstens gård. Der gik bud efter ham, og han kom straks med en håndøkse under armen, ledsaget af tre soldater, hvoraf de to hver havde en langøkse over skulderen, den tredje en lægte i hånden. Det kom til et dramatisk optrin, idet Jacob Hartmann nægtede at betale, og rettens folk ville da gøre udlæg i to svin; Jacob Hartmann løb da hen til sin seng og tog en »dragen stikat« i sin højre hånd og råbte, at »den, der tog noget ud af hans hus, ville vederfares en ulykke«. En af rettens folk gik da hen til ham og sagde: »Jacob, besind Eder og se til, at I ikke forbryder Eders hals«. Derpå stak Jacob Hartmann »stikaten« op i loftet. Han forklarede senere, at han var tvunget til at arbejde for obersten, ellers blev han anbragt i vagten, men han ville gerne med det samme forlige sig med oldermændene.

Bogtilrettelægning er et gammelt fag, her udøvet i snedkernes lavsprotokol fra 1684. (Landsarkivet for Fyn).

Svende og lærlinge

Svendene skulle selvfølgelig overholde lavsartiklerne. Da en skræddersvend havde opholdt sig i byen uden at melde sig hos lavet, fik han besked om inden otte dage at stille sig på skræddersvendenes kro eller forlade byen. I 1674 enedes snedkermestrene med svendene om nogle love og forskrifter, der blev godkendt af magistraten. De blev overleveret på rådhuset i overværelse af oldermænd, bisiddere og svendene.

Ifølge disse love måtte svendene hver fjerde mandag holde deres sammenkomst. Ved hvert møde skulle lavsartiklerne læses højt af hensyn til eventuelle fremmede svende, der var til stede. Der var to skaffere, hver fjerde uge valgtes en ny, og den ældste af dem havde

*Oblatøske fra Sct. Hans kirke,
udført af guldsmed Mathias
Simonsen i 1695 og med
Jesus-forkortelse og krone på låget.
(Wermund Bendtsen fot.).*

nøgle til laden. Mødet skulle begynde kl. 12; når den højtidelige del var forbi, begyndte skænken. Svendenes »skarpe værger« blev samlet, og nu måtte ingen forlade skænken uden i lovligt ærinde. Svendene måtte ikke slås, skændes eller fortælle løgnehistorier om hinanden. Kl. 17 var det slut med drikkeriet, og ingen måtte komme senere hjem end kl. 21. Så snart den fremmede svend kom til byen, skulle han indtage det øverste sæde i herberget.

Arbejdsanvisningen foregik på den måde, at han ledsaget af den ældste svend gik fra værksted til værksted i den orden, hvori mestrene stod opskrevet på tavlen. Fik han ikke arbejde, måtte han gå til hvilken mester, han ville, og tage arbejde, selv om værkstedet var fuldt besat, og derefter måtte han vælge mellem tre mestre. Hvis svenden sagde, han ville vandre igen, så var han forpligtet til at forlade byen. Hvis han fik arbejde, skulle han drikke to kander øl sammen med ham, der havde vist ham rundt, og ved den første »skænk« skulle han give fire skilling til skiltepenge. Lidt senere vedtoges, at den rejsende svend skulle give et sølvskilt til »velkomsten« af en sletdalers værdi; i 1675 var den allerede prydet med seks skilte.

Når en dreng blev sat i lære, blev der sluttet en kontrakt. Læretiden var som regel tre år, hvorpå mester løsgjorde ham og gav ham lærebrevet tilbage, og det foregik på rådstuen. I 1670 gav drejer Hans

Gråbrødre hospitals kirkes alterkande fra 1682, fremstillet af Jesper Hansen Rust. (Wermund Bendtsen fot.).

Disse to alterstager pryder endnu alteret i Sct. Knuds kirke. Her har de stået siden 1695, hvor Jesper Hansen Rust fremstillede dem, og dr.med. Christian Henriksen Luja og hustru gav dem til kirken. (Wermund Bendtsen fot.).

Pedersen sin læredreng lærebrevet tilbage efter tre års læretid og gav ham an for drejersvend. En kontrakt kunne også ophæves. En dreng, der havde stået i lære et halvt år, blev løst fra sin kontrakt, og faderen betalte mesteren for et halvt års kost, daglig fire skilling samt 12 rigsdaler for hans oplæring.

Det var ikke blot lavshåndværkere, der havde læredrenge. Det havde også f.eks. urtegårdsmændene, og af dem var der otte i Odense i 1672. De fleste boede i Vestre kvarter. Baron Rudolph Abraham Putbus ønskede, at en ung mand fra Kørup gods skulle i lære hos urtegårdsmændene og sluttede i den anledning en treårig kontrakt med ham. For at oplære drengen skulle urtegårdsmændene have ti rigsdaler og årlig to tdr. rug og to tdr. malt. Efter endt læretid skulle svenden vende tilbage til Kørup, som han ikke måtte forlade uden baronens tilladelse. At læretiden kunne være hård i en ikke særlig blødsøden tid, er der flere eksempler på, men forhåbentlig har ikke mange været udsat for det en skrædders læredreng kom ud for; hans mester overfaldt ham med en skræddersaks og tilføjede ham to dybe huller og sår i hovedet.

Staten og lavene

Efterhånden tiltog lavene sig stor magt og misbrugte den til fordel for mestrene og deres familier, »hvorved Gud i mange måder fortørnes, stor ødselhed forårsages, håndværksfolkene med unyttig omkostning besværes, og tiden, som til deres næring skulle bruges, forspildes«. Korrupsion og brødnid medførte, at man på alle mulige måder søgte at begrænse adgangen til lavene ved øgede krav til »sædelig vandel« og ved at fordrø højere og højere indtrædelsesgebyr, så det var næsten umuligt uden gode forbindelser eller slægtskab at komme i lavet. Det blev kandestøbersvenden Niels Geertsen belært om. Han var søn af en kandestøber i Odense, men født uden for ægteskab. Senere anerkendte faderen ham som sin søn, optog ham i sit hus og lærte ham i fire år kandestøberfaget. Som ung svend drog Niels Geertsen til København, hvor han fik arbejde. Under Københavns belejring 1658-60 holdt han som andre borgere vagt på volden og gjorde skansearbejde; hjemme i Odense døde hans fader efter at være blevet overfaldet af en svensk officer. Da freden kom, vendte Niels Geertsen tilbage til Odense, hvor han arbejdede som svend i tre år. Han ville så nedsætte sig som kandestøber, men det blev pure nægtet, fordi han ikke på grund af faderens død kunne fremlægge et lærebrev. Han havde gan-

Undersiden af en disk fra Korup kirke. Disken danner sammen med kalcken et hjemmeberedelsessæt. Giverne sørgede for ikke at gå i glemmebogen! (Wermund Bendtsen fot.).

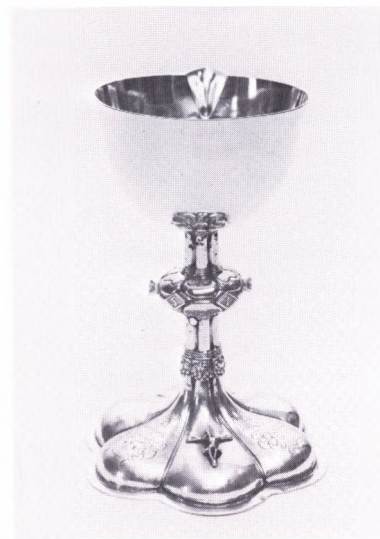
ske vist attest fra sin kaptajn om hans forhold under belejringen, og magistraten havde givet ham et pænt skudsmål, da han drog til København, men det hjalp ingenting. Alt dette anførte Niels Geertsen i et bønsskrift til kongen og bad om en kongelig befaling til borgmester og råd om at give ham lov til at nedsætte sig i byen og bruge sit håndværk. Frederik III greb øjeblikkelig ind; Niels Geertsen skulle straks optages som borger og have lov til at nyde sit håndværk, borgmester og råd skulle støtte ham hos lavene, og hvad de tillod ham, skulle ikke kunne anføres af andre eller være til skade for lavenes privilegier.

Efter Den skånske Krig slog regeringen ind på en mere aktiv erhvervs politik, der førte til angreb på den bestående lavsordning. Ved forordning af 23. december 1681 blev alle lav ophævet. For fremtiden skulle ingen håndværker være bundet af de gamle lavsordninger og lavenes »selvgjorte« vedtægter. Samtidig fik 15 håndværksfag ret til at nyde lavsprivilegier, men de nye lavsartikler var ikke »selvgjorte«, men dikteret af staten og ensartede. Forordningen af 23. december 1681 var dels udtryk for enevældens centraliserings- og uniformitetsbestræbelser og dels udtryk for dens merkantilistiske politik. I mod-

Alterkalk fra Stenløse kirke, udført 1696 af guldsmed Anders Jensen. (Wermund Bendtsen fot.).

Denne alterkalk fra Dalum kirke blev givet til kirken i 1663 af sognepræst Niels Bang og hustru ved deres afrejse fra sognet. Niels Bang blev dette år biskop i Odense. Kalken er et arbejde af Simon Mathiesen. (Wermund Bendtsen fot.).

Skomagerlavets segl fra 1668 (øverst) og hattemagerlavets segl fra 1680 lader ingen i tvivl om oprindelsen. Vævernes segl er fra 1666 og hattemagerlavets segl (nederst) fire år ældre. (Møntergården).

sætning til lavenes traditioner ville regeringen gøre lavene så åbne som muligt. Enhver, der havde lært et fag, skulle have mulighed for at indtræde i lavet. Derfor blev indtrædelsesgebyret nedsat og kravet om ægte fødsel fraveget. Under bødestraf blev det forbudt den nye mester at give gæstebud eller lavsdrik. Fremmede mestre skulle ikke længere gøre mesterstykke, og lavet kunne ikke længere fastsætte minimumspriser. Enhver mester måtte levere varer til den pris, han var i stand til, og enhver mester fik lov til at tage så mange svende i arbejde, som han ønskede, men da formålet var at skaffe dygtige indenlandske faglærte arbejdere, så skulle hver mester have mindst én læredreng, født i kongens riger og lande. Svendene repræsenterede jo den fåtallige faglige arbejdskraft her i landet, og det var nødvendigt at forøge den faglige arbejdskraft, hvis man skulle gøre sig forhåbning om drift af hjemlige manufakturer.

Lavene skulle stadig stå under magistratens tilsyn. Den skulle udnævne bisiddere, hver gang den skulle repræsenteres i en lavsforhandling, og den skulle deltage i bedømmelsen af mesterstykket, så der ikke blev stillet urimelige krav, og som nævnt havde oldermænd og magistraten hver sin nøgle til lavets fattigkasse.

Ved en forordning af 6. maj 1682 reguleredes svendenes og lærlingenes forhold. Svendekroerne blev afskaffet; rejsende svende skulle henvende sig til oldermænd, der skulle anvise arbejde og logi. Svende og drenge skulle »arbejde trolig og flittig«, og som andet tyende skulle de indfinde sig til spise- og sovetiden. Den sidste var om vinteren kl. 21 og om sommeren kl. 22. Lærekontrakt blev obligatorisk, og svendeskråer blev forbudt. Lavforordningerne blev oplæst for borgerskabet på rådhuset, og det samme skete om efteråret med lavsartiklerne for smede-, skomager-, skrædder-, snedker-, murer-, og væverlavene, og i foråret 1682 aflagde oldermændene for seks af byens lav ed på at ville efterleve forordningerne. I 1685 var der 16 lav i Odense. Det år kom der et drejerlav, 1687 et knapmagerlav, og et feldberederlav kendes fra 1688. Endelig oprettedes i 1694 et bogbinderlav; der var da fire mestre i byen.

For at lokke udenlandske håndværkere og dygtige landhåndværkere til byen, fik magistraten ordre om, at håndværkere, der kom til byen og ville nedsætte sig og leve der af deres håndværk, ikke måtte besværes for meget med skatter og pålæg, og det var vel også for at skaffe byen en dygtig håndværker, at renteskriver Matthis Rasmussen i sommeren 1687 anbefalede en mestersvend i København som blytækker; magistraten så gerne, han nedsatte sig i Odense, selv om

en blytækker havde nedsat sig for nogle år siden. Tilsyneladende kom der ikke så forfærdelig meget ud af regeringens bestræbelser på at tilføre byen dygtige og kvalificerede arbejdere, for da man i 1686 fik den gode idé at lade en del flintelåse producere hos købstædernes håndværkere blev resultatet sørgeligt. Forståeligt nok ville de ikke udtale sig om prisen, før de så modellen. En af bøsse-makerne tilbød at forarbejde fire flintelåse om måneden, og en svend, som var hos en enke, tilbød det samme. Der var endnu to bøssesmede i byen, men de erklærede, at de var så gamle og svage, at de intet kunne forarbejde, så man må give magistraten ret, da den konstaterede, at »tilstanden her er slet«.

Blandt de enkelte lav er der særlig grund til at fremhæve guldsmede-, bager-, slagter- og vognmandslavet.

Guldsmedelavet

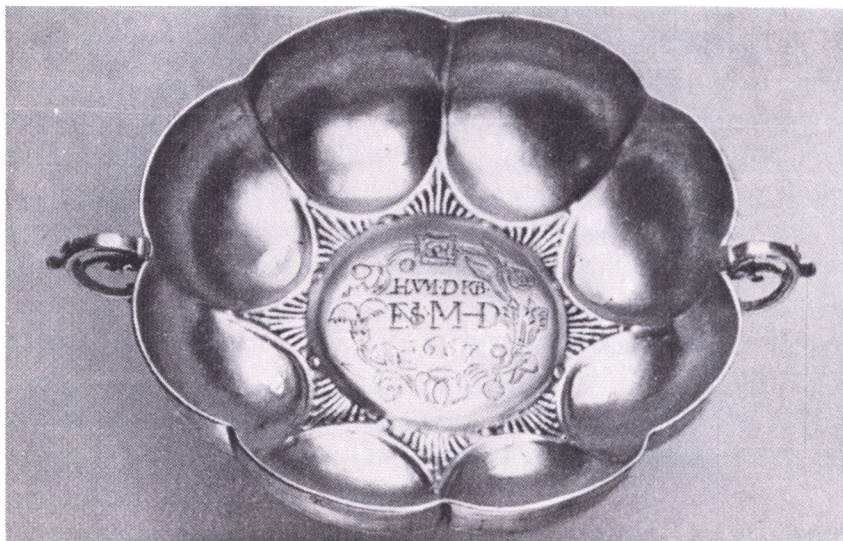
Guldsmedelavet indstillede kun en lavbroder til magistraten, og han blev da udpeget som oldermann for en treårig periode. 1667 bestod lavet af fire mestre, nemlig oldermannen Rasmus Pedersen og mestrene Simon Mathiesen, Daniel Harder og Jacob Clausen. I 1672 var der syv guldsmede i lavet; mange af dem synes at have haft svært ved at leve af håndværket, skønt de havde en kundekreds spredt over hele Fyn. Guldsmed Nikolaj Mogensen var insolvent ved sin død, og guldsmed Jacob Clausens arvinger fragik arv og gæld. Guldsmed Hans Ulrich undveg byen, og en så anset mand som Daniel Harder efterlod kun 20 daler til deling blandt arvingerne. Mange kunder var dårlige betalere som Ulrik Christian Gyldenløves arvinger, der gang på gang stævnes til betaling af Daniel Harder. Købmand Peder Hansen af Hamburg lovede Daniel Harders enke at inddrive, hvad hendes mand havde til gode hos grevinde Christiane Marie Wrangel i Stade.

Var flere kunder dårlige betalere, så var guldsmedene samtidig meget sendrægtige med at udføre bestillingerne, og hvad værre var, de synes ofte at have forgrebet sig på det udleverede sølv og guld. Guldsmed Claus Jacobsen stævnedes gang på gang til bytinget af utilfredse kunder; han boede i Hans Jensens stræde, hvor han havde lejet et hus for seks sletdaler årlig. Kapellanen ved Sct. Hans kirke, Peder Carstensen, krævede ham for sølv, der var leveret ham, og for en guldring, »som er præstens datters på Als«. Særlig fru Anna Trolle til Kjærsgård havde dårlige erfaringer med byens guldsmede. Hun

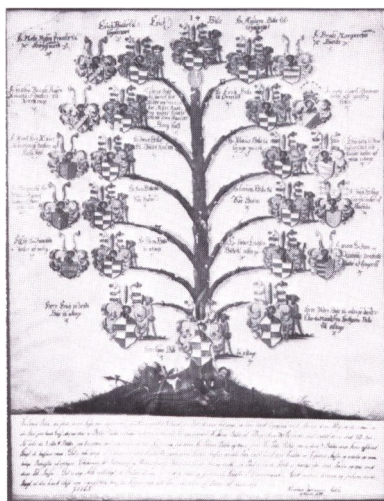

Der er tekst på tre sider af denne lade, og det oplyses, at der er tale om Odense-guldsmedenes lade fra 1665. (Møntergården).

Sølvskål med buklet rand og to ører. Indvendig er graveret en krans af blomster og initialer for rådmænd Erik Nielsen og hustru Mette Hansdatter samt for Henrik Werchmeister og hustru Dorte Knudsatter Blanckenborg. Skålen er fremstillet af guldsmeden Simon Mathiesen. (Har tilhørt Møntergården).

De Billers stamtræ. En såkaldt gouache (et vandfarvemaleri med dækkende farver) med stamtræ over adelslægten Bille, formentlig udført med bistand af bogsamleren Karen Brahe. Maleren var odenseaneren Christian Zachariasen Getreuer. (Odense adelige Jomfrukloster, A. Jørgensen fot.).

krævede Simon Schwartz for 15 lod sølv, hun havde leveret ham, og Claus Jacobsen havde hun overladt 29 lod sølv, hvoraf han skulle gøre ti sølvskeer, men hun havde kun fået seks, der vejede 21 lod, og da guldsmeden erklærede, at han ikke kunne forarbejde fire sølvskeer af de resterende otte lod, krævede hun sølvet udleveret.

En del arbejder udgået fra byens guldsmedeværksteder er stadig bevaret dels i privat eje dels i Kunstindustrimuseet, Nationalmuseet og på Møntergården. Her skal blot nævnes enkelte eksemplarer, som vedrører personer, der er nævnt i det foregående. I Åsum kirke fandtes en sølvkalk, der var forgyldt inden i. Den var udgået fra Simon Mathiesens værksted og var skænket kirken i 1667 af professor Jacob Bircherod og Sille Thomasdatter Risbrich, og da købmand Henrik Werchmeister holdt bryllup med borgmester Knud Jacobsen Blanckenborgs datter Dorte, forærede rådmænd Erik Nielsen og Mette Hansdatter brudeparret en sølvsål, ligeledes fra Simon Mathiesens værksted.

Der er grund til at fremhæve to odenseanske håndværkerslægter, der i mere end hundrede år var bosat i Odense, det er guldsmed- og malerslægten Harder og malerslægten Getreuer; de nævnes allerede i Odense i anden halvdel af det 17. århundrede og drager i første halvdel af 18. århundrede til København, hvor de fortsætter slægts-traditionerne til århundredets slutning.

Bagere og slagtere

I mange henseender indtog bagere og slagtere en særstilling: de var bl.a. underkastet en streng priskontrol. Ikke blot skulle magistraten sørge for, at der var tilstrækkelige forråd af brødkorn og viktualier, men også drage omsorg for, at brød og kød blev faldbudt til rimelige priser. Bagernes lavsartikler af 23. januar 1683 bestemte, at magistraten årlig den 2. januar skulle udvælge to eller fire borgere, der hvert kvartal skulle møde på rådhuset og i overværelse af magistraten samt oldermanden og to andre af bagerlavet fastsætte brødprisen på grundlag af lavets oplysninger om kornpris og andre omkostninger. Ingen bager måtte efter takstens offentliggørelse sælge brødet til en højere pris eller formindske vægten, og hver bager skulle mærke sit brød. Lignende bestemmelser gjaldt for slagterne. Borgmester og råd fastsatte to gange årligt, i april og november, taksten på kød. I 1695 indberettede stiftamtmand Didrik Schult, at taksten på øl, kød og brød blev fastsat fire gange om året, opsat på rådhusdøren og læst på bytinget.

Bagerne måtte sælge brød fra deres huse, fra bagerboden og på markeder. I 1664 fik de lov til at oprette en bagerbod på hjørnet af Korsgade ved Christen Lauridsen Lees bod; den årlige leje var seks sletdaler, som lavet betalte. Her var hele århundredet ud et fællesudsalg for bagerne. Der blev ofte klaget til magistraten over, at brødet var dårligt, og at det var for lidt bagt. I februar 1670 fik oldermanden en advarsel af magistraten og besked om, at brødet skulle være godt og vægtigt efter taksten, og der skulle daglig stå to bagere i boden i Korsgade med nybagt brød, så der ikke skulle blive mangel. Endelig skulle de to bagere om vinteren blive i boden til klokken slog syv, men allerede et par år efter var det galt igen. Byens bagere blev kaldt til rådstuen og fik oplæst lavsartiklerne af 2. juni 1671, fordi der den foregående uge kun havde været én bager i boden. Magistraten bestemte, at fra nu af skulle der daglig stå tre bagere i boden, og ville flere stå der, skulle det være dem tilladt, og de skulle sørge for at holde »godt og ustraffeligt fersk brød af alle slags«. I 1681 klagedes over, at der intet brød var i bagerboden, og når der endelig var noget, var det »sort og ilde bagt«. Atter måtte bagerne møde på rådstuen for at få besked om at have godt brød, og det blev anbefalet oldermanden ugentlig at undersøge bagernes brød, og hvis der var noget at påtale, skulle det øjeblikkelig gå videre til magistraten.

Det var ikke tilladt bagerne at sælge brød ved bud, og det fik bager

Dette sølvbæger med skrånende sider, profileret rand og indskrift er et arbejde af den odenseanske guldsmed Hans Rust. (Har tilhørt Møntergården).

Sølvbægeret her er glat, har riller ved foden og indskrift på siden (Niels Jørgensen) og under bunden (Hans Tobiesen). Ifølge stemplet under bunden er det et arbejde af Hans Krey, mester i Odense 1665. (Har tilhørt Møntergården).

Rasmus Madsen at føle; lavet idømte ham en bøde på to rigsdaler, og tre uger senere tiltaltes han for den samme forseelse, men slap denne gang med tre mark, fordi budet kun havde båret brød til dem, der havde bestilt det. Da man kunne regne med nogen afsætning ved Skibhuset, så sendte bager Christen Hansen Friis et bud derhen pinsedag 1690; lavsbrødrene påstod, det stred mod lavsartiklerne, men han slap for videre tiltale.

Bager Christen Hansen Friis var en foretagsom mand. Da rytterne i sommeren 1691 stod på Heden, sendte han nogle piger derud med »småbrød« i kurve for at gøre forretning med rytterne. En af pigerne solgte brød for to mark, og da hun gik rundt med brødet og falbød det til rytterne, kom oldermændene farende, ledsaget af en anden bager, en af byens tjenere og byfogedens dreng, og råbte til hende, at brødet var forbrudt, da det var forbudt at sælge deraf, og han forlangte, at hun skulle gå tilbage til byen og sætte brødet i hans hus. Her blev det anbragt i et kammer, hvor der stod flere kurve med brød. Pigen beklagede sig over, at hun hverken fik kurven eller det linklæde, der lå over brødet, tilbage. En anden pige havde solgt for en halv rigsdaler, da hun blev standset af byens tjener, der havde sagt til hende, at hun nok skulle få at vide, hvorfor der var halsjern i byen, hvis hun ikke gik hjem med brødet. Hun fortalte senere, at hun havde solgt brød for bageren i 14-15 år og tit til soldaterne, når de stod på Heden, ja, endog til markedsfolk.

Borgmester Peder Blanckenborg, der også var kaldt til bytinget, forklarede, at nogle dage før rytternes ankomst havde oldermændene været hos ham og beklaget sig over, at Christen Hansen Friis ikke ville rette sig efter lavsartiklerne, men løb om med kurve, fyldt med brød, og oldermændene havde da anmodet om, at magistraten ville forbyde det. Dette forbud havde bageren ikke ænset, men stadig ladet sine folk gå rundt med brød i kurve, og borgmesteren havde da befaleet byens tjener at tage brødet og give det til de fattige.

I modsætning til mange andre håndværk krævede bagerivirksomhed visse faciliteter som ovn, lagerplads til korn og arbejdslokale med et vist udstyr. Af hensyn til brandfaren var ovnen underkastet offentligt tilsyn, og det var heller ikke alle bygninger, der kunne anvendes til bagerivirksomhed. De fleste af byens bagere boede i 1672 i Vestre og Nørre kvarter, men ingen i Over kvarter.

Fælles for bagere og slagtere var, at de i modsætning til andre håndværkere ikke havde nogen særlig færdighed, da bagning og slagting var noget, der da foregik i enhver husholdning, og slagterne

havde i deres lavsartikler af 5. maj 1683 kun fået et meget begrænset privilegium på slagtning. 1685 ansøgte en tidligere rytter, der havde gjort tjeneste i Skåne under hele Den skånske Krig, om tilladelse til at nedsætte sig som bager. Han havde efter krigen taget tjeneste hos en bagerenke i Odense og havde i den tid, hvor lavene var ophævet, lært bageriet, men da han ville indskrives som mester i lavet, så ville man ikke antage ham, fordi han ikke havde tjent en mester, men »en mesterinde« i lavet. Han havde forestået hendes bageri, og uden hans hjælp havde hun ikke kunnet betale sin skat. Alt dette anførte han i et bønsskrift til kongen og bad om tilladelse til at nedsætte sig som bager i Odense, når han betalte lavet, hvad det havde krav på. Borgmester Jens Erichsen Westengaard anbefalede hans ansøgning, da bagerne i lavet ikke var i stand til at forsyne byen med tilstrækkeligt brød, og han fik da også sit ønske opfyldt.

Magistraten var imødekommende over for folk, der ville nedsætte sig som bagere. En skåning, der var kommet til Odense og var blevet trolovet med Ivar bagers enke, anmodede også om tilladelse til at nedsætte sig som bager, skønt han ikke havde lært bagerhåndværket, men enken forstod det og var medlem af lavet, og han havde selv i lang tid tjent en bager i Lund. Han forsikrede, at det ikke ville være til skade for nogen, da der ikke var andre bagere i gaden. I forvejen havde han sikret sig magistratens tilladelse, og ansøgningen gav resultat. Det har nok heller ikke skadet parterne at være en afdanket rytter og en fordreven skåning.

1668 anerkendte magistraten 12 slagtere som medlemmer af lavet, og de forpligtede sig til at holde kød til salg i slagterboden efter den af øvrigheden fastsatte takst og holde boden godt forsynet med oksekød og lammekød, og de slagtere, der havde kød i boden, måtte lade kød ombære til folk, »når de dermed renlig omgås«. Hvis nogen gjorde indgreb i deres næring, skulle deres kød være forbrudt til hospitalet, og hvis det gentog sig, skulle halvdelen af det konfiskerede kød gå til hospitalet, den anden halvdel til lavet, og desuden skulle der betales en rigsfortil til kongen og til byen; tredje gang skulle vedkommende straffes for ulydighed.

Det var ganske almindeligt, at mestrene skulle lade sig indskrive på bestemte håndværk, når de tog borgerskab, og var dette håndværk organiseret som lav, skulle de optages i dette. Da Rasmus Hansen aflagde ed for magistraten som borger, spurgte borgmester Jens Madsen Rosenberg ham, hvoraf han ville ernære sig, og han svarede da, at han ikke havde lært andet end at slagte, hvad borgmesteren

tillod ham. Han gik derefter til oldermanden og betalte fire mark i indtrædelsespenge, og for 3¹/₂ mark »lyste de mig i lavet i Knud slagters hus«. Samtidig gav han en tønde øl til lavet »efter deres begæring«. Rasmus Hansen kom fra Diernisse. Jens Madsen Rosenberg stillede det samme spørgsmål til Jørgen Pedersen Paddeholm fra Odense, da han havde set hans afskedspas fra hans kaptajnløjtnant, og Jørgen Pedersen svarede, han ville ernære sig ved slagteri, hvad han ligeledes opnåede.

De samme klager, der lød om bagerne, fremførtes om slagterne. Gang på gang kaldes de til rådstuen, fordi der ikke er tilstrækkeligt med kød i slagterboden, og der klages over, at de i boden nægtede at sælge kødet i parter eller pund. Magistraten truede med straf, hvis de ikke gjorde det, og i tilfælde af gentagelse ville de blive udelukket af lavet. Slagterne undskyldte sig med, at de ikke havde råd til at holde kød i slagterboden, fordi »bønhaser« løb rundt med kød og gik dem i næringen, men den undskyldning blev ikke taget for gode varer. Gik nogen dem i bedene, kunne de passende anmelde det til magistraten, og hvis de på grund af sommervarmen ikke kunne holde kødet »frisk« i boden, burde de være flere om at dele en okse.

For at være sikker på, at der var tilstrækkelige forsyninger af kød, inddelte magistraten alle slagterne i tre læg, der hver skulle have en uge i slagterboden og sørge for, at der var okse-, lamme- og kalvekød. Det måtte de så gå om med og sælge i parter, men i boden i pund. Hvert læg skulle i sin uge holde slagterboden ren, og de andre læg måtte først sælge kød, når det var deres tur i boden.

Slagtere og bagere lå i evig kamp med »bønhaser«. En af dem var en kone, der slagtede og løb om i byen og solgte kød, mens kødet lå usolgt i slagterboden og blev dårligt; hun blev også beskyldt for forbindelse med mestermanden, dengang hun var hans nabo uden for Vesterport. Det blev fatalt for konen, at rygtet kædede hende sammen med mestermanden, og da hun trodsede forbudet og erklærede, at hun ikke agtede borgmesteren, blev det hende forbudt at sælge kød samt at komme sammen med slagterne i lavet; hendes mand havde været med, da lavet blev stiftet.

Bønhaseriet tog til sidst et sådant omfang, at slagterne i 1689 anmodede kongen om hjælp og klagede over den skade, de tilføjedes af mænd og kvinder på landet, der slagtede og solgte kød. Særlig fremhævede de nogle »rytterkvinder« og påstod, at selv om der kunne findes en enkelt landsby, hvor intet »slagteri« fandt sted, så var der i hvert fald nogle i hvert sogn, der solgte kød, så de, der boede på

landet, ikke havde brug for at købe hos slagterne. Det var til slagternes fuldstændige ruin, da de måtte betale konsumtion af det »slagtefæ«, de købte, og derfor kunne »fuskerne« give lidt mere for kødet og give bedre køb på det, de solgte. De bad om hjælp mod landprang og slagten på landet. Bønskriftet er underskrevet af otte slagtere. Magistraten støttede slagterne. Lavet indleverede en liste over dem, der gjorde indpas i deres næring, og den kom til kancelliet.

Vognmændene

Vognmændene spillede en stor rolle i det 17. århundrede, da de bestred en væsentlig del af transporten af varer og personer. Ligesom håndværkerne var de organiseret i lav. Perioden prægedes af hyppige og voldsomme stridigheder mellem dem og deres kolleger i Nyborg. Stridigheder, der satte sindene i bevægelse, forplantede sig til de to byers magistrater og inddrog stiftamtmand og centraladministration i uoverensstemmelserne, men det var også en kamp der drejede sig om parternes ve og vel.

Som tidligere omtalt havde regeringen ved forordningen af 17. januar 1662 ophævet den forordning, der havde indført »milepenge« og begrænset vognmændenes transporter til et vist antal mil. Fra 1662 måtte enhver vognmand køre med varer og personer, hvorhen han ville på Fyn.

Før forordningen om milepenge havde der fra gammel tid været den vedtægt mellem vognmændene i Odense og i de andre fynske købstæder, at vognmændene i de sidstnævnte byer kun kørte til Odense, hvor fragten aflæssedes. Til gengæld kørte vognmændene i Odense med tom vogn hjem fra Nyborg og andre fynske købstæder. Vognmændene i Odense var nu i 1662 af den opfattelse, at den gamle vedtægt fortsat skulle være gældende, men i Nyborg havde man anskaffet heste og vogne for at udnytte de muligheder, man nu havde, til transport over hele Fyn. Følgen blev, at vognmændene i Nyborg kørte gennem Odense til største skade for denne bys vognmænd, der hævdede, at Nyborgs vognmænd kun aflæssede i Odense, når det var tøbrud og vejene »slemme«, eller når de kom med friægter, så kun den ubehagelige og den gratis kørsel blev overladt til Odenses vognmænd. Til gengæld påstod Nyborgs vognmænd, at deres kolleger i Odense kørte lige igennem til Korsør, når isen bandt Store Bælt, og de anførte, at vognmændene i Odense på grund af byens beliggenhed kunne gøre transporter til alle sider, hvad de ikke kunne, da Nyborg

Vicekansler og viceskatmester Holger Vind (1623–83) er her forevigtet på et kobberstik, udført af Albert Haelwegh. (Det kgl. Bibliotek).

lå ved kysten. Begge byers magistrater søgte at mægle, men understøttede dog hver sit lav, fordi det simpelthen gjaldt vognmændenes eksistens. Til sidst indsendte vognmændene i Odense et bønsskrift til kongen, hvori de klagede deres nød og anmodede om en kongelig ordre om, at fragter, der kom til Odense fra færgestederne, skulle omlades, og de andre vognmænds »durchfahrt« forbydes; rejsende skulle skifte i Odense, hvor vognmændene skulle køre dem til hvilken som helst købstad på Fyn, de ønskede at komme til. Endelig skulle vognmændene have lov til at tage fragt tilbage, hvad man fandt rimeligt, da Odense måtte gøre friægter til alle sider.

Næppe var dette bønsskrift blevet afsendt, før der indløb en klage fra magistraten i Nyborg over, at nogle af denne bys vognmænd var blevet overfaldet i Odense. Magistraten kaldte straks vognmændene til rådstuen og søgte i overværelse af Nyborgs byskriver at få et forlig i stand, men uden resultat. Vognmændene henholdt sig til, at deres lav var det ældste, og hævdede, at »durchfarten« ruinerede dem. Magistraten ville gerne have fred, men mente dog, at rejsende, der kom til Odense, måtte have lov til at tage friske heste og vogne, når det behagede dem.

Odense-vognmændenes bønsskrift og ønske om at få deres lavsartikler godkendt gik til Statskollegiet. I marts 1673 forelå kollegiets betænkning, der i et og alt gav Odensevognmændene medhold og fik til følge, at Nyborgs vognmænd indsendte et bønsskrift til kongen og beklagede sig over, at de blev chikaneret i Odense. Statskollegiet fik befaling til at overveje bønsskriftet fra Nyborg, gennemse sin tidligere betænkning og overveje, om den kunne forandres. Den 18. juni holdt Statskollegiet møde og vedtog ikke at tage hensyn til bønsskriftet fra Nyborg. Også Kommercekollegiet blev hørt og tilsluttede sig Statskollegiets afgørelse, og i august 1672 blev Odense vognmandslavs artikler konfirmeret.

Man skulle forvente, at med kollegiets afgørelse var denne sag endelig afsluttet, men tiden skulle vise noget andet. I 1674 henvendte vognmændene i Odense sig til stiftamtmand Erik Banner og beklagede sig bittert over gennemkørslen og rettede de samme beskyldninger som tidligere mod Nyborgs vognmænd. Stiftamtmanden lovede dem sin støtte til at få deres nykonfirmerede lavsartikler respekteret. I 1676 blev en vognmand fra Assens standset i Odense, da han ville køre igennem til Nyborg, og endnu i 1679 klagede Nyborgs magistrat over overgreb i Odense mod deres bys vognmænd. Det sidste, man hører om denne sag, er i 1680. I et brev til vicekansler Holger Vind

beklager borgmester Jens Erichsen Westengaard, at han ikke traf ham, da han sidst var i København, og fik talt med ham om »denne bys fattige forarmede vognmænd«.

Denne sag er et af mange eksempler på, hvor vanskeligt det var for den ældre enevælde at få centraladministrationens afgørelser respekteret og gennemført på det lokale plan. Vi har også set eksempler på, hvor svært det var at få Højesterets domme efterkommet. Afstanden var stor mellem København og det øvrige land. Gennemførelsen af centraladministrationens afgørelser var afhængig af den lokale administration, men så længe den var uddannet og ringe betalt, skortede det på arbejdsevne og effektivitet. Først med købstadlovene af 1682 og stiftamtmandenes udvidede beføjelser blev der skabt mulighed for bedre kontrol med lokalstyrelsen.

De små og de store vognmænd. Ægtkørsel

Den kørselspligt, som påhvilede borgerskabet, blev afskaffet med købstadsprivilegierne af 1661, men den gjaldt stadig, når kongen og hans hus samt fremmede fyrster skulle befordres. Til gengæld måtte borgmester og råd sørge for, at de rejsende kunne komme videre, og dette blev vognmændenes sag.

Ifølge et kongebrev af 11. oktober 1650 havde Odense fået antallet af frie ægter nedsat til 100 årlig. Disse friægter var vognmændene fritaget for, men de skulle køre ægtkørsel, når kongen rejste gennem landet med sin hofstat.

I anledning af friægterne var de 24 mænd kaldt til rådstuen den 26. marts 1668 for at forhandle og vedtage, hvordan friægterne kunne administreres med mindst besvær og bekostning for byen. Man overvejede spørgsmålet med vognmændene i det store vognmandslav, der bestod af 16 vognmænd; flere måtte der ikke være i lavet. Hver af de store vognmænd forpligtede sig til årlig at gøre fire friægter, to Middelfartægter og to til Assens eller Nyborg, halvparten om sommeren og halvparten om vinteren, og det lovede de at gøre uden betaling, men de resterende friægter, som borgerne var forpligtede til, skulle disse vognmænd også køre, såfremt vedkommende borger, der skulle køre friægten, ikke var hjemme, eller den rejsende ikke var tilfreds med den tilbudte hest og vogn. I disse tilfælde var oldermanden forpligtet til straks at skaffe gode heste og vogn og senere kræve betaling hos den, der egentlig skulle køre ægtkørslen. Borgerne måtte til gengæld ikke gå vognmændene i næringen og køre for rejsende, og

det samme gjaldt de små vognmænd; de måtte kun køre to mil med en rejsende, f.eks. til Kerteminde.

Der opstod hurtigt stridigheder mellem de store og de små vognmænd, fordi de sidste faldt for fristelsen og påtog sig at køre ud over de to mil. Allerede en måned efter at kontrakten var sluttet med det store vognmandslav, tiltalte oldermændene dem for at have kørt rejsende til Nielstrup, Rygård, Søndergårde og Tybrind. Også borgerne brød kontrakten. Slagter Mads Knudsen måtte vedgå, at han med sin hest og vogn havde kørt til Fåborg med en rejsende. Magistraten måtte også gentagne gange gøre de store vognmænd opmærksom på, at de var forpligtet til altid at holde et par heste og vogn parat, når kongens folk eller rejsende ville rejse videre uden ophold, og i 1683 kom en kongelig befaling til magistraten, at to vognmænd altid skulle være i beredskab dag og nat i byens værtshus, så de, der kom i kongens ærinde, kunne komme videre hurtigst muligt. Et kongebrev i 1687 befalede, at der på vejen fra København til Glückstadt altid skulle holde to vognmænd parat i ethvert værtshus.

De store vognmænd havde besvær med at få borgerne til at betale de ægter, de kørte for dem. I 1674 klagede de til stiftamtmand Erik Banner, at de for året 1668 havde 46 sletdaler til gode, og at de i 1674 fra nytår og til 1. juni havde gjort 54 ægter, og da de nogle år senere klagede over borgernes uvillighed til at betale, lod magistraten dem pante.

Der var megen svindel med friægterne, og det blev indskærpet magistraten at påse, at ingen uretmæssig nød fri ægt. I 1691 befalede et kongebrev, at der kun måtte gives friægter til dem, der foreviste kongens pas eller pas fra de deputerede ved landetaten, når det gjaldt om at fastsætte marchruter, samt fra overjægermesteren, når det drejede sig om vildtets transport; det sidste var også blevet en pligt. I januar 1688 havde magistraten fået ordre om, at borgervogne skulle transportere det storvildt, der ankom fra Jylland, til Nyborg, da det gik så langsomt med bøndervogne, at kødet ofte blev fordærvet. I februar ankom til byen syv stk. storvildt, fire rådyr og to vildsvin.

Vognmændene var ligesom de øvrige borgere pligtige til at køre kongeægter. Tilsigelser blev ofte mødt med sure miner. Oldermændene klagede således i 1667 over, at en af de små vognmænd var modvillig, da han blev tilsagt med sin hest og vogn at age kronprinsens folk og tøj.

På den anden side har kongeægterne formentlig været en kærkommen adspredelse for kuskene, selv om de kunne få en makaber afslut-

ning. I august 1671 kørte borgerne i Odense kongeægt til Assens med dronningen og hendes følge. I Assens samledes kuskene for at spise deres medbragte mad, hvortil de fik en kande øl. Købmand Jørgen Hansens kusk, Lars Hansen, sagde noget senere til købmand Hjere Jespersens kusk, da han kom ind i stuen: »Hvi kommer du så sildig, jeg har en dunk brændevin for 4 skilling og en pot øl i Strandporten«; her stod hans vogn. Kl. 13 forlod kuskene Assens og kørte hjem. Da de nåede Melby, sprang Lars Hansen af vognen og lukkede leddet op, og den sidste lukkede det. Næppe var de kørt »et bøsseskud«, før Lars Hansen styrtede af vognen, hvis hjul gik over hans hoved. De fik ham samlet op og lagt i vognen, da han hverken kunne stå eller tale, og blodet løb ud af ører, næse og mund, og han havde hul i hovedet. De kørte til Søholm og videre mod Odense. I Vervingekro købte de for en skilling mælk og eddike, som de forsøgte at hælde i ham, men han kunne ikke synke, og i nærheden af Bellinge døde han. De stillede vognen med den døde mand uden for Vesterport og gik op i byen for at underrette hans fader og husbond. Om natten fandt nogle folk vognen uden for Vesterport, men da var hestene og den døde mands pung væk.

Bymarken

Da kongen i 1650 nedsatte antallet af frie ægter, som byen skulle gøre, til 100, var det, fordi magistraten havde anført, at byen ingen avl havde, og bortset fra de to møllegårde, Rødegård og nogle husmænd i Bolbro og Snapind, var der ingen borgere, der ernærede sig ved landbrug i anden halvdel af det 17. århundrede. Som et kuriosum kan nævnes, at borgmester Knud Jacobsen i 1672 angiver, at han har ingen købmandsskab, men avl af en af byens jorder og af en jord, »som kongelig Majestæt mig til ejendom forundt i forleden fejde og bruges til græsning og er derpå et hyrdehus«.

Endnu i det 17. og 18. århundrede var bymarken af stor økonomisk betydning for købstæderne, og i mange af vore små købstæder levede en stor del af befolkningen mere eller mindre heraf, men i Odense var bymarken allerede i det 17. århundrede så reduceret, at den hovedsagelig bestod af Heden. Ordet hede er på Fyn navnet på overdrevet og betyder blot, at landskabet er åbent. Heden blev for størstedelen anvendt til græsning. Græsningen på den sydlige del af Heden, der kaldes Koheden, blev anslået til 200 køer. På den nordlige del af Heden kunne græsse 150 køer. Heden var indgrøftet og indhegnet, og

enhver, som ville have køer på græs, skulle vedligeholde et stykke af mellemhegnet, der gik fra byen og til Roersdam. Hegnet var opmålt til 600 favne i længden, altså skulle man hegne tre favne pr. ko. Grøft og hegn skulle være i orden tre uger før 1. maj og vedligeholdes, til høsten var bragt i hus.

Antallet af køer, som enhver borger måtte sætte på græs, ahang af vedkommendes skat. De, der betalte en mark, havde ret til en ko, og de, som betalte mindre, måtte købe plads hos de store skatteydere. Også de gejstlige kunne have køer på Heden; hver Sct. Peters dag, den 22. februar, gik kærneren til dem og forhørte dem om, hvor mange køer de ville have på græs. Fortegnelsen afleveredes til magistraten, der så afgjorde, hvor mange der måtte komme ind at græsse. De gejstlige skulle tage deres part af indgrøftning og indhegning, og alle skulle betale græspenge, 10 skilling pr. ko. I 1678 var beløbet dog forhøjet til 24 skilling pr. ko.

Det var kun køer, der måtte græsse i Koheden, men på Hedens nordre del måtte der også gå heste, kalve, får og svin, men ingen gæs. I græspenge regnedes en hest = to køer, og to kalve, tre får eller svin = en ko. Ingen af magistraten havde særlige græsningsrettigheder. Borgmester Jens Madsen Rosenberg lod fire køer gå i Koheden uden at betale græspenge, og desuden havde han undt borgmester Hans Nielsens enke gratis græsning til to køer, men ved kommissions- og højesteretsdom i 1672 blev det slået fast, at hverken borgmester, rådmand eller nogen anden i Odense havde særrettighed i bymarken. Køerne blev passet af hyrden, der boede i hyrdehuset og fik otte skilling for hver ko, han vogtede, halvdelen 1. maj og den anden halvdel Sct. Knuds dag, »når høsten begynder«. Senere fik han årlig 1 rigsdaler 4 mark af byen.

I 1677 var der 174 heste og 338 køer samt 35 øksne i byen. Langt de fleste heste, 75 stk., fandtes i Over kvarter, og dette kvarters 11. rode havde også det højeste antal heste og køer, henholdsvis 53 og 43. Årsagen hertil er, at til denne rode regnedes Vigelsø og Gl. og Ny Møllegård, og desuden boede en del vognmænd i roden. Af de 35 øksne tegner rådmand Christen Hansen Lime sig for de 28. Det største antal køer havde rådmand Erik Nielsens enke i Nørre kvarter i 8. rode, 24 køer, og desuden to stude og otte heste. For hende må avlsbrug have spillet en rolle, og der er et langt spring fra hendes 24 køer til rådmand Jørgen Barchhausens syv og jomfru Ide Skinkels seks køer. De færreste køer, 51, ejet af 25 personer, fandtes i Neder kvarter.

I virkeligheden spillede de mange »haver«, der lå uden om byker-
nen en langt større rolle for byen end bymarken. De tilhørte byen og
blev lejet ud til borgerne mod en årlig jordskyld, og de kunne kun
afhændes med magistratens samtykke og kun til folk, der var borgere
i byen og betalte skat der. Ved skifter opføres disse haver som en del
af formuen, og de kunne arves.

Byen havde mulighed for at pantsætte disse haver, når man var i
beknøb for rede penge, og det var byen konstant i denne periode.
Særlig efter 1660 afhændede man en del af byens jorder for at betale
gælden bl.a. til borgmester Thomas Brodersen Risbrich og hans ar-
vinger. Ved Højesteret blev byen endelig i 1680 dømt til at betale
Hans Mathiesens arvinger, og ved den lejlighed blev en del jordskyld
solgt og for en stor del købt af rådmandskredsen og dens slægtninge.
Mest købte borgmester Christen Westesen, i alt for 50 sletdaler, tæt
fulgt af borgmester Jens Erichsen med 40 sletdaler og byfoged Jens
Christensen med 44 sletdaler. Yderligere købte byfogeden et stykke af
byens Galgehede ved Vindegade for 100 sletdaler. Kun to håndvær-
kere købte jordskyld, en skomager og en bogbinder. I alt solgtes
jordskyld for 450 sletdaler.

Byen havde også jordskyld af bebyggede grunde, der i middelalde-
ren havde været knyttet til klostre og gejstlige stiftelser. Og kronen
havde som ejer af Sct. Knuds kloster haft jordrente af bebyggede
grunde, men en stor del af denne jordskyld blev i 1666 udlagt til
søskendeparret Ottilie og Henning Meyer (crone), formentlig til dæk-
ning af kronens gæld til deres fader, hof- og stadsapoteker Samuel
Meyer. Henning Meyer og hans søster benyttede Jens Erichsen We-
stengaard som mellemmand og solgte deres gods i Odense til Morten
Skinkel til Søholm.

Vi har fra 1682 bevaret en »rigtig specification på jorder og haver
under Odense by«, hvor vi får navnene på disse jorder og besked om
ejerne. Gertrudsholm og Det sydvestre Vænge er delt mellem de
samme seks ejere, hvoriblandt er borgmester Peder Blanckenborg og
dr.med. Christopher Balslev. Sveltekrog ejes af landsdommer Otto
Risbrich. Hedeløkke ejes også af ham, dr.med. Christopher Balslev
og professor Jacob Bircherod. Om flere haver siges udtrykkeligt, at
det er kåljord. Der nævnes f.eks. en kålhøve i Gråbrødrestrede og
borgmester Jens Madsen Rosenbergs staldgård med have i Stålstræ-
de.

Uden for Vindegade nævnes Bjørnsløkken, der tilhørte borgmester
Willum Jensen Rosenvinge. Uden for Nørreport ligger Tolderlund,

og uden for Sct. Jørgen Ny Møllegård, der ejes af borgmester Christen Westesen. Der er et hus ved byens skibbro, og af Vigelsø »ganger 18 tdr. korn til landgilde«. En jord ved Munke Mølle å kaldes Kirkeløkke. Munkeris ejes af borgmester Willum Jensen Rosenvinge, og Rødegård (Kragstbjerggård) tilhører rådmand Niels Mule.

Samtidig med grundtaksten 1682 blev byens jorder skyldsats i matriklen. Mange haver blev medtaget i grundtaksten og andre i matriklen. I matriklen blev byens jorder skyldsats for 178 tdr. hartkorn. Den største grundejer er dr.med. Christopher Balslev med 10 tdr. hartkorn, efterfulgt af borgmester Peder Blanckenborg med 7 og borgmester Willum Jensen Rosenvinge med 6 tdr. hartkorn. Jens Schultz med flere ejer Tolderlund skov, vurderet til 30 svins olden, de to møllegårde er sat til 30 tdr. hartkorn, Vognmandsløkken til 6 tdr. hartkorn og den nordlige og sydlige Hede til 11 tdr. hartkorn.

Det var stadig vanskeligt at inddrive jordskylden. Morten Skinkel krævede bl.a. skrædder Niels Bogense for ti års jordskyld à årlig 12 mark, men skrædderen havde orden i sine papirer og beviste ved et lejebrev, udgivet den 24. oktober 1570 af Christian Poulsen, prior til Sct. Knuds kloster, at den årlige leje kun var 6 mark. Da kærneren i 1681 på byens vegne stævnedes til betaling af forfalden jordskyld, kunne han på bytinget fremvise en bog i kvart, forseglet med byens lille segl »på Odense bys visse indkomst og jordebog«.

Endnu i 1680'erne ejedes størstedelen af byens jord af de gamle rådsslægter og deres efterkommere.

11 · Befolkningsproblemer – skatteudskrivninger og kontributioner – sociale forhold

Befolkningsspørgsmålet

Indtil op i 1620erne havde der her i landet været en økonomisk og befolkningsmæssig vækst, men i 1630erne og i 1640erne viste der sig tegn på økonomisk stagnation, fremkaldt af stigende vanskeligheder for landets landbrugseksport, og yderligere ramtes Danmark i 1650erne af en befolkningsmæssig tilbagegang, der skyldtes krigene og alvorlige epidemier. Denne udvikling er ikke enestående for Danmark, men må ses på baggrund af en økonomisk og befolkningsmæssig krise i 1600-tallets Europa, der satte ind i Sydeuropa ca. 1630.

En gammel talemåde siger, at »luften fortærer menneskene«, og der er det sande i den, at op til det 19. århundrede var byerne ikke i stand til at vokse ved egen hjælp. De var efter 1660 præget af stagnation. De 56 danske købstæder havde i 1672 ca. 63.000 indbyggere og i 1769 ca. 66.000, en stigning på 5%. Til sammenligning kan anføres, at København i 1672 havde 41.000 indbyggere og i 1769 93.000, en vækst på ca. 129%.

Bysamfundene var mere modtagelige for epidemiske sygdomme end landsbysamfundene. Den forøgede personlige kontakt i bysamfundet og sanitære problemer som affald og spildevand, forurening af vandforsyningen og en kost, der var ringere end landsbysamfundets, medførte sygdomme for mange byboere og især for indvandrerne fra landet, der ikke var immune over for den mangfoldighed af sygdomme, der var karakteristisk for byerne.

Når byerne ikke kunne vokse ved egen hjælp, skyldtes det dels den store børnedødelighed, dels mangel på jordemødre og læger og dels stigende ægteskabsalder samt noget faldende ægteskabshyppighed. Den høje børnedødelighed og de epidemiske sygdomme havde til følge, at middelalderetiden var mellem 20 og 30 år. På grundlag af de bedst førte kirkebøger har man foretaget undersøgelser af børnedø-

Niels Stensen (1638–86) var en foregangsmand på mange områder og var virksom både som anatom, geolog og som teolog. Han havde det dog vanskeligt herhjemme på grund af sin katolske tro. Ukendt kunstner. (Uffizierne, Firenze).

deligheden og for de danske købstæders vedkommende konstateret, at af samtlige børn født i ægteskab er de 45% døde inden deres tiende år.

På grund af manglende hygiejne og faguddannet hjælp ved fødslerne døde et stort antal kvinder i barselseng. Der var i denne tid ingen uddannet jordemoder i Odense, men kun en såkaldt fostermoder, der var ganske uden uddannelse og alene byggede på egne erfaringer; trods al omhu og god vilje slog det ikke til. I 1673 blev de københavnske jordemødre tilkaldt for at overvære Niels Stensens obduktioner, og Thomas Bartholin holdt den første jordemoderek-samen i Danmark. Det varede imidlertid længe, før fødende kvinder i Odense fik gavn heraf. De måtte i stedet slå sig til tåls med præster-nes instruks til jordemødrene: »Skal I ikke andet bruge til moderen eller barnet end bønner og med bønner sådanne midler, som er naturlige, brugelige og kristelige, og når nogen nød er på færde, søge de nærmeste medicos eller badskærere om et godt råd«.

Som tidligere omtalt førte den enevældige regering en økonomisk politik, der i højere og højere grad prægedes af merkantilistisk tankegang med deraf følgende interesse for byernes næringsliv, og da den merkantilistiske stat anså en voksende befolkning som en rigdom, måtte den med bekymring se på en faldende eller stagnerende befolkning. Det var dog ikke meget, den kunne gøre. I den øjeblikkelige situation måtte man sætte sin lid til indvandring enten fra landet eller fra udlandet, og da man først og fremmest var interesseret i, at købstæderne fik kvalificeret arbejdskraft, satsede man på indvandring af fremmede, der ville nedsætte sig og drive handel og manufaktur. I 1671 kom den første forordning herom, og i 1680'erne var man også parat til at slække kravene om den rette tro. Der kom, som vi skal se, fremmede til Odense, men indvandringen fra landet spillede selvfølgelig en langt større rolle. Regeringen søgte kun undtagelsesvis som i 1660'erne og 1670'erne af hensyn til landbrugets behov for arbejdskraft og til rekrutteringen til landmilitserne at lægge hindringer i vejen for denne vandring fra land til by.

Vi ved intet om, hvor mange mennesker der boede i Odense i 1660. Biskop C. T. Engelstoft antager, at før krigen boede ca. 4.500-5.000 i Odense, men det er et rent skøn; det almindelige kilde-materiale svigter. Den bedste kilde er kirkebøgerne, der oplyser om dåb, vielse og begravelse, men de eksisterer ikke for Odenses vedkommende. Vi har til ca. 1700 udelukkende C. Brandts udtog af de odenseanske kirkebøger at bygge på. Andet kildemateriale kan være

skattemandtal og kærnerregnskaber, men de sidste er bortset fra et par enkelte år gået tabt. Rådstuebøgerne kan give oplysninger om folk, der fik borgerret, men de er gået tabt for årene 1660-66 og giver ingen oplysninger om de nye borgeres familieforhold, og vor viden om udvandringen fra byerne er endnu ringere.

Indvandringen til Odense

I årene 1667 til 1699 fik 644 borgerret i Odense. I datiden lagde man megen vægt på, at dette skete. For indvandrerne var det vigtigt, fordi det gav dem ret til at ernære sig i byen og gjorde dem delagtige i byens rettigheder, men der fulgte selvfølgelig også pligter med borgerskabet som f.eks. at man skulle påtage sig offentlige hverv og udrede skat. Borgmester og råd var også ivrige for, at de, der ville slå sig ned i byen, skulle tage borgerskab, thi herved fik man en effektiv kontrol med de enkelte borgere og kunne pålægge dem offentlige hverv og skatter.

Endelig var magistraten også økonomisk interesseret i, at borgerskab blev erhvervet, thi den, der tog borgerskab, betalte også borgerskabspenge, der gik i magistratens lomme. Folk, der nedsatte sig og opholdt sig i byen uden at tage borgerskab, risikerede bøder, ja, endog forvisning. En mand, der havde opholdt sig mere end et år i byen og ikke medbragte noget »skudsmål« fra det sted, han kom fra, og som hverken ville »skatte eller skylde«, blev dømt til enten straks at fremskaffe sit skudsmål og tage borgerskab eller inden to dage forlade byen. I 1673 opholdt der sig en del folk i Odense, der trods påmindelser og advarsler ikke havde søgt borgerskab og heller ikke efter tilsigelse kom til rådstuen, og magistraten så sig da nødsaget til at vedtage, at sådanne folk skulle bøde tre mark og straks pantes for deres ulydighed. Det var billigt sluppet, for i 1669 havde man krævet 40-marksbøder for den samme forseelse, og det samme blev i 1671 krævet af den tidligere landstingsskriver Herman Hermansen Zwollen, »formedelst han sig udi langsommelig tid her udi staden har opholdt sig og ikke sin ed og pligt til kongen og byen udredet«. De 644, som i årene 1667-99 aflagde ed til kongen og byen, kom fra de i tabel 11.1 nævnte steder.

Tallene viser, at mere end en trediedel af de nye borgere 1667-99 hørte hjemme i Odense, og at mere end en trediedel kom fra det øvrige Fyn. Langt de fleste, der indvandrede fra landet, kom fra sognene omkring Odense. Den største gruppe efter fynboerne er ud-

Anatomen Thomas Bartholin (1616–80) var professor ved Københavns Universitet, og opdagelsen af menneskets lymfekarsystem hører til hans vigtigste videnskabelige landvindinger. Ukendt kunstner. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Tabel 11.1: Hjemsted for tilflyttere til Odense 1667-99.

År	Hjemsted	Odense	Fynske købstæder	Jyske købstæder	Sjællandske købstæder	Fynske amter	Jyske amter	Sjællandske amter	Skåne	Norge
1667-71		37	2	3	4	30	3	0	2	2 ¹
1672-81		71	8	2	5	43	5	4	0	0
1682-91		80	16	6	7	81	13	4	4	3
1692-99		47	15	7	6	45	5	0	1	0
I alt		235	41	18	22	199	26	8	7	5
1) Heraf dog en islandsk guldsmed.										

Kilde: Borgerskabslistor, Odense magistrats arkiv.

	Hertugdømmerne	Udlandet	Ikke angivet	I alt
1667-71	2	1	2	88
1672-81	5	9	2	154
1682-91	9	26	5	254
1692-99	5	16	1	148
I alt	21	52	10	644

lændingene; over halvdelen af dem kommer fra Tyskland, den næststørste gruppe er den svenske, der tæller otte. Desuden er der fire hollændere og forbavsende nok fire italienere, mens enkelte kom fra Østrig, Savoyen, Frankrig og Livland. Antallet af skåninger er beskedent, men deres chancer var langt større i København, og det samme gælder om nordmændene. Mens der er flere indvandrere fra de sjællandske købstæder end fra de jyske, så er antallet af indvandrede fra de sjællandske amter beskedent sammenlignet med indvandringen af folk fra de jyske amter. Det skyldes først og fremmest vornedskabet på den sjællandske øgruppe. De fleste tilflyttere fra hertugdømmerne kom fra Flensborg og Haderslev. Endelig fremgår det, at mere end en trediedel af tilflytterne kom i tiåret 1682-91.

Langt de fleste tilflyttere fra kongerigets og hertugdømmernes købstæder var håndværkere, og heraf var de fleste skomagere, i alt 49. Antallet af indvandrede handskemagere var også stort, nemlig 27. Der kom desuden 19 skræddere og 13 feldberedere, men der er

iblandt disse tilflyttere alle mulige håndværk repræsenteret. 21 nedsatte sig som købmænd, men det er måske dog værd at notere, at otte ville leve af ølsalg, og ikke mindre end 13 ville ernære sig som daglejere. Daglejerne findes først og fremmest blandt dem, der indvandrede fra landet. Ikke mindre end 80 angiver, at de vil ernære sig som daglejere, og 28 vil ernære sig ved øl- og brændevinstapning og grovbrødsbagning, og det er betegnende, at 14 af de fra landet kommende ville være vognmænd, syv var urtegårdsmænd; af håndværkere var der flest skomagere og skræddere. 11 tilflyttere fra landet vil dog ernære sig som købmænd. Af de syv skåninger var de fem håndværksuddannede. Formålet med at indkalde fremmede til landet var at få faglærte arbejdere, og af de 52 udlændinge, der bosatte sig i Odense, var de 36 håndværkere, 10 nedsatte sig som købmænd, og to var lærredskræmmere. Man må konstatere, at de færreste af dem havde succes. Flere ville ernære sig som urtegårdsmænd eller handle med brød og øl.

Udvandring

644 personer flyttede til byen 1667-99, men hvor mange flygtede fra byen, og hvor mange opsagde deres borgerskab og flyttede andetsteds hen? Herom ved vi ikke meget, men byfogedregnskaberne fortæller os dog, at hvert år forlod borgere byen. De fleste af dem slog sig ned på landet, andre søgte til København eller Fredericia, der havde gode privilegier for forgældede personer. I mange tilfælde var der tale om en flugt fra byen, fordi man ikke kunne klare sig. Dette var særligt tilfældet i årene lige efter freden 1660 og under og efter Den skånske Krig. Denne flytten fra byerne ængstede regeringen, og Statskollegiet beskæftigede sig med problemet i 1672 og slog i en betænkning fast, at en årsag til købstædernes stagnation var, »at de med kvalificerede øvrighedspersoner er slet bestilte«. Den 14. januar 1676 forbød regeringen købstadsbeboere at flytte fra byerne, såfremt de ikke ville behandles som løsgængere. Forbudet blev forlænget den 2. september 1679. Samtidig anbefalede det magistraten at retsforfølge alle de borgere, der havde forladt byen siden 1676. Endelig blev det ved forordning af 3. februar 1677 forbudt uden magistratens tilladelse at antage borgere til soldater, og tilladelsen måtte kun gives til de borgere, der var så forarmede, at de ikke kunne betale skat. Med baggrund i disse bestemmelser stævnedes magistraten hattemager Peter Hansen Stub, fordi han var rejst fra byen med hustru og formue.

Peter Hansen var taget til Nyborg, hustruens hjemby, og havde aflagt borgered der. Ved bytinget blev han dømt som løsgænger, såfremt han ikke flyttede tilbage med sine midler, og enken efter Johan Ziegerhorn, der flygtede til Hamburg i 1676, blev i 1681 søgt for resterende skatter til et beløb af 137 sletdaler. Dommen gik ud på, at der måtte gøres udlæg i hendes gård, hvis hun ikke inden 15 dage betalte de resterende skatter. I en sag, hvori landsdommer Jens Lassen blev indblandet, led byens vise fædre dog nederlag. Ved bytinget fik magistraten den 18. september 1676 dom over smed Lars Simesen og handskemager Peder Madsen, at de skulle flytte ind i byen igen, hvor de havde boet i fredstid. De boede da uden for Møllebro port, og her hævdede magistraten, at landsdommer Jens Lassen havde ladet det hus bygge, de boede i. Landsdommeren appellerede til Fynbo landsting, og her blev bytingsdommen underkendt, da de for nogle år siden var flyttet ud på landsdommerens gods. Borgmester og råd forfulgte sagen til Højesteret og fremlagde en attest fra smedelavet om, at Lars Simesen havde været medlem af lavet siden 4. oktober 1657 og endnu var i lavet og brugte sit håndværk i og uden for byen og hverken betalte skat eller holdt indkvartering. Man havde også allieret sig med handskemagerlavet, der attesterede, at Peder Madsen var fraflyttet byen for fem år siden og havde været i deres lav og nu gjorde dem stor fortræd i byen og på markeder, men Jens Lassen kunne heroverfor fremlægge et tingsvidne af Odense herredsting, som sagde, at Hummelhuset, hvor Lars Simesen boede, i 50 år havde ligget på Sct. Knuds klostres grund, og at der altid derfra var gjort »hovning« og ydet til Sct. Knuds kloster. Det hus, Peder Madsen boede i, lå ligeledes på Sct. Knuds klostres grund. 25. juni 1680 dømte Højesteret i sagen. Landstingsdommen skulle stå ved magt.

I 1687 opsagde hjulmand Morten Madsen sit borgerskab, da han ikke kunne ernære sig i Odense. Han agtede at slå sig ned i Skalbjergh, og med samme begrundelse opsagde en anden borger året efter sit borgerskab. I 1692 opsagde tre borgere deres borgerskab og flyttede fra byen, blandt dem en svensk maler, der havde fået borgerskab i 1681.

Det var ikke blot folk, der havde aflagt borgered, der forlod byen. Flertallet af de udvandrende var unge, både mænd og kvinder. Det kan både tingbøger, rådstueprotokoller og skifteprotokoller give oplysninger om. Indgåelse af ægteskab var grunden til, at mange kvinder forlod byen. Når vi træffer en del af dem i København, er det nærliggende at slutte, at de er kommet til hovedstaden som tyende

eller har været hos slægtninge der. Nogle unge mænd forlod byen som hvervede soldater. Andre drog efter endt håndværksuddannelse på valsen og ikke alle vendte hjem, men slog sig ned i det fremmede, og når de gjorde dette, måtte de have »et skudsmål« eller et »geburtsbrev« hjemmefra. Det var nemlig en betingelse for at kunne flytte fra en købstad til en anden og blive borger der. Folk, der kendte vedkommende, bekræftede, at han var født af ærlige forældre og havde skikket sig godt. Matthias Foltermand, søn af købmand Frands Foltermand, bad i 1669 om sit skudsmål, da han ville nedsætte sig som købmand i Hamburg. Der var en hel odenseansk koloni i denne by. Foruden dem, der tidligere er nævnt, kan anføres Willum Giese, barnefødt i Odense, og guldsmed Rasmus Pedersens søn, Johan Grinde, der blev guldsmed og fik tilsendt sit geburtsbrev. En anden odenseansk guldsmed kom til Cleve. Mange slog sig ned andre steder i Tyskland, f.eks. i Lübeck, Gadebusch og Altenburg ved Leipzig. Farver Lorens Bremers søn slog sig ned i Kiel. Andre kom længere østpå som guldsmed Nikolaj Mogensens broder, der boede i Vilna i Polen, og som knapmager Hans Zachariasen, der slog sig ned i Riga. Andre igen søgte vestpå til Holland som klejnsmed Jørgen Rasmussen, der boede i Nimwegen. Det var let fra Holland at komme ud i den store verden. Hans Schult rejste i 1671 til Ostindien og gik i det hollandske ostindiske kompagnis tjeneste. Han kunne i Batavia træffe en landsmand Enevold Mathiesen, en broder til guldsmed Simon Mathiesen, der i 1674 døde på et skib på hjemrejsen til Holland.

Mandtallet 1672

Sikker efterretning om, hvor mange mennesker der boede i Odense, får vi først i 1672. Den såkaldte folketælling det år fortæller os, at Odense da havde 3.808 indbyggere. Der er tale om en betragtelig tilbagegang sammenlignet med de 4.500-5.000 indbyggere, Engelstoft skønnede, at byen havde forud for svenskekrigene 1657-60. Selv om Engelstofts skøn er meget usikkert, er det højst sandsynligt, at byens indbyggertal er faldet mellem 1657 og 1672 på grund af krige, flugt fra byen på grund af skattetryk og almindelig depression, og også pesten og andre smitsomme sygdomme har bidraget til nedgangen. De kejserlige og polske tropper førte pesten med sig. Den hærgede på Vestfyn og andre steder på Fyn samt på Tåsinge. Da disse tropper også stod i og omkring Odense, forekommer det usandsynligt, at byen skulle have undgået pesten.

Mandtallet 1672 er en tælling, der har forbindelse med udskrivning af konsumtionsskat i 1672. Forordningen er udstedt den 1. februar 1672. I Odense henvises til en kongelig befaling af 20. februar. Tællingen må have fundet sted hurtigt derefter, for den er i to af Odenses fire kvarterer dateret den 2. marts 1672. Sammenlignet med landets øvrige købstæder var Odense i 1672 den trediestørste kun overgået af Ålborg og Helsingør med henholdsvis 4.181 og 4.033 indbyggere. Odense lå langt over de øvrige fynske købstæder, hvad ses af følgende tabel:

Tabel 11.2: De fynske købstæders indbyggertal 1672.

By	Antal indbyggere
Odense	3.808
Nyborg	1.160
Assens	1.084
Svendborg	1.009
Fåborg	841
Middelfart	756
Kerteminde	642
Rudkøbing	478
Bogense	438

Kilde: C. Christiansen: Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger, tabel XIV.

Tællingen giver oplysninger om mænds og kvinders alder, erhverv, antallet af børn over og under 15 år, antallet af tjenestefolk og af logerende. Desuden fås meddelelse om de enkeltes økonomiske forhold.

Hvis vi f.eks. holder os til Over kvarter, får vi at vide, at der boede 144 af byens 779 familier. Af de 144 var en adelig og to gejstlige. Der var 34 børn, der var 15 år og derover og 177 under 15 år. 119 angives at være tjenestefolk, og 17 boede til leje. Borgere, som skatter og skylder og nogenledes er ved middel, er i alt 15 personer. Andre »som lidet kan skatte og af ringe middel« udgør 101 personer, mens 96 karakteriseres som fattige, hvoraf en stor del får fattiges almisse, og andre er så fattige, at de »ej noget til skatten kan udgive«. Den samme kategori af borgere udgør i Nørre kvarter 228 personer. I alt var der i byen 993 børn under 15 år, 177 i Over kvarter, 175 i Neder, 250 i Nørre og 391 i Vestre kvarter.

De skatter, borgerne blev pålagt, var dels de kongelige og dels de kommunale. De kongelige skatter blev udskrevet i forhold til den enkelte bys størrelse, og de kommunale blev udskrevet efter behov. Ved udskrivning af skat fulgte man også efter 1660 den gamle regel, at »den rige hjælpe den fattige«, så der ved udskrivningen fandt en graduering sted, hvorved man tog hensyn til den enkelte skatteborgers økonomiske situation. Takseringen til skat byggede på et skøn. Den årlige ligning blev overdraget til nogle taksereborgere, der ifølge købstadforordningen af 1619 skulle vælges hvert år den 3. januar af borgerskabet. Der var almindeligvis seks taksereborgere. De medvirkede ved påligning af skatterne for at undgå klager over uretfærdig behandling. De fleste taksereborgere efter 1660 var håndværkere. I 1681 valgtes f.eks. to købmænd og fire håndværkere til taksereborgere. I almindelighed var alle ni rådmænd til stede, når skatten blev sat, for at revidere og efterse takseringen. Borgmester Jens Madsen Rosenberg påstod i 1672, at denne revision gav anledning til store ændringer, især vedrørende rådmændene selv og deres pårørende. Taksereborgerne blev »ilde tiltalt«, og der var snart ingen borgere, der ville sætte skatten. Borgmesteren ønskede, at skatten for fremtiden ville blive sat af en af borgmestrene, to rådmænd og fire af de ældste blandt de 24 mænd. Sammen med taksereborgerne kunne de »rette og efterse« skatterne. Når øvrigheden skulle bruge penge til særlige formål, var det også taksereborgerne, der pålignede beløbet på borgerskabet.

Byen var siden slutningen af det 15. århundrede inddelt i 15 roder, og af takseringen 1662 fremgår, at byen som andre købstæder var inddelt i kvarterer. Vestre kvarter omfattede ved takseringen i 1669 1.-5. rode, Nørre kvarter 6.-9., Over kvarter 10.-12. og Neder kvarter 13.-15. rode, og denne inddeling bevarede århundredet ud. Samtidig med rodeinddelingen forekommer rodemestre, en i hver rode. Det var efter 1660 overvejende håndværkere, der blev beskikket som rodemestre. I 1669 og 1670 blev der udpeget fire mænd af hver rode til at opkræve skatten. Rodemestrene var efter 1660 først og fremmest skatteopkrævere. Da Niels Andersen Ottendal i tre år havde smølet med at opkræve nogle restancer, gik borgmester Knud Knudsen Seebled meget drastisk til værks, da han en augustaften i 1671 traf Niels Andersen i Nørregade på vej til aftenmessen i Sct. Hans kirke. Borg-

mesteren trak ham med sig ind i sin gård på Fisketorvet og spurgte ham, om han ikke ville »klarere«, hvad han lå inde med af skatter, men Niels Andersen svarede, at han havde så længe givet ud for byen, at han ikke havde synderligt mere igen, og de havde pant af ham for de fleste skatter. Borgmesteren blev vred og sagde, han skulle aflægge regnskab, ellers ville han lære ham noget andet. Sådanne »mutvillige« borgere skulle man ikke tillade at bo i byen, som oppebar kongens skatter og ikke ville levere dem fra sig. Og ikke nok med det. Borgmesteren tilkaldte fire af byens tjenere, der satte Niels Andersen i rådhuskælderen, og her sad han til næste dag kl. 9 uden at få hverken øl eller mad, ja, hans kone, der stod uden for døren med en dyne til hans seng, måtte ikke give den til ham.

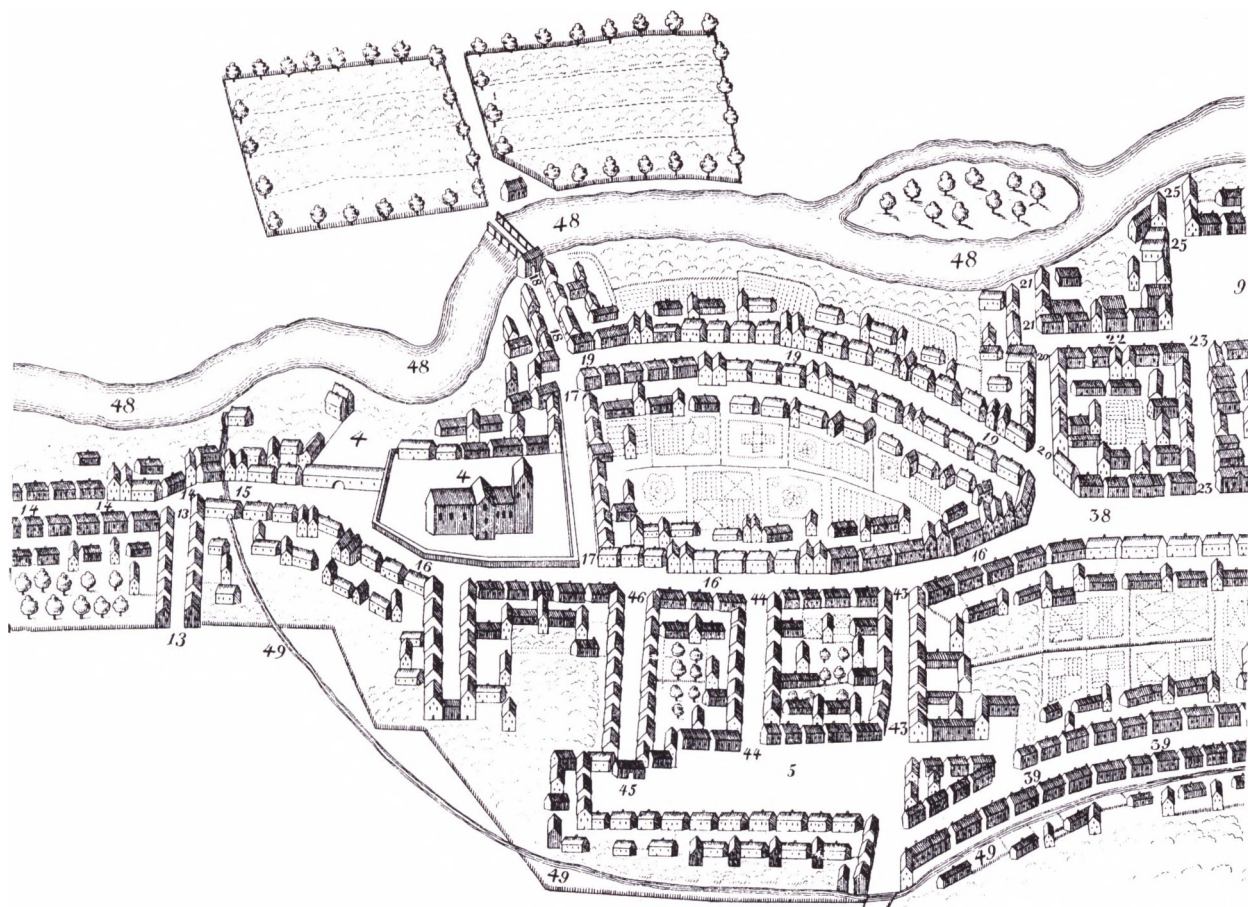
Når skatten var opkrævet, skulle den indbetales til skatmesteren; efter 1660 kunne det være både købmænd og håndværkere som i 1667. Ingen af skatmestrenes regnskaber er bevaret, men i en kommissionsforretning af 1682 får vi nogle oplysninger om disse regnskaber. I 1669 var guldsmed Simon Mathiesen takseremester, og kommissærerne ankede over, at der var udbetalt rejsepeng, 39 daler, til borgmestrene Jens Madsen Rosenberg og Knud Knudsen Seeblad »for rejser, som de skal have gjort til byens nytte«, men ingen andre øvrighedspersoner kendte noget dertil, og intet var indført i rådstueprotokollen om, at rådmændene og de 24 mænd havde bevilget beløbet. Også i takseremesterregnskabet for 1672 er udbetalt 30 rigsdaler til borgmester Jens Madsen, som øvrigheden heller intet kendskab havde til. Borgmestrenes arvinger måtte erstatte beløbene. Både i regnskaberne for 1669 og 1671 havde takseremestrene beregnet sig betaling for papir og blæk og for »regnskabets forfærdigelse«, men det kunne ikke godkendes, da takseremestrene aldrig tidligere havde fået sådanne udgifter refunderet, og langt mindre kunne man godtage, at der var udskænket en tønne øl til taksereborgerne.

Kæmnerne

Blandt magistratens vigtigste medhjælpere var kæmnerne. Købstadforordningen af 1619 fastslog, at borgmester og råd hvert år den 2. januar skulle beskikke en eller flere kæmnere. I Odense var der to som skulle udpeges blandt de fornemste borgere, og det var et borgerligt ombud. Vi ved intet om, efter hvilket princip magistraten udmeldte kæmnerne; men man holdt sig til forordningen og udmeldte dem den 2. januar hvert år. I 1667 drøftede magistraten med de 24

mænd, hvordan man for fremtiden skulle udmelde kæmnere. Resultatet af forhandlingerne blev, at man vedtog at udmelde dem på samme måde som tidligere, men de borgere, som ikke ville være kæmnere, skulle have lov til at købe sig derfra med »noget lideligt«. I 1673 blev de to kæmnere udmeldt den 2. januar, og ugen efter var de kaldt til rådstuen, hvor magistraten officielt meddelte dem, at de skulle være kæmnere. Bestillingen tiltrådte de Sct. Peders dag, den 22. februar, den dag, hvor kæmnerregnskabet blev aflagt. Kæmneren kunne godt fungere flere år i træk. Mads Thomsen, der var andenkæmner i 1677, påtog sig i 1678 atter at være andenkæmner, og året efter blev han atter udmeldt som kæmner, men nu for at »forestå indtægt og udgift«, føre regnskabet og svare til det. Betegnelsen andenkæmner kunne tyde på, at de to kæmnere ikke var ligestillede. Den første kæmner synes at være den, der forestod regnskabet. I 1690'erne blev den ene kæmner udmeldt til at være øverstekæmner eller overkæmner. Den anden kaldtes underkæmner eller andenkæmner. Ved afslutningen af kæmnerregnskabet havde kæmneren undertiden penge til gode hos byen, hvad der ofte var meget uheldigt for den pågældende, da byen sjældent havde rede penge. Da man i 1667 var blevet kæmneren et beløb skyldigt, måtte byen til betaling udlægge resterende brandskat, som kæmneren selv måtte inddrive. Kommissionsforretningen 1682 ville ikke anerkende en post på 21 rigsdaler som løn til kæmneren for 1668, og heller ikke magistraten, de 24 mænd eller borgerskabet ville gå med til det, hvad kommissærerne fandt rigtigt, da det var en borgerlig tyngde og en bestilling, som gik om blandt borgerne. Dog godkendtes, at man havde givet Mads Tønnesen 10 sletdaler, fordi han frivilligt havde været kæmner i tre år. Før 1660 havde man dog givet kæmneren løn, for i embedsbogens fortegnelse over »byens tjeneres sædvanlige løn« opføres kæmneren med 20 rigsdaler årligt.

Hvilke forretninger der påhvilede kæmnerne, gøres der rede for i en instruks fra 1634, der også var gældende efter 1660. De stod for byens indtægter og udgifter, og man må sige, at byens økonomi for en stor del var i deres hænder. Det påhvilede også dem at tage vare på byens offentlige bygninger, og faktisk var det dem, der havde ansvaret for alt, hvad der faldt ind under bybygning. De havde opsyn med byens gader og veje, med brandredskaber, byens tøndere, skæpper og måle-redskaber, vandrender, brønde etc. De ledede tilsynet med skorstene og stod for ildstedernes lovlighed. De oppebar bøder og stadepenge. Sammen med byfogeden og rodemestrene indkrævede de skattere-

Udsnit af Resens kobberstukne byplan over Odense fra 1670erne med byens østlige del. Vor Frue kirke ses til venstre i billedet, og Møllebroen (ved den nuværende Brogade) fører over åen. Kortet blev nyttegnet i 1800-tallet og bl.a. brugt i biskop Engelstofts Odensehistorie, og det er denne udgave af kortet, der er anvendt i denne bog. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

stancer. En af dem skulle være til stede hver rådhusdag og sidde på tinge med byfogeden og besegle, hvad der passerede.

Det var således ikke et ringe arbejde, der var forbundet med at være kæmner, men man havde som nævnt mulighed for at købe sig fri, hvad købmændene ofte benyttede sig af. Gennemgående var derfor langt de fleste kæmnere håndværkere.

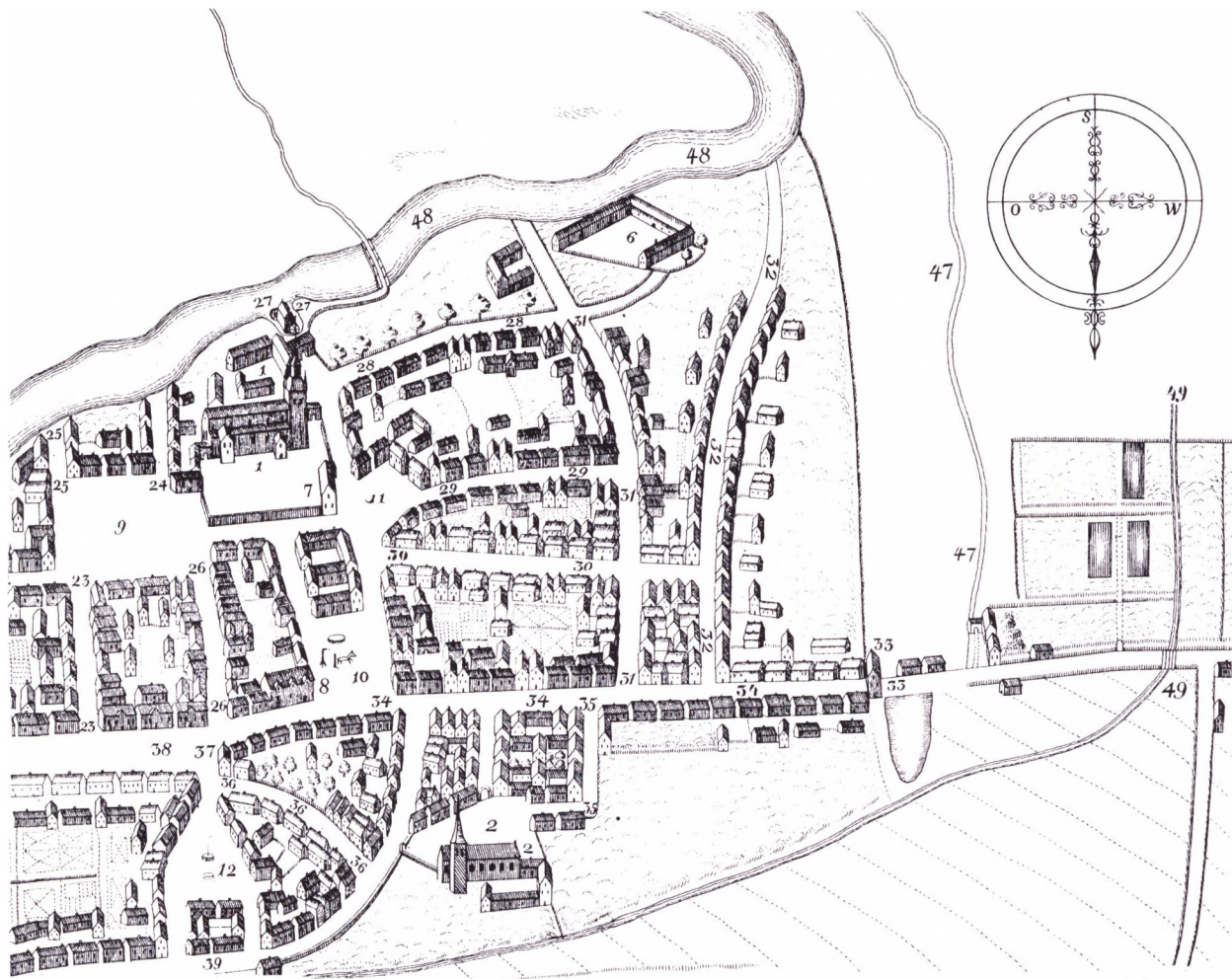
Kæmnerregnskabet 1693

Kæmnerregnskaberne er oversigter over byens indtægter, udgifter og formue. Der er imidlertid kun bevaret et par enkelte regnskaber for tiden 1660-1699 bortset fra dem, der omtales i kommissionsforretningen 1682. I kæmnerregnskabet for 1693 opføres tre indtægtsposter. Man har til byens »højnødvendige« udgifter udskrevet 334 daler, jordebogsindtægten er 59 daler, den tredie indtægtspost er græspen-

ge. I Koheden har gået 170 køer og 31 kalve, 51 heste og 19 føl samt 17 får og på Galgeheden ved Vindegade 48 får, i alt 159 sletdaler i græspenge, så hele årets indtægt beløb sig til 593 sletdaler.

Når man i 1693 måtte oplægge 334 daler til »højnødvendige« udgifter, skyldes det, at kongen det år opholdt sig nogle dage på Odense slot. Besøget har i alt fald sat sit præg på kæmnerregnskabet. Man har ladet vognbroen uden for Vesterport reparere, da kongen skulle komme. Man har repareret stenbroen der og ved rådhuset og Nørreport samt Møllebro og desuden fjellebroen i Vestergade uden for byskriverens dør. De offentlige bygninger fik en ansigtsløftning. Tinghuset og den danske skole blev istandsat, og nye vinduer blev indsat i rådhusgavlen mod Flakhaven. Kongebesøget medførte andre ekstraordinære udgifter som betaling af en vogn, der hentede sengeklæder fra Odense slot. De var »nedkommet der til Hans Majestæts fornødenhed«, og der var ekstrabetaling til byens tjenere »for at opvaske på slottet«, hvad der blev brugt til kongens »fornødenhed«. Der var dog nogle ekstraordinære udgifter, som formentlig intet havde at gøre med kongebesøget som nedbrydning af den gamle kag på Fisketorvet og »pleje og pasning« af en arrestant i rådhuskælderen. Blandt de ordinære udgifter var 100 sletdaler løn til byskriveren, udgifter på »byens løbende vand« og til anskaffelse af 24 fyrrerender, indkøb af stave til byens gærder og til anskaffelse af tjørn. Sct. Knuds kirkes tjener fik betaling for at ringe med klokken til Sct. Mathias og Sct. Knuds markeder, og man betalte renteskriver Mathias Rasmussen i Rentekammeret 60 sletdaler for »byens regnskabers acception«. Borgmester Peder Blanckenborg og en borger fik betaling for afbenyttelsen af to tyre til byens køer på Koheden. Desværre blev man nødsaget til at købe en tyr i Nislev, fordi den ene tyr »var forsprungen og udygtig«. I alt beløb udgifterne sig til 577 sletdaler, så året afsluttedes med et lille overskud.

Kæmnerregnskaberne indeholdt hvert år en fortegnelse over byens inventar. I rådhusgården stod vandsprøjten, og der var lås for den store port, den stod i. Af andre slukningsredskaber ejede byen 34 læderspande, brandhager, spader og seks stiger, hvoraf en stod i rådhusgården. Byen ejede en lysekrone med 12 arme, der var ophængt på rådhusalen. På rådhuset fandtes byens måle- og vejeredskaber samt en tinpote. Den fjellebro, som om vinteren blev lagt i Vestergade uden for byskriverens dør, var byens, og det samme gjaldt kakkelovnene i vagten, hvoraf de to var i hovedvagten, den tredie i Vesterport. En ny stige var anskaffet til galgen, og byen ejede

Udsnit af Resens byplan over Odense med Sct. Knuds kirke øverst i billedet. Bemærk f.eks. også træhesten på Flakhaven. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

desuden den stige, som skarpretteren benyttede til »at opgå til sin seng«.

Byskriveren var ikke den eneste, der fik en årlig løn af byen. Normalt skulle rendemesteren have 30 sletdaler og byens vagtmester 10. De to bysvende fik hver årlig 26 sletdaler, og desuden fik hver af dem en daler for at opkræve stadepenge ved hvert Sct. Mathias og Sct. Knuds marked, og hver juleaften og hver Sct. Peders dag fik enhver af dem en daler i drikkepenge. Til gengæld måtte byens to dragere hver nøjes med 5 sletdaler og hyrden og skarpretteren hver med 2 sletdaler 2 mark. Skolemesteren ved den danske skole fik 9 sletdaler.

Dette billede af en ukendt kunstner forestiller formentlig rentemester Steen Hohendorff (1625–87). Det er sagt om ham, at han næppe var nogen større dygtighed, men at han synes at have været en hæderlig og brav mand, der ikke samlede personlig rigdom i sine embeder! (Lennart Larsen fot., Søbygård).

I tiden før 1660 hørte bådmandspenge, indkvarteringspenge og den almindelige byskat til købstædernes faste årlige afgifter, men ved indførelsen af konsumtionen og matrikelskatten i 1661 og 1662 opførte disse tre skatter. Dog blev der ved ekstraordinære lejligheder også efter 1660 udskrevet bådmandsskatter og andre afgifter og kontributioner. Uheldigvis for landets skatteydere havde Frederik III en række døtre, der skulle afsættes, og det lykkedes også i tiden 1664-71, men medførte, at skatteyderne måtte betale prinsessestyr. Den første kom i 1664. Den 4. august 1664 oplæstes på rådhuset for det menige borgerskab Frederik III's åbne brev af 1. juli. Skattebreve til købstæderne blev stilet til borgmester og råd, fordi skatten blev pålignet kollektivt under øvrighedens ansvar. Det betød bl.a., at rømte en borger fra byen, fordi han ikke kunne svare skatten, eller døde han og intet efterlod sig, så skulle de øvrige borgere betale hans skat.

Prinsessestyren vakte en vis opsigt, fordi det var 62 år siden, den sidste var blevet udskrevet. Jens Bircherod fortæller, at han hørte sin fader sige til nogle af deres bekendte, der talte om skatten: »Ja, hun vil tiere så komme, kongen har endnu tre døtre tilbage«. Endnu inden de sidste restancer var betalt, blev den anden prinsessestyr udskrevet at betale i 1668 og 1669, sidste termin til Sct. Hans 1669; den tredje kom i 1670–71. På Fyn blev prinsesseskatterne opsamlet af præident Claus Rasch i Nyborg og endte til sidst hos rentemester Steen Hohendorff. Prinsessestyren blev ikke den eneste ekstraskat. På grund af landets deltagelse i den engelsk-hollandske krig blev der udskrevet bådmandsskat. Odense skulle stille 30 bådsmænd, der skulle møde i Nyborg den 15. april 1666. For hver bådsmænd, der ikke kunne stilles, skulle betales 10 rigsdaler. Byen skulle underholde mandskabet i Nyborg, til det blev afhentet, og forsyne det med skjorter, sko, strømper og drejlstøj, og når bådsmændene gik ombord på flåden, skulle byen give hver mand to rigsdaler på hånden. Mødte de ikke til den fastsatte tid, måtte byen betale deres transport til Bremerholm. Året efter udskreves det samme antal. Senere blev det pålagt Odense sammen med Bogense at stille tre trompetere og to badskærere med badskærerkister, forsynet med de nødvendige instrumenter og forbindingsstoffer. Alle skulle møde i København inden den 1. maj. Magistraten skrev straks til Bogense og bad om at få penge eller bådsmænd samt en trompeter.

Året forinden var der blevet påbudt en okse- og flæskeskat; af hver 200 tdr. hartkorn skulle leveres en okse og 5 lispund røget flæsk. Der oprettedes slagterier rundt om i landet, og købstæderne skulle levere salt og tønder. Odense skulle sende 415 tdr. spansk salt årligt til amtmand Tyge Belov, under hvem slagteriet i Middelfart sorterede. Endelig blev det pålagt byen at sende to kokke til København.

Hvordan reagerede nu magistraten på disse ekstraordinære skatter og afgifter? Det gjorde den på sædvanlig vis ved at indsende et bøn-skrift til kongen, og øvelse havde man efterhånden fået i at affatte sådanne skrivelser. Man anførte da også de gamle klager over den dobbelte brandskat, underholdet af de nederlandske soldater, flugten fra byen og tomme huse og gårde. Det, der gav stødet til bøn-skriftet, var kravet om båds-mænd. Med rette gjorde man opmærksom på, at ingen i Odense ejede noget skib, og det ville derfor være umuligt at skaffe båds-mænd, ligesom man henviste til de mange vognægter, byen udførte. Man bad derfor om at blive forskånet for at stille båds-mænd. Man anførte, at borgerskabet var »ringe og få« og ikke kunne klare afgifterne og kontributionerne, og derfor var man ved »ond tilskyndelse« kommet i strid med øvrigheden, hvad der havde skadet meget. Handel og næring var gået så voldsomt tilbage, at de fleste ikke formåede at betale de påbudte afgifter og kontributioner; »armod og elendighed er så stor, at det ikke er at eftertænke«. Ingen månedlig kontribution blev givet uden ved militærisk eksekution, da der ikke var rede penge blandt borgerne, og man bad derfor om tilladelse til at yde kontributionerne og afgifterne i korn og fedevarer. Mange både fornemme, håndværkere og andre måtte af mangel på rede penge »lide nød for brød til hustru og børn«. Magistraten stillede til sidst tre konkrete forslag. For det første foreslog man nedsættelse af matrikelskatten fra 4.000 til 3.000 rigsdaler, for det andet afslag i byens skat for de ejere, der ikke betalte af deres ejendomme og for det tredje afslag i skatten for den part, der skulle betales af dem, der havde opnået privilegier. Bøn-skriftet er udateret, men en ekstrakt, underskrevet af borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og rådmænd Erik Nielsen, er dateret København den 24. april 1667.

Ved bøn-skriftet ligger en fortegnelse over nogle personer, der undrog sig deres skattepligt. Det er generalproviantmester Hans Willumsen, der nægter at betale resterende brandskat, saltskat, båds-mandspenge m.m., det er hans søster Mette Willumsdatter, »den fornemste kvinde af de verdslige«, der har kongeligt frihedsbrev, og apoteker Jacob G. Becker, der også har et kongeligt frihedsbrev,

skønt alle apotekere før ham har betalt skat. Borgerne beklager sig over, at han har mere handel med vin, specerier, korn, smør m.m. end nogen anden borger med undtagelse af én.

At disse skattefritagelser har forbitret borgerne, er forståeligt, da det drejer sig om byens mest formuende borgere, der i disse år opnåede skattefrihed som Mogens Mule, hvis ordsprog var: »Jeg lukker min dør og lever af mine renter«. Han og hans hustru, datter af afdøde storkøbmand og rådmænd Erik Jørgensen, havde i 1661 opnået del i gejstlighedens privilegier i Odense. Mette Willumsdatter var i 1664 blevet fritaget for al borgerlig og bys tyngde, indkvartering m.v., så længe hun ikke drev handel og næring, men hun skulle dog betale skat og kontribution af sine ejendomme samt told og accise. Abigael Hasebart, borgmester Thomas Brodersen Risbrichs svigermøder, blev fri for byens skat og kontributioner, fordi hun ikke drev nogen næring og »har derfor brugt sine midler«. Apoteker Becker blev bekymret over borgernes klage og anførte, at han blev beskattet, skønt han i 1664 var blevet apoteker med privilegier. Nu tilbød han årligt at give 60 sletdaler, hvis han måtte beholde sin vinhandel og anden handel, og det blev bevilget.

Magistratens bønsskrift blev nådigt optaget. Et kongeligt brev af 6. maj 1667 fastslog, at ingen i Odense og heller ikke udenbys, der havde ejendomme der, måtte tilegne sig nogen frihed i skatter og påbudne udgifter. Det var et svar på bønsskriftet, som borgmester og råd ikke kunne være tilfreds med.

Det var magistraten sandelig heller ikke. Den 15. juli 1668 fik Statskollegiet ordre til at afgive en betænkning over to bønsskrifter fra Odense, underskrevet af borgmestrene Jens Madsen Rosenberg og Knud Knudsen Seeblad. Bønsskrifterne er dateret henholdsvis København den 2. juni og Odense den 18. juni. I det første klages der over det store skattetryk, 8.000 sletdaler årligt må byen yde i skatter og kontributioner, og der klages over manglende evne til at betale den resterende bådsmændsskat, over de udenbys manglende vilje til at betale skat og kontribution af deres byejeendomme, de mange friægter, underholdet af kongens folk og heste, der tidligere blev betalt af lenet, altsammen gamle travere. Ulige interessanter er oplysningerne om forretningsgangen i rådet, der røber modsætning mellem borgmestrene og de øvrige otte rådmænd; de finder antallet af rådmænd for stort, da de ved afstemning altid er i mindretal. I København er der også otte rådmænd, men der er fire borgmestere, så der er stemmelighed, mens i Odense de otte rådmænd har dobbelt så mange

stemmer som borgmestrene; de ønsker stemmelighed, så længe der er otte rådmænd, og de foreslår, at antallet af rådmænd nedbringes til fire eller seks, efterhånden som pladserne i rådet bliver ledige. Når det er sket, skal borgmestrene ej have »videre end deres forrige stemmer«. Til slut gør de opmærksom på deres ringe honorar, der bl.a. skyldes faldet i borgerskabspengene. Jens Madsens hele honorar havde i 1667 kun været 68 daler. De kunne derfor ønske enten fritagelse for skat eller hver 50 sletdaler årligt, der kunne tages af byens skat.

Man kan trygt gå ud fra, at dette bønsskrift står for borgmestrenes egen regning. De har indgivet det under et ophold i København, og den øvrige magistrat har intet kendskab haft dertil. Ellers ville der heller ikke være grund til 14 dage efter at indsende et nyt bønsskrift fra Odense, der indeholder det samme som det forrige, bortset fra oplysningerne om rådets procedure og borgmestrenes lønninger. Det sidste bønsskrift har de to borgmestre underskrevet på borgmester og råds og borgerskabets vegne. Knud Knudsen Seeblad var nybagt borgmester, og hovedmanden for det første bønsskrift var borgmester Jens Madsen Rosenberg. Den er et vidnesbyrd om modsætningen mellem ham og de gamle rådmandsslægter, der netop tog sin begyndelse nu og kulminerede i 1672.

Statskollegiet holdt ikke møde på dette tidspunkt, og derfor indsendte magistraten den 1. august et andragende om en måneds udsættelse af eksekutionen, som allerede fandt sted for resterende ekstraskatter, indtil Statskollegiet havde behandlet bønsskriftet. Et kongebrev til landkommissær Erik Sehested meddelte få dage efter, at der var bevilget udsættelse med eksekutionen i fire uger.

At det stod så slet til i byen, som magistraten angav, er der beviser nok på. I november 1667 tiltalte skatmester Laurids Gaas rodemestrene for resterende prinsessestyre og matrikelskat, og rodemestrene erklærede da, at en del af dem, der stod i restance, havde forladt byen, en del havde givet sig under militsen, hos en del var intet at få, og en del havde borgmester og råd selv givet fri. Udpantningen fremkaldte selvfølgelig megen bitterhed. Strenge trusler om indbetaling af forfaldne og resterende skatter hjalp ikke, men medførte blot indgivelse af et nyt bønsskrift om lindring i skatten. I november 1668 ankom eksekutionssoldater for at indkræve den resterende saltskat for 1667.

Takseringen på Odense bys kontribution fra 11. februar 1669 sluttede den 31. januar. Borgerne blev af ejendom og husleje sat for 2.116 daler og af formue og handel 4.802 daler, i alt 6.918 daler. Rådmand Peder Pedersen Lerche var fraflyttet byen, og borgmester Thomas Brodersen Risbrich var død, så den højst ansatte af formue og handel blev købmand Frederik Gummersbach, tæt fulgt af købmand Christen Hansen Lime, der blev rådmand samme år. De var sat til henholdsvis 97 og 90 daler. Den trediehøjst ansatte var en af rådmændene, apoteker Jacob G. Becker, med 75 daler, og der var et langt spring ned til den næsthøjeste i rådet, borgmester Knud Knudsen Seeblad med 39 daler. De øvrige rådmænds ansættelse ligger mellem 24 og 35 daler med undtagelse af Mogens Jørgensen Rosenvinge på 16 daler og bundskraberen Claus Frederiksen med sine 6 daler. Seks af borgerne var sat til et beløb mellem 39 og 75 daler. Deriblandt var vor gamle bekendt, generalproviantmester Hans Willumsen, som magistraten ikke kunne få til at betale skat. Han blev af formue og handel sat til 60 daler. I november samme år indsendte han et bønsskrift til kongen og beklagede sig over, at han var sat i skat af »den ringe værelse, jeg iboer på Gl. Møllegård« og af hans »ringe middel«, der væsentligst bestod af hårdt beskattet landgods. Generalproviantmesteren ville anses for en militær person og have skattefrihed på linie med krigskommissærer.

Kollegieembedsmændene er formentlig blevet forbavset over bønsskriftet. De kunne ikke være uvidende om, at generalproviantmesteren i 1660 havde været en af statens store kreditorer, og kancelliet sendte derfor bønsskriftet til magistraten og bad den udtale sig om det. Det gjorde den, og det med næb og klør; man meddelte, at Hans Willumsen aldeles ikke boede på Gl. Møllegård. Her holdt han folk og opstaldede øksne, men selv boede han i sin gård inde i byen. At han betalte skat af sit landgods, vedkom ikke magistraten, som var tilfreds, hvis han betalte af sine ejendomme i byen, hvor han aldrig havde betalt skat, som han burde. Hans Willumsen skyldte også 200 rigsdaler i resterende brandskat af sin gård, og ved bytinget var han den 12. august blevet dømt til at betale beløbet, men sagen gik helt op til Højesteret, der den 30. juli 1670 stadfæstede bytingets dom. Han efterkom imidlertid ikke højesteretsdommen, og borgmester og råd skrev da til kansler Peder Reedtz og spurgte, hvad de skulle gøre. Kansleren henviste dem til at anmode kongen om at lade kommissæ-

rer behandle sagen. Der udgik da også en kongelig ordre til stiftamtmand Henrik Lindenov og borgmester i Kerteminde, Otto Poulsen, om at gøre udlæg til byen i Hans Willumsens bo. I efteråret 1671 døde Hans Willumsen, og da var kommissionsforretningen endnu ikke sluttet. Magistraten meddelte dødsfaldet til Rentekammeret, men turde ikke gøre noget ved hans efterladte midler, før man vidste, om han skyldte kongen penge. Rentekammeret beroligede den ængstelige magistrat og meddelte, at Hans Willumsen ikke var noget skyldig. Heri tog kollegiet fejl; ved den store revisionskommissionsdom i 1680 blev Hans Willumsens arvinger dømt til at betale 88.531 rigsdaler, hvoraf kongen fik de 68.000. Generalproviantmesteren var den trediestørste af de 34, der havde gjort sig skyldig i svigagtige forhold over for kronen.

Magistratens bønkrifter 1669 og 1670

Man må beundre den ihærdighed, hvormed borgmester og råd bearbejdede regeringen for at få lindring i skatten. I sommeren 1669 mødte borgmester Knud Knudsen Seeblad op i København for at få hjælp til at få de udenbysboende, der havde ejendomme i byen, til at betale resterende brandskat og matrikelskat, og året efter fik Statskollegiet tilstillet et bønkrift herom fra borgmester og råd. Inden årets udgang fik kongen endnu et bønkrift og rentemester Steen Hohendorff endnu et jammerskrig fra magistraten. En stor chance fik magistraten, da det nyoprettede kommercekollegium forespurgte købstæderne, hvad man kunne gøre for at fremme næringslivet i byerne. Endnu engang jamrede man over byens tilbagegang, men derefter foreslog man afskaffelse af alle skatter mod at betale en årlig konsumtion, afskaffelse af pligten til at stille bådsmand, kontrol med forbudet mod landprang og forbud mod, at håndværkere nedsatte sig omkring købstæderne. Endelig fandt man det urimeligt, at købmændene, når deres vogne var blevet visiteret i kystbyerne, og de der havde betalt told, på ny, når de kom til Odense, skulle visiteres og fremvise en passerseddel og, hvis den var bortkommet, betale en bøde, hvad der gjorde det umuligt for dem at konkurrere med kystbyerne. Her har man nok haft en venlig tanke til Nyborg; man ønskede toldfrihed for varer, der indførtes i Odense fjord »igennem Mesinge gab i Ellemose å«. Der var ingen anledning til at oprette nye håndværk i byen, dog kunne man bruge nogle fremmede til at forarbejde klæder, men mest havde man brug for et børnehus og et spindehus,

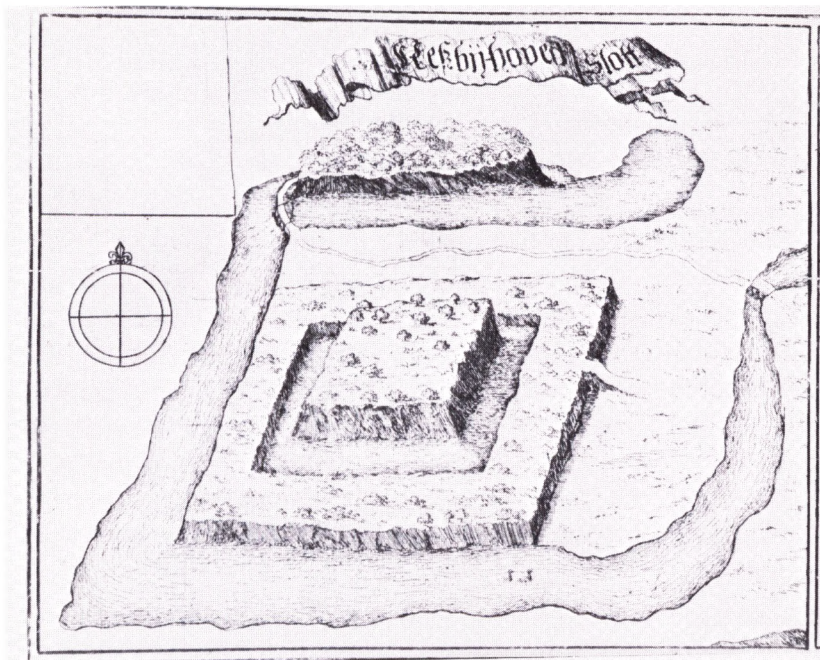
hvor ulydige børn, dagdrivere, stærke kvinder uden beskæftigelse samt besovede kunne få arbejde og ernære sig ved at spinde.

Konsumtionens genindførelse

I 1670 blev matrikelskatten nedsat med en fjerdedel, og året efter blev den yderligere nedsat. I 1666 havde man betalt 4.093 rigsdaler, men i 1672 slap man med 2.150 rigsdaler. Glæden blev dog kortvarig. Baggrunden for den sidste nedsættelse var forordningen af 22. november 1671, der genindførte konsumtionen fra 1. januar 1673. Det var ikke noget behageligt bytte for købstæderne, da provenuet af konsumtionen langt oversteg matrikelskattens sænkning, og hvad der var endnu værre, den ramte især de dårligst stillede, fordi den først og fremmest hvilede på de uundværligste forbrugsvarer. Konsumtionskatten var dels en afgift på forbrug og dels en skat på alle, der stod i tjenesteforhold. Konsumtionen bestod af en formalingsafgift af korn, der blev malet på købstædernes møller. Alle borgernes håndkværne blev afskaffet. Portkonsumtionen blev også gennemført. Det var en afgift på varer, som bønderne førte til byen som fødevarer, brændsel, hør, halm og bygningsmaterialer. Fra nytår 1673 forpagtede tolder Christen Westesen konsumtionen. Øvrigheden skulle sørge for, at alting indførtes til byen ad bestemte veje, og disse skulle forsynes med slagbomme. Alle andre veje skulle holdes lukket for indførsel. Fra nu af undersøgte gang på gang, om der var ulovlige indkørsler og adgange til byen. En del borgere boede uden for Sct. Jørgens port, men kom nu »inden byens lukkelse«, og indfarten ad Vindegade blev stoppet, da der dertil ikke var nogen »fornøden alfarvej«.

Til at male rug og byg til borgerne udvalgte borgmester og råd møllerne i Munke mølle, Næsbyhoved, Pjente og Blangsted møller, mens grynmaling med håndkværne blev overdraget til 13 borgere. Kæmnerne skulle stemple borgernes møllesække med byens stempel med liljen og årstallet. Konsumtionsforpagtningen indbragte 1673-77 25.750 rigsdaler.

Folkeskatten var en kopskat. Husbonden betalte sit tyendes afgift og afkortede den i lønnen. Af kræmmer-, brygger- og kældersvende betaltes for hver 4 mark, for håndværkssvende, drenge og tjenestekarle en halv rigsdaler og af kvindeligt tyende 2 mark. Folkeløns-skatten indbragte i 1672 221 rigsdaler og blev betalt af 297 piger, 73 svende, 85 drenge, 27 karle, fem tærskere, otte ammer og en kok. Rådmand og apoteker Jacob G. Becker havde flest tjenestefolk, nem-

Resens kobberstik omfatter fra den nuværende Odense kommune kun byplanen over Odense og Dalum samt denne tegning af resterne af Næsbyhoved slot. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

lig tre karle og to gårdskarle, en urtegårdsdreng og tre andre drenge, to piger og en amme.

Takseringen 1674

Takseringen 1674 skete på den måde, at man først takserede alle dem, som var eller regnedes i noget lav. Derefter takseredes borgere uden for lavene samt en del ejendomme, løkker og haver (tabel 11.3). De 649 borgere betalte tilsammen ca. 3.429 daler, den årligt påbudte skat var 3.225 sletdaler. Restbeløbet hensattes til byskriverens løn, kongelige friægter m.m. De fem lavest ansatte i købmandslavet er på linje med de lavest ansatte håndværkere. Holder vi købmandslavet udenfor, er af de 258 lavsmedlemmer 16 sat til at svare 10–20 daler, resten under 10 daler. De højst ansatte i købmandslavet er Jørgen Hansen i Nedergade med 70 daler og apoteker Jacob Becker med 60 daler. Derefter følger rådmand Christen Hansen Lime med 38 og Christen Lauridsen Lee med 34 daler. Der var 13 gårde i adelig eje, hvoraf tre lå i 5. rode og fire i 10. rode. Kun en af gårdene var beboet af ejeren. Den højst ansatte er den gamle bispegård med hosliggende boder og bleghave; den ejedes af Jørgen Brahes arvinger.

Tabel 11.3: Resultatet af takseringen i Odense 1674 for lavsmedlemmer m.fl.

Lav	Antal personer	Vurdering af ejendom og huseje			Vurdering af handel og formue		
		Daler	Mark	Skilling	Daler	Mark	Skilling
Købmandslavet	53	219	1	13	699	2	9
Skomagerlavet	52	34	2	10	161		14
Skrædderlavet	28	37	2	9	93	1	5
Smedelavet	31	46	2	11	158	3	2
Handskemagerlavet	12	9	1	4	57		8
Murermesterlavet	9	3	3	10	40	1	12
Slagterlavet	13	9		3	50	2	8
Væverlavet	10	3	2	13	46	2	8
Bagerlavet	11	13	2	3	57	2	
Det store vognmandslav	16	27	3	12	129 ^{1/2}		
De små vognmænds lav	22	7		1	51	1	8
Guldsmedelavet	6	10	2	2	40	2	
Bødkerlavet	27	7	2	4	119	3 ^{1/2}	
Snedkerlavet	8	4		7	31	1	8
Hattemagerlavet	7	6	1	10	22	1	
Feldberederlavet	6	10	3	10	41	2	
I alt	311	452	1	5	1.801	2	6

Kilde: Odense købstads regnskaber 1673–80, Rentekammerets arkiv.

1674 kom en ny ekstraskat, den såkaldte kobberskat, der blev udskrevet den 31. marts og forkyndt for borgerskabet på rådhuset den 14. april. Formålet med den var at forsyne flåden med kobberstykker (kanoner). Den skulle betales i tre terminer 1674, 1675 og 1676 i tiden fra 1. marts til 1. juli og erlægges in natura. Det var en formueskat; af hver 300 rigsdalers formue skulle betales tre skålpund kobber eller 60 skilling. Hver gejstlig skulle erlægge tre lispund og biskoppen ni. Takseringen skulle foretages sammen med stiftamtmanden, og i maj mindede Erik Banner herom, men først i juni samledes han med magistraten og borgerskabet. Efter flere dages forhandlinger gav stiftamtmanden imidlertid op, »fordi intet synderligt blev budt«, og han anmodede da borgmester og råd om selv sammen med taksereborgerne at foretage takseringen, da han af kongen var beordret at rejse til Norge. Mandtallet, som blev udarbejdet i anledning af kobberskatten, er gået tabt. Den 1. juli indbetalte byen godt 86 rigsdaler af den forfaldne kobberskat, men 32 rigsdaler var i restance.

*Tabel 11.4: Resultatet af takseringen i Odense 1674
for borgere uden for lavene samt af en del ejendomme, løkker og haver.*

Rode	Kvarter	Antal personer	Vurdering af ejendom og husleje			Vurdering af handel og formue		
			Daler	Mark	Skilling	Daler	Mark	Skilling
1	Vestre	79	43	3	5	163	2	12
2	Vestre	41	63		8	107	2 ^{1/2}	
3	Vestre	8	21	2 ^{1/2}		9	3	
4	Vestre	6	7	2	10	16	3 ^{1/2}	
5	Vestre	12	25	1	4	23	1	
6	Nørre	21	25	2	6	63	1	6
7	Nørre	19	16		3	31	3	12
8	Nørre	31	29 ^{1/2}		7	48	1	4
9	Nørre	4	25	3	8	15		
10	Over	54	41	2	8	90		
11	Over	25	38	2	12	54 ^{1/2}		12
12	Over	4	8	2	10	20	1	6
13	Neder	15	20	1	11	39	3	
14	Neder	11	7	2	12	46	1	
15	Neder	8	26			42	3	
I alt		338	401	3	0	773	2	4

Kilde: Odense købstads regnskaber 1673–80, Rentekammerets arkiv.

Tabel 11.5: Opgørelse vedr. kobberskatten af de fynske købstæder 1674.

Købstad	Antal indbyggere 1672	Antal verdslige skatteydere 1674	Verdslige skatteydere kobberskat af		Verdslige skatteyders formue Rigsdaler	Verdslige skatteyders gennemsnitsformue Rigsdaler	Gennemsnitsformue pr. indbygger (1672) Rigsdaler
			Rigsdaler	Skilling			
Odense	3.808	510	358	52	172.100	337	45
Nyborg	1.160	156	63	2	30.250	194	26
Svendborg	1.009	165	29	28	14.060	85	14
Fåborg	841	110	24	40	11.720	107	14
Assens	1.084	202	28	91	13.893	69	13
Middelfart	756	140	22	49	10.803	77	14
Bogense	438	56	33	23	15.955	285	36
Kerteminde	642	86	33	21	15.945	185	25
Rudkøbing	478	100	27	28	13.100	131	27

Kilde: C. Christiansen: Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger, tabel XII og XIV.

Kobberskatten må ses på baggrund af den truende udenrigspolitiske situation; en almindelig europæisk krig var under opsejling, og Danmark og Sverige havde på ny placeret sig i hver sin stormagtsgruppe. Krigen begyndte i sommeren 1675 med, at en dansk troppestyrke gik ned i Nordtyskland og sammen med allierede søgte at erobre de svenske besiddelser der. Snart manglede man penge til flåden og til hvervning til hæren, og derfor udskrev regeringen i januar 1676 en overordentlig skat, den såkaldte krigsstyr, der var en »familieskat«, fordelt på ti klasser efter indtægt og formue; hvert familieoverhoved skulle svare et vist beløb efter den klasse, hvori han var anbragt. Krigsstyren blev pålagt alle købstæder, og ligningen skulle i købstæderne foretages af borgmesteren, den »bedste« rådmand og de fornemste borgere i overværelse af stiftamtmand og biskop.

Den 9. og 10. februar 1676 blev Odenses mandtal oplæst på Sct. Hans kloster i overværelse af stiftamtmand Erik Banner og biskop Niels Bang, og efter stiftamtmandens begæring var også borgmester Jens Madsen Rosenberg, rådmand Christen Westesen og købmand Niels Gorm til stede. Man gennemgik mandtallet for at se, »hvad kvantum vil der kunne fås, som da ikke meget bedrog«. Man holdt ved gennemgangen de adelige og gejstlige udenfor; det drejede sig om tre adelige og 32 gejstlige familier.

Senere sendte stiftamtmanden mandtallet til borgmester Jens Madsen Rosenberg og bad ham sætte enhver i skat, som de gjorde i andre byer. Borgmesteren søgte at spille sorteper videre til rådet, men rådmændene betakkede sig. I maj meddelte Skatkammeret borgmester og råd, at man havde beregnet krigsstyren af Odense til 4.543 rigsdaler og 20 skilling, og beløbet var bestemt til landmilitseren. Pengene skulle opkræves og leveres til landkommissær Erik Sehested, og hvis nogen var forsømmelig med betalingen, skulle pengene straks inddrives ved eksekution.

På grundlag af Skatkammerets beregning har man undersøgt skatteydernes antal, skattens og formuens størrelse i de fynske købstæder 1676 (tabel 11.6).

Fyns største by havde 529 skatteydere med en formue på 151.441 rigsdaler eller 286 rigsdaler i gennemsnit. Den var meget fattigere end Helsingør, Århus og Ålborg, hvor formuen i gennemsnit var henholdsvis 761, 522 og 713 rigsdaler. Gennemsnitsformuen pr. indbygger blev 40 rigsdaler, i Helsingør 109, i Århus 77 og i Ålborg 106.

Den forholdsvis mest velhavende by på Fyn var Nyborg med i gennemsnit pr. indbygger 71 rigsdaler i formue. Den mindste by var Bogense, men den fattigste var Svendborg; her var gennemsnitsformuen pr. indbygger kun 34 rigsdaler.

Et er teori, et andet praksis. Tallene, der er angivet for Odense, kom aldrig ind. De gejstlige i Odense betalte ikke 1.072 rigsdaler i krigsstyr, men 1.133 rigsdaler, der blev indbetalt til amtsskriveren. De verdslige skatteydere i Odense betalte ikke 3.470 rigsdaler 72 skilling; den 20. april anmodede stiftamtmand Erik Banner borgme-

Tabel 11.6: Formue- og skatteforhold for skatteyderne i de fynske købstæder 1676.

Købstad	Antal skatteydere			Skatteydernes formue		
	Gejstlige	Verdslige	I alt	Gejstlige	Verdslige Rigsdaler	I alt
Odense	19	510	529	35.749	115.692	151.441
Nyborg	1	165	166	3.033	79.185	82.218
Svendborg		165	165		34.200	34.200
Fåborg	1	139	140	2.033	45.808	47.841
Assens	2	198	200	2.288	57.715	60.003
Middelfart	3	140	143	4.066	33.340	37.406
Bogense	1	56	57	2.033	24.476	26.509
Kerteminde	3	86	89	3.304	32.360	35.664
Rudkøbing	2	65	67	1.525	29.883	31.408

	Skatteydernes gennemsnitsformue			Udskrevet krigsstyr				I alt	
	Gejstlige	Verdslige Rigsdaler	Alle	Gejstlige Rigsdaler	Skilling	Verdslige Rigsdaler	Skilling	Rigsdaler	Skilling
Odense	1.882	227	286	1.072	44	3.470	72	4.543	20
Nyborg	3.033	480	495	91		2.375	52	2.466	52
Svendborg		207	207			1.026		1.026	
Fåborg	2.033	330	342	61		1.374	24	1.435	24
Assens	1.144	291	300	68	60	1.731	44	1.800	8
Middelfart	1.356	238	262	122		1.000	20	1.122	20
Bogense	2.033	437	465	61		734	28	795	28
Kerteminde	1.101	376	401	99	12	970	76	1.069	88
Rudkøbing	762	460	469	45	72	896	48	942	24

Kilde: C. Christiansen: Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger, tabel XVII.

ster Jens Madsen om uden ophold at indkræve krigsstyren efter den ham overleverede taksering. Beløbet, der skulle opkræves, var 3.227 rigsdaler 1 mark 8 skilling. Borgerne var inddelt i klasserne 4-10. I 4. klasse, der betalte 91 rigsdaler, var fem borgere: Borgmester Jens Madsen Rosenberg, rådmændene Willum Jensen Rosenvinge og Christen Hansen Lime, samt købmændene Jørgen Hansen og Hjere Jespersen. I 5. klasse, der betalte 61 rigsdaler, var seks skatteydere: Borgmester Knud Knudsen Seeblad, rådmændene Jacob G. Becker, Jørgen Wichmand, Peder Blanckenborg, Jørgen Barchhausen og Christen Westesen samt købmand Christen Lauridsen Lee, og i 6. klasse var der fem borgere. De 16 skatteydere i disse tre klasser betalte tilsammen 1.034 rigsdaler 3 mark. I 7. klasse var 19, i 8. klasse 19, i 9. klasse 14, og i 10. klasse, der betalte $7\frac{5}{8}$ rigsdaler, var der 152 personer, 72 personer samt 31 læg af tre, 28 læg af fire, 15 læg af fem, fire læg af seks, et læg af syv og et læg af otte personer. Ved opkrævningen af krigsstyren indkom 3.061 rigsdaler, og således kunne 166 rigsdaler 1 mark 8 skilling ikke indkræves; de skulle betales af 56 personer, der enten var rømt fra byen eller så fattige, at de ikke kunne betale.

Krigsstyren 1676 fik et efterspil. Da der i efteråret 1676 stadig var restancer både af krigsstyren og af den ordinære kvartalsskat, beordrede landkommissær Erik Sehested militærisk eksekution. Korporalen for eksekutionsdelingen beklagede sig til stiftamtmand Erik Banner over, at han ikke kunne få en skriftlig specifikation, men blot fik en mundtlig anvisning af kærneren til en hob fattige, uden at han anede noget om, hvilken skat han opkrævede. Stiftamtmanden greb straks ind og anbefalede borgmester og råd »for deres egen sikkerheds skyld« at give korporalen en specifikation, så borgerne ikke led uret. Det var ganske uantageligt, at korporalen gik her og »føres om af en mand, som kaldes kærner, hvor han vil have ham hen«. Kærneren blev kaldt til rådstuen og måtte tilstå, at han gik alene rundt med eksekutionstroppe, og at han havde taget penge af borgerne uden at inddrive skatten. En væver kunne da også fortælle magistraten, at kærneren en aften sildig var kommet ind til ham med to ryttere og havde taget hans kjole, uden at skatten var blevet inddrevet.

Magistraten forklarede stiftamtmanden, at det var skik og brug, når restancer skulle inddrives ved militæret, at rodemestrene i hver rode deltog med deres rodesedler og påviste, hvem der resterede og for hvilken skat. Yderligere havde man anmodet byens kærner om at gå med, hver i sit kvarter, og hvor der ikke var stor armod, skulle

soldaterne forblive, indtil restancen blev betalt, og så skulle eksekutionssoldaterne først have deres eksekutionspenge. Det fattige borgerskab gav gerne eksekutionspengene, når de ikke havde penge til skatten, for så blev de af med soldaterne og fik nogen udsættelse. Kæmneren måtte ikke godkende noget sådant, og han var nu sat i rådhuskælderen, hvorfor underfogeden havde fået ordre til at følge rodemestrene.

Dermed var denne sag dog ikke ude af verden, for nu viste bysvendene sig uvillige til at deltage i eksekutionen. Underfogeden klagede til magistraten over, at de nægtede at gå med, når restancerne skulle inddrives, formentlig ud fra en vis solidaritetsfølelse, men de fik en skarp advarsel alle fire om at ledsage underfogeden, hver i sit kvarter.

Krigsstyr 1677

I kommissionsbetænkningen om »familieskatten« var det blevet sagt, at den ikke måtte have gyldighed mere end et år, men alligevel blev en ny krigsstyr udskrevet den 28. december 1676. Det indkomne skulle anvendes til flåden. Allerede krigsstyren 1676 havde været en sådan belastning for skatteyderne, at regeringen måtte erkende, at folk ikke længere havde rede penge, og bestemte, at sølvgenstande også var betalingsmiddel. I forbindelse med krigsstyren blev der også udskrevet en rentepengeskat på 2% af alle penge på rente. Krigsstyren skulle i købstæderne betales af alle, der havde midler, bestillinger, rentepenge eller næring, og den skulle pålignes af kommissioner. Odense skulle betale 5.000 rigsdaler, og på bytinget i februar 1677 lod stiftamtmand Erik Banner »de borgere udskrive, der skulle sætte og taksere«. Det blev borgmester Knud Knudsen Seeblad, rådmændene Jacob G. Becker og Hans Wichmand, byfoged Hans Pedersen, overformynder Jens Madsen, købmand Niels Gorm og seks håndværkere. Gejstligheden betalte 1.273 rigsdaler, og borgerskabet skulle betale 3.727 rigsdaler, men det lykkedes kun at inddrive 3.396 rigsdaler, så restancerne blev på 331 rigsdaler. De, der skulle betale rentepengeskat, kunne enten betale direkte til kommissionen, eller, hvis de ville holde deres formue skjult, under tilbud om aflæggelse af ed fremsende beløbet i en forseglet pose, der skulle nedlægges i den dertil forordnede kiste, der for Fyns vedkommende stod hos præsident Claus Rasch i Nyborg. Der opstod hurtigt snak om borgmester Jens Madsen Rosenbergs formueangivelse, og til sidst faldt der i 1686 dom ved Højesteret. Generalfiskalen havde forlangt borgmesteren

afsat og dømt i kongens nåde og unåde, men Højesteret frikendte Jens Madsen for generalfiskalens tiltale. Krigsstyren 1677 blev ikke den sidste, thi både i 1678 og 1679 blev der udskrevet halv krigsstyr, for Odenses vedkommende hvert år 2.500 rigsdaler.

Lige siden efteråret 1676 havde byen været pålagt militærisk eksekution, og både ved henvendelse til de deputerede ved Generalkommissariatet og søetaten samt til deres gamle kollega Peder Pedersen Lerche søgte borgmester og råd at få den ophævet. I juni anmodede man om at måtte levere den anden halvdel af krigsstyren i varer til proviantforvalteren i Nyborg, da rede penge ikke kunne tilvejebringes. Dette blev bevilget, og skipper Lars Ludvigsen af Fåborg leverede på Provianthuset i København på Odense bys vegne 57 tdr. rug, 22 sider flæsk og til kongens bryghus 243 tdr. malt.

Andre ekstraskatter

I efteråret 1677 blev der udskrevet en ildstedsskat og en kvægskat. Ved den lejlighed fandtes der ikke mindre end tre øde gårde, tre øde våninger og 48 øde og forfaldne boder i byen. Der var 2.346 ildsteder i byen, foruden dem i de gejstlige gårde, og trækker man de ubrugelige ildsteder i de øde ejendomme fra, så skulle der betales af 2.270 ildsteder; men det var rigtignok et spørgsmål, om alle pengene ville komme ind, da der dels var tale om mange fattige almisselemmer, som intet formåede, og dels var mange ildsteder angivet som ubrugelige og farlige. Der blev også en restance hos de fattige på 174 rigsdaler, der skulle betales af 135 personer, hvoraf 52 var kvinder; heraf var 30 enker, og af dem var 13 rytter- eller soldaterenker. Der var i byen 174 heste, 35 øksne og 338 køer.

Den 3. august 1678 udskrev man på ny en rente- og børnepenge-skat på 2% sammen med en kop- og kvægskat. Der var da i byen to gejstlige med henholdsvis 100 og 300 rigsdaler kapital, samt en verdslig, borgmester Jens Erichsen, med 3.100 rigsdaler.

Jo længere krigen varede, jo vanskeligere blev det at skaffe penge til dens fortsættelse, navnlig efter at den nederlandske støtte ophørte, og straks efter nytår 1678 ville regeringen optage et indenlandsk statslån. I Odense var der ingen der reagerede, og til sidst skrev Skatkammeret til magistraten og bad den om at anmode alle, som kunne, hjælpe staten: det viste sig da, at på hele Fyn var der fem, der kunne yde staten lån, deriblandt to borgere fra Odense, der hver lånte staten 300 rigsdaler.

Foruden de mange ekstraskatter måtte de stærkt plagede borgere yde flere kontributioner. Det er tidligere omtalt, at byen måtte stille skibe til transport af tropper, heste og korn. Årligt måtte man under hele krigen levere bådsmænd, trompetere, badskærere og badskærerkister til flåden. Det voldte byen de allerstørste vanskeligheder at skaffe bådsmændene. Der var ingen søfolk at få i Odense, da byens få skibe sejlede ud og ind fra Kerteminde, og besætningerne var fra denne by. I februar 1675 oplæstes for borgerskabet meddelelse om, at byen skulle skaffe 30 bådsmænd med de fornødne klæder, og såfremt de ikke kunne skaffes, skulle man betale 16 rigsdaler pr. mand. Borgmester og råd satte himmel og jord i bevægelse for at slippe for at skaffe bådsmændene; man skrev rørende breve til generalprokurør Peder Scavenius, til vicekansler Holger Vind og til admiralitetet, og Hans Majestæt glemte man da heller ikke. I et bønsskrift jamrede man over, at en by som Odense, der lå inde i landet og kun havde et par skibe liggende i Kerteminde, skulle stille 30 bådsmænd til flåden. Byen var i forvejen på grund af sin beliggenhed mere end nogen anden købstad på Fyn besværet med at køre friægter, og man mindede tillige kongen om, at under det foregående års lejrsmøling ved Kolding havde byen ydet standkvarter til rostjenesten og andre tropper. Tilmed havde hver husvært måttet beværte ryttere og sørge for foder til heste. Man havde også stillet 16 heste med de nødvendige folk, hvad der havde kostet byen over 300 rigsdaler, da nogle af hestene ikke kom tilbage, og de øvrige var så »forrendte og fordærvede«, at de var ganske ubrugelige. På grund af alle disse genvordigheder bad man om at blive forskånet for at stille bådsmændene.

Magistraten nøjedes ikke med denne skriftlige pression. Sagen var så vigtig for byen, at man besluttede at sende rådmand Hans Wichmand til København, og her skulle rådmanden erfare, hvor vanskeligt det var at trænge igennem med byens ønsker. På grund af »den onde vej« kom Hans Wichmand først til København langfredag morgen, og straks efter gudstjenesten opsøgte han rigsadmiral Henrik Bielke, men fik at vide, at Hans Excellence først kunne træffes næste morgen. Påskelørdag om morgenen kom han igen til rigsadmiralen og afleverede brevet fra borgmester og råd, og Henrik Bielke aftalte da med ham, at de skulle mødes om en times tid i admiralitetet. Her indfandt Hans Wichmand sig til den aftalte tid, og efter at have givet drikkepenge til et par tjenere fik han foretræde for de høje kolle-

Henrik Bielke (1615–83) havde været aktiv i den danske flåde under svenskekrigene 1657–60 og blev i 1662 udnævnt til rigsadmiral. Her er han portrætteret i hel figur af Abraham Wuchters. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

gieherrer, for hvem han gjorde rede for byens tilstand uden at møde synderlig forståelse. Admiralitetsråd Albert Gyldensparre, Griffenfelds broder, sagde til Hans Wichmand, at »ingen skulle lade sig mærke med nogen forlindring, som angår Majestætens interesse, og hvad som er påbudet, har at efterkommes«. Selv om byen gav 25 rigsdaler pr. bådsmænd, var det til kongens skade, da man hellere ville have mandskabet. Rådmanden fik derefter at vide, at admiralitetets svar kunne han senere hente hos sekretæren, »så nu«, skrev Hans Wichmand til sine kolleger hjemme i Odense, »kan jeg gå her og vente«. Adskillige havde sagt til ham, at han intet svar ville få, og han endte sit brev til rådet med et hjertesuk: »Gud bedre os, det er en stor sum penge inden en kort tid at bringe til veje«.

Om Hans Wichmand fik noget svar af admiralitetet, vides ikke, men da admiralitetet skrev til magistraten, at alt til flåden skulle leveres inden udgangen af maj, var den eneste imødekommenhed, man mødte, den, at en bådsmænd kunne erstattes af en klejnsmed. Magistraten valgte at betale 25 rigsdaler pr. mand frem for at stille 30 bådsmænd, så det blev 750 rigsdaler i alt. I 1676 slap man med at betale 16 rigsdaler pr. mand, eller i alt 480 rigsdaler. Beløbet blev pålagt borgerskabet efter byens taksering. Stiftamtmand Erik Banner forlangte at se mandtal og taksering, før den blev oplæst for borgerskabet. Dette skete, og ved tilbageleveringen beklagede han, at han ikke kunne være til stede ved oplæsningen for borgerne »formedelst den skade i mit ben«. Stiftamtmanden forudså, at der ville blive uro om takseringen og foreslog derfor magistraten, at de borgere, som klagede til den, og som den ikke kunne hjælpe, blev henvist til ham.

I 1677 og 1679 stillede byen heller ingen bådsmænd, men betalte hvert år 750 rigsdaler. I foråret 1676 havde Generalkommissariatet forhørt, om der ikke var nogle unge mennesker i byen, men magistraten havde da erklæret, at skulle man udskrive håndværkssvende, ville det blive håndværkernes ruin, og af »vognsvende« var der kun få, og de havde nok at gøre med at køre friægterne.

I foråret 1677 rejste borgmester Jens Madsen Rosenberg til København for at tale byens sag. Det var meningen, at rådmand Willum Jensen Rosenvinge skulle have fulgt efter nogle dage senere, men så var der ingen penge i byens kasse, og det var umuligt for byen at låne så mange penge, at man kunne give rådmanden rejsepenge, så da Willum Jensen ikke ville tage af sted uden penge, blev der intet af hans rejse, og man måtte håbe, at borgmesteren kunne opnå noget ved egen hjælp.

Kun én eneste gang under hele krigen stillede byen båds mænd, nemlig i 1678, og det var formentlig, fordi det blev godkendt, at en fjerdedel af dem var håndværkere som grov- og klejnsmede samt tømrere. I tiden fra 8. maj til 19. juni lykkedes det at skrabe 26 mand sammen, men blandt dem var en bager, en bødker og en pottemager samt en mand fra Amsterdam og en mand fra Halland; endnu i august manglede tre båds mænd. Byen forsynede dem alle med en lærredsklædning, en god klædeskjortel, to skjorter, tre par strømper og to par sko. I november blev de 18 hjemsendt, der havde gjort tjeneste på orlogsskibene i admiral Markor Rodsteens eskadre, og som hver havde krav på en årsløn, 21 rigsdaler.

Det var ulige nemmere at skaffe badskærersvende og trompetere samt at udstaffere de to kister, men hertil fik man jo også hjælp af Bogense, der i 1678 krævedes for 50 rigsdaler, som byen dog ikke ville betale, da det var 10 daler mere end tidligere, og derfor sendte man 60 sletdaler.

I 1675 leverede byen heste til artilleriet og udskrev kuske til at følge dem, men i løbet af året døde de fleste af hestene eller blev ubrugelige, hvad der efter Generalkrigskommissariatets mening skyldtes kuskenes udygtighed. I 1676 fik Odense besked om at skaffe ti artillerikuske, der inden 14 dage skulle afleveres til krigskommissær Erik Sehested. Magistraten antog nogle unge mænd, der boede uden for byen, bl.a. i Hjallesø og Villestofte, og betalte en ringe skat. De fik penge på hånden og lovede at møde, når tiden var, og da tidspunktet trak ud, sendte magistraten rådmand Christen Hansen Lime til Nyborg for at få at vide, hvor og hvornår kuskene skulle møde. Ved samme lejlighed fik han at vide, at ingen gifte kuske ville blive modtaget. Magistraten skrev til København og spurgte, om det virkelig var rigtigt. I Odense havde man antaget nogle gifte borgere, der årligt kun betalte 3-5 mark i skat, som byen alligevel skulle svare til. Skatkammeret meddelte byen, at man havde bedt Erik Sehested antage de gifte folk, hvis de var dygtige; det viste sig imidlertid, at nogle af de udtagne var rømt, nogle holdt sig skjult, og nogle havde ladet sig hverve og var enten i Nyborg eller på Sjælland. De undvegne blev stævnet til bytinget, hvor fire blev dømt til fængsel i jern på Bremerholm, såfremt de ikke omgående meldte sig.

I stedet for dem, der var rømt eller havde ladet sig hverve, anskaffede magistraten ti andre, men nu var der ikke flere unge i byen, da man som før nævnt nødig ville bruge »vogsvendene«. Det lykkedes magistraten at samle syv personer, som man svor på var dygtige til at

178

= 67 =

Landsk. Quærs gaard i Ind = 5^{de} Lodd
 der af Løpene i q. stater, for Løp
 i Lørene i Lørene,

= 1672 =	Sælsstat	= 12 10
	højst stat	= 1 10
	quartalsstat	= 2 20
= 1673 =	Sælsstat	= 1 10
	quartalsstat	= 1 20
= 1674 =	Sælsstat	= 1 10
	quartalsstat	= 5 20
= 1678 =	Tronpælers og Brandstienstat	= 1 10
	Sælsstat	= 1 10
= 1679 =	quartalsstat	= 1 20
	<i>Summa = 12 10 5 20 1 10 1 10 1 20</i>	

Fol.
202 =

Borgernes Løns Løns, og findes
 at de af Løpene i q. stater, for Løp
 i Lørene i Lørene, som følger,

= 1672 =	Sælsstat af Ind gaard i Ind = 3 ^{de} Lodd Løns Løns i Løns	= 2 10
= 1675 =	Brandstienstat i Ind = 9 ^{de} Lodd	= 1 10
	quartalsstat i Ind = 6 ^{de} Lodd	= 5 20
	Brandstienstat	= 1 10
= 1677 =	Sælsstat	= 1 10
	geopælsstat af 2 Løpæder i Ind Løns Løns i Løns, der af Løns Løns Løns som	= 1 10
	quartalsstat i Ind = 6 ^{de} Lodd	= 1 10
	Løns Løns Løns Løns Løns, for Løns Løns Løns	= 10 10

1678 = 10 =

I Odense bys restance hvide bog opførtes, hvad forskellige borgere skyldte af de mange forskellige skatter, de plagedes med i perioden. Syv år gamle restancer forekommer på denne side – og det var ikke nær rekord! (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

håndtere hest og vogn, og så havde man tre, der havde været håndværkere og nok ville benytte det som grund til at slippe fri.

Det fremgår af borgmester og råds skrivelser, at man har faret temmelig voldsomt frem og tvunget folk til at lade sig antage. Der kom derfor klager til stiftamtmand Erik Banner, hvoraf fremgik, at borgmester Jens Madsen Rosenberg »på hans vis så behændigt« havde antaget folk, idet han kaldte dem til sig i sit hus, kastede dem en mark eller to i hatten og sagde, de havde taget hvervepenge og nu var i kongelig Majestæts tjeneste, og når de lagde pengene fra sig og gik bort, blev de siden med magt grebet af bysvendene og kastet i fængsel. Erik Banner advarede uden resultat borgmesteren, og han skrev til kongen, at han fandt det urigtigt på den måde at tage gifte borgere til krigstjeneste, da der var unge bønderkarle nok i byen, og han insinuerede, at borgmesteren gjorde det »for et lidet hads skyld«. Om Jens Madsen Rosenberg nogen sinde hørte for dette, ved vi ikke, men i 1678 kom en trykt forordning, der forbød at antage borgere under militsen.

I 1677 og 1678 stillede Odense hvert år fem artillerikuske, i alt skaffede byen 20. Af de 10, der blev stillet i 1676, døde nogle, og en løb bort. Af de fem, der mødte i 1677, løb to bort. De bortløbne blev ansat til 30 rigsdaler, som byen skulle betale. Dette beløb fik Erik Sehested ikke inddrevet inden sin død, men hans efterfølger i embedet, Johan Monrad, fik under 5. december 1685 besked om at inddrive beløbet ved militærisk eksekution – ellers skulle han selv betale. Monrad meddelte magistraten, at en soldat ville blive udkommanderet for at inddrive beløbet, og at han ville blive i byen, indtil det var betalt. Han skulle have 24 skilling dagligt, så allerede den 18. december betalte byen.

Skatter og afgifter 1680-91. Grundskat 1682

Efter Den skånske Krig oplevede landet for første gang i det 17. århundrede en næsten trediveårig fredsperiode, men konjunkturerne blev ikke bedre, da det var en depressionsperiode for Østersølandene. Danmark-Norge var kommet ud af krigen uden landafståelser, og det var en stor ting sammenlignet med de tidligere fredsslutninger. Formålet med krigen havde været at tilbageerobre de tabte landskaber øst for Øresund, og at dette ikke lykkedes, måtte være en stor skuffelse for den befolkning, der i årevis havde lidt under et uudholdeligt skattetryk. Den ledende mand inden for finanserne, Henrik von

Stöcken, gennemførte efter krigen en rationalisering af finansadministrationen og gjorde sig til talsmand for en nedsættelse af skatterne. Ganske vist var statsgælden stor, men de mange skatterestancer vidnede om, at befolkningen ikke fortsat kunne bære den tunge skattebyrde.

For købstæderne skete der det, at matrikelskatten afløstes af en grundskat, og samtidig forsvandt saltskatten, der hidtil havde stået Odense i 200 rigsdaler årligt, altsammen pr. 1. januar 1683. Den 28. januar 1682 nedsattes ikke mindre end 11 kommissioner, som hver især skulle begive sig til de dem anviste købstæder og der fremskaffe en ny grundtakst til brug ved skatteligningen. Alle gårde, huse og pladser i byen skulle takseres; de bebyggede grunde skulle ansættes for $\frac{1}{8}$ af den samlede ejendomsværdi, og de ubebyggede ansattes i forhold til nabohusenes værdi. Takseringen skulle ske ved uvildige mænd i overværelse af kommissionen og stiftamtmanden. Hvad angik byernes ager og eng, så blev de som tidligere nævnt inddraget i den almindelige hartkornstaksation, og en tønde byhartkorn blev lig med en rigsdaler. Dette trådte i kraft fra nytår 1689.

Kommissionen, der fik anvisning på Odense, bestod af Jens Rosenkrantz, Otto Risbrich, Christoffer Bartholin og Jens Schultz. Den skulle søge oplysning om byens øvrighedspersoner, byens gårde og huse, grunde og pladser og om byens regnskaber til 1. januar 1682, og stiftamtmand Helmuth von Winterfeldt fik ordre om at være til stede ved kommissionsforretningen. Medlemmerne af kommissionen skulle have frit traktement, der skulle betales af magistraten. Regningerne skulle derefter indsendes til landkommissær Erik Sehested og så fradrages i byens resterende matrikelskat og saltskat. Det var en praktisk ordning for staten, men man kan levende forestille sig borgmesters og råds glæde over den ordning. Regeringen blev efterhånden betænkelig, fordi kommissionens arbejde varede længere end beregnet, og efter ordre fra Rentekammeret skrev Erik Sehested i juli 1682 til magistraten og bad den standse med betalingen af kommissionens traktement, der da havde kostet 605 rigsdaler. Når kommissionens arbejde trak så længe ud, skyldes det formentlig, at der på Fyn fandt en virkelig taksation af grundene sted. Landmålerne havde på en eller anden måde lagt sig ud med de i byen indkvarterede ryttere, og søndag aften den 29. oktober 1682 kom det til et blodigt sammenstød mellem drukne ryttere og landmålerne i Nørregade, hvor en løjtnant blev stukket ihjel, en anden dødelig såret, en tredje mistede en del af sin næse og en fjerde den højre hånd.

Inden årets udgang meddeltes det magistraten, at byen i grundskat årlig skulle betale 510 rigsdaler 4 mark, som skulle leveres til landkommissær Erik Sehested til 11. juni og 11. december. Det erfarede borgerskabet på rådhuset den 3. januar 1683. Senere meddeltes, at der skulle svares $\frac{1}{2}\%$ af dem, som havde hus og have til leje, og at der ved opkrævningen til grundtakst skulle udarbejdes en særlig fortegnelse over dem. Det drejede sig i 1682 om 358 personer.

I Odense magistrats arkiv findes en genpart af Odense bys taksering 1682. Den er underskrevet den 17. april af Jens Rosenkrantz, Otto Risbrich og Jens Schultz, men ikke af Christoffer Bartholin, og det er i det hele taget et spørgsmål, hvor meget han har deltaget i arbejdet. Grund- og lejeskatten fik ikke lang varighed. En række byer, deriblandt Odense, mente, at de var sat for højt i grundskat, og i 1694 indsendte Odense en klage, der blev undersøgt af en kommission i rådstuen. Den fandt klagen rimelig, og ved udgangen af 1694 blev denne skat ophævet »af en sær kongelig omhu og faderlig omsorg for vores købstæders opkomst, formedelst disse besværlige og vanskelige tider«.

En gennemsnitsvurdering af 20 rigsdaler og derover havde kun fem købstæder i Danmark, nemlig Nakskov (25 rigsdaler), Ribe (22 rigs-

Tabel 11.7: Grundejernes antal og ejendommenes taksering i de fynske købstæder 1682.

Købstad	Antal grundejere	Samlet taksering af ejendommene Rigsdaler	Gennemsnitlig ejendomsværdi pr. grundejer Rigsdaler	Antal indbyggere i 1672	Ejendomsværdi pr. indbygger (1672) Rigsdaler
Odense	347	81.705	235	3.808	21
Nyborg	110	23.090	210	1.160	20
Svendborg	148	7.927	54	1.009	8
Fåborg	130	8.473	65	841	10
Assens	218	9.708	45	1.084	9
Middelfart	124	6.793	55	756	9
Bogense	91	4.882	54	438	11
Kerteminde	132	6.554	50	642	10
Rudkøbing	84	6.446	77	478	13
I alt	1.384	155.578	112	10.216	15

Kilde: C. Christiansen: Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger, tabel XXXVIII og taksering 1682, Odense magistrats arkiv.

daler), Odense (21 rigsdaler), Køge og Nyborg (20 rigsdaler). Af de fynske købstæder var det kun Nyborg og Odense, der havde grundejere med ejendom til en værdi af over 1.000 rigsdaler. Af dem var der 11 i Odense. Tilsammen havde de ejendom for 14.824 rigsdaler. Den største ejendomsbesidder var landfysikus, dr. Christian Henriksen Luja med 1.918 rigsdaler. De øvrige ti var borgmestrene Jens Madssen Rosenberg og Jens Erichsen Westengaard, rådmændene Christen Hansen Lime og Christen Westesen, købmændene Hjere Jespersen, Jørgen Hansen i Nedergade og Niels Mule samt byfogeden Jens Christensen Schouboe og apoteker Jacob G. Becker. 33 gårde var ansat til et beløb fra 500 til 1.000 rigsdaler, men 345 boder og våninger var ansat til under 25 rigsdaler pr. stk. To gårde og 35 boder stod ledige, mens ni boder var øde og forfaldne, og der var 21 ubebyggede pladser.

Krigshjælp 1683

Landets finansielle situation blev ikke bedre i løbet af 1680erne, hvad ikke mindst skyldtes den udenrigspolitik, regeringen førte. Den skabte et truende forhold til Sverige, førte til konflikt med den gottorpske hertug og besættelse af dennes del af Slesvig samt overfald på Hamburg i 1686. På grund af denne udenrigspolitik måtte man i væsentlig grad forøge militæruddgifterne, og følgen blev, at de ordinære indtægter ikke forslog til at dække statens udgifter. Situationen blev ikke bedre af, at Henrik von Stöcken døde i 1681. Hans efterfølger som leder af finansvæsenet, Peder Brandt, så ingen anden udvej end at gribe til det kendte middel at udskrive ekstraskatter, og dem blev der da også en Guds velsignelse af i de følgende ti år.

En af disse ekstraskatter var den såkaldte krigshjælp, der blev påbudt i sommeren 1683 og blev pålagt alle i købstæderne, som havde midler, bestalling, rentepenge og næring. Den blev begrundet med, at »tyrken med forskrækkelig magt er indfalden i Tyskland og med ild og sværd ganske provinser og lande uden nogen synderlig modstand i grund devasterer og ødelægger«. Denne skat skulle pålignes af visse kommissærer med sognepræsten og borgmesteren i spidsen og i overværelse af stiftamtmand og biskop. Den skulle betales i to terminer med tre måneders mellemrum. I Odense blev krigshjælpen lignet på borgerne af syv mænd, nemlig borgmester Jens Erichsen Westengaard, rådmænd Christen Westesen, sognepræst til Sct. Knuds kirke Ludvig Stoud og købmændene Hjere Jespersen, Thomas

Balthazar Freithof, Niels Mule og Jørgen Hansen. De afsluttede ligningen den 29. august 1683 med denne bemærkning: »Vi har tilstanden slet befunden, en del for de forrige års besværlige og meget store udgifter, en del formedelst handelens og næringens mærkelige aftagelse«. Krigshjælpen blev betalt af 534 skatteydere, der fordelte sig således på roder og kvarterer:

Tabel 11.8: Fordeling af de odenseanske skatteydere på roder og kvarterer ved taksering til krigshjælp 1683.

Rode og kvarter	Antal skatteydere
1. rode	93
2. rode	54
3. rode	21
4. rode	25
5. rode	24
Vestre kvarter i alt	217
6. rode	32
7. rode	25
8. rode	38
9. rode	13
Nørre kvarter i alt	103
10. rode	72
11. rode	37
12. rode	18
Over kvarter i alt	127
13. rode	39
14. rode	21
15. rode	22
Neder kvarter i alt	82

Kilde: Regnskab over kongelige skatter 1658–88, krigsstyr 1683, Odense magistrats arkiv.

De to højst ansatte var biskop Kingo og borgmester Jens Erichsen Westengaard med hver 30 rigsdaler, tæt fulgt af landsdommer Otto Risbrich med 25 rigsdaler, mens rådmand Christen Westesen, konrektor Elias Naur, professor Jacob Bircherod samt købmændene Hje-

Elias Naur (1650–1728), der i mange år var professor ved gymnasiet i Odense og en virksom digter uden dog at nå Kingos format, var præstesøn fra Holstebro. Han befandt sig godt på Fyn, som han priste som et lidet Kanaans land. Maleri af ukendt kunstner. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

re Jespersen, Niels Mule og Jørgen Hansen blev ansat til 20 rigsdaler hver. I alt skulle betales 869 rigsdaler 5 mark.

Da regeringen fik taksationsforretningerne at se, fandt man, at ligningen havde været alt for lemfældig, og de deputerede ved Generalkommissariatet fik 2. november ordre til at gennemgå materialet og forhøje dem, man mente, var sat for lavt. Resultatet blev, at summen blev forhøjet med 318 rigsdaler til 1.187 rigsdaler 5 mark, hvilket var en forhøjelse på 37%. Kingo og borgmesteren skulle nu betale 50 rigsdaler hver, landsdommeren 45, og de øvrige nævnte blev forhøjet til 30 rigsdaler hver. Denne forhøjelse blev inden årets udgang godkendt af kongen, og i januar 1684 meddelte Rentekammeret borgmester og råd, at beløbet straks skulle inddrives. Sammenlignet med 1674 var der en iøjenfaldende tilbagegang.

Odense bys skatter 1670-1686

I foråret 1686 var borgmestrene Jens Erichsen Westengaard og Christen Westesen samt rådmændene Peder Blanckenborg og Niels Mule i København, hvor de i Rentekammeret indleverede regnskaber og forklaringer for de påbudte skatter af Odense i 16 år, fra 1. januar 1670 til 31. december 1685. I alt havde byen betalt 71.785 rigsdaler og 21 skilling.

Stor blev magistratens forbløffelse, da Rentekammeret om sommeren meddelte, at ikke alene skyldte byen en del penge, men også anmodede om nærmere forklaring angående et par poster. Dette førte til, at borgmester og råd indsendte et nyt bønsskrift og gjorde opmærksom på, at de havde svært nok ved at klare de nyligt pålagte skatter – langt mindre kunne de udrede gamle restancer. Restancerne var opgjort til 3.356 rigsdaler 5 mark 6 skilling, men herfra, hævdede magistraten, skulle fratrækkes de 2.000 rigsdaler, kongen havde eftergivet byen henholdsvis den 11. juni 1680 og den 23. februar 1682. Endvidere havde man den 25. maj 1683 betalt landkommissær Erik Sehested 800 rigsdaler. Restbeløbet, 556 rigsdaler 5 mark 6 skilling, havde man ikke anden mulighed for at betale end med »nogle uvisse restancer bestående hos fattige og forarmede og hendøde borgerskab, hvor intet er at hente«. Dette beløb blev den 16. november 1686 udlignet med et beløb, byen havde til gode, »så byen nu aldeles intet skyldigt befindes«. Magistraten må have draget et lettelsens suk, thi det var første gang siden 1660, at der var orden i byens regnskab.

Tabel 11.9: Odense bys skatter 1670-1685.

Skatteart	Opkrævningsperiode eller -tidspunkt	Beløb	
		Rigsdaler	Skilling
Matrikelskat	1670-82	30.848	63
Saltskat	1670-82	2.624	20
Prinsessestyr	1670-71 og 1680	1.637	37
Kobberskat	1674, 1675, 1676	355	61
Bådsmændsskat	1675, 1676, 1677, 1678, 1679	3.480	
Krigsstyr	1676, 1677, 1678, 1679	14.406	
Grundskat	1683, 1684, 1685	1.573	46 ^{1/3}
Folkelønsskat	1671, 1672	439	64
Kop- og kvægskat	1678, 1682, 1683, 1684	6.011	16
Ildsted- og kvægskat	1677	1.667	48
Badskærer- og badskæ- rerkisteskat samt trom- peteres udredning	1675, 1677, 1677, 1678, 1679, 1682, 1683	2.805	29 ^{1/4}
Krigshjælp	1683	1.187	80
Artilleriheste	1676, 1677, 1678	200	
Foder	1677	4.548	16

Kilde: Kopibog 1686-88, f. 213 ff., Odense magistrats arkiv.

Som man ser, er der andre end de før omtalte ekstraskatter inden 1686. At tilstanden var »slet« i byen, vidnede kopskatten i 1684 om. Magistraten måtte nemlig konstatere, at 132 mænd og 362 kvinder med 175 børn »er vel borgere, borgersker og indvånere i Odense, men for fattigdoms skyld formår ikke noget i kopskat at give«.

Defensionsstyr og fortifikationsskat

Selve navnet på disse overordentlige skatter antyder, at de er en følge af Christian Vs udenrigspolitik. Defensionsstyren blev påbudt den 7. februar 1688 og var en formueskat på 1%. I Odense blev den lignet i overværelse af stiftamtmanden, baron von Winterfeldt, af borgmestrene Jens Erichsen Westengaard og Christen Westesen samt rådmand Niels Mule og betales af 489 verdslige skatteydere med 644 rigsdaler. Deraf betalte 11 skatteydere 10 rigsdaler og derover. Købmand Jørgen Hansen indsendte et bønkrift til kongen, hvori han

klagede over at være blevet sat for højt i skat. Det gik til udtalelse hos magistraten, der afviste klagen og erklærede, at Jørgen Hansen var en velhavende mand og »os vidende, ingen medborgere har, der ham for sin lige af formue og næring billig kan nævne uden en«. Allerede i september 1689 så regeringen sig nødsaget til at udskrive et indenlandsk tvangslån, og fem borgere i Odense var denne gang i stand til at låne staten 1.050 rigsdaler.

To år efter kom en ny ekstraskat. Den 29. april 1691 var borgerskabet kaldt til rådstuen og fik her besked om den udskrevne fortifikationskat, der for Odense beløb sig til 2.200 rigsdaler. Det var atter en formueskat, men denne gang skulle der svares 3% af formuen. Den vakte bestyrtelse, og det strømmede ind med anmodninger om nedsættelse eller eftergivelse af skatten. Pengene skulle anvendes ved byggeriet af Rendsborg fæstning. Protesterne var så voldsomme, at regeringen blev nødsaget til at nedsætte skattebeløbet, for Odenses vedkommende med $\frac{1}{10}$ eller 220 rigsdaler, men Rentekammeret gjorde opmærksom på, at et sådant afslag skulle komme »de fattigste og mindst formuende skatteydere til afkortning«. Enkelte skatteydere fik nedsættelse til et beløb af 250 rigsdaler, så i alt blev der af denne skat betalt 1.730 rigsdaler, men nu var grænsen også nået for, hvad man kunne yde, og da der i 1692 blev pålagt en kop-, heste- og ildstedskat, der af Odense skulle indbringe 2.042 rigsdaler, gjorde borgmester og råd opmærksom på, at byens tilstand var meget slet. Mange kunne ikke betale denne kopskat »uden stor møjsomhed, lån og besværing, thi tilstanden blandt almuen her er så slet, at der hos de fleste er fast hverken brød i huset eller klæder at ligge på, og nærings store aftagelse, at hverken de eller vi formår at give det, vi burde og skulle«.

Nogen tid efter, under et ophold i København, skrev borgmester Peder Blanckenborg til Rentekammeret, at det var umuligt at indkræve kopskatten. En del borgere var hemmeligt undvejet om natten, og håndværkssvende og drenge forlod byen, så nu »kunne han med sandhed sige, at der ikke var en skræddersvend i byen«. Han anmodede om, at svendenes resterende skat måtte blive fratrukket det fastsatte skattebeløb. Ellers måtte magistraten låne penge for at slippe af med militære eksekutioner.

Beretningen om flygtende borgere bekræftes af, at 13 gårde i byen var ubeboede. Rentekammeret svarede borgmesteren, at dersom det kunne bevises, at disse borgere var flygtet fra byen, efter at mandtallet var udfærdiget, måtte deres skatterestancer fratrækkes det samle-

de skattebeløb. Hvis de bortrømte borgere blev pågrebet, skulle de anholdes, og hvis nogen af de bortdragne håndværkssvende havde noget til gode hos deres mestre, skulle disse svare for dem. Ved årets slutning meddelte Rentekammeret, at kop-, heste- og ildstedskatten var nedsat med $\frac{1}{10}$.

Christian Siegfried von Plessen og finansstyrelsen 1692-99

Altonaforliget 1689 betød det endelige skibbrud for Christian Vs udenrigspolitik. Alt det vundne var gået tabt, og kongen kunne kun, som han skrev under sit testamente, befale denne sag »til Gud og tiden«. Befolkningens opofrelser havde endnu en gang været forgæves.

Det politiske sammenbrud fik vidtrækkende følger, og en af dem var et skifte inden for ledelsen af finansvæsenet. Peder Brandt måtte træde tilbage og afløstes af den kyndige økonom Christian Siegfried von Plessen.

I sin bog *En redegørelse for forholdene i Danmark i året 1692* skrev den engelske ambassadør Robert Molesworth om skatterne i Danmark, at det ville være »en moralsk umulighed, at alle disse skatter og afgifter kunne vedblive«, og den opfattelse deltes også af Plessen, der dog længe var betænkelig, før han indvilgede i at påtage sig det brydsomme hverv, »som vil gøre mig ulykkelig og utilfreds for mit øvrige liv«. I en betænkning gjorde Plessen rede for principperne for et forsvarligt finansstyre. Under hans ledelse skabtes en hidtil ukendt orden og fasthed i landets finansvæsen. Plessen ville, så vidt han havde magt dertil, begrænse statens udgifter til det absolut nødvendige og øge befolkningens skatteevne ved at føre en erhvervsfremmende finanspolitik. 1694 ophævede han grundskatten i købstæderne med den motivering, at købstæderne var tilstrækkelig straffede med konsumtionen.

Købstæderne havde også siden 1660 båret en væsentlig del af skattebyrden. 1663-1675 betalte de 23 % af skatterne, skønt kun $\frac{1}{6}$ af landets befolkning boede der, 1680-1691 16 % og 1692-1699 12 %. Vi har tidligere set, hvad Odense betalte i skat 1670-1686, og fra 1686-1691 betalte byen: kop- og kvægskat 8.442 rigsdaler, grund- og lejeskat 2.608 rigsdaler, bådsmands- og trompeterskat 924 rigsdaler, defensionsstyr 644 rigsdaler og matrikelskat af byens jord 890 rigsdaler.

Hvad var alle de skatter, byen havde betalt, gået til? Ja, man må

Den dygtige finansmand Christian Siegfried von Plessen (1646–1723) var indvandret tysker og blev øverste direktør for finanserne fra 1692. Ukendt kunstner. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

konstatere, at de for langt den største del var gået til hof, civiladministration, hær og flåde og til forrentning og afdrag af statsgælden:

Tabel 11.10: Fordeling af den danske stats udgifter 1661-99.

Periode	Hof- og civil-administration	Hær og flåde	Gæld og renter	Diverse	I alt	I alt
			%			Rigsdaler
1661-75	29,5	66,2	4,3	–	100,0	1.241.100
1676-79	10,2	87,7	0,6	1,5	100,0	4.349.100
1680-91	25,2	63,8	4,5	6,5	100,0	2.955.700
1692-99	25,3	54,0	8,7	12,0	100,0	2.904.700

Kilde: E. Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund, s. 339.

Under Plessens styre udskreves der fra 1692 til 1699 ingen ekstraskatter, men der blev dog i 1694 optaget et indenlandsk statslån hos de mest formuende. Det ramte i Odense tre skatteydere, der forstrakte staten med 900 rigsdaler.

I januar 1700 trak Plessen sig tilbage. På grund af den truende udvikling i Østersørummet forøgedes militærudgifterne, og Plessen måtte i november 1699 udskrive en kop-, heste- og studekat samt en rentepenge- og huslejeskat at betale pr. 31. december 1699 og 15. februar 1700. I alt skulle Odense betale 2.264 rigsdaler. Der indkom i kopskat 1.591 rigsdaler, hesteskatten gav 154 rigsdaler, studekatten intet, da der ingen stude var i byen, rentepengeskatten 79 rigsdaler, huslejeskatten 380 rigsdaler og skatten af købstadsjorden 59 rigsdaler.

Hvad magistraten havde anført i 1692 om byens tilstand, blev gentaget nu i 1699 ord til andet. Der er den sandhed i skildringen af tilstanden, at der var ikke mindre end 399 personer, der var så fattige, at de ikke formåede at give denne kopskat; heraf var 27 »soldatkvinde« og 42 aftakkede soldater og ryttere. I forbindelse med denne skat var der blevet udskrevet et tvangslån, og 13 skatteydere i Odense udlånte 6.300 rigsdaler, hvilket var ca. 57 % af de fynske købstæders hele lånebeløb. Biskop Thomas Kingo tegnede sig for 1.500 rigsdaler af de 6.300, og desuden ydede Odense latinskole og Gråbrødre hospital hver 1.500 rigsdaler.

Tabel 11.11: Formue i de fynske købstæder 1674-1691.

Købstad	Antal	Samlet	Gennemsnits-	Samlet	Gennemsnits-	Samlet
	indbyggere	formue	formue	formue	formue	formue
	1672	1674	1674	1676	1676	1677
	Rigsdaler					
Odense	3.808	172.100	45	151.441	40	166.666
Nyborg	1.160	30.250	26	82.218	71	64.792
Svendborg	1.009	14.060	14	34.200	34	33.333
Fåborg	841	11.780	14	47.841	57	33.333
Assens	1.084	13.893	13	60.003	55	33.333
Middelfart	756	16.803	14	37.406	49	26.822
Bogense	438	15.955	36	26.509	61	20.558
Kerteminde	642	15.945	25	35.654	56	33.333
Rudkøbing	478	13.100	27	31.408	66	20.197

Købstad	Gennemsnits-	Samlet	Gennemsnits-	Samlet	Gennemsnits-	Samlet	Gennemsnits-
	formue	formue	formue	formue	formue	formue	formue
	1677	1683	1683	1688	1688	1691	1691
	Rigsdaler						
Odense	44	79.189	20	142.042	37	144.533	30
Nyborg	56	25.633	22	28.433	25	49.133	42
Svendborg	33	10.377	10	10.621	11	19.800	20
Fåborg	40	11.644	14	11.500	14	21.334	25
Assens	31	15.794	15	28.931	27	40.800	38
Middelfart	33	9.089	12	12.338	16	17.066	23
Bogense	47	6.933	16	8.183	19	6.889	16
Kerteminde	52	14.222	22	10.082	16	14.933	23
Rudkøbing	42	8.678	18	5.633	12	9.867	21

Kilde: C. Christiansen: Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger, tabel LXXXVI.

Sociale forhold. Befolkningsgrupper

Gennemgangen af skatteligningerne viser tydeligt, at der i Odense som i den øvrige del af landet var store forskelle mellem befolkningsgrupperne. Købmændene i Odense og en stor del af dem, der omfattedes af begrebet »de gejstlige«, var de økonomisk førende og havde formuer, der langt overgik det, andre befolkningsgrupper kunne præstere. Kun ved handel var der mulighed for at opnå store indkomster, mens håndværkerne på grund af deres ringe produktionskapacitet

sjældent kunne gøre sig håb om større indkomster. Vi har da også set, at der var sociale spændinger mellem købmændene og håndværkerne; de sidste betragtedes som stående under købmændene.

Karakteristisk for datidens socialstruktur er de mange tjenestefolk, som selvfølgelig i høj grad skyldes den selvforsyningsøkonomi, der prægede den tids husholdninger. Det er først og fremmest tjenestepiger, der er tale om, men også karle som gårdskarle, kuske, tjenere, skrivere osv., og i flere velhavende huse findes huslærere og ammer. Det største tyendehold finder man hos de højere embedsmænd og gejstlige samt hos købmændene. Hos de sidstnævnte var en dreng, en gårdskarl, en tjener samt et par piger det normale. Biskop Kingo havde i 1684 en amanuensis, en tjener, en kusk og tre piger, justitsråd Jens Rosenkrantz en huslærer, en tjener, tre lakajer, en kusk, en gårdskarl og to piger. Borgmester Jens Erichsen Westengaard havde i sin gård en skolemester, fire karle og drenge, tre piger og en amme og købmand Niels Mule holdt en bodtjener, en dreng, en gårdskarl og fire piger.

En håndværker som skomager Hans Lauridsen havde foruden tre svende og tre drenge to tjenestepiger og væver Hans Jacobsen fire piger, der nok har været vævepiger. I almindelighed havde håndværkerne en tjenestepige og ofte findes tjenestepige hos folk, hvis tilstand karakteriseres som fattig. Lønnen var nu heller ikke stor, for en tjenestepige ofte ikke meget andet end kost og husly; en avlskarl i Møllegård fik 1672 i vinterløn 8 sletdaler, en tjenestepige hos rådmand Henrik Jørgensen Rosenvinge fik i 1670 6 sletdaler årligt. I 1680 fik en amme årligt 3 sletdaler og en kokkepige 8 sletdaler.

Under håndværkerne stod socialt arbejdsfolkene. Antallet af arbejdskarle og daglejere i byen var støt voksende. I 1692 benævnes 136 personer daglejere, og mange af dem kom fra sognene nærmest ved Odense. I en tid, hvor livsvilkårene var så harske som i anden halvdel af det 17. århundrede, var antallet af fattige stort, blandt dem krøblinge, blinde, kronisk syge, åndssvage og sindssyge. Mange fattige udgjorde bundfaldet i byen og gik til bunds i nød og elendighed. I folketallet for 1672 angives 650 personer som fattige; heraf er 26 vanføre og krøblinge, ti langvarigt sengeliggende, fem er blinde, fire vanvittige og en kvinde har »den slemme syge«, ni går rundt og tigger; mange af dem er gamle. Om mange siges udtrykkeligt, at de kun havde deres håndværk at leve af, og de kunne altså ikke ernære deres familie ved dette. Flere af mændene var daglejere eller aftakke- de ryttere og soldater. Mange af de fattige kvinder var enker, ugifte

og besovede kvinder, og de fleste ernærede sig ved lidt spinden. En kvinde binder nattrøjer, en anden syr og vasker linklæder, en tredje gør æsker til tørklæder, og en fjerde ernærer sig ved at lave krudt. En mand går byens vagt om natten, flere ager lidt sand og ler, en går ud med breve, og en læser med nogle børn. Meget af dette var i virkeligheden skjult arbejdsløshed. Det er ikke urimeligt at antage, at ca. 40% af byens befolkning levede omkring eksistensminimum, således som det gjaldt for hele Europas bybefolkning, og det er sandsynligt, at de allerdårligst stillede i byerne og det omvandrede proletariat var permanent sultne. Et sådant tilbagestående agrarsamfund som det danske i slutningen af det 17. århundrede, hvor en stor del af befolkningen bestod af fattige og børn under 15 år, kan sikkert bedst sammenlignes med den type samfund, vi i dag kalder de underudviklede.

Fattigvæsenets organisation

Blandt de fattige i mandtallet af 1672 var der nogle, der fik »de fattiges penge«. Disse fattige var aristokratiet blandt de dårligst stillede i samfundet. Ifølge recessen af 27. december 1587 sorterede fattigvæsenet under borgmester og råd og byens sognepræster; de skulle lade udarbejde en fortegnelse over byens fattige, der var så »vedtørfte og skrøbelige«, at de havde tilladelse til at tigge i deres egen by, og i 1633 blev der i Odense gennemført en ordning, der sikrede et vist antal fattige en portion, der blev uddelt hver fredag i Sct. Knuds kirke. Der skulle uddeles 186½ daler til 38 fattige, 10 børn og 50 skolebørn samt til stodderkongerne. Beløbet skulle tilvejebringes ved frivilligt tegnede bidrag, men derefter måtte ingen mere gå omkring og tigge, med mindre de ville miste en uges almisse eller blive jaget ud af byen.

Andre »husarme« blev hjulpet af de stiftede legater. Sådanne legater oprettedes gennem hele det 17. århundrede, og rækken var begyndt med kansler Christian Friis' legat i 1626 på 500 rigsdaler. Den ældste legatprotokol, *De fattige husarmes bog*, blev indrettet i 1634. Den indeholdt en fortegnelse over de rentepenge, som indkom fra de udlånte kapitaler, en fortegnelse over, hvad der i årets løb gaves af tavlepenge i kirkerne, og over hvad mikkelsdagsofferet havde indbragt. Den sidste legatprotokol slutter med året 1681.

Uddelingen af disse penge fandt sted hvert år som regel ind under jul på rådstuen i overværelse af borgmester og råd og sognepræsterne.

De fattige var da inddelt sognevis og i tre klasser efter trang. På grund af denne ordning taler man i Odense om fredagsfattige og julefattige.

I en forordning af 5. maj 1683 om betlere erindres om »ørkesløshedens farer«, der ikke mindst angår ungdommen, og det understreges, at med alderen fører lediggang til tyveri og laster, »som dem omsider til en forsmædelig død bringer«, og den 5. september 1683 kom en fattigforordning, der dog blot fastslog den gældende ordning, men indskærpede, at magistraten skulle optage alle lediggængere og tigge-re, der ikke havde tegn, og sende dem til børne- og manufakturhuset eller lade dem blive soldater.

Det var borgmester og råd, der bestemte, hvilke borgere der om søndagen skulle bære tavlen ind i kirkerne. Således blev i 1667 to borgere forordnet til at gå med den anden tavle i Sct. Knuds kirke, den »som er næst kirkens og er de fattiges tavle«. Den frivillige bi-dragsordning stod foreløbig sin prøve til svenskekrigene 1657-60, men den ophørte 1659, og man måtte lade mange fredage gå uden uddeling, og de forværrede forhold i byen i tiden efter 1660 mærkede de fattige. Mens mikkelsdagsofferet i 1634 i alle byens tre kirker havde givet 62 daler, indbragte det i 1681 kun 4 rigsdaler, og tavle-pengene, der i 1634 havde været ca. 77 rigsdaler, beløb sig i 1681 til 20 daler.

Antallet af fredags- og julefattige lå ikke fast, men antallet var stigende under misvækst som i 1661, hvor Jens Bircherod således fortæller, at »megen skrigen af betlere måtte vi nu daglig høre for dørene, så som brødets forråd iblandt fattige folk såre formindske-des«, og også under strenge vintre steg antallet af almisstrængende som i vinteren 1674.

Almissenyden blev altså forbeholdt en sluttet kreds af indskrevne fattige, gamle, syge og vanføre, der ikke kunne skaffe sig det daglige brød. De skulle bære et særligt mærke, et metalskilt, på brystet, så man kunne se, at det var byens indrullerede »almisshoveder«. I 1681 fik guldsmed Simon Mathiesen 3 rigsdaler for at forfærdige 50 tegn af tin til de fattige.

Stodderkonger

I hvert købstadsogn skulle der være to stodderkonger. Stodder-kongeinstitutionen var groet frem af tiggernes egen skare, og stodder-kongen var selv tigger og samlede almisser i den bøsse, han havde,

varetog sine medtiggeres tarv og sørgede for, at tiggeriet foregik under urbane former, samt at fremmede landstrygere ikke trængte ind i byen. Efterhånden fik stodderkongerne politimæssige funktioner. Hver fredag, når almisseuddelingen fandt sted i Sct. Knuds kirke, var stodderkongerne nærværende og fik hver en mark, hvis de havde været pligttopfyldende, men var dette ikke tilfældet, mistede de deres ugentlige løn, og stadig forsømmelse kunne medføre, at bestillingen som stodderkonge blev taget fra dem.

Juleaften fik stodderkongerne tilsammen en daler. Deres kjortler blev betalt af fattigkassen; de kostede i 1668 21 daler, men må allerede være slidt op i 1671, da der blev leveret dem klæde efter førsteborgmesterens skriftlige ordre. De fik 12 alen rødt klæde, en alen engelsk baj og noget rødt silke. Stodderkongerne var ludfattige; da den 63-årige stodderkonge Søren Knudsen døde i 1683, holdt han til huse hos en mand på Vor Frue kirkegård. Hans hele bo vurderedes til 13 daler, og den største kostbarhed i boet var hans ligkiste, der var af egetræ og forsynet med fire håndtag. Hans røde stodderkongekjole og hans pengebøsse tilhørte byen. Der var intet til hinder for, at stodderkongen stiftede familie; i 1670 fik den forrige stodderkonges to børn således almisse.

De fattiges penge

Som nævnt begyndte strømmen af legater i 1626 med kansler Christian Friis' legat på 500 rigsdaler til bedste for »fattige husarme« i Odense, og i 1637 og 1638 gav kansleren endnu to legater på henholdsvis 1.335 og 1.600 rigsdaler, tilsammen 2.935 rigsdaler. For renterne skulle ugentlig uddeles brød og øl til enker og børn. Flere legater blev stiftet inden 1660 af fynske adelsmænd og borgere i Odense, og kapitalerne blev udlånt mod rente. Svenskekrigene 1657-60 blev en katastrofe for de fattige, fordi renterne udeblev. Således ophørte i tiden fra 1. januar 1658 til 1. november 1660 uddelingen af brød og øl, og de manglende renter voksede.

Den 31. december 1660 blev der på rådhuset i overværelse af magistraten og sognepræsterne til Sct. Hans og Vor Frue kirker aflagt regnskab for 1660. Indtægten havde været 289 rigsdaler. Til de fattige i Sct. Knuds sogn, Sct. Hans og Vor Frue sogne var uddelt henholdsvis 70, 56 og 146 portioner, i alt for 160 rigsdaler, men der var en del manglende renter og nogen usikkerhed med kapitalernes anbringelse, og det var vel af den grund, at gejstligheden, borgmester og

råd, hospitalsforstandere og andre i de fynske købstæder, der disponerede over kirkernes, skolernes og de fattiges indkomster i 1664 fik kongelig befaling om at give biskop Niels Bang underretning om legaternes fundatser, afkastning og givere. 5. juli 1667 fik biskoppen kopier af de fundatser, der lå i »de fattiges gemme« på rådstuen samt en efterretning om fredagsfattiges, julefattiges og andre »husarmes« penge.

I alt var der tale om ca. 4.700 rigsdaler. På det tidspunkt var imidlertid en del af kapitalerne gået tabt ved Ejler Høgs og Henning Pogwischs død og fallit og fru Karen Billes konkurs.

Man fik ganske vist udlæg efter Ejler Høg, nemlig en gård i Sønderød, men værre var det, at man ingen sikkerhed havde for lånet til Henning Pogwisch. For ved højesteretsdom af 10. juli 1665 blev kautionsisten Erik Brockenhuus frikendt, fordi han var mindreårig, da han lovede for Henning Pogwisch, og ved højesteretsdom i 1672 blev borgmester og råd fra 1657 og deres arvinger dømt til at betale ca. 1.100 rigsdaler til de fattige. Magistraten havde også brugt 260 rigsdaler af de fattiges penge til at betale byens gæld til købmand Peder Hansen af Hamburg. Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg skulle for sin person betale godt 300 rigsdaler, men ville have godtgjort, at han af sin egen lomme havde betalt øl og brød til enker og børn i tre år fra 1665 til 1668. Jomfru Anne Gjøe tilbød at betale de 258 rigsdaler, for hvilke de fattige havde fået indførsel i Hvidkilde hovedgård og forrente dem med 5%, hvis de måtte blive stående i seks år.

Da den resterende rente af kansler Christian Friis' legater på 2.935 rigsdaler blev indbetalt, blev den lagt til kapitalen, og yderligere et par enker og skolebørn kunne få del i bespisningen. I marts 1675 samledes på rådstuen stiftamtmand Erik Banner, biskop Niels Bang, vicebiskop, sognepræst til Sct. Knuds kirke Rudolph Moth og magistraten og besluttede at uddele penge hver 14. dag til enker og skolebørn i stedet for egentlig at give brød og øl.

Under Den skånske Krig kneb det atter med at få renterne ind, og i december 1676 vedtog magistraten, at den rådmand, der havde tilsyn med de fattiges kapitaler, skulle tage pant og forsikring hos låntagerne, »som ej endnu hos alle er sket«, inden den 1. december 1679 eller opsigte lånene. Magistraten frygtede åbenbart for, at det skulle gå den som dens forgængere fra 1657. Alligevel blev man i foråret 1677 udsat for klager fra de fattige over, at de i flere uger ikke havde fået deres fredagspenge. Her forelå en forsømmelse fra et magistratsmedlem, og

man vedtog at indføre streng kontrol med, at de fattige fik deres rentepenge, men det gik alligevel galt.

Generalkrigskommissær Otto Pogwisch og de fattiges penge

Generalkrigskommissær Otto Pogwisch lånte den 24. februar 1670 300 rigsdaler af de fredagsfattiges og den 11. juni 600 rigsdaler af de julefattiges penge. Rådmand Erik Nielsen drev lånet igennem uden pant eller sikkerhed, men med Enevold Parsberg til Pallesbjerg som kautionist. Da rentepengene ikke blev betalt den 24. februar og 11. juni 1679, opsigde borgmester og råd kapitalerne til den 24. februar 1680. Trods adskillige skriftlige henvendelser reagerede Otto Pogwisch ikke. Senere opsøgte borgmestrene ham i København, og han tilbød dem da noget gods, han havde i pant i Vigerslev sogn. Borgmester Jens Madsen Rosenberg skrev hjem til kollegerne for at høre deres mening. Selv ville han modtage godset, men lagde ikke skjul på, at Otto Pogwisch var i stor gæld, og for sig selv måtte borgmesteren indrømme, at nu var han og hans kolleger i samme situation som forgængerne i 1657, og han sluttede sit brev med, »Gud forlade den salige mand Erik Nielsen, som snakkede os det således, at vi ikke da tog pant og forsikring for pengene«.

Tiden gik, samme år døde Enevold Parsberg og i 1684 Otto Pogwisch. En kommission blev nedsat, og sag anlagdes i 1687-88 mod magistraten fra 1670 og dens arvinger. Sagen sluttede endelig i 1689 med, at de fattige fik kongetienden af Gloslunde sogn på Lolland. Fordringen var da løbet op til 1.726 rigsdaler. Tienden var imidlertid vurderet højere, så de fattige skulle betale 248 rigsdaler, men kongen forærede dem pengene.

Uddelingen til de fattige

Efter fattigvæsenets regnskabsprotokol var indtægterne i 1660 289 rigsdaler, i 1670 133 rigsdaler og i 1680 69 rigsdaler. Gaver som mikkelsdagsoffer og tavlepenge var som nævnt for nedadgående. Foruden de, der nød kanslerens legater, var der andre, der nød godt af de fattiges penge, når trangen var til stede. Det var ikke blot de allerringest stillede i samfundet, man hjalp. Blandt dem, der fik hjælp, var flere fattige præsteenker og enker efter magistratspersoner; i 1666 fik afdøde borgmester Hans Nielsen Chulensbruns enke og tre rådmandsenker hver 4 daler.

Christian V er her vist i sine manddomsår på et kobberstik med valgsproget på latin (Pietate et justitia) omkring rigsvåbenet. Kongen er i rustning og hermelinskatte samt med kniplingshalstørklæde. (E. Pantan fot.).

Hjælp var tiltrængt; det fortæller de fattiges regnskabsprotokol om, for i 1672 hjalp man f.eks. en stakkels kvinde, hvis mand var død. Der var ingen penge til at begrave ham for. Han havde været død nogle dage, og da det var om sommeren, havde det »causeret en slem stank«. Året efter hjalp man den forstyrrede Hans Olufsen skrædders hustru »til livsmiddel«, da han sad »under rådhuset«. I 1675 leverede man brædder til en kvindes kiste, hun var »af hastig sygdom om aftenen tilforn død på gaden«. I 1679 fik Oluf Lauridsen drager 2 mark til at hjælpe sin søn, som var tåbelig, »foruden af skurv fordærvet over hovedet«, i 1680 hjalp man en kvinde, manden var »død for Wismar«, man hjalp fire børn fra Skåne, og hvad der vidner om borgmesters gode vilje, man hjalp »en gammel forarmet skatteborger« med 1 mark og 8 skilling.

Jo, man gjorde meget godt i en hård verden, dog har man sine tvivl, når man læser, at man gav Paulus Sbazenski 1 daler og 2 mark, fordi han »var faldet fra den papistiske til den lutherske lærdom«, og man synes, det vidner om en vis godtroenhed, når borgmester og råd giver 4 rigsdaler til »Comes Johannes Baptistice de Pompeji, marchianes de Sera«, fordi han havde omvendt sig »til den kristelige tro«.

Hvad folk ellers gav til de fattige, ved vi ikke meget om, men Christian V, der var en hyppig gæst i Odense, betænkte ikke blot stiftamtmandens tjenestefolk, men også byens fattige. På rejsen fra Haderslev den 22. december 1675 holdt kongen middagsmåltid i Odense og gav ifølge kammerregnskabet 6 rigsdaler til de fattige.

Gråbrødre hospital og andre stiftelser

Det var en stor fordel for de dårligst stillede i Odense, at byen havde flere stiftelser, der tog sig af de fattige. I Møntestræde lå Pernille Lykkes boder eller, som de også kaldtes, Vor Frue hospital. Stiftelsen var oprettet i 1617 af Pernille Lykke til Højsgaard og havde bolig til tre fattige kvinder. Kapitalen var på 130 rigsdaler, og den blev udsat og renten uddelt hvert år af sognepræsten til Vor Frue kirke med 1 rigsdaler til hver af kvinderne. Året forinden havde dr. jur. Hieronymus Thenners enke Magdalene Hamsfort oprettet »Doctors boder«. Det var otte boder ved Horsetorvet med bolig til 16 fattige kvinder. Boderne blev nedrevet i 1798; Doctors boder blev 1631 indlemmet i Gråbrødre hospital.

Langt den største stiftelse var det af Christian III oprettede Gråbrødre hospital, der havde fået til huse i det tidligere Gråbrødre eller

Franciscanerkloster. Grundlaget for stiftelsens virksomhed var dens jordbesiddelse. 1662 omfattede denne på Fyn og Langeland 694 tdr. hartkorn, men desuden var der noget jysk gods i Ålborghus len. Svenskekrigene fik alvorlige følger for det fynske gods, idet 21 af hospitalets gårde, d.v.s. 20%, blev helt eller delvis ødelagt, især gårdene på Nordfyn og mellem Middelfart og Odense. Hospitalet havde ingen skov, men til gårdene i Vigerslev, Møllegård, Traun, Himmelstrup huse og Rue hørte skov, der var vurderet til 120 svins olden, »hvilken skov daglig aftager og bruges til ildebrændsel til de fattige«. Hospitalet havde desuden jordskyld og landgilde af gårde og våninger i Fåborg og af gårde og våninger i Odense samt en del kongetiender af en række fynske sogne. Hospitalet ejede også en lille ladegård Blangsted og Pårup kirke.

På hospitalets styrelse havde borgmester og råd haft stor indflydelse siden 1572, men desuden bestod styrelsen af sognepræsterne i Odense under biskops og stiftamtmands overtilsyn. Siden 1655 stod et par forstandere i spidsen for hospitalet. Det var i 1662 borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og rådmand Jørgen Wichmand, og deres opgave var bl.a. at godkende hospitalets regnskaber; dette hverv var lønnet.

Den daglige ledelse havde en hospitalsmester, der drev Blangstedgård og hospitalets eget avlsbrug ved en ladefoged og oppebar natural- og pengeindtægter og førte regnskaberne. Han havde bolig på hospitalet, hvor et kammer i 1667 betegnes »hospitalsmesterens kammer«. Hospitalsmester var i 1662 Gregers Andersen, der i 1666 afløstes af Hans Jørgensen. Han havde været landkommissarieskriver 1657-60. To år efter ansøgte han kongen om at blive hospitalsforstander i stedet for Jørgen Wichmand, der af helbredsgrunde ville trække sig tilbage, og han ville påtage sig hvervet uden honorar, så disse 90 daler ubeskåret kunne tilfalde de fattige, hvad der hurtigt blev godkendt. Af andre betroede mænd og kvinder i hospitalets tjeneste må nævnes kældersvenden, mælkepigen og kogersken. Hospitalet havde sin egen badskær og præst, og der var ansat to piger til hospitalslemmernes opvartning.

I marts 1670 ansøgte Hans Jørgensen om at blive fritaget for hvervene som hospitalsforstander og hospitalsmester. Der var flere ansøgere til hospitalsmesterhvervet, og i juni 1670 blev Jørgen Andersen Groll ansat som hospitalsmester og »øconomus«.

Sophie Amalie Moth (1654–1719) var Christian Vs – officielt anerkendte – elskerinde, og da grevskabet Samsø var ledigt efter Griffenfelds fald, udnævntes hun til grevinde af Samsø. Sophie Amalie Moth havde dog ikke politisk indflydelse. Miniaturemaleri af J. Barbette. (Kai Lange fot., Frederiksborgmuseet).

Kompetencestridigheder. Biskop Niels Bang og vicebiskop Rudolph Moth

I foråret 1672 fik hospitalsdirektionen et nyt medlem, da magister Rudolph Moth blev vicebiskop og sognepræst ved Sct. Knuds kirke, og snart opstod der strid mellem ham og biskop Niels Bang bl.a. om hospitalet og dets økonomi. I efteråret samme år behandlede man i et møde Hans Jørgensens regnskaber for hans sidste år som hospitalsmester. Vicebiskoppen var meget utilfreds med dem og hospitalets tilstand, der efter hans mening var sådan, at man måtte befrygte hospitalets ruin. Nogle måneder efter skrev han til sine kolleger i direktionen og udbad sig oplysning om, hvem der havde anbefalet Hans Jørgensen til hospitalsmester og havde skrevet på hans ansøgning; at han ville være til klosterets gavn, og hvem der havde givet ham myndighed til at formindske hospitalets kapital. Flere poster i regnskaberne fandt Rudolph Moth ganske uantagelige. Skrivelsen var selvfølgelig i første række henvendt til biskoppen, men da han ikke reagerede, skrev vicebiskoppen på ny og udbad sig svar på sin forespørgsel. Heller ikke nu modtog han noget skriftligt svar, men på brevet har Niels Bang skrevet, at det blev oplæst den 7. maj i samtlige hospitalsinspektors nærværelse.

Mødet i direktionen den 7. maj må have været stormfuldt, for to dage efter udbad vicebiskoppen sig af sine kolleger i direktionen en udtalelse, om han ved mødet havde sagt noget, hvorved han greb ind i biskoppens embede. Kun to svar er bevaret, stiftamtmand Henrik Lindenovs og sognepræsten til Vor Frue kirke Peder Winsløvs. De har intet at udsætte på vicebiskoppens udtalelser under mødet, men Peder Winsløw gør opmærksom på, at han sammen med rådmand Willum Jensen Rosenvinge havde forladt salen inden vicebiskoppens ankomst for »efter årlig sædvane« at få navnene optegnet på dem, der ønskede at blive indtaget i hospitalet.

Efter mødet rejste biskop Niels Bang øjeblikkelig til København, og herfra indsendte han en forespørgsel til kongen, om vicebiskoppen skulle befatte sig med bispeembedet, og om han ikke som sognepræst til Sct. Knuds kirke stod under biskoppen. Dagen forinden havde han skrevet til Griffenfeld.

Heller ikke vicebiskoppen holdt sig tilbage. Han underrettede Griffenfeld om hospitalets dårlige økonomi, rejste til København og skrev derefter til Danske Kancelli, at striden mellem biskoppen og ham, »om den således skal kaldes«, drejede sig om de fattiges forhold. Moth ønskede, at borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og råd-

mand Jørgen Wichmand som tidligere hospitalsforstandere skulle undersøge og angive grunden til hospitalets slette tilstand. I anledning af denne skrivelse udbad oversekretær Didrik Schult sig biskoppens erklæring, og i den gjorde Niels Bang opmærksom på, at kongen tidligere havde anmodet stiftamtmanden og ham om at få en relation om hospitalets tilstand, og den burde man afvente. Såfremt man fandt en kommission nødvendig, var de af vicebiskoppen foreslåede personer uanvendelige, da de som tidligere hospitalsforstandere var parter i sagen og altså selv interesserede, og nogle regnskaber fra deres tid lå ureviderede.

I en skrivelse fra Moth nogle dage senere til Griffenfeld, gjorde han opmærksom på, at da han sidst, den 10. juli, var i Danske Kancelli, havde Griffenfeld spurgt ham, om han ønskede at befatte sig med biskoppens embede. Hertil erklærede vicebiskoppen nu, at han ingen ønsker havde herom, men kun ønskede at beskæftige sig med det, som tilkom ham som vicebiskop. Danske Kancellis afgørelse blev et nederlag for biskop Niels Bang, der fik at vide, at det var kongens vilje, at han skulle give vicebiskoppen fuldkommen underretning om hospitalet, således som dennes forgængere som sognepræster ved Sct. Knuds kirke tidligere havde fået det.

Krisetider

Det var, som vicebiskoppen skrev, krisetid for hospitalet, og dertil var der mange grunde. Først og fremmest tab af kapital og dalende renteindtægter på grund af debitorers fallitter og manglende evne til at betale renter, men også for hospitalet ufordelagtige mageskifter, som f.eks. et med biskop Niels Bang, hvor hospitalet fik strøgods i stedet for gårde i Killerup og Tornbjerggård. Bønderne havde vanskeligheder med at udrede landgilde, og da kornpriserne var lave, faldt indtægterne ved salg af landgildeydelse, mens udgifterne var stigende. Allerede i 1669 påtænkte man at ophæve kommunitetsbespisningen, d.v.s. bespisningen af latinskoledrenge og lærere. I 1670-71 var hospitalets indtægter 1.697 rigsdaler og udgifterne 1.683 rigsdaler, men hospitalet havde da en gæld på 520 daler, og af kapitalen var kun 1.000 rigsdaler tilbage.

I 1673 indsendte hospitalsmester Jørgen Andersen Groll en redegørelse til direktionen angående hospitalets finansielle situation, men der skete intet, og stadig lå Hans Jørgensens regnskaber ureviderede. I 1674 anmodede han derfor om, at Knud Urne til Juulskov og præsi-

Ove Juul (1615–86) blev vicekansler efter Griffenfelds fald og havde posten 1676–79. Senere blev han stiftamtmand i Århus. Maleri af Abraham Wuchters. (Det kgl. Bibliotek).

dent Claus Rasch måtte få en kongelig befaling om at gennemgå dem, hvilket skete.

1. juni 1675 døde den ene af hospitalets to forstandere, rådmand Erik Nielsen, og den anden, rådmand Hans Wichmand, veg tilbage for at stå alene med ansvaret for en institution med syv års uafklarede regnskaber og en hospitalsmester, der var uomgængelig af natur, og som der stadig indløb klager over. Hans Wichmand skrev derfor til stiftamtmand Erik Banner og biskop Niels Bang og bad om at få en medforstander, da han ikke alene turde forestå den bestilling, »thi hospitalsmesteren, som nu er, vil være mere selvrådig end andre, og han beholder regnskaberne, så man undertiden må afkræve dem ved retten«. Hospitalsdirektionen foretog derefter det usædvanlige skridt, at man anmodede stiftamtmanden og vicebiskoppen Moth om at være hospitalsforstandere et par år, og da vicebiskoppen døde om efteråret, indtrådte bispen i hans sted.

I oktober 1675 ansøgte direktionen kongen om tilladelse til at ophøre med bespisningen, der var alt for dyr, og i stedet for give rede penge. En tønne fisk eller sild kostede lige så meget som 8-10 tdr. korn, og de fattige og bønderne klagede over bespisningen. For at forøge indtægterne havde man bortforpagtet Blangstedgård, og ved spisningens ophør ville man spare arbejds løn og ildebrændsel samt inventar. Kongen tillod, at man ophørte med bespisningen.

Den drivende kraft var fra nu af stiftamtmand Banner, der i december fik hospitalsmesteren suspenderet og overdrog forvaltningen af hospitalet til ridefogeden Jens Schultz samt iværksatte en undersøgelse af Grolls forhold. I februar 1676 lod stiftamtmanden foretage syn over Gråbrødre hospital, ikke blot bygningerne, men også murene uden om hospitalets grund. Ved synet konstaterede man stor brøstfældighed.

Der behøvedes ca. 31.000 mursten, ca. 7.700 tagsten, og der skulle bruges 67 læster kalk. Endelig behøvedes til alle husene 1.300 lægter, flere jernankre, og endelig manglede der 80 vinduer. Da biskop Niels Bang døde i efteråret 1676, blev stiftamtmand Erik Banner enerådende for hospitalet.

Jørgen Andersen Groll var nu ikke den mand, der uden videre lod sig fjerne fra sin stilling. Straks efter at stiftamtmanden havde suspenderet ham, underrettede han den 20. december 1675 kongen derom. Stiftamtmand og biskop blev nu anmodet om at udtale sig. Den 10. december havde rådmand Hans Wichmand efter stiftamtmandens befaling sammen med nogle mænd været i hospita-

let, og i overværelse af Jørgen Grolls hustru og tjener havde de optalt, hvad der var af viktualier og korn. Dette gentog sig den 21. december, og da var Jens Schultz med. Det kom da til et sammenstød mellem hende og Jens Schultz, hvor hun brugte mund mod Jens Schultz og fremviste sin mands bestallingsbrev, idet hun sagde til ham: »I måtte være så fin at tage Eders hat af og respektere kongens brev«, hvortil han svarede: »Tager Eders hue af, jeg skal nok tage min hat af og respektere det«, hvad han straks gjorde. I april 1676 lod Erik Banner Grolls gods i hospitalet registrere og forseglede værelserne, men støttet til skrivelser fra kongen til vicekansler Ove Juul og fra denne til Jørgen Groll af henholdsvis 14. og 15. juni, der påbød Groll at tilvejebringe sine breve og dokumenter til sammenligning, gik han ind på hospitalet den 29. juni, brød seglet for døren og tog sine breve og dokumenter. Resultatet blev en langvarig proces.

Stiftamtmand Erik Banner og biskop Kingo som hospitalsforstandere

Den 8. maj 1677 tiltrådte Thomas Kingo embedet som biskop over Fyns stift. Han fandt forholdene ved hospitalet forunderlige. I fundatsen kunne han læse, at der skulle være to borgerlige forstandere, og at biskoppen stod i spidsen for direktionen. Nu så han, at bespisningen var ophørt, at ridefogeden var trådt i hospitalsmesterens sted, og endelig at der forelå mange års uafklarede regnskaber. Et halvt år efter skrev han til kongen og fremsatte en del forslag til forbedring af hospitalets vilkår: man burde træffe aftale med en ærlig mand – f.eks. Jørgen Groll – om bespisning af de fattige for en vis sum ugentlig, og når man var kommet af med gælden, kunne man ansætte en hospitalsmester, »enten Jørgen Groll eller en Hans Majestæt nådigst vil anordne«. Denne memorial anbefalede Kingo til »sin mægtige befordrer«, storkansler, greve Frederik Ahlefeldt. Som man ser, var Kingo sympatisk indstillet over for Jørgen Groll. Det forekommer usandsynligt, at Kingo skulle have mødt en sådan indstilling i Odense. Langt snarere har han haft forbindelser i København, der kendte Jørgen Groll.

Kongen ville imidlertid blive ved den aftale om bespisningen, der var gjort, så længe krigen varede. Stiftamtmand Erik Banner havde ladet Peder Rasmussen maler forestå spisningen og ladet ham bebo nogle værelser i hospitalet. I et nyt brev til kongen nogle dage efter foreslog Kingo, at der blev nedsat en kommission til at undersøge Jørgen Grolls regnskaber, hvad også blev tilfældet i februar 1678.

Frederik Ahlefeldt (1623–86) til Søgård og Langeland havde en tid lang arbejdet nært sammen med Griffenfeld i landets styrelse, men efter dennes fald styrkede Ahlefeldt sin stilling yderligere og udnævntes til storkansler. Maleri af Abraham Wuchters. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

I sommeren 1678 ansatte stiftamtmand og biskop kirkeskriveren i Fyns stift, Mogens Mortensen Bager, til ridefoged over hospitalets gods. Lønnen var 60 rigsdaler årligt og tienden af den uvisse indkomst, og Mogens Mortensen søgte om kongelig konfirmation og om tilladelse til at bo i Odense, da der ikke var plads i hospitalet, som hørte under Odense herred, og nyde samme friheder der, som hvis han boede i hospitalet. Stiftamtmanden og biskoppen havde antaget kirkeskriveren for at slippe for at lønne »mange kostbare unyttige betjente«.

Mogens Mortensen Bager var også en billig arbejdskraft sammenlignet med Jens Schultz, der lønnedes med 300 rigsdaler, men heller intet fik af det uvisse. Med »unyttige tjenere« har Kingo nok tænkt på Jens Schultz, der var ansat af Erik Banner som dennes personlige medhjælper, og Banner fremhævede senere ved Højesteret hans flittige og tro tjeneste, og at han intet havde nydt af det uvisse, »men tværtimod på egen bekostning gjort mange besværlige rejser ved nat og dag til hospitalets tjeneste«. Det har sikkert været Kingo meget om at gøre at få Jens Schultz afløst af Mogens Mortensen; herved indskrænkedes nemlig stiftamtmandens indflydelse til fordel for Kingo, der med Mogens Mortensen som ridefoged fik en mand, der var afhængig af ham. Mogens Mortensen Bager var Kingos gamle bekendt fra Slangerup, hvor han var byskriver, mens Kingo var sognepræst, tilhørte byens Kingo-venlige parti og førte Kingos sag mod hans efterfølger som sognepræst. Kingo havde i 1677 skaffet ham stiftsskriverstillingen efter borgmester Jens Madsen Rosenberg, der havde haft stillingen siden 1675.

I 1679 blev Erik Banner stiftamtmand i Norge, og hans efterfølger i Odense blev som nævnt baron Helmuth von Winterfeldt, og han og Kingo skulle nu samarbejde bl.a. vedrørende hospitalet. Fra Nyborg sendte Banner et bønneskrift til kongen, hvori han fortalte, at gejstlige i Odense og magistraten havde valgt ham til hospitalsforstander, hvilket hverv han havde påtaget sig trods stort besvær, men »til de fattiges gavn og bedste«. Havde han ikke gjort det, »da havde hospitalet vorden øde«. Han anmodede om en kongelig befaling om udlån mod god sikkerhed af hospitalets kapitaler, efterhånden som der blev penge dertil, og en befaling til ridefogeden om at betale ham 1.175 rigsdaler, hvormed han havde forstrakt hospitalet i 1679. Erik Banners bedømmelse af hospitalets finansielle situation synes vel optimistisk, men må ses på baggrund af, hvad der var sket siden 1675. Regnskabsåret 1675-76 havde således vist et overskud på 1.573 rigsdaler.

daler, og i de to følgende år var overskuddet henholdsvis 1.582 og 1.120 rigsdaler.

Erik Banners anmodning blev sendt til udtalelse hos biskoppen, og han var mildt sagt ikke venlig. Kingo påstod, at Erik Banner siden 1675 havde »skaltet og valt« med hospitalet, som det passede ham, og regnskab var ikke blevet aflagt af Erik Banner inden hans afrejse. Kingo bad derfor om nedsættelse af endnu en kommission til undersøgelse af stiftamtmandens administration.

Thomas Kingo var sikkert en større administrator end Erik Banner og havde også mere forståelse for penges værdi end stiftamtmanden, der var ikke så lidt af en grand-seigneur, men Erik Banner havde i 1675 vist initiativ og handlekraft, og da Kingo havde været medforstander siden 1677, så kunne han ikke være uden skyld, hvis der var noget at udsætte på administrationen. Senere anmodede Kingo om, at stiftamtmand Winterfeldt måtte blive hans medforstander for hospitalet, hvilket blev bevilget; men reelt lå magten nu hos biskoppen. Efter at baron Winterfeldt var blevet medforstander, anmodede han kongen om at nedsætte en kommission, da hans forgænger ikke havde aflagt regnskab for hospitalet. Kancelliet foreslog kongen, at Erik Banner, Kingo og den øvrige direktion i overværelse af Winterfeldt aflagde regnskab over for to kommissærer, og dette meddeltes biskoppen og de andre hospitalsforstandere samt Erik Banner. Da det kom til stykket, blev der udnævnt hele fire kommissærer.

Der var nu blevet nedsat ikke mindre end tre kommissioner for at undersøge hospitalets regnskaber. Det medførte mange møder og meget skrivi, men kun ringe gevinst for hospitalet. Hospitalsmester Hans Jørgensen skulle betale 510 rigsdaler, men intet tyder på, at hospitalet nogen sinde så pengene. Jørgen Grolls sag endte i 1688 med, at han skulle betale hospitalet 778 rigsdaler, men han førte sagen op til Højesteret, og da dommen blev afsagt i 1691, var Groll død. Til slut endte sagen med, at hans enke betalte et mindre beløb.

Endelig afgjordes sagen mod stiftamtmand Banner med, at han skulle betale 1.249 rigsdaler, men han ville ikke godkende opgørelsen og førte derfor sag ved Højesteret, der dog i 1685 i det store og hele godkendte kommissionens kendelse. I den anledning indsendte Erik Banner et bønkrift til kongen, og endnu en gang hævdede han, at hospitalet havde stået »som øde«, hvis ikke vicebiskoppen og han havde påtaget sig hvervet som hospitalsforstandere. Ifølge sin egen fremstilling havde han kun gavnet hospitalet og aldrig haft en skillings profit deraf, så han anmodede til sidst kongen om at eftergive

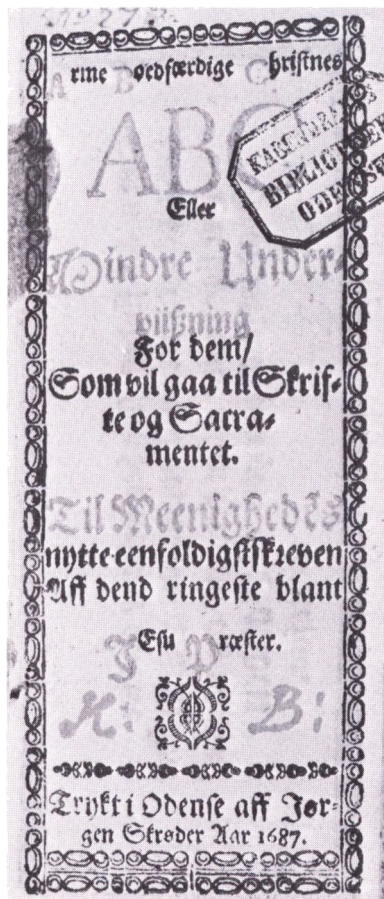

I en af Kingos salmebøger lod biskoppen sit portræt indsætte i form af et kobberstik, der ikke ganske ligner de andre afbildninger af ham. Det er Kingos adelsvåben, der er kommet med på billedet. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

ham beløbet. Dette gjorde indtryk på Christian V, og han eftergav ham beløbet. Kingo erklærede da også senere, at han ikke med god samvittighed kunne påstå, at Erik Banner ved sin administration af hospitalet havde søgt egen fordel.

Biskop Kingo, stiftamtmanden og Odense magistrat

Titelbladet til Jens Pedersens lille katekismus. Bemærk, at forfatterens for bogstaver er fremhævet for de indviiede! K. B. står for bogsamleren Karen Brahe, hvem bogen har tilhørt. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

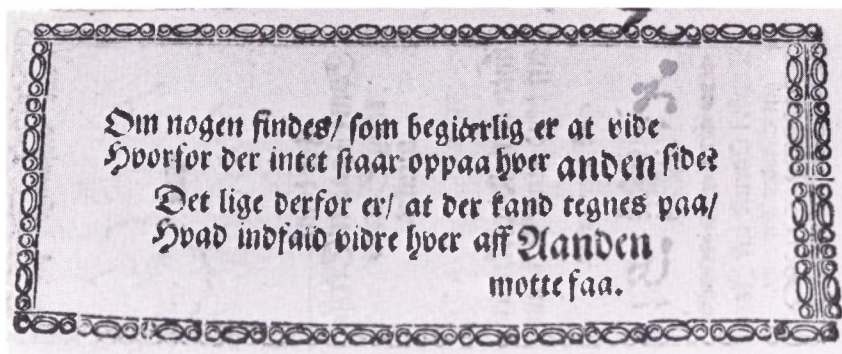

Formelt var magten delt ligeligt mellem biskop og stiftamtmand fra 1679, men reelt lå den som nævnt hos biskoppen, der nu målbevidst søgte at trænge stiftamtmanden væk fra al indflydelse over hospitalet og dets anliggender. Fra den første dag var der et dårligt forhold mellem Thomas Kingo og stiftamtmand Winterfeldt, og gang på gang trak stiftamtmanden det korteste strå. Han kunne i åndelig smidighed og skriftlig udtryksform ikke stå sig over for biskoppen.

I august 1682 lagde Kingo op til at få stiftamtmanden fordrevet fra ledelsen af hospitalet, idet han gjorde kongen opmærksom på, at hospitalsdirektionen aldrig havde ligget hos lensmanden, og uden om stiftamtmanden sendte han i november 1685 en ny memorial til kongen og androg om, at han og hans efterfølgere på bispestolen måtte få magt til at beordre, hvad der skulle ske til hospitalets gavn. Hvis biskoppen gik urolig om i bispegården og afventede resultatet af denne memorial, så blev han hurtigt beroliget, for 14 dage efter var alle hans ønsker blevet opfyldt. Ikke blot stiftamtmand Winterfeldt, men også magistraten blev på en overordentlig hensynsløs måde skubbet til side. Biskoppen havde med dette kongelige reskript nået sit mål. Han var blevet hospitalets enedirektør.

Stiftamtmand Winterfeldt trak sig fornemt tilbage og ville intet have med hospitalet at gøre, og samme standpunkt indtog hans efterfølger Didrik Schult, blandt hvis første embedshandlinger var en klage over, at hospitalsregnskaberne for en række år ikke var revideret; det resulterede i en »næse« til biskoppen. Didrik Schult deltog aldrig selv i revisionen, og på grund af reskriptet af 5. december 1685 frasagde han sig enhver andel i hospitalets styrelse.

Men hvad sagde magistraten? Foreløbig ingenting. Man afventede en gunstig situation, og den, mente man, forelå i 1688, hvor man klagede til kongen over, at hospitalsregnskaberne ikke blev forelagt borgmester og råd til revision. Kingo måtte indrømme, at regnskaberne for de sidste 12 år endnu ikke var bragt i orden, men gjorde opmærksom på, at biskop Niels Bangs svigersøn, borgmester Jens

Erichsen Westengaard, og borgmester Peder Blanckenborg, borgmester Knud Jacobsen Blanckenborgs søn, skulle have sørget for, at regnskaberne til 1. maj 1677 havde været i orden, men det havde de forsømt. Når magistraten nu forlangte at få tilsyn med regnskaberne, så stred det mod den myndighed, kongen havde givet ham i 1685. Hospitalsmesteren skulle kun aflægge regnskab for forstanderen, og det var biskoppen, men det »falder magistraten nu så tungt at fordrage«. Dersom ikke en enkelt havde den højeste myndighed vedrørende hospitalet, ville det ende i kaos. Denne gang opnåede magistraten intet, men chancen kom igen i 1690.

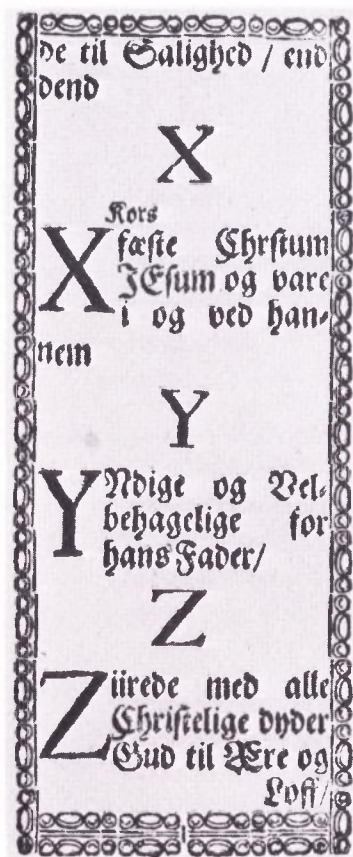
Hospitalslemmerne

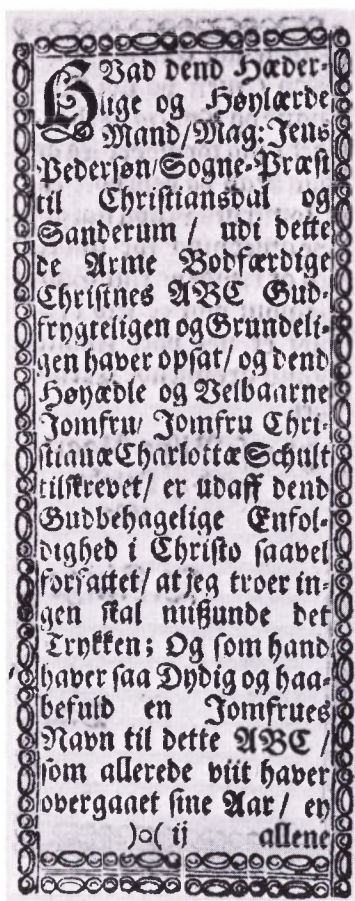
I 1682 var af hospitalets gods 83 tdr. hartkorn »ganske øde« og 140 tdr. hartkorn »forarmede«, d.v.s. at bønderne ikke kunne betale skatterne og kun yde lidt landgilde. De øvrige hospitalsbønder kunne med besvær betale skatterne, men kun give lidt landgilde. Sådan beskrev hospitalets ridefoged godsets tilstand tre år efter Den skånske Krigs ophør. Regnskabet for 1683-84 viste for første gang et underskud, der 1689-90 var vokset til 985 rigsdaler, og samtidig var gælden stigende.

Hvad var nu årsagen til denne elendighed? Den væsentligste årsag var dels de hårde skatter og faldende kornpriser, der resulterede i svigtende landgildeydelse og aftagende tiendeindtægter, og dels betaling af konsumtion af alt det, hospitalet forbrugte mod til gengæld årligt at modtage 200 rigsdaler af konsumtionsforpagteren. Samtidig var hospitalets udgifter til underhold af hospitalslemmer stigende, og det hjalp lidet, at man fik tilladelse til at nedrive nogle faldefærdige, unyttige huse. Hele denne udvikling gik først og fremmest ud over

Hver anden side i Jens Pedersens Arme Bodfærdige Christnes ABC var blank, og selv om en af venstresiderne i bogen fik den her viste tekst, og resten altså skulle være beregnet til notater, var det dog nok først og fremmest et ønske om at »puste skriflet op« og give det bogform, der lå bag det pudsige indfald. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

For at finde kommentarer til alle bogstaver i ABC-en måtte Jens Pedersen undertiden vride hjernen grundigt! (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Kingo skrev forord til den »hæderlige og højlærde« Jens Pedersen Bergendals Arme Bodfærdige Christnes ABC, og bogen udkom da også i Odense, trykt i Kingos trykkeri. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

hospitalslemmerne og alle dem, der skulle bespises på hospitalet. Antallet af lemmer var synkende: i 1671-72 var der 63, men i 1690 kun 50 lemmer. Bygningerne forfaldt; i 1684 var taget på hospitalet i en så elendig tilstand, at det regnede på præsten, når han stod foran alteret, og de fattige kunne ikke ligge tørre i deres senge, når det sneede og regnede, hvad der »var en stor ynke at høre på«.

Trods alt var det et privilegium at komme på klosteret, og almisselemmerne kom fra hele Fyn. Som vi har hørt, synes direktionen hvert år at have fået en liste med ansøgenes navne, og i almindelighed har vel biskop og stiftamtmand haft hovedindflydelsen på, hvem der blev indtaget. Dog er der eksempler på, at kongerne greb ind. Frederik III anmodede om optagelse af en gammel mand, der længe havde tjent ham selv og hans fader. I 1698 blev Maren spillemands, der ved højesteretsdom i den thistedske trolddomssag var dømt til arbejde i spindehus eller andetsteds, indsat i Odense hospital »i enecelle i sikker forvaring«.

Der var også andre, der kunne besætte pladser. Kansler Christen Thomesen Sehested havde i 1649 bestemt, at der hvert år skulle svares en afgift af Lykkesholm til underhold af to fattige i hospitalet, og derfor besatte ejeren af Lykkesholm to pladser, der betegnes som »kanslerens senge«, og grev Wedell besatte seks pladser, der tidligere var i Lundegård hospital. Fru Dorte Daa, enke efter Gregers Krabbe, betænkte 1664 hospitalet med en gård i Allerup, hvis landgilde skulle gøres i penge og uddeles hver juleaften til de 20 ældste. Hun opnåede, at hun den første gang måtte få et hospitalslem indlagt, der ligesom de øvrige skulle have sengested og kost, men det var en undtagelse.

Ifølge Danske Lov måtte hospitalslemmerne ikke gå ud i byen og tige eller drikke, og de, der kunne arbejde, skulle gøre noget til gavn for de andre. Drukkenskab og »knuragtighed« kunne føre til udvisning, men det var en sjældenhed, og det må derfor have vakt stor opsigt, da Niels Nielsen »på knæene« blev udvist, men han havde nu også forsyndet sig på det groveste ved at besove en af de fattiges tjenestepiger.

Fra Mogens Mortensens hånd har vi en fortegnelse over hospitalets lemmer fra 1683. Der var da 20 mænd i karlehuset og 33 kvinder i kvindehuset. I »kanslerens senge« var to kvinder, hvoraf den ene havde den slemme syge, i »den nye stue«, som grev Wedell disponerede over, var Karen Dinesen, en gal kone, Anne Larsdatter, tåbelig, Apolonne Andersdatter, en gal kone, Karen Marchusdatter, er dum

og døv, Niels Bircherod, klager sig noget i det ene ben, men synes en frisk karl, Anders snedker, tåbelig og forstyrret.

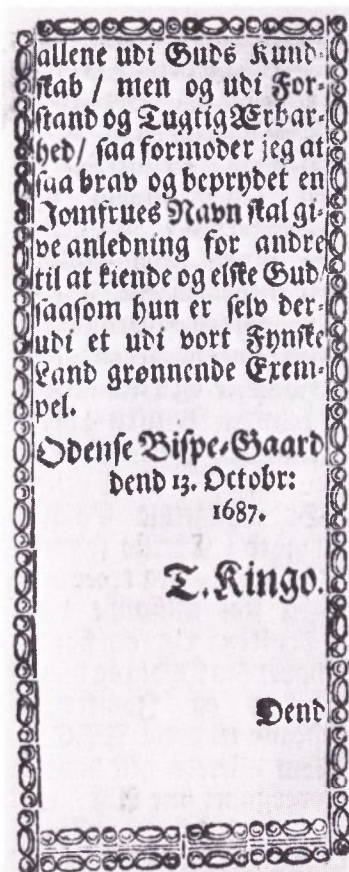
I foråret 1685 kneb det med at bespise hospitalslemmerne, og Kingo skrev til vicekansler Michael Vibe, at der intet var at få hos bønderne, »om det så skulle ud af deres neglerødder«. Fik hospitalet ingen hjælp, ville han gerne vide, hvad man skulle stille op med dem, der ikke ved egen hjælp kunne komme ud af sengen. »De andre, som kan krybe ud på klumper og krykker, får man at udvise til den fælles elendighed i landet og forsøge, hvad brød i denne dyre tid vil brydes for dem, nu de fleste huse er brødløse«.

Spisemestrene skiftede ustandselig, og i 1689 fik man overtalt Mogens Mortensen Bager til at overtage hvervet. I en kontrakt blev det fastsat, hvordan fattiglemmerne skulle bespises.

Ugentligt skulle hvert hospitalslem have 14 potter øl, »så godt som det i byen kan købes«, og 14 brød. På de fire ugentlige fiskedage skulle hver til middag have en skål vælling og en sild eller to, i dens sted gråsej eller anden fisk for 1 skilling, til aften en skål grød og et stk. gråsej eller anden fisk for 1 skilling eller smør for 1 skilling. På de tre ugentlige køddage skulle de hver have to måltider, 16 lod flæsk eller 18 lod kød, til middag et fad kål eller vælling og til aften en skål grød eller ærter.

Dette skulle for hver person om ugen koste 3 mark 6 skilling. De vegetabiliske levnedsmidler som brød, gryn, ærter og smør spillede den største rolle, hvad der givet svarede til den almindelige befolknings føde. Man har beregnet årsforbruget på hospitalet til 60-70 personer i 1671-72 at være 52.000 kg vegetabiliske levnedsmidler og 24.000 kg animalske, heraf 10.000 kg fisk, henholdsvis 69% og 31% af forbruget. Foruden levnedsmidler fik de kul til at varme sig ved, lys og ildebrændsel til at vaske deres klæder otte gange om året samt et par sko og vadmæl eller uld til et par strømper.

Der var på det tidspunkt megen uro blandt lemmerne, og i sommeren 1690 indsendte de et bønneskrift til kongen og beklagede, at de nu for tredje gang var forårsaget at klage over spisemestrene Mogens Mortensen og Daniel Busck, der kun gav dem halv føde og lidt klæde, så de nu måtte sulte, »nøgenhed lide og hårdeligen straffes«, når de beklagede sig. De fik hverken mælk eller smør, deres vælling og grød var lidt byggryn kogt i noget hårdt vand. Badskæreren havde man taget fra dem. Dorte Daas fundats blev ikke holdt, og de havde ikke fået svar på et bønneskrift, de havde sendt til kongen i 1687. De ville have undersøgt, hvad bønderne gav i landgilde for at se, om de fik,

Vicekansler Michael Vibe (1627–90) var af borgerlig familie og havde sin vicekanslerpost fra 1683. På kobberstikket af Hubert Schaten er Vibe afbildet med et ordenstegn med to sammenbundne palmegrene om Christian Vs valgsprog. I oversættelse lod valgsproget enkelt: Gudsfrygt og retfærdighed. (Rathsach fot., Frederiksborgmuseet).

hvad der tilkom dem, og endelig ville de i stedet for bespisningen hellere have udbetalt 3 mark og 4 skilling om ugen.

I Danske Kancelli tog man sagen alvorligt, og både hospitalsdirektionen og magistraten blev anmodet om en udtalelse. Derefter nedsattes en kommission bestående af kancelliråd Peder Hjort til Bonderup og assessor Broder Landorph.

De gik grundigt til værks: 100 hospitalsbønder kaldtes til Odense, og det viste sig, at dette forhold var i orden. Kommissionen fandt heller ingen grund til at udbetale penge til lemmerne, »såsom de dem måske til drik og i anden måde unyttelig kunne bortsætte«. På hospitalet gik kommissionsmedlemmerne fra seng til seng, og lemmerne måtte indrømme, at de havde fået, hvad der tilkom dem. Det viste sig videre, at af de 50 lemmer havde kun seks personer givet deres samtykke til klagen. Det synes ikke sandsynligt, at hospitalslemmerne på egen hånd skulle have udformet den, og da magistraten bakkede dem op og bl.a. angreb hospitalsadministrationen, er det rimeligt at antage, at angrebet først og fremmest gjaldt biskop Kingo, hvad denne også forstod. Han skrev derfor til kommissionen, at magistraten imod fundatsen havde valgt stiftamtmand Banner til forstander og »ingen endelig rigtighed gjort i nogen ting«, og han antydede, at magistraten blot var ude på igen at få to vellønnede forstanderposter at fordele mellem sig. Efter 1679, skrev han, »da lod de mig gerne være ene til råds, når det om umag, rejser og omkostning var at gøre. De imidlertid satte ej deres stol uden deres dør eller pen til noget papir for hospitalets nytte langt mindre kostede en skilling af deres pung noget gavnligt for det at udvirke«.

Den 16. december 1690 sluttede kommissionen sit arbejde. Den fandt, at en stor del af misforståelsen mellem biskoppen og magistraten angående hospitalet kom deraf, »at den ene holder sig fremmed for den anden«. De fattige havde kun ringe grund til klage, dog mente de, at de fattige fik for lidt kød, og at den grød og vælling, de om vinteren fik uden mælk, var for tynd. Bønskriftet af 9. oktober 1687 havde været til ridefogedens erklæring, men da direktionen havde fundet klagen usandfærdig, var fire af hovedmændene blevet frataget deres spising i fire uger, hvad kommissionen dog billigede som en passende straf »for deres opsætsighed og ubillige klagemål«. Til slut foreslog kommissionen, at det skulle pålægges direktionen at udarbejde en fuldkommen anordning for hospitalet. I begyndelsen af 1691 fik direktionen befaling om at udarbejde en sådan inden seks uger.

I 1690erne bedredes forholdene, kornpriserne steg, og i 1695 var der et overskud på 1.419 rigsdaler og året efter på 629 rigsdaler. Kingo ledede sammen med de gejstlige medlemmer af direktionen hospitalet til sin død i 1703. Hans arge fjende, stiftsprovst Jørgen Karstens, udtalte efter hans død om hospitalets administration i Kingos tid, at det ikke var »ilde handlet i nogle og tyve år«, at i stedet for gæld havde det nu kapital på rente, i stedet for mange forfaldne huse havde det nu sine bygninger repareret, og i stedet for ca. 30 personer i hospitalet var der nu dobbelt så mange.

Niels Bangs efterfølger som sognepræst i Dalum, Jens Pedersen Bergendal (1639–1704) opsatte i 1696 dette gravminde for sig og sin hustru i Dalum kirke, og Jens Pedersen blev ganske vist også ved sin død begravet i kirken, men få år senere flyttedes hans kiste til Sct. Knuds kirke. Gravmindet fulgte imidlertid ikke med, og det findes endnu i Dalum kirke.

12 · Retsvæsen - politi - militær

Bytinget

I januar 1661 anmodede Frederik III Statskollegiet om at afgive betænkning om, på hvilken måde rettergangen skulle indrettes, inden processerne kom op til den nyoprettede Højesteret. Kollegiet foreslog da, at det skulle forblive med lands-, by-, herreds- og birketing, som det altid havde været.

Lige siden middelalderen var bytinget blevet holdt under åben himmel på Fisketorvet, og dette var endnu tilfældet i 1654, da det holdtes på torvets nordre del. Hvornår bytinget kom under tag, kan ikke siges med sikkerhed, men i 1661 holdtes det på rådhuset; dog blev det en forårsdag i 1667 holdt under åben himmel i rådhusgården, og samme år var der også byting i smedenes lavshus, og det var også tilfældet i 1676 og 1677. I 1672 nævnes tinghuset på Flakhaven, og her må være ment det tinghus, som borgmester Jens Madsen Rosenberg til rådmændenes vrede lod indrette i de tidligere slagterboder. En septemberdag i 1669 blev de 24 mænd kaldt til rådstuen i anledning af, at byfoged Hans Pedersen havde forlangt, »at det nye forordnede byting« skulle overdrages ham af de 24 mænd, og magistraten spurgte dem da, hvad de mente om det. De 24 mænd erklærede, at ingen byfoged tidligere havde forlangt noget sådant, og de mente, at det nye byting nok var »skikkelig og belejlig« for byfogeden.

Det mente borgmester Jens Madsen Rosenberg sikkert også, men rådmændene påstod nogle år senere, at huset ikke kunne anvendes som tingstue, da det knapt var $3\frac{3}{4}$ alen i bredden, og når der skulle stå et lille, smalt bord og en skammel på hver side til rettens betjente, så var der ikke så megen plads, at to personer kunne stå, den ene bag den anden, og når de skulle gå til og fra retten, kunne de ikke uden trængsel komme forbi hinanden. Helt galt var det, når en misdæder skulle fremstilles og dømmes, for da skulle borgmester og råd være nærværende og dømme, og det ville ikke være muligt at få plads til dem. Rådmændene forlangte derfor tinghuset afskaffet og borgmesteren pålagt at betale, hvad det havde kostet, men en kommissionsdomstol fandt ikke, at Jens Madsen Rosenberg var pligtig til på egen

bekostning at forandre tinghusets størrelse. Det måtte være byens opgave at betale en eventuel udvidelse. Det er muligt, at rådmændene har fået flyttet bytinget til smedenes lavshus i 1676, men i 1680 holdtes bytinget atter på rådhuset, og her blev det århundredet ud.

Dommersædet på bytinget beklædtes af byfogeden, der lige siden middelalderen var kongens repræsentant. Ved sin side havde han de to besejlingsmænd eller sigillatores, der var udtaget af borgerskabet. Dog var i det 17. århundrede den ene en af byens kæmnere. Dette var ikke nok; for at tinget skulle være lovligt, skulle der også være en slags retsvidner, de otte tingmænd eller stokkemænd. Man udskrev folk »til tingstokken« som et borgerligt ombud blandt de »ærlige og uberygtede borgere«. De skulle overvære tingforhandlingerne og, som det gentagne gange er omtalt, afgive tingsvidne om, hvad der var foregået på tinge, når det forlangtes. Tingsvidnet blev underskrevet af byfogeden, byskriveren og nogle af tingmændene.

Danske Lov slog fast, at bytinget var offentligt og ikke måtte holdes bag lukkede døre. Der blev holdt ting hver mandag. Der er i tingbøgerne mange eksempler på, at tingmændene ikke er mødt op, selv om de var indkaldt. Det har ikke været eftertragtet at blive udtaget til stokkemand; man kunne stille en anden eller betale en anden til at møde for sig, men udeblev man uden at have sørget herfor, blev der lejet en mand på den forsømmelige tingmands bekostning.

Tinget var fredhelligt, og kun sømmelig tale måtte føres der. I 1685 blev en mand stævnet til tinge, fordi han havde brugt skældsord mod en anden såvel som hug, slag og trusler. Det kunne være en dyr fornøjelse at forstyrre tingfreden. Under et tingmøde havde en skomager og hans to søstre overfaldet hustruen og gjort et sådant bulder og spektakel, at byfogeden forgæves »bankede lyd« og endelig fik anbragt den stakkels kone i ro på sin bænk. Det kostede skomageren tre gange 15 lod sølv at bryde tingfreden, tre gange 6 lod sølv at have slået konen til jorden, og for »ulyd« måtte han og søstre betale hver 3 lod sølv og sagens omkostninger med 4 rigsdaler og 10 skilling.

Hvad det var for sager, der forefaldt ved bytinget, fortæller tingbøgerne om. De er for periodens vedkommende bevaret fra 1667 med undtagelse af årene 1683-85 og den midlertidige tingbog fra sommeren 1672. De fleste sager begynder og slutter ved bytinget, og langt den overvejende del er af civilretlig karakter som tinglysning af ejendom, gældsforhold, hvor de mange huslejesager er påfaldende, arveafkald o.lign. Afgørelsen af sager om manddrab og trolddom var henlagt til nævninge. Alvorlige sager om manddrab, sår, voldtægt og

ulovlig frihedsberøvelse blev afgjort af de otte sandemænd. De blev udtaget af borgmester og råd, der også udnævnte deres formand. Sandemændene aflagde deres sandemandsed på bytinget og fungerede et år ad gangen fra Sct. Peders dag (22. februar). Det var fortrinsvis håndværkere og mindre handlende, der blev stokke- og sandemænd. Købmænd undslog sig for sådanne hverv. Købmand Jørgen Hansen bad sig i foråret 1672 fritaget, da han stod og skulle rejse til Norge. Han havde ingen købmandstjener og var en af de højst ansatte skatteborgere.

Byfogeden

Byfogeden var byens første og ældste statsembudsmand, og både før og efter 1660 var han kongelig udnævnt. Han var altså kongens mand i byen, og hans dommervirksomhed udsprang af kongens ældgamle domsmyndighed. Han ledede bytinget og modtog på kongens vegne retsbøderne, som han årligt indsendte til Rentekammeret. Ifølge dettes instruks af 1690 oppebar han de ekstraordinære indtægter, aflagde regnskab for dem, og før de indsendtes til Rentekammeret, skulle de attesteres af magistraten. Disse byfogedregnskaber giver gode oplysninger om forhold i byen.

Byfogeden var ikke uddannet som jurist, og man kunne heller ikke studere dansk ret ved universitetet, men kun romerret. Hans virksomhed som dommer byggede på det kendskab til retten, han havde erhvervet sig ad praktisk vej, og det var ikke ringe, da de fleste byfogeder var tidligere købmænd eller fogeder, der som sådanne havde god brug for viden om loven. Kvalifikationerne hos det 17. århundredes dommere er derfor også blevet anset for at have været gode.

Det var en betingelse for at blive byfoged, at man også var uberygtet og vederhæftig. I 1666 forøgedes byfogedens arbejde, idet man nedlagde underfiskalembudet og overdrog nu til byfogeden at optræde i sager, hvor der efter generalfiskalens ordre skete påtale på kongens vegne. Byfogeden fik et fast årligt beløb samt en fjerdedel af bøderne, der 1660-61 dog kun androg 6 rigsdaler. Byfogedens vigtigste indtægt var gebyrer for udførelsen af retslige dokumenter.

I tiden mellem 1660 og 1700 var der fem byfogeder i Odense. De to første, Antonius Ottesen Seeblad og Willum Jensen Rosenvinge, hørte til byens ledende slægter. Antonius Ottesen Seeblad var svoger til borgmester Thomas Brodersen Risbrich. Han drev købmandsvirk-

somhed før 1660, dog uden synderligt udbytte, og ved sin død var han insolvent. Gælden var på godt 9.000 rigsdaler, hvoraf han skyldte ca. 2.800 rigsdaler til handelsforbindelser i Amsterdam, Hamburg og Lübeck. I sommeren 1663 ægtede han Kirsten Pedersdatter Balslev, hvorved han blev svoger til den indflydelsesrige dr.med. Christopher Balslev. Brylluppet stod i brudens hus, Priorgården, men vielsen foregik i Sct. Knuds kirke. Dette ægteskab var økonomisk meget fordelagtigt, men Antonius Ottesen Seeblad døde allerede i foråret 1664.

Hans efterfølger blev Willum Jensen Rosenvinge, der også overtog enken. Jens Christensen Schouboe, der var byfoged 1680-89, blev ved sit ægteskab med rådmand Christen Westesens datter knyttet til rådskredsen; han roses af stiftamtmanden for dygtig embedsførelse og blev fynsk godsejer. De to øvrige byfogeder, Hans Pedersen og Laurids Rasmussen Høj var uden forbindelse med rådsaristokratiet. Hans Pedersen var som nævnt odenseaner og broder til generalfiskal Christen Pedersen. Begge sad dårligt i det og var ved deres død henholdsvis 1682 og 1705 insolvente, og Hans Pedersen var den af byfogederne, der kom dårligst ud af det med magistraten og sine medborgere.

I slutningen af året 1666 var Hans Pedersen blevet byfoged efter Willum Jensen Rosenvinge, der var blevet rådmand. Et halvt år efter bad han kongen om at måtte nyde beseglingspengene af domme og andet til bytinget, hvad der da også blev bevilget ham. Kommunikationen var imidlertid så dårlig i byen, at endnu året efter var både medborgere og borgmester og råd ganske uvidende om denne bevilgning, og det vakte derfor stor forargelse, da byfogeden nægtede at besegle et tingsvidne uden betaling. Hans Pedersen forlod i 1680 pludselig Odense og tog ophold på broderens gård Rødkilde, hvor han døde nytårsdag 1682 og blev begravet i Ulbølle kirke. På Rentekammerets forespørgsel, om der var fundet noget inventarium efter ham, svarede hans efterfølger Jens Christensen Schouboe, at han ikke havde kunnet få noget af ham, og at enhver, som kendte ham, måtte vedgå, at han var et uregerligt menneske og rejste fra Odense, efterladende sig en del ubetalte skatter. Han havde intet til gode og efterlod heller intet, og byfogedregnskaberne for hans sidste år i embedet var aldrig blevet indsendt til Rentekammeret.

Hans Pedersen fik forbedret byfogedens løn, hvad der nok kunne være tiltrængt, men hans efterfølgere var endnu ikke tilfredse. Jens Christensen Schouboe prøvede i 1684 forgæves på at få kongetienden

af Munkebo sogn lagt til lønnen, men tre år senere havde han bedre held, da han efter anmodning fik kongens anpart af de uvisse indkomster, forudbetaling af beseglingspenge i alle indstævnte sager og betaling af alle skifter. Tilsammen kunne det give ham 50 rigsdaler mere om året.

Da Jens Christensen Schouboe blev borgmester i 1689, blev Laurids Rasmussen Høj ved juletid udnævnt til hans efterfølger. Tolder Jacob Møller tilbød at huse ham og forsyne ham med kost, seng, kammer, ild og lys for 2 sletdaler om ugen. Fra 20. januar og til 4. maj 1690 logerede han hos toldereren i dennes gård over for Sct. Hans kirke; i de sidste par uger havde Laurids Høj også sin kone og et par piger hos sig. I alt skyldte han toldereren godt 25 rigsdaler, hvoraf han i december havde betalt de 10 rigsdaler. For at få restbeløbet måtte Jacob Møller imidlertid anlægge sag mod byfogeden, og som bevis på dennes nærighed anførte Jacob Møller, at byfogeden end ikke havde givet tjenestefolkene drikkepenge. Laurids Høj svarede igen med at sige, at han ville gerne forære toldereren de måltider mad, øl og brændevin, han havde nydt i hans hus.

Høj har sikkert ikke haft mange penge, og i alt fald var han om sig for at forøge sine indtægter. Efter nogle måneders forløb takkede han kongen for udnævnelsen, men gjorde opmærksom på embedets ringe indkomst, 30 rigsdaler årligt foruden det uvisse, men der kunne gå tre uger, uden der var nogen indkomst at få ved tinget, »formedelst fattigdom mellem borgerskabet«. Nu bad han om en årlig løn af 100 rigsdaler foruden de 50 rigsdaler af det uvisse. Kongen forbarmede sig over ham og gav ham den ønskede løn efter anbefaling fra stiftamtmanden.

Da nogle måneder var gået, dukkede en ny chance op, som Laurids Høj straks greb. Gæstgiver Henrik Høhne, hos hvem den kongelige farende post fra Hamburg logerede, døde, og byfogeden ansøgte straks om at måtte indlogere dem og de rejsende, de førte til byen. Han boede midt i byen »for landefarten« og havde et »velbejligt« hus. Ansøgningen blev anbefalet af stiftamtmand Winterfeldt, der på grund af Henrik Høhnes pludselige død havde været nødt til at indlægge posten fra Hamburg hos Høj. Der blev øjensynlig ikke reageret fra København. Byfogeden indsendte da en ny ansøgning om at måtte overtage Henrik Høhnes eneret til et offentligt herberg, og da huset altid skulle være beredt til at modtage rejsende, bad han om frihed for indkvartering og standkvarter. Ansøgningen blev anbefalet af magistraten, der yderligere foreslog, at han holdt en postvogn med

to heste, men den mente ikke, at Laurids Høj ville være i stand til at huse alle de fremmede, der kom til byen. Inden årets udgang var bevillingen imidlertid en kendsgerning.

To år efter kom byfogeden igen, og denne gang ansøgte han om det ledigblevne embede som stiftsskriver, og også det fik han. I 1697 købte byfogeden en to-etages ejendom på Flakhaven (Bryggergården) af apoteker Jacob G. Becker. Huset blev prægtigt udstyret: en stor stue ud imod Flakhaven var prydet med malerier, et gemak mod gården havde vægge beklædt med rødt klæde, og der hang 13 portrætter af kongelige personer, men det fik en sørgelig ende. Efter byfogedens død måtte enken sælge ud af løsøret, og da hun døde i 1706, gik arvingerne fra arv og gæld.

Kriminalitet

Selv om langt den overvejende del af sagerne, der kom for bytinget, var af civilretlig karakter, forekom der selvfølgelig også kriminelle sager, men man forbløffes ved gennemlæsning af tingbøgerne over, hvor få sager vedrørende tyveri, der kom for retten. Man får det indtryk, at småtyverier og andre småsynder ordnedes privat, uden at øvrigheden blev indblandet, og at kun større og alvorligere kriminelle sager kom for retten.

Straffene i kriminelle sager var mangeartede og forekommer os barbariske, men formålet med straffene var at afskrække andre fra at begå sådanne forbrydelser. Straffene kunne bestå i bøder, frihedsstraf, forvisning, kagstrygning, gabestok, lemlæstende straffe og dødsstraf. Straffene for tyveri var hårde. En kvinde, der sammen med sin søster og fem soldater stjal en ko i sommeren 1660 og parterede den, blev således dømt til at rømme riget, og hendes våning på Sortebrødre kirkegård tilfaldt kongen.

Det er tidligere blevet omtalt, hvorledes der på Fyn i 1660erne forefaldt mange tyverier og røverier. Noget lignende synes at gøre sig gældende efter Den skånske Krig. I 1680erne indløb mange klager over de tiltagende røverier og tyverier, hvad der til sidst fik landsdommerne til at anmode om en skærpelse af straffen for tyveri. Man ønskede, at de pågrebne blev dømt til galgen. Det tænkte regeringen meget over, og i december 1686 meddeltes det landsdommerne, at straffen for grove tyverier nu var galgen. Det gik ud over en københavnsk skippersøn, der var anklaget for tyveri og sad fængslet i Odense. Han blev anbragt i kagen og fik brændt tyvemærket i sin ryg;

da han undveg fra fængslet og igen blev pågrebet, blev han dømt til galgen og henrettet af bøddelen. En endnu mere barbarisk dom fik en kvinde, der havde stjålet to sølvbægre. Det oplystes om hende, at hun havde opholdt sig tre år i byen som en fattig tiggerkvinde, men tidligere havde boet i Kerteminde. Hun havde ikke tidligere stjålet og bad om benådning på grund af sin høje alder og store svaghed. Hun var da 80 år gammel og tilbød at forlade byen, men byfogeden og hans otte meddomsmænd dømte hende til at miste sin højre hånd.

Samtidig med indførelsen af døden ved hængning for grove tyverier kom en kongelig ordre til landsdommerne om, at ingen, der var beskyldt for trolddom, måtte henrettes, før sagen havde været for Højesteret.

Langt de fleste kriminelle sager drejede sig om slagsmål, overfald og drab, og mange begik disse forbrydelser i drukkenskab, hvad dog kun i mindre grad fritog for strafansvar. Derimod kunne i tilfælde af bødestraf fattigdom være en formildende omstændighed. Murermeister Ernst Brandenburg blev for slagsmål idømt en bøde på 9 rigsdaler, men på grund af hans slette tilstand blev den nedsat med 1 rigsdaler, og to latinskoledrenge, der havde været i slagsmål på gaden med en handskemager, fik bøden nedsat på grund af deres umyndighed og fattigdom.

Drab var hyppige. I 1670 blev stiftamtmand Henrik Lindenovs ladefoged stukket ihjel uden for Odense af hans kok. En bonde fra Verninge blev 1672 fundet død i rådmand Jørgen Wichmands løkke på engen ned mod åen, hugget med en kårde. Guldsmed Peder Jespersen vidnede, at Sct. Knuds dag (10. juli) om aftenen kl. 6 eller 6¹/₂, da han var uden for Vesterport på Hestetorvet, så han en soldat med en dragen kårde hugge til en bonde og forfølge ham ned til åen og ud i åen, hvor bonden druknede, men soldaten kom tilbage, våd og dynet. Peder Jespersen og andre anholdt ham. Det viste sig, at han forinden sammen med nogle andre havde drukket to kander øl hos sin pige. En slagter boende uden for Pjente mølle dræbte den 23. december 1681 mellem kl. 5 og 6 aften på Overgade uden for Vor Frue kirke en tidligere regimentsfeltskærer.

En ikke ringe procentdel af kriminaliteten fandt sted på markedsdage. Jens Bircherod fortæller, at de en aften hørte stort klammeri og slagsmål på gaden af nogle fulde markedsfolk, fordi en rytter med sin dragne kårde havde hugget øret af en bondekarl, idet han råbte: »Du kom tidlig nok til marked. Har du endnu nogle penge tilbage, som du ikke har drukket op, da får du at købe dig et ørebrev for resten«, og da

den 18-årige Anna Brahe søndag den 11. juli 1675 om eftermiddagen sammen med andre jomfruer gik op på torvet og stod ved en krambod, var hendes skørt bagpå opfæstet med et rundt smykke med 16 diamanter. Smykket blev med en kniv skåret fra skørtet af gerningsmanden, en tolvårig dreng, der tjente byfogeden.

I drabssager sondredes mellem forsæt og uforsætlighed. Hvis drabet var begået i nødværge, var der slet ikke tale om livsstraf, men bøde. Hvis drabsmanden blev grebet på fersk gerning, tilstod, og det var forsægtigt manddrab, blev han dømt til døden, og hans formue delt mellem kongen og hans arvinger. En handskemager, der havde slået sin læredreng ihjel, blev i 1694 dømt for overlagt mord: først skulle hans højre hånd, dernæst hovedet afhugges med en økse, kroppen skulle så lægges på en stejle med et hjul, hovedet sættes på en stage, og endelig skulle hånden og morderøksen slås fast til stejlen.

Sædelighedsforbrydelser var hyppige, og de blev strengt bedømt. Blandt dem var samleje uden for ægteskab, lejermål. De skyldige skulle stå åbenbar skrifte i kirken og desuden betale bøder, manden 12 og kvinden 6 rigsdaler, senere nedsat til henholdsvis 6 og 3 rigsdaler, hvad byfogeden i 1680'erne forståeligt nok beklagede dybt, da det var en del af hans indkomst. Besvangrelse synes dog at have været en forudsætning for lejermålsstraf. Det var vanskeligt at få lejermålsbøderne inddrevet, for kvinderne var som regel så fattige, at de intet kunne betale, og de blev så i mange tilfælde straffet med fængsel. Mændene rømte fra byen, og soldater skulle ikke betale lejermålsbøder.

I 1690 blev 19 kvinder og mænd straffet for lejermål, men kun to af kvinderne kunne betale: den ene var en fattig enke med en hob nøgne børn, den anden var en fattig soldaterenke, men resten af kvinderne var endnu fattigere. De 15 mænd var soldater; desuden søgte man en konsumtionsbetjent, men han var rømt fra byen, en mand fra Hamburg, men ham kunne man ikke finde, en ladegårdsfoged fra Schelenborg, men han var kommet af tjenesten, og endelig en karl, der tjente i Skibhuset, men også han var stukket af.

I 1693 var der seks lejermålssager, hvori halvdelen af barnefædrene var soldater, og om en af kvinderne siges, at hun havde ikke de klæder, som hun kunne skjule sig i, og langt mindre til barnets ophold. I 1695 var der fem sager, men denne gang lod to af barnefædrene sig straks hverve og slap for bøder. I 1697 var der ti lejermålssager: halvdelen af kvinderne kunne intet betale, og den ene af fædrene var en skoledreng.

Også ægtefæller kunne blive straffet for lejermaal, hvis kvinden var besvangret inden vielsen. En mand betalte 9 mark, fordi han besov sin hustru, før de kom i ægteskab. En sadelmager blev i 1673 beskyldt for jomfrukrænkelse mod sin hustru, fordi hun havde redt til barsel, da brylluppet fandt sted, og alligevel havde de ladet sig vie til højmesse, hun pyntet med smykker, guld og perler og »åbent hår«.

Bigami blev betragtet som en grov forbrydelse; en hattemager, der havde forladt sin hustru i Tyskland og derefter i Odense ægtet en søster til købmand Jørgen Hansen i Nedergade, blev dømt fra livet, men derefter benådet med forvisning fra landet og fratagelse af formuen.

Kvindfolk, som – »fast værre end bæster« – udlagde deres børn nær en by eller ved alfarvej, skulle straffes med brændemærkning, så det vakte stor opsigt, da man en forårsdag i 1670 fandt et ombragt dødt foster i Ejby å på Sct. Knuds klosters grund. Fosteret blev taget op, lagt i kiste og anbragt i Vor Frue kirkelade, og fra prædikestolene i byen opsendtes bønner om, at det måtte blive åbenbaret, hvem der var moder til barnet.

Det næste blev, at borgmester og råd med biskoppens og gejstlighedens accept befalede to jordemødre og fire kvinder at gå fra hus til hus i byen og undersøge, hvem der havde mælk i brystet og kunne anses for at være barnets moder. Undersøgelsen stod på i 5 dage; men man fandt intet mistænkeligt undtagen i rådmand og apoteker Jacob G. Beckers hus, hvor man fandt nogle dråber mælk i brystet på en ung pige.

Apotekerfruen sagde imidlertid god for hende, og pigen nægtede at have haft noget at gøre med nogen mand og forlangte at lægge sin hånd på det døde barn, »at Vorherre måtte derover udi hendes uskyldighed hende befri ved tegn eller andet mærkeligt«. Efter at jordemødrene og seks kvinder endnu engang havde undersøgt pigen og ikke kunne konstatere, om hun var med barn eller havde født, slap hun med skrækken.

Man var i høj grad på vagt over for byens »løse kvinder«, og da der i 1681 skulle foretages »hussøgning«, gjorde magistraten opmærksom på, at der i husene sad mange stærke kvindfolk, som ikke ville tjene, deriblandt mange letfærdige, »som lader dem bruge til Guds fortørrelse«. I 1670 blev to kvinder efter tilståelse på rådstuen tiltalt for letfærdighed og dømt til kagstrygning. Det var nu ikke alle, der mødte på rådstuen, for i 1672 blev en del »lokkede« kvindfolk og løsgængere kaldt derop, men ingen mødte.

en kriger, en Rolandsfigur, og det jern, hvormed man brændte forbrydere, bar byens våbenmærke, liljen. På det store torv stod undertiden skafottet, og oprindelig stod galgen og måske også en træhest på Flakhaven.

Den offentlige henrettelse var et skuespil, der tiltrak mange mennesker. Jens Bircherod fortæller, at han en forårmorgen i 1663 så en hattemager blive henrettet for et mord, han havde begået på en anden borger. Jens Bircherod stod på rådmand Peder Pedersen Lerches sal sammen med mange fornemme, både inden- og udenbys, og det vakte almindelig munterhed, at byfoged Antonius Ottesen Seebled trådte ind i kredsen om skafottet og efter gammel skik lyste fred over bødlen, fordi det var første gang, han skulle foretage en henrettelse. 12 år senere var Jens Bircherod sammen med nogle af familiens tjenestefolk på Dalum birketing for at overvære henrettelsen af en bondekarl, der var dømt for mord.

Som mange andre kommunale bestillingsmænd fik skarpretteren en lille årlig løn, men hans væsentligste indkomst var afgifterne. I 1698 fastsatte regeringen en takst på skarpretternes forskellige arbejder; der var tale om yderst detaljerede bestemmelser. Der var således en god dagløn, nemlig 14 rigsdaler, at tjene ved at slå arme og ben i stykker og lægge på stejle, og det var heller ikke så ringe at partere en forbryder og lægge ham på stejle; 12 rigsdaler var prisen. At afhugge et hoved med sværd, at hænge en forbryder og at brænde en krop indbragte 10 rigsdaler. Afhugning af et hoved med økse kunne fås for 8 rigsdaler, og det gav lidt mindre at lægge en hel krop på stejle og hjul og at nedgrave og sætte pælen. Kagstrygning indbragte kun 5 rigsdaler, så det var bedre at piske en ud af byen. Det gav dog 7 rigsdaler. Gryder eller kedler, brændemærker, blokke, økser, pæle, stejle, sluffe med tilhørende hest, tove og strikker måtte skarpretteren selv anskaffe mod at nyde den årlige løn.

Prokuratorer

I begyndelsen af det 17. århundrede begyndte man i stigende grad at bruge prokuratornavnet og at indføre det i retsprotokollerne, hvor det ofte veksler med »fuldmægtig«. Ved en forordning i 1638 blev prokuratorbeskæftigelsen lovfæstet i byerne. En af de første i Odense var Carsten Iversen, der i 1658 kaldes borger og beediget prokurator. Christen Hansen Skåning blev i 1684 udnævnt af borgmester og råd til at være byens prokurator og aflagde også borgered som sådan. To

år efter fik Hans Eriksen et kongeligt brev om, at han måtte være prokurator i byen, hvilket formentlig betyder, at en speciel købstadbevilling skulle have kongelig konfirmation. Efter 1660 blev prokuratorbevillingerne efterhånden kongelige og til bestemte instanser som for Søren Sørensen Borrings vedkommende; han fik i 1693 bevilling som prokurator ved over- og underretter i Danmark. Prokuratorerne førte dels sager for folk, og dels skrev de breve for dem.

Prokuratorerne vågede over deres rettigheder og tålte ikke, at andre borgere eller retsbetjente gik dem i næringen. Både prokurator Hans Nielsen og byfoged Hans Pedersen klagede til magistraten over en Niels Ottendal. De anførte, at hans optræden på tinge var »rettens administration mere til onde end til gode«, og at han tillige gjorde »bulder og ulyd«. Magistraten anbefalede derfor Ottendal at holde sig fra at føre sager, da byen dertil havde to uberygtede edssvorne prokuratorer. Farligere konkurrenter var dog andre retsbetjente, hvoraf flere, skønt de virkede ved herredsting, boede i Odense og her søgte at vinde en ekstraskilling ved at føre sager på bytinget. Det gjaldt f.eks. herredsskriveren i Lunde-Skam herreder, hvem byens prokuratorer stævnedes i 1699, fordi han gik dem i bedene.

Rådstueret

Rådet havde som rådstueret dømmende myndighed, og det var altså magistraten, der beklædte dommersædet. Den ed, som rådmændene måtte aflægge ved deres embedstiltrædelse, tog oprindelig kun sigte på deres virksomhed som dommere. Borgere havde kun adgang til rådstueretten, når det var egentlige retssager, der behandledes. Det var civile sager, rådstueretten behandlede, og især næringssager. I mange tilfælde optrådte den også som forligsinstitution. I sager, der kunne medføre dødsstraf, forenedes byret og rådstueret, idet byfoged og magistrat skulle dømme i forening. I tidens løb havde rådstueretten fået en stilling som overret i forhold til bytinget, idet alle større sager gik videre fra byting til rådstueret, og domme derfra kunne som landstingsdomme indstævnes til landets øverste domstol før 1660, kongens retterting. Denne landstingsret dog blev indskrænket i 1586.

Som tak for byens holdning under Torstenssonskrigen 1643-45 fik Odense imidlertid sin landstingsret tilbage. Forordningen fra 1649 bestemte, at alle domme, som faldt på bytinget, skulle indstævnes for borgmester og råd i byen og ingen anden og siden for ingen anden overdommer end kongen og rigsrådet, efter 1660 Højesteret. Lands-

tingsretten, som bevarede efter 1660, var en stor fordel for Odense, men man kan ikke sige, at den fremmede en upartisk eller hurtig retspleje, skønt ingen sag måtte opsættes mere end seks uger.

I 1660erne opstod der strid mellem landsdommerne og borgmester og råd om fortolkningen af landstingsretten, og Danske Kancelli fastslog da, at i stridigheder mellem borgerne indbyrdes skulle alle domme, som byfogeden afsagde samt alle andre bytingsdomme indstævnes for borgmester og råd og fra dem siden til Højesteret, og da byfoged Hans Pedersen i 1671 i en sag mod borgmester og råd indstævnedede en sættemommers dom til landstinget trods sættemommers og magistratens protester, afviste landsdommer Jens Lassen appellen, da den stred mod Odenses privilegier.

Overformyndere

Christian IVs købstadslov af 7. april 1619 havde medført en indskrænkning i rådstuerettens virksomhed, fordi skiftevæsenet blev henlagt under to overformyndere og tvistigheder i handelssager til en overkøbmænd. Forordningen bestemte, at der i købstæder skulle være »tvende fine, fornemme borgere, som temmelig er til alders og ved formue, hvilke skal være overformyndere«. De skulle have tilsyn med forvaltningen af umyndiges midler og blev til gengæld fritaget for andre af byens bestillinger. De blev valgt for fire år af magistraten, men i praksis sad de meget længere. Således blev Laurids Gaas og Jens Madsen overformyndere i 1667, og først i 1672 valgtes Oluf Mortensen Kjærulff og Hjere Jespersen. Sidstnævnte ansøgte 14 år senere om at måtte blive fritaget for hvervet. Magistraten blev afæsket en erklæring, og den gik ud på, at man både mundtligt og skriftligt havde anmodet Hjere Jespersen om at gøre endeligt regnskab, men uden resultat, og det skal nok være rigtigt, for der var stor mangel på vederhæftige borgere, som man kunne betro at forestå værgemål. I efteråret 1687 befalede magistraten købmand Daniel Bastiansen at tage imod embedet, da Hjere Jespersen ikke kunne gøre anden underretning om sin overformyndervirksomhed, end han havde gjort.

Fynbo landsting og landsdommere

Foruden byting og rådstueret var der andre dømmende institutioner, der havde sæde i Odense. Det gjaldt først og fremmest Fynbo lands-

ting, der siden 1578 holdt til i Gråbrødre klostres portbygning, men bygningen var i tidens løb blevet forfalden og fugtig, og domstuen var så lille, at retsbetjentene og parterne næppe kunne få ordentlig plads. Her opbevarede også landstingets arkiv, og arkivalierne vidner endnu i dag om domstuens fugtighed. I denne domstue holdtes landsting gennem hele århundredet.

Dommersædet beklædtes oprindeligt af en landsdommer, en adelsmand, der var udnævnt af kongen. Han dømte sammen med tingmænd, men i 1597 fastslog kongen, at landsdommeren alene sammen med landstingsskriveren skulle dømme i sager, som kom til landstinget. Som nævnt skete der ved enevældens indførelse ingen ændring med landstinget med undtagelse af, at der blev to dommere, en adelsmand og en borger. Henning Pogwisch til Hollufgård var landsdommer i 1660, og han efterfulgtes året efter af admiralitetsråd Jens Lassen og Hans Oldeland til Uggerslevgård. Sidstnævnte udnævntes i februar 1661 og fik lov til at nyde landsdommergodset. Da Jens Lassen også var admiralitetsråd og som sådan havde forretninger i København, blev senere broderen Niels Lassen sat til at være i hans sted på landstinget, når han var forhindret i at være til stede.

Som nævnt var Danmark endnu i 1660 delt i tre lovområder, og regeringen nedsatte derfor en kommission, der skulle udarbejde en lov fælles for hele Danmark. Under arbejdet hermed udgik en ordre til landsdommerne om at gennemgå lovene, recesserne og forordningerne med det formål at fastslå, hvad der trængte til at »ophæves, forandres, formeres og forbedres«. De fynske landsdommeres indlæg fra 1671 viser en meget konservativ holdning, for de fandt det »betænkeligt at forandre landsloven, uden det så klart kan demonstreres, at den formedelst tidernes forandring er kongen og i så måde landet skadelig«. Det store arbejde med at skabe en lovbog for hele riget afsluttedes med Danske Lov i 1683.

Som tidligere omtalt var Jens Lassen en hensynsløs kapitalist og en hård godsejer, og der indløb efterhånden så mange klager over hans sætten sig over loven, at stiftamtmand Erik Banner henvendte sig direkte til kongen med klage over Jens Lassens optræden. Af stiftamtmandens skrivelse fremgår, at Jens Lassen ved soldaterudskrivningen skaltede og valtede med sine bønder, som det passede ham. De bønder, der kunne give ham penge, blev ikke udskrevet, men til gengæld blev andre taget med magt og udskrevet i deres sted. I andre tilfælde havde han ladet bønderne trække lod om at blive soldat, skønt der var unge karle nok. Desuden tillod han sig at opkræve mere

i skat hos bønderne end efter forordningen, og når bønderne stod fast på deres ret, fængslede han dem eller forfulgte dem til tinge. Han var selv landsdommer og birkefogeden var hans tjener.

Erik Banner havde ganske vist anmodet Jens Lassen om at holde sig fra retten i hans egne sager, men det tog han intet hensyn til. Stiftamtmanden anmodede derfor nu om, at vicelandsdommeren måtte få befaling til at dømme i de sager, Jens Lassen selv var interesseret i, og han sluttede med at foreslå en kommission nedsat, der skulle kalde Jens Lassens bønder til sig og undersøge, hvor meget enhver havde givet mere i skat, end han egentlig skulle. En måneds tid senere havde Banner hørt, at Jens Lassen var sat fra bestillingen som landsdommer, men han konstaterede, at Jens Lassen stadig sad i retten og forlangte af landstingsskriveren, at han skulle tage en højere betaling for, hvad der skete på landstinget, end det hidtil havde været tilfældet. Erik Banner nægtede at tro, at Jens Lassen havde en særlig kongelig tilladelse dertil, da en sådan ikke var blevet offentliggjort. Tværtimod mente Erik Banner, at det måtte være en majestætsfor nærmelse at pålægge fattige folk ekstra byrder uden kongelig ordre. Jens Lassen blev afsat og fungerede sidste gang den 22. oktober 1679.

Angrebet på Jens Lassen fandt sted på et tidspunkt, hvor han som den eneste større leverandør fra provinsen under Den skånske Krig leverede store forsyninger af proviant til flåden. Admiralitetsråd Jens Lassen hørte til de leverandører, der 1657-60 havde bedraget kronen, og i 1680 dømte den store revisionskommission ham til at tilbagebetale godt 163.000 rigsdaler. Året efter blev der gjort udlæg i hans fynske gods for 134.000 rigsdaler.

Landstingsskrivere

Foruden landstingsskriveren var der oprindelig også en landstingshører, men efter 1660 blev de to stillinger slået sammen. Landstingsskriverne boede i byen og havde nær tilknytning til den i modsætning til landsdommerne, der for langt den største dels vedkommende var godsejere.

I 1664 sad Herman Hermansen Zwollen i København og skrev et bønnekrift til kongen. Han bad om at få embedet som landstingsskriver, når det blev ledigt, og henviste til de tjenester, han havde ydet, da feltmarskal Hans Schack gik i land ved Kerteminde i november 1659, og en så velfortjent mand opnåede da også at få, hvad han bad om. Fungerende landstingsskriver var på dette tidspunkt Jørgen

Christensen Naur, og det havde han været siden 1650. Borgmester og råd fortæller i 1668, at Naur ikke boede meget i byen, »siden den store skat påkom«. Han havde i stedet taget ophold på Landkildegård i Fraugde sogn. I 1667 følte han sig svag og kunne ikke så godt møde på landstinget. Han havde derfor overladt embedet til Herman Hermansen Zwollen og bad nu kongen godkende dette, og kort efter fik Herman Hermansen sin bestalling som landstingsskriver på Fyn.

Disse to landstingsskrivere kom fra samme sociale lag i samfundet, idet begge var præstesønner. Naur havde været skriver på Dalum kloster og Odensegård, mens Herman Hermansen havde været foged på Bramstrup. Begge var knyttet til rådsaristokratiet, da Jørgen Christensen Naur var svoger til rådmand Mogens Jørgensen Rosenvinge, og Zwollen ægtede rådmand Mads Hansens enke.

I 1668 klagede Herman Hermansen over at være sat for højt i skat, men skønt han støttedes bravt af oversekretær Erik Krag, stillede magistraten sig afvisende af hensyn til byens vanskelige finansielle stilling. Året efter søgte Herman Hermansen, idet han atter henviste til sine fortjenester under krigen, om at blive fritaget for byens tyngde og besværing, og han opnåede da også at nyde samme friheder som andre landstingsskrivere. I foråret 1670 blev Herman Hermansen tiltalt, fordi han skyldte i skat, og nu blev der ikke tale om flere nådesbevisninger. Generalfiskal Christen Pedersen kom ind i billedet, og da landstingsskriveren efter hans opfattelse i adskillige måder havde misrøgtet sit embede, foreslog han, at en kommission skulle dømme i sagen, og at landstingsskriveren skulle være suspenderet, indtil sagen var afgjort. Forslaget blev fulgt, og samtidig fik stiftamtmand Henrik Lindenov ordre til at indsætte Morten Clausen Reimer i embedet. I 1672 handlede Herman Hermansen Zwollen med korn og havde desuden lidt ølsalg, men »ervarter endnu, hvad Gud og kongen vil gøre«. Han ventede imidlertid forgæves og døde i 1677 under vanskelige økonomiske forhold.

Hvem var nu denne Morten Clausen Reimer, som stiftamtmanden skulle indsætte som landstingsskriver? Han var skriver på Bremerholm og kan takke sin forbindelse med Albert Schumacher, Griffenfelds broder, for bestillingen. Da han erfarede, at Herman Hermansen var blevet suspenderet, henvendte han sig til oversekretær Peder Schumacher om at måtte få stillingen, når den blev ledig, hvad der altså lykkedes for ham.

Forholdene i Odense var nok mere vanskelige, end Morten Clausen havde forestillet sig. Det viste sig at være fuldstændig umu-

Erik Krag (1620–72) til Bramminge var oversekretær i Danske Kancelli og under svenskekrigene 1657–60 kancelliets egentlige leder. Krag var en praktisk og dygtig mand, men som mange af sine samtidige gik han næppe af vejen for bestikkelser. Kobberstik. (Det kgl. Bibliotek).

ligt for ham at få udleveret breve og dokumenter vedrørende landstinget af Herman Hermansen, som stadig levede i håbet om at vende tilbage til sin tidligere bestilling, og efter fire års forløb var der for Morten Clausen intet andet at gøre end at tage sin tilflugt til stiftamtmand Erik Banner. Han underrettede Erik Banner om, at han havde fundet store mangler i panteprotokollen, hvor intet var blevet indført mellem 1. maj og 15. oktober 1657, og at noget af materialet lå hos Herman Hermansen. Endvidere havde han aldrig set koncepter, dom- eller kopibøger, mens han havde været i Odense. Stiftamtmanden tog straks affære og beordrede alle breve og dokumenter vedrørende landstinget udleveret til Reimer.

Oven i dette kom svære økonomiske bekymringer, bl.a. fremkaldt af, at Morten Clausen anspændte sin økonomi til det yderste ved en række jordkøb. Af Morten Skinkel til Søholm købte han en del landgilde, jordskyld, husleje, jorder, haver og huse i Odense, der tidligere havde ligget under Sct. Knuds kloster. I 1676 var hans situation så fortvivlet, at han under et ophold i København klagede til kongen over, at han ikke kunne leve af sit embede. Indkomsten var alt for ringe, fremhævede han, og grunden dertil var bl.a. »folkets armod og fattigdom«, men også at antallet af sager ved landstinget var taget meget af. Han bad derfor om at måtte nyde den årlige indkomst, som tingriderne tidligere havde haft, og om at få brev- og skriverpenge såvel på landsting som for at opsætte stævninger og domme. Da folk, der havde tabt deres sag, lod deres domme ligge hos ham for at undgå betaling, bad han om kun at være forpligtet til at opbevare dem seks uger efter dommen, og endelig søgte han om fritagelse for indkvartering og byens tyngde. Alt blev bevilget ham, men han fik ingen glæde af det, da han døde under opholdet i hovedstaden, og det var kun en ringe trøst, at hans efterkommere kom til at nyde godt af hans anstrengelser for at forbedre embedsindtægterne.

Hans efterfølger blev Peder Jensen Meyer, hvis bestalling er fra 19. januar 1676, altså tre måneder før Morten Clausen Reimer døde. Forklaringen herpå kan man finde i Morten Clausens bønsskrift; han anmoder nemlig om i tilfælde af svaghed at måtte lade sit embede forrette ved en anden og kan have aftalt dette med Peder Jensen Meyer, der boede i Odense. Reimer var formentlig en syg mand, da han tog til København, for efter hans død stævnedes hans arvinger af apoteker Jacob G. Becker til betaling af medikamenter.

Peder Jensen Meyer døde i 1687 og efterfulgtes af Niels Pedersen Lange, der ansøgte om stillingen fire dage efter Peder Jensen Meyers

død. Lange var uddannet som skriver og havde derefter været i overhofmarskal Winterfeldts tjeneste, senere ved hofetatens regnskab og i 15 år »indtil dato opvartet de kongelige prinser og prinsesser«. Det sidste samt tjenesten hos overhofmarskal Winterfeldt, der i 1687 var stiftamtmand på Fyn, har nok været af betydning for, at han fik stillingen. Morten Clausen Reimer og Niels Pedersen Lange var typiske repræsentanter for dem, der nu kom til at betjene mindre embeder i provinsen.

Politi

Tre farlige fjender truede bysamfundet ved nattetid: »Natravnen, tyven og ilden«, og for at beskytte borgerne mod disse farer oprettedes byens vagt; en sådan eksisterede allerede i 1580. Den vagtordning, der var gældende, stammede fra 1634. Tilsynet med vægterne eller vagten påhvilede en af rådmændene, men senere ansattes en vagtmester, der blev lønnet af byen med 24 rigsdaler årligt. Desuden valgte borgmester og råd nogle karle, som enhver kunne leje, der ikke mødte selv eller ved egen karl. Lejen for en sådan nattevagt var om vinteren 5 skilling og om sommeren 4 skilling. Fritaget for vægterskatten var magistraten, byfogeden, byskriveren, kærnerne, overformynderne, organisterne og den danske skolemester, og fra dem, der ikke var fritaget, kneb det ofte med at få vagtpengene ind.

Det var vagtmesterens pligt dagligt sammen med rodemestrene at fordele vagtbyrden mellem borgerne og at føre vagten på post i gaderne, når aftenklokken ringede. Ved midnatstid skulle vagtmesteren gøre en ny runde og inspicere vagten, og når dagen gryede, skulle han sende mandskabet hjem.

Foruden vagtmesteren, skarpretteren og rakkeren, der udslæbte »bæster«, fejede skorstene og holdt fængsel og rådhusgård rene, var der ansat to bysvende eller dragere, hvoraf en hver nat var hos vagtmesteren, og det var hans opgave at bistå borgerne, der ikke var særlig kyndige i polititjenesten. Bysvendene havde imidlertid mange småforretninger som bude, tingkaldere, stævningmænd, opvartere på rådhuset og sluttere, så der blev ikke megen tid til at virke som gadebetjent.

Ifølge ordningen af 1634 skulle borgmester og råd udarbejde mandtal og vagtregister, og hver rådmand skulle i sin uge sørge for, at ingen borger blev forbigået. Seddel på vagtmandskabet udstedtes for en uge ad gangen, og tilsigelsen til vagt skulle meddeles vedkom-

Baron Eiler Holck (1627–96) var officer, og han ses her sammen med et familiemedlem ved udsigten til en belejret by. Også på anden måde er kobberstikket af F. van Bleyswyk udstyret med militærsymbolik. Forneden ses Eiler Holcks våben. (Det kgl. Bibliotek).

mende dagen forinden. Forbigåelse kunne ikke undgås, når f.eks. en borger flyttede fra et kvarter og en rode til et andet kvarter og en anden rode. Det var byskriveren, der skrev mandtallet og udskrev vagtregisteret efter ansættelse af handel og formue efter takseringen. Det vagtregister, der blev brugt til 1668, var udarbejdet af borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og rådmand Jørgen Wichmand. I 1672 klagede rådmændene over, at Jens Madsen Rosenberg ikke havde ladet udarbejde et nyt vagtregister, efter at han var blevet førsteborgmester, og der havde derfor siden pinse 1668 været uorden i vagttjenesten.

Ved siden af vagtmesteren nævnes i 1663 en stadskaptajn, Didrik Oldenburg, der synes at have haft til opgave at eksercere borgerskabet, og derfor nød han frihed for indkvartering. Efter ansøgning ansattes i 1685 Matthias Villadsen Vendelbo som stadskaptajn. Han havde været soldat i otte år og fungeret som stadsløjtnant i Odense under Den skånske Krig og kommanderet en vagt af bønder og borgere. Villadsen fik stillingen efter magistratens anbefaling, men måtte ikke uden dens ordre befatte sig med borgerskabet; i 1688 holdtes skifte efter handelsmand Matthias Villadsen, forud stadskaptajn. I 1692 fik byfogeden politimyndighed som den københavnske politimesters fuldmægtig.

Militær

I 1660 blev Odense garnisonsby. Det fynske rytterregiment fik standkvarter i byen og fik som tidligere nævnt hovedvagt i en gård på Overgade, der ejedes af købmand Didrik Sachmand. I august 1661 besluttede regeringen at oprette fire landsregimenter, hvoraf et blev Det fynske nationale Infanteriregiment, bestående af mandskab fra Fyns stift. Det blev inddelt i otte kompagnier, hvoraf størstedelen udgjorde garnisonen i Nyborg fæstning, men ofte var kompagnierne i kvarter i Odense. Regimentets udskrevne fodsoldater var i 1672 opbudt til eksercits og skulle møde i Odense den 1. september, hvor magistraten skulle skaffe dem »nødtørfvig husly«. Samme efterår fik generalmajor Eiler Holck ordre om at inspicere fodregimentet, og det sagdes da, at det for halvdelens vedkommende bestod af lejede folk fra alle mulige lande, hvilket ikke kan være andet end en stærk overdrivelse. Flere af officererne var krigserfarne folk som Hans Møller, der som 56-årig blev kaptajn i 1675, og han havde da været soldat i 43 år.

Nogen kaserne eksisterede dengang ikke i Odense, så soldaterne var indkvarterede hos borgerne. I mange gårde blev et kammer benævnt »soldatens kammer«. Borgere og soldater levede således nær op ad hinanden, hvad der kunne skabe en vis solidaritetsfølelse mellem soldaten og den borger, han socialt rangerede sammen med. Det synes således at have været tilfældet med en kusk Christen Jørgensen, der beskyldtes for at have hjulpet den soldat til flugt, som var indkvarteret hos ham. Man fandt da også soldatens kasket under et ølkar i huset.

Om forholdet mellem soldaterne og byens borgere giver tingbøgerne mange oplysninger, men rigtignok mest om det dårlige klima mellem dem. Borgerne har i overvejende grad følt soldaterne som en plage og en byrde. De skabte uro i byen og var ofte indblandet i drab, vold, overfald og slagsmål ikke blot indbyrdes, men også med byens borgere og med bønder, der kom til byen.

Vold var et fremherskende træk i tiden, ikke mindst gav den sig udslag hos berusede soldater, og sammenstød mellem soldater og håndværkssvende var ikke ualmindelige. I 1686 var der således et drabeligt slagsmål på Overgade mellem soldater og smedesvende; i 1682 brugte man vold over for nogle bønder, der kørte hø til en købmand, beslaglagde tre vogne og lod dem køre gennem Vesterport uden at betale konsumtion, og da konsumtionsbetjentene løb efter vognene, blev de standset af soldater med bajonetter og såret i hovederne. Selv honnerte borgere som borgmestre kunne ikke vide sig sikre, for i 1667 trængte en trompeter ind i borgmester Jens Madsen Rosenbergs stue, truede borgmesteren og skældte ham ud på det groveste.

Man møder også soldaterne og deres familier i skattelister, i fattigvæsenets regnskabsprotokol og i byfogedregnskaberne. Socialt rangerede soldaterne og deres familier lavt. De hørte til de dårligst stillede i byen og karakteriseres i skattelisterne næsten altid som fattige og ude af stand til at betale noget, hvad enten det nu drejede sig om soldaterhustruer med mange småbørn, gamle soldaterenker eller aftakkede ryttere og soldater.

Det er nævnt, hvilken betydelig rolle soldaterne spillede i lejemålssager, og deres tilstedeværelse i byen bidrog til at forøge antallet af prostituerede. Da soldaterne ofte blev udkommanderet i kortere og længere tid, mens hustru og børn forblev i Odense, førte det ofte til, at ægteskaberne gik i stykker bl.a. på grund af utroskab, hvad tamperetsprotokollen vidner om.

Dels på grund af garnisonen og dels på grund af marcherende tropper til og fra hertugdømmerne og København var der en livlig korrespondance mellem borgmester og råd og myndighederne i København, der for en stor del repræsenteredes af generalkrigskommissær Otto Pogwisch og lokalt af landkommissær Erik Sehested. Denne korrespondance har sat sig rigelige spor i magistratens kopibog og vidner om, hvor besværlig og tung indkvarteringsbyrden var.

Regeringen var ikke uvidende om, at standkvarteret var en ulidelig belastning for købstæderne, der kæmpede for at holde sig oven vande. I 1672 behandlede Statskollegiet et forslag om afskaffelse af standkvarteret mod en erstatning til soldaterne. Forhandlingerne afslørede en dyb kløft mellem kollegiets civile og militære medlemmer, for mens de første var klare over, at standkvarter belastede købstæderne hårdt, og mente, at officererne måtte kunne leve af deres gage, hævdede de militære, at dette sidste var en umulighed.

Ganske vist skulle de øvrige fynske købstæder hjælpe Odense ved at yde standkvarterpenge, men alligevel kneb det for byen at klare udgifterne.

Sædvanligvis var det byen selv, der forestod indkvarteringen ved en rådmand og nogle borgere beskikket af magistraten. Det blev ikke lettere af, at flere officerer stillede ubillige økonomiske krav, der medførte militærisk eksekution som i 1669, hvor der lå eksekutionssoldater i borgmester Jens Madsens gård.

Vanskelighederne blev store i 1670. I anledning af at man var ved at indrette ryttergodset, blev det hvervede rytteri indkvarteret i købstæderne. Man krævede af Odense, at staben og et kompagni, i alt 117 ryttere skulle indkvarteres der. Borgmester og råd fik det nok nedbragt til 97, men påstod, at byen kun kunne være forpligtet til at tage imod 57, og de øvrige 40 ryttere kostede byen 240 rigsdaler pr. måned. Det medførte en livlig korrespondance med Otto Pogwisch og generalløjtnanten, og da det trak ud med ordningen af ryttergodset, medførte det, at rytternes afrejse fra byen blev udsat. Endelig blev det den 23. juli 1670 pålagt sognene på landet at underholde de hvervede ryttere, fra købstæderne, og de forlod derefter byen den 1. august 1670 efter at have haft kvarter og underhold der i over tre måneder.

Den skånske Krig. Udskrivning og indkvartering

Fandt borgerne indkvarteringsbyrden hård i efterkrigsårene i 1660erne, så var det dog intet sammenlignet med, hvad man måtte

udholde af byrder og besværligheder under Den skånske Krig 1675-79. Vi har set, hvor hårdt skatterne under denne krig trykkede borgerne, men de krav, man stillede til byen om indkvartering og proviantering var en ikke mindre belastning.

En smagsprøve på, hvad der ventede, fik borgerne i foråret 1674, da man i anledning af generalmønstringen ved Kolding måtte brygge øl og bage brød til hæren samt stille kuske og heste til artilleriet, og om efteråret blev den fynske rostjeneste mønstret i Odense.

Som bekendt begyndte krigen i sommeren 1675 uden nogen egentlig krigserklæring. I juni fik rostjenesten på Fyn og Langeland ordre til at samles i Odense og forblive der, til nærmere ordre forelå, og i august blev det fynske fodregiments kompagnier overført til Holsten som besætningstropper.

Alle godsejere var ikke lige begejstrede for udskrivningen af deres bønderkarle til militærtjeneste, og blandt de utilfredse var vor gamle bekendt, landsdommer Jens Lassen, der om efteråret skrev til krigssekretær Herman Meier og bad om at få nogle af sine i juni måned udskrevne karle tilbage, da »de var bedre egnet til bønderarbejde end at være soldater«. De nævnte karle ville antage ødegårde, og landsdommeren mente, at det ville være lige så gavnligt for kongen som at lade dem være soldater. Han ville i stedet for skaffe andre krigserfarne folk. Sådanne havde han i sit brød, da han havde taget overløbere fra den svenske garnison i Stralsund i sin tjeneste.

Da felttoget i Nordtyskland var forbi, blev de to fynske rytterregimenter i januar 1676 beordret fra Wismar hjem til Fyn, hvor »nationalrytterne« skulle forlægges på de gårde, »for hvilke de rider, for der at forfriske sig, men dog holde sig i god beredskab«, og det fynske regiment under den skotske generalmajor Duncan kom også til Fyn og blev mønstret ved Middelfart af krigskommissær Erik Sehested, der fandt det dårligt udrustet. Erik Sehested mønstrede også rostjenesten og klagede over, at de ikke-adelige godsejere havde svært ved at sætte sig i respekt hos de ryttere, de havde lejet. Han nævner bl.a. »en lægedoktor i Odense, der også var godsejer«, og hermed sigter han til dr.med. Christopher Balslev til Fraugdegård. Hans lejede rytter mødte og ville ikke længere ride for ham.

I sommeren 1676 blev der udskrevet nyt mandskab, men nu viste vanskelighederne sig. Stiftamtmand Erik Banner skrev til borgmester og råd, at en stor del af det udskrevne mandskab var løbet bort. Enten søgte de at komme ud af landet, eller også skjulte de sig i byen, og han advarede på det skarpeste magistraten mod at holde hånden

over dem. De udeblevne skulle anholdes og føres til Odensegård, og truende tilføjede han, at det »ville falde dem tungt«, der havde skjult dem. Endelig forlangte han, at magistraten udarbejdede en liste over de karle, der tjente i byen, og over dem, der kom til byen.

Jo mere krigen trak i langdrag, jo større blev uviljen mod udskrivningen. Ordre om halv udskrivning kom den 15. december 1677; som formand for udskrivningskommissionen opholdt stiftamtmand Banner sig fra den dato i Nyborg, og han klagede sidst i januar 1678 over, at det gik meget langsomt med at fremskaffe mandskabet. De unge karle rømte fra landet, når de hørte tale om udskrivning, nogle til ryttergårdene, da de hellere ville være ryttere end »fodgængere«. Andre rejste til Als og Ærø, så at disse »lande« snart var fulde af fynske bønderkarle. I begyndelsen af 1678 var bunden skrabet, når det gjaldt unge, ugifte mænd, hvad også fremgår af klager fra det udskrevne mandskab. En bonde jamrede over, at han var blevet taget med »gewalt« i Nr. Broby fra hustru og fire små børn og leveret til Nielstrup gods. Andre syv bønder klagede i fællesskab. De havde betalt skat og afgift i 20-30 år og var alligevel ved nattetide med magt blevet taget fra gårdene for at blive soldater. En del af det fynske mandskab, der lå på det erobrede Gotland, stak af og blev indfanget af den lokale befolkning. Efter loven måtte kun unge, ugifte mænd og løsgængere udskrives. Borgere måtte ikke antages under militsen ifølge et kongebrev af december 1678. Fattigvæsenets regnskabsprotokol viser, at man har understøttet familier, hvor husfaderen frivilligt havde meldt sig og var faldet, som en pottemagersvend, der blev hårdt såret ved Landskrona og døde på kvæsthuset i København, og en murermester, der »gav sig under militsen« og døde i krigen.

I vinteren 1675-76 havde Odense en del indkvartering, og magistraten prøvede i februar 1676 at få noget af den overdraget til andre fynske købstæder, men Skatkammeret meddelte, at der intet var at gøre, for generalmajor Duncans og oberst Cicignons regiment var på vej til de fynske købstæder og skulle indkvarteres der. Meget besvær havde magistraten den vinter med Nyborgs kommandanter, oberst Siegfred von Bibow, der i 1675 var blevet chef for det nyudskrevne andet fynske nationale regiment, og oberst Hans Schack, hvis heste og folk skulle have frit underhold i Odense. De to officerer krævede efter magistratens opfattelse mere, end de havde krav på, og det førte til en vidtstrakt korrespondance med København og krigskommissæren.

Dette ret mærkværdige billede er malet af Abraham Wuchters og viser baron, generalmajor og stiftsbefalingsmand Eiler Holck til baroniet Holckenhavn med hustru og børn. Det fremgår tydeligt, at man i datiden ikke har set på forholdet mellem hvid og sort, som det er almindeligt at gøre det i vore dage. (Pacht og Crone fot., Holckenhavn).

Til sidst blev der lagt eksekution på borgmester og råd, og magistraten måtte dagligt betale 60 skilling, indtil obersterne blev betalt. Magistraten var standhaftig, men i februar 1677 fik den ordre til straks at betale det krævede beløb.

Frygt for svensk landgang på Fyn

Den øverstbefalende på Fyn i 1675, generalmajor Eiler Holck, var i efteråret 1675 bekymret for Fyns sikkerhed og anmodede i oktober om en kongelig ordre, for at han kunne sætte øen i forsvarsstand, da der gik rygter om, at den svenske flåde var herre i Østersøen og havde mange landgangstropper ombord. Han ville inddele landet i distrikter, give folk som Jørgen Skeel til Broholm, stiftamtmand Erik Banner og grev Wedell hver sit område at forsvare. Selv ville han, »så vidt mit svage legeme kan tåle det«, køre omkring i landet og visitere posterne dag og nat. De steder, der var mest udsat for landgang, ville han lade besætte med folk fra den fynske rostjeneste »og ikke lade

Sejrhæren fra slaget i Køge bugt, Niels Juul, er her portrætteret på et kobberstik af J. Folkema sammen med faderen, Erik Juul, og de to brødre, Jens og Peder Juul. (E. Panton fot.).

dem ligge i Odense og lade dem æde, drikke og ride ud på eksekution«. Nogle blev da også sendt på kystvagt ved Assens.

Mere optimistiske toner lød fra stiftamtmanden, der skrev til krigsråd Herman Meier, at »alt står vel til her på Fyn«. Erik Banner roste folket både i by og på land for den gode vilje. Bavianerne ved kysten var vel indrettede, og den menige mand var villig til at skaffe sig våben. Man havde i Odense samlet 700 mand, men manglede officerer, og til mandskabet behøvedes en stadsmajor. I den anledning havde han talt med en ung mand i byen, Jens Schultz, om at påtage sig stillingen. Som tidligere nævnt var Schultz i Erik Banners tjeneste og Gråbrødre hospitals ridefoged. Dette forslag huede imidlertid ikke krigssekretæren, der hellere så, at borgerne selv udtog de fornødne officerer af deres midte; som omtalt fik Matthias Villadsen Vendelbo derefter stillingen som stadskaptajn.

Også i efteråret 1676 og foråret 1677 frygtede de militære myndigheder for en svensk landgang. Landeværnet blev holdt i beredskab, og stiftamtmand Banner bad om at få nogle officerer, der kunne kommandere landeværnet, da herredsfogederne ikke var egnede til at have kommando. Hvis han ikke kunne få officerer, anmodede han om tilladelse til at udnævne nogle godsejere til officerer ved landeværnet og til at anvise hver af dem et distrikt.

Allerede i 1675 var sognene og herrederne blevet inddelt kompagnivis, og hvert kompagni havde fået sin fane, der om sommeren efter ordre var blevet indleveret på Odensegård. Han anmodede nu om, at fanerne måtte blive udleveret til kompagnierne, der havde passet godt på dem i »sindens tid«, så svenskerne dengang ikke havde fået dem, så modig er en »bonde-Frederik«. Stadsmajoren var nødvendig til de kompagnier af borgere og bønder, der var i købstæderne. En stadsmajor synes der da også at have været hårdt brug for. Jens Bircherod fortæller, at der en aften »uden for vores gadedør« var klammeri og kiv mellem de indkvarterede ryttere og nogle bønder.

I maj 1677 opstod der stor skræk blandt folk for en svensk landgang, da svenske krigsskibe viste sig i Store Bælt. Jens Bircherod, der havde været på besøg i Gerskov hos sin morbroder Otto Risbrich, kom den 24. maj tilbage til Odense og hørte rygten om de svenske skibe i Store Bælt. Stiftamtmanden havde samme dag beordret borgere og bønder at samle sig under deres kaptajner og drage derhen, hvor man frygtede landgang, og et par dage efter drog borgere fra Odense i gevær under kommando af deres stadskaptajn ad Nyborg til. Det var ikke lykkedes at skaffe officerer til landeværnskompag-

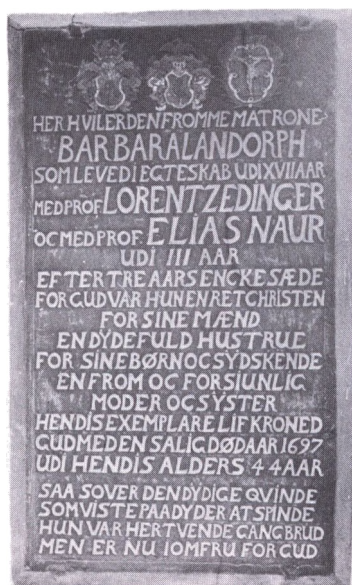
Søofficeren Niels Juel (1629–97) er her malet sammen med en scene fra kampen i Køge bugt, hvor admiralen vandt sin store sejr over den svenske flåde. Formentlig af Jacob Coning. (Lennart Larsen fot., Egeskov).

nierne, så de marcherede af sted under herredsfogedernes kommando. I de følgende dage kom bondekompagnierne vest og nordvest for Odense marcherende gennem byen til den truede østkyst.

Det var den svenske flådeafdeling fra Göteborg, der løb ned gennem Store Bælt for at slutte sig til hovedflåden, men den 1. juni 1677 blev den fuldstændig slået under Møn af Niels Juel, der måneden efter slog hovedflåden i Køge bugt. Professor Jacob Bircherod var med sin søn på besøg på Uggerslevgård hos landsdommer Hans Oldeland, og da de tog hjem den 4. juli mødte professoren undervejs en af sine bønder, der fortalte om sejren i Køge bugt, og da han nåede sin gård, kom familien ham i møde med »samme budskabs frydefulde bekræftelse«. Faren for en landgang var drevet over, og nogle dage efter så man blandt det ildebrændsel, som bønderne førte til torvs, noget træ fra de bavner, der havde været rejst på høje rundt om i landet. Overalt i kirkerne blev der den 15. juli holdt takkegudstjeneste for sejren, og i Sct. Knuds kirke hørte Jens Bircherod sognepræst Ludvig Stouds »taksigelse for flådens sejrvinging«.

De münsterske tropper

Blandt de allierede hjælpetropper, der var i Danmark under Den skånske Krig, var de tropper, der var stillet af biskoppen af Münster, de mest berygtede, og det vakte derfor stor forfærdelse i Odense, da der i foråret 1677 hørtes rygter om, at de skulle indkvarteres der og

Dette enkle epitafium over »den fromme matrone« Barbara Landorph og hendes to ægtemænd, professorerne Lorenz Edinger og Elias Naur, hænger i Sct. Knuds kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

andre steder på øen. Jens Bircherod fortæller, at mange bønder flyttede »deres ringe bohave« til Odense for at have det i sikkerhed, og sådant gods stod under hele krigen hos professor Jacob Bircherod.

At en stor indkvartering forestod, vidste magistraten fra februar måned, da Generalkommissariatet meddelte, at der ville komme foder fra landet til hjælp ved indkvarteringerne. Fra den 10. februar kunne man forvente 452 heste opstaldet i byen, men den 31. marts meddelte magistraten krigskommissær Sehested, at der endnu kun var 49 heste i byen.

Borgerne havde nu ikke mere foder, og flere havde derfor måttet købe, og man bad derfor om at få refunderet det foder, der var ydet siden den 10. februar, af det, der ville komme fra landet. Da byen var meget hårdt plaget af eksekution, bad man endelig om at blive forskånet for den nogen tid. Foruden de münsterske var også andre soldater indkvarteret fra april til ind i juli 1677.

Det foder, som skulle leveres til byen, skulle komme fra 13.560 tdr. hartkorn i Odensegård amt. Af hver 30 tdr. hartkorn skulle leveres 8 skæpper havre, 16 skæpper hakkelse, et læs hø og $\frac{1}{2}$ læs halm i februar, marts og april samt hø og halm i august. I alt blev det 1.356 tdr. havre, 1.712 tdr. hakkelse, 2.856 læs hø og 2.178 læs halm. Heraf fik de münsterske tropper i maj »godvillig og ellers som de selv med magt tog« 279 tdr. havre, 297 læs hø, 558 tdr. hakkelse og 138 læs halm.

I september 1677 kom de münsterske tropper igen, og man gav i fire uger foder til 248 heste; høet til dem blev taget af de nye tilførsler. Havre og hakkelse måtte magistraten købe, låne og borge for, så byen gav 356 tdr. havre og 62 læs halm mere ud, end den havde modtaget fra landet. Pengene hertil havde magistraten været nødsaget til at tage af de kongelige skatter, da den som tidligere var pålagt hård eksekution.

En del af foderet fra landet var blevet opmagasineret i ubeboede gårde, og en del foder var blevet borttaget af de indkvarterede soldater. Dette havde ikke kunnet forhindres »uden hug og slag«. Endelig var noget foder blevet ødelagt af sne og regn. Da foderregnskabet afsluttedes, var byen skyldig 87 tdr. hakkelse, men havde til gode 307 tdr. havre og 259 læs halm, der var leveret, før foderet fra landet ankom.

Flere år efter, da foderregnskabet blev revideret, ankede man over manglen på bilag, hvortil magistraten svarede, at af de kæmnere, der havde haft med foderet at gøre, var den ene død og den anden gam-

Tabel 12.1: Foder leveret fra Odensegård amt af Odenseborgere og -institutioner.

Ejer eller institution	Tønder	Skæpper	Fjerdingskar
<i>Bjerge herred</i>			
Anne Mules jord (Christen Westesen)	76	5	2
<i>Odense herred</i>			
Professor Lorenz Edinger	90	5	
Professor Jørgen Bertelsen Taulov	27	1	2
Købmand Niels Gorm	91	1	
Odense Gymnasium	92		
Professor Jacob Bircherod	75	5	3
Biskop Niels Bangs enke Anne	49	4	2
Biskoppens pro officio gods	53	1	1
Brødrene Landorph	205	6	2
Jens Schultz	167		2
Købmand Hein Lucht	26	7	
Rådmand Peder Blanckenborg	4	1	1
Anders Pedersen i Tarup	15	1	2
Landsdommer Jens Lassen	3.273		1
Biskop Laurids Jacobsens enke Anne	32	4	
Dr.med. Christopher Balslev	207	5	2
Rådmand Jørgen Wichmand	32		1
Odense hospitals gods	524	4	3
Elisabeth Mule og hendes søster	82	4	2
Rådmand og apoteker Jacob G. Becker	207	4	
Sct. Knuds kirkes tjener	12	1	1
<i>Åsum herred</i>			
Amtsskriver Jens Erichsen Westengaard	120		
Borgmester Jens Madsen Rosenberg	4	4	

Kilde: Odense købstads regnskaber 1673-80, Rentekammerets arkiv.

mel og affældig. Resultatet blev til sidst, at byen fik refunderet 189 rigsdaler.

De münsterske tropper, der lå indkvarteret i Odense fra den 5. september og til den 15. november 1677, kostede byen til deres underhold 891 rigsdaler, og underholdet af oberstløjtnant Meier og hans folk beløb sig fra 23. maj og til 9. september 1677 til 675 rigsdaler. Soldaterne havde frit kvarter med seng, ild og lys og fik daglig 1½ pund brød og 2 potter øl samt foder til hesten.

I sommeren 1678 passerede de münsterske tropper igen Odense. Byen slap for indkvartering denne gang, men måtte til gengæld levere 500 tdr. godt øl og 10.000 pund brød samt 20 skippund flæsk, men krigskommissær Sehested beordrede desuden 50 pund gul tobak og 20 dusin kridtpiber.

I oktober 1678 fik magistraten meddelelse om, at byen ville få indkvartering af oberst Wendts regiment til hest, bestående af staben og fem kompagnier. Foderet til hestene ville blive godtgjort igen, men magistraten beklagede sig alligevel over den nye byrde. Den 13. november 1678 ankom regimentet og lå i byen vinteren over. Den 18. og 19. marts forlod oberst Wendts regiment Odense og drog hjem til Westfalen; det drejede sig om 300 mand, der ikke ville forblive i dansk tjeneste, men de skulle alligevel have proviant med til fire dage.

Kongen var i Odense den 1. april og inspicerede det wedellske regiment uden for byen og overnattede på Sct. Hans kloster; den 29. april var han igen i byen og inspicerede denne gang fem kompagnier münstersk folk, der ligeledes var opstillet uden for byen. De to kompagnier, der ville blive i dansk tjeneste, fik hver 30 rigsdaler, de øvrige kun 20 rigsdaler hver.

Vinteren 1678-79 var en urolig tid; købmand Jørgen Hansen i Nedergade havde således ikke kunnet få ro til at gøre et værgemålsregnskab færdigt på grund af de besværlige tider og stor indkvartering, og den »hussøgning«, som plejede at finde sted 14 dage eller tre uger efter påske, blev forhindret både af indkvartering og gennemmarcher og fandt først sted i juni.

Nogle syntes måske, at der var noget romantisk ved de mange fremmede soldater i Odense, hvor der foruden münsterske også var kejserlige tropper og deriblandt kroater; i hvert fald må rådmand Jørgen Wichmands 17-årige datter Ingeborg have set poesiens blå blomst i den grå hverdag, for i april 1682 blev hun efter faderens død i Sct. Knuds kirke viet til en katolsk fændrik fra de münsterske tropper. Forhåbentlig gik det hende godt.

Men hvordan klarede byens borgere sig? Ikke godt, hvis man skal tro Jens Bircherød, der fortæller om håndværkerfamiliers økonomiske tilbagegang. Der var nemlig lidet arbejde at få, da alle indskrænkede deres forbrug til det mindst mulige. Denne opfattelse af tilstanden i byen deles også af borgmester og råd, hvad der fremgår af et bønsskrift til kongen efter de münsterske troppers bortrejse. »De højere officerer«, indrømmer magistraten, »betalte vel noget, men langt fra imod

det, det kostede værterne«, og for underofficerer og menige fulgte ingen betaling, så »borgerskabet lider nød og er forarmet«.

Underholdet af de münsterske tropper, der havde camperet uden for byen, havde kostet 1.200 rigsdaler. Beløbet var lovet afdraget i skatten, men det var ikke sket, og mange borgere havde forladt byen. Man anmodede nu om, at hvad der var ydet med rede penge, blev trukket fra skatten, og om en fast takst for officerer og menige, så de havde penge at underholde sig for og ikke skulle behøve at kræve ind hos kvarterværterne. Med stiftamtmandens anbefaling afleveredes denne bøn til kongen, da han var i byen den 29. april.

Krigen lakkede mod sin slutning, men indkvarteringen fortsatte. Endelig den 30. november 1679 skete der i alle landets kirker efter kongelig befaling taksigelse for freden.

I februar 1682 var regnskabet's time kommet. Rådmand Peder Blanckenborg var da i Rentekammeret med en regning fra byen på 5.012 rigsdaler; en post på 1.229 rigsdaler nægtede man at godkende, men da kongen under 11. juni 1680 havde eftergivet Odense by 1.000 rigsdaler, så enedes man om, at de to beløb kunne gå lige op. Det endelige resultat blev, at byen skulle have 3.702 rigsdaler, men den skyldte i skat og kontribution til nytår 1680 1.800 rigsdaler. Også disse to beløb mente Rentekammeret kunne gå lige op, men Christian V forbarmede sig over byen og skrev i randen af papiret »et tusind rigsdaler må dem efterlades. Christian«.

Det fynske nationale regiment til fods

Freden var en kendsgerning, men selv i glæden over den glemte man i København ikke Odense. En uges tid før taksigelsesgudstjenesten for freden underrettede man borgmester og råd om, at fire kompagnier af det fynske nationale regiment skulle have standkvarter i Odense. Magistraten bed i det sure æble, og indkvarteringslisterne var da også i orden, da kompagnierne kom den 30. november 1679.

Alt endte imidlertid i kaos, for ingen havde meddelt magistraten, at mange soldater kom med kvinder og børn. Der blev trangt med plads, mangan fattig familie med et par værelser fik en soldat indkvarteret med kone og barn, og borgmester og råd tillod sig at gøre overrentemester von Stöcken opmærksom på, »at fattigfolk har og ikkun lidet at lægge dem på«. Standkvarter betød, at soldaten skulle have værelse med seng, ild og lys, og underofficerernes og de meniges kvarterer ville blive godtgjort, men officererne skulle selv betale deres

kvarter, og der skulle reserveres værelser til fraværende officerer. Fra nu af lå kompagnier af dette regiment indkvarteret i byen århundredet ud, oftest fire kompagnier, undertiden seks og ved en enkelt lejlighed otte kompagnier, i alt 732 mand foruden kvinder og børn. Det normale var mellem 450 og 500 mand.

Formelt kunne man blive fri for indkvartering, hvis det var vitterligt, at der ikke var plads, men så skulle man betale 8 skilling pr. uge, og magistraten var da forpligtet til at skaffe kvarter andre steder i byen. Da det ikke var let, ville magistraten helst have, at soldaten blev modtaget der, hvor han var lagt i kvarter. Ifølge forordningen af 5. maj 1683 skulle den halve del af indkvarteringen lægges på ejendommen, men magistraten hævdede, at det ville være utåleligt for borgerne, da byen stod så højt i grundskat. Mange gårde stod øde og kunne ikke tage indkvartering; man havde rådført sig med de 24 mænd og anmodede om, at man måtte blive ved med kun at lægge $\frac{1}{4}$ af indkvarteringen på ejendommen.

En ung nygift sadelmager, der arbejdede for stiftamtmand Winterfeldt, klagede til denne over, at han og hans hustru, der boede til leje, havde fået indkvartering af en soldat med kvinde og tre børn, men magistraten afviste klagen, da han til hjælp fik 8 skilling ugentligt. Så var tolder Jacob Møller heldigere: han slap for indkvartering mod betaling, fordi man ingen anden toldbod havde i byen end i hans hus.

Soldaternes kvinder og børn voldte stadig store vanskeligheder. Borgerne havde svært ved at forlige sig med dem, også fordi mange soldaterægtespar havde tre-fem børn, og det var sikkert rigtigt, når borgmester og råd påstod, at borgerskabets sengeklæder »mesten af indkvarteringen er forslidte«, og mente, at soldaten med hustru og børn måtte kunne nøjes med en seng i betragtning af, at borgerne ikke formåede at fremskaffe nye klæder.

Byen fik også udgifter af indkvarteringen. Man måtte fremskaffe et hus på otte fag med staldrum til fire heste, hvori regimentets profos kunne bo, og hvor han kunne have de soldater i arrest, som havde forbrudt sig. Desuden blev huset »hernedenfor rådhuset« i 1682 til hovedvagt.

13 · Kirke og skole

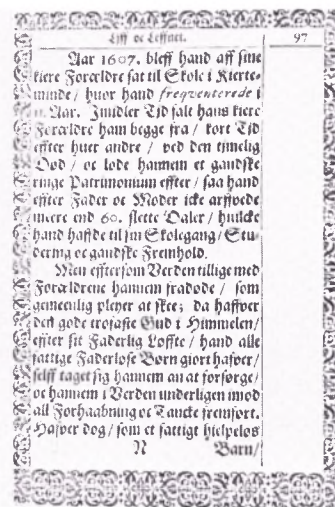
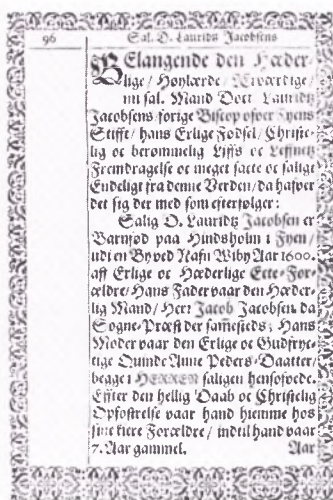
Biskop Laurids Jacobsen Hindsholms sidste år

Fyns stift bestod af Fyn, Langeland, Ærø, Als og Lolland-Falster, men først i sommeren 1660 rømmede svenskerne Lolland-Falster, og ved den lejlighed sagde biskoppen til dr. Jacob Bircherod: »Nu har jeg fået min revne kjortel sammensyet«. Som nævnt var Laurids Jacobsen under stændermødet i København mere optaget af sin økonomi end af den politiske situation, og derfor er det ikke overraskende, at han juleaften 1660 satte sig ned og skrev et brev til kansler Peder Reedtz.

Diplomatisk indledte biskoppen brevet med at forespørge, hvem han skulle aflevere gejstlighedens hovedskat til, for lige til 1685 var det biskopperne, der oppebar og aflagde regnskab for gejstlighedens skatter, men det egentlige formål med brevet var at minde kansleren om, at han nu i 4^{1/2} år intet havde fået af sin ydelse af Odensegård len. Han bad derfor kansleren hjælpe ham med at få den for 1661 tillige med det, han havde til gode for 1660, og denne gang lykkedes det for biskoppen. Lensmanden fik befaling om at give Laurids Jacobsen, hvad han havde til gode for 1660 samt ydelsen for 1661. Biskoppens økonomiske vanskeligheder må efterhånden være blevet kendt i hele stiftet, for i foråret 1662 løb et skib ind til Kerteminde med en ladning rug til biskoppen som gave fra lolland-falsterske præster.

Efter sin hjemkomst fra stænderrigsdagen genoptog Laurids Jacobsen det daglige arbejde med stiftets administration og havde den glæde at se præsterne fra syv af stiftets herreder i hans nærværelse underskrive enevoldsarveregeringsakten. Biskoppen blev også anvendt af regeringen ved matriklens indretning og nød stadig den fynske adels bevågenhed. Således prædikede han over hr. Jørgen Brahe i Sct. Knuds kirke og indkasserede samme aften 25 dukater »for umagen«; da ligprædikenen blev trykt, fik han yderligere 25 rigsdaler, og den, der havde skrevet den, fik 10 rigsdaler. I 1663 begyndte alderen at gøre sig gældende; i maj begyndte eksamen i latinskolen efter en udsættelse på grund af biskoppens svagelighed,

Titelblad og opslag fra Laurids Christensen Wellejus' ligprædiken over biskop Laurids Jacobsen Hindsholm. I den trykte ligprædiken var der normalt også en levnedsbetegnelse, og opslaget her er fra beskrivelsen af bispens ungdom. (E. Pantan fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

og den 30. august døde Laurids Jacobsen Hindsholm, »da det ringede til froprædiken«. Han blev begravet i koret i Sct. Knuds kirke, hvor han allerede i 1656 for 100 rigsdaler havde købt en begravelsesplads.

Et par dage efter biskoppens død sendte enken, Anne Mule, biskoppens sekretær til Jacob Bircherod for at høre, om det ikke ville være sømmeligt, at ingen »orgelværks klang« måtte høres den følgende søndag i byens kirker, således som det havde været tilfældet med biskop Hans Mikkelsen. Gode råd var dyre, og Jacob Bircherod drøftede sagen med medlemmer af magistraten og gejstligheden og frarådede derefter Anne Mule det, »thi vi lever under en anden regering end den tid salig Hans Mikkelsen blev begravet«, og Jacob Bircherod mente, at den enevældige konge ønskede denne skik som en særret for sig og sine.

Biskop Niels Bang

Laurids Jacobsens efterfølger som biskop over Fyns stift blev Niels Bang, sognepræst til Dalum og Sanderum. Han aflagde sin biskopelige ed på Københavns slot og blev i oktober 1663 indsat i Sct. Knuds kirke af Peder Villadsen, biskop over Viborg stift. Bispegården trængte stærkt til reparation, og dertil fik Niels Bang bevilget 500 rigsdaler af Nyborg amt, og da det ikke forslø, fik han lov til at

nedrive et gammelt stenhus og bruge materialerne til reparation af de øvrige bygninger.

I 1670 skete der en omlægning af den ydelse, som biskoppen fik fra Odensegård; for fremtiden fik han korntienden af en række sogne og desuden af Odensegårds indkomst en tønne smør, 38 lam og 60 læs ved til ildebrændsel, men da biskoppen senere anmodede Christian V om at få en af kronens bøndergårde, resolverede kongen: »Jeg vil herefter hellere lægge til end tage fra amterne«.

Biskop Niels Bang og vicebiskop Rudolph Moth

I 1672 beskikkede Christian V slotspræsten i København, Rudolph Moth, til vicebiskop i Fyns stift, og om sommeren blev han i Vor Frue kirke i København indviet til vicebiskop i Fyns stift og sognepræst til Sct. Knuds kirke. En måned senere holdt han sin første prædiken i Odense, og midt i prædikenen indsatte han sig selv i menigheden. Vicebiskop Rudolph Moth afskaffede den sidste levning af den latinske højmesse i Sct. Knuds kirke såvel som den danske velsignelse, og han ville også have froprædikenen afskaffet.

Rudolph Moth var broder til Sophie Amalie Moth, Christian Vs elskerinde. Årsagen til hans fjernelse fra København skal have været en for åbenlys kritik af søsterens forhold til kongen, hvad dog ikke medførte, at Christian V helt slog hånden af vicebiskoppen, for både i 1673 og 1675 modtog han pengegaver, og kongen købte senere af Moths enke nogle guldmedaljer, »som Hans Majestæt selv tog til sig«.

Man måtte forudse, at der hurtigt ville opstå kompetencestridigheder mellem den nye vicebiskop og biskop Niels Bang, og de lod da heller ikke vente længe på sig, for allerede samme efterår begyndte striden mellem dem. Årsagen dertil var en kongelig ordre om taksigelsbøn i anledning af en prinsesses fødsel. Niels Bang sendte en kopi af kongebrevet til vicebiskoppen, der imidlertid nægtede at modtage kopien, men ønskede at få originalen at se, da han ikke mente, han var underordnet biskoppen. Niels Bang lod da ved to mænd vicebiskoppen forespørge, om han ville efterkomme befalingen, hvortil Rudolph Moth lod svare:

»Jeg accepterer den intet. Jeg skal nok vide at gøre min bestilling; når jeg ser majestættens brev in originali, skal jeg nok efterkomme den. Jeg skøtter intet om biskoppens kopier. Jeg har intet med manden at skaffe, jeg er intet under hans kommando. Jeg skal søge ham for den Højesteret. Må jeg ikke have ro? Vil manden nøde sig på mig?«

Dette udsnit af et maleri, der hænger på Gisselsfeld og er malet af Horatius Paulijn, viser Christian Vs elskerinde, Sophie Amalie Moth, der var datter af den kongelige livlæge. (Det kgl. Bibliotek).

Maleri af Thomas Kingo i ornat. Ukendt kunstner. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Hans Bagger blev Sjællands biskop i en alder af 29 år. Hans udnævnelse skyldtes utvivlsomt, at han var gift med Griffenfelds søster, men Bagger overlevede dog dennes fald, da han var en stor administrativ dygtighed. Nyere maleri af ukendt kunstner. (Roskilde domkirke).

I et brev til biskoppen anmodede han om at få det kongelige brev udleveret, og Niels Bang føjede ham denne gang.

Efter biskoppens mening blandede vicebiskoppen sig i den følgende tid i bispeembedets forretninger. Det ærgrede Niels Bang således, at han til sidst henvendte sig til kongen og spurgte, om vicebiskoppens stilling skulle forstås således, at han skulle befatte sig med bispeembedets forretninger. Samtidig underrettede han Griffenfeld om forholdene i Odense. Biskoppens forespørgsel gav anledning til meget hovedbrud i Danske Kancelli; langt om længe fik Niels Bang imidlertid den besked, at det ikke var meningen, at vicebiskoppen skulle befatte sig med bispeembedet, men da han var sognepræst ved Sct. Knuds kirke, skulle biskoppen give ham de oplysninger om hospitalets og de fattiges kapitaler, som det var sædvane at give sognepræsten.

Rudolph Moth skulle have afløst Niels Bang på bispestolen, men det gik anderledes; vicebiskoppen døde i 1675, og Niels Bang har nok glædet sig til nogle fredelige år, men i efteråret 1676 døde han og blev begravet i Sct. Knuds kirke.

Da Niels Bang blev biskop i 1663, fandtes endnu den sølvkande i bispegården, som Sct. Knuds klostres sidste katolske prior, Christian Poulsen, i 1574 havde givet til de fynske biskopper, men sølvkanden blev stjålet fra Niels Bang. Det taler til gunst for biskoppen, at han på egen bekostning lod den erstatte af en ny med en lang mindeindskrift.

Biskop Thomas Kingo

Der herskede i 1676 stor spænding i Odense. Hvem skulle være Niels Bangs efterfølger på den fynske bispestol? Rygterne svirrede i byen, og snart nævntes den ene og snart den anden. Heldigvis havde familien Bircherod gode forbindelser i København, og med posten den 19. februar 1677 fik man »visse tidender« om, at sognepræsten i Slangerup, magister Thomas Kingo, var kaldet til at være biskop på Fyn; »om ham havde alle her på stedet gjort sig mindst tanke«, skrev Jens Bircherod i sin dagbog. Dagen efter forelå Thomas Kingos bestalling som biskop over Fyns stift, og i april meddelte en god ven i København Jens Bircherod, at »Eders biskop må I ikke vente hjem til Eder før efter påske«. Den 22. april blev så Kingo indviet i Vor Frue kirke i København af Sjællands biskop Hans Bagger, og den 8. maj tiltrådte han sit embede.

Samtiden havde travlt med at finde ud af, hvorfor det netop blev

Thomas Kingo, der blev fynsk biskop. Han havde i alt fald en beskytter i storkansler, grev Frederik Ahlefeldt, som han selv i et brev kalder sin »mægtige befordrer«, og i de bircherodske familieoptegnelser anføres, at ved andre indflydelsesrige personers hjælp og ved sine vers blev han biskop. At udnævnelsen blev opfattet som en belønning til digteren Thomas Kingo, udtrykkes også af digteren Jørgen Sorterup i verset »Har meer end een fået bispehat, hvis rimkunst ej svigted«, men udnævnelsen skyldtes nok ikke mindst, at man i ham så enevældens mand.

Thomas Kingo var væversøn fra Slangerup, dimitteret fra Frederiksborg latinskole og blev teologisk kandidat i 1658. I den følgende tid tjente han sit brød som huslærer og derefter som kapellan hos sognepræsten i Kirke-Helsing. Måske var det på kansler Peder Reedtz' foranledning, at han i 1663 prædikede på latin for Frederik III, og det faldt så heldigt ud, at han fik ventebrev på kaldet i Slangerup, som han opnåede i 1668. Året efter ægtede han enken efter sognepræsten i Kirke-Helsing, og da hun døde et års tid senere, ægtede Kingo den langt ældre Johanne Lauridsdatter Lund. I Slangerup kom Kingo i strid med sin forgængers enke og sin efterfølger. Under disse stridigheder støttedes han trofast af byskriveren Mogens Mortensen Bager, der som nævnt senere blev hospitalsforstander i Odense og kirkeskriver på Fyn.

Jens Bircherod så Thomas Kingo første gang, da han den 11. maj 1677 sammen med Jens Schultz indfandt sig til højmessens i Sct. Knuds kirke; 14 dage efter hørte han, at biskoppen påtænkte at indføre sine salmer fra *Åndelige Sjungekors første Part*, der var udgivet i 1674, men en af præsterne havde frarådet det, da han fandt det bedst at lade det bero, til krigen var forbi. Ellers måtte man frygte for, at almuen skulle udeblive fra kirke, når de kendte salmer blev afskaffet.

Biskop Thomas Kingo og stiftamtmand, baron Helmuth von Winterfeldt

Da Kingo i maj 1677 kom til Odense, var Erik Banner endnu stiftamtmand, men deres samarbejde blev kortvarigt, da Banner snart blev forflyttet til Norge. I 1678 døde hans hustru Kirsten Lindenov. Kingo skrev i den anledning et æresminde over hende, der tyder på et godt forhold til stiftamtmandsparret.

Erik Banners efterfølger blev som tidligere nævnt baron Helmuth von Winterfeldt, og der gik ikke lang tid, før de to mænd tørnede

Kobberstik af storkansler, grev Frederik Ahlefeldt med stor, lokket paryk. (Det kgl. Bibliotek).

sammen. Det var til at forudse, for begge var sig deres embedes betydning og værdighed bevidst, og ikke mindst stiftamtmanden følte sig som den enevældige konges repræsentant. Ingen af dem ville under nogen omstændigheder afgive nogle af de rettigheder, der knyttede sig til deres respektive embeder. I 1681 blev striden mellem dem så voldsom, at kongen blev indblandet, og en kommission blev nedsat for at dømme mellem de to mænd.

Det var et prestigespørgsmål, der skilte parterne, nemlig hvorledes stiftamtmand og biskop skulle placeres i forhold til hinanden ved møder i konsistorium og på landemode. Efter gammel sædvane sad stiftamtmanden for bordenden og biskoppen ved hans side på bordets langside, men da stiftamtmand Winterfeldt i foråret 1681 kom til møde i konsistorium, var biskoppen anbragt ved siden af ham ved et rundt bord. Da stiftamtmanden kom hjem, skrev han til borgmester og råd, at »såsom jeg er en fremmed her udi landet og ikke klar over, hvorledes man plejer at sidde i konsistorium«, så bad han dem oplyse ham om, hvad skik og brug var.

Magistraten gav til svar, at så vidt de vidste, havde der altid i salen stået et langt bord med en bænk ved bordenden og en bænk på hver langside. Stiftamtmanden havde altid siddet for bordenden og biskoppen ved siden af ham, men ved bordets langside, og de andre på begge sider af bordet, men man havde hørt, at der for nogen tid siden var sket en forandring med bordet.

Efter at have modtaget disse oplysninger beklagede stiftamtmand Winterfeldt sig til kongen over, at biskoppen havde fjernet det gamle, lange bord og erstattet det med et rundt og derefter forlangte at sidde for bordenden tillige med stiftamtmanden. Thomas Kingo blev anmodet om en erklæring i sagen, og i den påstod han, at det var efter stiftamtmand Erik Banners ønske, at det lange bord var blevet ændret til et rundt, og at det var blevet vedtaget i konsistorium. Hvornår det var blevet indsat, vidste Kingo ikke, da det var dr. Jacob Birchero, der havde aftalt det fornødne med snedkeren, og bordet var betalt af konsistoriemedlemmerne. Stiftamtmand Winterfeldt havde siddet en eller to gange ved bordet, men nu havde han udskiftet det med et mindre, smalt bord, hvorom kun halvdelen af provsterne kunne sidde, når der var landemode. Til slut afviste Kingo at have krævet nogen ny plads ved bordet og påstod, at stiftamtmanden fortolkede det kongelige brev på den måde, at biskoppen »bør at sidde jævnsides ved siden af bordet og ikke tillige ved bordenden«.

Christian V fandt sagen så vigtig, at han nedsatte en syvmands-

kommission, bestående af høje embedsmænd og gejstlige, der skulle ordne denne delikate sag. Efter skriftligt at have hørt parterne foreslog kommissionen, at man i Odense forholdt sig som ved landemodet i København, men der var rigtignok den hage derved, at biskoppen intet sæde havde på det sjællandske landemøde. Den fynske biskop deltog derimod i alle konsistorialsager, undtagen ægteskabsager, for hvilke biskopperne var befriede, og kommissionen foreslog derfor, at man indhentede oplysninger fra de andre biskopper om, hvordan de ordnede sig, men dette ville kongen ikke vente på, og et par dage efter fik biskop Kingo og stiftamtmand Winterfeldt befaling om at følge ordningen ved landemodet i København og indrette konsistoriesalen i Odense efter en medfølgende tegning. Den kongelige befaling sluttede med følgende reprimande: »i det øvrige vil vi formode, at I til videre strid og uenighed at forekomme, hinanden herefter ved alle forefaldende lejligheder således beegner, som Eder på begge sider vel kan være anstændig«.

Til den ydelse, som den fynske biskop fra gammel tid fik fra Odensegård len, hørte bl.a. ildebrændsel, men formentlig på grund af skovenes ødelæggelse under svenskekrigene blev ildebrændsel i 1664 først erstattet med 19 tdr. byg, siden i 1667 med 60 læs ved til ildebrændsel. Som tidligere omtalt overtog stiftamtmand Winterfeldt i 1680 forpagtningen af Odensegård ladegård, og fra det øjeblik opførte leverancen til biskoppen af brænde. Kingo beklagede sig til kongen og påstod, at brændet årligt var blevet kørt til bispegården. Han anmodede om at blive genindsat i skovrullen og få brændet tilkørt som sædvanlig uden for så- og høsttid. Baron Winterfeldt trak det korteste strå, for et kongebrev befalede ham at levere biskoppen 60 læs ved hvert år og sørge for, at bønderne kørte brændet til bispegården.

Der gik nu en halv snes år, uden at man i København hørte om stridigheder mellem de to mænd, men forholdet var ikke godt. Stiftamtmanden undgik at have med Kingo at gøre og deltog hverken i landemøde eller i konsistoriemøder. Tilmed ville han ikke have noget med kirkeregnskaberne at gøre. I 1693 blussede striden op igen. I anledning af, at kongen havde givet præsterne gratis begravelse i deres sognekirker, anmodede kapellanen til Sct. Hans kirke, Mikkel Marcussen Reimer, stiftamtmanden om tilladelse til at lade en begravelse til tre lig opmure i Sct. Hans kirke. Tilladelsen blev givet, men Kingo standsede arbejdet. Kapellanen erklærede, at han ofte havde talt med biskoppen om begravelsen, og at denne havde lovet

Fra Andelige Sjungekors første Part, 1680-udgaven, stammer dette noget primitive kobberstik af Thomas Kingo. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

sin støtte, men han måtte indrømme, at han på grund af sin svagelighed havde forsømt at underrette biskoppen om stiftamtmandens tilfaldelse.

Samme sommer udbrød den sidste strid mellem biskop og stiftamtmand. Sct. Hans kirkes sognepræst, Mads Hvid, og kirkeværgen, Hans Simonsen Drejer, skrev til biskoppen, at muren omkring Sct. Hans kirkegård nu var så forfalden, at der var fri adgang for svin, kvæg og bæster. De havde indhentet tilbud hos en murermester om murens opbygning. Arbejdslønnen ville blive 43 sletdaler, og dertil kom materialerne, 12 læster kalk, 800 tagsten og 1.200 mursten. I stiftamtmandens fravær udbad de sig biskoppens betænkning, og Kingo lod arbejdet gå i gang.

Stiftamtmand Winterfeldt var på sine mecklenburgske godser, og her fik han af en venlig sjæl meddelelse om, at der foregik stort murerarbejde ved Sct. Hans kirke. Han skrev straks til byfoged og kirkeskriver Laurids Rasmussen Høj og lod ham vide, at dette arbejde foregik uden hans viden og samtykke, og at kirkeskriveren kunne regne med at komme til at stå til regnskab for dette arbejde, der bl.a. havde omfattet nedbrydning af sakristiet på kirkens nordside. Desuden bebrejdedes det kirkeskriveren, at arbejdet til skade for kongen

foregik på et tidspunkt, hvor dagene blev kortere, og tilmed under åben himmel i dagligt regnvejr. Den forskrækkede kirkeskriver sendte straks bud til kirkeværgen, der nu erklærede, at han havde sluttet kontrakt med biskoppen, og den ville han holde sig til. Han lovede dog at afvente nærmere ordre.

I oktober kom stiftamtmand Winterfeldt hjem til Odense, og et par dage efter sendte Kingo ham følgende brev:

»Høj og velbårne hr. gehejmeråd og stiftamtmand, hr. baron Winterfeldt.

Højgunstige velynder.

Efter at jeg forleden 21. oktober havde ladet mig berette, at Eders Excellence lykkelig var igen til os ankommen, sendte jeg straks min amanuensis for at anmelde mig hos Eders Excellence, at jeg kunne nyde den ære Eders Excellence personlig at opvarte og lykønske, og fik igen til svar, at Eders Excellence, som og troligt, af rejsen var noget upasselig, og som jeg i dag ugerne må fornemme, at Eders Excellence skal have taget nogen fortørnelse over den i så mange år brøstfældige mur ved Sct. Hans kirke, som jeg i Eders Excellences fraværelse, efter vedkommendes indstændige begæring, med temmelig stor kost har ladet forfærdige, hvilken Eders Excellence ved sine bønder og tjenere i dag skal behage igen at lade nedrive, så bedes ydmygst for alt det bedst kan, at Eders Excellence dog for Guds æres, Hans Majestæts tjenestes og den fattige menigheds fornøjelses skyld vil gunsteligen behage at afstå dette. Hvad der allerede af kan være nedrevet, vil jeg på bedste måde være betænkt på at få igen opsat, på det at alting kan være i fredelighed. Havde Eders Excellence gunstigen behaget, at jeg måtte ved et eneste ord blevet hørt i denne sag, da ville jeg formode, at Eders Excellence havde fattet andre tanker om min forretning. Jeg vil herpå forvente Eders Excellences gunstige svar, forblivende

Eders Excellences
ydmygste og ærbødige tjener
Th. Kingo«

Den omtalte mur, som stiftamtmanden havde ladet nogle af Odensegårds bønder nedrive straks efter sin hjemkomst, gik fra sognepræstens residens til kirkeristen (en jernrist foran indgangen til kirkegården), og Kingo beklagede sig nu over, at nedrivningen af muren var så grundig, at end ikke grundstenen, der havde ligget nogle århundreder, var blevet sparet. Af sin egen lomme havde Kingo betalt 98 rigsdaler for at få muren bygget op igen, og murermesteren skulle have endnu 13 rigsdaler til foråret, når han reparerede den skade,

som regn og vintervejr ville forårsage. Han bad derfor, om kongen ville afgøre, »hvorledes kirken kan nyde forsvar og mig ej i kirkens gavns befordring tilføjes nogen skade eller spot«.

Stiftamtmand Winterfeldt havde straks ved sin hjemkomst indsendt en klage på tysk over biskoppen, hvorom Kingo blev anmodet om at udtale sig. Biskoppen afviste påstanden om, at muren var rejst uden stiftamtmandens vidende, da de ofte havde talt derom, men kirken havde ikke haft midler til at betale arbejdet. Desuden påstod Kingo, at der var den aftale mellem ham og stiftamtmanden, at hvad den ene gav ordre om i den andens fravær, skulle være gyldigt. Winterfeldt havde ladet kapellanens, organistens og klokkerens boliger reparere på grundlag af en mundtlig aftale med Kingo, skønt man dertil havde måttet låne 246 rigsdaler af andre fynske kirker, og skulle han vente med at lade kirkerne reparere, til han havde talt med stiftamtmanden, så måtte mange gå til grunde, da han i år og dag ikke havde talt ét ord med stiftamtmanden, og aldrig var han blevet værdiget et svar hverken skriftligt eller mundtligt, og da stiftamtmanden nægtede at deltage i noget sammen med ham, henstillede Kingo til kongen, »hvad hjælp jeg skal have af Hans Excellence i mit embede«. Samtidig sendte han en erklæring til oversekretær Matthias Moth om, at han ikke, som baron Winterfeldt havde angivet, havde ladet muren opføre til fordel for organisten og andre på Sct. Hans kirkegård, men selv om det havde været tilfældet, gav det ikke Winterfeldt ret til så pludselig at nedrive muren.

Efter stiftamtmand Winterfeldts mening havde biskoppen intet at gøre med Sct. Hans kirke, der som kongens kirke var indlemmet i slottet ligesom kirkerne ved Frederiksborg, Skanderborg, Nykøbing Falster, Antvorskov og Koldinghus. Alligevel havde han talt med biskoppen om kirkens og murens forfald. Han havde ladet opsætte et tjørnegærde ud mod Nørregade for at beskytte kirkegården og havde håbet, at man efterhånden kunne få en kapital opsparet, men i stedet for at bygge en mur ville det efter hans opfattelse have været mere formålstjenligt at reparere kirkens tag og hvælvinger, da folk ikke kunne være i kirken for plaskregn.

Striden blev betragtet som så vigtig, at den blev behandlet i Gehejmekancelliet den 29. december, og dagen efter sendtes en kongelig befaling til stiftamtmand Winterfeldt, hvori det meddeltes ham, at kongen havde tilgivet ham, at han uden kongelig tilladelse havde nedrevet den østre kirkegårdsmur, men han skulle øjeblikkelig på egen bekostning genopføre den, og arbejdet skulle være færdigt inden

pinse 1694. I februar 1694 døde stiftamtmand Winterfeldt, inden muren var blevet genopbygget, og om sommeren lod Kingo den igen rejse på sin bekostning. Dette meddelte han i november kongen, og inden årets udgang fik stiftamtmandens søn, kammerjunker, kaptajn, baron Gustav Winterfeldt ordre til straks at godtgøre biskoppen hans udgifter med 128 rigsdaler.

Biskop Thomas Kingo og magistraten

Man kan heller ikke påstå, at der var noget hjerteligt forhold mellem den myndige og selvbevidste biskop, der stod stejlt på sine og kronens rettigheder, og byens øvrighed. Det store stridsemne imellem dem var Sct. Knuds kirke. Biskoppen ville ikke indrømme, at kirken stod under magistratens »forsvar«, men søgte at lægge den ind under stiftsøvrigheden, ligesom han heller ikke ville godkende, at magistraten havde patronatsret. Striden brød ud i 1685, og udgangspunktet for Kingo var en forordning af 7. april 1685, der bestemte, at øvrigheden i hver købstad skulle indsende kirkeregnskabet til stiftamtmand og biskop, hvad man da også gjorde i Odense undtagen for Sct. Knuds kirke, fordi der i forordningen intet var om, at det også gjaldt for dem, der havde patronatsret, og det mente øvrigheden at have til Sct. Knuds kirke. Følgen blev, at biskop Kingo indsendte en klage over magistraten, som også stiftamtmand Winterfeldt underskrev. Der var herefter ro om sagen indtil 1688, hvor stiftsøvrigheden atter klagede over magistraten; på denne klage afgav borgmester og råd en erklæring, der indeholdt en række hvasse angreb på biskoppen.

Kingo tog til genmæle og indrømmede, at det var rigtigt, at Christian IV i 1618 havde forundt menigheden i Sct. Albani sogn Sct. Knuds kirke til sognekirke og givet borgmester og råd frihed til at kalde præster og pålagt dem at holde kirken vedlige af de midler, der var tillagt den, men, hævdede biskoppen, der stod intet om, at magistraten ikke skulle gøre regnskab. Magistraten havde ingen midler givet til kirken; de tiender af Hunderup og Bolbro, kirken nød, samt en gård på Ærø var givet af kongen og havde tidligere ligget til Gråbrødre kirke. Siden 1618 havde borgmester og råd hverken kunnet betale kirkens gæld eller holde den vedlige.

Når magistraten nu påstod, at den og sognepræsten i over hundrede år havde revideret kirkeregnskaberne, kunne dette ikke være rigtigt, da byen først havde fået kirken i 1618. Desuden havde vicebiskop Rudolph Moth og stiftamtmand Erik Banner revideret dem.

Monumentet over officeren Hans Ahlefeldt (1624–94) til Glorup, hans to hustruer og eneste søn er i Sct. Knuds kirke. Det er Ahlefeldt selv til højre og sønnen til venstre, mens hustruene ses oven over hinanden. Monumentet er udført af flamlænderen Thomas Quellinus. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Magistratens påstand om, at Kingo havde ladet sin steddatter og sin moder begrave i kirken uden betaling, afviste han, for han havde mundtligt aftalt med borgmester Jens Erichsen Westengaard og fået det skriftligt bekræftet af stiftamtmand Winterfeldt, at han skulle nyde begravelsen frit mod at reparere skolens bygning for 100 rigsdaler, da byen manglede penge dertil.

Når magistraten videre anførte, at den og menigheden i 1657 havde givet 1.092 rigsdaler til kirken, hvoraf den endnu årlig nød 18 ørter rug og 17 ørter byg, så var det ikke rigtigt. Tværtimod forholdt det sig sådan, at menighederne i alle sogne i Odense og særlig gejstligheden under Torstenssonkrigen havde forstrakt kronen med en sølvskat, hvorfor der senere blev udlagt kirketiender i Jylland. Da der imidlertid var mange gejstlige og verdslige lodsejere, der skulle have del i tienderne, så havde borgmester Hans Nielsen Chulénbrun ordnet det sådan, at hver gav sin part til Sct. Knuds kirke; rugen og byggen forslog knapt til organistens løn, endsige til kirkens vedligeholdelse.

Siden reformationen havde kongens kansler som lensmand på Sct. Knuds kloster haft tilsyn med kirken, og magistratens påståede kaldsret var faldet bort ved enevældens indførelse, hvad også de kongelige udnævnelser af Rudolph Moth, Ludvig Stoud og Mads Rostock vidnede om. Magistraten mistede kaldsretten, men kirken stod under borgmester og råds forsvar lige til 1814.

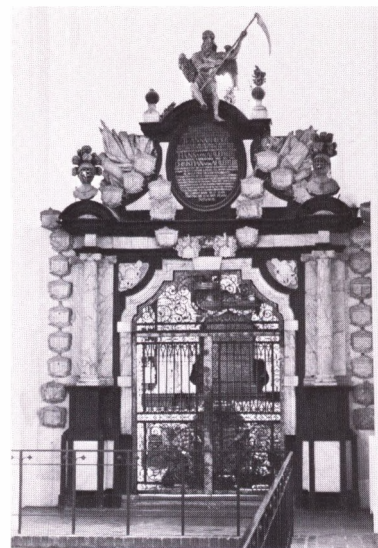
Biskoppen fortsatte med at underminere magistratens myndighed over kirken. På Kingos foranledning henvendte kirkeskriver Mogens Mortensen Bager sig i 1692 til stiftsøvrigheden og fik en ønsket ordre til, at Sct. Knuds kirke skulle betale 10 sletdaler for Sct. Hans kirke til bibelpenge, men denne ordre blev året efter tilbagekaldt af stiftamtmand Winterfeldt, der ikke mente, at Kingo havde myndighed hertil.

I 1697 blussede striden mellem biskop og magistrat voldsomt op igen. Anledningen dertil var, at fru Anne Rumohr til Glorup, enke efter generalløjtnant Hans Ahlefeldt, havde en kapital, som hun ville give til en kirke i Holsten, hvortil generalløjtnantens lig skulle henføres og et »sirligt« epitafium opsættes. Det lykkedes Kingo at overtale fru Anne Rumohr til at lade kapitalen, 12.000 rigsdaler, blive anvendt i Odense og indrette Hans Ahlefeldts begravelse i Sct. Knuds kirke. En bygmester fra Kiel, som skulle udføre epitafiet, kom til Odense for i Sct. Knuds kirke at finde det bedst egnede sted. Bygmeisteren valgte Kingos begravelsessted, som denne straks overlod til generalinden.

I september 1697 henvendte fru Anne Rumohr sig til stiftsøvrigheden og bad om en plads i Sct. Knuds kirke til en familiebegravelse ud over den, som Kingo havde overladt hende, og derefter gav stiftsøvrigheden kirkeværgen, købmand Hans Thomsen Flensborg, ordre om at lade »vedkommende« vide, at den forlangte plads skulle anvises, da hendes tilbud var fordelagtigt for byen. Kirkeværgen gjorde som ønsket, men magistraten foretog sig intet. Den følte sig krænkede ved ordet »vedkommende«.

Bygmeisteren havde imidlertid sendt sine svende, og Kingo beordrede da kirkeværgen til at efterleve den ordre, han havde fået, samt nedtage det vindue, Kingo havde betalt og opsat over sit begravelsessted, men kirkeværgen svarede, at han var ansat af magistraten og kun plejede at få ordre af byens øvrighed, når noget skulle udrettes i kirken.

Fru Anne Rumohr var godt ked af, at sagen var ved at ende i stridigheder mellem biskop og magistrat, og hun sendte derfor sin fuldmægtig til Odense for at forhandle med magistraten, hvad Kingo

På billedet ses indgangen til Ahlefeldts begravelseskapel i Sct. Knuds kirke. Foroven ses tiden med sin le og neden for en tavle om fru Anne Rumohr, der bekostede kapellets indretning. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

absolut ville undgå. Derfor skrev han til sognepræsten i Hesselager og bad ham tage til Glorup og meddele generalinden, at stiftamtmanden og biskoppen var kirkens rette forsvar, og at det var »kun idel machinationer af magistraten, dem hr. stiftamtmand med mig uden generalindens ringeste molest skal vide at finde os udi til hendes fornøjelse«.

Om den forbitrede stemning mellem biskop og magistrat vidner magistratens udkast til et brev til kongen fra 1698. Brevet er formentlig aldrig blevet afsendt, men man beskyldte biskoppen for, at han siden 1682 altid havde stræbt efter at undertrykke ældgamle privilegier ved at ville råde over Sct. Knuds kirke, og man afviste Kingos påstand om, at magistraten ikke ville tage mod fru Anne Rumohrs legat. Det fremgår også, at skødet på Kingos begravelsessted i kirken var udstedt af stiftamtmanden, og at Kingo havde måttet bide i det sure æble og i oktober 1696 havde taget skøde på gravstedet af borgmester og råd. Kirkens regnskaber var tillige hvert år blevet revideret af provsten og magistraten og indført i »kirkens hovedstol«, og den bog og byens øvrige bøger var blevet efterset af generalprokurør Bazon, der havde meddelt magistraten, at man ikke andre steder i Danmark havde fundet en kirke så godt vedligeholdt som Sct. Knuds kirke.

Biskop Thomas Kingo og hans embedsvirksomhed

Som åndspersonlighed, som administrator og som økonom overgik Thomas Kingo sine to forgængere, og hans flid, energi og økonomiske sans nød hans embede og de institutioner, der var underlagt ham, godt af. Han var altid parat til at gå ind for stiftets præster og søgte på alle måder at fremme deres tarv, og han ydede ofte hjælp af sin egen lomme. Kingos arbejde for at bringe Gråbrødre hospital økonomisk på fode er tidligere omtalt, og senere i fremstillingen skal gøres rede for hans arbejde for Odense gymnasium og Odense latin-skole, dens lærere og disciple, som han ofte hjalp af egne midler.

Fyns stift var stort, også selv om Nørre herred på Als i 1671 var overgået til det plønske hertughus. Den fynske biskop havde dog stadig ordinations- og visitationsret der, men denne ret udøvedes gennem den fyrstelige provst. Alene visitatsrejserne optog meget af biskoppens tid; således var der på Fyn 187 kirker, der skulle visiteres, men biskoppen var kun forpligtet til én gang årligt at rejse til Lolland-Falster. Visitatsrejserne til denne del af stiftet medførte, at bi-

skoppen i længere tid var borte fra Odense. I 1696 rejste Kingo på visitats til Lolland-Falster; den 2. juni var der ordination i Valdemars slots kirke, og den 29. juni holdt han landemode i Maribo, og han har vel da som så ofte før besøgt Leonora Christine, der efter løsladelsen fra Blåstårn havde fået anvist bolig på Maribo kloster. Hun var en elsker af Kingos digte og salmer. Fra Nykøbing skrev han til Rentekammeret, at han ikke havde kunnet ekspedere en sag før på grund af »idelige rejser udi embedsforretninger hist og her omkring i stiftet«, og først den 28. juli kom han hjem til bispegården. Visitatsrejsen havde således taget over 7 uger.

Rejse og ophold på Lolland-Falster medførte store omkostninger, og da præstekaldet i Sandby blev ledigt i 1679, ansøgte Kingo enkedronning Sophie Amalie om at måtte få kaldet, der lå bekvemt for biskoppen, fordi Tårs færgested lå i sognet. Han tilbød enkedronningen at lønne en vicepastor og angav som grund for sin ansøgning, at hans forgængere tidligere havde haft indtægter af gods på Falster, bl.a. en gård, hvor biskoppen kunne bo under visitatsen. Enkedronningen bevilgede det for hans person.

Rejserne til Lolland-Falster kunne være besværlige for biskoppen og hans sekretær, hvad den sidstnævnte erfarede i december 1680, da han af biskoppen var sendt derover for at indkassere prinsessestyr af den lolland-falsterske gejstlighed. Den 14. december indfandt han sig hos færgemanden ved Tårs færgested og forlangte at blive sat over til Langeland, men færgemanden erklærede, at vejret var for dårligt og bad ham komme igen næste morgen, så skulle han komme over. Færgemanden forlangte 4 rigsdaler i færgeløn, men de enedes til sidst om 3 rigsdaler. Sekretæren overnattede i Sandby præstegård, men kom heller ikke af sted den næste morgen. Om eftermiddagen kom en skipper fra Nakskov til præstegården, han skulle over til Langeland og aftalte med sekretæren, at de skulle mødes næste morgen kl. 3 i færgegården og gøre hinanden selskab til Langeland. Næste morgen fulgte de med færgemanden og andre rejsende ned til stranden, hvor de trak båden på isen, så langt de kunne, og siden isede de for båden, til den kom »i klart vand«. Sekretæren vadede gennem is og vand med sine støvler, indtil vandet nåede knæene, men da han ville op i båden, sagde færgemanden, at de kunne ikke være flere, og sekretæren måtte så vade tilbage og kom først over næste dag.

Thomas Kingo var imidlertid ikke en mand, der tålte den slags chikanerier, og han indgav en ansøgning til kongen om fri færgesfart til smålandene for sig og sine tjenere, når de rejste i embeds medfør.

Ansøgningen begrundede han dels med, at hans forgængere havde haft fri overfart, og dels med, at der nu var flere rejser, men han glemte heller ikke færgemanden og bad om, at det måtte blive befalet stiftamtmanden at give ham en irettesættelse. Kingo opnåede det ønskede.

Som sine forgængere var Kingo yndet som prædikant ved bryllupper og begravelser, og ofte prædikede han ved fynske gejstliges begravelse. »Siden nytår«, skrev han i januar 1697, »har jeg været optaget med ligprædikener ude på landet, at jeg nu først i løverdags ankom«, men også ved andre lejligheder lod han sin røst høre. Nytårsdag 1678 prædikede han i Sct. Knuds kirke og takkede for vore allieredes sejr, og også nytårsdag 1681 prædikede biskoppen.

En ikke helt almindelig embedsforretning blev pålagt biskoppen i august 1678 af storkansler, grev Frederik Ahlefeldt. Kingo skulle nemlig forevise Sct. Knuds og de øvrige helgeners relikvier for biskoppen af Münsters udsending, når denne passerede Odense, og lade ham få med sig, hvad han kunne have lyst til deraf. Det var dog en befaling, der ikke kunne opfyldes, da helgenskrinet siden 1582 var indmuret i korgavlen.

Det har sikkert været ubehageligt for Kingo at skulle opvarte den katolske udsending, da han var alt andet end tolerant over for anderledes troende, hvad han viste over for jesuitterne i 1686 og 1688, da de optrådte i Odense. En kaptajn ved den der liggende garnison, hvis hustru havde katolske sympatier, anmodede ved juletid 1686 en jesuitpater i Fredericia om at komme til Odense og fejre julen der. Pateren gjorde som ønsket, men biskoppen, støttet af stiftamtmand og magistrat, protesterede på det skarpeste og truede pateren med et kongeligt forbud, hvis han nogen sinde igen satte sine ben på Fyn. To år efter blev pateren tilkaldt til en syg rytter i Odenses nærhed, og efter at have givet den døende rytter »sakramenterne« drog pateren til Odense, hvor han fejrede jul med soldaterne.

Nu greb biskoppen ind. Resultatet blev en kongelig ordre til stiftamtmanden om at arrestere pateren og holde ham fængslet indtil videre. Det viste sig, at pateren både 1. og 2. juledag havde holdt offentlig messe og altergang i auditør Lintzes hus. Den fængslede pater henvendte sig i en længere skrivelse på tysk direkte til kongen og tilbageviste alle anklagerne. Pateren opnåede kongens tilgivelse, men han skulle fra nu af blive i Fredericia og ikke mere vise sig på landet.

Har det været en fortrædelig sag for biskoppen, så var det derimod

en stor glæde, når »vantro« blev ledt til den rette tro som den katolske franskmand, der i pinsen 1697 blev døbt i Sct. Knuds kirke efter at være gået over til den lutherske tro, eller som den kvæker, som Kingo selv døbte efter nytår 1678.

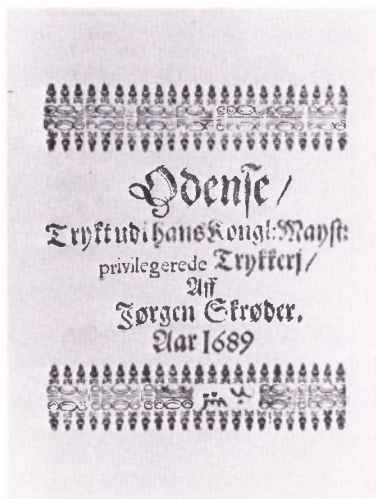
En af Kingos stedsønner var præsten og satirikeren Jacob Worm, der i sine satirer bl.a. havde angrebet stedfaderen, så der var ikke noget godt forhold mellem dem. I 1679 skrev Worm en politisk prosa-satire på latin og i form af en disputats. Satiren *Kong Jeroboams afguderi i Dan og Bethel* indeholdt et voldsomt angreb på enevælden, hvis indførelse i 1660 blev betragtet som ulovlig. Satiren sendte Worm rundt i landet til slægtninge og venner, og for Kingo blev sagen ubehagelig, dels fordi Worm var hans stedsøn, dels fordi en af præsterne i Odense blev indblandet i sagen. Regeringen havde fattet mistanke til Worm, der var sognepræst i Viborg, og havde overdraget undersøgelsen til generalfiskal Christen Pedersen. Blandt dem, Worm sendte satiren til, var Cort Arentsen, sognepræst til Frørup, der sendte den videre til Laurids Knudsen Trøstrup, sognepræst til Gråbrødre hospital og Pårup.

I slutningen af december 1680 modtog Kingo en kongelig befaling om at sende to af præsterne i Odense til feltpræsten Rasmus Strange-sens logi i Vestergade og der i overværelse af generalfiskalen undersøge, om der i hans papirer fandtes noget smædeskrift eller nogen indledning til korrespondance mellem ham og Worm. Bagefter skulle han beordre feltpræsten at rejse til København. I januar skrev generalfiskalen til Kingo og bad ham kalde Cort Arentsen og Laurids Knudsen Trøstrup til sig og forhøre dem, og et par dage efter meddelte Kingo, at Cort Arentsen havde erklæret, at han aldrig læste noget i satiren, men lod den gå videre til Laurids Knudsen. Denne havde svoret, at han aldrig havde korresponderet med Worm i nogen ting, men Worm havde skrevet til ham før jul, at han skulle skrive til Cort Arentsen om at brænde Worms breve, og det havde han gjort. Laurids Knudsen havde læst noget af satiren, men den havde vakt hans ubehag, og han havde sendt den til øvrigheden. Som man ser, prøver de to præster at lægge afstand mellem sig og Worm, og det er forståeligt, for Worm blev dømt til døden. Efter at dommen var fældet, skrev Jacob Worm til sin stedfader om hjælp, og Kingo efterkom hans opfordring og skrev et digt til kongen, hvori han fremstillede Jacob Worm som en politisk ubetydelighed. Om Kingo med sit digt bidrog til Worms benådning, ved vi ikke, men dødsdommen blev i april 1681 ændret til livsvarig forvisning til Trankebar.

Et af de kunstfærdige titelblade til Åndelige Sjungekors anden Part i en udgave fra 1681. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Bag i en af Kingos salmebøger satte Jørgen Schrøder denne iøjnefaldende trykstedsangivelse. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Under Den skånske Krig fandt Thomas Kingo stof nok for sin lejlighedsproesi i krigsbegivenhederne, og han blev hovedskikkelsen i tidens krigslyrik. Hans produktion på dette felt blev dog mindre, da nederlagene blev hyppigere end sejrene, men måske blev tiden til digtning også mere knap, da han kom til Odense og overtog bispeembedet. Den væsentligste grund var nok den, at han var så stærkt optaget af sin salmedigtning. Som tidligere nævnt havde han i 1674 udgivet *Åndelige Sjungekors første Part*, og nu i 1681 havde han den anden part parat til trykning.

Han ansøgte kongen om privilegium for 20 år på udgivelsen af *Åndelige Sjungekors anden Part* og fremtidige skrifter, og dette bevilgede Christian V. Med fuldendelsen af værket slog Kingo sit navn fast som salmedigter, og det er blevet sagt om anden part af sjungekoret, at »efter denne samplings fremkomst var det umuligt, at poesi kunne uddø i Danmark«. Endnu samme år ansøgte Kingo om tilladelse til at oprette et trykkeri i Odense. Det var ikke en pludselig indskydelse fra Kingos side, for allerede i januar 1680 kunne biskoppens sekretær fortælle Jens Bircherod, at Kingo havde i sinde at indrette et trykkeri i bispegården, og at det allerede var bestilt i Lübeck, ja, sekretæren vidste endog at fortælle, at biskoppen tænkte på at oprette en papirmølle ved Odense og derfor omgikkedes med planer om at erhverve Ejby mølle.

Det ønskede privilegium på et trykkeri i Odense opnåede Kingo i januar 1682, og den bogtrykker og den bogbinder, han antog, skulle høre under gejstlighedens jurisdiktion og nyde lige frihed med gejstligheden i henseende til byens tyng.

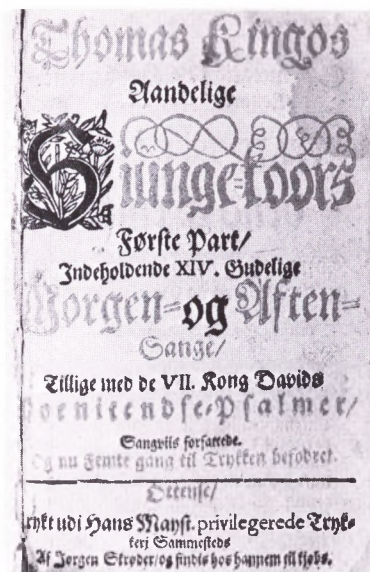
Typerne blev hentet i Lübeck. Trykkeriet, der var det eneste i provinsen, blev indrettet i bispegården og stod i »trykkerisalen«. Som bogtrykker ansattes en fordreven skåning ved navn Jørgen Schrøder, som havde været faktor i det trykkeri, som biskop Peder Vinstrup havde oprettet på sin gård Vårpinge uden for Lund. Da Schrøder i 1676 trykte en dansksindet professors digt til Christian V, blev han fængslet af svenskerne, men undslap, og i 1679 drog han til Danmark. Til sit arbejde i trykkeriet fik han hjælp af to af latinskolens disciple, der i skoleåret 1696-97 fik nye klæder, fordi »de havde opslidt deres kjortler ved trykkeriet«. Den ene, der var en fattig, faderløs præstesøn fra Majbølle på Lolland, fik det skudsmål af rektor, at han var »musicus, skriver en skøn hånd, men ellers ganske slet«.

Den første bog fra Jørgen Schrøders presse kom i 1686 og var et optryk af *Åndelige Sjungekors første Part*. Den, der brød Kingos privilegium på trykningen, skulle bøde 500 rigsdaler pr. eksemplar til fattiglemmerne i Odense hospital. Blandt bøger udgået fra pressen i bispegården kan desuden nævnes Elias Naur: *Golgatha på Parnasso* fra 1689, genudgivet 1973, og Vitus Bering: *Florus Danicus* fra 1698, en Danmarkshistorie til 1448. Jørgen Schrøder havde muligvis bolig og udsalg ved Sct. Jørgens port.

I marts 1683 udgik en kongelig befaling til Kingo om at udarbejde en ny salmebog. Den ny salmebog var som så meget andet, vi har omtalt, et led i enevældens bestræbelse for at skabe ensartethed. Det hed i det kongelige brev, at der i de ibrugværende salmebøger var »stor mangel for sange over søndagens evangelier og epistler« samt »stor urigtighed udi adskillige sange, som derudi er indført, en del formedelst ulærde bogførere, der alle hånde udygtige og ubekvemme sange sammensanker«, men også fordi salmebøgerne ikke var gennemset og rettet af teologer. Det blev selvfølgelig Kingos opgave at tilvejebringe en salmebog, bestående dels af tidligere trykte salmer, dels at skrive nye over epistler og evangelier, men han var underlagt det teologiske fakultets censur, d.v.s. dekanen, Sjællands biskop Hans Bagger.

I efteråret 1689 lå den ny salmebog, *Vinterparten*, færdig. Den dækkede første halvdel af kirkeåret og var altså klar til salg. Af dens 263 salmer havde Kingo digtet de 133! Den 25. september ansøgte han kongen om, at det måtte befales hver sognekirke at købe et eksemplar af hans salmebog, at den skulle indføres i kirkerne fra 1. søndag i advent 1690 at regne, at det måtte stå enhver præst frit for at bruge den til 1. søndag i advent 1689, og endelig at der måtte meddeles ham privilegium for 20 år på udgivelsen og forhandlingen af salmebogen. Alt dette bevilgedes af Christian V den 7. oktober.

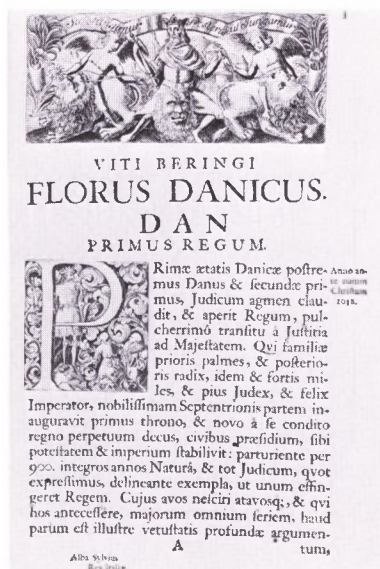
Den ny salmebog kom imidlertid aldrig i brug; den vakte så stor modstand, at trykningen blev forsinket. I et brev til Jens Bircherod fra 1696 angav Kingo som grund til modstanden dels titlen og dels moderniseringen af 24 salmer. Det er rimeligt at tænke sig, at de mange salmer af Kingo selv har vakt modstand, men endelig forelå Christian Vs godkendelse den 25. januar 1690. Kongen gav nu Kingo privilegium på forhandlingen af den af ham udarbejdede kirkesalmebog og fastsatte de nærmere bestemmelser for dens indførelse i Danmark. Biskop Hans Bagger havde, mens arbejdet stod på, været i nøje kontakt med biskoppen og var altså ansvarlig for salmebogen, og det

Titelblad til femte oplag af *Åndelige Sjungekors første Part*, trykt af Jørgen Schrøder i Kingos trykkeri. De første oplag var trykt i København. (E. Pantofot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

*Kobberstik af højesteretsassessor og kongelig historiograf Vitus Bering (1617–75), forfatter til *Florus Danicus* og grandonkel til den opdagelsesrejsende af samme navn. *Florus Danicus* er en Danmarkshistorie på latin, og den går til 1448, men er kun en stilistisk omarbejdning af tidligere historikers værker. Hans latinske stil var yndet i samtiden, og bogen er et af de fornemste Odense-tryk fra perioden. (E. Pantou fot., Odense Universitetsbibliotek).*

påhvilede oversekretær Bolle Luxdorph, der var Kingos gode ven, at referere salmebogssagen for kongen, og det var da også ham, der den 25. januar 1690 skaffede kongens godkendelse og det indbringende privilegium for Kingo.

Det blev imidlertid dyrt for oversekretæren, for den 12. februar blev Bolle Luxdorph uden videre afskediget. I sin dagbog skrev Christian V:

»Skrev jeg til gehejmeråd Vibe, at han skulle sige og lade Luxdorph vide, at han skulle forføje sig ud på landet til videre, for han blev alt for dristig i sin Ober Secretari charge at bringe mig Donter (d.v.s. sager) for, som jeg ej så ret befandtes, som han referede«,

og snart ramte den kongelige unåde også Kingo. Den 22. februar 1690 trak kongen forordningen af 25. januar tilbage og befalede stiftamtmandene at inddrage de allerede udsendte eksemplarer af salmebogen og indsende dem til Danske Kancelli.

Hvad var der dog sket? *Vinterparten* havde som nævnt været under censur af biskop Hans Bagger, der sammen med oversekretær Bolle Luxdorph havde anbefalet salmebogens indførelse, men biskoppen blev ikke udsat for kongens vrede, så det er ikke sandsynligt, at *Vinterparten* er blevet stoppet af saglige grunde. Den nyeste forskning har sandsynliggjort, at årsagen til standsningen af *Vinterparten* må søges i personlig uvilje imod Kingo og hofintriger. I 1683 havde kongen givet Kingo et 15-årigt privilegium på at trykke og sælge salmebogen. Fem år var beregnet til udarbejdelse og trykning, så privilegiet var reelt kun gyldigt i ti år, men fremstillingen af *Vinterparten* havde været dyr, og derfor havde Kingo i 1689 anmodet om privilegium i de 20 følgende år, en væsentlig forøgelse af privilegiet. En af Kingos uvenner, overceremonimester Frederik Gersdorff, fik nys om, at Luxdorph havde skaffet Kingo et bedre privilegium end det, som Christian V havde godkendt i 1683, og da kongen konstaterede rigtigheden af Gersdorffs anklage, faldt hammeren.

I marts 1696 nedsattes en salmebogskommission, og samme dag meddelte Christian V Kingo kommissionens nedsættelse, samt at han i ti år ville give Kingo privilegium på den ny salmebog. Ved påsketid 1697 afsluttede salmebogskommissionen arbejdet, og Christian V pålagde Kingo at lade den af kommissionen udarbejdede salmebog gå i trykken samt at udarbejde en gradual. I sommeren 1697 fortalte Kingo oversekretær Moth om arbejdet med trykningen af salmebo-

gen: papir var bragt hjem fra Holland, og noder til gradualen ventedes med skib fra Lübeck. I 1699 kom et patent om indførelsen af den ny kirkesalmebog i Danmark og Norge, som Kingo og hans arvinger fik privilegium på at trykke i ti år. Det er denne *Den forordnede ny Kirke-Salmebog*, der kaldes Kingos salmebog, og den indeholdt 297 salmer, hvoraf de 85 var af Kingo. Denne salmebog blev trykt sidste gang i Danmark 1930 og i Norge 1950.

Thomas Kingo forærede et eksemplar af salmebogen til Karen Brahe og skrev deri følgende vers:

»Gak, hudflettet bog, du tør vel plaster finde
og rene sjæle, som vil dine sår forbinde.
Gak, sjung din sorrig hen, det tør end blive godt,
thi ære fødes tit ud af vanartig spot«.

Biskop Kingo, familie og venner i bispegården

Da Thomas Kingo i maj 1677 kom til Odense, fandt han, at bispegården behøvede en reparation og anmodede derfor om et syn på bisperesidensen. Synet blev foretaget et par dage efter. Reparationen ansloges til at ville koste 520 daler. Ti år efter ansøgte Kingo om at få konge- og kirketienderne af Stokkemark og Østoste kirker på Lolland og bruge indtægterne til bispegårdens vedligeholdelse, når først disse kirker var vedligeholdte, men han måtte til formålet nøjes med kongetienden af Sandby og Stokkemark kirker.

I 1679 udvidede Kingo bispegårdens have ved et mageskifte med Sct. Knuds kirke. Biskoppen fik en øde plads op til bispegårdens have, hvor kapellanen til Sct. Knuds kirke tidligere havde haft sin bolig. Stedet havde ligget øde i mange år, og der var ingen bygninger på grunden. Til gengæld fik Sct. Knuds kirke en haveplads, der lå mellem sognepræst Ludvig Stouds bolig og det lille stræde, som gik fra bispegården op imod Sct. Knuds kloster. Om bispens have på det tidspunkt ved vi intet, men det kan dog nævnes, at der var et stort valnøddetræ i haven, og da dets grene ragede ud over muren, lod Kingo på bytinget lyse et forbud mod at kaste sten op mod træet, da folk, der gik i haven, let kunne komme til skade.

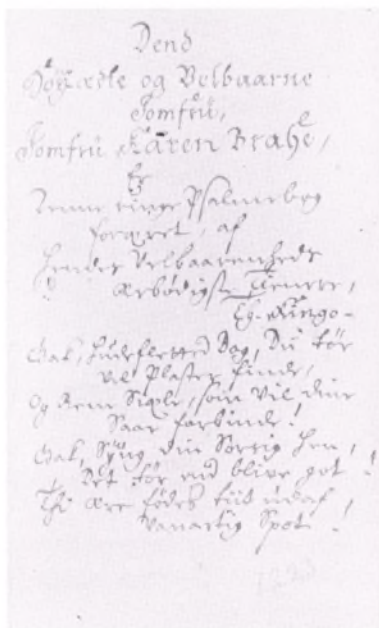
Hvor meget familie Kingo havde med sig, da han flyttede ind i bispegården, ved vi ikke med sikkerhed, men i 1684 nævnes i bispegården foruden Kingo selv hans hustru og en steddatter, og desuden bestod husstanden af en kusk og en dreng samt tre piger. I stalden

Kobberstik, udført af J. Haas til en bog om evangeliske biskopper; viser Sjællands 11. biskop efter reformationen, Hans Bagger (1646–93). (E. Pantou fot., Odense Universitetsbibliotek).

Oversekretær i Danske Kancelli Bolle Luxdorph (1643–98) blev oprindelig hjulpet frem i karrieren af Griffenfeld, men steg dog yderligere i hierarkiet efter dennes fald, men i 1690 afskedigedes han, fordi Christian V fandt ham for egenmægtig. Ukendt kunstner. (Frederiksborgmuseet).

Dedikation af Kingo i det eksemplar af Den forordnede ny Kirke-Salmebog, han forærede bogsamleren Karen Brahe. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

stod et par heste og to køer. Steddatteren må være Drude Worm, der døde i bispegården året efter og blev begravet i Sct. Knuds kirke. Over hende skrev Kingo følgende smukke digt:

»Som blomsteret i maj går ud ved regn og storm
så faldt i ungdoms år den yndig Drude Worm
Her gemmes hendes støv til himlens blide vår
som her nød liv i Gud i hartad sytten år
gak læser tag din malm i minde hvor du går«.

I 1686 nævnes i bispegården Kingo selv, hans hustru og tre børn, en sekretær, en tjener, en kusk og tre piger. Hvem der gemmer sig bag de tre børn, er usikkert, men det ene barn må være bispindens broderdatter, Barbara Sophie Kjeldsdatter. Hun boede endnu i bispegården i 1694 og blev forlovet med en af latinskolens hørere, Mads Hvid, der kort efter fik skade på sin forstand, da en gedebuk ved nattetid trængte ind i hans kammer!

Kingo tog sig også af Drude Worms søstre. Han holdt således i 1680 Mette Worms bryllup med sognepræsten til Brenderup, og Sille Marie Worm blev også gift med en præst i 1685/86. Deres broder, Lambert Worm, blev i 1681 rektor i Kerteminde, og det er ikke urimeligt at antage, at Kingo hjalp ham til embedet. Disse stedbørn havde en helt anderledes indstilling til Kingo end Jacob Worm, og Kingo sørgede, som vi har set det, godt for sin første hustrus børn. Kingos moder døde i Odense i 1688 og blev begravet i Sct. Knuds kirke den 21. maj, og Kingo betalte 4 sletdaler for at lade alle klokker ringe over hans salig moders lig. Hun havde ikke boet i bispegården, og det gjorde Kingos søster Elisabeth heller ikke. Hun levede i byen, hvor hun døde i 1690. Hun var enke efter en englænder, der havde været kongelig svensk skibsbygmester i Karlskrona.

Kingo havde mange fortrædeligheder i Odense, men det var også år, der bragte berømmelse, social fremgang og velstand, hvad der ikke var biskoppen imod. Han blev i 1679 optaget i adelsstanden, og våbenet viste den bevingede digterhest over halvmånen med tre stjerner. I 1682 blev Kingo dr.theol. og i 1690 fik han rang som justitsråd.

Den sociale fremgang afspejler sig i husstanden: 1689 tre tjenere og tre piger, 1694 fire piger, to tjenere og en kusk. Biskoppen holdt fire køreheste. Indtægterne var stigende, Christian V var velvillig, og Kingo var ikke den mand, der tålte forringelse af bispeembedets

fastlagte indkomster. Da det således så ud, som man glemte den årlige ydelse fra Odensegård på en tønde smør og 38 lam, klagede biskoppen, og zahlmester Peder Brandt gav i oktober 1677 ordre om, at biskoppen skulle have, hvad der var tillagt ham af Odense amt, ligesom han i 1681 fik kongelig confirmation på biskoppens rettighed til fri skovhugst i Snedstruplund og frit fiskeri i bispens vig og andre steder, og da amtsskriveren i 1694 nægtede at udbetale en ydelse af Nykøbing amtstue på 50 rigsdaler, som biskoppen havde haft siden reformationen, men som ikke var opført i hans reglement, skrev Kingo straks til gehejmeråd Plessen derom. Videre kan det nævnes, at Kingo ikke havde været biskop ret længe, før han opdagede, at han ikke fik den afgift af kirkerne på Fyn, som han havde krav på, men kun fra Als og Ærø. Han ansøgte da kongen om at få afgiften af de kirker, der ikke lovligt var fritaget for at yde afgiften på en rigsdaler pr. kirke, og det blev da også bevilget. En slags godsejer blev Kingo i 1687, da han købte Nr. Broby og Vissenbjerg kirker med patronatsret. Endelig fik han i 1689 som vederlag for noget bøndergods patronatsret til Fejø kirke, hvad der kom familien til gode, for 1693 ordnede han Christen Jespersen Skov til Fejø, og samme dag viede han ham til steddatteren Sille Marie Worm.

Kingos anden hustru, Johanne Lauridsdatter, døde den 19. maj 1694 og blev begravet den 11. juni om aftenen i Sct. Knuds kirke. Senere flyttedes hendes lig til Fraugde kirke, hvor hendes kiste endnu står med denne påskrift af Kingo:

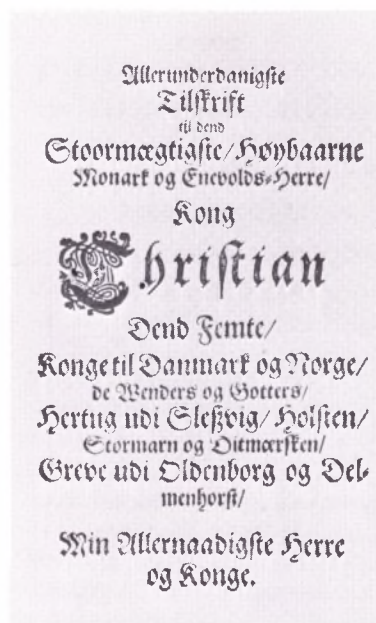
»Her kasted hun sin bylt af jord i denne hytte,
som Gud til sjælen skal til dommedag opflytte«.

Endnu mens bispinden lå lig i bispegården, sendte Kingo en ligprædiken til fru Mette Sophie Krabbe, der var gift med den tidligere landkommissær på Fyn Johan Monrad, og den ledsagedes af dette digt:

»Hvad kan man andet af ligstuen sig forvente,
end døds hukommelse så hemmelig at hente?
Så gæk, ligprædiken, til fruhen, og sig,
at Kingo sender dig, hvis hustru ligger lig.

Odense bispegård
i hast den 6. juni 1694

Th.K.«

Kingo sørgede for at dedicere andenudgaven af Vinterparten til Christian V og skrev f.eks. også ved et senere majestætsbesøg i Odense et velkomstdigt til Christian V. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

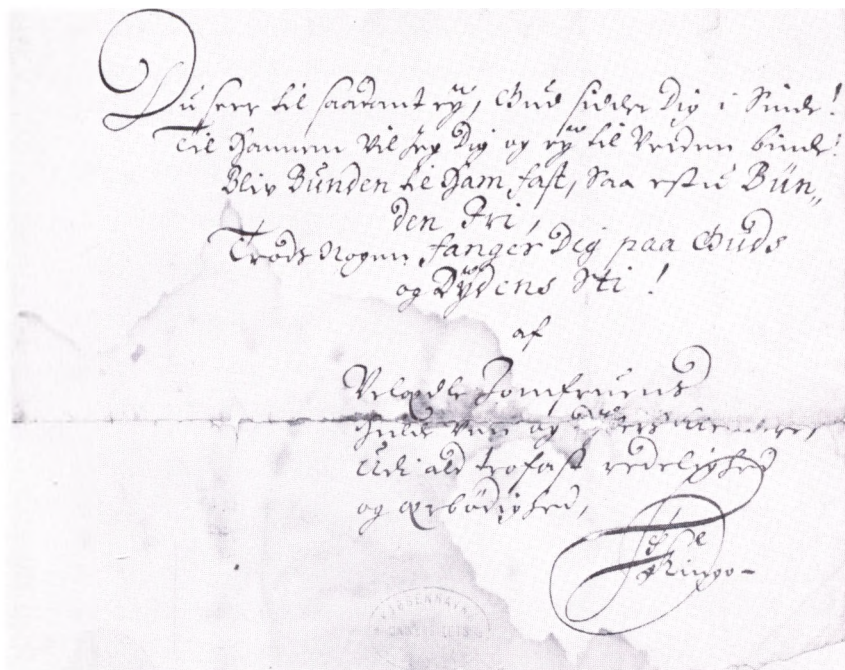

Barokt drikkekrus med tre kugleben og låg. Låget og siderne er udsmykket med akantusløv. En indskrift fortæller, at kruset er fremstillet til Thomas Kingo og Birgitte Balslev i 1698, og guldsmed Jesper Hansen Rust er manden for arbejdet. (Har tilhørt Møntergården).

Inden årets udgang indgik biskop Kingo sit tredje ægteskab. Den 19. december blev han i Fraugde kirke viet til Birgitte Balslev, datter af dr.med. Christopher Balslev til Fraugdegård og Karen Risbrich, og kusine til Jens Bircherod. Man kan vist roligt gå ud fra, at rygterne i anledning af biskoppens bryllup er fløjet som avner for vinden gennem hele byen. Kingo må have kendt Birgitte Balslev al den tid, han havde levet i Odense. Han må have truffet hendes forældre og hende selv i den bircherodske familie, og han skrev da også et bindebrev til hende i 1689. Jens Bircherods broder, den senere landsdommer Jacob Bircherod, siger: »Om Kingos forlovelse og giftermål kunne meget siges«, og han fortæller derefter, at biskoppen dagen efter Johanne Lauridsdatters begravelse kom i hans forældres hus for at deklarerer sin »amour« for dem, som var hans kærestes nærmeste slægt, da hendes broder, dr.med. Peder Balslev, boede i England. Hvordan familien Bircherod har stillet sig til ægteskabet mellem den 29-årige Birgitte Balslev og den 60-årige biskop, ved vi ikke, men da Kingo i november inviterede Jens Bircherod og hans frue til brylluppet, undskyldte de sig med besværlighederne ved at rejse fra Ålborg til Odense på den tid af året.

Birgitte Balslev var en velhavende arving, der foruden ejendomme i Odense fik part i Fraugdegård gods og kirke, som Kingo blev ene-ejer af i 1697, da han købte svogeren ud. Det var formentlig derfor, at »bispede Birgitte Balslev« lod afholde auktion over bohave og løsøre i den gård, hun ejede på Vestergade ved siden af rådhuset og bl.a. skilte sig af med et grønmalet clavicordium. Gården beholdt hun og også Bangs løkke, der lå ved Pjentedam og havde navn efter en af hendes forfædre, stiftsskriver Christopher Bang.

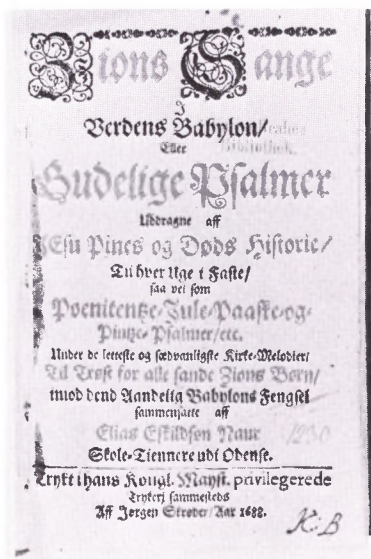
Lige siden Kingo kom til Odense, havde Jacob Bircherod og hans frue hørt til hans omgangskreds, og det samme var tilfældet med Christopher Balslev og apoteker Jacob G. Becker. Andre familiemedlemmer kom i bispegården som professor Knud Landorph og rektor Thomas Brodersen Bircherod, Jens Bircherods broder, og når Jens Bircherod var i Odense, var han altid gæst i bispegården. Fra den 3. til den 14. februar 1694 opholdt han og hans frue sig i Odense, og Jens Bircherod fortæller, at han den 4. havde besøg af Kingo, professor Laurids Luja og flere fornemme folk. Dagen efter var han med sin hustru, moder og flere gode venner ligesom bispen gæst hos Knud Landorph, hvor vi »bleve meget accommoderede (d.v.s. vel modtaget)«, og den følgende dag havde Kingo ham og flere af hans slægtninge »til gæst på bravt traktement«.

Side af egenhændigt bindebrev fra Thomas Kingo til Birgitte Balslev. Dette bindebrev var egentlig et frierbrev, der som bekendt fik en lykkelig udgang for biskoppen. (Det kgl. Bibliotek).

Det er derimod nok tvivlsomt, om Kingo havde nogen selskabelig forbindelse med magistraten. Han afhændede nogle jorder ved Vesterport til borgmester Peder Blanckenborg og skrev et æresvers til et portræt af borgmester Jens Erichsen Westengaard.

Af byens gejstlige fremhæves sognepræsten til Sct. Knuds kirke, den høje nordmand Ludvig Stoud, som hans »fortrolige ven«, og også dennes efterfølger Bartholomæus Deichmann stod på en fortrolig fod med Kingo, men biskoppen fandt også i Odense en kreds af venner, der som han var yndere af poesi, sang og musik, og flere af dem var hans bekendte fra ungdomsårene. Til kredsen hørte digteren, den residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke, Mads Pedersen Rostock, der efter Jens Bircherods udsagn også var en god fortæller. Han havde været huslærer hos professor Jacob Bircherod og blev Kingos skriftefader. Han indlagde sig stor fortjeneste som forfatter af religiøse skrifter, hvoraf det bedst kendte er en katekismusforklaring fra 1694 med titlen *Den enfoldige børnelærdoms usvigelige mælk for enfoldige børnekristne*, der ned igennem det 18. århundrede kom i ti oplag, men han skrev også en rimet beskrivelse af sin fødeby *Den gamle og navnkundige købstad Ribe*, der først blev trykt i 1967. Til Kingos nærmeste

Bøgernes titelblade var i datiden anderledes indholdsmættede end i vore dage. Disse *Zions sange*, der til trøst for alle sande Zions børn forfattedes af Elias Naur, blev trykt i Odense, og ni af salmerne heri blev optaget i Kingos *Vinterpart*.

omgangskreds hørte videre digteren, rektor for Odense latinskole Elias Naur, der blev en af Kingos store beundrere, og hvis hovedværk tidligere er nævnt. Naur skrev også religiøse digte som *Zions sange i verdens Babylon* eller *Gudelige salmer uddragne af Jesu pines og døds historie*, og den samling, fortæller Naur, blev »bortkøbt samme år den blev trykt, især af folk på Ærø«. Ni af disse salmer optog Kingo i 1689 i *Vinterparten*. Nogle linier om Jesus på korset bringer tanken hen på pietismens religiøse poesi:

»Der hænger min rose blandt nælder
der falmer min rose og fælder
blandt torne de yndige blade;
der tornen min rose tør skade«.

Det er helt andre toner, man møder hos Kingos venner fra ungdomstiden. En af dem var bohemen, digteren og officeren Jens Steen Sehested, Hannibal Sehesteds søn, hvis topografiske digt *Det herlige og pruisværdige landskab Fyen* er en panegyrisk skildring af Fyns frugtbarhed og kulinariske herligheder, der efter den fynskfødte N.M. Petersens mening »endnu kan gotte en fynbo«:

»Udvalgte landskab, dejlig Fyn,
naturens mesterstykke
du glæder hjærte, sind og syn
og est så manges lykke;
thi vil jeg nu din herlighed
i skjaldrestil fortælle,
og for enhver, som den ej ved,
dig høj pruisværdig skatte«.

Kingo kendte i alt fald Sehested siden 1671, for da tryktes Kingos *Dydernes Prævesteen*, hvori Kingo lod trykke et æresvers til digteren, ja, de kendte måske hinanden helt fra den tid, hvor Sehested drev om i København som arbejdsløs officer. På Fyn fik de lejlighed til at forny bekendtskabet, for her havde Sehested opholdt sig i begyndelsen af Den skånske Krig og lært Mette Sophie Parsberg på Selleberg at kende. Den 20. marts 1679 viede Kingo dem i Sct. Knuds kirke og stod i 1688 i Birkende kirke fadder til deres søn Malte. Kingo kendte altså vejen til Selleberg, og vejen har formodentlig ikke været længere fra Selleberg til bispegården. Kingo var i disse år som nævnt fuldt optaget af sin salmedigtning, som Sehested værdsatte.

Nærbillede af Thomas Quellinus' epitafium i Fraugde kirke med latinsk tekst, af hvilken det fremgår, at epitafiet er rejst for svigerfaderen, Christopher Balslev, og dennes hustru. Ikke desto mindre viser medaljonen Kingo og Birgitte Balslev selv. Epitafiet er udført i marmor og sandsten. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

En fælles bekendt havde de to digtere i Karen Brahe, og en sommerdag i 1692 skrev Sehested på Selleberg et bindebrev til hende. På Selleberg kunne Kingo også træffe sin og Sehesteds ven, digteren Poul Pedersen. Han opholdt sig i slutningen af 1680erne på Selleberg hos Sehested, hvor hans roman *Don Pedro af Granada* formentlig er skrevet, og givet er det, at fortalen er skrevet på Fyn. I den udnævner han Kingo til »vores danske Homerus«, mens Sehested får hædersnavnet »vores danske Pindarus«.

Både på Selleberg og i bispegården var der gode biblioteker. Kingos var på 3.300 bøger og blev efter hans død solgt på en auktion i Odense. Af sin svigerfaders bo købte han dennes bibliotek for 300 rigsdaler. Hovedparten var, som man kunne vente, teologisk litteratur, en del endog på engelsk, men også bøger om medicin og farmaci

var godt repræsenteret; det var formentlig Christopher Balslevs bøger. Der var et godt udvalg af de græske og latinske klassikere, men mere bemærkelsesværdigt er det, at både Milton og Shakespeare var repræsenteret i biblioteket, Shakespeare således med sonetterne og Hamlet. Det er fristende at antage, at en del af de engelske bøger stammede fra boet efter Kingos engelskifte søster.

Kirkerne

I Fyns bispearkiv findes indberetninger om kirkernes tilstand 1665 og 1676. Deres administration byggede på recessen af 1643, hvorefter kirkernes ejere havde kirkerne i forsvar og skulle føre tilsyn med, at de holdtes »ved hævd og bygning«, og de skulle endvidere indsætte kirkeværger, »vederhæftige dannemænd, der ved kirkens bedste og ej søger egen nytte i indtægt, udgift, køb og salg, bygning eller andet«. I 1672 og 1682 blev stiftamtmanden og biskoppen gjort til købstadskirkernes direktion, og de skulle da gennemgå kirkeregnskaberne og sørge for kirkernes og præsteboligernes vedligeholdelse.

Sct. Hans kirke

Sct. Hans kirke, Johannitternes gamle kirke, indtog en ejendommelig stilling blandt byens kirker, fordi den betragtedes som kongens kirke, som vi har set stiftamtmand Winterfeldt hævde det over for biskop Kingo. Den var i sidste halvdel af 1600-tallet den slettest vedligeholdte kirke i Odense, hvad ikke vil sige så lidt, og den var efter 1660 underlagt stiftsskriveren og generalkirkekommissær Johan Plum. Både kirke og præstegård var i 1660erne godt på vej til at blive ruiner, hvad et syn fra 1668 vidner tilstrækkeligt om. Årsagen til denne elendighed var, at kirken næsten ingen indtægter havde.

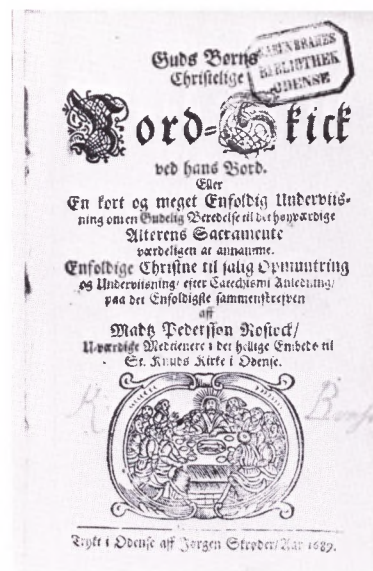
Alt var også i den skønneste uorden. Ingen kirkeregnskaber havde været revideret i 24 år, og en kirkebog eksisterede slet ikke. Stiftsskriver Rasmus Andersen anså en øjeblikkelig reparation for at være nødvendig, og penge måtte lånes af andre kirker på Fyn og Langeland. Han foreslog nedrivning af det gamle sakristi på nordmuren, da taget var blæst af, murene faldt ned, og det kun brugtes til at lægge kalk i. Endelig foreslog han, at en kommission gennemgik kirkeregnskaberne. Man var lydhør i København. En kommission blev nedsat, og Rasmus Andersen fik ordre til at gå i gang med reparationen. Kommissionen kunne hurtigt finde ud af, at kirken var uden indtæg-

ter, at en del af kirkegården brugtes som haver uden afgift til kirken, at Knud Urne skyldte en del penge, samt at 100 rigsdaler var i behold hos sognepræsten af de penge, skarpretteren havde skænket kirken. Kommissionsforretningen førte til, at stiftamtmand og biskop fik ordre om at stikke hovederne sammen og skaffe kirkeindtægter, og et resultat af deres overvejelser forelå i januar 1672. De ville kræve betaling for begravelser og stolestader og skaffe kirken tiende, dog ikke af stiftamtmandens ladegårdsmark, men derimod af al sognets markjord. Endelig ønskede de, at kirken skulle have del af overskuddet fra kirkerne i Lunde herred.

Forslaget blev drøftet af Statskollegiet, der var imod tanken om tiende af borgerskabet, der i forvejen var tyngt nok, og af hensyn til præcedens var man også mod pengegaven fra Lunde herreds kirker. Kongen stadfæstede Statskollegiets betænkning, så der blev hverken tale om tiende eller pengegave.

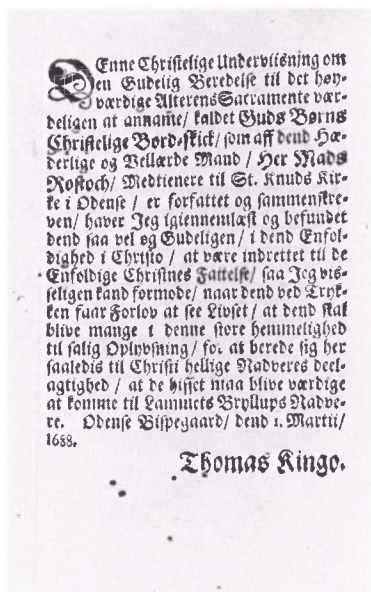
25 år senere var kirkens stilling om muligt endnu ringere end før. Ved juletid 1694 indsendte biskop Kingo og stiftamtmand Schult en skildring af kirkens tilstand. Den var ikke opløftende; en reparation ville koste 1.200 rigsdaler. Kirken havde været berømt for sine fine prydelser og billeder, men nu var alt forfaldent og øde. Et smukt, lille spir på korets østende var faldet ned, sakristiet på nordsiden sunket sammen, orglet brøstfældigt og i slet tilstand. I koret var en gammel katolsk altertavle, der burde erstattes af en anden; en stor del af kirken var indvendig øde og uden stole, »formedelst sognets ringe og få menighed«. Kapellanen Mads Hvid havde nogle år forinden erklæret, »at hans sogn var en halv gade, beboet af fattige«.

Havde stiftsøvrigheden ventet hjælp, så var den gået forkert i byen, thi kongen erklærede, at stiftamtmand og biskop selv måtte finde ud af, hvordan man kunne skaffe kirken flere indtægter, og et halvt år senere meddelte Rentekammeret stiftamtmand Schult, at oversekretær Matthias Moth skulle have direktionen over Sct. Hans kirke, så til ham skulle man for fremtiden henvende sig; om det var på oversekretærens foranledning, at skytten på Raschenberg (Juelsberg), der var dømt til at arbejde i jern på Holmen, blev løsladt mod at betale 50 rigsdaler til Sct. Hans Kirke, får stå hen, men det har tilsyneladende inspireret stiftamtmanden, for da et par fynske præster på landemodet blev dømt til at betale 100 rigsdaler til Vor Frelseres kirke, forespurgte Didrik Schult, om ikke Sct. Hans kirke måtte få pengene, da man endnu manglede 500 rigsdaler til kirkens reparation, og majestæten fandt, at det var en fortrinlig idé.

Mads Pedersen Rostock, der var præst ved Sct. Knuds kirke, udgav i 1689 en bog om den hellige nadver, så om nogen normal bordskik-vejledning var der ikke tale. Titelbladet var her illustreret. Dette eksemplar har tilhørt Karen Brahe. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Sct. Knuds kirke

Kingo gav Mads Pedersen Rostocks bog om den hellige nadver de bedste anbefalinger med på vejen.

(E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Indtil 1618 stod Sct. Knuds kirke under tilsyn af lensmanden på Sct. Knuds kloster, der som regel var kongens kansler. I 1618 blev Albani sogn lagt under kirken, der fra nu af stod under borgmester og råd, der også indsatte kirkeværgerne. Hunderup by, der lå til Dalum kirke, blev i 1671 lagt til Sct. Knuds kirke, og i 1679 sluttedes en tiårig kontrakt med bymændene i Hunderup, om at de årlig leverede til Sct. Knuds kirke 10 tdr. rug, 20 tdr. byg og 16 tdr. havre en onsdag før Mortensdag. Den bymand, der forsømte at levere sin andel, skulle bøde til »menige mænd« i Hunderup en tønde øl og otte dage derefter levere tienden. Ingen af de otte bønder kunne skrive deres navne.

I 1655 havde Henning Valkendorf til Glorup givet kirken en bondegård i Ørsted mod vedligeholdelse af det valkendorfske kapel, og af gårdens landgilde skulle den ældste borgmester hvert år nyde en fjerding smør og $\frac{1}{5}$ af det uvisse mod at have tilsyn med kapellet. I 1677 skødede Henning Valkendorfs enke, fru Margrete Blome, kapellet til landdrost Friedrich von Vittinghof til Eskebjerg (Schelenborg), men forbeholdt sig at blive begravet hos sin mand, hans moder, hustru og børn, og alle andre lig skulle fjernes inden fire uger. Det kom til en retssag mellem Vittinghof og magistraten, da den nye ejer påstod, at kapellet ikke var ordentligt vedligeholdt, men rådstueretten frifandt borgmester og råd. Stiftsskriver Rasmus Andersen gav en bondegård i Gislev til kirken mod vedligeholdelse af sin begravelse, og generalproviandmester Hans Willumsen skænkede en gård i Bederslev sogn, der imidlertid senere blev udlagt til ryttergods.

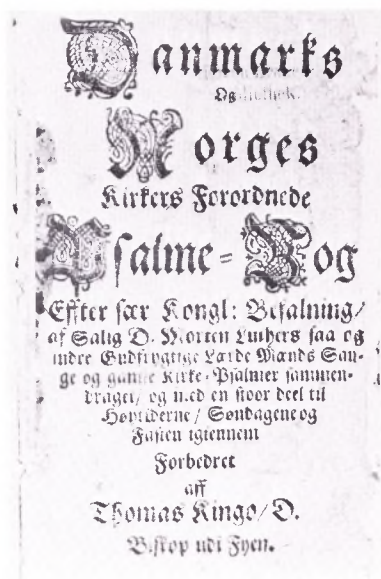
Kirken har stadig to pragtfulde sølvlysestager, som dr.med. Christian H. Luja skænkede, og som udgik fra guldsmed Jesper Hansen Rusts værksted. Byens stormklokke, der oprindeligt hang i Gråbrødre kirke, blev flyttet til Sct. Knuds kirke og skænket den i 1684. Kirkens orgel var anbragt i tårnet, og det store vestvindue blev tilmuret i 1685. Uden for den store kirkedør var opført et skur, »tårnhuset«, for at beskytte mod blæsten, når døren blev åbnet. I 1694 styrtede tårnspirets spids ned, men blev genopsat på det gamle spir. Samme år foregik i kirken store malerarbejder, der var betroet til Johan Zachariasen Getreuer. Han malede bl.a. fløjstangen på tårnet rød og forgyldte korset øverst, C5 (for Christian V), den store hane, den store knap og Odense-liljen. Han »renoverede« pulpituret over døbefonten, malede sol, måne og stjerner på loftet og bibelske billeder på panelværket samt Frederik II's og dronning Sophies våbner, og da

I det valkendorfske kapel i Sct. Knuds kirke indtages hæderspladsen af dette marmorgravmæle over friherre Friedrich von Vittinghof (1624-91), udført af Thomas Quellinus i årene lige efter Vittinghofs død. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

han skulle male de fem kongelige våbner i koret, måtte man betale 4 rigsdaler og 2 mark til fire karle og en dreng, der i fem dage hejsede maleren op og ned. I 1671 og 1675 blev der truffet en ordning om nummerering og betaling vedrørende stolestaderne: de to øverste stole var kongens, så fulgte rådmændenes, gejstlighedens og kirkeværgernes stude og derefter den øvrige menighed.

I 1696 så nogle arbejdere, at der stak dun og fjer ud gennem et lille hul på kormuren, og efter at have indhentet Christian Vs tilladelse lod Kingo foretage en undersøgelse i overværelse af stiftsøvrigheden, magistraten og andre interesserede. Undersøgelsen lededes af rektor Thomas Bircherod. Man fandt to plyndrede skrin. Kong Knuds manglede en del af låget samt epitafiet og den historiske beretning om de faldne, der endnu havde eksisteret i 1582. Efter undersøgelsen blev skrinet indemuret igen bag alteret. Mads Rostock nedlagde ved lukningen en seddel, som blev genfundet i 1833:

Det originale titelblad til Kingos Vinterpart fra 1689. Som det fremgår af titelbladet, havde Kingo også omskrevet gamle salmer. Den påtænkte Sommerpart udkom aldrig. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

»År seksten hundrede og seks og halvfemsindstyve den en og tyvende september man mon skrive, blev Sanct Knud konges ben og Sanct Albani med her satte ind igen på deres gamle sted.

Skrevet samme tid i hast
Mads Pedersen Rostock
medtjener her til kirken«.

Vor Frue kirke og Gråbrødre kirke

Ligesom Sct. Hans Kirke stod Vor Frue kirke i 1660 under stifts-skriveren og generalkirkekommissæren, men den indordnedes i 1672 i den almindelige styrelse af købstadskirkerne under stiftsøvrigheden, og da trængte den stærkt til reparation. Dens største indtægt var tienden af det store landdistrikt, der hørte til sognet. Kirkens årlige indkomst lå mellem 200 og 300 rigsdaler, men da man for dette beløb ikke blot skulle vedligeholde kirken, de gejstliges og klokkerens boliger, men også betale løn til organist, klokker og degn, var det vanskeligt at få pengene til at slå til.

Også denne kirke fik en stolestadeordning i 1672, og også her var de øverste stole på begge sider forbeholdt kongen og dronningen. Kirkegården var omgivet af mur, så Kirkestræde og Overgade var snævre gader. Latinskolens 4. lektie-hører var sognedegn og havde som sådan en løn på 12 mark årligt, der kaldtes »hørerens løn« eller kordegnpenge«. I 1680 blev general Dewitz begravet under sakristiet, og til vedligeholdelse af gravstedet skænkede generalinden kirken en bondegård i Farstrup og gav desuden 200 rigsdaler til kirken, præsten, kirkeværgerne og klokkeren.

Fra sognepræst Peder Winsløws hånd foreligger en del oplysninger om Vor Frue sogn i 1690. Han meddeler, at tienden blev betalt af 23 helgårde, hvoraf 14 lå i Ejby, fire i Killerup; desuden var der de to Møllegårde og to Sct. Jørgens gårde, hvoraf den ene længe havde ligget øde. Af halvgårde var der 10, to i Killerup og fem i Korup samt tre ved Sct. Jørgen, men uden huse og »bomænd«, da de var bortlejet til de små vognmænd og »ilde dyrkes«. Det meste lå til græsning, resten såedes med havre »uden ret gødning«. Af løkker var der bl.a. Bangs løkke og Munkeris, der brugtes af bonden i Rødegård.

Hvad offeret angår, oplyser Peder Winsløw, at juleofferet var sidste jul »sandelig for Herren« ej mere end 77 sletdaler. Der var ingen rente til Sct. Hans, »medmindre did kan henføres den ost«, som hver af bønderne i Ejby, Korup og Killerup yder, »de fleste liden og ond

og kan ofte ikke bekommes«. Hvad påskerenten angik, kunne dertil regnes en snes æg, som hver af bønderne plejede at give, »men mange nu holder tilbage, foregivende, at de ej kan give tiende både af høns og æg«. Anneksgården i Seden havde indtil 1671 stået øde efter sven-skekrigene.

Gråbrødre kirke, der indtil 1618 var sognekirke for Albani sogn, stod under borgmester og råd og var altså byens kirke. Her hang som nævnt stormklokken, og mange af byens bedste borgere blev begravet der, men i løbet af 1600-tallet blev kirken efterhånden helt knyttet til hospitalet. Der må have været holdt tysk gudstjeneste i Gråbrødre kirke, for i 1670 kaldes hr. Hans Magnussen »fordum tysk præst her«, og kirkegården kaldes i 1659 »Gråbrøderne Kirchhof oder Teutschen Kirchhof«.

Som Sct. Hans kirke var den meget forfalden, hvad syn af 1676 og 1681 vidner tilstrækkeligt om, men tårnets blytag blev dog repareret. I 1691 sluttede man kontrakt med Arnt sejmager om at reparere tårnuret til glæde for fattiglemmerne, »som længes i deres ve og vånde at vide timerne om natten«. Ved kirken fandtes endnu i 1679 et benhus, der var bestemt for de ligrester, der blev opgravet på kirkegården, og det havde følgende indskrift:

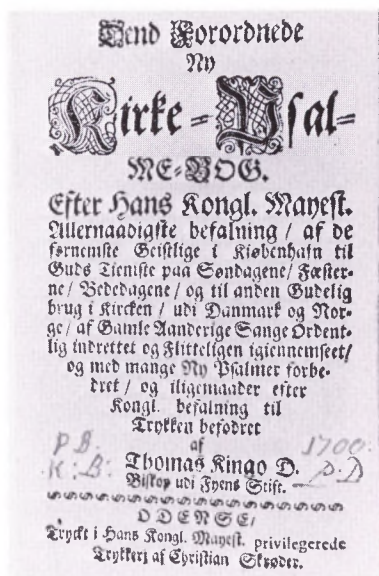
»At man kunne mindes
monne her findes
under denne sten
mange Guds børn deres ben
her ligger knægte og herrer tillige
her ligger ibland de rige
dog somme over hundrede år bortdøde
når Gud lader sin basun lyde
Gud unde dem alle salighed at nyde«.

Ernst Brandenburg

I 1687 beklagede Thomas Kingo sig over, at murermestrene i Odense, siden kongen havde givet dem privilegium på alt forefaldende murerarbejde i byen, skruede deres priser sådan i vejret, at det var umuligt at indgå nogen kontrakt med dem, og han ansøgte derfor om tilladelse til at slutte kontrakt med hvilken som helst murermester, han ønskede, blot det var en af Hans Majestæts skatteborgere. Om Kingo da har haft en bestemt murermester i tankerne, ved vi ikke, men to år efter ansøgte murermester Ernst Brandenburg stiftsøvrigheden om at

Også det nye titelblad til Vinterparten var trykt hos Jørgen Schrøder, men Kingo havde ikke gjort det så bestemt i formen som det originale titelblad, idet der nu kun tales om en ny kirkesalmebog. (E. Pantan fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Titelblad til det første af de mange oplag af Kingos salmebog fra 1699. Trykt af Christian Schrøder, der efterfulgte Jørgen Schrøder som bogtrykker for Kingo. (E. Pantan fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

måtte udføre alt murerarbejde ved kirker, klostre og bisperesidenser på Fyn, Langeland, Ærø og Als, og han tilbød mod 1 rigsdaler årligt af hver kirke en gang om året på egen bekostning at undersøge, om de trængte til reparation. Hans ansøgning blev varmt anbefalet af biskop og stiftamtmand »i mangel af gode og dygtige murermestre her i landet«, og desuden havde han givet dem gode prøver på sit håndværk. Ernst Brandenburg fik da også det ønskede arbejde.

Ernst Brandenburg synes aldrig at have fået borgerskab i Odense og har formentlig kun boet få år i byen. Under en bryllupsfest i julen 1690 overfaldt han i drukkenskab en anden af gæsterne og erklærede, at der ikke var en ærlig murermester i Odense, som kunne lære en dreng og gøre ham til svend, hvad der påførte ham en retssag med murermesterlavet. Forholdet var næppe særlig venligt mellem ham og byens øvrige murermestre, og det var sikkert dette, der fik ham til at forlade Odense, hvor der heller ikke var tilstrækkeligt arbejde for en dygtig og fremadstræbende murermester som Brandenburg, der senere træffes som bygmester på Stensballegård og desuden byggede på Clausholm og Frederiksberg slot.

De gejstlige og deres privilegier

Ved kongebreve af 25. juli 1658 og 30. april 1660 havde gejstligheden i Odense og de, der nød gejstlige privilegier, samt enkerne opnået skattefrihed for deres embedsboliger eller de gårde, de beboede. Hvis de havde andre købstadsejendomme, skulle der betales skat af dem til hjælp for byen m.h.t. kontributioner og indkvartering. Disse privilegier gjaldt ikke blot for dem, der havde embeder i kirke og skole, men også for andre, der f.eks. havde en akademisk uddannelse eller af særlig kongelig nåde havde fået del i rettighederne.

Det var herlige privilegier, og det er forståeligt, at borgerne særlig i trængselstider ikke så med venlige øjne på, at gejstligheden ikke bar byrder på lige fod med borgerskabet. I de følgende 20 år søgte borgmester og råd både med det gode og med det onde at få gejstlighedens støtte, og i disse bestræbelser kunne magistraten trygt regne med menigmands tilslutning. I 1662 og 1666 gjorde borgmester og råd sådanne forsøg, hvad der dog blot førte til, at de gejstlige klagede over magistratens brud på privilegierne. Gejstligheden opnåede tilmed ny bekræftelse på deres privilegier, ja, opnåede yderligere i efteråret 1666 fritagelse for at yde rostjeneste af deres embedsjord. I 1673 søgte magistraten at fortolke privilegierne således, at de kun skulle gælde

dem, der virkelig havde embeder i kirke og skole, men heller ikke det kom der noget ud af.

Under Den skånske Krig, da skatte- og indkvarteringsbyrden tyngede store dele af borgerskabet, prøvede borgmester og råd at appellere til gejstlighedens solidaritetsfølelse. I foråret 1677 frygtede man som tidligere nævnt en svensk landgang og sendte borgere ud til kysten sammen med det øvrige landeværn, og man prøvede da at få de gejstlige til at sende deres gårdskarle eller lejede folk, men de gejstlige hævdede, at de var underkastet sådanne byrder, at de ikke så sig i stand til at efterkomme magistratens anmodning.

I efteråret 1678 fik byen den store indkvartering af det münsterske folk, og atter appellerede borgmester og råd til gejstligheden, idet man bad biskop Kingo sende en eller flere præster, der sammen med magistraten kunne efterse indkvarteringen og fordele de gejstliges part, men det afvistes. Endnu en gang forsøgte man sig i 1680, og samtidig beklagede man, at gejstligheden ved sin holdning væltede hele byrden over på det »fattige og trykkede borgerskab«. Et sidste forsøg gjorde borgmester og råd i sommeren 1681 ved at stævne dr. Christopher Balslev, dr. Christian H. Luja, professor Lorenz Edinger og nogle enker for tamperretten til betaling af skatter, indkvartering og udgifter ved troppernes gennemmarch, men de blev frifundet, fordi de gejstlige kun var forpligtet til at betale deres del af matrikelskatten af de gårde, de ejede, men ikke beboede selv.

Nogle odenseanske gejstlige

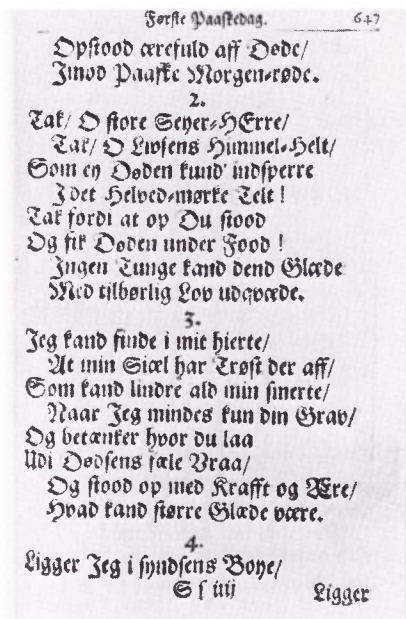
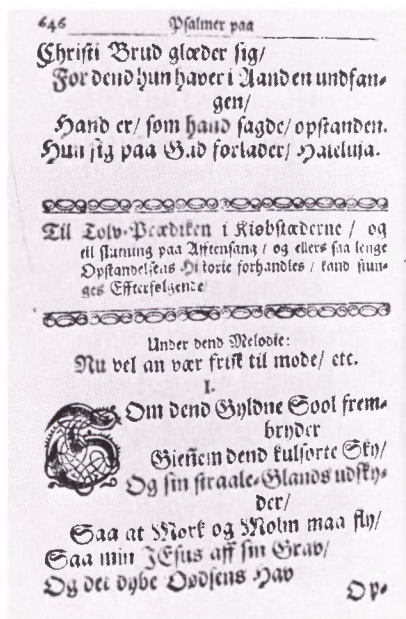
Som tidligere nævnt døde sognepræsten til Sct. Hans kirke, Peder Nielsen Falster, et par måneder efter, at han var vendt hjem fra stænderrigsdagen i København i efteråret 1660. Han var ved sin død en velstående mand, der kunne efterlade sine arvinger 4.224 rigsdaler til deling. Hans søn havde fået 525 rigsdaler til sine studier og til udenlandsrejse. Der var i boet sølvtøj for 1.227 rigsdaler, og bøgerne i studerekammeret blev vurderet til 58 rigsdaler. Peder Nielsen Falster havde bl.a. to dele af Arild Hvitfeldts krønike. Han må også have været musikinteresseret, for i boregistreringen nævnes et clavicordium og et positiv (d.v.s. et lille orgel), og endelig havde han 14 malede portrætter i rammer.

Lensmanden, rigsråd Mogens Høg, anmeldte straks dødsfaldet til kansler Peder Reedtz og gjorde opmærksom på, at kongen selv kunne udpege efterfølgeren. Mogens Høg bad om at få en dygtig mand

Titelkobber fra førsteudgaven af Kingos salmebog fra 1699. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Opslag fra *En ny Kirke-Salmebog, Vinterparten 1689*, med en af de mange af sine egne salmer, Kingo lod optage. (E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

udnævnt, men glemte ikke at tilføje, at der var en enke og en voksen datter i præstegården, og at det ville være ønskeligt, at en af dem kunne blive i kaldet. Allerede seks dage efter forelå udnævnelsen af Herman Christian Beck, »eftersom hans gave på prædikestolen er kongen bekendt«.

Herman Christian Beck var da rektor i Slangerup og den første, der blev kaldet til Sct. Hans kirke af kongen. Tidligere havde det været lensmanden, der havde varetaget kaldsretten. Mogens Høgs ønske gik i opfyldelse, for den nye sognepræst tog den rige enke. Ifølge forordningen om konsumtion skulle der betales bryllupspenge, og magister Herman betalte 2 rigsdaler, men Rentekammeret protesterede og mente, at sognepræsten skulle betale 20 rigsdaler. Kammeret kunne jo ikke vide, at Herman Beck var en så beskeden mand, at der ikke blev skænket vin ved bryllupsgildet, og derfor blev det ved de 2 rigsdaler.

Byens gejstlighed rekrutteredes i ikke ringe grad fra latinskolens lærerstab. Herman Becks efterfølger som sognepræst blev i 1681 Peder Carstensen, der havde efterfulgt sin fader som kirkens kapellan, og da Peder Carstensen døde i 1688, gik embedet til latinskolens øverste kollega, Mads Jacobsen Hvid.

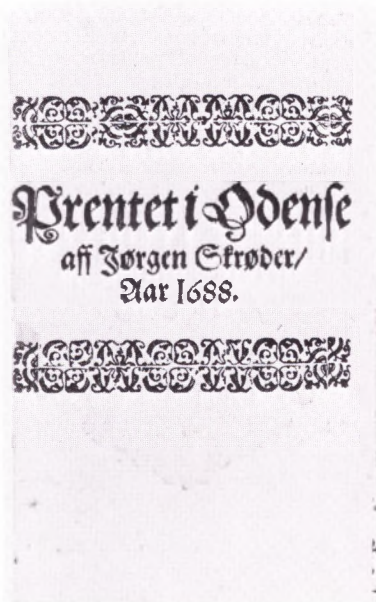
Magister Laurids Christensen Wellejus var i 1660 sognepræst til Sct. Knuds kirke og blev i 1670 provst i Odense herred og var som

sådan den sidste, der blev valgt af herredets præster. Han var ærkebiskop Hans Svanes søstersøn og søn af dennes og Hannibal Sehesteds fælles lærer, Christen Jensen Vejle, og da Laurids Christensen havde mistet sine indtægter fra domkirken i Trondheim og Lund, skrev Hans Svane til rigsskatmesteren og bad ham skaffe søstersønnen kongetienden af Munkebo sogn uden afgift »sin livstid, som dog ikke synes længe at skulle vare«; hvor længe ærkebiskoppen havde tænkt sig, er ikke godt at vide, men Laurids Christensen Wellejus døde i 1672 under dramatiske omstændigheder. Den 1. april 1672 holdt han i Sct. Knuds kirke ligprædiken over studiosus Laurids Knudsen Blanckenborg, borgmester Knud Jacobsen Blanckenborgs søn. Han fik da et apoplektisk slag, så han blev båret ned af prædikestolen, »og han kom aldrig mere derop«, men døde en halv snes dage efter.

Allerede først på året var latinskolens konrektor (d.v.s. vicerektor), Jørgen Hahne, blevet hans kapellan. Wellejus' efterfølger blev den tidligere nævnte vicebiskop Rudolph Moth, der døde 1675. Derefter fulgte nordmanden Ludvig Stoud. Han havde kort forinden ægtet Maren May, en præstedatter fra Holbæk, og fået ventebrev på kaldet der. Ægteskabet med Maren May blev ikke til skade for Ludvig Stoud, for hendes moder var Griffenfolds moster, og Ludvig Stoud fik udnævnelsen til Sct. Knuds kirke et par måneder før Griffenfolds fald. Stouds kone døde allerede i 1677 i barselseng, og Jens Bircherod var sammen med andre studerende, der da opholdt sig i Odense, med til at bære hende til begravelsesstedet i Sct. Knuds kirke, hvor biskop Kingo prædikede over hende. Om aftenen inviterede Ludvig Stoud dem, der havde båret, »ind på et vinhus«. Ludvig Stoud havde en rangstrid med professorerne ved gymnasiet, der fik til følge, at embedet som stiftsprovst blev oprettet ved et kongebrev i 1680, og det skulle altid følge Sct. Knuds kirke. Desuden fik sognepræsten rang over professorerne.

En eftermiddag i vinteren 1678 traf Jens Bircherod den tidligere hører ved latinskolen Jørgen Clausen Sebbelov, der brugte en voldsom mund mod sognepræsten ved Vor Frue kirke, magister Peder Winsløw, idet han beskyldte ham for at gå sine medtjenere for nær. Jens Bircherod forlod ham hurtigt, da han ikke længere gad høre på »de ublu ord«, som Sebbelov sagde af »bitter galde og misundelse«. Jørgen Clausen var da medtjener hos den residerende kapellan ved Vor Frue kirke, og skåningen Peder Winsløw var den tidligere konrektor ved latinskolen, der fik embedet efter Niels Pedersen Brun i 1670. I 1665 havde Niels Pedersen Brun ansøgt om at få Winsløw

I vore dage er bogtrykkerfaget mere udbredt og bogtrykkerne mere beskæftede end Jørgen Schrøder var det, da han i 1688 havde trykt Zions sange for Elias Naur. (E. Pantan fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

som medtjener »i sin skrøbelighed og alderdom«, og det opnåedes også, da Frederik III kendte Peder Winsløw som en dygtig prædikant. Peder Winsløw havde selv henvendt sig til sognepræsten gennem stiftamtmand Henrik Lindenovs frue, Beate Ulfeldt, og for at få en høj løn lod Winsløw gennem fru Beate anholde om sognepræstens ældste datters hånd. Mundtligt forsikrede han Niels Pedersen Brun, at hvad han gav ham, ville komme hans datter til gode, og gav ham brev, der skulle sikre det. Følgelig afstod sognepræsten »mere af min indkomst end enten kaldet eller mine fattige vilkår kunne tåle«. Derefter rejste Peder Winsløw til København for at sikre sig embedet efter Niels Pedersen Brun, og fra København skrev han til sognepræsten og prøvede på at få ham til at afstå kaldet. I København indlod Peder Winsløw sig imidlertid med en anden pige, og Niels Pedersen Brun fik nogle breve, der beviste dette. Alt dette meddelte sognepræsten til kongen, og han bad om undersøgelse af sagen i et provstemøde. Kongen gav derfor ordre til stiftamtmand og biskop om at undersøge, hvor vidt Peder Winsløws løfte om at ægte Martha Nielsdatter strakte, og om han havde nogen grund til at unddrage sig løftet. Vi ved ikke, hvad der videre skete i sagen, men i oktober 1667 havde Peder Winsløw bryllup med Martha Nielsdatter Brun, og i ægteskabet fødtes den berømte anatom Jacob Winsløw. I en yderst selvrosende og selvretfærdig ansøgning fra 1692 anmodede Peder Winsløw om at få en medtjener eller om forflyttelse for at være universitetet nærmere af hensyn til sine mange fattige sønner. Det sidste skete, og i juli 1692 blev han sognepræst i Køge.

Kirkelige bestillingsmænd

Blandt klokkerne ved byens kirker kan der være grund til at nævne Hans Hebbe, der i 1670 kaldes degn og kirketjener til Sct. Knuds og Gråbrødre kirker og i 1671 klokker til Sct. Knuds kirke. Han fortæller i 1670, at han daglig tid efter anden gennem årene har skrevet ned, hvad der blev forrettet af præsterne ved Sct. Knuds og Gråbrødre kirker af dåb og begravelser, men desværre er alle hans optegnelser gået tabt.

Hans efterfølger blev Jørgen Schrøder, der fra København ansøgte om klokkertjenesten efter Hans Hebbes død. I ansøgningen kaldte han sig »en fattig, fordreven mand« og underskrev sig »forrige bogtrykker i Lund«. Det var altså klokkeren Jørgen Schrøder, Kingo antog som bogtrykker.

Da Jørgen Schrøder overtog klokkertjenesten, var der intet indført i Sct. Knuds kirkebog, og det er et spørgsmål, om der overhovedet var en protokol, men i hvert fald fra den 29. marts 1679 begyndte han at indføre alt, hvad han kunne finde og tyde af sin forgængers optegnelser. Der var intet blevet indskrevet mellem 1672 og 1679. Hans Hebbe havde ikke brugt protokollen, men udelukkende betjent sig af løse blade.

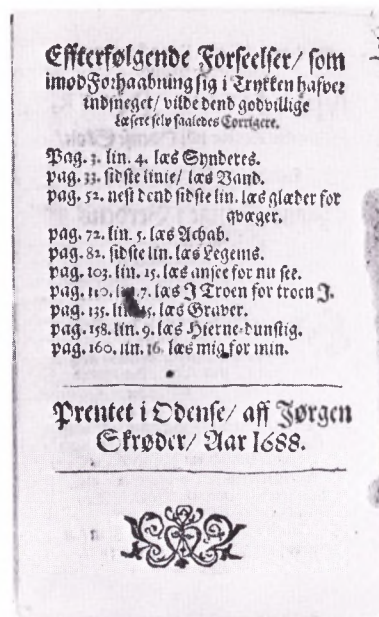
I 1680 rejste borgmester og råd tiltale på bytinget mod Jørgen Schrøder, fordi han havde ladet ringe længere over guldsmed Peder Jespersen, da denne blev begravet, end forordningen tillod. Schrøder blev dog frifundet, da man blev klar over, at han ikke kendte forordningen, fordi han først for kort tid siden var ankommet fra Skåne. En endnu større opsigt vakte det, da der en oktoberdag i 1687 kom cognac på alteret i stedet for vin. Blandt altergæsterne var rådmand Niels Mule, der straks gjorde opmærksom på, at det var brændevin, der var budt ham. Det viste sig, at Jørgen Schrøder tidlig om morgenen havde ladet hente vin hos en købmand, og i hastværket var fejltagelsen sket.

I 1696 blev klokkerne ved Sct. Knuds, Sct. Hans og Vor Frue kirker kaldt til rådstuen i anledning af et kongebrev om urenes »urigtige gang« enten på grund af klokkernes forsømmelighed eller urenes »udygtighed«, hvorved posten »i sine timer skal forvirres«. Det var nu ikke alene posten, der kunne blive forvirret, når kirkeuret viste forkert, for kirkeurene spillede i det hele taget en vigtig rolle i borgernes liv på en tid, hvor kun få ejede et ur. Det blev da også foreholdt klokkerne at sørge for, at urene gik rigtigt og straks at lade dem reparere, når der var noget i vejen med dem.

Jørgen Schrøder døde i 1697, og biskop Kingo havde allerede udset en ny klokker, da oversekretær Matthias Moth skrev til ham og anbefalede en Hans Jensen Storch. Kingo var straks parat til at trække sin kandidat tilbage, og dersom Hans Jensen Storch var musiker, ville biskoppen hjælpe ham til et af skolens legater. Kingo håbede, at Storch ville hjælpe til med undervisningen i musik. Magistraten kaldte derefter Storch til klokker, men allerede året efter kom en ny.

Organister

Organisttjenesten ved byens kirker var så slet betalt, at man undrer sig over, at der overhovedet var nogle, der søgte stillingerne, som også undertiden var ledige i længere tid. Flere organister havde an-

Bag i Zions sange af Elias Naur indsatte den gode bogtrykker denne hæftigt udformede rettellesliste. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

doms Tene / Kræger jeg i Vished / Vigger jeg fortrænet / forbadt / Og af Verkes
 ser fortaet / Kræger jeg Hæns i Gravens Toge / O her er dog haab tilbage.

Du for Enden engang Dede / Der med er min Synd betalt / Amsed /
 Vished og mede / Ja min Syndens bar du alt / Jeg ved dig opreves skal / Og
 af Dødens Dyrke Dal Skal jeg Høvedet oprette / Tid min Død fand det for-
 lette.

Spad og Død og alle Vilde / Som af Satan stode Land / Vigger dræbt
 ved din hvile Udi Gravens mørke Land / Der digrov du Lem / og gik Mig en
 sifer Troste Staf / At ved din oplysninge Vere Jeg skal Sees Salmer den.

Som Svds Son jeg dig nu kender / Og ser din Almagtskæde / Din Op-
 standelse indhynder Dødt jeg Træer og hvad jeg ved Mig in Lighed og
 Haab / Ja min Christendoms Daad I din Død er som et Villed / Og op-
 standelse fremstillet.

Du til Kisten mig skal vrede Ved din høer oplysninge Kraft / Lad den
 Jordens mig bederke / Orme tare ald min sakt / Ud og Vand oplysge mig / Jeg
 Dær i dend Troe sit dig / At jeg skal til Lif opstande Ud af Dødens gruam
 Lande.

Ede Jesu / gif mig Naade Ved din gode hellig Aand / At jeg paa min
 gang kend raude / Og Betydelse ved din Naand / At jeg op skal falde hen Ud
 Dødens speig igien / Hvor af du mig en gang rekte / Der du Døden andr-
 trekte.

Tact for ald din Gødfels Glæde / Tact for dit det Gøddoms Ord / Tact for
 Naadens hellig Raude / Tact for Naadens paa dit Børd / Tact for Dødens hø-
 ire Ree / Tact for din opstandelse / Tact for Himlen du har inde / Der skal jeg
 dig se og hente.

Naar Præsten gaar i Prædikestolen:

Det første Vers af:

Højt / Jesu / med / jeg er din Vandringesmand.
 Etunges som.

Jesu Naan skal alt vor Biering see / etc.

Ja / Jesu / med / Jeg er din Vandringesmand
 Til Gravens sted Gaar hver mit Soede. Her Led
 Syndens sibirig Land / Ah ! helde dig nær til
 min Ven / Slip dog en Mig arme Velegram
 Dødens Leer og Linn ! Varm mit herte med din
 Olov / Gier min Tale for dig sed Af din ditre Pan-
 og Død.

Leer mig ogsaa / Hvordan af du er stød Af Gravens Traa /
 Og kunde træde paa Slangen Hals og Dødens Trod / Land i min
 herte din Olov / Og over Død Ald Syndens giftig Frede / Og her
 mig Daalig Doe ! Vist ogsaa mig nuld og blind / Thi min affæde
 Arsen-Lid Læster meer og mere hid.

Til Beslutning:

L. Naar

Når min Tid og Stund er for Naand /
 Hætte Je / in Stant min Jret-ker-mand /

At Jeg min Tey skal fa-re /
 Du vilt mig da be-va-re:

Ud i din Haand be-fa-ler jeg Min Siel undfald du

if-ke mig Jret mig fra Død - lens Ena-re.

Min Synd mig Drøvelse stee paafor / Samvittigheds Glo-
 ende Vilde Som Hæfens Sand mangefaldig er / Lea vil Jeg ider-
 tunde / Men tænke trolig paa din Død / Hætte Ghrak og dine Saar
 kan red / Paa dem saa vil jeg hvile.

Dit Legems Lem er jeg uden tvist / Det er min Hiertens Glæ-
 de / Fra dig jeg ingenledes skilles vil / Var end min Død tilskæde.
 Em jeg end Deer / da Deer jeg dig / Det øvige er saa vilde du mig
 Hætte / ved din Død bereede.

Thi du af Døde opstanden est / I Gravens skal Jeg en blise
 Din Ammelstort mig kretser mest / Og sand Døds froat fordræde.
 Og hvor du est / der kommer jeg dig / At leve doo dig in Levig Tid /
 Thi Deer jeg Glædelig / Amen.

Aften Sang:

Til Indgang:

Saa hur ald Verden ta dend trest.

Etunges som:

Fader vor uti Himmets.

L. Ca

Opslag fra Kingos gradual med
 sammenhørende tekst og noder – her
 til 2. påskedags salmer. (V. Sylvest
 Frederiksen fot., Odense
 Katedralskoles bibliotek).

den levevej ved siden af organisttjenesten. Sct. Knuds kirke havde
 dog sin faste organist. I 1660 var tyskeren Johannes Ziegerhorn orga-
 nist her. Magistraten havde ansat ham i 1642 på de vilkår, at han
 hver søndag og helligdag skulle spille på orglet både til højmesse og
 aftensang og ved de tre højtider også til froprædiken mod en årlig løn
 på 100 rigsdaler at betale henholdsvis 20. dags jul og Sct. Knuds dag.
 Hvis han spillede til bryllup eller barkedåb, skulle han have betaling
 efter den takst, der var sat af magistraten, og det blev også tilladt
 ham at drive nogen handel og købmandsskab i sit hus. I årene
 1671-74 var Ziegerhorn tillige organist ved Vor Frue kirke.

Orglet i Sct. Knuds kirke blev ikke brugt under svenskekrigene, og
 med magistratens tilladelse var Ziegerhorn i nogen tid i 1659 i Lü-

beck. Efter krigen havde han på egen bekostning ladet orglet reparere, da det var blevet opædt af rotter og »andet utøj« og så »fordærvet«, at det ikke kunne bruges. Efter krigen opstod der voldsomme stridigheder mellem ham og borgmestre og råd. Det drejede sig om forfalden brandskat, indkvartering, resterende løn m.m. Striden, der gik helt op til Højesteret, afsluttedes i 1672 ved, at man på Sct. Knuds kirkes vegne betalte ham 250 rigsdaler. Efter hans død begyndte en ny strid med enken, der var flyttet til Hamburg, om betalingen for begravelsen i Sct. Knuds kirke og om resterende skatter.

Ziegerhorn skaffede sig en ekstraintægt ved at lade fremmede rejsende bo i sit hus, og det er formentlig af den grund, han importerede fransk vin fra Lübeck. I 1667 ansøgte han om at holde gæstgiveri og begrundede det med, at den farende post, der logerede hos en nu afdød kvinde, allerede før hun døde, tog ind til ham, »fordi både de og han var tyske folk«.

Johannes Ziegerhorn døde i 1674, og Johan Petersen Botzen, der i 14 år havde været organist i Randers og mistet alt ved en ildebrand, ansøgte om og fik stillingen. Efter et par års forløb kneb det på grund af de »besværlige tider« med at få pengene til at slå til, og han tilbød da også at gøre organisttjeneste ved Sct. Hans kirke, hvor stillingen havde stået ubesat nogen tid. Stiftamtmand Erik Banner ansatte ham da på den betingelse, at han hveranden søndag spillede til højmesse og aftensang i Sct. Hans kirke og desuden havde tilsyn med orglet. Lønnen var årligt 10 tdr. rug og 10 tdr. byg samt fri bolig i organistens hus på kirkegården. Johan Petersen blev dog ikke længe i Odense, for i 1677 blev han organist ved Petri kirke i København, og ved Sct. Knuds kirke ansatte magistraten derefter en Valentin Joachim Heinrich Schimel.

På grund af de ringe indkomster skiftedes der organister meget tit ved Sct. Hans og Vor Frue kirker. To af organisterne ved Vor Frue kirke, Laurits Lorentzen og Johan Georg Borneman, var ved siden af badskærere. Stiftamtmand Winterfeldt blev efterhånden træt af de stadig skiftende organister og ansatte i 1685 stadsmusikanten til tillige at fungere som organist ved Sct. Hans kirke.

Kirkedisciplin

Rådet havde pligt til at overvåge menighedens forhold til kirken, således som det nu engang var fastlagt i forordningerne, og formaning om kirkegang og brug af alterets sakramenter var noget borg-

mester og råd måtte tage sig af, således som vi tidligere har set borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg gøre det. Man skulle også sørge for, at helligdagslovgivningen blev strengt overholdt, og forsømte man gudstjenesten om søndagen kunne det nemt gå en som Hans Troelsen, der blev kaldt til rådstuen og af rådet anmodet om at føre et »kristeligt liv og levned med flittig kirkegang, Guds ords hørelse og det højværdig alterens sakramente«, såfremt han ønskede at forblive i denne menighed.

Sognepræsten til Sct. Hans skrev til stiftamtmand Winterfeldt om »tvende vanartige lemmer«, skrædder Hans Bogense og hans »meget ugudelige hustru«, af hvilke manden i nogle år havde afholdt sig fra at nyde nadveren, mens hun »i mangfoldige år til Guds navns allerstørste forhånelse« også havde forsømt nadveren, hvorfor de begge havde måttet flytte fra Sct. Knuds sogn. Han kom nu meget sjældent i kirke, mens hun aldrig søgte »Guds børns offentlige forsamling« i kirken, og sognepræsten anmodede derfor om, at de måtte blive forjaget fra sognet. Stiftamtmanden var dog mere tolerant, og mente, at borgmester og råd først skulle forsøge at formane dem; skrædderen lovede forbedring, men kunne ikke gennemføre det, og sagen gik videre til provsteretten.

Slemt var det også med sadelmager Lorents Guldberg og hans kone, der var kommet for tidlig i barselseng, og skønt hun var gravid, havde hun ladet sig vie til højmesse med udslået hår, draget med perler og guld. Det kostede den stakkels sadelmager 40 mark i bøde, og de skulle betales inden 15 dage.

En augustdag i 1673 blev borgerskabet kaldt til rådhuset, hvor borgmester og råd lod oplæse et kongebrev om indførelse af tre almindelige bededage den 15., 22. og 28. august. For at alt kunne foregå stilsfærdigt og sømmeligt til på disse dage, udvalgte magistraten nogle mænd, der skulle holde opsyn med, at intet passerede, som stred mod »Guds ære og Hans Majestæts forordning« under prædikenerne i byens kirker såvel som før, imellem og efter prædikenerne. Det gik da også pænt til på alle bededage, undtagen i Gråbrødre kirke på den første bededag, hvor der var stor tumult, da prædikenen skulle begynde. Uroen forårsagedes af nogle drenge, der sad på pulpituret og kastede kæppe, sten og kalk samt pæreskrog ned i hovedet på kirkegængerne og bl.a. sårede Oluf bager i hovedet. Borgmester og råd bestemte, at drengene skulle straffes på skolen, og for fremtiden overlod man det fornødne tilsyn til vagtmesteren og byens vagt. By-

portene var i bededagene lukket fra morgen til aften. Ingen måtte komme ud af eller ind i byen.

For at bekæmpe den megen banden og sværgeren og den almindelige forsømmelse af gudstjenesten samt overtrædelse af forbudet mod at arbejde i kirketiden tordnede og advarede præsterne tit fra byens prædikestole, men formentlig kom ikke mange med så skarpe angreb på menigheden, som sognepræsten ved Gråbrødre kirke, der i 1675 fra prædikestolen råbte: »Mange af Eder er nok lamme på hænder og fødder, men ikke på munden, thi ingen kan mere fiks end I bruge den med skældsord og klaffen, med blodige eder og bander, så at I bedre kunne passere for nogle gottlose skændegæster end for rette hospitalslemmer«.

Jens Bircherod fortæller dog, at i fasten 1675 så man almuen temmelig flittig søge ugedagsprædikenen i Gråbrødre kirke, men han undrer sig samtidig over, at mere end fem-seks personer søgte Guds bord palmesøndag 1673, da der de foregående palmesøndage ikke havde været nogen til alters. Palmesøndag og 4. søndag i advent var de såkaldte bandssøndage; de kaldtes sådan, fordi man på disse dage tidligere plejede at lyse i band fra prædikestolen, og det var en almindelig overtro, at Herrens nadver for de voksne og dåben for børnene de dage ikke var til nogen nytte.

Det er, som om den almindelige kirkedisciplin gik i opløsning under Den skånske Krig. Hyppigere og hyppigere måtte man fra prædikestolene og fra magistraten opfordre folk til ikke at forsømme gudstjenesten.

Oldermændene for alle byens lav blev kaldt til rådstuen en efterårsdag i 1676, og det blev da befalet dem at foreholde deres lavsbrødre, svende og drenge, at de flittigere end før og med god andagt skulle søge Guds hus, mestrene i deres stole og svende og drenge på pulpituret. Et par år senere måtte borgerskabet møde på rådstuen i samme anledning, og borgmester og råd truede nu med, at hvis borgerne ikke forbedrede sig, ville nogle mænd få overdraget at efterse, hvem der sad i mands- og kvindestolene, og de, der var fraværende uden gyldig grund, skulle meldes til øvrigheden. Særlig var magistraten utilfreds med de børn, der ikke gik i skole eller stod i lære; de skulle meldes til overformynderen med angivelse af navn og alder og listen afleveres til øvrigheden. Lavsoldermændene og hvert lavs krofader skulle tage svendenes og lærlingenes våben til sig, så man kunne få en ende på al den uro, der var helligaftenerne med hujen, skrigen

og huggen med blottede kårder i brostenene for godtfolks døre »til Guds fortørnelse og menighedens forargelse«.

Strid om stolestader førte til lidet opbyggelige optrin under gudstjenesterne. Selv ansete borgerfruer holdt sig ikke for gode. Rådmand og kirkeværge Niels Gorms hustru og overformynder og storkøbmand Hjere Jespersens hustru havde således en langvarig og bitter strid om, hvem der havde krav på den fornemste plads. Striden blev særlig langvarig, fordi Niels Gorms hustru i sin iver havde sagt i kirken, at hun hverken ville sidde neden for Hjere Jespersens kone i kirken eller gå bag hende på gaden. Landsdommer Jens Lassen krævede ret til at bruge de stole i Sct. Knuds kirke og i Vor Frue kirke, som lensmændene havde benyttet, men stiftamtmand Winterfeldt betragtede stolene i Sct. Knuds kirke som et kongeligt regale og befalede kirkeværgen at forandre låsene, og da fru Jens Lassen i mandens fravær ville ind i en af stolene, kunne hun ikke få låsen op. Hun klagede derfor til biskop Kingo, og Jens Lassen klagede til kongen, hvorefter stiftamtmanden måtte bøje sig.

Tamperretten

Tamperretten var den særlige domstol i ægteskabssager, og den har det mærkelige navn, fordi den holdtes på de fire quatemperdage, oprindeligt fastedage, der faldt på onsdagene efter 1. søndag i fasten, pinsedag, 13. søndag efter Trinitatis og 3. søndag i advent. Retten bestod af stiftamtmanden, der sjældent mødte – i hvert fald ikke i stiftamtmand Winterfeldts tid –, tre sognepræster og fire professorer fra Odense gymnasium eller latinskole. Biskoppen var som nævnt fritaget for at have med ægteskabssager at gøre.

Tamperrettens sager drejede sig overvejende om ophævelse af trolovelse og ægteskab. Årsagerne var mangeartede, men den hyppigste årsag var utroskab. I 1667 stævnedes købmand Niels Christensen på Overgade sin trolovede, der tjente hos Aksel Valkendorf på Tiselholt, fordi hun ikke ville lade sig vie til ham efter to års trolovelse. Hun erklærede, at hun ville blive i sin husbonds tjeneste, og at Aksel Valkendorfs afdøde hustru, Anne Friis, havde tvunget hende; trolovelsen blev ophævet.

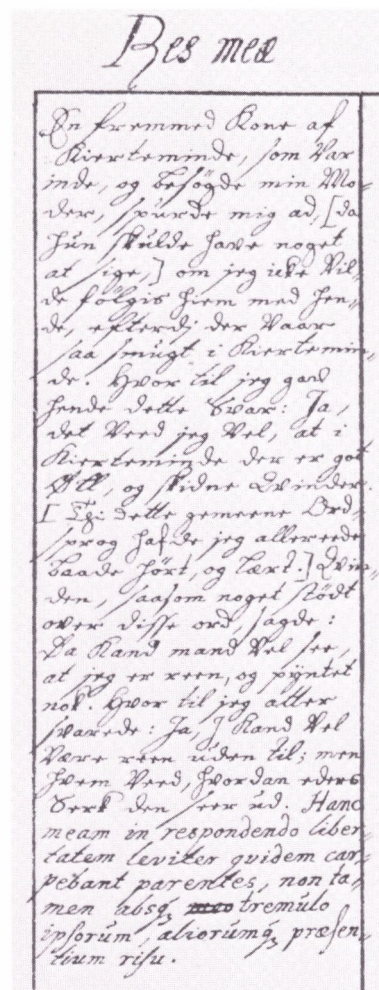
Det kunne også være årsag til et ægteskabs ophævelse, at manden havde forladt hustruen. Emmerentse Danielsdatter forlangte i 1673 ophævelse af sit ægteskab, fordi hendes mand kort efter ægteskabets indgåelse havde forladt hende og var rejst til sit fædreland Frankrig.

Ægteskabet blev da også ophævet. I en tilsvarende sag blev Carl Ytrecht af Odense stævnet af sin hustru, fordi han havde forladt hende. Til ulykke for hustruen indfandt manden sig og beviste, at han havde været i forretninger i udlandet, og da det ved et tingsvidne fra Kerteminde bevistes, at hun, da hun boede der i 1657, havde levet i utugt med Kaj Lykkes ryttere og var blevet udvist af byen, så fik han skilsmisse; i en skrivelse til biskop Niels Bang nægtede hun ikke at have bedrevet hor, men ønskede blot, at »alle Kertemindes øvrighed måtte vederfares det, de havde ladet gøre ved hende«.

Den danske skole

Oplysningerne om byens danske skole og dens virksomhed i årene 1660 til 1700 er få og spredte. Skolen havde siden 1630'erne til huse i et lille nybygget hus på Sct. Knuds kirkegård, tæt op til latinskolens sydvestlige hjørne. Til skolen hørte en lille have, der var omgivet af et kampestensgærde, og det var fra dette gærde, borgmester Jens Madssen Rosenberg lod hente sten til indhegningen ved sin egen gård. Det er sjældent skolebygningen nævnes i byens regnskaber, men i 1682 spenderede man dog 20 rigsdaler på dens reparation.

Den første danske skolemester, vi kender efter 1660, er Carl Nielsen, der døde i 1668, og hans efterfølger blev Abraham Götke, der endnu var skolemester i 1677. Der var imidlertid også fra 1660 til 1679 en tysk skolemester, nemlig Hans Hebbe, der i sit andet ægteskab var gift med en datter af portrætmaleren Hans Schütte og i 1679 kaldte sig tysk skolemester. Han var i 1640 blevet ansat af Christian IV som organist ved Sct. Hans kirke og underviste desuden »de fornemste børn« i tysk. Det protesterede den danske skolemester imod, for han havde privilegium på at holde skrive- og regneskole. Støttet af en af de ældste rådmænd og nogle af de fornemste borgere søgte han borgmester og råds tilladelse til at undervise i tysk, skrivning og regning, men det blev afslået. I stedet for tilbød magistraten ham, at han kunne blive medlærer ved den danske skole og lade sine børn gå op i den mod at få en trediedel af skolens penge. Da han havde været lærer der i fem år, gjorde borgmester og råd ham i 1653 til klokker ved Sct. Knuds kirke, og da Carl Nielsen døde i 1668, ansøgte Hebbe om at måtte blive ved med at være klokker og samtidig skolemester, hvad der blev anbefalet af præsterne og borgmestrene. Han skulle holde en hjælpelærer i tysk, så på et vist tidspunkt var der tre lærere på skolen.

Jens Bircherods dagbogsoptegnelser er en mærkelig blanding. Her viderebringer Bircherod f.eks. det ordsprog, at der i Kerteminde nok skulle være godt øl, men også skidne kvinder! (Det kgl. Bibliotek).

Den danske skole synes ikke at have fungeret særlig godt omkring 1670; en kommissionsdomstol fastslog i 1672, at skolen ikke var forsynet med »bekvemme lærere«, og derfor skulle det tillades andre i byen at holde skrive- og regneskole, indtil den danske skole var bragt i en bedre tilstand, da det dog ville være det bedste for byen, hvis børnene gik der. Rådmændene gav borgmester Jens Madsen Rosenberg skylden for skolens tilbagegang, fordi han gav enhver, der ville, tilladelse til at drive skole ud fra betragtningen jo flere, jo bedre. Der var da også i 1672 tre mænd, der læste med småbørn, og den ene fik i 1673 borgerskab som småbørnslærer.

I 1672 nævnes 11 børn, der går i den danske skole, som værende i huset hos borgere. De fem holdt sig selv med kost, deriblandt en dreng på ni år. Det drejede sig formentlig om forældreløse børn. Hvor mange børn, der gik i den danske skole, ved vi intet om, men det kan kun have været en mindre del af byens børn. Vi har set, at flere håndværkere ikke kunne skrive deres navne, og går vi længere ned ad den sociale stige, var der mange, der hverken kunne læse eller skrive.

Rådmændenes beskyldninger mod borgmester Jens Madsen Rosenberg forekommer at være ubegrundede, for han synes netop at have interesseret sig for skolen og fik i hvert fald sat igennem, at det ikke udelukkende skulle være latinskoledrenge, der nød godt af kansler Christian Friis' legat. Der skulle også ydes understøttelse til fattige, forældreløse børn, om hvilke der var »god forhåbning«. Den tidligere rådmand Peder Pedersen Lerche gav 100 rigsdaler til skolen, og det var måske af dette legat en af skoledrengene fik hjælp i 1668, så længe han flittigt søgte skolen.

Danske Lov fastslog, at magistraten i købstæderne skulle sørge for skrive- og regneskoler, og at de små pogeskoler skulle ophøre. De såkaldte »læsemødre« måtte nok læse lidt med ældre pigebørn, men ikke sådan, at de holdt dem fra at blive informeret af rette skolelærere.

Den latinske skole

Latinskolen lå på Sct. Knuds kirkegård, vest for Sct. Knuds kirke og lige foran Pogestræde. Den blev vedligeholdt af Sct. Knuds kirke; selve kirkegården var omgivet af en ringmur. Skolebygningen, der var grundmuret og i to etager, bestod af 26 fag. Ovenpå var der foruden et større rum til sangundervisning boliger til fire hørere og for et par andre hørere var der boliger ovenpå i gymnasiebygningen.

Nedenunder var den egentlige skole, bestående af to rum, et til mesterlektien og et til de fem andre klasser. Hver lektie blev undervist af hver sin lærer, og klasserne sad med ryggen mod hinanden. I mesterlektien hang de otte legattavler, og her hang også en lysekrone, som Kingo havde givet i 1688. Før den kom, havde skolen ingen belysning. Brændsel behøvede skolen ikke, da der ikke var nogen kakkelovne, og den ugentlige rengøring besørgedes af disciplene. De havde ingen gårdsplads, men legede på kirkegården!

I 1685 blev der afholdt et syn, der afslørede, at det øverste loft var »helt brøstfældigt«. Der manglede 300 tagsten, og der måtte lægges nyt tag over de 13 fag hus. I de fire høreres kamre manglede borde og bænke, mesterlektien havde brug for fem nye vindueskarme og 20 nye ruder samt borde og bænke, og i anden lektie manglede en tavle. Gulvene i skolen duede ikke, og endelig havde skolen stærkt brug for en »hemmelighed«.

Fra magistratens side skete der intet, så Kingo lod skolen reparere både ud- og indvendig dels for dens egne midler og dels ved selv at betale. To år efter skrev rektor Elias Naur til stiftsøvrigheden, at nu var der gået to år, siden den så på skolen og rektors residens. Der manglede endnu meget for at gøre skolen i orden, og man kunne have forventet, at reparationen efter gammel sædvane var sket på kirkens bekostning. Residensen ruineredes for hver dag, der gik, og rektor bad derfor om biskops og stiftamtmands hjælp. Klagen gik derfra videre til Danske Kancelli, der straks skrev til borgmester og råd og bad øvrigheden om at rette sig efter love og forordninger. Magistraten skrev et meget syrligt brev til rektor og bad ham oplyse, hvilke mangler skolen havde. Så snart man fik besked, ville kirkeværgen få ordre til at afhjælpe dem, så vidt kirkens midler strakte. Hvad rektorboligen angik, gjorde man opmærksom på, at i hans forgængers tid var den »vel og smuk i magt«, men nu var den udlejet til håndværkere, der havde indrettet værksteder, så der var intet mærkeligt i, at bygningen led skade. Den omtalte rektorbolig var siden 1575 en gård på torvet mellem Albanitorv og Flakhaven, og den lå ved siden af adelens gård.

Rektorer og lærere

Rektoren for Odense latinskole blev indsat af biskoppen, efter at denne og sognepræsten ved Sct. Knuds kirke havde eksamineret ham. I 1660 var Matthias Clausen Bang rektor, men han forlod

På dette kobberstik af J. Friedlein fra 1702 ses Elias Naur med en bog i hånden klar til at docere for disciplene. Naur var ikke adelig, og man indsatte derfor Kristus på korset på adelsvåbenets plads – hvilket jo også passede godt til en teologisk professor. (Det kgl. Bibliotek).

skolen i 1663 for at blive professor ved gymnasiet, og straks blev Niels Andersen Hals indsat som rektor. Han stammede fra Slagelse og var kommet til skolen i 1662 som konrektor på Jacob Bircherods anbefaling. Da professor Matthias Clausen Bang allerede døde i 1667, henvendte Niels Hals og konrektor Jonas Pedersen Timmermand sig til Frederik III, som da var i Nyborg, og ansøgte om stillingen som filosofisk professor. Resultatet blev, at de fik stillingen til deling, skulle dele indtægten og beholde deres stillinger ved skolen.

Rektor Niels Andersen virkede ved skolen til 1687. Han var en dygtig rektor, og i hans bedste år både trivedes og voksede skolen. Mens der i 1665 var 96 disciple, var der i 1670 195, der fordelte sig med 43 i rektors klasse, 35 i 6. klasse, 17 i 5. klasse, 18 i 4. klasse, 19 i 3. klasse, 21 i 2. klasse og 42 disciple i 1. klasse.

Niels Andersen Hals var som nævnt en dygtig og almindeligt respekteret skolemand. Med styrke hævdede han skolens privilegier, når han syntes, autoriteterne gik dem for nær. Da en af skolens disciple angreb borgmester Jens Madsen Rosenbergs tjener, lod borgmesteren ham arrestere, d.v.s. han var under arrest på sin bopæl, men herfra undveg han til København. Rektor nedlagde protest over for borgmesteren: ingen havde magt til at stævne en af hans disciple til bytinget. Disciple, der blev truffet svirende om natten, måtte ikke straffes af byens øvrighed, med mindre de var drabsmænd eller havde begået »andre grove laster og synd«, men skulle straffes af rektor. En lignende holdning indtog Niels Hals også over for byfogeden nogle år senere.

Til ulykke for rektor havde han et kolerisk temperament, der medførte, at han blev indviklet i injurieprocesser både med hørerne og disciplene. Rektor var heller ikke nogen stor økonom, og der blev således ikke ført regnskab over skolens indtægter og udgifter, hvad der var nøje i overensstemmelse med det rod og den slendrian, der karakteriserede alle andre offentlige regnskaber i Odense i denne tid.

I 1687 blev rektor Niels Hals afskediget. Det var biskop Kingo, der tog initiativet dertil. Under et ophold i København i sommeren 1687 anmodede han om, at Niels Hals blev afskediget som rektor med titel af rektor honorarius og med bevarelse af lønnen på grund af hans lange tjeneste, indtil han fik en anden befordring eller afgik ved døden. Samtidig anmodede biskoppen om, at vicerektor, magister Elias Naur, »som flittig og frugtbarligen gør sit embede«, måtte overtage rektoratet, og det gik, som biskoppen havde foreslået. Kingo havde begrundet sin anmodning med henvisning til Niels Hals' alder og

skrøbelighed; skoleembedet fordrede også store kræfter og ideligt arbejde. At Niels Hals var ved at blive gammel og svækket, var sikkert rigtigt. I 1691 hedder det om ham, at han »skal bæres til og fra sin seng«.

Kingo havde imidlertid allerede tidligere udelukket rektoren fra at have noget at gøre med skolens økonomi og uddeling af kostpenge. I juni 1684 havde han overdraget det til konrektor Elias Naur, der da fik titel af vicerektor. Kingo autoriserede også en protokol,

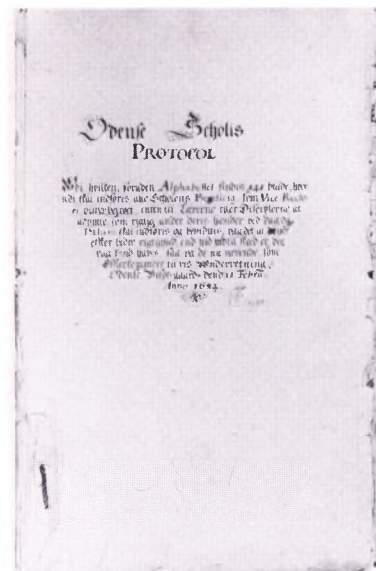
»hvorudi skal indføres alle skolens beneficier, som vicerektor bliver betroet, enten til lærerne eller disciplene at udbytte, som rigtig ved deres hænder ved dag og datum skal indføres og bevidnes på det, at herefter bedre rigtighed end hidindtil sket er, derpå kan have«.

Denne protokol er skolens ældste regnskabsbog.

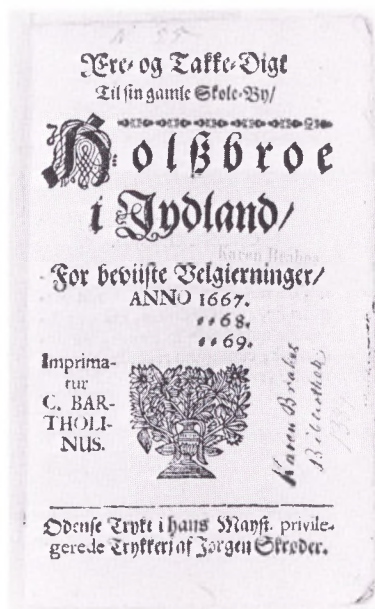
Niels Andersen Hals blev altså i årene 1684-87 tvunget ud af sit embede af biskop Kingo, der ønskede at bringe orden i alle ting, han havde at gøre med, og formentlig har været irriteret over rektors manglende sans og ulyst til at beskæftige sig med regnskaberne. Hvordan forholdet ellers har været mellem de to mænd, ved vi ikke nærmere om, men det må dog nævnes, at Kingo i 1680 klagede over rektor Niels Hals til kongen, fordi han i en sag angående skiftet efter Elisabeth Mule havde ladet nogle ord falde, som Kingo mente »hans person og embede alt for nær at være talt«.

Vicerektor Elias Naur var en jysk præstesøn, der på foranledning af sin morbroder, sognepræst Hans Naur til Vissenbjerg, var blevet sat i Odense latinske, hvorfra han dimitteredes i 1672, og han var altså en af Niels Hals' gamle elever. 1674 blev han hører ved skolen og 1680 konrektor. 1682 gjorde Elias Naur et rigt parti, da han ægtede Mogens Mules enke, Margrete Erikzdatter, hvis fader var den forlængst afdøde rådmand og købmand Erik Jørgensen. Dette giftermål bragte med ét Naur ind i de toneangivende kredse, for hvem Niels Hals altid forblev en fremmed.

Det måtte skabe et dårligt forhold, at rektor havde en lærer, der socialt og materielt stod over ham, og forholdet forværredes da også efter 1684. Det førte til, at Naur indstævnedes rektor for tamperretten »om nogen tvistighed dem imellem angående deres læsetimer og nogle andre ord«. Striden optog både lærere og elever; disciplene holdt med Naur og hørerne med rektor. Temperamentet løb af med Niels Hals, der råbte til en af eleverne: »Sådan en knægt som du er,

Latinskolens protokol over ydelserne til skolens lærere og disciple med Kingos velformede autorisation. (V. Sylvest Frederiksen fol., Landsarkivet for Fyn).

Titelblad til Elias Naurs ære- og takkedigt til fødebyen Holstebro. Et højdepunkt i digtet er en skildring af Stordæns fiskerigdom. Digtet er bl.a. genudgivet af Jeppe Aakjær. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

var magister Elias, da han kom til skolen; se til, du kan komme frem med hykleri som han«. Til disciplene havde rektor også sagt om Naur: »Ikke alle med støvler og spore kunne springe i en tønde smør«, hvilket var en »fin« hentydning til Naurs ægteskab. Striden kulminerede den 13. januar 1685, da rektor Hals smækkede sløjdørene op mellem mesterlektien og de andre lektier og kaldte hørerne til at vidne og bl.a. sagde: »Han skal komme lige så skiden fra mig som fra kantor; kantor har skældt ham offentlig ud for sinke, det skal han blive med sine sinkevers«. Offentligt til hele skolen havde Niels Hals sagt: »Hundsvotter er I, og så er også Eders anfører. Ugudelighed . . . regerer i Odense skole. Disciplene er citeret til at vidne imod deres lærere, hvilket aldrig er sket i Danmark eller hørt i hedenskab eller Tyrkiet«.

Rektors søstersøn, der boede hos ham, blev forhørt af morbroderen i overværelse af to hørere og tilstod, at Naurs stedsøn, Erik Mule, havde givet ham 2 skilling for at fortælle, hvad der skete i rektors hus, og da han og Erik Mule en søndag gik til aftensang, blev han ført ind til Elias Naur, der trak ham ind i sit kammer og gav ham et æble, for at han skulle fortælle, hvad der blev sagt hos hans morbroder. Alt dette bekendte han, før han fik hug, men han havde klæderne nede før tilståelsen. Hvor utroligt det end lyder, endte sagen med et forlig, der dog var til Naurs fordel.

Elias Naur var rektor til 1694, men på grund af hans tilknytning til gymnasiet blev hans stedsøn Erik Mule hans medhjælper ved rektoratet, og da han i 1694 blev professor i græsk ved gymnasiet, forlod han skolen.

Hans efterfølger som rektor blev vicekonrektor Thomas Brodersen Bircherod, der var gift med hans steddatter Anne Mule, mens stedsønnen Erik Mule blev konrektor.

Lærerstaben ved Odense skole bestod af rektor, konrektor og et vist antal hørere; i 1665 var der fire hørere og i 1670 seks hørere samt en kantor. Kantorembedet var oprettet af Christian IV i 1617. Nogle år senere, i 1629, oprettede kongen stillingen som 6. lektie-hører, der sædvanligvis besattes med en fattig gammel discipel, som ved udvist flid kunne forfremmes til et degnekald. I 1669 blev en student, Lucas Mortensen, sinkelektie-hører. Han spiste ved disciplenes bord og havde Lunde sogn til løn. Efter 1689 var det altid en discipel i mesterlektien, der informerede sinkerne under tilsyn af 1. lektie-høreren.

I 1691 foreslog biskop Kingo, at en af de seks hørere skulle erstattes af en skrivemester,

»som disciplene en time om dagen i regning og skriven kan undervise, hvilket kunne være et stort gavn for disciplene og især for dem, der ellers ej var bekvemme til bogen, at de kunne gå ud af skolen, bekvemme til noget verdsligt, foruden på ny at begynde sligt at lære med bekostning og deres års spilde«.

Alt tyder på, at skolen fik en særlig skrivemester. I 1695-96 nævnes en Peder klokker, som var antaget til at skrive om onsdagen og lørdagen fra nytår 1695 til Sct. Hans dag 1696; det var klokkeren ved Sct. Hans kirke, Peder Pedersen.

Da Niels Andersen Hals blev rektor i 1663, blev vor gamle bekendt, skåningen Peder Winsløw som nævnt hans efterfølger som konrektor, stærkt anbefalet af ærkebiskop Hans Svane. Winsløw var kun knyttet til skolen i tre år, for han foretrak at være kapellan ved Vor Frue kirke; inden han forlod skolen, holdt han en offentlig tale »i mange fornemmes nærværelse«, og da dr. Jacob Bircherod kom hjem, fortalte han familien om Peder Winsløws lærde tale og sagde, at det var til stor skade for den studerende ungdom, at den mand ikke blev i skolens tjeneste. Konrektorstillingens ringe indkomst var nok en væsentlig årsag til, at Peder Winsløw forlod latinskolen.

Det er tydeligt, at der i rektor Niels Hals' sidste ti år som rektor har været en vis opløsning, som også har præget hørerne, hvis man skal tro Erik Mule, der var discipel 1677-1686 og om sine hørere siger, at de »var i det hele højst udelige subjekter, uden kundskaber og blottede for undervisningsevne og kunst«, men det førte ikke til nedgang i antallet af disciple, og Erik Mule indrømmer, at der var »stor conflux (d.v.s. tilstrømning) af ungdom« i alle lektier. Hørerne var elendigt lønnede og skiftede derfor ustandseligt. Som eksempel på deres fattigdom kan nævnes, at en knapmager udlejede en seng til hører Arnt Jensen, der måtte dele den med kantoren.

Erik Mule tilhørte et andet socialt lag end de fleste hørere. Han var udgået fra et velhavende hjem og havde hjemme blandt byens førende slægter. At det var et helt andet miljø, nogle hørere hørte hjemme i, ses af mandtallet 1672. I Nørre kvarter boede en enke Barbara Timmermand, der var »fattig og uden penge«. Hos hende var en søn, 36 år, studiosus. Han hed Jesper Knudsen og var hører i den latinske skole. I samme kvarter boede en sinkelektie-hører i skolen.

Hørernes ringe vilkår og underordnede stilling i forhold til rektor, der ansatte dem, måtte virke ydmygende og frastødende og skabe stor utilfredshed. Jens Bircherod fortæller, at han en vinterdag om efter-

middagen besøgte 5. lektie-høreren på hans kammer på skolen. I samtalens løb havde denne lettet sit hjerte for ham og talt om alle sine fortrædeligheder og vanskeligheder, og Bircherod konstaterede, at den lyst, han følte for lærergerningen, fra det øjeblik forsvandt mere og mere.

Jørgen Hermansen Hahne, der blev konrektor i 1668, kom fra de samme toneangivende slægter som Erik Mule. Han var rådmands-søn, og hans morfader var borgmester Jørgen Mule. Jørgen Hahne satte sig selv og sit embede højt. En mandag morgen kl. 6, da han var på vej til skolen, blev han »med hug og slag både af hånd og kæp« overfaldet af Jens Schultz. Sagen gik både til byting og til landsting, og Jørgen Hahne rejste til København, klagede til kansler Peder Reedtz og bad om, at Schultz måtte blive straffet, »thi ellers kan jeg ikke for denne store spot, som mig er vederfaret, mig enten i min bestilling eller hos andre begå«. Årsagen til overfaldet var, at han om søndagen ikke var gået op for at ofre sin faddergave i Sct. Knuds kirke efter Jens Schultz, men »gik op i min stol i koret«. Han bad derfor om en anordning om konrektorens gang og sæde, som »altid har været næst provsterne og de præster, som er magistre«. Jørgen Hahne forlod skolen i 1680 og efterfulgtes af Elias Naur.

Sang-, musik- og anden undervisning

Der lagdes i skolen megen vægt på undervisning i sang og musik, fordi skolen havde forpligtet sig til at levere sang og musik i kirkerne på festdage og ved andre lejligheder. Der var derfor en kantor ved skolen, der underviste disciplene i sang og musik. I 1660 blev Joh. Chr. Mondot kantor, og som løn fik han Marslev degnerente, andel i skolens lig- og sangpenge samt del i indtægterne af bryllupper og andre fester.

Til bestillingen som kantor valgtes sædvanligvis en eller anden musiker fra byen, undertiden dog også en musikalsk hører. Kantoren ledede sangen i Sct. Knuds kirke, mens nogle af hørerne holdt opsyn eller hjalp til ved sangudøvelsen i de andre kirker. Endnu en kantor blev beskikket foruden den ovennævnte. Gerhard Bürger fik med titel af director musices kaldsbrev af biskop Kingo i 1686. Hans løn blev fastsat til 120 rigsdaler årligt, men hertil kom beløb for sang til barnedåb, kirkegang, trolovelse og brudevielse efter den deling, som man brugte i København. Bürger skulle daglig give to timers undervisning fra kl. 12 til 14, og de særlig musikbegavede disciple skulle komme til

ham hver onsdag og lørdag eftermiddag for at få undervisning i instrumental- og vokalmusik; de forsømmelige skulle straffes.

Sinkelektie-høreren Frands Stoud, en slægtning af sognepræsten ved Sct. Knuds kirke, kvitterede i 1687 for 20 tdr. byg af skolens korn, og ud for denne kvittering skrev Elias Naur i marginen: »Dette korn blev Frands Stoud forundt af ekstraordinær gunst af biskoppen og var i henseende til den opvartning, han burde have gjort ved musikken«. Også stadsmusikanten Henrik Lauridsen deltog i musikundervisningen og fik i 1687 10 tdr. byg for at undervise disciplene på instrumenterne om onsdagen i Sct. Knuds kirke.

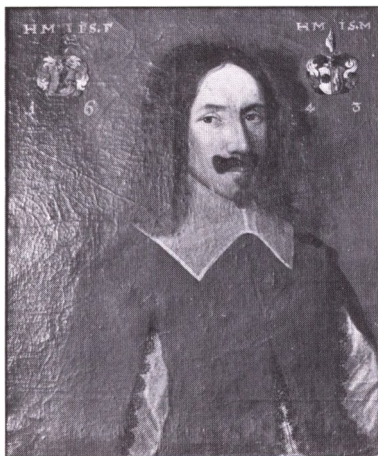
Som Kingo havde håbet, var den ny klokke ved Sct. Knuds kirke, Hans Jensen Storch, en god musiker, der kunne anvendes som kantor ved skolen. I 1697 blev de fire kamre oven på gymnasiet kalket til brug for musikundervisningen, og da det tilmed blev streng vinter, blev der indkøbt brænde af hensyn til de syngende disciple.

I 1697 nævnes også Christoffer Schumacher som kantor, men man måtte først betale 16 rigsdaler for at udløse ham af »soldateriet« og udstyre ham med hat, sko, strømper og kjortel og bukser af brunt klæde.

Skolen ejede en del musikinstrumenter, og for sine egne penge købte Elias Naur flere som f.eks. to tenorbasuner. Apoteker Jacob G. Becker skaffede dem fra Nürnberg. Vi ville gerne vide, hvad det var for tre nye musikalske stykker, der indkøbtes i 1690, og hvad det var for musikalske bøger, Hans Storch købte i 1697. Der blev indkøbt papir til nodeskrivning og betalt for at få musikstykker afskrevet, og i 1690 gaves der penge til den bedste basunist og den bedste sanger.

I 1681 klagede stadsmusikanten over, at skolens kantor og disciple gjorde indhug i hans privilegium; Kingo var straks parat til at forsvare skolen og søgte kongen om, »at de fattige skoledisciple« måtte nyde samme frihed til at musicere »til værtskaber« og bruge skolens instrumenter som skoledisciplene på Sjælland, hvad kongen bevilgede. I 1680 beklagede to af hørerne sig til Jens Bircherod over, at sangpengene formindskedes betragteligt i forhold til det, de havde indbragt i krigens tid. Kingo havde den opfattelse, at nedgangen skyldtes misbrug og anmodede kongen om at godkende en af ham selv udarbejdet takst for brudevielser og begravelser, der da også blev godkendt; pengene skulle deles mellem »skolebetjentene« og disciplene således, som biskoppen fandt gavnligt. Sang- og musikpengene indbragte 1687-1693 222 sletdaler.

Latinskolerne skulle i det 17. århundrede i deres undervisning følge

Assessor i Kammerkollegiet og senere i Højesteret Hans Mule (1605–69) var Danmarks første betydelige møntsamlere. Han holdt dog ikke blot sine skillinger for sig selv, men gav legater til forskellige institutioner. Maleri af ukendt kunstner fra 1643. (V. Sylvest Frederiksen fot., Odense Katedralskole).

uniformitetstabellerne fra 1656, der var udtryk for, hvordan universitetet ønskede undervisningen skulle foregå i landets latinske skoler. I Odense skole fulgte man tabellerne, men rektor Niels Hals foretog i 1665 nogle ændringer i samråd med hørerne.

Læsetiden var efter 1656 kl. 6-10 og 14-17, dog var timen 7-8 fri, og onsdag formiddag læstes kun fra 9 til 10 og fredag formiddag slet ikke. De to første timer af disse formiddage var bestemt til øvelser i at synge kirkebønnen m.m. Onsdag og lørdag eftermiddag var reglementeret frihed. Timen 9-10 anvendtes i de lavere lektier til skriftlige øvelser, der blev repeteret onsdag, hvis man da ikke havde regning, mens timen 12-14 som regel var beslægtet til sang og musik. Til eftermiddagens sidste time var henlagt stileretning. Den første time lørdag formiddag kl. 6-7 anvendtes i 2., 4. og 6. lektie til repetition af ugens pensa, fra 8 til 9 var der forklaring af søndagsevangeliet, i 6. lektie efter den græske tekst og i de lavere lektier efter den latinske. I øverste klasse brugtes disse to timer til hebraisk og den sidste time om formiddagen holdtes deklamationer. Efter gammel sædvane holdt to disciple på hver af de store højtidsaftener en tale i skolen over et opgivet emne. Nytårsaftensdag kl. 17 i 1671 holdt Jens Bircherod sin tale i rektors, adskillige fornemmes og disciples nærværelse.

Der indkøbtes bøger til undervisningen, f.eks. i 1689 græske og latinske leksika, hebraiske og matematiske bøger samt 30 eksemplarer af passionshistorien »at bruge i fasten«. I 1697 købte man efter Erik Mules »udtog« fra København bøger til de små lektier som Cicero, Æsops fabler, Donat og Aurora. Forbruget af papir var beskedent; fra 25. oktober 1687 til 1. februar 1693 brugtes utroligt nok kun 50 ark.

Skolens indtægter, legater og disciple

Odense latinske skole havde gode økonomiske kår. Indtægterne var tiendepenge, lig- og sangpenge samt tavlepenge af Sct. Knuds kirke, indsamlet i den tavle, der blev båret rundt hver onsdag og fredag. Yderligere var der jordskyld af forskellige gårde og huse i Odense, der oprindeligt hørte til alter- og vikariegods, og hertil kom legater. Endnu efter 1660 fik man legater som assessor Hans Mules legat på 700 rigsdaler til ti fattige skolepersoner, Mogens Mules legat og hans enke, Margrete Eriksdatters legat på 300 rigsdaler; inden sin død klædte hun 12 fattige skolebørn. Det største legat, man havde, var Frederik II's kommunitet, en fælles stiftelse for hospitalet og skolen.

Jomfru
 Jomfru Anna Brahe,
 Ballestov
 recommendoris Jomfru
 min yndede og elskede
 (forældning) paa hendes Høitids Vogn
 15 July 1701
 En yndede og elskede
 Jomfru Anna Brahe

Titelblad af Ludvig Stouds
 ligprædiken over Elias Naurs
 hustru, Margrete Eriksdatter. Bogen
 er dediceret til jomfru Anna Brahe.
 (E. Panton fot., Karen Brahes
 bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

Ifølge fundatsen skulle rektor, fire hørere og 30 disciple have kosten på hospitalet; de spiste daglig kl. 10 og 17 i kommunitetets spisestue. Hørerne skiftedes til at deltage i disciplenes spisning dels for at kontrollere maden og dels af disciplinære grunde. Til at bestride udgifterne ved denne bespisning havde man i 1662 kongetienden af 43 fynske og langelandske sogne samt 15 tdr. hartkorn i Odense og Vindinge herreder og på Langeland. Omkring 1670 var der 25 disciple, der nød »Hans kongelige Majestæts kost i klosteret«, og de andre nød »kongelig Majestæts korn«, ca. 110 tdr. byg. En række disciple havde degnerenten af otte sogne, og der var løbedegne til Åsum, Dalum, Seden, Brændekilde, Bellinge og Højby. Oprindeligt havde også Stenløse og Fangel løbedegne, men biskop Bang lagde degnerenten til konrektor, som så holdt en vikar, der betjente begge sogne. Løbedegnetjenesten kunne føre til et liv i svir og lediggang, hvad følgende vise vidner om:

»De tør vel stundom i otte dage
 ikke en bog i hånden tage,
 hos godt øl og hos unge kvinde
 der lader de dem mest finde«.

Danske Lov fra 1683 afskaffede da også løbedegnetjenesten.

I 1670 skete der en omlægning af rektors, 6. lektie-hørers, to andre høreres, ti skolepersoners og ti fattige skolebørns ydelser. De havde

Side af Ludvig Stouds indledning til
 ligprædiken over Elias Naurs
 hustru, Margrete Eriksdatter.
 Bemærk det kunstfærdige
 begyndelsesbogstav i selve teksten.
 (E. Panton fot., Karen Brahes
 bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

tidligere fået 237 rigsdaler af Odensegård amt, men fra nu af fik de kongetienden af otte sogne i Nyborg og Odense amter, som biskoppen skulle uddele.

Den 11. februar 1684 ophørte stiftsskriver Mogens Mortensen Bager med bespisningen på klosteret, og dagen efter anmodede biskop Kingo Elias Naur om at få oplyst hos stiftsskriveren, hvad lærere og disciple skulle have til »nødtørftigt underhold«. Det blev da bestemt, at en lærer skulle nyde ugentlig 5 mark og en discipel 3 mark til sin kost, og da kornpriserne steg, fik en lærer 1 rigsdaler og en discipel 4 mark. 40 disciple fik hel eller halv kost. De, der skulle have 4 mark, måtte afgive 1 mark til de mange fattige »expectantes, at de desbedre kunne conserveres og ej formedelst spisningens ophold og de kloster-smulers indhold skulle forlade skolen«; de havde tidligere fået levningerne fra bespisningen på klosteret. I alt understøttedes 61, der stod på venteliste, undertiden med brød, nu og da med bøger og papir og nu og da med rede penge.

I 1689 sluttedes der en ny kontrakt med Mogens Mortensen Bager om bespisning på klosteret. Seks hørere fik kosten, men rektor og konrektor, der ikke spiste der, fik hver 1 rigsdaler ugentligt i kostpenge. 26 disciple skulle have to måltider daglig med tre retter, og hvad de ikke spiste, skulle uddeles til dem på ventelisten. Øllet skulle være så godt, som det kunne fås i byen, og det måtte koste 2 skilling pr. kande. Rektor og konrektor skulle være til stede, når disciplene spiste, dels for at holde disciplin og dels for at holde øvelser på latin.

Vi har bevaret nogle oplysninger om antallet af disciple i mesterlektionen og i 5. lektionen i 1690'erne:

Tablet 13.1: Antal disciple i Odense latinske skole 1694-1700.

År	Mesterlektionen	5. lektionen
1694	41	30
1695	47	25
1696	55	29
1697	59	40
1698	59	–1
1699	56	–1
1700	59	–1
1) Oplysning haves ikke.		

Kilde: Protokol over skolens beneficiere 1684–1703, Odense katedralskoles arkiv.

Skolen gjorde sit til, at disciple, der ikke havde fri kost i klosteret, kunne få nogle måltider hos byens borgere, ofte mod undervisning som den discipel i mesterlektien, der underviste landkommissær Otto Himmelstrups børn mod at få kosten to gange ugentligt. Det var et problem at skaffe soverum til de mange disciple udefra, men også her trådte skolen hjælpende til og betalte f.eks. senge; selv kunne skolen indlogere nogle disciple i de fire små, men forfaldne boder, der endnu var i gården i rektorresidensen, og skolen sørgede for, at de fik midagsmad. I 1692 havde to disciple bolig i Doctors boder.

I 1672 boede 42 disciple ude i byen, som regel hos håndværkere. Otte af dem holdt sig selv med kost, og fem spiste i huset, hvor de sov. Alderen opgives kun på fire af de 42: de var henholdsvis 13, 14, 18 og 26 år, og disciplen på 13 år nød fattigalmisse. Foruden disse 42 havde rektor Niels Hals otte disciple boende, hvoraf en fik kosten hos ham, mens resten spiste på klosteret. Disciplene kom ikke fra byens velhavende familier, for her holdt man huslærere. I mandtallet af 1672 anføres kun fem husstande, der har sønner i latinskolen. Den ene var en enke, der ernærede sig ved at spinde; hun havde en 13-årig søn i skolen. Den anden var også enke, spandt for folk, levede i armod og havde tre sønner i skolen. Der var endnu en fattig enke, der havde en søn på 23 år i skolen, videre en skomager, der var fattig og nød almisse og havde en søn i skolen, samt en hjulmand.

Hvis man ser på disciplene i mesterlektien 1694, er langt de fleste præstebørn fra landet, tre disciple er fra andre fynske købstæder, så er der en fattig skåning og en fattig »norbagge«, fire meget fattige jyske disciple og to fattige fynske bondesønner. Fra selve Odense nævnes to fattige, en købmandssøn og to under navnene Blanckenborg og Luja. Få af de odenseanske præsters og embedsmænds børn kom i skolen. De blev i stedet undervist hjemme af huslærere eller kom som Jens Bircherod først i skolen i mesterlektien. Sjældent blev der holdt privatlærere hjemme for købmændenes børn, men flere af dem fik ved siden af skoleundervisningen lektioner hjemme, særlig i tysk og ofte ved skolens hørere. Derfor træffer man i gårdene undertiden et kammer kaldet skolestuen. Betalingen for en sådan privatundervisning var sædvanligvis 10-15 rigsdaler og undertiden 20 rigsdaler pr. år.

Uddelingen af skolens stipendier var i Kingos tid hovedsagelig overladt til ham, og rektor var i mange tilfælde helt udenfor, men der blev sørget godt for disciplene. Sct. Knuds dag 1698 gav Kingo af sine egne midler penge til tøj til »fattige, nøgne børn«. Mikkelsdags aften mødte 24 disciple op i bispegården for at præsentere deres nye

habit. I 1689 gav skolen 33 af de fattigste disciple i alle lektier nye kjortler. Elias Naur, der ligesom biskoppen var en formuende mand, købte i 1693 klæde til de fattige børn i 1. og 2. lektie hos en skrædder i Korup, og i den strenge vinter 1692, da skrædderen ikke leverede klæde i rette tid, købte skolen vadmestøj. I 1693 forærede Elias Naur 12 fattige drenge 24 alen fint sort klæde til minde om sin hustru, »som selv inderlig elskede fattige faderløse børn, mens hun levede, og ej heller forglemte dem, der hun døde«. Skolen sørgede også for rejser og udstyr, når fattige studenter skulle til universitetet, den sørgede for læge, badskærer og medicin og sygepleje samt sørgede for begravelse, som da en af skolens disciple blev skudt på Sct. Knuds kloster. Kun én eneste gang karakteriserede Naur en discipel som doven. Det skete ved uddelingen af skolens korn, at han omtalte en discipel som »et forsømmeligt drog«, og ud for ham er et nul i alle kornsorters rubrikker. Ellers holdt biskoppen strengt på, at de disciple, som »enten af egensindighed eller forældrenes uforstandige råd forløber skolen, skal miste de beneficia (d.v.s. begunstigelser), som dem ellers kunne tilkomme, og gives skikkelige og stadige disciple, for hvilke de egentlig er stiftede«.

Latinskoledrengene har spillet en rolle i byens liv, uundværlige som de var ved alle højtideligheder og fester. På godt og ondt har de sat deres præg på byen, på hvis gader de gik i deres kapper med bøger under armen på vej til eller fra skolen, men Vorherres bedste børn var de ikke allesammen. Jens Bertelsen Greis af mesterlektien skulle således i 1698 stå skoleret for lejemål, og da han opdagede dette, løb han, forfulgt af andre disciple, bort og skjulte sig i Vestergade i landkommissær Otto Himmelstrups hus, hvor dennes fuldmægtig lod ham undslippe. En skomager jamrede sig over, at hans søn, der var discipel i skolen, var faldet i kløerne på en student, der en nat havde forledt ham til kortspil. Disciplen havde pantsat til studenten to bøger »Seneca kaldet«, og studenten havde samtidig fralokket disciplen en sølvske og en sølvsignet, og lad os slutte med at nævne, at nytårs-aften 1698 fejredes med et pragtfuldt slagsmål mellem latinskolens disciple og byens håndværkersvende.

Odense gymnasium

Gymnasiet, der blev oprettet af Christian IV og indviet i 1623, må betragtes som en overbygning på latinskolen, idet skoleundervisningen skulle føres videre i fag som teologi, matematik, logik, astronomi

og anatomi. Gymnasiet havde, så længe det eksisterede, til huse i bygningen mellem Sct. Knuds kirke og kloster og havde have ned til åen. Bygningen var oprindelig i to etager, og gymnasiet var anbragt i den øverste etage, hvor vi har set, at latinskolen i perioder også havde lokaler. Underetagen skal have haft en åben buegang mod klostergården. Christian IV skabte et solidt økonomisk grundlag for institutionen, der også inden 1660 fik betydelige legater af privatpersoner.

Ifølge fundatsen af 1639 skulle der være fire professorer ved gymnasiet. Der var i bygningen indrettet to auditorier, så to professorer kunne læse samtidig i hvert sit lokale. Hver professor skulle forelæse tre timer dagligt undtagen onsdag og lørdag, dog skulle professoren i filosofi disputere hver lørdag eftermiddag. Professorerne var afhængige af biskoppen, der havde tilsyn med gymnasiet og skulle inspicere det fire gange årligt. Da stiftamtmand Winterfeldt i 1682 klagede over, at biskoppen uden hans vidende ikke blot havde ladet gymnasiets bygninger reparere, men også havde pålagt gejstligheden at betale reparationen, hævdede biskop Kingo kraftigt, at gymnasiet kun stod under hans tilsyn, og som sædvanlig trak stiftamtmanden det korteste strå.

For gymnasiet blev tiden efter krigen kritisk i økonomisk henseende. En stor del af det jordegods, der var udlagt som fundament for driften, var blevet stærkt forringet under krigen. Meget var øde, og andet var i en sådan tilstand, at bønderne hverken helt eller halvt kunne betale landgilde. I 1662 konstaterede professor Christen Hansen Lund, at af det gods, der var tillagt hans embede, var seks gårde øde eller nedbrudte.

Også legatkapitalerne var i fare, selv om de i 1668 blev forøget med 150 sletdaler, da Peder Pedersen Lerche på sin afdøde hustru Anne Hasebarts dødsdag oprettede dette legat til to gymnasiaster. Legatkapitalen var udlånt til adelige mod pant i jordegods, men efter krigen kneb det med at få renter og afdrag inddrevet. I 1675 fik man ved dom for en kapital på 500 rigsdaler med efterfølgende rente, som salig Henrik Markdanner til Rønningesøgård skyldte, udlagt to gårde i Rønninge og Kappendrup. Værre var det, når der var udsigt til, at legatkapitalen ville gå tabt, og det var tilfældet med et legat på 1.000 rigsdaler, som den lærde Holger Rosenkrantz havde givet. Han disponerede over kapitalen, så længe han levede, og da han døde, blev der udbetalt 300 rigsdaler. De øvrige 700 rigsdaler beholdt den ældste søn, Jørgen Rosenkrantz, og forrentede dem til sin død i 1675. Beløbet blev forsikret i broderen Gunde Rosenkrantz' arvepart, som den

Dette kobberstik af A. Folkema viser medlemmer af slægten Rosenkrantz. Det er den lærde Holger Rosenkrantz, der ses øverst, og hans to sønner, Gunde og Erik, der er anbragt øverst på det »udrullede« stik. (E. Pantou fot.).

trede broder, Erik Rosenkrantz til Rosenholm, ikke ville anerkende. Sagen gik til Højesteret, og der blev i 1681 indgået et forlig, hvorved Erik Rosenkrantz forpligtede sig til at betale de 700 rigsdaler. Den samlede legatkapital var i 1664 på 4.100 rigsdaler, men da man efter 1660 havde overtaget en del pantsat gods, var der ved århundredets udgang kun en ringe del af kapitalen tilbage. Efter jordebogen af 1681 og Knud Landorphs fortegnelse af 1695 var jordtilliggendet 14 gårde eller 96 tdr. hartkorn.

Professorerne

Den gamle stilling som læsemester og lektor i teologi var blevet knyttet til det teologiske professorembede. Det havde påhvilet læsemesteren at holde offentlige latinske forelæsninger over den hellige skrift for kanniker, skoledegne, forstandige borgere og andre interesserede. Læsemesteren havde resideret i Sct. Clara klostres bygning, men boligen blev ødelagt under svenskekrigene, og i 1664 var bygningerne så ruinerede, at arealet blev lagt til bispegården.

I 1662 døde læsemesteren Jørgen Jørgensen Falster, og i hans sted udnævntes professoren i filosofi og matematik, Jacob Bircherod, »ved kansler Peder Reedtz' befodrning« til læsemester. I 1664 blev læsemesterens løn fastsat til 24 tdr. rug, 36 tdr. byg, 24 tdr. havre, 24 gæs, 12 lam, 48 høns, i stedet for ildebrændsel og svins olden 14¹/₂ tønne byg, desuden 4 læs hø og for husleje 20 tdr. byg. Senere blev kornet betalt med penge, og som erstatning for høet, gæssene, lammene og hønsene betaltes årlig 13 rigsdaler 4 mark.

I konsistorium og tamperretten havde læsemesteren rang efter biskoppen; det var også læsemesteren, der udstedte stævningerne til denne ret. I 1682 bestemtes, at alle gejstlige sager skulle gå til provstemode, og Bircherod anmodede da om også her at få rang efter biskoppen, hvad der blev bevilget. Den teologiske lektor var også sognepræst til Åsum kirke, men jævnlig måtte han lade andre besørge kirketjenesten. En majdag i 1663 hørte familien Bircherod Jacob Bircherods svoger, Otto Thomasen Risbrich, prædike i kirken, og senere prædikede Jens Bircherod mange gange for sin fader. Om den forbindelse, der var mellem Åsum kirke og familien Bircherod-Risbrich mindede længe deres gaver til kirken. Jacob Bircherod, der blev dr.theol. i 1675, var agtet for sin lærdom, redelighed og godgørenhed. Han døde i 1688, men allerede nogle år forinden havde Knud Landorph med held ansøgt om at blive vicelektor og efterfølge Jacob Bir-

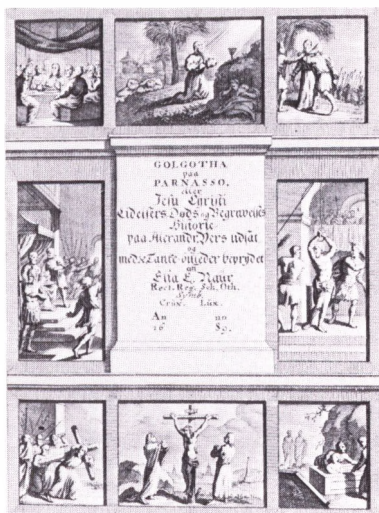
cherod i embedet. Han begrundede det med, at lektoren undertiden var svagelig, »dog sit embede til dato uden nogen anke med berømmelse forestår«.

Af alle professorer ved Odense gymnasium i denne tid er der ingen, der nævnes så hyppigt i kildematerialet som professoren i græsk, Christen Hansen Lund. Det skyldes ikke hans undervisning eller hans videnskabelige indsats, men fordi han fra 1660 og til sin død i 1672 var indviklet i et utal af processer dels med kreditorer, dels med borgmester og råd og dels med sine fæstebønder. En af fæstebønderne rettede i en klage til kongen så voldsomme angreb mod professoren, at han senere måtte bede om forladelse på Odense herredsting.

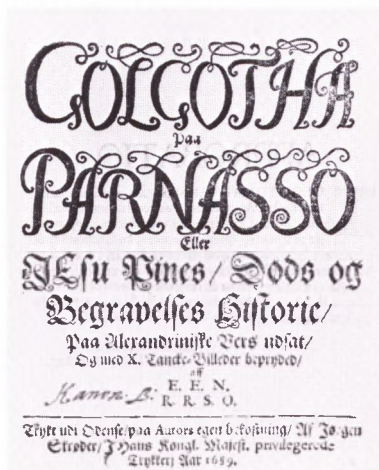
Det sidste års tid, han levede, lå han i strid med sin efterfølger, Lorenz Edinger, der på grundlag af et falsk rygte om Christen Hansen Lunds død havde fået embedet. Det var jo en pinlig affære, men i stedet for fik så Lorenz Edinger et ekspektancebrev på stillingen, og i 1668 fik han professoratet i filosofi, som han dog skulle dele med Niels Andersen Hals. I 1671 fik Edinger lov til at nyde det gods, som lå til professoratet i græsk. Der er intet at sige til, at den stakkels Christen Hansen Lund protesterede og retsforfulgte Lorenz Edinger, fordi han forbød bønderne at betale afgifter til ham. Regeringen måtte ud med en erklæring om, at Lorenz Edinger havde misforstået det kongelige brev, og at Christen Hansen Lund skulle nyde godset, så længe han levede og kunne passe sit embede.

Der var, som man kan forstå, rift om professorstillingerne ved gymnasiet, men sikkert ikke på grund af aflønningen, for i langt de fleste tilfælde måtte professorgagen suppleres med andre indtægter. Det var nok mere afgørende, at stillingerne betød meget socialt. Professor titlen havde en værdi i sig selv og virkede tiltrækkende på det velhavende borgerskabs unge, giftefærdige døtre og ungdommelige enker. Professorerne havde en forbløffende evne til at gifte sig ind i byens førende slægter, og man må give borgmester og råd ret i, at formuer, der var tjent ved købmandsvirksomhed, i ikke ringe omfang gled over på andre hænder og således unddroges erhvervslivet. Vi har set, hvor tæt forbindelsen mellem latinskole og gymnasium var: de fleste af periodens professorer havde været knyttet til latinskolen, og kombinationen af et professorat med skolens rektorat eller konrektorstilling var ikke ualmindelig. Indgiftet i de ledende familier i byen førte i virkeligheden til et slags »svogerskab«, således som vi har set det for rådets vedkommende. Et par eksempler vil vise dette.

Jørgen Bertelsen Taulov havde været professor i etik og veltalen-

Dette titelkobber med passionshistorien i otte scener prydede Elias Naurs værk Golgatha på Parnasso. Kobberet var dog ikke fremstillet her i Odense. Nedenfor ses bogens titelblad med Karen Brahes signatur. Naurs højbarokke digtning har i senere perioder kun fundet et begrænset publikum. Bogen blev udgivet på Naurs egen bekostning, og han var da også ved sit ægteskab blevet en holden mand. (E. Pantou fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

hed i 30 år i 1668; på det tidspunkt ansøgte Jørgen Wichmand Hasebart, søn af biskoppen i Viborg og af gammel Odenseslægt, om at blive hans efterfølger, da professoren nu var af så høj alder, at han »for alderdom og svaghed« næppe kunne passe sit embede. Jørgen Wichmand Hasebart var tidligt ude, for Jørgen Bertelsen Taulov levede endnu 11 år. Jørgen Hasebart var klar over embedets ringe indkomst og udbad sig derfor desuden det første ledige præstekald, der lå inden for en mils afstand fra Odense. På hans ansøgning skrev Peder Schumacher, at han skulle bestride embedet uden løn, indtil Jørgen Bertelsen døde, og derefter kunne han nyde det på samme måde som forgængeren. Det blev der imidlertid intet af, for døden indhentede Jørgen Wichmand Hasebart samme år.

Jørgen Hasebarts ansøgning må have gjort indtryk på Jørgen Bertelsen Taulov, for et par år efter prøvede han at sikre embedet for sin stedsøn, konrektor Jørgen Hahne, ja, han søgte tilmed at sikre stedsønnen skolens rektorat tillige med for det tilfælde, at det skulle blive ledigt inden hans død. Professorstillingen gik til Hahne, men rektoratet blev ikke nævnt med et ord.

Rektor Elias Naur og hans steddatter Anna Mules ægtefælle, konrektor Thomas Brodersen Bircherod, synes ligefrem at have delt i porten. Først ansøgte Thomas Brodersen Bircherod om at blive udpeget til professor i hvilket som helst professorat, der blev ledigt – dog ikke det teologiske –, da konrektorstillingen var slet aflagt, og hvad han ønskede, blev bevilget. Nogle år efter var det Elias Naurs tur til at søge. I sin ansøgning henviste han til den nøje forbindelse mellem gymnasium og latinskole og til, at hans forgænger som rektor, Niels Andersen Hals, både havde været rektor og professor, samt at Thomas Brodersen Bircherod nu var både konrektor og udpeget professor. Naur anmodede nu for sit vedkommende om at blive udpeget til professoratet i græsk, og såfremt han blev udnævnt, anmodede han om tilladelse til at beholde rektoratet ved skolen, da begge stillinger var dårligt betalte, men på den anden side ville han nyde gang og sæde som en professor ved gymnasiet. Derefter skrev han til Thomas Brodersen Bircherod, at han »efter vores aftale« havde ansøgt om et professorat ved gymnasiet, særligt det græske. Hertil svarede Thomas Bircherod, at det slet ikke lå i hans tanke at være i vejen for Naur, når han blot måtte blive »fast« ved et af de andre filosofiske professorater. Den 17. marts 1691 blev Elias Naurs ansøgning bevilget.

Året efter var der mulighed for Thomas Bircherod til at blive virkelig professor, fordi Jørgen Hahne, der i mellemtiden var blevet

dr.med., i 1692 blev læge i Rendsborg. Bircherod skrev derfor til oversekretær Matthias Moth og mindede ham om, at han siden 1688 var udpeget til professor i det første ledige filosofiske professorat. Af respekt for sin kones fader havde han afholdt sig fra at søge professoratet i græsk, men nu anmodede han om at blive dr. Jørgen Hahnes efterfølger. Det skete i 1692, og to år senere efterfulgte han Naur som rektor ved latinskolen.

Man må gå ud fra, at regeringen efterhånden måtte blive noget betænkelig ved den måde, hvorpå man ansatte professorer, for da der i efteråret 1692 var et professorat i filosofi og matematik, der skulle besættes, lod man afholde en konkurrence. Der var fire ansøgere. Gymnasiets rektor og professor fik en kongelig befaling om at afgive betænkning om deres dygtighed. Uvist af hvilken grund trak tre ansøgere sig tilbage, og efter at professorerne havde hørt Laurids Luja disputere, indstillede de ham til professoratet, og 14 dage efter blev han udnævnt.

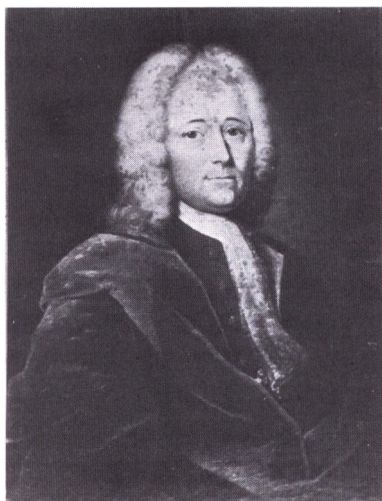
Disciplene i gymnasiet

Lad os dog ikke glemme disciplene, selv om vi ikke ved ret meget om dem. Deres vilkår efter svenskekrigene var under alle omstændigheder langt ringere end tidligere. Tre disciple i latinskolens øverste lektie anmodede i 1660 biskoppen om at måtte blive i skolen og ikke blive overført til gymnasiet, fordi de »i dette år« ikke kunne forvente noget underhold, og det havde de ret i. Før svenskekrigene havde 12 gymnasiaster haft kosten i klosteret, men det ophørte efter 1660. I gymnasiets fundats var der strenge bestemmelser vedrørende disciplene. Den 5. juni 1678 var biskop Kingo mødt op i tamperretten sammen med professorerne Jørgen Bertelsen Taulov, Lorenz Edinger og Niels Andersen Hals for at finde ud af, om en discipels forseelse var af den art, at han burde bortvises og miste stipendiet, men da de tilstedeværende professorer kun beskyldte ham for forsømmelse, så blev det besluttet, at han skulle tre dage i »hullet« fra solopgang til solnedgang på vand og brød og derefter blive på gymnasiet, men miste det halve stipendium.

Fattige har gymnasiasterne været. Jacob Bircherod skrev således til broderen, at han kun havde solgt tre eksemplarer af dennes lærebog til sine tilhørere, simpelthen fordi de ikke ejede en skilling, og at sælge dem bogen på kredit var ikke tilrådeligt, da den aldrig ville

*Her ses et af de fine kobberstik med motiv fra passionshistorien, der prydede Elias Naurs bog.
(E. Panton fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).*

Oversekretær Matthias Moth (1649–1719) var oprindelig læge, men kom ind i statsforvaltningen på grund af søsterens forhold til Christian V. Fra 1690 var han oversekretær i Danske Kancelli, men med Christian Vs død var hans indflydelse forbi. Maleri af ukendt kunstner. (Frederiksborgmuseet).

blive betalt. Af 12 gymnasiaster havde kun to lidt, mens de andre var fattige.

Jens Bircherod kom på gymnasiet i 1672, og om morgenen den 15. september prædikede han for første gang i auditoriet og havde professor i græsk Lorenz Edinger som censor. I maj 1673 holdt biskoppen og professorerne om formiddagen censur i konsistorium over gymnasiasterne og kendte dem alle sammen modne til universitetet, og dermed var det første år gået. I august 1673 var der høstferie hele måneden, men gymnasiasterne havde fået opgaver at arbejde med hjemme; i juni 1674 var Jens Bircherod og de andre, der agtede at aflægge eksamen, til alters i Sct. Knuds kirke, og om eftermiddagen samledes de med biskoppen og professorerne til endelig eksamen. Biskoppen sluttede med en tale, hvori han erklærede dem for dygtige til at dimitteres til universitetet, og nogle dage senere gik Jens Bircherod til sine professorer for at tage afsked. Hvert sted holdt han en lille tale på latin, hvori han takkede for undervisningen.

Plan om gymnasiets nedlæggelse

Man kan ikke påstå, at Odense gymnasiums professorer i anden halvdel af 1600-tallet bidrog meget til dansk videnskabs fremme, og den tanke var da heller ikke regeringen fremmed, at man burde nedlægge institutionen til fordel for det i København 1692 oprettede kongelige ridderakademi, der skulle erstatte det af Frederik III ophævede Sorø akademi.

I marts 1692 skrev oversekretær Matthias Moth til biskop Kingo og udbad sig en række oplysninger om gymnasiets gods, om professorerne og om undervisningen, hvilket nok kunne tyde på, at man planlagde at lægge gymnasiets aktiver til det nye ridderakademi, der skulle uddanne højere embedsmænd. Kingo besvarede forespørgslen meget hurtigt og vedlagde kopi af Christian IVs fundats. Han meddelte, at godset i 1670erne var blevet udlagt til ryttergods og i stedet for havde man fået tiender og andet, hvorom han endnu manglede nøjagtig besked.

Moth havde skrevet, at der var indløbet klager over, at professorerne ikke var flittige, men dette benægtede Kingo; der læstes »med flid og frugt«, og han vidste da heller ikke andet, end at professorerne ved universitetet var godt tilfredse. Da ingen havde beklaget sig til ham, der havde inspektion ved gymnasiet, mente han ikke, at der var noget grundlag for disse klager. Kingo indrømmede dog, at selv om

Kingos prydede kiste står sammen med Birgitte Balslevs i Fraugde kirke den dag i dag. Bag kisterne er anbragt et epitafium af billedhuggeren Thomas Quellinus, der kom fra Antwerpen. (Nationalmuseet).

der efter fundatsen skulle læses i to lektier, blev der nu kun læst i en. Det var blevet indført omkring 1677, men han mente dog, at der blev udført det samme arbejde af professorerne. Efter fundatsen skulle undervisningen være to-årig, nu var den et-årig, men dette kunne let bringes i samklang med fundatsen, »om det skulle kunne synes nyttig for ungdommen«. Af hensyn til byen anmodede han indtrængende om, at gymnasiet måtte blive opretholdt. Oversekretæren måtte forstå, at det, der var tillagt gymnasiets professorer, var for ubetydeligt til at kunne hjælpe ridderakademiet, og til disciplene var intet givet, »især af kongerne«. Om det var den sidste oplysning, der blev afgørende, vides ikke, men gymnasiet fortsatte til 1802.

Kingo havde ret i, at gymnasiet betød noget for byen. Det var betydningsfuldt, at der her var en kreds af mænd, der sammen med de bedste af gejstligheden og latinskolelærerne bidrog til at skabe et åndeligt klima, som man ikke havde andre steder uden for København.

14 · By og borger

Udlændinges syn på Odense

En 22-årig franskmand rejste i 1629 fra København gennem Odense til Holsten og gjorde undervejs den iagttagelse, at pigerne var køn- nest i Odense, men det er tidligere blevet omtalt, at en koldsindig hollandsk officer i 1660 erklærede, at han under sit ophold i Odense ikke havde set nogen pige, der levede op til dette ry. Vi, der lever i Odense i 1980, er ikke i tvivl om, hvem af de to fremmede, der har brugt deres øjne bedst. Vi har flere rejseskildringer, skrevet af udlæn- dinge, der har besøgt Odense mellem 1660 og 1700. De tre rejsende, der her skal omtales, kom til Fyn fra Haderslev. Fra Assens drog de videre med vogn til Odense og passede Vemmingde og Bellinge, før de nåede Odense, som de kalder hovedstaden på Fyn. Den første var en østfrisisk adelsmand, der kom til Odense i foråret 1673. Han har gjort et ophold, der har taget længere tid end et vognskifte, thi han synes at have set sig godt om og have spadseret rundt i byen. Han konstaterer, at det er en åben by, og at den ligger i en smuk egn og ved en bæk, der er forsynet med en del »redouter og traverser«, og det kan vel ikke være andet end vikingebefæstningen på Nonnebakken, der stadig vækker opmærksomhed. Han har besøgt byens fire kirker og i hvert fald været inde i »den fornemste«, som han fandt velbygget med forskellige epitafier og grave. Rejsen fortsatte han til Nyborg ad den gamle vej over Åsum, Marslev, Ullerslev og Avnslev.

Adelsmanden rejste som turist, og det gjorde vel også den østrigske jesuitpater, der i efteråret 1690 kom til Odense i følge med en kejser- lig ambassadør, der skulle til Stockholm. Pateren vidste, at Odense var Sct. Knuds by, og han besøgte Sct. Knuds kirke og kiggede ind ad det vindue, hvorfra Knud den Hellige var blevet beskudt med pile. I kirken fik han forevist det sted, hvor kongen var blevet gennemboret af et spyd, ja, også den gang kunne man fortælle turister »sandfærdi- ge historier«. Det forundrede pateren at se folk med træsko.

Den tredje rejsende, der skal omtales, er en hollandsk købmand, der var på forretningsrejse i Danmark. Han kom til Assens i den hårde vinter 1674, og sammen med sit rejseselskab stampede han sig

gennem sneen til Odense, hvor han ankom om aftenen den 21. februar. De var for trætte til at se på byen, og »den tæt nedfaldende sne og den langvarige hårde frost gjorde gader og huse smudsige, skidne og hæsle«. Rejseselskabet tog ind på byens værtshus. Peter Henriksen havde privilegium på at holde værtshus i Odense, og hos ham holdt også den agende post til. Værtshuset var i Peter Henriksens gård, som Peder Pedersen Lerche tidligere havde ejet; den lå på hjørnet af Overgade og Torvegade og indeholdt i hvert fald fire stuer og en sal. Efter at de rejsende havde hvilet ud, serverede værten »et godt måltid mad, god mjød og godt øl«, så Peter Henriksen har vist sig som en sand fynbo, der ifølge Jens Steen Sehested

»byder frem den bedste mjød,
som findes i hans gemme,
ja gåse-, høns- og lammekød,
man er som man er hjemme«.

Men ak! Senere ville selskabet forlyste sig med lidt vin. Det var der imidlertid intet af i værtshuset, og der var heller ingen vinhandler i byen. Gode råd var nu dyre! Peter Henriksen gik over til apoteker Jacob G. Becker i Løveapoteket, og der fik selskabet vin. Tilmed viste det sig, at en af de rejsende var en bekendt af apotekeren, der flere gange havde været på forretningsrejse til Holland, og så gik snakken lystigt. Det blev sent, før hollænderne gik til hvile i meget bløde senge, »da man der har en overflødighed af skønne gåsefjer og dun«. Næste dag arbejdede selskabet sig gennem snemasserne til Nyborg, hvor det overnattede, og næste dag forsøgte man at komme over bæltet i en båd med seks årer og en styrmand, men farvandet var så fuldt af drivis, at man endte på Sprogø, hvor man måtte overnatte.

Rejselivets besværligheder

En rejse i datidens Danmark var altid besværlig, men selvfølgelig endnu vanskeligere vinterdage. En vanskelig og besværlig rejse foretog Jens Bircherod og hans hustru i januar 1694 fra København til Odense. De forlod hovedstaden den 26. januar og kom den 27. om aftenen til Korsør. Imod sin vilje kunne Jens Bircherod ikke komme videre, »såsom vestenvinden var ganske kontrær« og vejret hårdt. Det opholdt ham flere dage i Korsør. Den 31. gik vinden om i syd, men da havnen endnu lå ganske fuld af is, måtte han lade sine heste

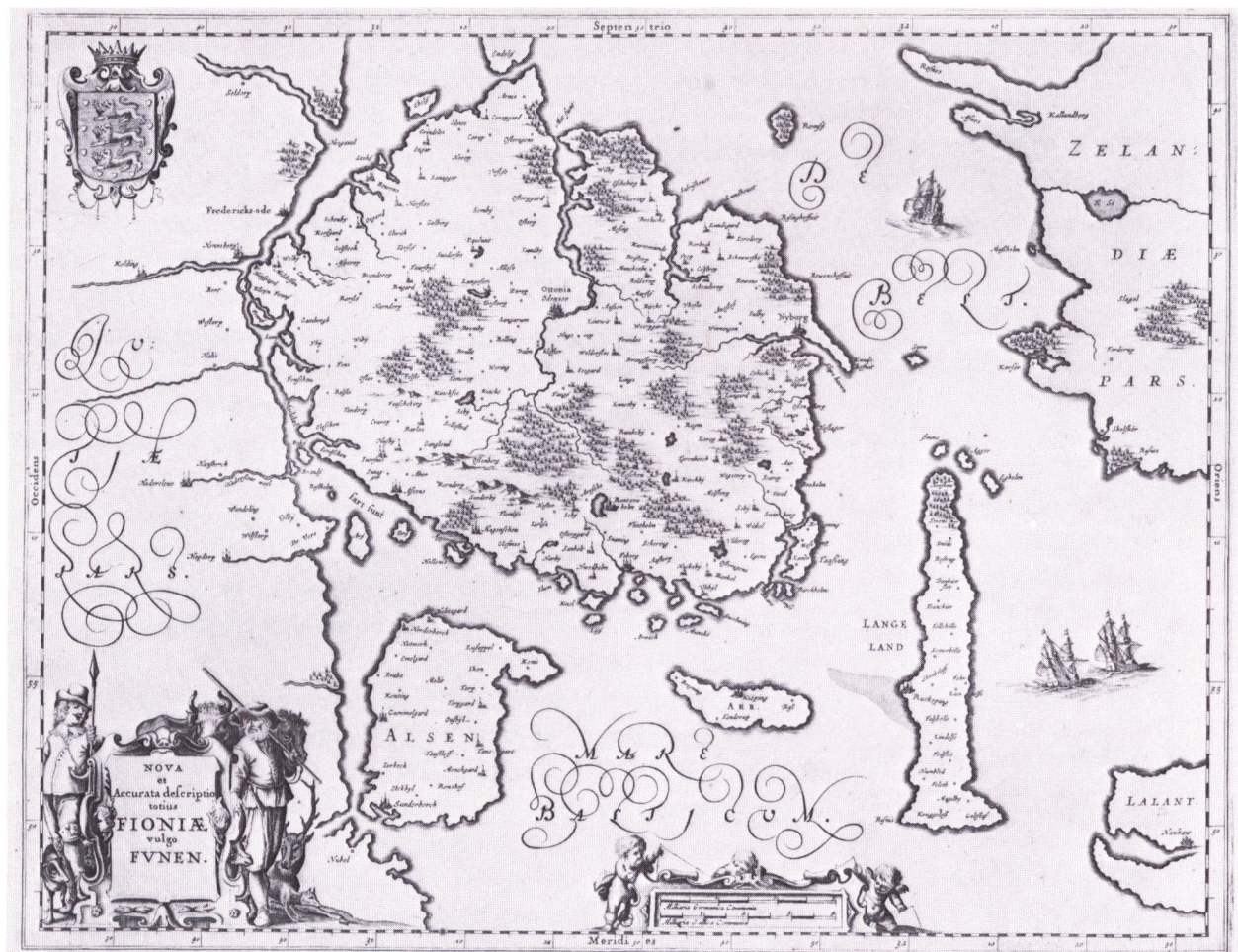
og vogn blive tilbage, og fra et sted nord for byen gik Jens Bircherod og hans hustru i en båd og lod sig føre ud på en jagt, der lå en fjerdingvej fra land; kl. 15 gik de under sejl, men nu var vinden sprunget om i vest, og kl. 2 om natten mistede de ankeret og sad snart fast i isen. Ved hjælp af skibsmandskabet og en båd kom de tilbage til Korsør. Den 2. februar kl. 7 morgen stod de atter til søs, denne gang fra skibbroen, for nu var havnen på grund af nordøstlig vind fri for is, og det betød også, at vogn og heste kom om bord, men på grund af vindstille blev skibet liggende ved Sprogø. Her lejede Bircherod en lille båd og kom over til Knudshoved, og med en bondevogn nåede de Nyborg den 2. februar kl. 16. Jagten med heste, vogn og bagage kom ud på aftenen. Næste morgen, den 3. februar, fortsattes rejsen til Odense, som man først nåede kl. 14, da vejen nu var blevet »heel ond«. Rejsen fra hovedstaden havde således taget otte dage!

Selv kortere rejser tog tid. I sommeren 1670 rejste Jens Bircherod sammen med nogle slægtninge til bryllup i Stepping ved Haderslev. De brød op fra Odense og kørte den første dag 5¹/₂ mil og kom om aftenen til Kauslunde, hvor de overnattede. Næste morgen kørte de videre til Middelfart, ved middagstid kom de med færgen over til Snoghøj, og Stepping præstegård nåede de kl. 18.

Streng vintre og fugtige somre

Vi ved alle, at det var en hård og streng vinter, da den svenske konge Karl X Gustav gik over bæltene, men den vinter var ikke enestående. I marts 1667 kunne man køre over Lille Bælt og gå på isen fra Nyborg til Sprogø. Jens Bircherod fortæller om den uhyggeligt strenge vinter i 1674, at kulden tog til fra den 11. januar. I begyndelsen af februar lå der så meget sne i Odense, at gymnasiasterne ikke kunne komme ind på gymnasiet på grund af snedynger, og en halv snes dage efter noterer han, at vejene alle steder »er ukendelige formedelst sneen«. Den 27. februar meddeler han, at »de sidste to dage var det ret hovmandsvejr, som man plejer at sige«. Når man gik på gaden i Odense, kunne man intet se for snefog, og den 14. marts var der atter et voldsomt snefog og hård frost, så mange kreaturer døde af kulde og »fodringstrang«, men dagen efter var der endelig omslag i vejret med tø. Da havde sne og frost bundet jorden i ni uger.

En stadig frost og nordøstvind i januar 1677 fik mange til at frygte en gentagelse af vinteren 1674. Da det var under Den skånske Krig, medførte det strenge vintervejr som tidligere nævnt angst for en ny

svensk landgang i landet. Søndag den 6. januar skulle Jens Bircherod prædike for sin fader i Åsum kirke; det var meget strengt vejr med sydøstvind og snefog, og han måtte lade sig skuffe frem til kirken gennem snedriverne. Et par dage efter var det klingende frost, og nogle glas med blæk og vand, der stod i hans kammer, frøs i stykker, skønt der havde været varme der den foregående aften. Snart var bælt og Øresund tillagt, så man kunne køre i slæde på isen, og der var godt slædeføre for rejsende på gaden og på marken. Nu var vinteren også snart forbi, midt i februar var det regn, sne og slud den hele dag. I »dette melankolske og onde« vejr sad Jens Bircherod og læste Adam Olearius' persiske rejsebeskrivelse, »en bog sandelig, i hvilken man nok kan finde en curiositets fornøjelse«. I 1684 var det atter så streng

Dette Fynskort udkom første gang i 1645 og gengiver dermed periodens opfattelse af øens geografi. Odense fjord er blevet underlig lille for kartografen, og Eneberødde ved fjordens udløb har han ikke kendt! Oprindelig størrelse ca. 40 × 50 cm. (Det kgl. Bibliotek).

frost, at man omkring 1. februar kunne køre med slæde over isen på bælterne og Øresund.

Klimaet skabte andre vanskeligheder. Den strenge vinter 1674 efterfulgtes af et stærkt tøbrud med voldsomme oversvømmelser over hele landet, og juleaftensdag 1672 var der en sådan stigning i Odense ås vandstand, at vandet trængte ind i husene og helt op til bispegården, og hvis ikke vandmasserne i åen havde gennembrudt nogle dæmninger ved Ejby mølle, ville de have bortrevet Munke mølle.

Fugtige somre var også af det onde. En sådan indtraf i 1681, hvor det i høsttiden regnede dag og nat. Endnu i slutningen af september stod byg og boghvede på markerne.

Strenge vintre og fugtige somre skabte elendige forhold for bønderne, men førte sandelig også til hårde tider for de dårligst stillede i byerne, de, der i forvejen levede på eksistensminimum. Enhver forstod, at strenge vintre og fugtige somre betød kulde, høje brødpriser og sult. Det største udsving i kornpriserne for noget tiår i Danmark var på Fyn i tiden 1660-69. Her varierede prisen på en tønde rug fra 15,68 kr. i 1661 til 2,94 kr. i 1669. I 1661 må der følgelig siges at have været noget nær nødstilstand.

Medførte ringe høst høje brødpriser, så førte strenge vintre til fordyrelse af brændslet; i 1674 kostede »et favn ved 7 sletdaler og var endda ikke til at få, og et læs bondeved kostede 1 rigsdaler«. Brænde var om vinteren lige så uundværligt som brød. For bybefolkningens nederste lag, der oftest boede i forfaldne, utætte boder, har den strenge vinter været lige så frygtet som en fugtig sommer, og det var naturligvis værst at udholde kulden for dem, der samtidig småsultede. Det blev ikke bedre af, at ildebrændsel var en mangelvare den første snes år efter svenskekrigene. Ofte fremhæves, at brændsel er dyrt, og vi har da også set, at regeringen søgte at afløse sin forpligtelse til at levere brændsel med korn eller penge, ligesom vi har set, hvor stærkt borgmester og råd holdt på deres ret til at få ildebrændsel af Roerskov. Når brændslet var en mangelvare, skyldtes det ødelæggelse af skovene under krigen. Vi har bevaret et lille vidnesbyrd om, hvor vanskeligt det var selv for den mere velhavende del af bybefolkningen at skaffe ildebrændsel. I september 1672 skrev amtsskriver Jens Erichsen Westengaard til fru Mette Friis på Margård, med hvem han havde forretningsforbindelser, om hun ikke ville levere ham ildebrændsel. Det var hun villig til; han skulle blot ikke fortælle det til nogen, »eftersom begge borgmestre så vel som den nye kommende

præst med mange flere der af byen har begæret ildebrand at købe«. Hun havde sagt nej til dem, da Margård skov var meget forhugget.

Samlingssteder for byens borgere

På værtshuset kunne man høre nyt, men også på posthuset kunne man få efterretninger om, hvad der skete ude i den store verden. Til posthuset kom den københavnsk-hamburgske ridende post to gange om ugen, og tilmed havde man også en svensk agende post, der gentagne gange klagede over, at man i Odense fik slette heste og vogne og i 1689 erstattedes af den svenske ridende post mellem Hamburg og Helsingør. Den første kendte postmester var Otto von Oesede, der boede på Vestergade i gården Mageløs, der følgelig var byens posthus, hvor man mod betaling fik sine breve udleveret. Hans efterfølger blev Søren Bolt.

At man gik på posthuset for at høre nyt, bekræftes af Jens Birchero, der fortæller, at han den 12. februar 1677 om formiddagen gik på posthuset, hvor han plejede at høre adskilligt nyt. »Nogle officerer og andre deres compagnons, som sad derinde, havde en og anden skreven avis imellem sig«. To år senere fik Søren Bolt lov til at holde værtshus i sin gård på hjørnet af Overgade og Fisketorvet, og her var altså både værtshus og posthus. At holde aviser var dyrt; Søren Bolt købte dem af en hamburgsk »novellist og bogfører«, så de, der sad på posthuset og læste aviser, måtte betale for fornøjelsen. Blandt postmester Otto von Oesedes debitorer var bl.a. ritmester Sivert Rathlou og landstingsskriver Morten Clausen Reimer. De skyldte »for aviser at læse«.

Et sted, hvor folk også samledes, var hos apoteker Jacob G. Becker på Løveapoteket. Apotekeren var en stor importør af vin og har formentlig holdt vinstue, hvor byens »pæne borgere« mødtes og drøftede bynyt. Her kom det engang til et sammenstød mellem amtskriver Jens Erichsen Westengaard og Hans Urne til Sanderumgård, hvorunder Hans Urne slog Jens Erichsens hat af hans hoved og stødte ham i ansigtet. Næste morgen udfordrede amtsskriveren Hans Urne, men denne lod ham vide, at han var en kavalier: »han ville ikke slås med slig en blækskider og truede med flere ord«!

Det eneste overleverede billede af apoteker Jacob G. Becker (1636–1707) viser denne som barn. En overgang var apotekeren en af byens største skatteydere, men i hans sidste år gik det stadig tilbage for ham. Muligvis et arbejde af maleren Eyerschüttel.

Odense ved sommertid

Den nævnte hollandske købmand havde tidligere været på Fyn ved sommertid og giver en begejstret skildring af landet,

»som flyder med frugt, mælk og honning. Derfor bliver mjøden der så rigelig og kostelig. Ualmindelig svære gæs og kalkuner, de allerfineste okser, som jeg nogensinde har truffet på, bliver opdrættede her, og de er, som jeg også ved at have dem på græs selv har overbevist mig om, så bløde at føle på, så fine i kødet, så lækre«.

Trist virkede Odense ved vintertid på den hollandske købmand. Anderledes ville den nok have påvirket ham ved sommertid. Den lå i en smuk egn ved en å, hvis berømte klokkedyb, fru Abigael Hasebart fortæller os, lå et sted ved åen bag fru Anne Brahes gård på torvet, det nuværende industripalæ. Tæt ind mod byen lå et grønt bælte af haver og kålgårde, og de dybe grunde inde i byen gav plads til haver med træer og buske helt inde i bykernen. Der nævnes haver til mange huse og gårde som Mageløs i Vestergade, der havde have og bleg-have, og borgmester Jens Madsen Rosenbergs murindhegnede gård, der havde en have mod torvet.

I datidens bybillede må ved sommertid det grønne have domineret og sat sit festlige præg på byen. Selv de øde steder var grønne, fordi de var indrettet til haver, og endnu i 1683 var der 23 ubebyggede steder i byen, heraf tre midt på Vestergade. De havde ligget øde så længe, at ingen kendte grænseskellene. Vi har set, hvorledes regeringen arbejdede på at få dem bebygget, og en forordning fra 1692 forbød at indrette de øde grunde til haver.

Hvor har man budt foråret og lyset velkommen efter en lang vinter i halvkolde gårde og utætte boder og med en elendig belysning. Man har hilst foråret med den samme glæde, hvormed Jens Bircherod en forårsdag på vej til Åsum kirke konstaterer, at svalen er kommet. I professor Jacob Bircherods hus holdt man hvert år i marts måned »nadver i lyseaften«, da professoren havde den opfattelse, at man ikke skulle betjene sig af købte eller støbte lys, når man kunne se ved Vorherres lys. Når bønderkarlene i Hunderup red maj eller sommer i by, da var den herlige årstid kommet. Man forlod de trange stuer og tilbragte megen tid i have og mark, eller man kørte ud på landet som Abigael Hasebart, der Sct. Hans aften i 1667 inviterede Jens Bircherod, hans moder og moster på en køretur til Ladegårdsskoven og Skibhuset.

Kom man inden for byportene, sås det tydeligt, at gårdene fortrinsvis lå i byens centrale dele omkring torv og hovedstrøg, selv om der efterhånden var en tendens til at flytte dem nærmere porte og bomme, hvad der skete af hensyn til handelen med bønderne. Bondehandel krævede plads, for der skulle både være krambod og plads til varelager.

Der var i byen tre boligarter: gårde, huse og boder. Boderne var dels handelsboder, dels småhuse på et par fag, ofte lejeboliger, der undertiden var bygget sammen som vore dages rækkehuse. Lejlighedstypen var en gennemgang til gården, en stue mod gaden og bagved kammer og køkken. I grundtaksten af 1683 er ordet ejendom ved at vinde indpas, og våning bliver betegnelsen for den almindelige bolig. Gårdenes forhuse kunne enten være udformet som langhuse eller gavlhuse. Det første var det almindeligste, så lå gavl mod gavl, hvorved man slap for den såkaldte tagdrypsslippe, der var nødvendig ved gavlhusbebyggelse, og som kunne give anledning til mange stridigheder med naboerne.

Bygevirksomheden har været meget ringe i Odense mellem 1660 og 1700, og intet stenhus er blevet opført i det tidsrum. Skulle der bygges et nyt hus, blev det i bindingsværk. Det var meget billigere, men selv det havde man næppe råd til. Det var ikke gode tider for byens muremestre, der henvistes til nødtørftige reparationsarbejder, og det er forståeligt, at den tidligere omtalte Ernst Brandenburg efter nogle års forløb forlod byen. Regeringen gjorde meget for at sætte nybyggeri i gang, forlangte de øde grunde bebygget og gav i 1695 skattelettelser for at opnå dette.

I gårdene har der været god plads, men antallet af stuer har selvfølgelig været afhængig af gårdenes type og størrelse. De fleste stuer findes i de højt vurderede gårde på Korsgade. Mindre gårde havde kun to stuer. Vi har set, at Peter Henriksen havde fire stuer og en sal. Rådmand Erik Nielsen havde ved sin død i 1675 fem stuer, og borgmester Knud Knudsen Seeblad havde i sin store gård på Fisketorvet syv stuer. Stuerne havde ofte navne efter farverne på væggene. Hos rådmand Christen Hansen Lime finder man eksempelvis den røde stue og den gule stue. Desuden er der naturligvis i gårdene køkken og adskillige kamre, forstue, skolestue, ja endog undertiden en amme-stue. Hos adskillige fornemme borgere findes et rigt løseøj med borde, stole, sengetøj og linned.

Tabel 14.1: Værdi af løsøre i skifter efter Odenseborgere 1661-1685.

Skiftet efter	Guld og sølv	Kedelkobber og grydekobber	Tin	Messing	Jern	Træ
	Sletdaler					
Rådmand Jørgen Wichmands første hustru, Ingeborg Balslev 1661	1.193	60	73	19	45	326
Rådmand Herman Hahne 1663	695	92	49	85	55	247
Stiftsskriver Hans Brødersen 1663	1.051	97	86	51	64	331
Postmester Otto von Oesede 1674	192	52	37	32	58	330
Rådmand Claus Frederiksen 1675	8	25	18	17	30	112
Rådmand Erik Nielsen 1675	512	59	55	27	62	323
Købmand Christen Lauridsen Lee 1679	991	131	78	63	109	235
Rådmand Jørgen Wichmand 1680	379	53	42	34	52	234
Rådmand Hans Wichmand 1685	–	1	3	2	4	45

Kilde: Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17. århundrede I, s. 176.

Det var ikke alle, der boede i eget hus, og antallet af lejere var stigende i løbet af perioden, så lejeboliger blev der flere af. Det er pengeøkonomiens fremtrængen, der fører til stigningen i lejernes antal, og når det i tingbogen nævnes, at folk sommerdage sad i gadedørene og underholdt sig med naboer og genboer, så er her nok tale om lejeboligerne og deres beboere. Det var også småt med løsøre hos den jævne del af befolkningen, hvad enten man boede til leje eller ej. Portrætmaleren Joachim Madsen Broch var ved sin død i 1678 vel-forsynet med sengetøj, men det var til gengæld småt, hvad der fandtes af linned: fire lagener til hele familien bestående af to voksne og

tre børn, og tilmed var de to lagener gamle hørgarnslagener; desuden fandtes et håndklæde. Da snedker Niels Hjeresen døde i 1687 efterlod han sig to gamle vadmelsdyner, en hovedpude, et gammelt sengeklæde og et par blågarnslagener. Hele boet blev vurderet til 3 sletdaler 3 mark 14 skilling, og da skomager Mikkell Rasmussen skulle skilles fra sin kone, så måtte han dog søge seng med hende »formedelst mangel på sengeklæder«.

Portrætter og portrætmalere

På væggene i borgernes stuer hang spejle og skilderier. De sidste kunne enten være malede stykker eller kobberstik, og flere af de malede stykker havde religiøse motiver. Nogle få havde verdslige motiver som f.eks. et malet stykke med en nøgen kvinde, der sad og malkede en ged. Det hang i købmand Herman Führens hjørnestue. De fleste skilderier var portrætter, og der var mange af dem, ikke blot hos velstående borgere. Hos rådmænd Erik Nielsen hang der i alle stuerne ikke mindre end 34 portrætter og malede stykker samt tre kobberstik, og hos byfoged Antonius Ottesen Seeblad var der 21 portrætter og 18 malede stykker. Kun sjældent angives det, hvem portræterne forestiller, men byfogeden havde portrætter af sig selv og sin første hustru, Anna Jakobsdatter Fuiren. Postmester Otto von Oesede havde portrætter af sin første hustru, Barbara Jensdatter Rosenvinge, hendes første mand, stiftsskriver Oluf Olufsen, og hendes broder, den senere borgmester Willum Jensen Rosenvinge, »i hans yngre år«. Landstingsskriver Herman Hermansen Zwollen havde portrætter af sig selv og sin første hustru, Gertrud Lauridsdatter, og endelig skal nævnes, at klokker Hans Hebbe ejede 17 portrætter, hvoraf de fire var af hans hustru, Ingeborg Hansdatter Schüttes slægt. Der var selvfølgelig også portrætter af kongelige personer, hyppigst af Christian IV, men også af Frederik III og hans dronning.

Hvem der har malet disse portrætter, ved vi ikke, men det er fristende at tillægge den kendte portrætmaler Hans Schütte en del af dem. I hvert fald havde han malet nogle af portræterne hos Hans Hebbe, der var gift med hans datter. Efter at Hans Schütte havde forladt Odense, var byens mest kendte portrætmaler Joachim Madsen Broch, som man har villet tillægge malerierne i Sct. Knuds kirke over Peder Pedersen Lerche og over stiftsskriver Rasmus Andersen og i Vor Frue kirke over Jørgen Hansen, men det er usikkert, om de skyldes ham. Han må imidlertid have haft meget arbejde, for han

Epitafiet over købmand Jørgen Hansen (d. 1695) og dennes familie hænger i Vor Frue kirke. Familien ses i nærbillede nedenfor. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

havde i 1672 to læredrenge på værkstedet. Joachim Broch har nok malet for dr.med. Christopher Balslev, der leverede ham penge og lærred, og for Jens Schultz malede han en fane og oppudsede et gammelt portræt, ligesom han malede portrætter til købmand Rudolf Møller i Nyborg og tre portrætter af Peder Lauridsen og hans første og anden hustru. Da Broch døde i 1678, var Ingvar Sivertsen Press svend på værkstedet og fortsatte det. I skiftet efter Broch nævnes blændrammer, 63 kobberstik, pensler, palet, staffeli samt en eksercitsbog. Omrejsende portrætmalere kom til Odense som Johan Mathiesen af Husum, og i februar 1686 lå en portrætmaler i Anders badskærers hus.

Blandt byens billedhuggere var Henning Henningsen; da han døde, lå der på loftet et epitafium, der ikke var færdigt. Det forlangte Jørgen Hansen i Nedergade udleveret, da Henning Henningsen havde sluttet kontrakt med ham om at gøre et epitafium og havde fået udbetalt 24 daler. Således er det muligvis Henning Henningsen, der har gjort den udskårne barok-træramme med maleri af Jørgen Hansen, der hænger i Vor Frue kirke.

Bøger og bogsamlinger. Boghandel og bogauktion

Gennem skifterne kan vi få oplysning om, hvad der fandtes af bøger i borgernes huse. Dominerende er som venteligt den religiøse litteratur; i flere hjem havde man enten Christian IIIs eller Frederik IIs bibel, og almindelige var Jesper Brochmands og Niels Hemmingsens postiller. En gruppe for sig danner de mange ligprædikener. Inger Andersdatter Scheffer, borgmester Knud Knudsen Seebleds enke, efterlod sig 33 bøger, udelukkende religiøs litteratur og ligprædikener. Hos købmændene og landstingsskriverne var der en del lovsamlinger og anden juridisk litteratur som Jyske og Sjællandske Lov og Christian IVs reces. Ingeborg Pedersdatter Balslev, rådmand Jørgen Wichmands første hustru, ejede Arild Hvitfeldts krønike, Simon Paullis *Flora Danica*, og postmester Otto von Oesede havde bl.a. Livius' historie på tysk og Henrik Smiths lægebog. Lægebøger fandtes også hos nogle af badskærerne. Rådmand Henrik Jørgensen Rosenvinge efterlod sig en pæn bogsamling, der blev forøget af hans hustru Maren Hansdatter. De havde Frederik IIs bibel fra 1581 med messingbeslag, den augsburgske konfession på latin og dansk, den ny salmebog fra 1677 og Brochmands postil. Rådmanden havde også historiske interesser. Han havde Anders Sørensen Vedels oversættel-

se af Saxo fra 1575, udgaven fra 1652 af Arild Hvitfeldts krønike, Snorre Sturlasons *Norske kongers krønike*, Christoffer Columbus' occidentalske og indianske landes beskrivelse og Jens Lauridsen Wolfs *Encomion Regni Dania* fra 1584, og endelig kan nævnes, at overformynder Jens Madsen var ejer af Arent Berntsens *Danmark-Norges frugtbare Herlighed*.

Der findes i en del af skifterne en del bøger på tysk, hvad der ikke er mærkeligt i betragtning af det tyske islæt i borgerskabet; særlig købmand Herman Führen havde en del tyske bøger, bl.a. Luthers tyske bibel fra 1635 og *Det nye Testamente* fra 1559. En del hollandske bøger findes også, men ingen engelske. Vi har dog set, at biskop Kingo havde en del engelske bøger, som han formentlig kunne læse; da prins Jørgen i 1687 var i Odense talte biskoppen dansk med prinsen, men engelsk med hans engelske følge. At der var en del bøger hos byens gejstlige taget i vid forstand, er en selvfølge.

Som omtalt havde Thomas Kingo en stor bogsamling, der efter hans død blev solgt på auktion i Odense, men samtidig med Kingo levede i Odense en bogsamler, hvis bibliotek i dag er det eneste private bibliotek fra 1600-tallet, der er bevaret nogenlunde uskadt. Det findes stadig i Odense. Dette bibliotek blev grundlagt af Anne Gjõe, der i 1673 slog sig ned i Odense, hvor hun boede i den gamle katolske bispegård, der ejedes af hendes slægtning Preben Brahe. Grundstammen i hendes bibliotek var en lille samling bøger, der havde tilhørt hendes moder Birgitte Brahe, og samlingen blev i årenes løb forøget dels ved gaver og dels ved køb, thi selv om Anne Gjõe ydede sin svigerinde Karen Bille store økonomiske ofre for at redde hende ud af manden, Falk Gjøes letsindige transaktioner, styrede hun med stor dygtighed sine egne midler. Hun var således i 1677 blandt de tre højeste ved taksering til krigsstyr. I 1680 omfattede hendes samling 900 bind bøger og ca. 100 bind håndskrifter.

Under sit ophold i Odense stod Anne Gjõe i forbindelse med professor Jacob Bircherod, der lovede hende at udarbejde et katalog over hendes bogsamling. I det eneste bevarede af hendes breve, der er skrevet kort før hendes død, takker hun Jacob Bircherod og tilsiger økonomisk støtte ved trykningen af kataloget. Samtidig meddeler hun, at for at forhindre bøgerne i at blive spredt for alle vinde, har hun testamenteret dem til sin slægtning Karen Brahe, der ligeledes var en stor bogelsker. Kort efter, den 9. januar 1681, døde hun under opholdet på Hvedholm og blev begravet i Sct. Knuds kirke, hvor sognepræst Ludvig Stoud prædikede. Efter prædiken talte »på kirke-

Dette billede af Anne Gjõe i stadstøjet og med hat er fra 1641 og af en ukendt maler. Maleriet var i mange år på Hvedholm. (Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Portræt af bogsamleren Karen Brahe (1657–1736) til Østrupgård; muligvis udført af maleren Jacob Coning. Tilhører Odense adelige Jomfrukloster. (Bennie Hansen fot., Roskilde kloster).

Denne fromme dame er bogsamleren Anne Gjøe (1609–81), malet i 1647 af en ukendt kunstner. Maleriet tilhører Odense adelige Jomfrukloster. (A. Jørgensen fot., Jomfruens Egede).

gulvet« hendes brodersøn Marcus Gjøe. Det blev imidlertid Jens Bircherod, der tog fat på udarbejdelsen af kataloget. Inden det var færdigt, døde Anne Gjøe, og Jens Bircherods katalog blev aldrig trykt, men findes den dag i dag i Karen Brahes bibliotek.

Som tidligere omtalt udstillede københavnske boghandlere deres bøger til salg i Sct. Knuds kirke, men en driftig mand, bogbinder Gregorius Gregoriussen, oprettede i 1680 sammen med den københavnske boghandler Peter Havbold en boglade i »en lejet pakbod« på hjørnet af Korsgade og Stålstræde. Det var den første boglade i Odense. Den fik ikke lang levetid, kun halvandet år, dels fordi magistraten straks satte bogbinderen højere i skat, og dels fordi afsættningen af bøger var for ringe. Gregorius Gregoriussen fortsatte med at sælge bøger fra sin gård i Nørregade, i hvis lille dagligstue han havde sit boglager. Han satsede på salg af bøger til brug for undervisningen på latinskolen; på lager havde han 60 små skolebøger til de nederste lektier, bøger i logik, retorik og metafysik, Æsops fabler og Davids salmer, men der var også 6¹/₂ dusin ABCer, katekismer og evangeliebøger samt et eksemplar af Kingos *Åndelige Sjungekors anden Part*. De bøger, som Gregorius Gregoriussen havde til salg, havde han købt af københavnske boghandlere.

I sommeren 1685 skrev Mads Rostock til Jens Bircherod: »Nyt er her intet at skrive om, uden at her i morgen skal holdes en auktion med en del bøger i magister Ludvigs hus«. Det var den første bogauktion i Odense. I 1698 solgte Jens Steen Sehesteds enke, Mette Sophie Parsberg, hans bogsamling på auktion. Det drejede sig om flere hundrede bind, der fortrinsvis blev købt af byens præster og lærerne ved gymnasiet og latinskolen samt byskriveren og et par håndværkere.

Musik og musikere

Glæden over malerier og bøger har nok været fælles for en del borgere, men sang og musik er blevet nydt af endnu flere. Vi har set hvilken vægt, man i latinskolen lagde på undervisningen i vokal- og instrumentalmusik, og hvorledes Thomas Kingo gjorde en stor indsats for musikken og gang på gang gav skolens musikalske disciple særlige begunstigelser. I borgernes huse fandtes musikinstrumenter; clavicorder nævnes ofte, og sang og musik var en selvfølge ved bryllupper, barsler og alle andre gæstebud – både under måltidet og

Landsarkivet		Bøger og Bøger	
1671	1671	1671	1671
1672	1672	1672	1672
1673	1673	1673	1673
1674	1674	1674	1674
1675	1675	1675	1675
1676	1676	1676	1676
1677	1677	1677	1677
1678	1678	1678	1678
1679	1679	1679	1679
1680	1680	1680	1680
1681	1681	1681	1681
1682	1682	1682	1682
1683	1683	1683	1683
1684	1684	1684	1684
1685	1685	1685	1685
1686	1686	1686	1686
1687	1687	1687	1687
1688	1688	1688	1688
1689	1689	1689	1689
1690	1690	1690	1690

Fortegnelse over
 alle stæder
 i Danmarks Rige

1686

1687

1688

1689

1690

bagefter. Sang og musik kunne man også glæde sig ved i kirkerne, ikke mindst ved kirkeårets højtider.

Sang og musik har ofte lydt ud fra husene som en decemberaften i 1686, hvor man hørte »nogen lystighed med bas og fiol« fra rådmand Niels Mules gård; her var bl.a. musikkdirektør Gerhard Bürger til stede sammen med et par militærmusikere. At selskabet under indflydelse af rådmandens gode vin blev så lystigt, at de først dansede, mens de spillede violin, men senere dansede med dragne kårder, det er en anden sag. Byens militærmusikere var ofte nogle urolige hoveder, der endte i byens vagt.

Så er det gået mere fredeligt til i et af kamrene på Odensegård. Her boede stiftamtmand Winterfeldts skriver, der dyrkede kammermusik. Han spillede fløjte og ejede en stor altfløjte og en mindre tenorfløjte; der var endnu en fløjte i kammeret, en stor tenorfløjte, der tilhørte en af latinskolens hørere. De to venner har tilbragt timer sammen og glædet sig ved fløjtespil. Der var også hyggeligt i kammeret, for på væggene hang portrætter af skriveren og af hans fader samt et maleri, der forestillede et lystigt selskab; der var også i kammeret en vinkaraffel og to glas, så de har nok nydt et glas vin i pauserne, og det må have været trist for høreren, da skriveren døde en sommerdag i 1688.

Den første enevældige konge, Frederik III, døde i 1670, og i den anledning udstedtes forbud mod at bruge musik, hvad enten det var i kirkerne eller ved verdslige fester, og det skulle gælde sørgeåret ud. Det var et stort savn at undvære musikken; først i april 1671 begyndte

Jens Bircherod udarbejdede et katalog over Anne Gjøes bogsamling. Opslaget fra dette håndskrevne katalog er fra fortegnelsen over ligprædikener over borgerlige standspersoner og til højre ses Karen Brahes indledning til kataloget. (E. Pantan fot., Karen Brahes bibliotek, Landsarkivet for Fyn).

igen »musik og orgelklang«. For dem, der skulle leve af musikken – f.eks. organisterne og stadsmusikanten og hans svende –, må det sørgeår have været næsten katastrofalt.

Stadsmusikant var i 1660 trompetisten Didrik Gröter, som Christian IV i 1641 havde givet eneret på at opvarte med musik ved ethvert gæstebud i Odensegård len, og da han døde, antog magistraten Henrik Lauridsen som stadsmusikant. Et par år efter søgte han at få de samme rettigheder i by og på land i Rugård, Assens og Middelfart amter. Han fik formodentlig intet svar og fornyede ansøgningen i 1675 og begrundede den med, at der oprindeligt kun var musikere i Odense, men nu var der konkurrenter på vej. Fik de lov at spille, så ville ingen musiker kunne leve i Odense. Desuden var der mange fuskere på landet, som hverken kontribuerede eller var dygtige, mens stadsmusikanten var forpligtet til at forsyne flåden med tre-fire trompetister. Borgmester Jens Madsen Rosenberg anbefalede ansøgningen og støttede Henrik Lauridsen i, at uden den ønskede bevilling kunne ingen musiker leve i byen, og Henrik Lauridsen fik bevillingen.

Det var imidlertid svært for stadsmusikanterne at få deres eneret respekteret; de klagede over, at organisterne ved Sct. Hans og Sct. Knuds kirker gik dem i bedene ved at opvarte ved gæstebud, og at degnene gjorde det ikke alene ved brudemesse i kirkerne, men også ved bryllupper i husene både på land og i by og under måltid og til dans med basuner. Gang på gang stævner musikerne dem, og brødnid førte da også til slagsmål mellem Didrik Gröter og organisten ved Sct. Knuds kirke. Det kneb også at få honoraret ind. Didrik Gröter stævnedede en kopsætter til at betale 4 rigsdaler for opvartning ved datterens bryllup, og kopsætteren blev dømt til at betale honoraret, skønt han forsvarede sig med, at instrumentisten den første bryllupsdag var kommet i klammeri med hans sønner, så han havde måttet skaffe en anden, som kunne forlyste og opvarte hans gæster »med leg«, mens Gröter var væk. Guld og grønne skove spandt Didrik Gröter ikke; da han døde, frasagde enken sig arv og gæld.

Familiesammenkomster og andre fornøjelser

Også datidens mennesker satte pris på god mad og drikke, ikke mindst til de store familiefester. Resultatet var, at der i løbet af 1600-tallet var en sådan ødselhed og luksus hos den velhavende del af borgerskabet med hensyn til mad og drikke, at mange, der slet ikke havde råd, efter bedste evne søgte at efterleve de velhavende. I sidste

halvdel af århundredet søgte regeringen at begrænse overdådigheden ved bryllupper, barsler og andre former for gæstebud ved bestemmelser om brudens udsmykning, om antallet af gæster og mængden af retter og ved indskrænkning af vinforbruget. Det sidste var nok det vanskeligste, for »i dette land«, siger en spansk gesandt, »drikkes så tæt, at man skulle tro, vinen østes op af vandpytterne«. Særlig rhinskvind var en yndet drik, og mange havde det nok som digteren Jens Steen Sehested, når han blev budt på rhinskvind:

»da springer hjertet i mit liv
ret som en lammerumpe«.

Der er ikke grund til at tro, at de gode borgere i Odense har været anderledes. I 1671 påtalte rådmændene, at folk, »der lidet kunne skatte«, gjorde bryllup over deres evne, gik til kirken med lange smykker og først kom dertil med trompeter og trommer efter den tid, hvor præsten skulle have været på prædikestolen. Ved en anden lejlighed blev en af byens borgere tiltalt for at have haft for mange faddere ved en barnedåb i Sct. Hans kirke.

Omgangen med venner og bekendte har været livlig i de bedre kredse i byen. Selskabelighed må jo være en betingelse for, at to mænd i 1672 kan opgive, at de ernærer sig som kokke, og som omtalt fik byen senere en fransk kok. Dr.med. Christopher Balslev var flittig til at samle familien både Mortensaften til mortensgå og til Helligtrekongersaften, og der var også megen familiekomsammen ved nytårstid, ja, i det hele taget når en lejlighed bød sig som besøg af venner og familie fra den øvrige del af landet, sønnens hjemkomst fra udlandsrejse o.s.v. Jens Steen Sehested, der har været gæst i mange hjem på landet og i Odense, har i sit digt *Pigernes Dyd- og Laster-Spejl* skildret de kulinariske nydelser, man kunne få ved et festmåltid. Han ved, hvad der er gået forud i køkkenet:

»Snart drypper hun en steg, snart spækker hun en hare,
snart fylder hun en gås med frugt og krambodsvare,
snart skrubber hun en fisk, snart krænger hun en ål,
snart flækker hun en sild, snart hakker hun en kål,
den brogede makrel ved hun så net at skære,
det, kok- og saltmadstøs på nyt igen skal lære,
den fed' og trinde laks, karudser, ged og karp
saltdrysser hun tilpas og ingen tid for skarp«.

Men der var andre fornøjelser end at spise og drikke. Omrejsende tyske skuespillere kom til byen og gav i efteråret 1661 flere gange

forestillinger på rådhuset. I foråret 1680 blev gæstgiver Mathias Bolt stævnet, fordi skuespillere havde spillet i hans hus en søndag i strid med helligdagsforordningen, men det var blind alarm. Nogle officerer, der logerede hos ham, havde om aftenen »ved lysets antændelse« spillet en lille tragedie, og det kunne ikke forarge nogen. Det var en oplevelse for mange, da man i 1667 mod betaling kunne se en afrikansk løve og en leopard; selv prinserne, der da overnattede på Sct. Hans kloster, lod dem bringe op på klosteret for at se dem, inden de drog til Nyborg. Det var nu nok også mere spændende end at se en meget høj tysker, der tilmed skulle betales.

Heldigvis var der da også gratis fornøjelser, som hele byen kunne tage del i. Vi har nævnt håndværkssvendenes skilteflytning og bønderkarlenes riden sommer i by, men der var også latinskoledisciplinens spil Helligtrekongersaften, hvor de gik rundt med stjerner, og hvor tre hvidklædte personer repræsenterede de hellige tre konger.

Megen opsigt vakte det, da en stor hval strandede ved Stige strand, hvor den blev slået ihjel, »et grumt bæst over 27 fødder lang«. I de følgende dage blev den hugget op, bragt ind til Odense og spist. Næste år strandede to mindre hvaler samme sted, og de blev bragt til stiftamtmanden på Sct. Hans kloster. De kongeliges besøg og fornemme begravelser var et skuespil for mange lige som i dag. Da oberstinde Dewitz blev begravet i Vor Frue kirke, måtte en billedhugger bagefter reparere stol nr. 1 på mandssiden i den store gang, »som af megen folketrængsel var blevet brudt«. Der var derimod nok ikke mange, der efter midnat den 24. april 1677 gik med Jens Birchero, hans brødre og Mads Rostock ud til Nonnebakken for at iagttage en komet.

Den 1. juni 1676 antog borgmester og råd en bedemand, der fik eneret på at bede til alle trolovelser, bryllupper, begravelser o.lign. Han skulle have betaling, hvad der var en ny byrde på den dårligst stillede del af borgerne, og om efteråret stævnedes han en bødker og en post til bytinget, fordi de ikke havde brugt ham »til deres børns lig at bede«. De forsvarede sig med, at de var fattige folk og »ej havde middel og råd til at bruge nogen ceremonier eller bruge bedemand«.

Forurening – hygiejne – vandforsyning

Nok har Odense virket mere charmerende om sommeren med sine mange grønne haver og pladser mellem husene end om vinteren, men til gengæld var luften beklumret. Gaderne og husenes uhumskheder

mærkedes. Der lugtede rent ud sagt forbandet, og hvor kunne det være andet i en by, hvor der i gårdene var heste- og kostalde, grise- og fårestier. I gårdene lå gødning, og midt gennem gaderne løb rende-stenene, hvor regnvandet samledes og blandedes med affald, gød-ningsvand og hestepærer, alt til sand velsignelse for myriader af fluer, for ikke at tale om rotter og mus. Brolægningen var altid fuld af huller og trængte til reparation, og gadebelysning fandtes ikke; dog hang der siden 1569 en lygte på rådhuset.

Gang på gang udtoges på bytinget mænd til at syne vejene, stenbroen og træbroerne uden for byens porte, men lige meget hjalp det. I 1687 påbød regeringen, at gaderne skulle brolægges.

Størst var problemet med at holde svinene indelukket. De gik løse på gaderne trods magistratens påbud. I 1688 klagede borgmester og råd over, at svinene færdedes på gaderne »i hobetal«, søgte kirkegår-dene og trængte ind i folks forstuer. Det blev indskærpet, at svinene kun måtte færdes på gaden under opsyn, når de forår og efterår blev drevet ind og ud af byen, og omstrefjende svin skulle natmanden tage i forvaring. I 1697 klagede stiftamtmanden over, at svinene gjorde skade på Sct. Hans klostres enemærker, og byfogeden lovede straf til svineejerne, »hvis slig svinegang i Guds hus og kirkegårdene samt godtfolks huse og gader« fortsatte.

Gadernes onde lugt trængte ind i husene, der i forvejen ikke lugte-de alt for godt, og man måtte derfor bekæmpe den onde lugt. Abigael Hasebart havde bjerge af afskårne hvide roser for deraf at destillere lugtende vand, men det hjalp nok kun lidt, for i hendes gård som i andre velhaveres gårde var der private wc'er, de såkaldte »priveter«, der kun blev tømt med års mellemrum, så man forstår godt, at biskop Laurids Jacobsen Hindsholm noterede i sin dagbog, at mellem søn-dag og mandag, som var den 2. marts 1662, »blev locum pr. evacu-eret og gav derfor 8 daler«. Det var en begivenhed, og den var dyr.

Den personlige hygiejne var ringe, folk og klæder lugtede, og utøj og fnat var hverdagsbegivenheder for en ikke ringe del af byens bor-gere. Mangel på undertøj og sengelinned var en kendsgerning. Byl-der, væskende sår, skurv og andet udslet satte sit præg på mange, og bragte menneskene ikke selv smitte videre, skulle fluer, mus og rotter nok gøre deres.

Værst af alt var manglen på vand. Der var vandkummer på Flak-haven og Fisketorvet, og enkelte velhavende borgere havde spring-vand i gårdene som borgmester Knud Knudsen Seeblad, men det var dyrt; foruden den årlige afgift kostede indføringen 100 rigsdaler. Som

tidligere omtalt bebrejdede rådmændene borgmester Jens Madsen Rosenberg, at han havde lagt en rende fra Jacob Bircherods springvand og ledt vandet ind i sin gård, hvor han satte en pumpe til vandet uden at betale derfor. De stakler, der ikke havde springvand i deres gårde, måtte hente vand fra åen eller gå til gadeposten, og hvis man skulle brygge, ja, så kunne de velhavende leje en daglejer til at føre vandet i tønder på en vogn fra åen ved bispegården.

For vandforsyningen sørgede en rendemester. Ifølge en kontrakt af 1689 var han forpligtet til altid at forsyne byen med fersk springvand af renderne. Han skulle holde en læredreng, og kæmneren skulle skaffe renderne, men rendemesteren skulle være ham behjælpelig. Renderne skulle mesteren bore ved hjælp af fire mand af de ringe formuende; hans årlige løn var 20 rigsdaler.

To år efter klagede stiftamtmanden til kongen over, at byen og Sct. Hans kloster var meget slet forsynet med vand, og da det også kunne ske, at der var vandmangel, »når vi selv der til stedet kunne komme«, så befalede Frederik IV magistraten at sørge for, at Sct. Hans kloster og byen fik forsyning med alt det vand, det var muligt at bringe til veje.

Læger og badskærere

I tilfælde af sygdom var borgerne dårligt stillede. Antallet af læger var ganske utilstrækkeligt; der var i 1683 fire læger i byen. Christopher Balslev, der var blevet dr.med. i Utrecht i 1658 og havde dediceret sin disputats til biskoppen, professorerne og magistraten i Odense, og Christian Henriksen Luja; begge var godsejere og ejede henholdsvis Fraugdegård og Tøjstrup. Den tredje læge var Jørgen Hahne, der virkede som læge i Rendsborg 1692-97, da han blev provinsiallæge i Odense, og den fjerde var dr. Unsenius. I 1699 var der kun én praktiserende læge i byen, Peder Deichman.

Den almindelige mand havde nu heller ikke meget at gøre med lægerne; de var kun uddannet ved at påhøre forelæsninger, da dissectioner endnu ikke var almindelige, og de beskæftigede sig derfor udelukkende med medicinske sygdomme. De kirurgiske sygdomme overlod de til badskærere. Kirurgi betragtedes blot som et håndværk, som man kunne lære hos en mester. Heri skete dog en ændring i 1684, idet det bestemtes, at ingen måtte nedsætte sig som badskærere, før end han var eksamineret af det medicinske fakultet og af nogle mestre, og heller ingen oculist, brok- eller stensnider måtte behandle

patienter uden fakultetets tilladelse. En oculist og broksnider fik privilegium på at nedsætte sig i Odense i 1680. Badskærerne var således ikke konkurrenter til lægerne; det var snarere apotekerne, der måtte ordinere medicin.

De i byen boende badskærere fik konkurrence af omvandrende operatører, der opererede svulster, stær og brok. Det var de såkaldte »landefarere«, der kunne være stærstikkere, broksnidere, tandtrækere eller medikamentsælgere. Nogle af dem var rene svindlere som den broksnider, der opskar en mand i et hus uden for Møllebro port. Offeret døde to dage efter operationen, men til gengæld fik en badskærer fra Bayern, der havde opholdt sig nogen tid i Odense og haft patienter af borgerskabet, et godt skudsmål.

Byen undgik lykkeligvis enhver epidemi eller pestagtig sygdom, men i 1674 bortrev en »sprinkel svaghed«, tyfus, postmester Otto von Oesede og hele hans husstand og fremkaldte stor frygt for en gentagelse af pesten i 1659-60. I 1681 frygtede man også en smitsom sygdom. Magistraten udstedte forbud mod salg af frugt på gaden og i husene, og udenbys frugt, der blev ført ind i byen, måtte kun sælges i hele og halve tønder.

Brandvæsen og ildebrande

Fælles for næsten alle danske købstæder i 17. århundrede er de store ildebrande. De tæt sammenbyggede gårde og huse med deres store forråd af korn, hø, halm og andre brandfarlige ting var et let bytte for ilden. Heldigvis undgik Odense den store brandkatastrofe. Ildebrand var en frygtelig fare, der forvoldte borgerne svære tab, og mange forvandt aldrig følgerne af en ildebrand. Borgmester og råd indskærpede derfor også borgerne at udvise den yderste forsigtighed med ild og lys og at være på vagt over for »farlige ildsteder og skidne skorstene«.

Efter 1660 blev der foretaget »hussøgning« to gange årligt, forår og efterår. I hussøgningen deltog fire rådmænd, en for hvert kvarter og desuden udmeldtes to borgere, særlig håndværkere, fra hvert kvarter. I 1667 skulle disse 12 mænd syne skorstene og ildsteder og indberette uregelmæssigheder. Fra 1672 udmeldtes fire mænd af hvert kvarter. De benævntes nu brandmestre og skulle også have tilsyn med brandredskaberne. Samme år blev der af borgmester og råd udarbejdet en brandordning, der nogle gange blev oplæst for borgerskabet og derefter udleveret til brandmestrene.

I brandordningen blev fastslået, hvad der var brandmestrenes pligt. Foruden det tidligere omtalte skulle de særlig syne bageovne, røgekamre, kakkelovnstude, køller, bryggers og smedeesser; de fik desuden en slags politimyndighed, idet de skulle undersøge mål og vægt, hvem der opholdt sig i byen, optegne løsgængere og »lokkede« kvindfolk samt være opmærksomme på mangler ved brolægning og træbroer. Anordningen blev på ny indskærpet i 1684.

Til at bekæmpe en eventuel ildebrand havde man tre våben. Først brandspande til at øse vand med, og derfor skulle brandmestrene nøje kontrollere byens brønde; dernæst stiger til bestigning af de brændende bygninger og hager til at nedrive forkullet tømmer med og endelig den meget omtalte brandsprøjte. Også regeringen havde blikket åbent for brandfaren i købstæderne og udstedte i december 1684 et forbud mod at skyde med nøglebøsse og kaste sværmere, »buddiker« og andet med krudt opfyldt ind mellem husene. Det var formentlig i anledning af det forestående nytår, men magistraten forkyndte først forbudet på bytinget i januar.

En oktoberaften i 1665 brød ilden ud i rådmand Jørgen Wichmands store gård på Vestergade, og den og to andre gårde nedbrændte totalt, mens omliggende gårde, som byskriver Henrik Jørgensen Rosenvinges, blev beskadiget. Årsagen til branden var ukendt, men alt brændte eller blev stjålet, og gården blev aldrig genopbygget. Jørgen Wichmand købte i stedet en gård i Overgade. Rådmanden var i 1661 en meget velhavende mand, men branden forringede hans forhold, og hans økonomiske stilling blev aldrig som i 1661.

Et par år efter brændte fire gårde i landsbyen Hunderup. Branden varede fra morgen til aften og vakte voldsom opsigt i Odense. Året efter, Helligtrekongersdag 1670, udbrød der ild i landstingskriver Herman Hermansen Zwollens hus; det lykkedes her at dæmpe ilden, uden at der var sket større skade, men det er forståeligt, at magistraten indskærpede forsigtighed med lys og ild. Der var da også fred og ingen fare indtil 1679; en februardag brød ilden ud i det nordvestlige hjørne af byen, og en gård nedbrændte. Heldigvis blæste en kraftig sydøstvind, der drev flammer og røg væk fra byen. De münsterske ryttere, der lå indkvarteret, gjorde ved den lejlighed god fyldest.

Livet var usikkert i Odense som i andre købstæder. Mange borgere havde lykkeligt overstået en besættelseshærs skånselsløse brutalitet og epidemiens ubarmhjertige hærgen. En tredje fare var de store ildebrande, der på få timer kunne lægge hus og hjem øde. Intet

under, at råbet »ildebrand« og stormklokkens klemten især ved nat-tetid lagde en uhyggestemning over byen. Til daglig gik livet sin jævne, regelmæssige gang, men selv uden de tre nævnte farer var livet usikkert og risikofyldt. Slagsmål og overfald på gaderne efter mørkets frembrud var kendsgerninger, man måtte regne med, og drab var nattens gerning. Natten begyndte tidligt, om sommeren kl. 21 og om vinteren kl. 20. Dog var sengetiden omkring 1700 normalt kl. 22.

»Om du vil tiden vide,
husbonde, pige og dreng,
da er det på de tide,
man føjer sig i seng.
Befal dig Herren fri,
vær klog og snild
vogt lys og ild,
vor klok er slagen ti«.

Sådan sang vægteren. De gamle vægtervers hører hjemme i denne tid.

Det er ikke blot hospitalslemmerne, der har fundet natten mørk og truende. Mange har følt morgenens frembrud som en befrielse og med glæde lyttet til vægterens morgenhilsen:

»Det rinder nu af vagt.
For natten god
fald Gud til fod
tag tiden vel i agt«.

Efterskrift

Da jeg i efteråret 1976 modtog en opfordring fra redaktionen af Odense bys historie om at udarbejde en fremstilling af byens historie i årene fra 1660 til 1700, slog jeg til med glæde. Jeg havde nogle år forinden fuldført en fremstilling af Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–60 og havde da konstateret, at Odense allerede inden krigene var i økonomisk tilbagegang, en tilbagegang, der forstærkedes under og efter krigene.

Mens det danske folk efter den tyske besættelse 1940–45 oplevede en økonomisk fremgang uden sidestykke, oplevede man efter den svenske besættelse, at depressionen før krigene fortsatte århundredet ud. Det bevarede kildemateriale afslører en by i stagnation, et erhvervsliv i stampe og stor social nød. Årene 1660–1700 er formentlig de fattigste i byens historie, og trods fattigdommen måtte man lide under et voldsomt skattetryk.

Min fremstilling af byens historie i dette tidsrum er for langt den største dels vedkommende udarbejdet på grundlag af det utrykte kildemateriale, der findes i Landsarkivet for Fyn og i Rigsarkivet, og jeg beder disse to institutioner samt Det kongelige Bibliotek, Odense Universitetsbibliotek, Odense Centralbibliotek og Odense Katedralskoles bibliotek modtage en hjertelig tak for vejledning og oplysninger.

AAGE FASMER BLOMBERG

Noter

Ved optælling af linietal er linier for overskrift og mellemrubrikker udeladt.

I noterne er anvendt følgende forkortelser: DAÅ – Danmarks adels årbog, DBL – Dansk biografisk Leksikon, RA – Rigsarkivet.

1 · Indledning

- 9, l. 9. Birgit Rohde: *De förenade Nederländerna*, s. 124.
9, l. 19. Finn Askgård og Gunnar Olsen: *En kamp for livet*, s. 135.
10, l. 4. DBL XXI, s. 556-71.
10, l. 8. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark*, s. 58f.
10, l. 23. E. Ladewig Petersen: *Anmeldelse*, s. 444, note 31.
10, l. 28. J.A. Fridericia: *Adelsvældens sidste dage*, s. 492.
10, l. 29. *Danmarks riges historie IV*, s. 459.

2 · Odense i sommeren 1660

- 12, l. 6. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 57. C.T. Engelsstof: *Odense byes historie*, s. 304.
12, l. 6. RA, Militære regnskaber IV.d. D. Borcherts artilleriregnskab for Fyn 1659-60, 17.6.1660.
12, l. 9. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 730.
12, l. 11. Jens Bircherods dagbøger, 12.6.1660.
12, l. 13. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 730.
12, l. 18. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 435f., 24.7.1660. Odensegård lens arkiv, Kongelige reskripter 1657-60.
13, l. 9. RA, Odense købstads regnskaber, byfogedregnskab 1661, bilag, 2.9.1661.
14, l. 3. Svend Larsen: *Studier II*, s. 187ff.
14, l. 6. RA, Odense købstads regnskaber, byfogedregnskab 1661, antegnelser.
14, l. 9. RA, Jordebøger 1660-65, Odense købstads jordebog 1661.
14, l. 17. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 240, 22.8.1670.
14, l. 27. Åsum herreds tingbog 1656-63, f. 142, 20.9.1660.
14, l. 28. RA, Kommissionsakter, Odensegård 1660, syn 28.8.1660.
14, l. 30. Åsum herreds tingbog 1656-63, f. 171, 14.3.1661.
14, l. 37. RA, Diverse synsforretninger, Dalum kloster 1661, syn 4.5.1661. RA, Dalum klostrets lensregnskab 1645-49, kvittansiarumbilag og tingsvidne af Dalum birketing, 5.4.1661.
14, l. 40. RA, Sct. Knuds klostrets lensregnskab 1660-61.
14, l. 40. DBL XXIV, s. 561ff.
16, l. 6. RA, Sct. Knuds klostrets jordebog 1660, 6.12.1660.
16, l. 13. RA, Kommissionsakter, Odensegård 1660, syn 18.9.1660. RA, Odensegårds lensregnskab 1658-60.
16, l. 21. Jens Bircherods dagbøger, 23.11.1659.
16, l. 29. Vedel Simonsens samlinger, Henning Pogwisch og Erik Kaas til borgmester og råd, 5.12.1659.
17, l. 2. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested II*, s. 189 og 276f.
17, l. 10. DBL XIV, s. 237f. Svend Larsen: *Studier II*, s. 166-73.
17, l. 21. *Meddelelser af og angående major Johan de Beverens dagbog*, s. 657.
18, l. 2. Brandts udtog af Vor Frue kirkebog.
18, l. 5. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser, indkvartering i Odense 13.8.1660.
18, l. 8. Odensegård lens arkiv, Breve fra rigsråder, embedsmænd, skrivelse fra Steen Bille, Erik Kaas og Henning Pogwisch, Odense 16.5.1660.
18, l. 14. RA, Militære regnskaber IV.d. Hans Willumsens regnskaber 1657-61.
18, l. 22. C.T. Engelstof: *Odense byes historie*, s. 304.
18, l. 28. Odensegård lens arkiv, Kongelige reskripter 1657-60, 27.2.1660, læst på bytinget 9.4.1660.
18, l. 34. RA, Militære regnskaber IV.d. Lars Schevings regnskaber 1659-60.
19, l. 2. DBL XXI, s. 10ff. RA, Hans Schacks privatarkiv, Sager vedrørende krigen 1657-60, til Bendix Blome, Odense 18.12.1659, jfr. A. Thiset: *Nogle aktstykker*, s. 287f.
19, l. 5. O. Bauditz: *En episode*, s. 10f.
19, l. 11. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 150, 8.7.1667.
19, l. 17. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 172, 28.3.1670 og Tingbog 1667-68, f. 106, 28.10.1667.
19, l. 17. *Weilbachs kunstnerleksikon III*, s. 186. V. Thorlacius-Ussing: *Fåborg kirkes inventar*, s. 97ff. Sven Arnvig: *Maleren Hans Schütte* og samme forfatters *Noget mere om Hans Schütte*.
19, l. 21. RA, Jordebøger 1660-65, Odense købstads jordebog 1661.
19, l. 24. RA, Sct. Knuds klostrets jordebog 1660, 6.12.1660.
20, l. 9. DAÅ 1890, s. 81 og 1931, s. 44.
20, l. 12. Svend Larsen: *Studier II*, 1965, s. 174-77.
20, l. 16. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve, supplik til Frederik III, Odense 3.6.1660 med påtegnet anbefaling af landkommissærerne, Odense 5.6.1660 og svar af 14.6.1660, trykt i *Actstykker til oplysning af Danmarks indre forhold*, s. 84f.
20, l. 22. Odense magistrats arkiv, Regnskab og status efter svenskekrigen 1660.
20, l. 30. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark*, s. 72. Odense magistrats arkiv, Regnskab og status efter svenskekrigen 1660.
21, l. 8. Odense magistrats arkiv, Regnskab og status efter svenskekrigen 1660.
21, l. 9. Svend Larsen: *Studier II*, s. 187-89.
21, l. 10. Svend Larsen: *Studier II*, s. 203-06 og 207-10.
21, l. 15. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 1, 25.2.1667.
21, l. 20. Svend Larsen: *Studier II*, s. 126.
21, l. 35. DBL IV, s. 469f. Svend Larsen: *Studier II*, s. 198.
21, l. 36. Aage Fasmer Blomberg: *Sagen mellem borgmester Jens Madsen Rosenberg, Odense og Peter Børling*.
21, l. 39. Svend Larsen: *Studier II*, s. 134f.
21, l. 40. DBL III, s. 567ff.
22, l. 23. Svend Larsen: *Studier II*, s. 150ff.

- 22, l. 29. Svend Larsen: *Studier II*, s. 67f.
- 22, l. 38. Svend Larsen: *Studier II*, s. 100f.
- 23, l. 7. Odense magistrats arkiv, Regnskab og status efter svenskekrigen 1660 og kæmnerregnskaber 1640-1703, opgørelse af byens gæld 1660.
- 23, l. 27. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1651-60, f. 600, 24.8.1659 og 1660-67, f. 266, 2.10.1661 og f. 290, 23.1.1662 samt Tingbog 1685-89, f. 397, 4.3.1689.
- 23, l. 33. RA, Fynske tegnelser 1648-60, f. 382, 28.5.1660, til Steen Bille og Henning Pogwisch.
- 24, l. 3. *DBL XII*, s. 219ff.
- 24, l. 8. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, København juli 1660.
- 24, l. 13. RA, Fynske tegnelser 1648-60, f. 387, 30.7.1660, til Steen Bille, Erik Kaas og Henning Pogwisch, og f. 386, 10.7.1660. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, 10.7.1660.
- 24, l. 21. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale her I*, s. 406f.
- 24, l. 28. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 731, 12.8.1660.
- 24, l. 31. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale her I*, s. 408.
- 24, l. 36. *DAÅ* 1962, s. 16.
- 24, l. 36. *DBL VII*, s. 408f.
- 24, l. 38. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, indkvartering i Odense, 13.8.1660.
- 25, l. 2. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 308.
- 25, l. 2. Svend Larsen: *Studier II*, s. 162.
- 25, l. 8. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, supplik fra lavene i Odense 15.8.1660.
- 25, l. 24. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, til oberst J. Brockenhuus 17.8.1660.
- 25, l. 33. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 442ff., 9.8.1660.
- 25, l. 39. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, til oberst J. Brockenhuus 17.8.1660.
- 26, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, til borgmester og råd 18.8.1660.
- 26, l. 5. Svend Larsen: *Studier II*, s. 63-67.
- 26, l. 5. RA, Militære regnskaber IV.d. Hans Willumsens regnskaber 1657-61.
- 26, l. 12. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, udateret memorial fra Odense by.
- 27, l. 6. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, Knud Jacobsens og Erik Nielsens supplik, København 21.8.1660.
- 27, l. 10. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, København 24.8.1660.
- 27, l. 15. RA, Fynske tegnelser 1648-60, f. 396, til Steen Bille, Erik Kaas og Henning Pogwisch 23.8.1660.
- 27, l. 24. RA, Fynske tegnelser 1648-60, f. 391, til Otto Pogwisch 24.8.1660.
- 27, l. 26. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 445, 24.8.1660.
- 27, l. 28. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 446, 4.9.1660.
- 27, l. 34. RA, Militære regnskaber IV.d. Lars Schevings regnskaber 1659-60.
- 27, l. 36. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 446, 4.9.1660.
- 27, l. 39. RA, Henlagte sager 1660-63, til Otto Pogwisch 31.10.1660.
- 28, l. 2. RA, Kongelige resolutioner 1660, 26.11.1660.
- 28, l. 5. Bogense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1661-77, 10.4.1661. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1657-60, supplik fra borgerskabet i Middelfart 4.9.1660. RA, Fynske tegnelser 1648-60, f. 395, til Tyge Belov 7.10.1660.
- 28, l. 12. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter I*, s. 5, 1.11.1660.
- 28, l. 16. RA, Militære regnskaber IV.d. Lars Schevings regnskaber 1659-60.
- 28, l. 27. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1658, Odense 19.7.1658.
- 28, l. 30. RA, Fynske registre 1648-60, f. 333, 25.7.1658. Fyns Bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1651-70, 25.7.1658. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 381 f., 25.7.1658.
- 28, l. 31. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 724, 9.8.1659.
- 28, l. 33. Karen Brahes bibliotek, B I,5, Copiæ-Bog, f. 184, Odense 15.1.1660.
- 29, l. 1. RA, Militære regnskaber IV.d. Lars Schevings regnskaber 1659-60.
- 29, l. 11. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1651-60, supplik Odense konsistorium 9.2.1660, jfr. Holger Fr. Rørdam: *Om præsternes vilkår*, s. 307.
- 29, l. 12. Jørgen Carstens Bloch: *Den fynske geistlighedshistorie I*, s. 291-97.
- 29, l. 12. *DBL XXIII*, s. 366f. Svend Larsen: *Studier II*, s. 104. Jørgen Carstens
- Bloch: *Den fynske geistlighedshistorie I*, s. 378ff.
- 29, l. 15. RA, Fynske registre 1648-60, f. 341, 30.4.1660.
- 29, l. 19. Svend Larsen: *Studier II*, s. 226ff.
- 30, l. 1. Odense magistrats arkiv, Stavningsbog til rådstuen 1660-67, f. 21, 22.1.1662.
- 30, l. 2. Svend Larsen: *Studier II*, s. 163ff.
- 30, l. 10. RA, Fynske tegnelser 1660-70, 1661, nr. 14, til P. Brockenhuus og Chr. Urne 21.2.1661.
- 30, l. 10. Odense magistrats arkiv, Stavningsbog til rådstuen 1660-67, f. 21, 22.1.1662.

3 · Stændermødet i København i efteråret 1660

- 31, l. 11. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 73.
- 31, l. 13. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie II*, s. 526 nr. 8.
- 31, l. 16. Laur. Christensen Wellejus: *Ligprædiken over Thomas Brodersen Risbrich*, findes i Karen Brahes bibliotek. Svend Larsen: *Studier II*, s. 150-54.
- 31, l. 22. *Flensborg bys historie I*, s. 248 og 293.
- 31, l. 25. *DBL XXIV*, s. 517f.
- 31, l. 27. *DBL XX*, s. 81-90.
- 32, l. 2. *DBL XXV*, s. 70f.
- 32, l. 11. Nærsbyhoved birks tingbog 1632-36, f. 99, 12.5.1635.
- 32, l. 17. Odense magistrats arkiv, Kæmnerregnskaber 1621-39.
- 32, l. 22. Holger Rasmussen: *Fynske bindebrev*, s. 11f.
- 33, l. 11. Svend Larsen og Eigil Hansen: *Myten om Overgade II*, s. 110.
- 33, l. 13. *Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40*, s. 104.
- 33, l. 16. Svend Larsen: *Studier II*, s. 98ff.
- 33, l. 16. Svend Larsen: *Studier II*, s. 20ff. Jacob Bircherods familieoptegnelser, f. 130. Svend Larsen og Eigil Hansen: *Myten om Overgade II*, s. 109.
- 333, l. 18. Svend Larsen og Eigil Hansen: *Myten om Overgade II*, s. 116.
- 33, l. 18. Svend Larsen og Eigil Hansen: *Myten om Overgade II*, s. 111.
- 33, l. 24. *DBL XXI*, s. 545-49.
- 33, l. 27. *Kancelliets brevbøger 1642-43*, s. 289, 19.11.1642.
- 33, l. 30. Laur. Christensen Wellejus: *Ligprædiken over Thomas Brodersen Risbrich*, findes i Karen Brahes bibliotek.

- 33, l. 38. *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 39, s. 355f.
- 34, l. 2. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 191.
- 34, l. 4. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, se registret.
- 34, l. 5. *DBL XXIV*, s. 462-74. Jens Bircherods dagbøger, februar 1662, appendix, C. Ulfeldt til Abigacl Hasebart, København l. og 18.10.1644.
- 34, l. 10. *Biskop Laurits Jacobsens (Hindsholms) dagbog*, s. 723. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 216f.
- 34, l. 14. C.T. Engelstoft: *Lieut. Prydz og slægten Blanchenborg*, Peter Michelsen: *Nationalmuseets bondegårds undersøgelser*, s. 75. J.P. Trap: *Danmark*, 5. udg. V,1, s. 430. *Danmarks stednavne nr. 14. Odense amts bebyggelsesnavne*, s. 248.
- 34, l. 17. *DAÅ* 1942, s. 58.
- 34, l. 20. Svend Larsen: *Studier I*, s. 74. *Præsten i Ørbæk, Rasmus Pedersen Winthers beretning om sin slægt og sit liv*, s. 8.
- 34, l. 22. Svend Larsen: *Studier I*, s. 162.
- 34, l. 36. Emanuel Sonthomb: *Guds Børns gyldne Klenodie*, oversat af Knud Jacobsen Blanckenborg, findes i Karen Brahes bibliotek.
- 35, l. 4. Aage Fasmer Blomberg: *Hannibal Sehesteds nærmeste familie*, s. 37f.
- 35, l. 9. *Præsten i Ørbæk, Rasmus Pedersen Winthers beretning om sin slægt og sit liv*, s. 44. Jfr. C.O. Bøggild-Andersen: *Anmeldelse*, s. 353f.
- 35, l. 17. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 371.
- 35, l. 21. *DBL X*, s. 240f.
- 35, l. 24. Svend Larsen: *Studier II*, s. 92f.
- 35, l. 26. Birte Andersen: *Adelig opfostring*, s. 52.
- 35, l. 32. Svend Larsen: *Studier II*, s. 78ff.
- 35, l. 34. *DBL XIII*, s. 414f.
- 35, l. 37. Johan Jørgensen: *Bidrag til erkebiskop Hans Svanes historie*, s. 112f. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 171.
- 36, l. 3. Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden*, s. 96. *DBL XV*, s. 597ff.
- 36, l. 11. Jens Bircherods dagbøger, 4.9.1660.
- 36, l. 15. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsforretning mellem borgmester og råd og borgerskabet i Odense 1665, borgerskabets gravamina af 21.4.1666 og rådets svar.
- 36, l. 20. *Præsten i Ørbæk, Rasmus Pedersen Winthers beretning om sin slægt og sit liv*, s. 44.
- 36, l. 27. *Præsten i Ørbæk, Rasmus Pedersen Winthers beretning om sin slægt og sit liv*, s. 51f.
- 36, l. 33. *Præsten i Ørbæk, Rasmus Pedersen Winthers beretning om sin slægt og sit liv*, s. 49.
- 36, l. 34. Fynbo landstings arkiv, skøde- og panteprotokol IV, f. 124-30.
- 37, l. 5. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsforretning mellem borgmester og råd og borgerskabet i Odense 1665, borgerskabets gravamina af 21.4.1666 og rådets svar.
- 38, l. 19. Odensegård lens arkiv, Kongelige reskripter 1657-60, 5.8.1660.
- 38, l. 20. *Dagbogsoptegnelser fra rigsdagen 1660*, s. 98f.
- 38, l. 39. Odense magistrats arkiv, Regnskab og status efter svenskekrigen 1660.
- 39, l. 14. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 217 og 219.
- 39, l. 17. *DBL*, 3. udg., II, s. 146.
- 39, l. 23. Jens Bircherods dagbøger, 4.9.1660.
- 39, l. 27. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie I*, s. 215, nr. 5.
- 39, l. 34. Jens Bircherods dagbøger, 4.9.1660.
- 39, l. 40. *Biskop Laurits Jacobsens (Hindsholms) dagbog*, s. 731, 22.8.1660.
- 40, l. 2. *Breve til statholder, rigsgreve Christian Rantzau*, s. 181, Chr. Rantzau til Theodor Lente, Copenhagen 28.8.1660.
- 40, l. 17. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Molbech*, s. 60f.
- 40, l. 24. *DBL XXIII*, s. 157-64.
- 41, l. 1. *Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660*, s. 102. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 121. Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden*, s. 96.
- 41, l. 5. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 167 og 356.
- 41, l. 12. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 170.
- 41, l. 17. Johan Jørgensen: *Bidrag til erkebiskop Hans Svanes historie*, s. 91.
- 41, l. 23. Holger Fr. Rørdam: *Om præsternes vilkår*, s. 308, 314, 321 og 323. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 507f.
- 41, l. 26. Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden*, s. 97f.
- 42, l. 2. Svend Larsen: *Studier II*, s. 78 og 84.
- 42, l. 4. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1660, 19.9.1660, Laurids Jacobsen Hindsholms supplik, København 10.9.1660. RA, Fynske registre 1648-60, f. 350, 19.9.1660.
- Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 507f.
- 42, l. 9. Holger Fr. Rørdam: *Om præsternes vilkår*, s. 324f.
- 42, l. 13. *DBL VIII*, s. 51-57. N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians historie*, s. 31.
- 42, l. 22. Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden*, s. 51.
- 43, l. 12. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Molbech*, s. 61f. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 76, note 205.
- 43, l. 21. *DBL XI*, s. 103ff.
- 44, l. 5. N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians historie*, s. 65ff.
- 44, l. 17. N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians historie*, s. 69ff.
- 44, l. 21. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 84f. og 152. Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden*, s. 31.
- 44, l. 26. N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians historie*, s. 72ff.
- 45, l. 1. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 165ff.
- 45, l. 7. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 732.
- 45, l. 11. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 168 og 173.
- 45, l. 28. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 167.
- 45, l. 30. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Molbech*, s. 60f.
- 45, l. 32. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsforretning mellem borgmester og råd og borgerskabet i Odense 1665, borgernes gravamina af 21.4.1666 og rådets svar.
- 45, l. 38. Jens Bircherods dagbøger, appendix, juni 1662, Corfitz Ulfeldt til Thomas Brodersen, Ellensborg 25.6.1662.
- 46, l. 5. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Hjorth-Nielsen*, 1927, s. 49, 7.8.1664.
- 46, l. 14. Jens Bircherods dagbøger, 4.7.1661.
- 46, l. 24. Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden*, s. 111.
- 46, l. 25. N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians historie*, s. 79ff.
- 46, l. 29. RA, Koncepter og indlæg til

- Fynske tegnelser 1660-63, skifteregister 28.8.1661.
- 46, l. 35. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsforretning mellem borgmester og råd og borgerskabet i Odense 1665, borgernes gravamina af 21.4.1666 og rådets svar.
- 47, l. 3. RA, Fynske tegnelser 1648-60, f. 324, 22.9.1660.
- 47, l. 9. C.O. Bøggild-Andersen: *Anmeldelse*, s. 352.
- 47, l. 11. N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians historie*, s. 79ff.
- 47, l. 15. *Nye samlinger til den danske historie II:2*, s. 130f. N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians historie*, s. 85ff.
- 47, l. 19. *Årsberetning fra det kongelige Geheimearchiv II*, s. 120ff.
- 47, l. 26. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsforretning mellem borgmester og råd og borgerskabet i Odense 1665, borgernes gravamina 21.4.1666 og rådets svar. *DBL*, 3. udg., II, s. 95-98.
- 47, l. 35. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Molbech*, s. 63.
- 47, l. 36. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 725.
- 48, l. 2. RA, Fynske tegnelser 1648-60, 19.10.1660.
- 48, l. 7. *Dagbogsoptegnelser fra rigsdagen 1660*, s. 128.
- 48, l. 8. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 732.
- 48, l. 11. Holger Fr. Rørdam: *Om præsternes vilkår*, s. 325f.
- 48, l. 15. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 731.

4 · Krongodsudlægget og Odense bys gæld

- 49, l. 11. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested II*, s. 89.
- 49, l. 15. J.A. Fridericia: *Adelsveldens sidste dage*, s. XXIX, note 76.
- 49, l. 19. Carl C. Christiansen: *Formueforhold i Danmark*, s. 59.
- 49, l. 22. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested II*, s. 90.
- 49, l. 27. *Danmarks riges historie IV*, s. 478.
- 50, l. 15. *DBL XIV*, s. 104f.
- 50, l. 25. *DBL XXVI*, s. 53f.
- 50, l. 27. *Dalum sogns historie I*, s. 218.
- 50, l. 31. *Kronens skøder II*, s. 133f., 1.5.1662.

- 50, l. 33. RA, Fynske registre 1660-70, f. 123, nr. 47, 24.8.1661.
- 50, l. 36. Fynbo landstings arkiv, Sandemandsprotokol, 13.11.1661.
- 51, l. 4. *Dalum sogns historie I*, s. 231.
- 51, l. 13. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested I*, s. 380ff.
- 51, l. 25. *DBL IV*, s. 384f.
- 51, l. 25. *DBL VII*, s. 536-45.
- 51, l. 28. RA, Sct. Knuds klostres lensregnskab 1660-61. RA, Sct. Knuds klostres jordebog 1660, 6.12.1660.
- 52, l. 2. Odense herreds tingbog 1661-62, f. 51, 21.3.1661.
- 52, l. 8. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 736.
- 52, l. 12. *Kronens skøder II*, s. 186ff., 27.7.1664. *DAA* 1926, s. 28f. og 1904, s. 482f.
- 52, l. 18. RA, Højesterets dombog 1675, f. 1012ff.
- 52, l. 21. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark*, s. 102.
- 52, l. 25. *Kronens skøder II*, 19.12.1664.
- 52, l. 27. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark*, s. 69f.
- 52, l. 29. *Kronens skøder II*, s. 203f., 7.9.1664.
- 53, l. 1. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsdom 1665, borgerskabets gravamina 21.4.1666 og magistratens svar.
- 53, l. 8. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsdom 1665, supplik 7.3.1662.
- 53, l. 11. Svend Larsen: *Studier II*, s. 215ff.
- 53, l. 21. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark*, s. 72.
- 53, l. 23. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsdom 1665, borgerskabets gravamina 21.4.1666 og magistratens svar.
- 53, l. 24. *Kronens skøder II*, s. 203, 7.9.1664.
- 53, l. 30. Odense magistrats arkiv, Regnskab og status efter svenskekrigen 1660. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsdom 1665, borgerskabets gravamina af 21.4.1666 og magistratens svar, punkt 24.
- 53, l. 37. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 62.
- 54, l. 3. Odense magistrats arkiv, Regnskab og status efter svenskekrigen 1660.
- 55, l. 9. Svend Larsen: *Studier I*, s. 164.

5 · Odense i enevældens første år

- 56, l. 7. Knud Fabricius: *Kongeloven*, s. 190.
- 56, l. 8. *DBL XIX*, s. 319-22.
- 56, l. 20. *Årsberetning fra det kongelige Geheimearchiv II*, s. 137. Svend Larsen: *Studier II*, s. 132-35, 182f. og 190-97.
- 56, l. 24. E. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund til rangssamfund*, s. 394.
- 57, l. 15. Odensegård lens arkiv, Kongelige reskripter 1657-60. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statsholdnings historie I*, s. 329f.
- 57, l. 23. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested II*, s. 19.
- 57, l. 29. P.W. Becker: *Samlinger til Danmarks historie I*, s. 434f.
- 58, l. 1. *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1877*, s. 159-90.
- 58, l. 14. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 452ff., 1.10.1660.
- 58, l. 14. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter I*, s. 9.
- 58, l. 23. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie I*, s. 21.
- 58, l. 31. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie I*, s. 11ff.
- 59, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, Kommissionsforretning 1665, borgerskabets gravamina af 21.4.1666 og magistratens svar.
- 59, l. 7. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie I*, s. 39.
- 59, l. 16. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter I*.
- 59, l. 22. Odense magistrats arkiv, Grundtastprotokol 1661.
- 60, l. 10. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 294f.
- 60, l. 23. Svend Larsen: *Studier II*, s. 136-44.
- 60, l. 25. Svend Larsen: *Studier II*, s. 94-97.
- 60, l. 26. Svend Larsen: *Studier II*, s. 184-86.
- 61, l. 11. Odense herreds tingbog 1661-62, f. 87, 21.5.1661.
- 61, l. 17. *DAA* 1894, s. 324.
- 61, l. 22. RA, Diverse breve, dokumenter og akter vedr. København, købstæderne og amterne, købstædernes takst, den halve part i Fyn om matriklens indretning 22.10.1662. Jfr. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statsholdnings historie I*, s. 283ff.
- 62, l. 7. *Danmarks riges historie IV*, s. 480f.
- 62, l. 17. Odense magistrats arkiv, Regn-

- skaber over kongelige skatter, kvartals-skat, 28.8.1662. Jfr. Svend Larsen: *Studier* I, s. 192ff.
- 63, l. 20. Svend Larsen: *Studier* II, s. 222-25.
- 64, l. 4. Danmarks riges historie IV, s. 489ff.
- 64, l. 7. O. Nielsen: *Kjøbenhavns diplomatarium* I, s. 702.
- 64, l. 9. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie* I, s. 27.
- 64, l. 14. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, Kommissionsforretning 1665, borgerskabets gravamina af 21.4.1666 og magistratens svar.
- 64, l. 21. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie* I, s. 31.
- 64, l. 31. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter* I, s. 64, 8.11.1661. Jfr. Henrik Becker-Christensen: *Stabelstadspolitikken*, s. 92f.
- 64, l. 38. Henrik Becker-Christensen: *Stabelstadspolitikken*, s. 94ff.
- 65, l. 6. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie* II, s. 220. Carl S. Christensen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie* I, s. 390.
- 65, l. 8. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter* I, s. 156, 24.5.1671.
- 65, l. 10. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter* II, s. 469, 5.3.1689. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 400, 18.3.1689.
- 65, l. 12. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter* I, s. 38ff.
- 65, l. 35. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 57, 12.6.1660.
- 66, l. 18. Odense magistrats arkiv, Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1651-82.
- 66, l. 19. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 70, 13.7.1661 og s. 73, 19.9.1661.
- 66, l. 23. Åsum herreds tingbog 1656-63, 29.8.1661.
- 66, l. 26. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 73, 16.9.1661.
- 66, l. 31. J.F. Fenger: *Om vore gamle kirkebøger*, s. 468.
- 66, l. 35. *DBL XVI*, s. 272ff.
- 66, l. 38. Svend Larsen: *Studier* II, s. 233ff.
- 67, l. 7. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, Antegnelser 1661-88.
- 67, l. 13. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 374f., 30.3.1658.
- 67, l. 23. Odensegård lens arkiv, Kongelige rescripter 1657-60, 21.9.1660.
- 67, l. 30. Forordninger af 12.2.1661 og 1.5.1662, trykt af Gjøde.
- 67, l. 34. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-67, 10.2.1661.
- 67, l. 36. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-67, f. 621, 18.4.1661.
- 67, l. 40. Odense magistrats arkiv, Stævningebog til rådstuen 1660-67, f. 28ff., 18.6.1662. Johan Jørgensen: *Denmark's Relations with Lübeck and Hamburg*, s. 92f.
- 68, l. 12. Svend Larsen: *Adel i Odense*, s. 42.
- 68, l. 15. Svend Larsen: *Adel i Odense*, s. 48.
- 68, l. 17. *DAA* 1885, s. 39. Skovby herreds tingbog 1661-62, f. 197, 24.3.1662.
- 68, l. 19. Helge Land Hansen: *Ejler Høg*, s. 428.
- 68, l. 20. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 535.
- 68, l. 23. Fynbo landstings arkiv, Stævningeprotokol 1665-67, f. 18.
- 68, l. 31. RA, Odense købstads regnskaber 1660-67, byfogedregnskab 1662.
- 68, l. 33. Hans H. Fussing: *Bybefolkningen*, s. 75.
- 68, l. 40. Svend Larsen: *Studier* I, s. 78.
- 69, l. 31. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie* II, s. 590ff., supplik, Odense 22.3.1662.
- 69, l. 34. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, Kommissionsdom 1665 og borgerskabets gravamina 21.4.1666.
- 69, l. 35. *DBL XIX*, s. 107-11.
- 70, l. 7. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie* I, s. 73, nr. 32, betænkning af 21.4.1662.
- 70, l. 17. *DBL*, 3. udg., s. 90f.
- 70, l. 21. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol II, f. 6f., 16.10.1661.
- 70, l. 23. Odensegård og Rugård lens matrikler 1664.
- 70, l. 25. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol II, f. 21, 9.7.1662. Odense herreds tingbog, 7.6.1664.
- 70, l. 29. *DAA* 1886, s. 126.
- 70, l. 30. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol II, f. 48, 14.10.1663 og IV, f. 50, 15.9.1669.
- 70, l. 34. Svend Larsen: *Studier* II, s. 102.
- 70, l. 34. Svend Larsen: *Studier* II, s. 76f.
- 70, l. 37. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol II, f. 7 og 276.
- 71, l. 2. Odensegård lens matrikel 1664.
- 71, l. 5. Svend Larsen: *Studier* II, s. 78.
- 71, l. 7. *DAA* 1917, s. 234.
- 71, l. 9. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol II, f. 12, 22.1.1662.
- 71, l. 13. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 733f.
- 71, l. 14. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol IV, f. 48, 26.5.1664 og f. 60, 8.12.1669.
- 71, l. 18. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol II, f. 29, 12.11.1662.
- 71, l. 22. Svend Larsen: *Adel i Odense*, s. 39.
- 71, l. 22. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter, taksering 1662.
- 71, l. 25. Svend Larsen: *Møntergården*, s. 3ff. *DAA* 1886, s. 57.
- 71, l. 29. *Danske slotte og herregårde* II, s. 399ff.
- 71, l. 32. Svend Larsen: *Adel i Odense*, s. 29f. og 39. *DAA* 1950, s. 23.
- 71, l. 34. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 525.
- 71, l. 37. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 182, 192, 226 og 251.
- 71, l. 39. *Fra Fyens fortid* III, s. 62.
- 71, l. 40. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 131.
- 72, l. 5. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 65f.
- 72, l. 8. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 123, obligation dateret 5.7.1661.
- 72, l. 13. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 14. og 17.3.1662.
- 72, l. 21. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 68.
- 72, l. 24. *DAA* 1901, s. 420.
- 72, l. 24. *DAA* 1891, s. 420f.
- 72, l. 34. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 77.
- 72, l. 37. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehesteds slægt*, s. 120. *DBL*, 1. udg., VIII, s. 399f.
- 73, l. 6. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 75, 5.2.1662.
- 73, l. 10. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 736, 16.-18.5.1662.
- 73, l. 12. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested* I, s. 381 og II, s. 273.
- 73, l. 15. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 77f., 18.5.1662.
- 73, l. 20. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 736, 18.-20.5.1662.
- 73, l. 23. Svend Larsen: *Studier* II, s. 230ff.
- 73, l. 25. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1675, nr. 4, 25.2.1675,

- P. Blanckenborgs udaterede supplik.
C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested I*, s. 424.
- 73, l. 31. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested I*, s. 455.
- 74, l. 2. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 103.
- 74, l. 8. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol II, f. 1, 4.9.1661.
- 74, l. 12. Aage Fasmer Blomberg: *Hannibal Sehesteds nærmeste familie*. s. 37.
- 74, l. 16. Brandts udtog af Sct. Knuds kirkebog, 27.7.1666.
- 74, l. 18. *DBL XXV*, s. 44-48.
- 74, l. 22. Svend Larsen: *Studier II*, s. 218-21.
- 74, l. 28. RA, Højesterets dombog 1675, f. 1012ff., Niels Lassens regning. 25.4.1674.
- 74, l. 40. Aage Fasmer Blomberg: *Hannibal Sehesteds nærmeste familie*. s. 37.
- 75, l. 2. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol III, f. 11, 27.9.1665.
- 75, l. 12. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 107f., 9.9.1666.
- 75, l. 17. Svend Larsen: *Studier II*, s. 62.
- 75, l. 19. *Fra Fyens fortid I*, s. 114.
- 75, l. 20. Svend Larsen: *Studier I*, s. 167.
- 75, l. 22. RA, Højesterets dombog 1675, f. 1012ff., frøken Christiane til Niels Lassen, København 23.11.1667.
- 75, l. 26. Aage Fasmer Blomberg: *Hannibal Sehesteds nærmeste familie*. s. 215f.
- 75, l. 30. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 209, 10.11.1666. Jens Bircherods dagbøger, 23.1.1677. Svend Larsen: *Studier II*, s. 211-14.
- 75, l. 35. *DBL XXV*, s. 237ff. RA, Højesterets dombog 1675, f. 1012ff.
- 76, l. 9. *DBL*. 3. udg., I, s. 254.
- 76, l. 13. Jens Bircherods dagbøger, appendix august 1663, til Christen Westesen, 15.8.1663.
- 76, l. 24. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 360. Laurits Bødker: *Danmark set med fremmede øjne*, s. 92.
- 76, l. 31. Svend Larsen: *Studier I*, s. 67 og II, s. 213. Svend Larsen: *Adel i Odense*, s. 43.
- 76, l. 38. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 91. *Danmark i fest og glæde II*, s. 125ff.
- 76, l. 40. P.W. Becker: *Samlinger til Danmarks historie II*, s. 448.
- 77, l. 3. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 92.
- 77, l. 10. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, Antegnelser 1661-88, ekstrakt af toldregnskab 1663, antegnelser 1664. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-67, byfoged A.O. Seeblads skifte, 5.4.1664.
- 77, l. 13. *DBL XIV*, s. 387f.
- 77, l. 17. Odense amts arkiv, Kongelige originale reskripter 1664-73, til Henrik Lindenov, 14.2.1666.
- 78, l. 15. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie III*, s. 251, nr. 5.
- 78, l. 17. Aage Fasmer Blomberg: *Hannibal Sehesteds nærmeste familie*, s. 208f. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 107.
- 78, l. 21. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 108.
- 78, l. 29. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 78, 106 og 112.
- 78, l. 35. Odense amts arkiv, Kongelige originale reskripter 1664-73, 13.7.1667.
- 79, l. 11. Odense amts arkiv, Kongelige originale reskripter 1664-73, bilag til reskript af 13.7.1667.
- 79, l. 28. Jens Bircherods dagbøger, 14.5.1661. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 112f., 27.4.1667 og s. 114, 28.5.1667.
- 79, l. 31. *DBL XXII*, s. 351-55. *Dr. med. Otto Sperlings selvbiografi*, s. 210.
- 79, l. 34. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 95f., 28. og 29.4.1667.
- 80, l. 13. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 446, 4.9.1660.
- 80, l. 19. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 500.
- 80, l. 29. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 500. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, 3.6.1667.
- 80, l. 30. RA, Odense byfogedregnskab 1665.
- 80, l. 36. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 19.6.1667. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 45, 25.6.1667.
- 81, l. 2. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 124, 25.10.1669 og f. 143, 6.12.1669.
- 81, l. 6. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 255, 21.9.1668.
- 81, l. 7. Jens Bircherods dagbøger, 6.4.1663.
- 81, l. 8. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 15.3.1667. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, 24.2.1667.
- 81, l. 11. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, 6.5.1667. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol, 10. og 13.5.1667. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, 30.4.1667.
- 81, l. 17. RA, Odense byfogedregnskab, Antegnelser 1660-82.
- 82, l. 17. Aage Fasmer Blomberg: *Hesteskærere, skorstensfejere og andet rækkerpak*, s. 19ff.
- 82, l. 21. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 118.
- 82, l. 27. Aage Fasmer Blomberg: *Hesteskærere, skorstensfejere og andet rækkerpak*, s. 23f.

6 · Den sociale uro i Odense 1665-67

- 83, l. 8. RA, Odense byfogedregnskab 1661.
- 83, l. 12. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 203, 1.6.1668.
- 83, l. 28. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1665, 6.11.1665.
- 84, l. 8. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1662, 6.3.1662. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-79, J. Ziegerhorns supplik, København 6.3.1668.
- 84, l. 10. RA, Fynske tegnelser 1662, nr. 26, 5.4.1662.
- 85, l. 5. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, Kommissionsforretning mellem borgerskab og magistrat i Odense 1665, supplik, Odense 7.3.1662.
- 85, l. 14. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgernes skriftlige indlæg af 28.11.1665.
- 86, l. 1. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser, 1664-66, supplik, Odense 21.10.1665.
- 87, l. 6. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie I*, s. 261, nr. 4.
- 87, l. 20. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 86ff., 14.10.1667.
- 88, l. 15. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, 27.10.1665.
- 88, l. 22. Jens Bircherods dagbøger.
- 88, l. 26. Jens Bircherods dagbøger, 19.11.1665.
- 88, l. 28. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie II*, s. 512, nr. 10. Jens Bircherods dagbøger.
- 88, l. 31. Odense Sct. Knuds kirkeinspek-

- tion, Diverse sager. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol, 6.3.1650.
- 88, l. 36. C.T. Engelstoft: *Bidrag til personalhistorien*, s. 281.
- 89, l. 4. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 130.
- 89, l. 12. L.A. Schöllers samling 27.
- 89, l. 17. Dalum kirkebog, Dominica post Trinitatis, 21.9.1662. Fynbo landstings arkiv, Sandemandsprotokol, 30.1.1662.
- 90, l. 6. *DBL*, 3. udg., II, s. 357-60.
- 90, l. 27. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 86ff., 14.10.1667.
- 90, l. 31. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, skatteborgernes og lavs supplik, Odense 27.10.1665.
- 90, l. 38. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, magistraten til Peder Reedtz, Odense 29.10.1665.
- 90, l. 39. *DAÅ* 1902, s. 221.
- 90, l. 40. Svend Larsen: *Studier* II, s. 202.
- 90, l. 40. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 183, nr. 87, 8.11.1665.
- 91, l. 6. RA, Sjællandske tegnelser 1664-68, f. 384, 7.11.1665.
- 91, l. 8. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie* I, s. 34.
- 91, l. 10. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 227, 16.8.1680.
- 91, l. 11. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 340, 14.6.1672, 1667-71, 22.2.1667. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1666, nr. 70, 19.12.1666.
- 91, l. 13. *Danske slotte og herregårde. Ny Samling* II, s. 193ff.
- 91, l. 21. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgernes skriftlige indlæg med klager, Odense 28.11.1665.
- 91, l. 34. Svend Larsen: *Studier* II, s. 143f.
- 93, l. 14. RA, Fynske registre 1664-67, f. 119, 6.9.1665.
- 93, l. 34. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, skriftlig berøring til kommissærerne, Odense 30.11.1665.
- 93, l. 38. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgernes memorial, Odense 1.12.1665.
- 94, l. 10. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, memorial til kancelliforvalter Rasmus Rasmussen. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 186, nr. 94, 1.12.1665.
- 94, l. 15. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgmester og råds erklæring, Odense 2.12.1665.
- 94, l. 16. RA, Fynske registre 1664-67, f. 119, nr. 40, 6.9.1665.
- 96, l. 8. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 736.
- 96, l. 14. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgernes supplik til kommissærerne, Odense 2.12.1665.
- 96, l. 34. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, skatteborgernes udaterede supplik.
- 97, l. 6. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgernes svar på borgmester og råds erklæring, Odense 4.12.1665.
- 97, l. 13. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgmester og råd til kommissærerne, Odense 4.12.1665.
- 97, l. 33. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgernes protest af 5.12.1665.
- 97, l. 36. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgmester og råds erklæring af 5.12.1665.
- 98, l. 23. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, kommissionsbetænkning, Odense 22.12.1665.
- 100, l. 12. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgernes supplik, Odense 6.1.1666.
- 100, l. 28. Svend Larsen: *Studier* II, s. 275ff.
- 100, l. 30. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 189, nr. 4, 16.1.1666.
- 100, l. 34. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 189, nr. 5, 16.1.1666.
- 101, l. 4. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgerskabets gravamina, 21.4.1666.
- 102, l. 18. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie* II, s. 518, nr. 16.
- 102, l. 19. Svend Larsen: *Studier* II, s. 180f.
- 102, l. 22. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie* II, s. 512, nr. 9.
- 103, l. 4. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 340.
- 103, l. 7. Svend Larsen: *Studier* II, s. 154.
- 104, l. 8. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 52f.
- 105, l. 16. RA, Højesterets stævningssbog 1666, f. 313, nr. 380, 7.5.1666.
- 105, l. 17. RA, Højesterets dombog 1666, f. 39, nr. 98.
- 105, l. 24. *DBL* XXIV, s. 314ff.
- 105, l. 24. *DBL* XIX, s. 145f.
- 105, l. 25. *DBL* XIII, s. 596ff.
- 105, l. 36. RA, Højesterets voteringer 1666, 217.
- 106, l. 4. Brandts udtag af Sct. Knuds kirkebog, dåb 20.5.1666.
- 106, l. 11. Svend Larsen: *Studier* II, s. 199ff.
- 106, l. 16. RA, Henlagte sager 1665-66, koncept dateret 6.6.1666.
- 106, l. 21. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgmester og råds supplik, Odense 7.8.1666.
- 106, l. 23. *DAÅ* 1925, s. 436.
- 106, l. 24. *DBL* XIX, s. 174f.
- 106, l. 28. Fynske tegnelser 1660-70, f. 198, nr. 33, 7.8.1666.
- 106, l. 33. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, relation 21.8.1666. Odense magistrats arkiv, Diverse dokumenter vedrørende byens jorder 1547-1700, relation af 21.8.1666.
- 107, l. 3. RA, Højesterets stævningssbog 1666, f. 438, nr. 418, 6.6.1666.
- 107, l. 21. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgernes indlæg, Odense 20.8.1666.
- 107, l. 32. RA, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 1666, nr. 532, memorial fra borgmester Knud Jacobsen, København 25.8.1666.
- 108, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 1666, Knud Jacobsens petition, København 21.9.1666.
- 108, l. 7. RA, Højesterets dombog 1666, f. 124ff., nr. 297, 17.9.1666.
- 108, l. 17. Odense magistrats arkiv, Regnskab over kongelige skatter 1668-88, forklaring på brandskatten 1658.
- 108, l. 20. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 43, 17.6.1667.
- 108, l. 34. Odense magistrats arkiv, Dokumenter til rådstueprotokollen 1600-1710, 5.11.1666, borgernes klage af 5.11.1666.
- 109, l. 1. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1664-66, borgmester og råds supplik 2.11.1666.
- 111, l. 3. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 215, nr. 4., 19.1.1667.
- 111, l. 5. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 215, nr. 5, 24.1.1667.
- 111, l. 7. RA, Sjællandske tegnelser 1660-70, f. 68, nr. 64, 26.3.1667.
- 111, l. 17. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 70, 20.8.1667, supplik, Odense 19. og 24.4.1667. RA,

- Fynske registre 1660-70, f. 167, nr. 70, 20.8.1667.
111. l. 23. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1660-70, nr. 40 og 41, København 29.5.1667.
111. l. 28. RA, Henlagte sager 1667-68, Nyborg 2.7.1667.
112. l. 2. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter, forklaring på brandskatten 1658. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, 16.6. og 1.7.1667.
112. l. 16. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 227, 22.7.1667.
112. l. 26. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 86ff., 14.10.1667.
112. l. 32. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 107, 4.11.1667.
113. l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 81, supplik. Odense 23.10.1667.
113. l. 6. Jens Bircherods dagbøger. Brandts udtog af Sct. Knuds kirkebog.
113. l. 19. RA, Fynske registre 1660-70, f. 101, nr. 70, 20.8.1667.
113. l. 22. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 81, udateret supplik.
113. l. 27. RA, Fynske registre 1660-70, f. 171, nr. 81, Glückstadt 29.10.1667.
113. l. 32. RA, Sjællandske tegnelser 1667-70, f. 263, nr. 174, Nyborg 16.11.1667.
114. l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1667, nr. 67, København 26.11.1667.
114. l. 5. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 234, nr. 67, 17.12.1667. Odense amts arkiv, Kongelige originale reskripter 1664-73, København 17.12.1667.
114. l. 6. DAA 1911, s. 452.
114. l. 10. RA, Fynske tegnelser 1660-70, nr. 74, 31.12.1667.
114. l. 15. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 213, 29.6.1668.
114. l. 19. Odense magistrats arkiv, Stævningebog til rådstuen 1667-81, f. 81, 30.10.1672 og Rådstueprotokol 1672, 30.10. og 4.12.1672.
114. l. 25. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 104, 27.7.1674, f. 141, 26.10.1674, f. 145, 9.11.1674 og f. 104, 16.11.1674.
115. l. 4. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1669, nr. 18, 21.4.1669, supplik, Hafnia 8.4.1669.
115. l. 15. RA, Fynske registre 1669, nr. 18, 21.4.1669. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 109, 10.5.1669.

7 · Borgmester Knud Jacobsen Blanckenborg og brødrene Jens og Niels Lassen

116. l. 5. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 458f.
116. l. 7. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 457. Aage Fasmer Blomberg: *Fåborgs bys historie I*, s. 154f.
116. l. 20. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 34, note 82. Jfr. Knud Fabricius: *Kongeloven*, s. 193f.
116. l. 28. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 60.
117. l. 26. RA, Fynske tegnelser 1660-70, 1660, nr. 19, 21.11.1660.
117. l. 28. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1674, nr. 71, 16.9.1674, Frederik IIIs benådningsbrev af 5.4.1661.
117. l. 36. RA, Sjællandske tegnelser XXVI, f. 155, nr. 385, 10.7.1661.
118. l. 6. DBL X, s. 385-87.
118. l. 10. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1660-70, f. 48, nr. 106, Kronborg 7.9.1661 og Fynske tegnelser 1660-70, f. 48, nr. 106, 9.9.1661.
118. l. 13. RA, Højesterets dombog 1671, f. 525, 7.9.1671.
119. l. 5. Edvard Holm: *Danmarks og Norges indre historie I*, s. 111f. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 66, 5.2.1661.
119. l. 17. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1660-70, f. 46, 20.8.1661, København 18.8.1661 og Fynske tegnelser 1660-70, f. 46, 20.8.1662.
119. l. 26. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 458f.
119. l. 29. J.F. Fenger: *Om vore gamle kirkebøger*, s. 467.
119. l. 38. DBL, 3. udg., I, s. 279f.
119. l. 39. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 53, nr. 120, 25.10.1661, f. 54, nr. 123, 29.10.1661 og Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1661, nr. 125, 29.10.1661, kommission til Frederik III, 26.10.1661.
120. l. 4. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 59, nr. 134, 9.12.1661.
120. l. 5. DAA 1888, s. 37f.
120. l. 7. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 64, nr. 9, 3.2.1662.
120. l. 10. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 86, nr. 102, 9.12.1663.
120. l. 19. *Kronens skøder II*, s. 204, 7.9.1664. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol 1665, 27.9.1665, skødet dateret København 28.8.1665.
120. l. 37. Fynbo landstings arkiv, Stævningsprotokol 1661-64, f. 132, nr. 12, 6.8.1662, f. 155, 3.9.1662 og f. 156, 8.9.1662.
121. l. 6. RA, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser XXVI, f. 526, nr. 250, 25.6.1663, supplik af 19.6.1663.
121. l. 7. DBL XII, s. 510ff.
121. l. 9. RA, Sjællandske tegnelser XXII, f. 526, nr. 250, 25.6.1663.
121. l. 15. RA, Højesterets dombog 1663, f. 19, nr. 37, 29.6.1663.
121. l. 20. Fynbo landstings arkiv, Stævningsprotokol 1661-64, f. 282, 5.8.1663.
121. l. 25. RA, Højesterets stævningebog 1666, f. 384, nr. 470, 6.8.1666.
121. l. 29. RA, Højesterets dombog 1666, 12.9.1666.
121. l. 33. Fynbo landstings arkiv, Stævningsprotokol 1664-67, f. 141, nr. 17, 23.1.1667 og 1667-70, f. 1, nr. 1, 6.2.1667.
122. l. 4. DBL, 3. udg., I, s. 114.
122. l. 21. Næsbyhoved birks tingbog 1667, f. 216, 5.2.1667.
122. l. 29. Brandts udtog af Sct. Knuds kirkebog, 2.2.1662.
122. l. 30. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-67, f. 270ff., 10.12.1661.
122. l. 37. Odense byfogedarkiv, Dokumenter til tingbogen 1544-1719, 10.12.1666.
123. l. 6. Odense magistrats arkiv, Stævningebog til rådstuen 1660-67, f. 82, 20.2.1667.
123. l. 6. Fynbo landstings arkiv, Stævningsprotokol 1664-67, f. 141, 23.1.1667 og 1667-70, f. 3, nr. 1, 20.2.1667.
123. l. 8. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 2, 6.3.1667 og f. 5, 20.3.1667.
123. l. 12. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 6, 3.4.1667.
123. l. 17. RA, Højesterets stævningebog 1667, f. 112, nr. 120, 16.3.1667, f. 193, 27.4.1667 og f. 256, nr. 282, 6.5.1667.
123. l. 21. DBL XIV, s. 117ff.

- 124, l. 2. RA, Højesterets voteringer 1667, 19.8.1667. *Højesteret 1661-1961* I, s. 236ff.
- 124, l. 9. RA, Sjællandske tegnelser 1667-70, f. 246, nr. 632, Glückstadt 6.9.1667.
- 124, l. 15. RA, Sjællandske tegnelser 1667-70, f. 247, nr. 639, Glückstadt 10.9.1667.
- 124, l. 23. RA, Højesterets stævningbog 1667, f. 112 og Højesterets voteringsbog 1667, 14.9.1667. Dombog mangler.
- 125, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 85 og 86, 27.11.1667, supplik, København 21.9.1667.
- 125, l. 7. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, supplik, Odense 26.9.1667 og Fynske registre 1660-70, f. 171, nr. 80, Glückstadt 2.10.1667.
- 125, l. 20. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1667-70, f. 232, nr. 57, 30.9.1667, supplik, hovedstaden 28.9.1667 og Fynske tegnelser 1667-70, f. 232, nr. 57, 30.9.1667.
- 125, l. 23. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 85 og 86, 27.11.1667, supplik, Odense 1.10.1667 og Fynske registre 1660-70, f. 172, nr. 85 og 86, 27.11.1667.
- 125, l. 32. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, f. 171, nr. 82, 10.11.1667, supplik, Glückstadt 11.10.1667 og Fynske registre 1660-70, f. 171, nr. 82, Kolding 10.11.1667.
- 126, l. 1. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 100, 21.10.1667.
- 126, l. 5. RA, Sjællandske tegnelser 1667-70, f. 632, nr. 673, Nyborg 16.11.1667.
- 126, l. 11. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-68, 13. og 18.9.1667.
- 126, l. 13. RA, Fynske registre 1669, nr. 6, 16.2.1669.
- 127, l. 25. Knud Fabricius: *Enevældens dæmring*, s. 112.
- 127, l. 26. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie* I, s. 62.
- 127, l. 28. Knud Fabricius: *Kollegiestyrets gennembrud*, s. 325 og Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie* II, s. 166.
- 128, l. 4. Knud Fabricius: *Kollegiestyrets gennembrud*, s. 179 og 223. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie* II, s. 14f. og 23f.
- 130, l. 10. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie* I, s. 152ff., 495 og II, s. 199f. Edvard Holm: *Danmarks og Norges indre historie* I, s. 83f.
- 130, l. 17. *DBL* XXVI, s. 120f.
- 130, l. 20. *DBL* XXI, s. 401f.
- 130, l. 23. *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., IX, s. 317ff.
- 130, l. 24. *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., VIII, s. 259ff.
- 130, l. 30. *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., IX, s. 156f. *Dalum sogns historie* I, s. 259f.
- 130, l. 35. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 99, 10.3.1669, skødet dateret København 2.3.1664.
- 130, l. 37. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 240, 7.8.1682, skøde dateret Bogense 25.7.1682.
- 131, l. 3. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 68, 22.3.1661.
- 131, l. 13. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 146, 7.8.1673.
- 131, l. 16. Fynbo landstings arkiv, Justitsprotokol 1671-75, f. 177, 10.9.1673. Concept-dombog 1669-73, f. 232, 10.9.1673.
- 131, l. 26. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 71ff., 2.6.1674.
- 131, l. 28. *DBL*, 3. udg., I, s. 434.
- 131, l. 32. RA, Reviderede regnskaber over Odense og Rugård amter. Ekstraskatter 1674-83.
- 131, l. 33. Jens Bircherods dagbøger, 20.1.1675.
- 132, l. 16. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 63f., 12.5.1679.
- 132, l. 25. *Kong Christian den Femtes egenhændige dagbøger*, s. 512.
- 133, l. 4. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie* II, s. 529, nr. 14.
- 133, l. 5. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie* III, s. 17, nr. 10.
- 133, l. 13. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 211f., 20.9.-25.9.1681.
- 133, l. 16. *Kongelige kammerregnskaber*, s. 249, 26.9.1681.
- 133, l. 22. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, Winterfeldt til borgmester og råd, Odense slot 3.10.1686.
- 133, l. 36. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie* II, s. 310ff.
- 133, l. 39. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie* II, s. 313.
- 133, l. 40. *Fra Fyens fortid* II, s. 397.
- 134, l. 4. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 184, 25.4.1670.
- 134, l. 12. Odense magistrats arkiv, Dombog 1691-96, f. 278. Odense byfogedarkiv, Dombog 1695-98, f. 73, stiftamtmand D. Schult til amtskriver Rasmus Andersen, Sct. Hans kloster 24.4.1695 og Tingbog 1695-98, f. 6, 27.5.1695.
- 134, l. 14. *DBL* XV, s. 559-62.
- 134, l. 15. RA, Fynske registre 1686, nr. 35, 1.7.1686.
- 134, l. 17. RA, Fynske registre 1681-89, f. 457, nr. 56, 9.10.1688.
- 134, l. 21. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 286.
- 134, l. 37. *Danmarks riges historie* IV, s. 611. Edvard Holm: *Danmarks og Norges indre historie*, s. 88.
- 135, l. 2. Jens Bircherods dagbøger, 18.5.1667.
- 135, l. 9. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, 11.11.1667.
- 135, l. 14. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Hjorth-Nielsen, s. 220, 8.4.1669.
- 135, l. 15. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol V, f. 193 og Justitsprotokol 1671-75, f. 175, nr. 111, 10.9.1673, skødet dateret 29.8.1673.
- 135, l. 17. Johan Monrad: *Selvbiografi*, s. 123f. *DBL* XVI, s. 117f.
- 135, l. 25. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1691-99, f. 86, nr. 36, 6.6.1691, Monrads supplik, Odense 24.5.1691, Otto Pedersen, Frederiksborg 26.5.1691.
- 135, l. 26. RA, Fynske registre 1691-99, f. 86, nr. 36, 6.6.1691.
- 135, l. 31. Svend Larsen: *Studier* II, s. 238.
- 135, l. 35. Aage Fasmer Blomberg: *Fåborg bys historie* I, s. 69.
- 136, l. 2. *Corpus constitutionum Daniae* III, s. 563-72, forordning 7.4.1619, jfr. Ole Degn: *De nylagte byer*, s. 17.
- 136, l. 12. RA, Sjællandske tegnelser 1661, f. 81, nr. 102, 23.2.1661 og Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter* I, s. 30.
- 136, l. 16. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark* I, s. 73f.
- 136, l. 21. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1674, 18.3.1674.
- 136, l. 26. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark* I, s. 74ff.
- 137, l. 25. *Schous forordninger*, 28.1.1682.

- 138, l. 5. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 199ff.
- 139, l. 10. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 265, 7.2.1682.
- 139, l. 15. RA, Fynske registre 1681-89, f. 143, 13.12.1682. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 74, 31.1.1683.
- 139, l. 20. RA, Fynske registre 1686, nr. 64, 14.12.1686 og Fynske tegnelser 1670-86, f. 453, nr. 57, 22.12.1686. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 206, 18.4.1688 og Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 23, 27.3.1688.
- 139, l. 25. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1688-91, f. 338, 13.7.1691.
- 139, l. 37. Svend Larsen: *Studier I*, s. 20ff.
- 140, l. 2. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark*, s. 74, 3.8.1670.
- 140, l. 7. Vilh. Lorenzen: *Vore byer III*, s. 73.
- 140, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 24, 8.4.1692.
- 140, l. 30. RA, Fynske registre 1660-70, f. 139, nr. 45, 17.9.1666.
- 140, l. 31. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter I*, 6.11.1665.
- 140, l. 32. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, Antegnelser 1661-88.
- 140, l. 34. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 70, 15.9.1688. Jfr. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie II*, s. 233.
- 140, l. 35. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1676, 9.2.1676.
- 140, l. 38. RA, Jordebøger 1660-65, Odense købstads jordebog 1661.
- 140, l. 40. A.K. Damgaard: *Om de forskellige capeller*, s. 165.
- 141, l. 4. Odense magistrats arkiv, Diverse dokumenter vedrørende byens jorder 1547-1700, specifikation på jorder og haver uden for Odense by 11.11.1682.
- 141, l. 5. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 235, 1.8.1670.
- 141, l. 8. RA, Odense købstads regnskaber 1688-98.
- 141, l. 9. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 259, 28.11.1687.
- 141, l. 12. Odense byfogedarkiv, Dombog 1687-91, f. 17, 27.2.1688.
- 141, l. 18. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 353, antegnelser 1688 og 1689. *Fra Fyens fortid II*, s. 397.
- 141, l. 20. Svend Larsen: *Studier I*, s. 18f.
- 142, l. 4. Svend Larsen: *Studier I*, s. 94 og 188.
- 142, l. 6. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 26, 27.1.1679.
- 142, l. 21. RA, Højesterets dombog 1672, f. 834ff.
- 142, l. 31. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 28, 25.8.1675 og f. 30, 1.9.1675.
- 142, l. 34. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol, 3. og 9.1.1674.
- 142, l. 37. Svend Larsen: *Studier I*, s. 209ff.
- 143, l. 3. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark*, s. 18ff. og 78.
- 143, l. 7. RA, Topografisk samling 1660-64, Odense nr. 190.
- 143, l. 26. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 12.6., 2.10., 18.10., 22.11. og 18.12.1667.
- 143, l. 33. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 229, 6.9.1671.
- 143, l. 36. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1681-83, f. 67, 20.10.1682.
- 143, l. 37. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 22.11.1667.
- 144, l. 5. RA, Højesterets dombog 1672, 24.8.1672, Jens Madsens indlæg, København 12.8.1672.
- 144, l. 8. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 163, 1.2.1678.
- 144, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 24, 14.5.1681.
- 144, l. 14. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 133, 14.10.1692.
- 144, l. 31. RA, Højesterets dombog 1680, I, f. 357, 14.9.1680. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1681-83, f. 114, 24.10.1681 og f. 142, 5.12.1681.
- 144, l. 33. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark*, s. 79.
- 144, l. 40. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 152, 4.2.1670.
- 145, l. 3. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-76, f. 202, 6.11.1674.
- 145, l. 32. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 42, 27.3.1668.
- 145, l. 36. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 46, 10.4.1668.
- 146, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 44, 3.4.1668.
- 146, l. 22. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 131ff., 29.5.1672.
- 146, l. 27. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-73, f. 210, 14.4.1671.
- 146, l. 28. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 131ff., 29.5.1672.
- 146, l. 37. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-73, f. 217, 19.5.1671. RA, Højesterets dombog 1672, f. 839ff., 24.8.1672, byskriver Christen Jacobsen Morsings indlæg.
- 147, l. 27. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-73, f. 220, 26.5.1671.
- 147, l. 36. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-73, f. 229, 25.8.1671.
- 148, l. 9. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 32, 16.10.1671.
- 148, l. 15. RA, Højesterets dombog 1672, f. 830ff., 24.8.1672, købebrevet dateret København 25.9.1666.
- 148, l. 24. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-73, f. 78, 11.9.1668.
- 148, l. 26. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 32, 16.10.1671.
- 149, l. 12. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 46, 1671, nr. 42, 16.11.1671. Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1672, nr. 3, bønsskrift, Odense 1.12.1671 og 10.1.1672. Fynske tegnelser 1670-86, f. 49, nr. 3, 16.1.1672. Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1672, nr. 3, 16.1.1672, rådmand Henrik Jørgensen Rosenvinge til forvalter i Danske Kancelli Rasmus Rasmussen, Odense 30.1.1672.
- 149, l. 24. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 131, 29.5.1672 og f. 144, 3.6.1672. RA, Højesterets dombog 1672, f. 815ff., 24.8.1672.
- 149, l. 38. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 131ff., 29.5.1678.
- 149, l. 40. Svend Larsen: *Studier II*, s. 209.
- 150, l. 4. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1672, nr. 30, 22.8.1672, borgmester Jens Madsens supplik, Odense 19.6.1672.
- 150, l. 24. RA, Højesterets dombog 1672, f. 844ff., 24.8.1672.
- 150, l. 31. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1672, nr. 30, 22.8.1672, supplik, Odense 19.6.1672 og Fynske tegnelser 1670-86, f. 63, nr. 30, 22.8.1672.
- 150, l. 34. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark*, s. 100ff.
- 150, l. 37. *DBL*, 3. udg., I, s. 589f.
- 151, l. 3. RA, Henlagte sager 1692-95, generalprokurør Niels Benzons beretning 12.10.1692.

- 151, l. 19. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 75, 3.2.1662.
- 151, l. 25. Jens Bircherods dagbøger, Ellensborg 25.6.1662.
- 151, l. 27. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1651-70, 28.7.1662.
- 151, l. 33. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 99, 9.2.1662.
- 152, l. 5. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 537.
- 152, l. 10. Jens Bircherods dagbøger, 16.11.1665.
- 152, l. 34. Findes i Karen Brahes bibliotek.
- 152, l. 39. RA, Fynske registre 1664-67, f. 125, nr. 64, 28.12.1665.
- 153, l. 4. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 104, 7.12.1665.
- 153, l. 7. RA, Fynske registre 1664-67, f. 129, nr. 8, 7.2.1666.
- 153, l. 16. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 159ff.
- 153, l. 21. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 554f.
- 153, l. 24. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 278.
- 153, l. 30. RA, Fynske registre 1660-70, f. 171, Glückstadt 1.10.1667.
- 153, l. 30. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 8.11.1667.
- 153, l. 40. *Kancelliets brevbøger*, 14.6.1641.
- 154, l. 4. *Fra Fyens fortid* IV, s. 324ff. Svend Larsen: *Adel i Odense*, s. 32 og Svend Larsen: *Studier* I, s. 98.
- 154, l. 22. *DBL* VII, s. 309.
- 154, l. 30. Jens Bircherods dagbøger, 27.7.1677.
- 154, l. 40. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 202, 13.8.1677. A.D. Jørgensen: *Peter Schumacher Griffenfeld* I, s. 472.
- 155, l. 3. RA, Fynske registre 1670-80, f. 680, nr. 48, 5.12.1677.
- 155, l. 5. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 158, 4.1.1678 og Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 1. Jens Bircherods dagbøger, 4.1.1678.
- 155, l. 6. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 158, 11.1.1678.
- 155, l. 7. *DBL* XXV, s. 389. Svend Larsen: *Studier* II, s. 236f.
- 155, l. 10. *DAÅ* 1911, s. 372.
- 156, l. 3. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 116, 1.10.1684, bestallingsbrev af 26.5.1671. RA, Henlagte sager, supplik, Odensegård 3.4.1668.
- 156, l. 8. *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., VII, s. 321f. og IX, s. 219.
- 156, l. 10. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 422, 22.5.1689.
- 156, l. 14. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1682, nr. 41, 8.6.1682, supplik, Odense 28.5.1682 og Fynske registre 1681-89, f. 125, nr. 41, Itzehoe 8.6.1682. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger*, s. 217, 8.6.1682.
- 156, l. 16. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 61.
- 157, l. 1. RA, Fynske registre 1681-89, f. 213, nr. 45, Itzehoe 21.6.1684.
- 157, l. 4. RA, Fynske registre 1681-89, f. 445, nr. 35, 7.7.1688. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 36, 7.7.1688 og Rådstueprotokol 1680-91, f. 212, 8.8.1688.
- 157, l. 8. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1689, nr. 35, 24.10.1689, Odense Schloss 22.12.1689.
- 157, l. 10. RA, Fynske registre 1681-89, f. 526, nr. 55, 24.12.1689. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 221.
- 157, l. 15. Svend Larsen: *Studier* II, s. 234f. *Fra Fyens fortid* II, s. 404f. *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., IX, s. 206f.
- 157, l. 21. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 167.
- 158, l. 4. Jens Bircherods dagbøger, 21.6.1661.
- 158, l. 4. Jens Bircherods dagbøger, 1.7.1665.
- 158, l. 9. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1664, nr. 9, supplik, København 2.2.1664 og Fynske registre 1660-70, f. 83, nr. 9, 3.2.1664.
- 158, l. 13. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 101, 23.5.1665.
- 158, l. 14. Jens Bircherods dagbøger, 24.5. og 6.6.1665.
- 158, l. 24. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1664, nr. 9, supplik, København 2.2.1664 og Fynske registre 1660-70, f. 83, nr. 9, 3.2.1664.
- 158, l. 37. Jens Bircherods dagbøger, 11.4.1661.
- 159, l. 6. C.T. Engelstoft: *Bidrag til personalhistorien*, s. 263ff.
- 159, l. 10. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 174, nr. 65, 1.8.1665 og Koncepter og indlæg til Fynske registre 1670, nr. 198, 3.10.1670, 1.8.1665.
- 159, l. 11. RA, Fynske registre 1664-67, f. 119, nr. 40, 6.9.1665.
- 159, l. 15. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1660-70, Otto von Oesedes supplik, Hafnia 18.3.1664.
- 159, l. 20. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1660-70, f. 149, nr. 6., 18.1.1667, Odense 14.11.1666 og Fynske registre 1660-70, f. 149, nr. 6, 18.1.1667. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 12, 19.3.1667.
- 159, l. 27. RA, Fynske registre 1660-70, f. 146, nr. 69, 19.12.1666.
- 159, l. 36. RA, Fynske registre 1660-70, f. 162, nr. 53, 8.7.1667.
- 159, l. 37. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 14.8.1667.
- 159, l. 39. J.G. Burman Becker: *En borger i Odense*.
- 160, l. 13. RA, Fynske registre 1670-80, f. 489, nr. 1, 8.1.1674.
- 160, l. 22. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1675, nr. 14, 25.2.1675. C.O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Schested* I, s. 384f.
- 160, l. 28. RA, Fynske registre 1670-80, f. 536, nr. 14, 25.2.1675. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 20, 16.6.1675.
- 160, l. 34. RA, Fynske registre 1670-80, f. 597, 7.8.1675. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 28, 20.8.1675.
- 160, l. 36. Svend Larsen: *Studier* II, s. 239-41.
- 160, l. 38. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 169, 1.3.1678 og Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 11.
- 161, l. 3. RA, Fynske registre 1681-89, f. 214, nr. 46, Itzehoe 21.6.1684. *DAÅ* 1904, s. 328.
- 161, l. 6. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1681-89, f. 418, nr. 13, 27.3.1688, supplik, Odense 22.3.1688 og Fynske registre 1681-89, f. 418, nr. 13, 27.3.1688.
- 161, l. 8. Svend Larsen: *Studier* II, s. 228. RA, Fynske registre 1681-89, f. 446, nr. 36, 7.7.1688. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 37, 7.7.1688 og Rådstueprotokol 1680-91, f. 213, 15.8.1688.
- 161, l. 14. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1691-99, f. 92, nr. 45,

- 30.6.1691, supplik, Odense 9.6.1691 med stiftamtmandens påskrift samme dag. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 268, 15.7.1691. RA, Fynske registre 1691-99, f. 92, nr. 45, 30.6.1691.
- 162, l. 27. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark*, s. 74.
- 163, l. 2. *Corpus constitutionum Daniae V*, 9.9.1649.
- 163, l. 8. Odense Sct. Knuds kirkes regnskab.
- 163, l. 15. Svend Larsen: *Studier I*, s. 97.
- 163, l. 16. RA, Fynske registre 1660-70, f. 42, 11.4.1662.
- 163, l. 21. RA, Højesterets dombog 1672, f. 815ff., 24.8.1672, rådmændenes indlæg til de kongelige kommissærer.
- 163, l. 23. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80.
- 163, l. 27. *Kancelliets brevbøger*, 31.12.1636. RA, Højesterets dombog 1662, f. 13, 14.6.1662.
- 163, l. 31. RA, Fynske registre 1660-70, f. 147, nr. 70, 19.12.1666.
- 163, l. 38. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1668, nr. 63, 5.9.1668, udateret supplik og Fynske registre 1668, nr. 63, 5.9.1668. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1651-70, 5.9.1668.
- 164, l. 9. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1684, nr. 75, 23.12.1684, Odense 18.11.1668, konfirmation, Fynske registre 1681-89, f. 273, 23.12.1684.
- 164, l. 20. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1669, supplik, 4.10.1669, udateret memorial og Henlagte sager 1669-70, København 15.10.1669.
- 164, l. 28. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671-78, f. 88, nr. 1, 24.1.1674, udateret supplik og Fynske tegnelser 1671-78, f. 88, nr. 1, 24.1.1674. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 146, 30.1.1674.
- 164, l. 33. RA, Højesterets dombog 1672, f. 839, 24.8.1672.
- 165, l. 4. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 163, 1.2.1678.
- 165, l. 5. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 138, 3.6.1685.
- 165, l. 9. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 158, 23.1.1682.
- 165, l. 19. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1683-85, 3.3.1684. Svend Larsen: *Adel i Odense*, s. 35 og 45.
- 165, l. 25. RA, Højesterets dombog 1672, f. 815ff., 24.8.1672.
- 165, l. 30. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 165, l. 31. RA, Højesterets dombog 1677, f. 1298, 5.9.1677.
- 166, l. 7. RA, Højesterets dombog 1672, f. 815ff., 24.8.1672.
- 166, l. 11. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 32, 7.6.1678.
- 166, l. 15. Fyns bispearkiv, Odense købstads breve 1660-1785, 20.11.1718.
- 166, l. 29. RA, Højesterets dombog 1672, f. 810 og 825ff. 24.8.1672; kommissionsdom, 12.6.1672.
- 166, l. 30. Fyns bispearkiv, Odense købstads breve 1660-1785, 20.11.1718.
- 166, l. 40. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 13, 19.1.1672.
- 167, l. 10. RA, Højesterets dombog 1677, f. 1298ff. 5.9.1677, Chr. Jacobsens indlæg, Odense 12.8.1677.

9 · Handel og skibsfart

- 169, l. 4. RA, Fynske registre 1691-99, f. 275, nr. 18, 24.3.1696.
- 169, l. 15. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1696, nr. 18, 24.3.1696, Levins supplik, Odense 8.10.1695, til kongen, 12.1.1696, magistraten til kongen og Danske Kancelli, 5.2.1696, stiftamtmandens erklæring, 25.1.1696.
- 169, l. 22. Kristof Glamann: *Dutch-Asiatic Trade*, s. 183f.
- 169, l. 40. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1697, nr. 21, 10.8.1697, Levins supplik, Odense 28.7.1697, stiftamtmandens erklæring, 28.7.1697 og Fynske tegnelser 1697, nr. 21, 10.8.1697. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1695-98, f. 270, 9.8.1697. RA, Henlagte sager 1696-97, magistraten til oversekretær Moth, Odense 14.8.1697, kancellierklæring, 19.8.1697.
- 170, l. 7. Odense magistrats arkiv, Borger-skabsliste.
- 170, l. 28. *Acta Historiae Neerlandica I*, s. 131. Svend Larsen: *Studier I*, s. 109.
- 170, l. 37. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662-88 og Reviderede regnskaber Kerteminde for told og konsumtion, Antegnelser 1678-88.
- 171, l. 11. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 155, 24.2.1668.
- 171, l. 13. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1672, 10.4.1672.
- 171, l. 14. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 163, 16.3.1668.
- 171, l. 15. J.G. Burman Becker: *En borger i Odense*, s. 8. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 226, 19.4.1675.
- 171, l. 25. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, Antegnelser 1681-88.
- 171, l. 28. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 77, 31.1.1688.
- 171, l. 40. Aage Fasmer Blomberg: *Fåborgs historie I*, s. 226 og 231.
- 172, l. 10. Odense magistrats arkiv, Stævningsbog til rådstuen 1660-67, f. 24, 9.2.1662, f. 63, 14.12.1664. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 65, 11.12.1671, f. 76, 22.1.1672, Tingbog 1668-71, f. 343, 20.3.1671 og Tingbog 1681-83, f. 51, 27.6.1681. Fynbo landstings arkiv, Concept-dombog 1669-73, f. 159ff. og Sandemandsprotokol 1667-75, f. 135, 16.6.1675.
- 172, l. 13. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 362, 17.4.1671, kontrakt af 1.5.1668.
- 172, l. 37. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie II*, s. 305, note 6.
- 173, l. 8. E. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund til rangssamfund*, s. 329f.
- 173, l. 27. Johan Hvidtfeldt: *Snepsting og øxneeksport*, s. 135ff. A.K. Damgaard: *Forsvundne legater i Odense*, s. 219.
- 173, l. 30. Jens Kolmos: *Fynske købmænds indsats*, s. 290f.
- 174, l. 4. E. Ladewig Petersen: *The Danish Cattle Trade*, s. 77f. Heinz Wiese: *Der Rinderhandel*, s. 12ff.
- 174, l. 6. *DAÅ* 1886, s. 139.
- 174, l. 15. Jens Bircherods dagbøger, 5.5.1667.
- 174, l. 19. Jens Erichsens privatarkiv. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 343, 20.3.1671.
- 174, l. 21. Svend Larsen: *Studier I*, s. 271. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 183, 9.5.1683.
- 175, l. 9. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 174, 1.6.1670. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1669, nr. 17, 6.4.1669, Knud Knudsens supplik, Odense 26.3.1669 og Fynske registre 1669, nr. 17, 6.4.1669. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 111, 19.5.1669. Odense

- byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 167ff., 21.3.1670.
- 175, l. 39. Odense byfogedarkiv, Dombog 1683-87, f. 17, 14.1.1684.
- 176, l. 5. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 258, 12.7.1680.
- 176, l. 21. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 266.
- 176, l. 27. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 14, 6.11.1667.
- 177, l. 3. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 35, 25.6.1669 og Rådstueprotokol, 25.6.1669. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1660-70, 1669, nr. 5, P.P. Lerche, supplik, 11.2.1669.
- 177, l. 5. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol, 26.5.1671.
- 177, l. 9. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 208, København 6.8.1678.
- 177, l. 15. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 208, Odense 21.8.1678.
- 177, l. 17. *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., VII, s. 133f.
- 177, l. 17. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-84, f. 293, Rentekammeret til amtsskriveren, 5.12.1682 og Rådstueprotokol 1680-91, f. 72, 3.1.1683.
- 177, l. 33. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-81, f. 25, 4.10.1668.
- 177, l. 36. RA, Kommissionsakter vedrørende købstædernes økonomiske forhold 1682-85 og Odense købstads regnskaber 1689-92.
- 177, l. 37. Jens Kolmos: *Fynske købmænds indsats*, s. 232.
- 178, l. 1. Henrik Becker-Christensen: *Stabelstadspolitikken*, s. 98f.
- 178, l. 6. *Odense bys historie* ved Holbeck, s. 191f.
- 178, l. 12. *DBL XXIII*, s. 98f. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-82, f. 144f., 28.12.1680 og Rådstueprotokol 1680-91, f. 19, 14.1.1681.
- 178, l. 16. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 10.4.1667.
- 178, l. 22. Dagny Jørgensen: *Danmark-Norge mellem stormaktene*, s. 3 og 25.
- 178, l. 24. E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund*, s. 332.
- 179, l. 2. Jørgen H. Barfod: *Danmark-Norges handelsflåde 1650-1709*, s. 51 og 172, tabel 7.
- 179, l. 6. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-81, 16.9.1672.
- 179, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 20, 22.3.1672 og f. 82, 26.2.1673.
- 179, l. 11. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 83, 14.3.1673 og f. 176, 27.5.1674.
- 179, l. 14. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, 30.6.1673.
- 179, l. 18. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 243, 3.5.1675.
- 179, l. 27. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662-88, Antegnelser 1678.
- 179, l. 37. Odense amts arkiv, Breve fra amtmænd, amtsforvaltere m.fl. 1664-1713, Kerteminde 18.5.1676.
- 180, l. 3. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 106, 13.11.1676.
- 180, l. 8. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662-88, Antegnelser 1678.
- 180, l. 16. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 179, 12.2.1677. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 130, 19.2.1677.
- 180, l. 20. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 146, 7.9.1677.
- 180, l. 22. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662-88, Antegnelser 1678.
- 180, l. 29. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 151, 26.11.1677 og f. 155, 12.12.1677. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662-88, 1677.
- 180, l. 35. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80, 19.2.1678.
- 180, l. 40. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 167, 26.2.1678.
- 181, l. 6. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-82, f. 80, nr. 4, 12.3.1678.
- 181, l. 10. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-82, f. 121, 19.3.1678.
- 181, l. 15. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-82, Kerteminde 3.4.1678.
- 182, l. 1. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 205, 8.2.1679.
- 182, l. 6. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 64f., Odense 24.3.1679.
- 182, l. 10. Odense magistrats arkiv, Indkomme breve 1680-1702, 8.4.1679 og Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 66, 25.3.1679 og f. 63, 22.3.1679.
- 182, l. 18. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 182, Odense 27.2.1677.
- 182, l. 34. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 180, Odense 5.3.1677.
- 183, l. 33. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, Dokumenter til antegnelser 1686.
- 184, l. 29. Odense magistrats arkiv, Indkomme breve 1680-1702, 1.7.1691, læst på rådstuen 15.7.1691.
- 184, l. 34. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662-88, 14.11.1685 og antegnelser 1685 og 1686.
- 184, l. 37. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1662-88, Antegnelser 1696-98, 1696.
- 185, l. 1. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 94, 19.2.1669.
- 185, l. 10. Kristof Glamann: *Asiatisk Kompagnis økonomiske historie*, s. 359.
- 185, l. 16. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 24, 13.4.1692.
- 186, l. 7. Odense byfogedarkiv, Dombog 1691-95, f. 164ff.
- 187, l. 6. Odense byfogedarkiv, Dombog 1691-95, f. 231.
- 188, l. 3. Odense magistrats arkiv, Dombog til rådstuen 1691-95, f. 150, 6.2.1694.
- 188, l. 26. Svend Larsen: *Studier I*, s. 116. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1682-83, Accise 1683.
- 188, l. 32. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 79, brev fra Jørgen Thormøhlen, Bergen 17.4.1686.
- 189, l. 6. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 65, 19.8.1667.
- 189, l. 8. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, Antegnelser 1662.
- 189, l. 10. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1695-98, f. 31, 29.7.1695.
- 189, l. 14. RA, Odense købstads regnskaber 1689-92, 3.3.1691, Rentekammeret til konsumtionsforpagteren.
- 189, l. 19. Odense magistrats arkiv,

- Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 189, l. 31. RA, Odense købstads regnskaber 1689-92.
- 190, l. 4. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1688, nr. 68, Nyborg 21.11.1688 og Fynske registre 1681-89, f. 467, nr. 68, 1.12.1688 og Kancelliprotokol 1688, f. 211.
- 190, l. 13. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1697-1701, f. 201, 22.5.1699.
- 190, l. 20. Albert Olsen: *Nogle synspunkter*, s. 252. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 145, 15.1.1681.
- 190, l. 26. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 468, 16.6.1683.
- 190, l. 28. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 336, udateret, formentlig 1687.
- 190, l. 30. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 337, 6.10.1687.
- 190, l. 33. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 3, 3.1.1688.
- 190, l. 34. Svend Larsen: *Studier II*, s. 202.
- 191, l. 4. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 43, 3.4.1688, f. 52, 4.8.1688, magistratens svar 8.9.1688, f. 119, 13.4.1689 og Rådstueprotokol 1680-91, f. 207f., 18.4.1688.
- 191, l. 9. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1689-91, f. 329, 15.6.1691.
- 191, l. 22. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 349ff., 11.6.1690. Svend Larsen: *Studier I*, s. 281.
- 191, l. 30. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-67, f. 635f., 3.4.1661. Svend Larsen: *Studier I*, s. 118.
- 191, l. 36. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 841, 24.10.1677.
- 192, l. 1. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1691-97, f. 170, 22.3.1694. Svend Larsen: *Studier II*, s. 77.
- 192, l. 1. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 183ff., 4.4.1686.
- 192, l. 3. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1691-97, f. 2, 11.11.1694.
- 192, l. 5. Svend Larsen: *Studier I*, s. 169.
- 192, l. 8. Odense magistrats arkiv, Regnskab over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 192, l. 10. Svend Larsen: *Studier I*, s. 289.
- 192, l. 14. Svend Larsen: *Studier I*, s. 76.
- 192, l. 19. Brandts udtog af Sct. Knuds kirkebog, 23. søndag efter Trinitatis 1663. Jens Bircherods dagbøger, 22.11.1663.
- 192, l. 25. Odense magistrats arkiv, Stævningebog til rådstuen 1660-67, f. 64, 14.12.1664. RA, Højesterets dombog 1665, f. 45, nr. 95, 28.6.1665.
- 192, l. 26. Odense byfogedarkiv, Stævningebog til bytinget 1683-91, f. 11, 13.3.1684.
- 193, l. 2. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 110, 11.6.1669.
- 193, l. 7. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 279, 17.9.1679.
- 193, l. 15. DAA 1903, s. 268.
- 193, l. 20. Odense amts arkiv, Amtmandens koncepter 1668-79, returnerede cirkulærer 1663, 1697, Sct. Hans kloster 31.1.1697.
- 193, l. 26. Odense byfogedarkiv, Skøde- og panteprotokol 1697-1704, f. 26, 15.8.1698, København 2.8.1698.
- 193, l. 32. *Corpus constitutionum Daniae V*, s. 600, 9.6.1649.
- 194, l. 8. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 300, supplik, København 6.9.1690, magistratens erklæring, Odense 20.9.1690.
- 194, l. 13. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 308, 7.9.1687.
- 194, l. 21. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1680, nr. 52, 6.11.1680, København 21.9.1680 og Fynske registre 1670-80, f. 821, nr. 52, 6.11.1680. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 36, 23.9.1681.
- 194, l. 26. Svend Larsen: *Studier I*, s. 169.
- 194, l. 27. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, specifikation over passersedler 1688.
- 194, l. 40. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 370, 3.12.1688.
- 195, l. 9. Jens Bircherods dagbøger, 11.7.1677.
- 195, l. 10. Holger Rasmussen: *Bøger og bogbindere*, s. 87.
- 195, l. 16. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Molbech*, s. 131, 16.1.1671 og s. 215, 25.2.1682.
- 195, l. 22. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 55, 15.7.1667.
- 195, l. 23. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 386, 6.10.1673.
- 195, l. 30. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1689-91, f. 341, 20.7.1691.
- 195, l. 39. RA, Højesterets dombog 1675, f. 559ff., 3.7.1675.
- 196, l. 8. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, specifikation over passersedler 1688.
- 196, l. 23. *Kancelliets brevøger*, 10.10.1579. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 334, 17.9.1687, magistratens svar, 6.10.1687.
- 196, l. 26. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 136.
- 196, l. 36. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 313, Raschenberg 10.11.1687, magistratens svar, 14.11.1687.
- 197, l. 5. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 21, 20.3.1688.
- 197, l. 13. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1691-1701, København 17.11.1691.
- 197, l. 15. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 136. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 205 og 226.
- 198, l. 3. Odense magistrats arkiv, Embedsbog 1449-1701.
- 198, l. 6. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 5, 22.12.1673 og Tingbog 1676-78, f. 250, 26.11.1677.
- 198, l. 8. *Corpus constitutionum Daniae III*, 7.4.1619.
- 198, l. 21. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 87f., 13.7.1674. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 212, 2.12.1674.
- 198, l. 24. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80.
- 199, l. 7. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 179, 8.7.1670.
- 199, l. 14. Odense magistrats arkiv, Stævningebog til rådstuen 1667-81, f. 93, 26.3.1673.
- 199, l. 18. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 190, 30.4.1673.
- 199, l. 30. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 198, 26.11.1673.
- 199, l. 40. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-88, f. 231, 30.10.1680.

- 200, l. 7. RA, Henlagte sager 1680-84, Odense 19.12.1681.
- 200, l. 12. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1691-1701, f. 183,
15.7.1698.
- 200, l. 17. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1667-71, f. 153, 16.2.1670
og Rådstueprotokol 1676-78, f. 179,
2.10.1676.
- 200, l. 23. RA, Henlagte sager 1680-84,
Kommercekollegiets erklæring 9.2.1682.
- 200, l. 35. Fynbo landstings arkiv, Justits-
protokol 1675, f. 12f., nr. 312,
16.6.1675. Odense byfogedarkiv, Skøde-
og panteprotokol 1690-97, f. 66,
10.7.1693 og f. 171, 14.8.1693.
- 200, l. 37. Odense byfogedarkiv, Skøde- og
panteprotokol 1697-1705, f. 155.
- 201, l. 2. Svend Larsen: *Studier I*, s. 78.
- 201, l. 4. C.T. Engelstoft: *Odense byes histo-
rie*, s. 346f. Svend Larsen: *Studier I*,
s. 160.
- 201, l. 15. Odense byfogedarkiv, Skifte-
protokol 1674-84, f. 297ff., 19.8.1679.
Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73,
f. 251 og Tingbog 1673-76, f. 178.
- 201, l. 21. Odense byfogedarkiv, Skifte-
protokol 1691-97, f. 2, 11.11.1691.
- 202, l. 3. Odense magistrats arkiv,
Embedsbog 1449-1701.
- 202, l. 5. Helge Søgaard: *Håndværkerlavene i
Århus*, s. 15.
- 202, l. 8. RA, Fynske registre 1670-80,
f. 339, nr. 54, 6.8.1672.
- 202, l. 13. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1667-71, f. 175, 1.6.1670.
Poul Strømstad: *Om faggrænserne*, s. 190.
- 202, l. 19. Fynbo landstings arkiv,
Sandemandsprotokol 1667-75, f. 16,
10.11.1669, artikel dateret 28.7.1667.
- 202, l. 26. Odense byfogedarkiv, Doku-
menter til skifteprotokollen 1666-83,
1681.
- 202, l. 30. RA, Reviderede regnskaber
Odense for told og konsumtion, Specifi-
kation over passersedler 1688.
- 203, l. 4. Schous forordninger, 14.4.1661.
- 203, l. 6. Helge Søgaard: *Håndværkerlavene i
Århus*, s. 7ff.
- 203, l. 17. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1667-71, 17.4.1667,
31.1.1668, 16.7. og 13.10.1669.
- 204, l. 5. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1667-71, 17.4.1667.
- 204, l. 9. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1667-71, 12.7.1667.
- 204, l. 14. Odense magistrats arkiv,
Regnskaber over kongelige skatter
1658-88, mandtal 1672.
- 204, l. 26. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1675-80, f. 61, 31.3.1676.
- 205, l. 2. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1678-81, f. 72 og 87.
- 205, l. 19. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1676-78, f. 265.
- 205, l. 27. C.T. Engelstoft: *Odense byes hi-
storie*, s. 280. Finn Grandt-Nielsen: *To
middelalderlige stenhuse*, s. 151.
Odense byfogedarkiv, Tingbog
1673-76, f. 110.
- 206, l. 3. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1668-71, 27.9., 25.10. og 6.12.1669.
- 206, l. 10. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1668-71, f. 200, 206f. og 215.
- 206, l. 17. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1667-73, f. 226.
- 206, l. 27. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1678-81, f. 336 og 351.
- 207, l. 5. Odense byfogedarkiv, Stævnings-
bog til bytinget 1691-1701, f. 139 og
Tingbog 1695-98, f. 54 og 60.
- 207, l. 14. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1673-76, f. 249.
- 207, l. 16. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1668-71, f. 180.
- 208, l. 2. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1673-76, f. 154.
- 208, l. 9. RA, Koncepter og indlæg til
Fynske registre 1686, nr. 67, 24.12.1686,
supplik, Odense 24.11.1686 og Fynske
registre 1686, nr. 67, 24.12.1686. Oden-
se magistrats arkiv, Kopibog over mis-
siver fra borgmester og råd 1686-88, f.
193, Odense 24.11.1686 med magistra-
tens anbefaling og Indkomne breve
1680-1709, 24.12.1686.
- 208, l. 11. *DBL*, 3. udg., III, s. 579.
- 208, l. 27. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1689-91, f. 389, 395 og 411.
- 208, l. 31. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1668-71, f. 273.
- 208, l. 33. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1671-75, f. 185.
- 209, l. 18. Finn Grandt-Nielsen: *Lav og
lavsting*, s. 48f.
- 210, l. 2. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1667-71, f. 176.
- 210, l. 5. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1667-68, f. 212.
- 210, l. 14. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1675-80, f. 179.
- 210, l. 18. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1668-71, f. 377.
- 211, l. 10. RA, Koncepter og indlæg til
Fynske registre 1664-66, Hafnia
8.6.1664.
- 211, l. 13. Schous forordninger, 23.12.1681.
- 212, l. 20. Schous forordninger, 6.5.1682.
- 212, l. 26. Albert Olsen: *Nogle synspunkter
for dansk merkantilistisk erhvervs politik*, s.
249ff. Helge Søgaard: *Håndværkerlavene i
Århus*, s. 31ff. Finn Grandt-Nielsen: *Lav
og lavsting*, s. 5ff.
- 212, l. 30. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1681-83, f. 181, 3.4.1682. Odense magi-
strats arkiv, Kopibog over missiver fra
borgmester og råd 1677-84, f. 186ff. og
298ff. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1680-91, f. 53 og 73.
- 212, l. 33. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1680-91, f. 220. Finn
Grandt-Nielsen: *Lav og lavsting*, s. 54.
Holger Rasmussen: *Bøger og bogbindere*,
s. 46.
- 212, l. 37. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1691-1701, f. 29, kongeligt
missive af 29.6.1692.
- 213, l. 1. Odense magistrats arkiv, Kopi-
bog over missiver fra borgmester og råd
1686-88, f. 287, København 2.7.1687,
Odense 14.7.1687.
- 213, l. 11. Odense magistrats arkiv, Kopi-
bog over missiver fra borgmester og råd
1686-88, f. 209, november 1686.
- 213, l. 15. Odense magistrats arkiv, Råd-
stueprotokol 1667-71, f. 45.
- 213, l. 18. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1667-68, f. 99. Odense magistrats arkiv,
Regnskaber over kongelige skatter
1658-88, mandtal 1672.
- 213, l. 21. Odense byfogedarkiv, Skifte-
protokol 1660-67, f. 252, 20.7.1661, f.
179, 17.11.1660 og 1667-72, f. 149,
26.3.1669. Odense byfogedarkiv, Ting-
bog 1676-78, f. 25, 1.5.1676 og 1671-73,
f. 58.
- 213, l. 25. Bjerger herreds tingbog 1655-60,
f. 212 og 228 og 1660-63, f. 3.
- 213, l. 34. Odense byfogedarkiv, Tingbog
1667-68, f. 113, 18.11.1667.
- 213, l. 35. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk
præstehistorie II*, s. 526, nr. 10.
- 213, l. 36. Odense byfogedarkiv 1678-81,
Tingbog 1678-81, f. 255, 263 og 282 og
1681-83, f. 342.
- 213, l. 36. *DAA* 1891.

- 214, l. 5. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 10 og 345.
- 214, l. 16. Åsum kirkebog 1663-1813.
Svend Larsen: *Eddike og sukker*, s. 202ff.
- 215, l. 12. *Odense bagerlav*, s. 31f.
- 215, l. 16. RA, Henlagte sager 1692-95, indberetning af stiftamtmand D. Schult, 25.10.1695. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 126 og 1678-81, f. 340 samt 1681-83, f. 126.
- 215, l. 20. *Odense bagerlav*, s. 9.
- 215, l. 26. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 154, 16.2.1670.
- 215, l. 32. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 42, 20.9.1672.
- 215, l. 37. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 16, 26.3.1681.
- 216, l. 7. *Odense bagerlav*, s. 35f.
- 216, l. 31. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1689-91, f. 346.
- 216, l. 37. Odense magistrats arkiv, Regnskab over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 217, l. 14. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1685, nr. 34, 27.10.1685, supplik, Odense 24.9.1685, borgmesterspåskrift 10.10.1685 og Fynske tegnelser 1676-86, f. 406, nr. 34, 27.10.1685.
- 217, l. 23. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1690, nr. 56, 11.10.1690, supplik 11.9.1690. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 260. RA, Fynske registre 1690-99, f. 39, nr. 56, 11.10.1690.
- 217, l. 34. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 45.
- 218, l. 8. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 131. Odense magistrats arkiv, Borgerskabslister.
- 218, l. 19. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 33, 12.6.1672 og f. 91, 9.5.1673.
- 218, l. 25. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 223.
- 218, l. 34. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 195.
- 219, l. 5. *DBL XIV*, s. 610f.
- 219, l. 7. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 169, supplik, Odense 23.5.1689.
- 220, l. 10. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 10, Odense 31.7.1667 og f. 12, Nyborg 16.8.1667 samt f. 81, supplik, Odense 3.1.1672.
- 220, l. 19. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 97, Nyborg 24.1.1672.
- 220, l. 21. RA, Sjællandske tegnelser 1672, nr. 100, 29.1.1672.
- 220, l. 22. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie II*, s. 196, betænkning af 18.3.1672.
- 220, l. 24. RA, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 1672, nr. 361, 5.6.1672, supplik, Nyborg 29.4.1672.
- 220, l. 30. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie II*, s. 218ff. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 41.
- 220, l. 36. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 133, Odense 1.6.1674, stiftamtmandens påskrift, 11.6.1674.
- 220, l. 38. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 82.
- 220, l. 39. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 214, Nyborg 12.3.1679.
- 220, l. 40. *DBL XXVI*, s. 50-53.
- 221, l. 3. RA, Henlagte sager 1680-84, Odense 23.4.1680.
- 221, l. 22. Odense magistrats arkiv, Embedsbog 1449-1701, 11.10.1650.
- 221, l. 25. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 210.
- 221, l. 27. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 197.
- 222, l. 2. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 42, 26.3.1668.
- 222, l. 7. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 182.
- 222, l. 9. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 88.
- 222, l. 12. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 84.
- 222, l. 15. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 395, 27.3.1683 og Rådstueprotokol 1680-91, f. 78.
- 222, l. 17. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 282, 8.6.1687.
- 222, l. 21. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 133.
- 222, l. 23. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 100.
- 222, l. 29. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1680-1709, 25.7.1691.
- 222, l. 33. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 17, 21.1. og 22.2.1688.
- 222, l. 38. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 12.4.1667.
- 223, l. 19. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 424 og 1671-73, f. 8 og 15ff.
- 223, l. 22. Odense magistrats arkiv, Embedsbog 1449-1701, 11.10.1650.
- 223, l. 28. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 223, l. 37. Odense magistrats arkiv, Embedsbog 1449-1701, anordning om hegning og græsbed 19.5.1634.
- 224, l. 24. RA, Højesterets dombog 1672, f. 810ff.
- 224, l. 28. Odense magistrats arkiv, Embedsbog 1449-1701, lønninger.
- 224, l. 40. RA, Odense købstads regnskaber, kvægskat 1677.
- 225, l. 12. RA, Højesterets dombog 1680, I, f. 357ff., 14.9.1680.
- 225, l. 19. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 2, 30.11.1685 og panteprotokol 1683-90, f. 10. Odense magistrats arkiv, Odense bys restance hvide bog.
- 225, l. 26. *Kronens skøder II*, s. 239, 16.1.1666. Odense magistrats arkiv, Diverse regnskabssager 1583-1777.
- 225, l. 28. Jens Erichsen Westengaards privatarkiv.
- 226, l. 5. Odense magistrats arkiv, Diverse dokumenter vedrørende byens jorder 1660-82, Rigtig specifikation, 11.11.1682.
- 226, l. 14. RA, Odense købstads regnskaber 1670-82. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 138, 25.5.1689.
- 226, l. 18. *DBL XVIII*, s. 511ff.
- 226, l. 19. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 244.
- 226, l. 22. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 35, 16.5.1681.

11 · Befolkningsproblemer – skatteudskrivninger og kontributioner – sociale forhold

- 227, l. 15. *Politikens Danmarks Historie*, bind 8, s. 340.
- 227, l. 22. William H. McNeill: *Plagues and Peoples*, s. 67.

- 227, l. 27. E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund*, s. 86.
- 228, l. 3. *Politikens Danmarks Historie*, bind 8, s. 107f.
- 228, l. 9. *DBL XXII*, s. 562-75.
- 228, l. 10. *DBL*, 3. udg., I, s. 476-80.
- 229, l. 23. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 248, 7.9.1668.
- 229, l. 27. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 89, 16.4.1673.
- 229, l. 31. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 144, 20.12.1669 og Tingbog 1671-73, 18.12.1671.
- 231, l. 25. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 141f, 29.5.1672.
- 231, l. 28. *Aktistykker og oplysninger til Statskollegiets historie II*, s. 231f.
- 231, l. 32. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 85, læst på Odense byting 22.9.1679.
- 231, l. 35. Albert Olsen: *Bybefolkningen i Danmark I*, s. 48.
- 232, l. 3. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1679-81, f. 53, 14.4.1679 og f. 66, 19.5.1679.
- 232, l. 5. Odense byfogedarkiv, Stævningsbog til bytinget 1677-83, f. 147.
- 232, l. 7. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 101, 12.9.1681, f. 107, 10.10.1681 og f. 113, 24.10.1681.
- 232, l. 28. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 73, 11.9.1676. RA, Højesterets dombog 1680, I, f. 304, 25.6.1680.
- 232, l. 32. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 261, 16.3.1687 og Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 33, 4.7.1688.
- 232, l. 34. RA, Odense byfogedregnskab 1692.
- 233, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 93, 19.2.1669.
- 233, l. 13. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 146, 5.8.1685 og Rådstueprotokol 1675-80, f. 40, 26.10.1677. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 121, 25.10.1686.
- 233, l. 15. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1688-91, f. 14, 10.8.1687. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 182, 3.7.1678, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 183, 3.8.1698, Rådstueprotokol 1667-71, f. 77, 4.9.1668 og Rådstueprotokol 1680-91, f. 185, 12.1.1685.
- 233, l. 18. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-62, f. 252, 20.7.1661. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 100, 10.4.1695.
- 233, l. 20. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 22, 2.3.1674, Tingbog 1668-71, f. 223, 14.7.1670 og Tingbog 1673-75, f. 196, 1.3.1675.
- 233, l. 24. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 50, 7.2.1676 og Rådstueprotokol 1671-75, f. 186, 31.7.1674.
- 234, l. 5. Odense magistrats arkiv, Regnskab over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672. Kjeld Villadsen: *Pest, skatter og krig*, s. 42f.
- 236, l. 10. *Corpus constitutionum Daniae III*, s. 567f., 7.4.1619.
- 236, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 149, Rådstueprotokol 1671-75, f. 215 og Rådstueprotokol 1675-80, f. 246.
- 236, l. 14. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 7.
- 236, l. 22. RA, Højesterets dombog 1672, f. 831ff., 24.8.1672.
- 236, l. 24. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1682-91, f. 355, borgmester og råd til taksererborgerne, 5.11.1690 og Rådstueprotokol 1691-1701, f. 62, 13.12.1693, f. 88, 10.10.1694 og f. 120, 30.10.1695.
- 236, l. 27. *Danmarks gamle købstadlovgivning III*, s. 490ff.
- 236, l. 29. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, taksering 1662 og 1669, grundtakst 1683, mandtal til kopskat m.m. 1699.
- 236, l. 33. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 98, 5.3.1669 og f. 156, 9.3.1670.
- 237, l. 12. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 7, 28.8.1671 og f. 18, 18.9.1671.
- 237, l. 15. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 29.11.1667.
- 237, l. 30. RA, Kommissionsakter vedrørende købstædernes økonomiske forhold 1682-88, Fyn, Kommissionsforretning 1682.
- 237, l. 33. *Corpus constitutionum Daniae III*, s. 567f., 7.4.1619.
- 238, l. 4. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 18.12.1667.
- 238, l. 7. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 169, 10.1.1673.
- 238, l. 8. M. Mackeprang: *Dansk købstadstyrelse*, s. 137ff. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 90, 22.2.1669.
- 238, l. 9. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 109, 2.3.1677.
- 238, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 171, 22.3.1678.
- 238, l. 12. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 208, 7.3.1679.
- 238, l. 17. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 62, 2.1.1694 og f. 151, 2.1.1697.
- 238, l. 21. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 14.6.1667.
- 238, l. 28. RA, Kommissionsakter vedrørende købstædernes økonomiske forhold 1682-85, Fyn.
- 238, l. 30. Odense magistrats arkiv, Ernbedsbog 1634-50 og 1449-1701.
- 240, l. 3. Odense magistrats arkiv, Kammerregnskab 2.1.1693-2.1.1694.
- 242, l. 10. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-79, missive af 1.7.1664.
- 242, l. 15. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie I*, s. 20.
- 242, l. 19. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 96, 14.7.1664.
- 242, l. 21. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-79, missive af 23.10.1667.
- 242, l. 22. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 181, 29.7.1670, missive af 20.7.1670.
- 242, l. 24. *DBL X*, s. 320.
- 242, l. 32. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-79, missive af 8.3.1666.
- 242, l. 33. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-79, 12. og 31.3.1667 og Rådstueprotokol 1667-71, 1.3.1667, missive af 12.2.1667.
- 242, l. 36. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 27. og 29.3.1667 og Indkomne breve 1655-79, missive af 4.3.1667.
- 242, l. 38. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, Odense 17.4.1667.
- 243, l. 5. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 74, 5.8.1668, Indkomne breve 1655-79, missive af 12.11.1666, 14. og 26.7.1669, 27.7.1668 og Indkomne breve 1667-82, f. 12, Tyge Belov til magistraten, Middelfart 10.8.1667, 12.8.1668.

- 243, l. 9. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-79, 20.5.1667.
- 244, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 36, 6.5.1667. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 2.
- 244, l. 6. Svend Larsen: *Studier* II, s. 23.
- 244, l. 9. RA, Fynske registre 1660-70, f. 24, nr. 50, 23.9.1661.
- 244, l. 12. RA, Fynske registre 1660-70, f. 92, nr. 36, 20.7.1664.
- 244, l. 15. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1666, nr. 15, Odense 13.1.1666 og Fynske registre 1660-70, f. 131, nr. 15, 20.2.1666.
- 244, l. 19. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre, København 27.11.1668. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 37, 7.2.1668.
- 244, l. 23. RA, Fynske registre 1660-70, f. 156, nr. 36, 6.5.1667. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-79, missive af 6.5.1667.
- 244, l. 29. RA, Sjællandske tegnelser 1668, f. 489, nr. 564, 15.7.1668.
- 245, l. 9. RA, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 1668, nr. 564, 15.7.1668, Hafnia 2.6.1668.
- 245, l. 15. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie I*, s. 327ff., nr. 119, Hafnia 1.8.1668.
- 245, l. 25. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie I*, s. 329f., nr. 120.
- 245, l. 27. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie I*, s. 327. RA, Fynske tegnelser 1660-70, f. 252, nr. 62, 3.8.1668.
- 245, l. 33. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, 11.11., 18.11. og 4.12.1667.
- 245, l. 36. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 28.10., 16. og 23.12.1668 og Indkomne breve 1655-79, 18.10. og 5.12.1668.
- 245, l. 38. RA, Henlagte sager 1667-68, Hafnia 7.12.1668. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 26, Nyborg 5.10.1668.
- 246, l. 3. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, taksering 1669.
- 246, l. 22. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 40, Odense 29.10.1669.
- 246, l. 32. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 41, 10.11.1669.
- 246, l. 34. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 65, 12.8.1667.
- 247, l. 1. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 60, 14.1.1671.
- 247, l. 4. RA, Henlagte sager 1671-73, 21.2.1671.
- 247, l. 4. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 138, 26.10.1671.
- 247, l. 9. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 68, 25.11.1671.
- 247, l. 13. Carl S. Christiansen: *Den store revisionskommission*, s. 118. *Kronens skøder II*, s. 484f.
- 247, l. 21. RA, Henlagte sager 1669-70, Hafnia 28.8.1669. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie II*, s. 13. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1670, nr. 129, 31.8.1670, supplik af 12.8.1670. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 58, Odense 22.11.1670. RA, Fynske registre 1670-80, f. 104, nr. 129, 31.8.1670.
- 248, l. 2. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 65, Odense 14.3.1671.
- 248, l. 4. RA, Odense købstads regnskaber, E. Sehested til magistraten 3.12.1670.
- 248, l. 5. RA, Odense købstads regnskaber 1670-72. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie I*, s. 188f.
- 248, l. 7. *Schous forordninger* 1670-83, s. 96ff. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 59, 21.11.1672.
- 248, l. 18. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 53, 30.10.1672.
- 248, l. 24. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 217 og 377.
- 248, l. 29. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 67f., 30.12.1672.
- 248, l. 30. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion.
- 249, l. 2. RA, Odense købstads regnskaber 1660-70, Folkelønsskat 1671.
- 249, l. 14. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80, taksering 1674.
- 250, l. 3. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 165.
- 250, l. 8. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 126, Odensegård 19.5.1674.
- 250, l. 14. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 128, stiftamtmand til borgmester og råd 11.6.1674.
- 250, l. 16. RA, Reviderede regnskaber over Odense og Rugård amter, Ekstraskatter, kobbetskat 1674. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, tabel XII og XIV.
- 252, l. 25. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 154, Odensegård 2.3.1676, borgmester og råds påskrift 3.3.1676 og Rådstueprotokol 1675-80, f. 71, 31.5.1676.
- 252, l. 30. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-89, 27.5.1676.
- 253, l. 4. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, s. 125 og 412f., tabel XVII.
- 253, l. 7. RA, Reviderede regnskaber over Odense og Rugård amter, ekstraskatter, mandtal, krigsstyr 1676.
- 254, l. 19. RA, Odense købstads regnskaber, krigsstyr 1676. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, krigsstyr 1676.
- 254, l. 30. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 169, Odensegård 13.9.1676.
- 254, l. 35. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 85, 14.9.1676.
- 255, l. 7. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 170, Odense udateret.
- 255, l. 12. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 190, 11.10.1676.
- 255, l. 28. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 132, 26.2.1677, Odensegård 26.2.1677.
- 255, l. 30. RA, Odense købstads regnskaber, krigsstyr 1677.
- 255, l. 35. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, s. 168ff.
- 256, l. 2. RA, Højesterets dombog 1680, II, f. 1ff., 11.10.1680.
- 256, l. 8. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 186, Odense april 1677, Odense 22.4.1677, 14.6.1677.
- 256, l. 11. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 188, Odense 14.6.1677. RA, Odense købstads regnskaber 1677.
- 256, l. 13. RA, Odense købstads regnskaber, krigsstyr 1677, 9.10.1677.
- 256, l. 25. RA, Odense købstads regnska-

- ber 1677. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 199, 4.12.1677.
- 256, l. 27. RA, Odense købstads regnskaber, Odense 3.8.1678.
- 256, l. 29. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, s. 175.
- 256, l. 37. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, tabel XXIII.
- 257, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 52, 12.2.1675.
- 257, l. 13. DBL XX, s. 632ff.
- 257, l. 13. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 146, P. Scavenius og H. Vind, Odense 21.3.1675, til admiralitetet, 30.3.1675.
- 257, l. 26. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 146, supplik af 21.3.1675.
- 258, l. 2. DBL VIII, s. 484f.
- 258, l. 12. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-77, København 3.4.1675.
- 258, l. 18. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 150, admiralitetet til magistraten, udateret og Rådstueprotokol 1675-80, f. 15, 26.5.1675, dateret 18.5.1675.
- 258, l. 19. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80.
- 258, l. 26. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 15, til admiralitetet, Odense 15.2.1676, f. 158, til stiftamtmanden, Odense 20.2.1676 og f. 159, til borgmester og råd, Odensegård 21.2.1676.
- 258, l. 29. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 143, 9.4.1676 og Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1678-84, f. 53, 14.1.1679.
- 258, l. 32. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 165, til Generalkommissariatet, Odense 28.5.1676.
- 258, l. 40. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 183, til Jens Madsen, Odense 4.3.1677.
- 259, l. 4. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80, admiralitetet til magistraten, 12. og 19.2.1678. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 17, 12.2.1678.
- 259, l. 11. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 148, Nyborg 19.8.1678.
- 259, l. 16. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 202, Odense 30.1.1678 og f. 205, Bogense 4.4.1678.
- 259, l. 20. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 164, 28.2.1676.
- 259, l. 30. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 162, til Generalkrigskommissariatet, Odense 16.4.1676.
- 259, l. 32. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1655-79, København 18.4.1676.
- 259, l. 34. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 165, 12.4.1676.
- 259, l. 36. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 11, 17.4.1676.
- 261, l. 2. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 163, Odense 25.4.1676. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80.
- 261, l. 15. RA, Henlagte sager 1674-79, Odensegård 3.6.1676.
- 261, l. 17. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 41, 28.12.1678.
- 261, l. 19. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 42, 15.6.1678.
- 261, l. 28. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80, Nakkebølle 12.12.1685.
- 262, l. 18. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, s. 210ff. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie II* s. 505. *Skatter og skatteforvaltning*, s. 54f.
- 262, l. 20. DAÅ 1910, s. 399. Svend Larsen: *Studier II*, s. 156. DBL, 3. udg., I, s. 474.
- 262, l. 24. RA, Sjællandske tegnelser 1682, f. 260, nr. 2, 28.1.1682.
- 262, l. 27. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 225, 4.3.1682.
- 262, l. 33. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 254, Lykkesholm 16.7.1682.
- RA, Odense købstads regnskaber 1680-83.
- 262, l. 40. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 289ff., 18.12.1682. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 219, 29.10.1682.
- 263, l. 4. RA, Odense købstads regnskaber 1680-83, 23.12.1682. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 72, 3.1.1683.
- 263, l. 7. RA, Odense købstads regnskaber 1680-83.
- 263, l. 18. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie II*, s. 542. *Skatter og skatteforvaltning*, s. 54f.
- 264, l. 14. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, s. 214 og 458, tabel XXXVIII. Odense magistrats arkiv, Regnskab over kongelige skatter 1658-88, Taksering 1682.
- 264, l. 34. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, s. 222f.
- 266, l. 2. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, Krigsstyr 1683.
- 266, l. 8. RA, Odense købstads regnskab 1684.
- 266, l. 12. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 568, 22.1.1684 og f. 573, 26.1.1684.
- 266, l. 19. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 213ff., kongelig Majestæts kvittering for Odense bys skatter 1670-86, 14.12.1686.
- 266, l. 25. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd f. 153, Odense 27.6.1686.
- 266, l. 35. RA, Odense købstads regnskaber, Antegnelser til Odense bys skatte-regnskab 1670-84, Sehesteds kvittering, 25.5.1683.
- 267, l. 5. RA, Odense købstads regnskaber, mandtal, kop- og kvægskat.
- 267, l. 12. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, Defensionsstyr 1688. RA, Odense købstads regnskaber 1684-88.
- 268, l. 4. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 56f., J. Hansens supplik, Odense 6.9.1688, magistratens udtalelse, Odense 18.10.1688.
- 268, l. 7. Carl S. Christiansen: *Formuefor-*

- hold i Danmark under de første enevoldskonger, s. 284.
- 268, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 265.
- 268, l. 18. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1680-1709, 8.9.1691.
- 268, l. 20. RA, Odense købstads regnskaber 1689-92, Kontribution.
- 268, l. 28. RA, Odense købstads regnskaber 1689-92.
- 269, l. 3. RA, Odense købstads regnskaber 1689-92, Peder Blanckenborg til Rentekammeret, København 12.7.1692, Rentekammerets svar, 21.7.1692.
- 269, l. 5. RA, Odense købstads regnskaber 1689-92, Rentekammerets svar, 1.11.1692.
- 269, l. 14. DBL XVIII, s. 395-401.
- 269, l. 19. R. Molesworth: *An account of Denmark*.
- 269, l. 22. Knud Fabricius: *Enevældens dæmring*, s. 185.
- 269, l. 32. Albert Olsen: *Nogle synspunkter for dansk merkantilistisk erhvervs politik*, s. 241f.
- 270, l. 7. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, s. 316.
- 270, l. 21. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1692-1709.
- 270, l. 25. Carl S. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger*, s. 320.
- 272, l. 12. RA, Odense købstads regnskaber 1680-84, Kop- og kvægskat 1684.
- 272, l. 14. RA, Odense købstads regnskaber 1660-70, Kop- og kvægskat 1682.
- 272, l. 20. RA, Odense købstads regnskaber 1680-84, Kop- og kvægskat 1684.
- 272, l. 24. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 57.
- 272, l. 26. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 173 og Tingbog 1678-81, f. 280.
- 272, l. 29. RA, Odense købstads regnskaber 1689-92.
- 273, l. 5. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 273, l. 8. *Acta Historiae Neerlandica* I, s. 90.
- 273, l. 14. E.M. Carus-Wilson (ed.): *Essays in Economic History* II, s. 295f.
- 273, l. 17. *Corpus constitutionum Daniae* II, s. 499f.
- 273, l. 23. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 362.
- 273, l. 27. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 261.
- 273, l. 30. Hans de Hofman: *Samlinger af publique og private stiftelser* VI, s. 281. DBL VII, s. 392-97.
- 274, l. 1. A.K. Damgaard: *Forsvundne legater i Odense*, s. 188f. Svend Larsen: *Studier* I, s. 40.
- 274, l. 15. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 17.4.1667.
- 274, l. 18. A.K. Damgaard: *Forsvundne legater i Odense*, s. 190.
- 274, l. 22. A.K. Damgaard: *Forsvundne legater i Odense*, s. 188.
- 274, l. 26. Jens Bircherods dagbøger, 14.9.1661.
- 274, l. 28. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 149f.
- 274, l. 32. Hugo Matthiessen: *Stodderkongen*, s. 258f.
- 274, l. 34. Odense magistrats arkiv, Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1659-82, 31.12.1681.
- 274, l. 35. *Corpus constitutionum Daniae*, II, s. 500.
- 275, l. 3. Hugo Matthiessen: *Stodderkongen*, s. 278.
- 275, l. 8. H.P. Mummé: *Bidrag til Odense byes historie*, s. 68ff.
- 275, l. 13. Odense magistrats arkiv, Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1659-82.
- 275, l. 19. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1666-83, 16.3.1683.
- 275, l. 25. A.K. Damgaard: *Forsvundne legater*, s. 194ff. Odense magistrats arkiv, Embedsbog 1449-1701, 27.10.1637 og 28.10.1638.
- 275, l. 35. Odense magistrats arkiv, Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1659-82.
- 276, l. 4. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671-73, nr. 6, 18.7.1673, missive 4.4.1664. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 125, 3.5.1672.
- 276, l. 7. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 7ff.
- 276, l. 12. RA, Jordebøger 1660-65. Odense magistrats arkiv, Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1659-82, 1666.
- 276, l. 13. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1667-70, nr. 40.
- 276, l. 22. DBL VII, s. 126f.
- 276, l. 25. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 23f., Odense 2.10.1668, f. 47,
- 19.1.1670 og Diverse regnskabssager, Kommissionsdom 1672.
- 276, l. 28. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 40, til oberst H. Friis, Odense 9.12.1674.
- 276, l. 30. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie* II, s. 512, nr. 11.
- 276, l. 32. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 228, 12.3.1675.
- 276, l. 37. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 96, 6.12.1676.
- 277, l. 2. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 111, 20.4.1677.
- 277, l. 5. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 181, 23.8.1686.
- 277, l. 6. DBL XVIII, s. 6f.
- 277, l. 9. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 214, Odense 8.3.1679. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 226, 6.8.1679.
- 277, l. 10. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 229, Odense 17.6. og 24.7.1680.
- 277, l. 18. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 230, København 16.9.1680.
- 277, l. 21. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1686-88, 1686, nr. 22, 29.5.1686 og Fynske tegnelser 1676-86, f. 429, nr. 22, 29.5.1686.
- 277, l. 23. Odense byfogedarkiv, Stævningebog til bytinget 1683-91, f. 129, 19.12.1687 og Tingbog 1685-89, f. 271, 16.1.1688 og f. 274, 30.1.1688.
- 277, l. 25. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 123, Odense 4.5.1689.
- 277, l. 34. Svend Larsen: *Studier* II, s. 80f., 86-89 og 112-16.
- 278, l. 19. Odense magistrats arkiv, Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1659-82.
- 278, l. 24. *Kongelige kammerregnskaber*, s. 144 og 537.
- 278, l. 28. DAA 1903, s. 270.
- 278, l. 30. Fyns bispearkiv, Odense Vor Frue kirkes breve 1617-1780, sognepræst P. Winsløvs indberetning, 25.4.1690.
- 278, l. 31. DBL XXIII, s. 478ff.
- 279, l. 12. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 70 og 73. RA, Jordebog til Det almindelige hospital i Odense 1662.
- 279, l. 26. RA, Fynske registre 1664-67, f. 133, 17.4.1666.

- 279, l. 27. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, se register.
- 279, l. 31. RA, Fynske registre 1668, nr. 23, 19.5.1668, supplik, Odense hospital 10.5.1668.
- 279, l. 34. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 78ff.
- 279, l. 38. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1670, nr. 35, 2.6.1670 og Fynske registre 1670-80, f. 29, nr. 35, 2.6.1676.
- 280, l. 13. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671-78, 1673, nr. 16, 18.7.1673, Odense 22.2.1673.
- 280, l. 18. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671-78, 1673, nr. 16, 18.7.1673, Odense 7.5.1673.
- 280, l. 28. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1671-85, Odense 9.5.1673.
- 280, l. 33. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671-78, 1673, nr. 16, 18.7.1673, supplik, København 12.5.1673, til Griffenfeld, 11.5.1673.
- 281, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671-78, til Danske Kancelli, København 5.6.1673.
- 281, l. 10. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671-78, til Danske Kancelli, Odense 5.7.1673.
- 281, l. 16. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671-78, til Griffenfeld, København 16.7.1673.
- 281, l. 20. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 83, nr. 16, 18.7.1673.
- 281, l. 26. C.T. Engelstoft: *Odense hospitals eller Gråbrødre hospitals historie*, s. 46.
- 281, l. 30. C.T. Engelstoft: *Odense hospitals eller Gråbrødre hospitals historie*, s. 50.
- 281, l. 35. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 89f.
- 282, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1670-86, f. 93, nr. 16, 17.7.1674, Odense 4.7.1674 og Fynske tegnelser 1670-86, f. 93, nr. 16, 17.7.1674.
- 282, l. 7. Fynbo landstings arkiv, Sandemandsprotokol 1667-75, f. 33, 19.7.1671. Odense amts arkiv, Breve fra amtmand, amtsforvaltere m. fl. 1664-1713, Ide Rathlous klage, Odense 10.5.1675.
- 282, l. 15. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 91.
- 282, l. 22. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1675, nr. 85, 13.11.1675, supplik, Odense 25.10.1675 og Fynske registre 1670-80, f. 604, nr. 85, Mecklenburg 13.11.1675.
- 282, l. 26. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 92.
- 282, l. 26. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 119, nr. 18, 10.4.1676.
- 282, l. 32. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 359f., 14.2.1676, syn 3.2.1676.
- 282, l. 39. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 15, nr. 10, 1.3.1676.
- 283, l. 8. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 102, 13.11.1676.
- 283, l. 10. DBL XII, s. 165-67.
- 283, l. 14. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 46, 17. og 24.7.1676.
- 283, l. 26. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 92f.
- 283, l. 27. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 147. DBL, 3. udg., I, s. 85-87.
- 283, l. 31. Erik Sønderholm: *Jacob Worms skrifter III*, s. 111.
- 283, l. 33. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 142, nr. 33, 12.11.1677.
- 283, l. 35. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 335, 22.7.1678.
- 283, l. 37. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1678, nr. 3, 5.2.1678, memorial, Hafnia 17.11.1677 og Fynske registre 1678, nr. 3, 5.2.1678.
- 284, l. 4. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1676-79, nr. 3, 6.2.1679, København 1.6.1678.
- 284, l. 9. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1679, nr. 4, 6.2.1679, udateret supplik.
- 284, l. 17. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 94.
- 284, l. 24. Erik Sønderholm: *Jacob Worms skrifter III*, s. 39 og 54.
- 284, l. 26. RA, Fynske registre 1670-80, f. 577, nr. 62, Rendsborg 22.6.1675.
- 284, l. 37. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1680, nr. 4 og 5, 24.1.1680, Nyborg 29.9.1679.
- 285, l. 2. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 104f.
- 285, l. 8. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1680, nr. 4 og 5, 24.1.1680, udateret udtalelse.
- 285, l. 16. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1679, nr. 25, 25.11.1679, udateret og Fynske tegnelser 1670-86, f. 183, nr. 23, 25.11.1679.
- 285, l. 22. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1680, nr. 4 og 5, 24.1.1680, Winterfeldts supplik, 11.12.1679, Danske Kancellis forslag, 12.11.1680 og Fynske tegnelser 1670-86, f. 190, nr. 4, 24.1.1680 og f. 191, nr. 5, 24.1.1680.
- 285, l. 23. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 199, nr. 17, 27.5.1680.
- 286, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1683-85, 1685, nr. 46, 5.12.1685, Oregård 30.10.1685 og Fynske tegnelser 1670-86, f. 412, nr. 46, 5.12.1685.
- 286, l. 5. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1685, nr. 58, 5.12.1685, memorial, København 20.11.1685.
- 286, l. 15. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 139.
- 286, l. 18. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1685, nr. 58, 5.12.1685, København 20.11.1685.
- 286, l. 21. RA, Fynske registre 1685, nr. 58, 5.12.1685.
- 286, l. 29. RA, Fynske tegnelser 1687-99, f. 238, nr. 7, 10.3.1694.
- 286, l. 31. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 140f.
- 287, l. 9. Fyns bispearkiv, Odense købstads breve 1666-1785, Kingos erklæring, Odense bispegård 27.10.1688.
- 287, l. 15. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1670-85, 27.3.1682.
- 287, l. 18. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 104f.
- 287, l. 23. RA, Odense købstads regnskaber 1680-84, 30.10.1681.
- 287, l. 26. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1683-85, 1684, nr. 17, 3.5.1684 og Fynske tegnelser 1670-86, f. 353, nr. 17, 3.5.1684.
- 288, l. 6. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 114.
- 288, l. 13. RA, Fynske tegnelser 1676-86, f. 434, nr. 30, 15.6.1686.
- 288, l. 16. Odense amts arkiv, Kongelige originale reskripter 1694-1700, 2.4.1698. RA, Fynske tegnelser 1698, nr. 8 og 9, 2.4.1698.
- 288, l. 21. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 61f.
- 288, l. 23. DBL XIII, s. 172f.
- 288, l. 24. C.T. Engelstoft: *Odense hospitals eller Gråbrødre hospitals historie*, s. 47.
- 288, l. 34. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 125.
- 289, l. 2. Svend Larsen: *Gråbrødre hospital og kloster*, s. 119.
- 289, l. 4. DBL XXV, s. 481-84.
- 289, l. 10. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 148f.

- 289, l. 28. E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund*, s. 151.
- 289, l. 30. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1688-90, 1689, nr. 27, 18.5.1689. Odense bispegård 16.3.1689 og Fynske registre 1681-89, f. 496, nr. 27, 27.5.1689.
- 290, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1690, nr. 3, 4.11.1680, Odense Gråbrødre kloster 6.7.1690.
- 290, l. 6. RA, Fynske tegnelser 1687-89, f. 165, nr. 43, 4.11.1690.
- 290, l. 38. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 153f.
- 290, l. 40. RA, Fynske tegnelser 1687-91, f. 175, nr. 5, 17.1.1691.
- 291, l. 5. DBL XII, s. 347f.
- 291, l. 9. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 161.
- 1667-68, f. 47, Tingbog 1667-71, f. 171 og Tingbog 1678-81, f. 125.
- 294, l. 9. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 114.
- 294, l. 17. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statsholdnings historie II*, s. 222f.
- 294, l. 26. Stig Iuul: *Kodifikation eller kompilation*, s. 1.
- 294, l. 31. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statsholdnings historie I*, s. 76.
- 294, l. 32. RA, Odense købstads regnskaber 1660-67, byfogedregnskab 1660-61. *Corpus constitutionum Daniae V*, s. 612. Odense magistrats arkiv, Embedsbog 1449-1701, f. 88f.
- 295, l. 4. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-75, f. 546.
- 295, l. 9. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Hjorth-Nielsen*, s. 42, 4.3.1664.
- 295, l. 10. RA, Fynske registre 1660-70, f. 84, 7.3.1664.
- 295, l. 13. Svend Larsen: *Studier II*, s. 234f. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 120f., Glückstadt 7.7.1680 og Rådstueprotokol 1675-80, f. 269, Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 273.
- 295, l. 22. RA, Fynske registre 1660-70, f. 146, nr. 70, 19.12.1666.
- 295, l. 24. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1664-71, f. 164, nr. 59, 26.7.1667, supplik, Odense 9.6.1667 og Fynske registre 1660-70, f. 164, nr. 59, 26.7.1662. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter I*, 26.7.1667.
- 295, l. 28. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 83, 11.11.1668.
- 295, l. 30. Ulbølle kirkebog 13.1.1682.
- 295, l. 37. RA, Odense købstads regnskaber, Antegnelser til byfogedregnskab 7.8.1680-1.1.1684.
- 296, l. 5. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1687, nr. 45, supplik, Odense 14.4.1687 og Fynske registre 1687, nr. 45, 21.5.1687.
- 296, l. 7. RA, Fynske registre 1688-90, f. 527, 24.12.1689.
- 296, l. 18. *Fra Fyens fortid II*, s. 396, note 1.
- 296, l. 27. RA, Odense købstads regnskaber 1689-92, supplik, 12.3.1690, bevillet 29.3.1690.
- 297, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1690, nr. 74, supplik, Odense 9.6. og 20.11.1690 og Fynske registre 1690-99, f. 56, nr. 71, 20.12.1690.
- 297, l. 5. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1692, nr. 46, supplik, Odense 24.12.1692 og Fynske registre 1690-99, f. 146, nr. 46, 31.12.1692.
- 297, l. 8. *Fra Fyens fortid II*, s. 396, note 1.
- 297, l. 27. RA, Odense købstads regnskaber 1660-67, byfogedregnskab 1660-61.
- 297, l. 33. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1685, nr. 44, supplik, Fynbo landsting 18.11.1685.
- 297, l. 35. RA, Fynske tegnelser 1676-86, f. 412, nr. 44, 1.12.1686.
- 298, l. 2. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1689-91, f. 128.
- 298, l. 8. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1695-98, f. 177ff.
- 298, l. 12. RA, Fynske tegnelser 1676-86, f. 438, nr. 37, 21.7.1686.
- 298, l. 21. RA, Odense købstads regnskaber 1692-1700, byfogedregnskaber 1691 og 1699.
- 298, l. 23. *Uddrag af Jens Bircherods dagbøger ved Molbech*, s. 129, 5.4.1670.
- 298, l. 32. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 171.
- 298, l. 34. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 149.
- 298, l. 40. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Molbech*, s. 79f., 10.7.1662.
- 299, l. 5. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 23.
- 299, l. 14. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1700, f. 164.
- 299, l. 40. RA, Odense købstads regnskaber, byfogedregnskaber 1680, 1690, 1693, 1695 og 1697.
- 300, l. 3. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 200.
- 300, l. 6. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 284.
- 300, l. 11. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1700, f. 111, 12.7.1697, missive af 2.7.1697 og Dombog til rådstuen 1691-96, f. 237.
- 300, l. 13. *Corpus constitutionum Daniae V*, s. 545, 27.11.1647.
- 300, l. 32. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 163ff., 13.4.1670.
- 300, l. 37. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 21.
- 300, l. 38. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, 19.12.1670.

- 300, l. 40. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-75, f. 56.
- 301, l. 2. Hugo Matthiessen: *Bøddel og galgefugl*, s. 14f.
- 301, l. 7. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 68, 12.6.1668 og Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 199.
- 301, l. 13. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 333 og 370.
- 301, l. 14. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-81, f. 246, Odense 18.11.1681.
- 301, l. 17. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 109, 10.5.1669. RA, Odense købstads regnskaber 1680-84. Odense magistrats arkiv, Kæmnerregnskab 1693-94.
- 302, l. 1. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 212, 1688.
- 302, l. 1. Hugo Matthiessen: *De kagstrøgne*, s. 45.
- 302, l. 4. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 527 og 280.
- 302, l. 15. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 86, 6.4.1663. Jens Bircherods dagbøger, 12.3.1675.
- 302, l. 30. Odense amts arkiv, Kongelige originale reskripter 1683-99, 12.3.1698.
- 302, l. 34. *Sagførere i Århus*, s. 11ff.
- 302, l. 35. Fynbo landstings arkiv, Sandemandsprotokol 1646-67, 11.8.1658.
- 303, l. 3. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1680-91, f. 118 og 174.
- 303, l. 5. H. Hjorth-Nielsen: *Danske prokuratorer*, s. 51. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1700, f. 70, bevilling, 4.6.1693.
- 303, l. 15. H. Hjorth-Nielsen: *Danske prokuratorer*, s. 249. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 89, 6.10.1676. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 86, 21.7.1679.
- 303, l. 19. Odense byfogedarkiv, Stævningebog til bytinget 1691-1701, f. 232.
- 303, l. 32. Svend Larsen: *Studier I*, s. 51f. M. Mackeprang: *Dansk købstadstyrelse*, s. 113ff. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark*, s. 94.
- 303, l. 34. *Corpus constitutionum Daniae V*, s. 602f., 29.6.1649.
- 304, l. 3. M. Mackeprang: *Dansk købstadstyrelse*, s. 112ff.
- 304, l. 8. RA, Henlagte sager 1663-64, 16.9.1663.
- 304, l. 12. Fynbo landstings arkiv, Concept-Dombog 1671-73, 29.3.1671 og Koncepter til domsakter 1671-74, f. 14, 29.3.1671.
- 304, l. 22. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 16.8.1667.
- 304, l. 23. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 158. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 55.
- 304, l. 29. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1687, nr. 21, supplik, København 18.11.1686, magistratens erklæring, 6.1.1687 og Fynske registre 1687, nr. 21, 15.3.1687.
- 304, l. 31. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 339, 2.11.1687.
- 305, l. 6. *Fra Fyens fortid III*, s. 597.
- 305, l. 11. *Corpus constitutionum Daniae III*, s. 61, 6.11.1597.
- 305, l. 16. RA, Fynske registre 1660-70, f. 9, nr. 5, 25.2.1661.
- 305, l. 19. RA, Henlagte sager 1669-70, 12.12.1669.
- 305, l. 29. Stig Tuul: *Kodifikation eller kompilation*, s. 54f.
- 306, l. 10. RA, Henlagte sager 1675-79, Odensegård 4.11.1676.
- 306, l. 11. *DAA* 1920, s. 503.
- 306, l. 18. RA, Henlagte sager 1674-79, Odense 7.12.1676.
- 306, l. 22. RA, Søetatsens zahlmesterregnskab 1676-79.
- 306, l. 26. Carl S. Christiansen: *Den store revisionskommission*, s. 60-66.
- 306, l. 37. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1664, nr. 12, København 9.2.1664 og Fynske registre 1660-70, f. 84, nr. 12, 25.2.1664.
- 307, l. 3. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 23, 23.8.1668. Svend Larsen: *Studier II*, s. 196f.
- 307, l. 6. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 15, Landkildegård 9.3.1667 og Fynske registre 1660-70, f. 151, nr. 15, 20.3.1667.
- 307, l. 7. Fynbo landstings arkiv, Sandemandsprotokol 1646-67, 17.4.1667, bestallingsbrev af 20.3.1667.
- 307, l. 17. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 16, Odense 10.2.1668, f. 22, E. Krag til magistraten, Bramstrup 23.8.1668 og f. 23, magistraten til E. Krag, Odense 23.8.1668.
- 307, l. 20. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1669, 9.8.1669, supplik 12.7.1669. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 132, 1.10.1669, kongelig bevilling af 9.8.1669.
- 307, l. 26. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 193 og 204. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1671, nr. 6, Chr. Pedersens memorial, 15.10.1670.
- 307, l. 28. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 24, nr. 6, 12.2.1671 og f. 28, nr. 15, 20.2.1671.
- 307, l. 30. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 307, l. 38. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1670, nr. 141, Bremerholm 1.9.1670 og Fynske registre 1670-80, f. 131, nr. 141, 12.9.1670.
- 308, l. 11. Odense amts arkiv, Breve fra amtmænd, amtsforvaltere m. fl. 1664-1713, Odense 25.4.1674.
- 308, l. 16. Fynbo landstings arkiv, Justitsprotokol 1671-75, f. 172 og 232.
- 308, l. 30. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1676, nr. 22, supplik København, 3.3.1676 og Fynske registre 1670-80, nr. 22, 4.4.1676.
- 308, l. 32. RA, Fynske registre 1670-80, f. 609, nr. 4, 19.1.1676.
- 308, l. 38. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 39, 19.6.1676.
- 308, l. 40. RA, Fynske registre 1687, nr. 48, 14.6.1687.
- 309, l. 1. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1687, nr. 76, København 22.4.1687.
- 309, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1687, nr. 76, til en gehejmeråd, 25.4.1687 og nr. 76, København 22.10.1687.
- 309, l. 33. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 255. M. Mackeprang: *Dansk købstadstyrelse*, s. 130f. Hugo Matthiessen: *Natten*, s. 39ff. Hugo Matthiessen: *Stodderkongen*, s. 279.
- 310, l. 3. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 131.
- 310, l. 10. RA, Højesterets dombog 1672, f. 815ff.
- 310, l. 12. Brandts udtog af Sct. Knuds kirkebog, 22.1.1663.
- 310, l. 19. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1685, nr. 45, supplik, Odense 24.11.1685 og Fynske tegnelser 1676-86, f. 412, nr. 45, 5.12.1685. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1680-1709, 5.12.1685. Odense

- byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 212, 2.5.1685.
- 310, l. 21. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1695-98, f. 120.
- 310, l. 24. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 308.
- 310, l. 31. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær I*, s. 418. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 93, O. Pogwisch til magistraten, 11.8.1672.
- 310, l. 35. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 63f.
- 310, l. 37. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 130f.
- 311, l. 9. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 302, 6.6.1688.
- 311, l. 19. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 85, 12.7.1686.
- 311, l. 24. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 328, 6.8.1688.
- 311, l. 27. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-78, f. 117, 2.12.1667.
- 311, l. 40. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, Tamperretsprotokol, f. 27, 26.7.1665.
- 312, l. 15. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie II*, s. 230ff. Johannes Lindbæk: *Statskollegiet og de danske købstæder*, s. 137f.
- 312, l. 20. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 17.7.1667 og 21.2.1668.
- 312, l. 23. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 30, magistraten til O. Pogwisch, Odense 26.2.1669.
- 312, l. 35. RA, Odense købstads regnskaber 1670-72, 20.4.1670. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 170. RA, Henlagte sager 1669-70, 5.7.1670. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter II*, s. 5. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 49ff.
- 313, l. 8. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 116, Otto Pogwisch til magistraten, 11.4.1674. Odense amts arkiv, Kongelige originale rescripter 1674-80, 20.10.1674.
- 313, l. 11. Odense amts arkiv, Kongelige originale rescripter 1674-80, 28.6.1675.
- 313, l. 13. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 134.
- 313, l. 17. *DBL XV*, s. 444-46.
- 313, l. 23. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 159.
- 313, l. 30. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 145. *DBL*, 3. udg., IV, s. 69.
- 313, l. 35. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 153.
- 314, l. 4. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 169, Odensegård 13.9.1676 og Indkomne breve 1655-79, Odensegård 22.9.1676.
- 314, l. 21. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 245ff.
- 314, l. 23. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 41.
- 314, l. 28. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, Tamperretsprotokol, f. 279. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 54.
- 314, l. 32. *DBL*, 3. udg., III, s. 397.
- 314, l. 33. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 151, Odense 15.2.1676 og f. 152, 19.2.1676.
- 314, l. 37. *DBL*, 3. udg., II, s. 66f. *DBL XVI*, s. 15f.
- 314, l. 40. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 160f., 172, 174 og 176f. og Indkomne breve 1655-79, 25.4.1676.
- 315, l. 4. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 192, 177 og 179.
- 316, l. 2. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 140f.
- 316, l. 2. Aage Fasmer Blomberg: *Jens Steen Sehested*, s. 23.
- 316, l. 14. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 140.
- 316, l. 28. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær II*, s. 225f.
- 316, l. 31. Jens Bircherods dagbøger, 27.1.1677.
- 317, l. 3. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 187. Odense magistrats arkiv, Dokumenter vedrørende indkvartering 1683-90, 25.5.1677.
- 317, l. 6. *DBL XII*, s. 121-29.
- 317, l. 15. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 188. Jens Bircherods dagbøger, 7.7.1677.
- 317, l. 17. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 189. Jens Bircherods dagbøger, 15.7.1677.
- 318, l. 3. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 184, 20.4.1677.
- 318, l. 14. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 184, Odense 31.3.1677.
- 318, l. 24. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80.
- 318, l. 37. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80. Odense magistrats arkiv, Dokumenter vedrørende indkvartering 1683-90, protokol 1677-85.
- 319, l. 1. RA, Odense købstads regnskaber 1660-70, antegnelser 1677.
- 319, l. 8. RA, Odense købstads regnskaber 1673-80. Odense magistrats arkiv, Dokumenter vedrørende indkvartering 1683-90, protokol 1677-85.
- 320, l. 5. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, Holckenhavn 5.6.1678.
- 320, l. 8. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 209, 8.10.1678.
- 320, l. 9. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 209, Odense 15.10.1678.
- 320, l. 20. *Kongelige kammerregnskaber*, s. 198 og 201.
- 320, l. 24. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 215, 23.5.1679.
- 320, l. 26. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 219, 13.6.1679.
- 320, l. 33. Brandts udtog af Sct. Knuds kirkebog.
- 320, l. 37. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 192.
- 321, l. 10. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-82, f. 215, supplik, Odense 28.4.1679.
- 321, l. 13. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 201.
- 321, l. 22. RA, Odense købstads regnskaber 1660-70, Rentekammeret 23.2.1682.
- 322, l. 1. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 221, 22.11.1679 og f. 222, Odense 24.12.1679 samt Dokumenter vedrørende indkvartering 1683-90.
- 322, l. 10. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-82, f. 297, Rentekammeret til magistraten 2.10.1682.
- 322, l. 16. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, Odense 29.10.1690.
- 322, l. 21. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 338f., Odense 7.11.1690, stiftamtmandens forespørgsel, Odense

- slot 11.11.1690 og f. 340, Odense 14.11.1690.
- 322, l. 23. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 9, 26.1.1689.
- 322, l. 30. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 313, Odense 18.10.1689.
- 322, l. 34. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 217, 7.2.1682.
- 322, l. 35. Odense magistrats arkiv, Råd-stueprotokol 1680-91, f. 65, 22.9.1682.
- ### 13 · Kirke og skole
- 323, l. 4. Jens Bircherods dagbøger, 14.6.1660.
- 323, l. 12. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk statshusholdnings historie II*, s. 220f.
- 323, l. 17. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1661, nr. 2, biskoppen til P. Reedtz, Odense 24.12.1660 og Fynske tegnelser 1661, nr. 2, 9.1.1661.
- 323, l. 21. RA, Reviderede regnskaber Kerteminde for told og konsumtion 1660-98, 12.4.1662.
- 323, l. 32. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 733, 7.3. og 26.3.1661, s. 734f., 22.10.1661, s. 735, 7.3.1661 og 16.1.1662, s. 740, 4.5.1663.
- 324, l. 2. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 90.
- 324, l. 4. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 714, 1.2.1656.
- 324, l. 14. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 90, 1.9. og 5.9.1663.
- 324, l. 18. *DBL XXV*, s. 608-10. RA, Fynske registre 1660-70, f. 66, 10.9.1663. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 91, 4.9.1663. Jens Bircherods dagbøger, 18.10.1663.
- 325, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1665, nr. 16, Odense 23.2.1665 og Fynske tegnelser 1665, nr. 16, 4.3.1665.
- 325, l. 6. Fyns bispearkiv, Odense Sct. Hans kirkes breve 1571-1785, 17.11.1670.
- 325, l. 8. *Nye samlinger til den danske historie I*, s. 47, 8.9.1673.
- 325, l. 10. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1673, nr. 16, til biskop Wandal, 19.5.1672.
- 325, l. 13. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 141, 21.7. og 18.8.1672.
- 325, l. 16. C.T. Engelstoft: *Odense byes sognehistorie*, s. 69.
- 325, l. 22. *Kongelige kammerregnskaber*, s. 103, 135, 461 og 475.
- 326, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1673, nr. 16, 28.11.1672, R. Moth til biskop N. Bang, Odense 29.11.1672, biskop N. Bang til R. Moth, Odense 29.11.1672.
- 326, l. 8. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1673, nr. 16, N. Bangs supplik, København 12.5.1673, til Grif-fenfeld, København 11.5.1673.
- 326, l. 14. RA, Fynske tegnelser 1673, nr. 16, 18.7.1673.
- 326, l. 18. Jens Bircherods dagbøger, 3.11.1676.
- 326, l. 23. *Om Christen Povelson*, s. 165ff. Christian Waagepetersen: *Et »lidet seyerwerck«*, s. 115f.
- 326, l. 29. *DBL XII*, s. 449-58.
- 326, l. 30. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 103.
- 326, l. 32. RA, Fynske registre 1677, nr. 4, 20.2.1677.
- 326, l. 34. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, 9.4.1677.
- 326, l. 35. *DBL*, 3. udg., I, s. 362f.
- 326, l. 36. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 184, 22.4.1677. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 61.
- 327, l. 5. Jacob Bircherods familieoptegnelser, f. 97.
- 327, l. 8. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 60.
- 327, l. 29. Jens Bircherods dagbøger, 11.5.1677. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 187f., 30.5.1677.
- 327, l. 34. Thomas Kingo: *Samlede skrifter I*, s. 157-61.
- 328, l. 23. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 241, Odense slot 2.3.1681, magistratens påskrift, samme dato.
- 328, l. 33. Jens Bircherods dagbøger, til Jacob Bircherod, 6.8.1681, trykt i Thomas Kingo: *Samlede skrifter V*, s. 285f.
- 329, l. 2. RA, Sjællandske tegnelser 1681-88, f. 98, nr. 152, til rigsmarskal J. Chr. von Körbitz m.fl., 20.6.1681.
- 329, l. 9. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1681, nr. 55, 13.9.1681.
- 329, l. 16. RA, Fynske tegnelser 1681, nr. 55, 17.9.1681. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1671-85, 17.9.1681.
- 329, l. 21. Holger Fr. Rørdam: *Bidrag til det lærde skolevæsens historie*, s. 240 og 251. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1683, nr. 17, Skattekammerets missive, 1.5.1667.
- 329, l. 26. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1683, nr. 17, udateret supplik, trykt i Thomas Kingo: *Samlede skrifter V*, s. 291ff.
- 329, l. 29. RA, Fynske tegnelser 1683, nr. 17, 27.3.1683.
- 329, l. 37. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie II*, s. 529, nr. 14.
- 329, l. 38. Fyns bispearkiv, Odense Sct. Hans kirkes breve 1571-1785, 21.3.1693, stiftamtmandens tilladelse, 28.3.1693.
- 330, l. 12. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, til Thomas Kingo, Odense 28.8.1693.
- 331, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, Wüstrow, 17.9.1693.
- 331, l. 5. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, kirkeskriver L.R. Højs erklæring, Odense 23.9.1693.
- 331, l. 7. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, til Winterfeldt, Odense bispegård 23.10.1693.
- 332, l. 1. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, murermesterens regning.
- 332, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, Odense bispegård 26.10.1693.
- 332, l. 13. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, kirkeskriverens regnskab.
- 332, l. 24. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, Odense bispegård 2.11.1693.
- 332, l. 34. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1693, nr. 17, København 22.12.1693.
- 333, l. 1. RA, Fynske tegnelser, 1687-99, f. 233, nr. 27, 30.12.1693.
- 333, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1694, nr. 20, Odense bispegård 14.11.1694.
- 333, l. 6. *DAA* 1944, s. 93. RA, Fynske tegnelser 1694, nr. 20, 11.12.1694, dateret 8.12.1694. Fyns bispearkiv, Odense Sct. Hans kirkes breve 1571-1785, 8.12.1694.
- 333, l. 23. Fyns bispearkiv, Odense køb-

- stads breve 1616-1785, Odense 18.10.1688.
- 333, l. 37. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1671-85, memorial på breve, som af stiftskisten blev sendt til Danske Kancelli 1684.
- 335, l. 5. Fyns bispearkiv, Odense købstads breve 1616-1785, Odense bispegård 27.10.1688.
- 335, l. 6. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 317.
- 335, l. 12. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1680-1705, magistratens koncept 1698.
- 335, l. 23. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 100. Kingo til oversekretær Moth, 23.9.1697.
- 335, l. 37. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 156ff. Kingo til kirkeværgen og denne til Kingo, 23.9.1697, Kingo til oversekretær Moth, 23. og 29.9.1697, Moth til Kingo, 28.9.1697.
- 336, l. 6. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 159f., 30.9.1697.
- 336, l. 21. Odense magistrats arkiv, Indkomne breve 1680-1705, koncept 1698, magistratens skrivelse af 14.10.1696 er trykt i *Fra Fyens fortid* IV, s. 58ff.
- 336, l. 27. *Fra Fyens fortid* IV, s. 57.
- 336, l. 34. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 61f.
- 336, l. 37. Holger Fr. Rørdam: *Danske kirkelove* II.
- 337, l. 5. S. Birket Smith: *Leonora Christina grevinde Ulfeldts historie* II, s. 310.
- 337, l. 10. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 65f., til magistraten, 17.2.1696, til Rentekammeret, 8.7.1696.
- 337, l. 14. *DBL XXII*, s. 301-06.
- 337, l. 18. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1679, nr. 54, Odense 2.5.1679, enkedronningens bevilling, Copenhagen 11.6.1679 og Fynske registre 1670-80, f. 767, nr. 34, 16.6.1679.
- 338, l. 5. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1682, nr. 10, udateret supplik, kopi af tingsvidne, Lollands nørre herredsting 12.7.1681 og Fynske registre 1681-89, f. 81, nr. 10, 17.2.1682.
- 338, l. 9. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 64f., 27.1.1697.
- 338, l. 17. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 317.
- 338, l. 35. RA, Fynske tegnelser 1687-89, f. 107, nr. 58, 29.12.1688.
- 338, l. 37. Helmut Holzzapfel: *Unter nordischen Fahnen*, s. 37f.
- 338, l. 39. RA, Fynske tegnelser 1687-89, f. 108, nr. 2, 8.1.1689.
- 339, l. 4. Fyns bispearkiv, Odense Sct. Knuds kirkes breve 1461-1779, 1697-99. Brandts udtog af Sct. Knuds kirkebog, 16.1.1678.
- 339, l. 5. *DBL XXVI*, s. 372-75.
- 339, l. 16. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie* II, s. 398, nr. 5.
- 339, l. 17. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie* II, s. 531, nr. 6.
- 339, l. 24. Erik Sønderholm: *Jacob Worms skrifter* III, s. 389, 28.12.1680.
- 339, l. 33. Erik Sønderholm: *Jacob Worms skrifter* III, s. 411, 19.1.1681, s. 413-18.
- 339, l. 40. Erik Sønderholm: *Jacob Worms skrifter* III, s. 244f. og 464, 16.4.1681.
- 340, l. 12. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1681, nr. 62, udateret supplik, trykt i Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 231f., nr. 4. RA, Fynske registre 1681-89, f. 42, nr. 62, 20.8.1681, trykt i Thomas Kingo: *Samlede skrifter* III, s. 139f.
- 340, l. 15. N.M. Petersen: *Bidrag til den danske litteraturs historie* III, s. 486.
- 340, l. 16. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1682, nr. 4, udateret supplik, trykt i Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 288, nr. 8.
- 340, l. 22. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 201, 12.1.1680.
- 340, l. 26. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-84, f. 211, 28.1.1682, læst på rådstuen, 12.4.1682. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 181, 3.4.1682. RA, Fynske registre 1681-89, f. 77, nr. 4, 28.1.1682.
- 340, l. 29. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 327f.
- 340, l. 29. *Fra Fyens fortid*, IV, s. 61f.
- 340, l. 30. *DBL XXVI*, s. 109-14.
- 340, l. 33. Solveig Tunold: *Nyfundne eldre danica i Oslo*, s. 37f.
- 340, l. 38. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol over skolens beneficier 1684-1703, 1696-99.
- 341, l. 7. *Odense bogtryk 1482-1974*, s. 16 og 19f.
- 341, l. 8. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 327.
- 341, l. 10. Fyns bispearkiv: Stiftets almindelige breve, nr. 265, trykt i Holger Fr. Rørdam: *Danske kirkelove* III, s. 548ff.
- 341, l. 30. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1689, nr. 43, Odense bispegård 25.9.1689, trykt i Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 233f., nr. 7. RA, Fynske registre 1681-89, s. 516, nr. 43, 7.10.1689.
- 341, l. 34. Jens Bircherods dagbøger, 7.3.1696. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 314.
- 341, l. 39. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 234ff., nr. 8.
- 342, l. 2. *DBL XIV*, s. 610f.
- 342, l. 12. *Kong Christian den Femtes egenhændige dagbøger*, s. 510.
- 342, l. 15. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 237f, nr. 9.
- 342, l. 28. *DBL VIII*, s. 48f.
- 342, l. 31. Thomas Kingo: *Gradual*, s. 3ff.
- 342, l. 32. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 244f., nr. 4, 17.3.1696.
- 342, l. 34. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 245f., nr. 15, 17.3.1696.
- 342, l. 37. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 261f., nr. 26, 1.5.1697. RA, Fynske tegnelser 1697, nr. 12, 1.5.1697.
- 343, l. 2. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 263f., nr. 28, 31.7.1697.
- 343, l. 4. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 269, nr. 34, 21.7.1699. RA, Fynske registre 1691-99, f. 443, nr. 43, 21.7.1699, trykt i Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 271f., nr. 35.
- 343, l. 7. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* III, s. 56. *Odense bogtryk 1482-1974*, s. 19f.
- 343, l. 9. *DBL*, 3. udg., II, s. 423.
- 343, l. 13. Findes i Karen Brahes bibliotek.
- 343, l. 16. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 199, 6.8.1677.
- 343, l. 20. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 212, syn, 10.8.1677.
- 343, l. 21. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1687, nr. 79, Odense bispegård 17.3.1687 og Fynske registre 1681-89, f. 395, nr. 79, 12.11.1687.
- 343, l. 28. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 216, mageskifte, 30.4.1679.
- 343, l. 32. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 102, 19.9.1681.
- 344, l. 1. RA, Odense købstads regnskaber 1680-84, Kop- og kvægskat 1684.
- 344, l. 8. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* I, s. 205.
- 344, l. 10. RA, Odense købstads regnskaber 1684-88, Kop- og kvægskat 1686.
- 344, l. 15. *Fra Fyens fortid* IV, s. 48.
- 344, l. 17. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Hjorth-Nielsen, s. 129.

- 344, l. 18. Erik Sønderholm: *Jacob Worms skrifter* III, s. 478f.
- 344, l. 28. *Fra Fyens fortid* IV, s. 49f. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 189ff.
- 344, l. 34. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 198f. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1682, nr. 27 og Fynske registre 1682, nr. 27, 8.4.1682.
- 344, l. 37. *Fra Fyens fortid* IV, s. 47.
- 345, l. 10. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 198.
- 345, l. 15. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1681, nr. 32, udateret supplik, trykt i Thomas Kingo: *Samlede skrifter* V, s. 284f., nr. 4. RA, Fynske registre 1681-89, f. 22, nr. 32, 29.3.1681.
- 345, l. 17. Fynbo landstings arkiv, Skøde- og panteprotokol IX, f. 36.
- 345, l. 20. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 198. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Hjorth-Nielsen, s. 264.
- 345, l. 26. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* I, s. 211.
- 345, l. 36. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* I, s. 322.
- 346, l. 9. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* I, s. 307ff.
- 346, l. 19. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 217.
- 346, l. 22. Fynbo låndstings arkiv, Skøde- og panteprotokol X, f. 395f., skøde dateret Odense bispegård 14.8.1697.
- 346, l. 27. *Fra Fyens fortid* IV, s. 55. Svend Larsen: *Studier* II, s. 88f.
- 346, l. 40. Jens Bircherods dagbøger. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 285.
- 347, l. 3. *Fra Fyens fortid* IV, s. 55.
- 347, l. 4. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* I, s. 235.
- 347, l. 6. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie* II, s. 512, nr. 2.
- 347, l. 7. *DBL* V, s. 632-35.
- 347, l. 11. *DBL* XX, s. 196f.
- 347, l. 12. Jens Bircherods dagbøger, 5.1.1678.
- 347, l. 19. Mads Pedersen Rostock: *Dend gamle og navnkundig Kiøbstød Ribe korteligen beskreven*.
- 348, l. 2. *DBL* XVI, s. 532-34.
- 348, l. 12. Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk litteraturhistorie* I, s. 974.
- 348, l. 14. *DBL* XXI, s. 575f. Aage Fasmer Blomberg: *Jens Steen Sehested*
- 348, l. 17. Jens Steen Sehested: *Det herlige og prisværdige Landskab Fyens billige Berømmelse*.
- 348, l. 18. N.M. Petersen: *Bidrag til den danske litteraturs historie* III, s. 448.
- 348, l. 28. Thomas Kingo: *Samlede skrifter* I, s. 247.
- 349, l. 2. Aage Fasmer Blomberg: *Jens Steen Sehested*, s. 39ff.
- 349, l. 8. Povl Pedersen: *Kierlighedens Erin-drings og Undrings Spiel forestillet udi den spanske Herremand Don Pedro af Granada hans Líf og Levnets historie*, s. III og 16. *DBL* XVIII, s. 132f.
- 349, l. 12. *Fra Fyens fortid* IV, s. 52.
- 350, l. 5. Lauritz Nielsen: *Danske privatbiblioteker* I, s. 166. Carl S. Petersen: *Af-handlinger til dansk bog- og bibliotekshistorie*, s. 169, note 2.
- 350, l. 8. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve, nr. 210.
- 350, l. 12. Holger Fr. Rørdam: *Danske kirkeløve* I, s. 99f. *Corpus constitutionum Daniae* III, s. 449 og V, s. 191.
- 350, l. 15. Fyns bispearkiv, Odense købstads breve 1616-1785, 21.2.1682. C.T. Engelstoft: *Odense byes sognehistorie*, s. 14.
- 350, l. 21. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1691-1700, 22.4.1663.
- 350, l. 23. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 243.
- 350, l. 32. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1668, nr. 79, København 22.7. og Odense 15.8.1668 og Fynske tegnelser 1660-70, f. 257, nr. 79, 17.10.1668.
- 350, l. 33. RA, Fynske tegnelser 1668, nr. 73, 14.9.1668 og nr. 74, 14.9.1668.
- 351, l. 3. Fyns bispearkiv, Odense Sct. Hans kirkes breve 1571-1785, 23.8.1669.
- 351, l. 5. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 41, nr. 48, 6.9.1671.
- 351, l. 10. RA, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 1672, nr. 371, Odense 10.1.1672.
- 351, l. 12. RA, Sjællandske tegnelser 1672, f. 146, nr. 371, 12.6.1672.
- 351, l. 13. *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie* II, s. 237ff.
- 351, l. 15. RA, Fynske registre 1670-80, f. 348, nr. 60, 10.9.1672. Odense magistrats arkiv, Embedsbog 1449-1701, f. 145. Laur. Fogtman: *Kongelige rescripter* II, s. 78.
- 351, l. 24. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1695, nr. 5, Sct. Hans kloster 21.12.1694.
- 351, l. 26. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 358, antegnelser 1688 og 1689 kopskat.
- 351, l. 29. RA, Fynske tegnelser 1695, nr. 5, 22.1.1695.
- 351, l. 32. Odense amts arkiv, Rentekammerbreve 1694-1700, 17.7.1695.
- 351, l. 35. Odense amts arkiv, Kongelige originale rescripter 1683-99, 30.11.1695.
- 351, l. 40. Odense amts arkiv, Kongelige originale rescripter 1683-99, 26.8.1698. Odense byfogedarkiv, Skøde- og panteprotokol 1697-1704, f. 64, Sct. Hans kloster 26.8.1698. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 186, 21.9.1698.
- 352, l. 5. RA, Henlagte sager 1671-73, 6.6.1671.
- 352, l. 10. Odense byfogedarkiv, Dombog 1683-87, f. 105f., kontrakt af 4.8.1679.
- 352, l. 14. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 352.
- 352, l. 18. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 311, 13.5.1678.
- 352, l. 21. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 199, 4.12.1678.
- 352, l. 24. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1674, nr. 42, Odense 16.6.1674 og Fynske registre 1670-80, f. 467, nr. 42, 1.7.1674. A.K. Damgaard: *Om de forskellige capeller*, s. 164ff.
- 352, l. 27. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 312, 25.12.1695.
- 352, l. 28. A.K. Damgaard: *Om de forskellige capeller*, s. 157.
- 353, l. 2. Odense Sct. Knuds kirkes regnskab.
- 353, l. 6. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 228, 12.3.1675.
- 353, l. 14. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 318f.
- 354, l. 7. A.K. Damgaard: *Om Benedicts skrin*, s. 247.
- 354, l. 16. C.T. Engelstoft: *Odense byes sognehistorie*, s. 194ff.
- 354, l. 19. Fyns bispearkiv, Odense Vor Frue kirkes breve 1617-1780, Odense 10.1.1672.
- 354, l. 22. C.T. Engelstoft: *Odense byes sognehistorie*, s. 183.
- 355, l. 5. Fyns bispearkiv, Odense Vor Frue kirkes breve 1617-1780, 25.4.1690.
- 355, l. 13. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 172, 13.5.1670.
- 355, l. 15. Odense byfogedarkiv, Tingbog

- 1676-78, f. 82, 9.10. og 30.10.1676, syn 13.10.1676, Tingbog 1678-81, f. 258, 12.7.1680, f. 369, 7.2.1681 og Tingbog 1681-83, f. 74, 22.8.1681, f. 183, 5.9.1681, syn 22.8.1681.
- 355, l. 18. Gråbrødre hospitals arkiv, Indkomne breve, 23.12.1681.
- 355, l. 29. Kai Uldall: *Benhus og benkiste*, s. 171.
- 355, l. 35. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1686-97, Kingos supplik, Odense bispegård 14.4.1687.
- 356, l. 7. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1690, nr. 2, udateret supplik, anbefaling, Odense slot 27.11.1689 og Fynske registre 1680-99, f. 1, nr. 2, 25.1.1690.
- 356, l. 13. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1689-91, f. 221, 19.1.1691, f. 242, 13.2.1691 og f. 268, 9.3.1691.
- 356, l. 18. *Weilbachs kunstnerleksikon I*, s. 143. Harald Langberg: *Clausholms bygningshistorie*, s. 34f., 56 og 151.
- 356, l. 23. *Corpus constitutionum Daniae VI*, s. 381f. RA, Henlagte sager 1663-64, 3.3.1664.
- 356, l. 34. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 738f., 19.-22.12.1662. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 2, supplik, Odense 6.12.1666 og Fynske registre 1660-70, f. 147, nr. 2, 2.1.1667.
- 356, l. 36. RA, Fynske registre 1666-70, f. 141, nr. 53, 5.10.1666.
- 357, l. 2. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1577-1681, f. 104f., til biskop N. Bang, Odense 17.10.1673.
- 357, l. 10. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 187, 22.5.1677.
- 357, l. 17. Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1671-85, til biskop Kingo, Odense 31.10.1678. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, f. 226, til biskop Kingo, 1680, udateret.
- 357, l. 23. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, Tamperretsprotokol 1662-1702, f. 292ff.
- 357, l. 34. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1660-63, skifteregister 28.8.1661.
- 358, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1660-63, 26.1.1661, til P. Reedtz, Odense 20.1.1661.
- 358, l. 5. RA, Fynske tegnelser 1661, 26.1.1661. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie II*, s. 526, nr. 3.
- 358, l. 7. C.T. Engelstoft: *Odense byes sognehistorie*, s. 133.
- 358, l. 9. Jens Bircherods dagbøger, 6.4.1662.
- 358, l. 15. RA, Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion, antegnelser 1661-88, 1662.
- 358, l. 18. RA, Fynske registre 1664-67, f. 125, nr. 61, 18.12.1665, Fynske registre 1681-89, f. 26, nr. 38, 18.4.1681, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1665, nr. 61, udateret og Koncepter og indlæg til Fynske registre 1681, nr. 38, Odense 17.3.1681.
- 358, l. 20. RA, Fynske registre 1681-89, f. 432, nr. 19, 17.4.1688 og Koncepter og indlæg til Fynske registre 1687-88, nr. 19, udateret supplik.
- 359, l. 1. C.T. Engelstoft: *Odense byes sognehistorie*, s. 69. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie II*, s. 512, nr. 10.
- 359, l. 3. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 358f.
- 359, l. 7. Johan Jørgensen: *Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie*, s. 123.
- 359, l. 13. Jens Bircherods dagbøger, 1.4.1672. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 140, 11.4.1672.
- 359, l. 15. RA, Henlagte sager 1671-73, 6.1.1672.
- 359, l. 21. RA, Fynske registre 1670-80, f. 609, nr. 2, 17.1.1676. Erik Sønderholm: *Jacob Worms skrifter III*, s. 125f. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie*, s. 512, nr. 12.
- 359, l. 26. Jens Bircherods dagbøger, 19.7.1677. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 189, 1.8.1677.
- 359, l. 30. RA, Fynske registre 1670-80, f. 802, nr. 76, Rendsborg 14.6.1680.
- 359, l. 36. Jens Bircherods dagbøger, 16.1.1678.
- 359, l. 38. Jens Bircherods dagbøger, 12.8.1670. RA, Fynske registre 1670-80, f. 90, nr. 15, 22.8.1670. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie*, s. 562, nr. 13.
- 359, l. 40. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie II*, s. 562, nr. 12.
- 360, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1665, nr. 13, supplik, Odense 30.3.1665 og Fynske registre 1664-67, f. 106, nr. 13, 8.5.1665.
- 360, l. 16. Fyns bispearkiv, Odense Vor Frue kirkes breve 1617-1780, supplik, Odense 18.10.1666, trykt i Holger Fr.
- Rørdam: *Bidrag til det lærde skolevæsens historie*, s. 242ff.
- 360, l. 19. Holger Fr. Rørdam: *Bidrag til det lærde skolevæsens historie*, s. 244f., 11.1.1667.
- 360, l. 20. Jens Bircherods dagbøger, 20.10.1667.
- 360, l. 24. Holger Fr. Rørdam: *Bidrag til det lærde skolevæsens historie*, s. 246, Odense 9.4.1692. RA, Fynske registre 1691-99, f. 136, nr. 32, 19.7.1692.
- 360, l. 31. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 172, 13.5.1672.
- 360, l. 36. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1679, nr. 14, supplik, København 25.2.1679, anbefalet af stiftsøvrigheden, 14.2.1679 og Fynske registre 1670-80, f. 751, nr. 14, 6.3.1679.
- 361, l. 7. Brandts udtag af Sct. Knuds kirkebog.
- 361, l. 12. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 272, 2.8.1680.
- 361, l. 18. Odense provstis arkiv, Justitsprotokol 1685-1775, s. 15ff. Jeg takker landsarkivar, dr. phil. Anne Riising for henvisningen.
- 361, l. 27. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 150, 4.11.1696.
- 361, l. 34. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 202, Kingo til M. Moth, 20.3.1697. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1697, nr. 14, 26.2.1697, Fynske registre 1691-99, f. 332, nr. 14, 23.3.1697 og f. 376, nr. 8, 22.2.1698.
- 362, l. 9. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 37, Odense 17.2.1642.
- 362, l. 10. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 14, 9.2.1672.
- 363, l. 1. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1661, nr. 19, Odense 7.2.1659.
- 363, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1663, supplik, 18.10.1663, supplik, Hafnia 6.3.1662.
- 363, l. 9. RA, Fynske registre 1670-80, f. 287, nr. 68, 17.7.1671.
- 363, l. 11. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 97, 16.8.1664.
- 363, l. 12. RA, Reviderede regnskaber Kerteminde for told og konsumtion 1660-98, 1662.
- 363, l. 15. RA, Henlagte sager 1667-68, Odense 12.11.1667.
- 363, l. 18. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1674, nr. 54 og 55, K-

- benhavn 7.8.1674 og Fynske registre 1670-80, f. 447, nr. 54 og 55, 19.8.1674.
- 363, l. 25. Odense amts arkiv, Amtmandens koncepter 1668-79, returnerede cirkulærer 1663, 1697, januar 1676.
- 363, l. 26. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 147, 12.11.1677.
- 363, l. 28. RA, Fynske registre 1670-80, f. 687, nr. 40, 29.1.1678.
- 363, l. 30. RA, Fynske registre 1660-70, f. 160, nr. 48, 28.6.1667 og Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 48, København 23.6.1667.
- 363, l. 34. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1685, nr. 27, Winterfeldts antagelsesbrev, Henrik Lauridsens supplik, Odense 28.3.1685 og Fynske registre 1685, nr. 27, 18.5.1685.
- 364, l. 8. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 22.6.1667.
- 364, l. 20. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 210, Odense 21.10.1689, stiftamtmandens erklæring 20.11.1689, magistratens, 27.11.1689.
- 364, l. 25. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 288, 18.3.1676.
- 364, l. 28. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 106, 6.8.1673.
- 364, l. 38. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 111, 16.8.1673.
- 365, l. 2. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1681-83, f. 57, 1.5.1682.
- 365, l. 12. Jens Bircherods dagbøger, 28.3.1675.
- 365, l. 14. Jens Bircherods dagbøger, 15.2.1675.
- 365, l. 21. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 143, 23.3.1676. Hugo Matthiessen: *Byens hægte*, s. 99f.
- 365, l. 30. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 89, 6.10.1676.
- 365, l. 37. Odense magistrats arkiv, Kopibog 1667-82, f. 214f., 27.4.1679.
- 366, l. 2. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, f. 89, 6.10.1676.
- 366, l. 4. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 145, 6.7.1673. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 297, 15.1.1683 og f. 389, 3.9.1683.
- 366, l. 10. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 70, 2.6.1679. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1675-80, 11.6., 25.6., 9.7., 23.7. og 28.7.1679 samt Stævningebog til rådstuen 1667-81, f. 185, 11.6.1679.
- 366, l. 17. RA, Fynske tegnelser 1676-86, f. 343, nr. 2, 29.1.1684, fru Jens Lassen til biskop Kingo, Sct. Knuds kloster 20.12.1683, Kingos påskrift 20.12.1683, Jens Lassens supplik, København 22.12.1683. Odense byfogedarkiv, Stævningebog til bytinget 1691-1700, f. 78ff., 14.12.1691.
- 366, l. 24. Anne Riising: *Tamperrettens funktion*, s. 393.
- 366, l. 29. DAA 1928.
- 366, l. 33. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, Tamperretsprotokol 1662-1702, f. 68, 6.8.1667.
- 367, l. 1. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, Tamperretsprotokol 1662-1702, f. 204, 2.8.1673.
- 367, l. 9. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, Tamperretsprotokol 1662-1702, 14.12.1664 og 27.5.1665.
- 367, l. 15. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 131.
- 367, l. 17. RA, Odense købstads regnskaber 1680-84, 1682.
- 367, l. 19. Brandts udtog af Sct. Knuds kirkebog, 21.6.1668.
- 367, l. 20. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 184, 9.7.1677. RA, Henlagte sager 1667-68, 18.7.1668.
- 367, l. 21. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 188, 21.7.1679.
- 367, l. 37. RA, Henlagte sager 1667-68, supplik, Odense 22.6.1668.
- 368, l. 6. RA, Højesterets dombog 1672, f. 810ff., kommissionsdom af 12.6.1672.
- 368, l. 8. RA, Højesterets dombog 1672, f. 815ff., rådmændenes indlæg til kommissionen, udateret.
- 368, l. 13. Odense magistrats arkiv, Regnskab over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672 og Borgerskabsliste.
- 368, l. 23. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 228, 12.3.1675.
- 368, l. 24. Hans de Hofman: *Samlinger af publique og private stiftelser* V, s. 144.
- 368, l. 26. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 176, 28.10.1668.
- 369, l. 8. R.J.F. Henrichsen: *Bidrag til Odense Cathedralskoles historie* VI, s. 6f.
- 369, l. 15. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, syn, 18.8.1685.
- 369, l. 23. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1688, nr. 31, Odense 5.7.1688.
- 369, l. 25. RA, Fynske tegnelser 1687-88, nr. 31, 24.7.1688.
- 369, l. 32. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 57, Odense 12.9.1688.
- 370, l. 2. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 739, 28.3.1663. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 85, 28.3.1663.
- 370, l. 3. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 738, 12.7.1662. Jens Bircherods dagbøger, 12.7.1662.
- 370, l. 4. Jens Bircherods dagbøger, 4.7.1662.
- 370, l. 8. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1667, nr. 83, supplik, Nyborg 15.11.1667, biskop N. Bangs anbefaling, Nyborg 15.11.1667 og Fynske registre 1660-70, f. 172, nr. 83, Nyborg 16.11.1667. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, 16.11.1667. Jens Bircherods dagbøger, 9.6.1666. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 116, 16.11.1667.
- 370, l. 13. R.J.F. Henrichsen: *Bidrag til Odense Cathedralskoles historie* III, s. 11. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, rektor Hals' memorial 1670.
- 370, l. 25. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 79 og 84 og Tingbog 1676-78, f. 338.
- 375, l. 39. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1687, nr. 34, supplik, København 22.7.1687 og Fynske tegnelser 1687, nr. 34, 26.7.1687.
- 371, l. 4. RA, Odense købstads regnskaber 1689-90, kop-, kvæg- og ildstedskat 1689-90.
- 371, l. 8. RA, Fynske registre 1681-85, f. 209, nr. 39, 4.6.1684.
- 371, l. 12. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol for skolens beneficiar 1684-1703.
- 371, l. 22. RA, Fynske tegnelser 1670-86, f. 208, nr. 32, Oldenburg slot 25.6.1680.
- 371, l. 27. RA, Fynske registre 1670-80, f. 793, nr. 14, 9.5.1680.
- 372, l. 28. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1693, nr. 38, Odense 9.10.1693 og Fynske registre 1691-99, f. 180, nr. 38, 21.10.1693.
- 372, l. 32. Holger Fr. Rørdam: *Bidrag til det lærde skolevæsens historie*, s. 242. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve

- 1568-1785, rektor Niels Hals' memorial 1670.
- 372, l. 38. R.J.F. Henrichsen: *Bidrag til Odense Cathedralskoles historie VI*, s. 21ff. og III, s. 18.
- 373, l. 5. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 123, 6.4.1691.
- 373, l. 9. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol for skolens beneficier 1684-1703.
- 373, l. 18. Jens Bircherods dagbøger 9.6.1666. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 740, 11.5.1663. *Jens Bircherods dagbøger*, 11.5.1663.
- 373, l. 24. R.J.F. Henrichsen: *Bidrag til Odense Cathedralskoles historie III*, s. 11, note 2.
- 373, l. 29. Fyns Stiftsøvrigheds arkiv, Tamperrretsprotokol 1662-1702, f. 278, 17.12.1679.
- 373, l. 36. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 374, l. 5. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 191, 6.1.1678.
- 374, l. 6. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Hjorth-Nielsen, s. 67, 7.3.1668. RA, Fynske registre 1660-70, f. 120, 25.1.1668. Svend Larsen: *Studier II*, s. 186.
- 374, l. 11. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 175, 179, 181, 187f. og 190. Fynbo landstings arkiv, Stævningsprotokol 1667-70, f. 61.
- 374, l. 19. RA, Henlagte sager 1667-68, København 7.4.1668.
- 374, l. 20. RA, Fynske registre 1670-80, f. 793, nr. 14, 9.5.1680.
- 374, l. 27. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, Odense 9.10.1660.
- 374, l. 36. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, Odense 1.5.1686.
- 375, l. 7. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol for skolens beneficier 1684-1703.
- 375, l. 10. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 125, 17.10.1686.
- 375, l. 26. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol for skolens beneficier 1684-1703.
- 375, l. 31. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1682, nr. 6, Odense 15.12.1681 og Fynske registre 1681-89, f. 79, nr. 6, 31.1.1682. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, 31.1.1682.
- 375, l. 37. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 201, 5.1.1680.
- 375, l. 38. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1688, nr. 5, København 30.1.1688 og Fynske registre 1681-89, f. 406, nr. 5, 31.1.1688. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, Odense rådhus 28.3.1688.
- 376, l. 17. R.J.F. Henrichsen: *Bidrag til Odense Cathedralskoles historie VIII*, s. 21f. og IX, s. 4.
- 376, l. 20. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 139, 10.12.1671. Jens Bircherods dagbøger, 31.12.1671.
- 376, l. 27. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol for skolens beneficier 1684-1703.
- 376, l. 35. *DBL XVI*, s. 169f. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, 20.7.1670. Jørgen Carstens Bloch: *Den fynske geistligheds historie I*, s. 316.
- 377, l. 7. RA, Jordebog til Det almindelige Hospital i Odense 1662.
- 377, l. 11. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, Niels Hals' memorial 1670.
- 377, l. 14. Oluf Balslev: *Degnestol og skolebank*, s. 19.
- 378, l. 3. RA, Koncepter og indlæg til Fynske tegnelser 1683, nr. 19, kongelig bevilling, 17.11.1670. Fyns bispearkiv, Odense Sct. Hans kirkes breve 1571-1785, 17.11.1670.
- 378, l. 16. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol for skolens beneficier 1684-1703.
- 378, l. 24. Fyns bispearkiv, Odense latinskoles breve 1568-1785, 18.5.1689.
- 379, l. 4. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1696-98, f. 327, 31.1.1698.
- 379, l. 22. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 379, l. 27. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol for skolens beneficier 1684-1703.
- 379, l. 30. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Hjorth-Nielsen, s. 227, 1.5.1671.
- 379, l. 35. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-88, f. 171, 21.6.1686 og Dombog 1683-87, f. 379ff., 2.8.1686.
- 380, l. 15. Odense Katedralskoles arkiv, Protokol for skolens beneficier 1684-1703.
- 380, l. 17. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 133.
- 380, l. 28. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1698, f. 325ff.
- 380, l. 32. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1689-91, f. 254ff.
- 380, l. 34. Odense byfogedarkiv, Stævningebog til bytinget 1691-1701, f. 209, 16.1.1699.
- 381, l. 19. A.C.L. Heiberg: *Thomas Kingo*, s. 138.
- 381, l. 26. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 517.
- 381, l. 29. C.T. Engelstoft: *Bidrag til personalhistorien*, s. 267.
- 381, l. 34. RA, Reviderede regnskaber over Odense og Rugård amter, Ekstraskatter 1674-83, Kobborsk 1675, Odense 24.9.1675.
- 382, l. 3. RA, Højesterets dombog 1680, III, f. 473ff., 1.3.1681.
- 382, l. 8. R.J.F. Henrichsen: *Bidrag til Odense Cathedralskoles historie VI*, s. 69f.
- 382, l. 13. Holger Fr. Rørdam: *Bidrag til det lærde skolevæsens historie*, s. 199.
- 382, l. 15. Fyns bispearkiv, Odense gymnasiums breve 1560-1782, 10.9.1664.
- 382, l. 16. Jens Bircherods dagbøger, 26.11.1662.
- 382, l. 18. RA, Fynske registre 1660-70, f. 55, 1.12.1662.
- 382, l. 23. R.J.F. Henrichsen: *Bidrag til Odense Cathedralskoles historie VI*, s. 43. Holger Fr. Rørdam: *Bidrag til det lærde skolevæsens historie*, s. 253. Fyns bispearkiv, Odense Sct. Hans kirkes breve 1571-1785, 17.11.1680.
- 382, l. 28. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1683, nr. 49, Odense 1.12.1683 og Fynske registre 1681-89, f. 185, nr. 49, 8.12.1683.
- 382, l. 30. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 83.
- 382, l. 32. Jens Bircherods dagbøger, 3.5.1663, 28.10. og 9.12.1677. Svend Larsen: *Studier II*, s. 156.
- 383, l. 2. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1684, nr. 24, Odense 24.3.1684 og Fynske registre 1681-89, f. 200, nr. 24, 26.4.1684.
- 383, l. 11. Odense herredes tingbog 1661-62, f. 10 og 36.
- 383, l. 14. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1664, nr. 17, Køben-

- havn 22.5.1664 og Fynske registre 1660-70, f. 189, nr. 27, 23.5.1664.
- 383, l. 15. RA, Fynske registre 1668, nr. 82, 13.10.1668.
- 383, l. 16. RA, Fynske registre 1670-80, f. 237, 24.1.1671.
- 383, l. 23. RA, Fynske registre 1670-80, f. 301, nr. 84, 23.8.1671.
- 384, l. 11. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1670, nr. 2, København 18.12.1669, P. Schumachers påskrift, 7.1.1670 og Fynske registre 1670, nr. 2, 7.1.1670.
- 384, l. 18. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1672, nr. 61, Odense 8.8.1672 og Fynske registre 1670-80, f. 350, nr. 61, 12.9.1678.
- 384, l. 24. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1688, nr. 32, supplik, København 1.6.1688 og Fynske registre 1681-89, f. 444, nr. 32, 9.6.1688.
- 384, l. 38. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1691, nr. 29, E. Naurs udaterede supplik, Naur til Th. Bircherod og Th. Bircherod til Naur, 7.3.1691 og Fynske registre 1691-99, f. 182, nr. 29, 17.3.1691.
- 385, l. 6. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1691, nr. 29, Th. Bircherod til M. Moth, Odense 1.6.1692.
- 385, l. 11. DBL XI, s. 158f.
- 385, l. 16. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1692, nr. 41, professorernes erklæring, København 12.10.1692 og Fynske registre 1691-99, f. 142, nr. 41, 25.10.1692.
- 385, l. 23. R.J.F. Henrichsen: *Bidrag til Odense Cathedralskoles historie* III, s. 10, note 1.
- 385, l. 32. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, Tamperretsprotokol 1662-1702, f. 274.
- 385, l. 34. DBL, 3. udg., II, s. 148f.
- 386, l. 16. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 141, 144f. og 151f.
- 387, l. 9. Holger Fr. Rørdam: *Bidrag til det lærde skolevæsens historie*, s. 255f., Odense bispegård 6.4.1692.
- stueprotokol 1667-71, 11.9.1667. RA, Henlagte sager 1667-68, 10.10.1667 og Koncepter og indlæg til Fynske registre 1670, 4.6.1670, supplik, 9.5.1670.
- 389, l. 8. Svend Larsen: *Studier* I, s. 171.
- 389, l. 23. Laurits Bødker: *Danmark gennem tiderne*, s. 92ff.
- 390, l. 14. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 283f.
- 390, l. 20. Jens Bircherods dagbøger, 3.-4.7.1670.
- 390, l. 24. Jens Bircherods dagbøger, 11.3.1669.
- 390, l. 34. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 149f.
- 391, l. 12. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 181f., Jens Bircherods dagbøger, 6.9., 11.1. og 13.2.1667.
- 392, l. 2. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 228.
- 392, l. 5. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 150.
- 392, l. 8. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 141f.
- 392, l. 11. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 211.
- 392, l. 19. *Statistiske Meddelelser*, 4. række, XV, s. 125.
- 392, l. 22. Laurits Bødker: *Danmark gennem tiderne*, s. 90.
- 393, l. 2. Jens Erichsen Westengaards privatarkiv.
- 393, l. 8. Odense magistrats arkiv, Kopi-bog over missiver fra borgmester og råd 1686-88, f. 156, Gottorp 6.7.1686 og f. 338, Gottorp 28.8.1687.
- 393, l. 9. RA, Sjællandske tegnelser 1689-90, f. 8, 12.1.1689. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 185, 16.1.1688.
- 393, l. 12. Odense magistrats arkiv, Råd-stueprotokol 1675-80, f. 247, 21.1.1680, antagelsesbrev af 12.9.1674.
- 393, l. 17. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 182.
- 393, l. 18. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1679, nr. 13a, supplik, Hafnia 19.1.1679 og Fynske registre 1670-80, f. 750, nr. 13a, 5.3.1679.
- 393, l. 20. Odense byfogedarkiv, Stævning-bog til bytinget 1683-91, f. 207.
- 393, l. 24. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1678-84, f. 64.
- 393, l. 29. DAÅ 1904.
- 393, l. 33. Jens Erichsen Westengaards privatarkiv.
- 394, l. 7. Laurits Bødker: *Danmark gennem tiderne*, s. 98.
- 394, l. 12. *Fra Fyens fortid* IV, s. 363.
- 394, l. 17. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 125 og Skøde- og panteprotokol 1680-90, f. 3.
- 394, l. 21. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 308.
- 394, l. 28. Jens Bircherods dagbøger, 15.4.1677.
- 394, l. 32. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 67f., 11.3.1661.
- 394, l. 33. Jens Bircherods dagbøger, 19.5.1668.
- 394, l. 37. Jens Bircherods dagbøger, 23.6.1667.
- 395, l. 26. RA, Sjællandske tegnelser XXXVIII, s. 418, nr. 430. Vilh. Lorenzen: *Vore byer* III.
- 395, l. 31. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1674-84, f. 102, 22.6.1675.
- 395, l. 33. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 84ff., 24.10.1677.
- 395, l. 35. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 212, 24.7.1688.
- 396, l. 5. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 85.
- 397, l. 2. Aage Fasmer Blomberg: *Nogle kontrafejere*, s. 453.
- 397, l. 5. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 132.
- 397, l. 7. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, Tamperretsprotokol 1662-1702, f. 109.
- 397, l. 12. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1691-97, 17.1.1694.
- 397, l. 19. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-67, f. 548, 5.4.1664.
- 397, l. 23. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1674-84, f. 87, 28.4.1674.
- 397, l. 24. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1674-84, 26.6.1677.
- 397, l. 26. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1674-84, 24.7.1679.
- 397, l. 34. *Weibachs kunstnerleksikon* I, s. 157.
- 398, l. 6. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 150.
- 398, l. 11. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-91, f. 299 og Dombog 1683-87, f. 377.
- 398, l. 16. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1667-72, f. 213, 10.1.1671.
- 398, l. 26. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1684-91, f. 366, 25.2.1691.

14 · By og borger

- 388, l. 21. *Af Ulrich v. Werdums rejsebeskrivelse*, s. 333. Harald Ilssøe: *Udlændinges rejser*.
- 388, l. 29. Harald Ilssøe: *Udlændinges rejser*.
- 389, l. 5. Odense magistrats arkiv, Råd-

- 398, l. 30. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1660-67, f. 270, 10.2.1661.
- 399, l. 4. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1691-92, f. 295, 28.3.1695.
- 399, l. 6. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1666-83, 8.4.1683.
- 399, l. 10. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1692-97, 17.1.1694.
- 399, l. 14. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 242, 26.6.1687.
- 399, l. 29. Lauritz Nielsen: *Danske privatbiblioteker I*, s. 166f. og 96-103. RA, Odense købstads regnskaber 1670-80, Krigsstyr 1677.
- 399, l. 38. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 210, Hvedholm 17.12.1680.
- 400, l. 1. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 206, 24.2.1681.
- 400, l. 10. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 202, 21.1.1680.
- 400, l. 20. Odense byfogedarkiv, Skifteprotokol 1692-97, f. 269, 28.2.1695.
- 400, l. 23. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 276, 9.7.1685.
- 400, l. 27. Aage Fasmer Blomberg: *Jens Steen Sehested*, s. 65f.
- 401, l. 9. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 160.
- 401, l. 10. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 185f. og Stævningebog til bytinget 1683-91, f. 1.
- 401, l. 20. Odense byfogedarkiv, Dokumenter til skifteprotokollen 1684-89, 14.8.1688.
- 401, l. 23. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, f. 155. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 162.
- 402, l. 1. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 133, 23.4.1671.
- 402, l. 6. Odense herreds tingbog 1661-62, f. 32, 5.3.1661, kongelig bevilling 15.10.1641.
- 402, l. 9. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1672, nr. 25, antagelsesbrev, 8.8.1671, supplik, 21.9.1671 og Fynske registre 1670-80, f. 325, nr. 25, 26.3.1672.
- 402, l. 11. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1675, nr. 43, supplik, Odense 19.6.1674, stiftamtmand E. Banners anbefaling, 19.6.1674.
- 402, l. 17. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1675, nr. 43, udateret supplik 1675, borgmesters anbefaling, Odense 4.4.1675 og Fynske registre 1670-80, f. 563, nr. 43, 22.4.1675.
- 402, l. 23. RA, Henlagte sager 1663-64, supplik, Odense 21.6.1663.
- 402, l. 23. Odense herreds tingbog 1661-62, f. 33. Fynbo landstings arkiv, Stævningebog 1664-67, f. 29. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 124 og 369.
- 402, l. 25. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 228.
- 402, l. 31. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1667-68, f. 72 og 81.
- 402, l. 32. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, 20.11.1671.
- 403, l. 15. RA, Højesterets dombog 1672, f. 815ff., 24.8.1672, rådmændenes indlæg for kommissionen.
- 403, l. 17. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1672, f. 88, 5.2.1672.
- 403, l. 21. Odense magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter 1658-88, mandtal 1672.
- 403, l. 26. Jens Bircherods dagbøger, 10.11.1669, 10.11.1679, 6.1.1671 og 28.5.1665. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 191, 30.12.1677.
- 404, l. 1. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 73, 24.10.1661.
- 404, l. 5. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1678-81, f. 200 og 220. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-88, f. 278, til generalfiskalen, 6.5.1680.
- 404, l. 9. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 112f.
- 404, l. 10. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 149.
- 404, l. 15. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 65. Jens Bircherods dagbøger 6.1.1665.
- 404, l. 20. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 141 og 148.
- 404, l. 24. Bircherods uddrag af Vor Frue kirkes regnskabsbog 1693.
- 404, l. 27. Jens Bircherods dagbøger.
- 404, l. 29. RA, Koncepter og indlæg til Fynske registre 1675, nr. 56 og Fynske registre 1670-80, f. 574, 1.6.1675.
- 404, l. 34. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1676-78, f. 86, 16.10.1676.
- 405, l. 3. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1668-71, f. 64.
- 405, l. 8. Hugo Matthiessen: *Natten*, s. 25.
- 405, l. 10. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 360 og Tingbog 1667-71, f. 178.
- 405, l. 11. Vilh. Lorenzen: *Vore byer III*, s. 188.
- 405, l. 18. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1673-76, f. 276 og Tingbog 1681-83, f. 139. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 28, til borgerskabet, 11.4.1688.
- 405, l. 21. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1695-98, f. 223.
- 405, l. 25. Jens Bircherods dagbøger.
- 405, l. 30. *Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog*, s. 735.
- 406, l. 4. RA, Højesterets dombog 1672, f. 815ff., 24.8.1672, rådmændenes indlæg. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1671-73, f. 131.
- 406, l. 7. Jens Bircherods dagbøger, 12.5.1662.
- 406, l. 13. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1688-91, f. 197, 4.3.1689.
- 406, l. 18. Odense amts arkiv, Kongelige originale reskripter 1694-1700, 21.10.1699.
- 406, l. 28. C.T. Engelstoft: *Bidrag til personalhistorien*, s. 259. C.T. Engelstoft: *Odense byes historie*, s. 333f.
- 407, l. 1. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1691-1701, f. 155.
- 407, l. 2. Odense magistrats arkiv, Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1677-85, f. 95f.
- 407, l. 10. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 126.
- 407, l. 12. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 15.11.1667.
- 407, l. 15. *Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger* ved Molbech, s. 150.
- 407, l. 19. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1681-83, f. 76.
- 407, l. 33. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1667-71, 18.10.1667.
- 407, l. 35. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 36.
- 407, l. 37. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 37, 3.7.1672.
- 408, l. 7. Odense magistrats arkiv, Rådstueprotokol 1671-75, f. 150 og Rådstueprotokol 1680-91, f. 105.
- 408, l. 17. Odense byfogedarkiv, Tingbog 1685-89, f. 12, 11.1.1685.
- 408, l. 26. Jens Bircherods dagbøger, 7.10.1665. RA, Koncepter og indlæg til

Fynske tegnelser 1667-70, supplik
14.12.1668, biskop N. Bangs anbefaling
til oversekretær E. Krag, Odense
14.12.1668.

408, l. 28. Jens Bircherods dagbøger,
4.9.1669.

408, l. 36. Jens Bircherods dagbøger,
13.2.1679. RA, Højesterets dombog
1672, f. 401.

Kilde- og litteraturfortegnelse

1 · UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet

Fynske registre (1648) 1660–99

Fynske tegnelse (1648) 1660–99

Henlagte sager 1660–99

Højesterets dombog 1662–80

Højesterets stævningbøger 1666–71

Højesterets voteringer 1666–67

Jyske registre 1664–67

Jyske tegnelse 1662

Kancelliprotokol 1688

Koncepter og indlæg til Fynske registre (1658) 1660–99

Koncepter og indlæg til Fynske tegnelse (1657) 1660–99

Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelse 1663–72

Sjællandske tegnelse 1661, 1663, 1665, 1667, 1672, 1681–88

Militære regnskaber IV.d. D. Borcherts artilleriregnskab for Fyn 1659–60

Militære regnskaber IV.d. Lars Schevings regnskaber 1659–60

Militære regnskaber IV.d. Hans Willumsens regnskaber 1657–61

Dalum klostres lensregnskaber 1645–49

Diverse breve, dokumenter og akter vedrørende København, købstæderne og amterne 1660–79

Diverse synsforretninger, Dalum kloster 1661

Jordebog til Det almindelige Hospital i Odense 1662

Jordebøger 1660–65, Odense købstads jordebog 1661

Kommissionsakter, Odensegård 1660

Kommissionsakter vedrørende købstædernes økonomiske forhold 1682–88

Kongelige resolutioner 1660

Odense byfogedregnskaber 1660–99

Odense købstads regnskaber 1660–99

Odensegårds lensregnskab 1658–60

Reviderede regnskaber over Odense og Rugård amter, Ekstraskatter 1674–83

Reviderede regnskaber Kerteminde for told og konsumtion 1660–98

Reviderede regnskaber Odense for told og konsumtion 1660–99

Sct. Knuds klostres jordebog 1660

Sct. Knuds klostres lensregnskab 1660–61

Søetatens zalmesterregnskab 1676–79

Topografisk samling 1660–64

Hans Schacks privatarkiv

Sager vedrørende krigen 1657–60

Det kongelige Bibliotek

Jacob Bircherods familieoptegnelse, Kall 130

Jens Bircherods dagbøger, Ny kongelige Samling 1986, 4°

Landsarkivet for Sjælland

Holmens kirkes dåbsbog 1648–70

Landsarkivet for Fyn

Fynbo landstings arkiv

Concept-dombog 1669–73

Justitsprotokoller 1671–75

Koncepter til domsakter 1671–74

Sandemandsprotokoller (1646) 1660–75

Skøde- og panteprotokoller 1660–99

Stævningsprotokoller 1661–70

Odensegård lens arkiv

Breve fra rigsråder, embedsmænd 1657–61

Kongelige reskripter 1657–60

Odense amts arkiv

Amtmandens koncepter 1668–79, returnerede cirkulærer 1663, 1697

Breve fra amtmænd, amtsforvalter m.fl. 1664–1713

Breve fra forskellige embedsmænd uden for stiftet 1668–1700

Kongelige originale reskripter 1664–99 (1700)

Landetatens generalkommissariats breve 1670–1700

Rentekammerbreve 1694–1700

Skatkammerbreve 1668–79

Odense magistrats arkiv

Arkivfortegnelse 1583ff.

Borgerskabslistre

Diverse dokumenter vedrørende byens jorder (1547) 1660–82 (1700)

Diverse regnskabssager 1583–1777

Dokumenter til rådstueprotokollen (1600) 1660–99 (1710)

Dokumenter vedrørende indkvartering 1683–90

Dombog til rådstuen 1684–97

Embedsbog 1634–50

Embedsbog 1449–1701

Grundtakstprotokol 1661

Indkomne breve (1655) 1660–99 (1709)

Koncepter til afgående breve 1660–84
 Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667–91
 Kæmnerregnskaber (1621) 1660–94 (1703)
 Odense bys restance hvide bog
 Rådstueprotokoller (1650), 1667–99 (1701)
 Regnskab og status efter svenskekrigen 1660
 Regnskaber over kommunale skatter 1660–99
 Regnskaber over kongelige skatter (1658) 1660–99 (1709)
 Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1651–82
 Stævningbøger til rådstuen 1660–99
 Vedtægter, instrukser og regulativer for embedsmænd og bestillingsmænd 1660–82

Odense byfogedarkiv
 Dokumenter til skifteprotokol 1666–89
 Dokumenter til tingbøger (1544) 1660–1700 (1719)
 Dombog 1683–99
 Skifteprotokol 1660–99
 Skøde- og panteprotokoller 1683–99 (1705)
 Stævningbøger til bytinget 1669–99, 1701
 Tingbøger 1667–99

Bogense magistrats arkiv
 Rådstueprotokol 1661–77

Herreds- og birketingbøger
 Bjerge herreds tingbog 1655–63
 Næsbyhoved birks tingbog 1632–36, 1667
 Odense herreds tingbog 1661–62
 Skovby herreds tingbog 1661–64
 Åsum herreds tingbog 1656–63

Fyns stiftsøvrigheds arkiv
 Odense fattigvæsens regnskaber 1660–86
 Tamperretsprotokol 1662–1702

Fyns bispearkiv
 Odense gymnasiums breve (1560) 1660–99 (1782)
 Odense købstads breve (1616) 1660–99 (1785)
 Odense latinskoles breve (1568) 1660–99 (1785)
 Odense Sct. Hans kirkes breve (1571) 1660–99 (1785)
 Odense Sct. Knuds kirkes breve (1461) 1660–99 (1779)
 Odense Vor Frue kirkes breve (1617) 1660–99 (1780)
 Stiftets almindelige breve (1651), 1660–99

Kirkeinspektionsarkiver
 Odense Sct. Knuds kirkeinspektion. Diverse sager
 Odense Sct. Knuds kirkes regnskab 1660–64, 1666–78, 1680–94

Gråbrødre hospitals arkiv
 Indkomne breve 1681

Odense provstis arkiv
 Justitsprotokol 1685–99 (1775)

Odense Katedralskoles arkiv
 Protokol for skolens beneficier 1684–1703

Diverse
 Bircherods uddrag af Vor Frue kirkes regnskabsbog 1683

Brandt: Udtog af Odense kirkebøger
 Dalum kirkebøger
 Karen Brahes bibliotek B I,5. Copiæ-Bog
 Odensegård og Rugård lens matrikler 1664
 L. A. Schöllers samling
 Ulballe kirkebøger
 G. L. Wads sedler
 Vedel Simonsens samlinger
 Jens Erichsen Westengaards privatarkiv
 Åsum kirkebøger

2 · TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

Acta Historiae Neerlandica I. Haag 1966.
 Actstykker til oplysning især af Danmarks indre forhold i ældre tider I. Udg. Fyens Stifts litterære Selskab. Odense 1841.
 Af Ulrich v. Werdums rejsebeskrivelse (1673). Ved Xaver Liske. (Historisk Tidsskrift, 4. række, VI, 1877–78, s. 329–40).
 Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie 1660–76 I–II. Udg. J. Lindbæk. København 1903–10.
 Andersen, Birte: Adelig opfostring. København 1971.
 Andersen, N. K.: Senmiddelalderen 1241–1448. (Den danske kirkes historie II. Red. Hal Koch. København 1962).
 Arnvig, Sven: Maleren Hans Schütte fra Odense. (Fynske Årbøger II, 1942–46, s. 214–22).
 Arnvig, Sven: Noget mere om Hans Schütte. (Fynske Årbøger IV, 1950–52, s. 326–32).
 Askgaard, Finn og Gunnar Olsen: En kamp for livet. Svenskekrigene 1657–60. (Vi og vor fortid 17). København 1958.
 Balslev, Oluf: Degnestol og skolebænk. Skolens historie i Stenløse og Fangel sogne. Odense 1962.
 Barfod, Jørgen H.: Danmark–Norges handelsflåde 1650–1700. (Søhistoriske skrifter 6). Helsingør 1967.
 Bauditz, O.: En episode fra de sidste dage af svenskekrigen 1658–60. (Fra Holbæk Amt VI, 1928, s. 5–17).
 Becker, P. W.: Samlinger til Danmarks historie under kong Frederik III I og II. København 1847–57.
 Becker-Christensen, Henrik: Stabelstadspolitikken 1658–1689. (Erhvervshistorisk årbog XXVI, 1975, s. 90–105).
 Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) dagbog fra 1651 til 1663. Ved Holg. Fr. Rørdam. 2. del. (Kirkehistoriske Samlinger, 5. række, III, 1905–07, s. 703–40).
 Bloch, Jørgen Carstens: Den fynske geistligheds historie fra reformationen indtil nærværende tid med nogle tillæg forøget og til trykken befordret af Laur. Pedersen Næraae I–II. 1786–90.
 Blomberg, Aage Fasmer: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–60. (Odense University Studies in History and Social Sciences 11). Odense 1973.
 Blomberg, Aage Fasmer: Fåborg bys historie I. Fåborg 1955.
 Blomberg, Aage Fasmer: Hannibal Sehesteds nærmeste familie. 1. bidrag. (Fynske Minder 1974, s. 208–30).
 Blomberg, Aage Fasmer: Hannibal Sehesteds nærmeste familie. 2. bidrag. (Fynske Årbøger 1977, s. 24–58).
 Blomberg, Aage Fasmer: Hesteskærere, skorstensfejere og andet rakkerpak. (Fynske Årbøger 1975, s. 18–30).

- Blomberg, Aage Fasmer: Jens Steen Sehested. (Fynske Årbøger IV, 1950–52, s. 1–79).
- Blomberg, Aage Fasmer: Nogle kontrafejere i Odense i 17. og 18. århundrede. (Fynske Årbøger II, 1942–46, s. 451–70).
- Blomberg, Aage Fasmer: Sagen mellem borgmester Jens Madsen Rosenberg, Odense og Peter Børtning. (Fynske Årbøger 1979, s. 7–13).
- Breve til statholder, rigsgreve Christian Rantzau til Breitenburg fra Corfitz Ulfeldt og Theodor Lente. Ved Louis Bobé. (Danske Magazin, 5. række, IV, 1898–1901, s. 157–79).
- Bryld, Carl-Johan: Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660. (Odense University Studies in History and Social Sciences 16). Odense 1974.
- Burman Becker, J. G.: En borger i Odense i det syttende århundrede. 1880.
- Bødker, Laurits: Danmark gennem tiderne set med fremmede øjne. København 1948.
- Bøggild-Andersen, C. O.: Anmeldelse af Erik Arup: Danmarks historie III. (Historisk Tidsskrift, 11. række, V, 1956–59, s. 329–57).
- Bøggild-Andersen, C. O.: Hannibal Sehested I–II. København 1946 og Århus 1970.
- Bøggild-Andersen, C. O.: Hannibal Sehesteds slægt, barndom og skoleår. (Til Knud Fabricius 13. august 1945. Red. Hans H. Fussing. København 1945, s. 112–35).
- Bøggild-Andersen, C. O.: Statsomvæltningen i 1660. København 1936.
- Carus-Wilson, E. M. (ed.): Essays in Economic History II. Repr. London 1966.
- Christiansen, Carl S.: Bidrag til dansk statshusholdnings historie under de to første enevoldskonger I–II. København 1908–22.
- Christiansen, Carl S.: Formueforhold i Danmark under de første enevoldskonger 1660–1700. København 1941.
- Christiansen, Carl S.: Den store revisionskommission og dens forløbere. (Historisk Tidsskrift, 7. række, IV, 1902–04, s. 1–120).
- Christiansen, Carl S.: Udsigt over en del af brevstoffet i Jens Bircherods dagbøger. (Personalhistorisk Tidsskrift III, 3, 1894, s. 131–40 og 194–214).
- Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558–1660 III–VI. Udg. V. A. Secher. København 1891–1918.
- Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660. Ved Chr. Bruun. (Danske Samlinger, 2. række, II, 1871–73, s. 89–134).
- Dalum sogns historie I. Ved Jacob Hansen og Knud Mortensen. Dalum 1959–61.
- Dam, E.: Odense Løveapoteks historie 1549–1903. København 1903.
- Damgaard, A. K.: Forsvundne legater i Odense. (Samlinger til Fyens historie og topographie IV, 1867, s. 185–248).
- Damgaard, A. K.: Om Benedicts skrin i St. Knuds kirke i Odense. (Kirkehistoriske Samlinger, 4. række, I, 1889–91, s. 244–67).
- Damgaard, A. K.: Om de forskellige Capeller ved Sct. Knuds kirke i Odense. (Samlinger til Fyens historie og topographie V, 1871, s. 115–73).
- Danmark i fest og glæde. Red. Julius Clausen og Torben Krogh. II. Tiden 1648–1750. København 1935.
- Danmarks Adels Årbog.
- Danmarks riges historie IV. Af J. A. Fridericia. København 1896–1902.
- Danmarks stednavne nr. 14. Odense amts bebyggelsesnavne. Ved John Kousgaard Sørensen. København 1969.
- Dansk biografisk Leksikon I–XXVII. Red. Povl Engelstoft under medvirkning af Svend Dahl. København 1933–44.
- Dansk biografisk Leksikon (3. udg.) I–IV. Red. Sv. Cedergreen Bech. København 1979–80.
- Dansk biografisk Lexikon I–XIX. Udg. C. F. Bricka. København 1887–1905.
- Danske slotte og herregårde. Red. Arthur G. Hassø. II. København 1943.
- Danske slotte og herregårde. Red. Arthur G. Hassø. Ny Samling. II. København 1945.
- Danske slotte og herregårde (2. udg.). Under redaktion af Aage Roussell. VII–IX. København 1965.
- Dehn, Ole: De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600–1800. (Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. Oslo 1977, s. 9–48).
- Dr. med. Otto Sperlings selvbiografi (1602–73). Ved S. Birket Smith. København 1885.
- Engelstoft, C. T.: Bidrag til personalhistorien af mindesmærker i fynske kirker. (Samlinger til Fyens historie og topographie IX, 1884, s. 243–83).
- Engelstoft, C. T.: Lieut. Prydz og slægten Blanchenborg. (Personalhistorisk Tidsskrift II, 1881, s. 365–66).
- Engelstoft, C. T.: Odense byes historie (2. udg.). Odense 1880.
- Engelstoft, C. T.: Odense byes sognehistorie efter reformationen. (Nyt historisk Tidsskrift VI, 1856, s. 1–203).
- Engelstoft, C. T.: Odense hospitals eller Gråbrødre hospitals historie. (Samlinger til Fyens historie og topographie V, 1871, s. 1–62 og 175–208).
- Fabricius, Knud: Enevældens dæmring og den ældre enevælde. (Det danske folks historie V, 1929, s. 1–266).
- Fabricius, Knud: Kollegiestyrets gennembrud og sejr 1660–1680. (Den danske centraladministration. Red. Aage Sachs. København 1921, s. 115–251).
- Fabricius, Knud: Kongeloven. København 1920.
- Fenger, J. F.: Om vore gamle kirkebøger. Andet stykke. (Kirkehistoriske Samlinger, II, 1853–56, s. 452–72).
- Flensborg bys historie. Red. Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer. I. København 1953.
- Fogtman, Laur.: Kongelige rescripter, resolutioner og collegialbreve for Danmark og Norge I–II. København 1803–06.
- Fra Fyens fortid I, III og IV. Udg. G. L. Wad. København 1916–24.
- Fridericia, J. A.: Adelsvældens sidste dage. København 1894.
- Fussing, Hans H.: Bybefolkningen 1600–1660. (Skrifter udgivne af Jysk selskab for historie, sprog og litteratur 1). Århus 1957.
- Glamann, Kristof: Asiatick Kompagnis økonomiske historie. (Historisk Tidsskrift, 11. række, II, 1947–49, s. 351–404).
- Glamann, Kristof: Dutch–Asiatic trade 1620–1740. København 1958.

- Grandt-Nielsen, Finn: Lav og lavsting i Odense. Odense 1969.
- Grandt-Nielsen, Finn: To middelalderlige stenhuse i Odense. (Fynske Minder 1970, s. 133–68).
- Handlingar rörande Skandinaviens historia 39. Stockholm 1858.
- Heiberg, A. C. L.: Thomas Kingo. Odense 1852.
- Henrichsen, R. J. F.: Bidrag til Odense Cathedralskoles historie I–X. (Indbydelsesskrift fra Odense Katedralskole). Odense 1846–68.
- Hjorth-Nielsen, H.: Danske prokuratorer med kongelig bevilling 1660–1869 samt et tillæg indeholdende oplysninger om en del prokuratorer uden kongelig bevilling. København 1935.
- de Hofman, Hans: Samlinger af publique og private stiftelser, foundationer og gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge V. København 1760.
- Holm, Edvard: Danmarks og Norges indre historie under enevælden fra 1660 til 1720 I. København 1885.
- Holzappel, Helmut: Unter nordischen Fahnen. Die Militärseelsorge der Jesuiten in den nordischen Ländern im 17. und 18. Jahrhundert. Paderborn 1955.
- Hvidtfeldt, Johan: Snapsting og ørneeksport. (Jyske Samlinger, 5. række, VIII, 1947–49, s. 135–38).
- Højesteret 1661–1961. Udg. Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle. København 1961.
- Isøe, Harald: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700. København 1963.
- Iuul, Stig: Kodifikation eller kompilation? (Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest november 1954). København 1954.
- Jørgensen, A. D.: Peter Schumacher Griffenfeld. København 1893.
- Jørgensen, Dagny: Danmark–Norge mellem stormaktene 1688–1697. Oslo 1976.
- Jørgensen, Johan: Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie. (Kirkehistoriske Samlinger, 7. række, VI, 1966–68, s. 85–136 og 575–91).
- Jørgensen, Johan: Denmark's Relations with Lübeck and Hamburg in the Seventeenth Century. (The Scandinavian Economic History Review XI, 1963, s. 73–116).
- Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1645. Udg. C. F. Bricka, L. Laursen, Emil Marquard, Gunnar Olsen og Johan Jørgensen. København 1885–1968.
- Kingo, Thomas: Gradual. Faksimileudgave. København 1967.
- Kingo, Thomas: Samlede skrifter. Udg. Hans Brix, Paul Diderichsen og F. J. Billeskov Jansen. I, III og V. København 1939–45.
- Kolmos, Jens: Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede. (Fynske Årbøger V, 1953–55, s. 212–311).
- Kong Christian den Femtes egenhændige dagbøger. Ved C. Molbech. (Nyt historisk Tidsskrift, 1847, s. 469–530).
- Kongelige kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's tid. Udg. Emil Marquard. København 1918.
- Kronens skøder på afhændet jordegods i Danmark. I uddrag udg. af Rigsarkivet. II. 1648–88. Ved F. J. West. København 1908.
- Ladewig Petersen, E.: Anmeldelse af Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–60. (Historisk Tidsskrift, 74. bind, 1974, s. 431–48).
- Ladewig Petersen, E.: The Danish Cattle Trade During the Sixteenth and Seventeenth Centuries. (The Scandinavian Economic History Review XVIII, 1970, s. 69–85).
- Ladewig Petersen, E.: Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700. (Dansk socialhistorie III). København 1980.
- Land Hansen, Helge: Ejler Høg. En undersøgelse over dansk adelig økonomi i det 17. århundrede. (Fynske Årbøger X, 1968–70, s. 246–305 og 377–450).
- Langberg, Harald: Clausholms bygningshistorie. (Lehnbaron Hans Berner Schilden Holstens slægtbog III, 2. del. København 1958).
- Larsen, Svend: Adel i Odense i det 17. århundrede. (Fynske Minder II, 1954–56, s. 22–49).
- Larsen, Svend: Eddike og sukker. (Fynske Minder IV, 1960–62, s. 201–08).
- Larsen, Svend: Gråbrødre hospital og kloster i Odense. Odense 1939.
- Larsen, Svend: Møntergården. (Fynske Årbøger II, 1942–46, s. 1–24).
- Larsen, Svend: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I–II. Odense 1965.
- Larsen, Svend og Eigil Hansen: Myten om Overgade 11. (Fynske Minder III, 1957–59, s. 107–32).
- Lindbæk, Johs.: Statskollegiet og de danske købstæder. (Til Edvard Holm den 26. jan. 1913. Tillægshæfte til Historisk Tidsskrift, 8. række, IV, 1913, s. 132–46).
- Lorenzen, Vilh.: Vore byer III. København 1955.
- Mackeprang, M.: Dansk købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV. Århus 1900.
- Matthiessen, Hugo: Byens hægte. (Festskrift til Johs. C. H. R. Steenstrup, København 1915, s. 99–119 og 242–45).
- Matthiessen, Hugo: Bøddel og galgefugl. 2. oplag. København 1962.
- Matthiessen, Hugo: De kagstrøgne. 2. oplag. København 1964.
- Matthiessen, Hugo: Natten. Studier i gammelt byliv. København 1914.
- Matthiessen, Hugo: Stodderkongen. (Fra arkiv og museum V, 1913, s. 247–93).
- McNeill, William H.: Plagues and Peoples. New York 1976.
- Meddelelser af og angående major Johan de Beverens dagbog fra svenskekrigen 1659–60. Ved Fr. Krarup. (Historisk Tidsskrift, 4. række, III, 1872–73, s. 651–66).
- Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1877. Danmarks folkemængde i 1660. København 1878.
- Michelsen, Peter: Nationalmuseets bondegårds undersøgelser. (Nationalmuseets arbejdsmark 1962, s. 73–93).
- Molesworth, Robert: An Account of Denmark as it was in the Year 1692. London 1692.
- Monrad, Johan: Selvbioграфи (1638–92). Udg. S. Birket Smith. København 1888.
- Mumme, H. P.: Bidrag til Odense byes historie. Odense 1857.
- Mumme, H. P.: St. Knuds kirke i Odense, dens bygning, monumenter og andre mærkeligheder: en historisk beskrivelse. Odense 1844.
- Munch, P.: Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's tid til enevældens ophør I. Århus 1900.

- Nielsen, Lauritz: Danske privatbiblioteker gennem tiderne I. København 1946.
- Nielsen, O.: Kjøbenhavns diplomatarium I. København 1870–72. Nye samlinger til den danske historie. Udg. af Rasm. Nyerup under Peter Fr. Suhms ledelse I–II. København 1792–93.
- Odense bagerlav. Ved Svend Larsen. Odense 1936.
- Odense bogtryk 1482–1974. Med indledning om Odense bogtryk indtil 1857 af Erik Dal. Odense 1974.
- Odense bys historie. Udg. H. St. Holbeck. Odense 1926.
- Olsen, Albert: Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid I. Århus 1932.
- Olsen, Albert: Nogle synspunkter for dansk merkantilistisk erhvervspolitik. (Scandia III, 1930, s. 223–73).
- Om Christen Povelsøn, sidste prior i S. Knuds kloster udi Odense. (Danske Magazin II, 1746, s. 65–84).
- Pedersen, Povl: Kierlighedens erindrings og undrings speil forestillet udi den spanske herremand Don Pedro af Granada hans lif og levnets historie ved Philedor. Udg. Georg Christensen. København 1937.
- Petersen, Carl S.: Afhandlinger til dansk bog- og bibliotekshistorie. København 1949.
- Petersen, Carl S. og Vilhelm Andersen: Illustreret dansk litteraturhistorie I. København 1929.
- Petersen, N. M.: Bidrag til den danske litteraturs historie III. 2. udg. København 1868.
- Politikens Danmarkshistorie bind 8. Gunnar Olsen (og Finn Asksgaard): Den unge enevælde 1660–1721. 3. udg. København 1977.
- Præsten i Ørbæk, Rasmus Pedersen Winthers beretning om sin slægt og sit liv. Udg. Axel Kofod. København 1934.
- Rasmussen, Holger: Bøger og bogbindere i Odense før 1694. Odense 1959.
- Rasmussen, Holger: Fynske bindebrev. (Fynske Studier II). Odense 1960.
- Riegels, N. D.: Forsøg til Femte Christians historie som en indledning til Fjerde Friderichs ved Etatsr. Høyer. København 1792.
- Riising, Anne: Tamperrettens funktion og domspraksis. (Festskrift til Johan Hvidtfeldt, København 1978, s. 393–412).
- Rockstroh, K. C.: Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. århundrede I–II. København 1909–16.
- Rodhe, Birgit: De förenade Nederländerna och Norden på Karl X Gustafs tid. (Historisk Tidskrift, Stockholm, 63. årg., 1943, s. 112–24).
- Rostock, Mads Pedersen: Dend gamle og navnkundig kiøbstæd Ribe korteligen beskreven. Ved Mogens Bencard. (Historisk Samfund for Ribe Amt, Småskrifter V). 1967.
- Rørdam, Holger Fr.: Bidrag til det lærde skolevæsens historie i Odense i det første århundrede efter reformationen. (Samlinger til Fyens historie og topographie X, 1890, s. 131–260).
- Rørdam, Holger Fr.: Danske kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse 1536–1683 I–III. København 1883–89.
- Rørdam, Holger Fr.: Om præsternes vilkår under og efter krigen 1657–60. (Ny kirkehistoriske Samlinger V, 1869–71, s. 119–39 og 301–41).
- Sagførere i Århus. Af Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen. (Tillæg til Erhvervshistorisk Årbog VIII, 1956).
- Schous forordninger. (Chronologisk register over de kongelige forordninger og åbne breve). Ved Jacob Henrik Schou. København 1777ff.
- Sehested, Jens Steen: Det herlige og pruisværdige landskab Fyens billige berømmelse til en tidsfordrivelig lystøvelse digterisk forfattet. Faksimileudgave ved Henning Høirup. Odense 1947.
- Skatter og skatteforvaltning i ældre tider. Af Helge Nielsen og Victor Thalbitzer. København 1948.
- Smith, S. Birket: Leonora Christina grevinde Ulfeldts historie II. København 1881.
- Sonthomb, Emanuel: Guds børns gyldene klenod, d.e. Den sande vey til christendom. Oversat af Knud Jacobsen Blanckenborg. København 1651.
- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved Henning Paulsen. Århus 1955.
- Statistiske Meddelelser, 4. række, XV. København 1904.
- Strømstad, Poul: Om faggrænserne for skindarbejdere. (Historiske meddelelser om København 1964, s. 181–200).
- Søgaard, Helge: Håndværkerlavene i Århus under enevælden. København 1940.
- Sønderholm, Erik: Jacob Worms skrifter III. København 1971.
- Thiset, A.: Nogle aktstykker vedrørende slaget ved Nyborg 14. nov. 1659. (Danske Magazin, 5. række, V, 1904, s. 282–91).
- Thorlacius-Ussing, V.: Fåborg kirkes inventar fra kirkens første tid til vore dage. (Fynske Årbøger I, 1939–41, s. 82–123).
- Trap, J. P.: Danmark. 5. udg. Bind V, 1: Odense amt. København 1956.
- Tunold, Solveig: nyfundne eldre danica i Oslo. (Fund og forskning X, 1963).
- Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger 1658–1708. Ved H. Hjorth-Nielsen. (Personalhistorisk Tidsskrift XLVI, 1925, s. 301–32, XLVIII, 1927, s. 39–71 og 219–48, XLIX, 1928, s. 116–44 og 246–76, L, 1929, s. 140–174 samt LI, 1930, s. 81–115).
- Uddrag af biskop Jens Bircherods historisk-biographiske dagbøger for årene 1658–1708. Ved Christian Molbech. København 1846.
- Uldall, Kai: Benhus og benkiste. (Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1950, s. 169–74).
- Vedel Simonsen, Lauritz Schebye: Bidrag til Odense byes ældre historie i chronologisk orden indsamlede III, 1. Odense 1844.
- Weilbachs kunstnerleksikon I–III. Red. Merete Bodelsen og Povl Engelstoft. København 1947–52.
- Wellejus, Laur. Christensen: Ligprædiken over Thomas Brodersen Risbrich. København 1666.
- Wiberg, S. V.: En almindelig dansk præstehistorie I–III. Odense 1870–71.
- Wiese, Heinz: Der Rinderhandel im nordeuropäischen Küstengebiet von 15. Jahrhundert zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Göttingen 1963.
- Waagepetersen, Christian: Et »lidet seyerwerck« fra 1562. (Fynske Minder 1964, s. 115–27).
- Årsberetning fra det kongelige Geheimearchiv II. Udg. C. F. Wegener. København 1856–60.

Navneregister

Registret omfatter siderne 9–409. Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men ikke navne på fotografier m.v.

- von Achen, Johan, købmand, 67f., 85
d'Agar, Jacob, fransk maler, 129
Ahlefeldt, Frederik, storkansler, greve, 283, 327, 338
Ahlefeldt, Hans, officer, 70, 334f.
Ammerbach, Frederik, borgmester, 154
Amun, Laurids, skomager, 21
Anders badskærer, 398
Anders snedker, 289
Andersdatter, Apolonne, hospitalslem, 288
Andersen, Claus, kobbersmed, 183
Andersen, Gregers, hospitalsmester, 279
Andersen, Jens, rebslager, 179, 182
Andersen, Rasmus, stiftsskriver, 100, 106, 114, 350, 352, 357
Anne g.m. biskop Niels Bang, se Chulénbrun, Anne Hansdatter
Anna Sophie, prinsesse, 76f.
Anskaris, Jens, byfoged, 34
von Arenstorff, Frederik, officer, 119f.
Arentsen, Cort, sognepræst, 339
Arentsen, Hans, bager, 125
Arnt sejermager, 355
- Bager, Christian, købmand, 63
Bager, Karen Nielsdatter, 60, 68
Bager, Mogens Mortensen, stiftsskriver, 284, 288f., 327, 335, 378
Bagger, Hans, biskop, 326, 341ff.
Ballov, Søren Knudsen, købmand, 190f.
Balslev, Birgitte, 346f., 349, 387
Balslev, Christopher, dr.med., 104f., 160, 225f., 295, 313, 319, 346, 349f., 357, 398, 403, 406
Balslev, Ingeborg Pedersdatter, 396, 398
Balslev, Kirsten Pedersdatter, 75f., 78, 159, 295
Balslev, Peder, dr.med., 346
Bang, Christopher, stiftsskriver, 346
Bang, Hans Nielsen, sognepræst, 75, 78, 122
Bang, Maren, 135, 156
Bang, Mat(h)ias Clausen, rektor, 164, 369f.
Bang, Niels, biskop, 75, 78, 122, 135, 156, 211, 252, 276, 280ff., 286, 291, 319, 324ff., 351, 367, 377, 386
Banner, Erik, stiftamtmand, 130f., 155, 164, 167, 180, 220, 222, 250, 252–255, 258, 261, 276, 282–286, 290, 305f., 308, 313–316, 327f., 333, 363
Baptista, Johan, købmand, 200
Baptistice de Pompeji, Johannes, 278
Barbette, Josie, emaljemaalere, 280
Barchhausen, Jørgen, rådmænd, 29f., 63, 139, 145, 160f., 192, 198, 224, 254
- Bartholin, Christoffer, landsdommer, 262f.
Bartholin, Thomas, læge, 228f.
Bastiansen, Daniel, købmand, 304
Bech (el. Beck), Herman Christian, sognepræst, 164, 358
Becker, Jacob Gotfred, apoteker, rådmænd, 71, 87, 89f., 126, 139, 141, 146, 159f., 162, 170f., 173, 179, 185–189, 198, 200, 205, 243f., 246, 248f., 254f., 264, 297, 300, 308, 319, 346, 375, 389, 393
Behm, Daniel, badskærer, 112
Belov, Tyge, amtmand, 120, 243
Benzon, Niels, generalprokurør, 150, 336
Bergendal, Jens Pedersen, sognepræst, 87, 286ff., 291
Bering, Vitus, historiograf, 341f.
Bering, Vitus, søfarer, 342
Bernsen, Arent, forfatter, 399
de Beveren, Johan, hollandsk major, 17
von Bibow, Siegfried, officer, 314
Bielke, Henrik, rigsadmiral, 257
Bille, Anders, rigsmarsk, 47, 72
Bille, Elisabeth, 72
Bille, Karen, 71, 276, 399
Bille, Pernille, 72
Bille, Steen, landkommissær, 20, 25
Bircherod, Birgitte, 75
Bircherod, Jacob, landsdommer, 32, 346
Bircherod, Jacob Jensen, professor, 39, 60, 65f., 88f., 103, 148f., 214, 225, 265, 317ff., 323f., 328, 346f., 370, 373, 382f., 385, 394, 399, 406
Bircherod, Jens, biskop, 36, 40, 43, 45f., 60, 72f., 75f., 78f., 82, 88, 107, 113, 116, 132f., 135, 151ff., 158, 195, 206, 242, 274, 298, 301f., 316ff., 320, 326f., 340f., 346f., 359, 365, 367, 373–376, 379, 382, 386, 389ff., 393f., 400f., 404
Bircherod, Niels, hospitalslem, 289
Bircherod, Thomas Brodersen, rektor, 346, 353, 372, 384f.
Blanckenborg, Dorte Knudsdatter, 214
Blanckenborg, Karen Knudsdatter, 36
Blanckenborg, Knud Jacobsen, borgmester, 20 ff., 27, 34–39, 44–47, 52ff., 58, 60, 62ff., 69, 73f., 77, 86–91, 93f., 99, 102, 104–111, 114–124, 126, 143, 145, 149, 151–154, 157, 160, 166, 192, 214, 223, 243, 276, 279f., 287, 310, 359, 364
Blanckenborg, Laurids Knudsen, student, 359
Blanckenborg, Mette Knudsdatter, 122, 152
Blanckenborg, Peder Knudsen, borgmester, 35, 37, 73f., 117f., 139, 141, 152, 157, 160ff., 216, 225f., 240, 254, 266, 268, 287, 319, 321, 347
van Bleyswyk, F., kobberstikker, 310

- Blome, Bendix, 18
 Blome, Margrete, 68, 352
 Bogense, Hans, skrædder, 364
 Bogense, Niels, skrædder, 226
 Bolt, Mathias, gæstgiver, 404
 Bolt, Søren, postmester, 393
 Borch, Anna Olufsdatter, 89
 Borch, Ole, læge, 89
 Borchersen, Hans Nielsen, købmand, 171
 Borchertsen, Johan, rådmænd, 60, 68
 Borneman, Johan Georg, organist, 363
 Borring, Søren Sørensen, prokurator, 303
 Botzen, Johan Petersen, organist, 363
 Bourdon, Sébastiën, fransk maler, 34
 Brahe, Anna, 299, 377
 Brahe, Anne, 71, 394
 Brahe, Birgitte, 399
 Brahe, Jørgen, rigsråd, 21f., 70ff., 118, 249, 323
 Brahe, Karen, bogsamler, 34, 152, 214, 286, 343f., 349, 351, 384, 399ff.
 Brahe, Preben, 399
 Brahe, Sophie, 33
 Brandenburg, Ernst, murermester, 298, 355f., 395
 Brandt, C., 228
 Brandt, Peder, zahlmester, overrentemester, 264, 345
 Bredal, Peder, søofficer, 153
 Bremer, Lorens, farver, 233
 Broch, Joachim Madsen, portrætmaler, 81, 396ff.
 Brochmand, Jesper, biskop, 398
 Brockenhuus, Erik, 276
 Brockenhuus, Johan, officer, 24f., 27f., 104
 Brodersen, Hans, stiftsskriver, 22, 60, 63, 396
 Brodersen, Thomas, se Risbrich, Thomas Brodersen
 de Bruin, Jacob, officer, 208
 Brun, Martha Nielsdatter, 360
 Brun, Niels Pedersen, sognepræst, 359f.
 Brüggemann, Nicolaus, godsejer, 177
 Bruun, Hans, rådmænd, 70
 Bruun, Karen, 70
 Busck, Daniel, spismester, 289
 Bülche, Peter, præsident, højesteretsassessor, 51f., 123
 Bürger, Gerhard, kantor, musikdirektør, 374, 401
 Bøhm, Jonas Christensen, snedkervend, 81
 Børtling, Peter, ridefoged, rådmænd, 21, 60, 93f., 159, 162
- Carstensen, Ewald, borgmester, 152f.
 Carstensen, Peder, sognepræst, 213, 358
 Cathrine (købmand Hans Cordes'), 80
 Charlotte Amalie, dronning, 78f., 132f., 223
 Christen, knivsmed, 89
 Christensen, Erik, sognepræst, 66, 119
 Christensen, Hans, kræmmer, 144
 Christensen, Ludvig, bager, 207
 Christensen, Niels, købmand, 21, 54, 56, 67, 91, 188, 198, 366
 Christian, bager, 54
 Christian III, konge, 278, 398
 Christian IV, konge, 10, 12f., 31, 34f., 37, 50ff., 135, 193f., 333, 367, 372, 380f., 386, 397f., 402
 Christian V, konge, 78f., 123, 129–133, 149, 160, 164, 169, 193f., 196, 200, 203f., 206, 218, 222, 240, 250, 257f., 261, 266–269, 277f., 280–286, 289f., 296, 305, 308, 320f., 325f., 328f., 332f., 336–345, 351, 353, 366, 375, 386, 406
 Christiane g.m. rigsskatmester Hannibal Sehested, 35ff., 73ff.
 Christina, svensk dronning, 43, 79
 Christophersen, Christopher, resident, 175
 Chulenbrun, Anne Hansdatter, 319
 Chulenbrun, Hans Nielsen, borgmester, 224, 277, 334
 Cicero, Marcus Tullius, romersk forfatter, 376
 Cicignon, Johan Caspar, officer, 314
 Clausen, Henrik, 102
 Clausen, Jacob, guldsmed, 213
 Clemensdatter, Mette, se Stangenette, Mette Clemensdatter
 Columbus, Christoffer, opdagelsesrejsende, 399
 Coning, Jacob, hollandsk maler, 317, 400
 Coning, Johan, maler, 79
 Cooper, Alexander, maler, 120
 Cordes, Hans, købmand, 80
- Dahlberg, Erik, svensk officer, 34
 Danielsdatter, Emmerentse, 366
 Davidson, Sir William, engelsk resident, 51f.
 Deichman, Bartholomæus, sognepræst, 133, 347
 Deichman, Peder, læge, 406
 Dewitz (f. Hahn), Birgitte, generalinde, 354, 404
 Dewitz, Ulrich, officer, 354
 Dinesen, Karen, hospitalslem, 288
 Donat(us), Aelius, romersk grammatiker, 376
 Drejer, Hans Simonsen, kirkeværg, 330
 Duncan, Jacob, skotsk officer, 313
 Daa, Dorte, 288f.
- Ebbesen, Hans, rådmænd, 159
 von Eberstein, Ernst Albrecht, feltmarskal, 35
 Eckerich, Johan, officer, 18
 Edinger, Lorenz, professor, 318f., 357, 383, 385f.
 Elisabeth datter af rigsmarsk Anders Bille, 72
 Elisabeth søster til Thomas Kingo, 344, 350
 Else g.m. rådmænd Herman Hahne, se Mule, Else Jørgensdatter
 Engelstoft, Christian Thorning, biskop, 14, 228, 233, 239
 Erichsen, Jens, se Westengaard, Jens Erichsen
 Eriksdatter, Anna, 75, 78, 122
 Eriksdatter, Margrete, 371, 376f.
 Eriksen, Bertel, 83
 Eriksen, Hans, prokurator, 303
 Eyerschüttel (el. Ayerschöttel), Johan, maler, 393
- Falckenhagen, Christopher Zachariasen, skarpretter, 301
 Fallenkamp, Peder, 176
 Falster, Jørgen Jørgensen, professor, 29, 382
 Falster, Peder Nielsen, provst, 31, 39, 41, 44, 46, 72, 357
 von Fersen, Fabian, svensk officer, 102
 Flensborg, Hans Thomsen, købmand, kirkeværg, 196, 335
 Fogsdatter, Gunde, 141, 167, 192

- Folkema, A., kobberstikker, 51, 381
 Folkema, J., kobberstikker, 151, 316
 Folscher, Henrik, badskærer, 86f.
 Foltermand, Frands, købmand, 233
 Foltermand, Matthias, købmand, 233
 Francos, Marcus, købmand, 196
 Frederik II, konge, 352, 376, 398
 Frederik III, konge, 9, 11, 19f., 24ff., 28f., 35f., 40f., 44, 47ff., 51ff., 56, 64, 73, 76f., 80f., 83–86, 88ff., 92, 94, 96, 99f., 105, 107, 109f., 112ff., 117f., 120f., 123–126, 130, 136, 154, 158, 163, 166, 211, 223, 242, 288, 292, 327, 360, 370, 386, 397, 401
 Frederik IV, konge, 406
 Frederiksen, Claus, rådmænd, 60, 62f., 93, 104, 125f., 147, 157, 160, 203, 246, 396
 Freihof, Thomas Balthazar, rådmænd, købmand, 161, 264f.
 Friedenreich, apoteker, 189
 Friedlein, J., kobberstikker, 370
 Friis, Anne, 366
 Friis, Christian, kansler, 54, 273, 275f., 368
 Friis, Christian (el. Christen) Hansen, bager, 199, 216
 Friis, Hans, officer, 24, 26
 Friis, Johan, lensmand, 34
 Friis, Mette, 174, 392
 Friis, Niels, 70
 Fuiren, Anna Jakobsdatter, 397
 Führen, Herman, købmand, 397, 399
 Fyhrsén, Herman, købmand, formentlig den samme som Herman Führen (s.d.), 170
- Gabel, Christoffer, rentemester, 51, 53, 69, 73, 117, 120, 123, 126, 154
 Geertsén, Niels, kandestøber, 199, 210f.
 Gersdorff, Frederik, overceremonimester, 342
 Gersdorff, Joachim, rigshofmester, 42
 Gert, Peiter, købmand i Stade, 174
 Getreuer, Christian Zachariasen, maler, 63, 214
 Getreuer, Johan Zachariasen, maler, 352f.
 Giese, Willum, 233
 Gjøe, Anne, bogsamler, 34, 71, 152, 276, 399ff.
 Gjøe, Falk, se Henriksen, Falk Gjøe
 Gjøe, Marcus, diplomat, 400
 Gorm, Anna Nielsdatter, 207
 Gorm, Niels Lauridsén, rådmænd, købmand, 139, 160f., 252, 255, 319, 366
 Gregorius(s)én, Gregorius, bogbinder, 144, 400
 Greis, Jens Bertelsen, latinskolediscipel, 380
 Griffenfeld, Peder Schumacher, rigskansler, 154f., 258, 280–283, 307, 326, 343, 359, 384
 Grinde, Johan, guldsmed, 233
 Groll, Jørgen Andersen, hospitalsmester, 279, 281ff., 285
 Grösser, Jacob, hattemagersvend, 206
 Gröter, Didrik, stadsmusikant, 402
 Guldberg, Lorents, sadelmager, 364
 Gummersbach, Frederik, købmand, 30, 63, 246
 Gyldenløve, Ulrik Christian, officer, 213
 Gyldensparre, Albert Schumacher, admiralitetsråd, 258, 307
 Gyldenstjerne, Anne, 118
- Gyldenstjerne, Henrik, rigsråd, 52
 Gynthelberg, Mette Jensdatter, 34, 36
 Götke, Abraham, skolemester, 367
 Gaas, Laurids, overformynder, 59, 101, 112, 245, 304
- Haas, Jonas, kobberstikker, 52, 72, 123, 182, 343
 Haelwegh, Albert, kobberstikker, 26, 41, 52, 56, 105, 220
 Haffenrefer, Georg, landkommissær, 90, 106, 135
 Hahne, Herman, rådmænd, 60, 63, 157, 396
 Hahne, Jørgen Hermansen, vicerektor, kapellan, læge, 359, 374, 384f., 406
 Hals, Niels Andersen, rektor, 370–373, 376, 379, 383ff.
 Hamsfort, Magdalene, 278
 Hannibal søn af Karen Knudsdatter Blanckenborg, 36
 Hans murermester, 16
 Hansdatter, Maren, 159, 163, 398
 Hansdatter, Mette, 214
 Hansen, Anders, billedhugger, 89
 Hansen, Anders, kærner, 95
 Hansen, Christen, se Lime, Christen Hansen
 Hansen, Hans, maler, 42
 Hansen, Henrik, feldbereder, 176
 Hansen, Jesper, rådmænd, 30, 60f., 67f., 157f., 160
 Hansen, Jørgen, købmand, 102, 141, 162, 171, 179–182, 185f., 198–201, 223, 249, 254, 264ff., 268, 294, 300, 320, 397f.
 Hansen, Lars, kusk, 223
 Hansen, Mads, rådmænd, 60, 62, 157f., 307
 Hansen, Niels, se Kerteminde, Niels Hansen
 Hansen, Oluf, skrædder, 86, 88f., 109f., 112
 Hansen, Peder, hamburgsk købmand, 21, 74, 213, 276
 Hansen, Rasmus, slagter, 217f.
 Hansen, Thomas, købmand, 179
 Hansen, Tønnes, købmand, 182
 Hardenberg, Kirsten, 33
 Harder, Daniel, guldsmed, 21, 85, 213
 Hartmann, Jacob, tysk snedker, 208
 Hasebart, Abigael Jacobsdatter, 33f., 60, 63, 72, 151, 244, 394, 405
 Hasebart, Anne Jacobsdatter, 158f., 381
 Hasebart, Jørgen Wichmand, designeret professor, 384
 Haslund, Otto, maler, 34
 von Hatten, Bendix, officer, 111
 Havbold, Peter, boghandler, 195, 400
 He, Peter Jensen, 195
 Hebbe, Hans, klokker, 360f., 367, 397
 Heimbach, Wolfgang, tysk maler, 11, 19, 69
 Hemmingsén, Niels, teolog, 398
 Henningsén, Henning, billedhugger, 63, 398
 Henriksen, Falk Gjøe, landkommissær, 71, 399
 Henriksen, Peter, gæstgiver, 389, 395
 Henriksen, Thomas, snedker, 86–89, 101, 108–112
 Himmelstrup, Otto Pedersen, landkommissær, 135, 379f.
 Hindsholm, Laurids Jacobsén, biskop, 12, 24, 29, 31, 34ff., 39–42, 44f., 47f., 71, 73, 101, 119, 319, 323f., 385, 405
 Hjeresen, Niels, snedker, 397
 Hjort, Peder, kancelliråd, 290
 Hohendorff, Steen, rentemester, 242, 247

- Holck, Eiler (el. Ejler), officer, 118, 310, 315
 Holck, Henrik Ditlev, greve, 106
 von Holsten, Adolph Hans, amtmænd, hofråd, 182
 Horn, Henrik, svensk general, 104
 Husum, Hans Jørgensen, borgmester, 119
 Hvid, Mads, hører, 344
 Hvid, Mads, sognepræst, 39, 43
 Hvid, Mads Jacobsen, sognepræst, 330, 351, 358
 Hvitfeldt, Arild, historiker, 357, 398f.
 Høg, Ejler, 68, 276
 Høg, Mogens, rigsråd, 26f., 43, 46, 71, 101, 118, 130, 155, 357f.
 Høhne, Henrik, købmand, gæstgiver, 171, 191, 194, 196, 296
 Høj, Laurids Rasmussen, byfoged, 295ff., 330f.
- Iversen, Carsten, prokurator, 302
 Iversen, Niels, skræddersvend, 206
- Jacobsen, Christen, se Morsing, Christen Jacobsen
 Jacobsen, Claus, guldsmed, 213f.
 Jacobsen, Hans, væver, 272
 Jacobsen, Jacob, sognepræst, 35
 Jacobsen, Knud, se Blanckenborg, Knud Jacobsen
 Jens glarmester, 16
 Jensen, Anders, guldsmed, 211
 Jensen, Anders, skipper, 171
 Jensen, Arnt, hører, 373
 Jensen, Dines, rådmænd, 63, 102, 148, 153, 157
 Jensen, Fabian, købmand, 192
 Jespersen, Henrik, sadelmagersvend, 80
 Jespersen, Hjere, se Juel, Hjere Jespersen
 Jespersen, Peder, guldsmed, 18, 298, 361
 Johan Adolf, svensk hertug, 151
 Johan Georg (III), sachsisk kurprins, 76ff.
 Jokum kontrafejer, formentlig den samme som Broch, Joachim Madsen (s.d.), 81
 Juel, Erik, rigsråd, 316
 Juel, Hjere Jespersen, købmand, 141, 162, 173, 179–182, 185, 188, 192, 200f., 223, 254, 264ff., 304, 366
 Juel, Jens, diplomat, 316
 Juel, Niels, søofficer, 316f.
 Juel, Peder, diplomat, 316
 Juul, Ove, vicekansler, 282f.
 Jørgen, prins, 132f., 399
 Jørgensen, Christen, kusk, 311
 Jørgensen, Erik, rådmænd, købmand, 55, 60, 78, 83, 157, 244, 371
 Jørgensen, Hans, 68
 Jørgensen, Hans, hospitalsmester, 149, 279ff., 285
 Jørgensen, Laurids, feldbereder, 86
 Jørgensen, Niels, 215
 Jørgensen, Rasmus, hesteskerer, 81f.
- Karen g.m. rebslager Jens Andersen, 182
 Karen g.m. rådmænd Johan Borchertsen, se Bager, Karen Nielsdatter
 Karl II, engelsk konge, 51
 Karl X Gustav, svensk konge, 33f., 104, 390
 Karstens, Jørgen, stiftsprovst, 291
- Kerteminde, Niels Hansen, købmand, 181f.
 Kerteminde, Peder Pedersen, skibskaptajn, 152
 Kettel, Daniel, lybsk købmand, 188, 198
 Kingo, Elisabeth, 344, 350
 Kingo, Thomas, biskop, 39, 103f., 133f., 155, 170, 265f., 270, 272, 283–286, 288–291, 326–362, 366, 369–372, 374f., 378–381, 385ff., 399f.
 Kjeldsdatter, Barbara Sophie, 344
 Kjærulff, Oluf Mortensen, købmand, 174, 304
 Knud slagter, 218
 Knud den Hellige, konge, 353f., 388
 Knudsen, Hans, hattemager, 205
 Knudsen, Jesper, hører, 373
 Knudsen, Mads, slagter, 222
 Knudsen, Niels, kæmner, 95
 Knudsen, Poul, 54
 Knudsen, Søren, se Ballov, Søren Knudsen
 Knudsen, Søren, stodderkonge, 275
 Krabbe, Gregers, 288
 Krabbe, Karen, 34
 Krabbe, Mette Sophie, 345
 Krag, Erik, oversekretær, 24, 27, 37, 56, 111, 307
 Krag, Otte, rigsråd, 39ff., 64, 153
 Krey, Hans, sølvsmed, 215
 Kruse, Vibeke, Christian IVs elskerinde, 35
 von Körbitz, Johan Christopher, hofmarskal, 121
 Kaas, Erik, landkommissær, 71
- Landorph, Barbara Hansdatter, 318
 Landorph, Broder Hansen, assessor, 290
 Landorph, Knud Hansen, professor, 75, 346, 382
 Lange, Deppe, hamburgsk købmand, 21, 54
 Lange, Henrik, 90
 Lange, Niels Pedersen, landstings skriver, 308f.
 Lange, Villum, højesteretsassessor, 105
 Larsdatter, Anne, hospitalslem, 288
 Lassen, Jens, godsejer, landsdommer, 50ff., 71, 74, 81f., 86f., 89, 105ff., 116f., 120–126, 128, 130, 133, 154, 171, 186, 197, 232, 304ff., 313, 319, 366
 Lassen, Maren, 87
 Lassen, Niels, ridefoged, 74f., 86f., 89f., 93, 97, 105f., 111f., 116f., 120–123, 126, 135, 305
 Lassen, Nåman, købmand, 75, 171
 Lassen, Peder, højesteretsassessor, 123
 Laurids skorstensfejer, 81
 Lauridsdatter, Gertrud, 397
 Lauridsdatter, Sidsel, 165
 Lauridsen, Bendix, købmand, 85ff., 89, 91, 101, 108, 111, 113f., 117
 Lauridsen, Hans, skomager, 272
 Lauridsen, Henrik, stadsmusikant, 375, 402
 Lauridsen, Oluf, drager, 278
 Lauridsen, Peder, 398
 Laursen, Jacob, skomager, 139
 Lee, Christen Lauridsen, købmand, 75, 141, 145, 162, 167, 172, 175, 180, 192, 198, 200f., 204f., 215, 249, 254, 396
 Lehmann, Jochum, hamburgsk købmand, 174f.

- Leonora Christine g.m. rigshofmester Corfitz Ulfeldt, 34, 39, 48, 150f., 337
- Lerche, Peder Pedersen, rådmænd, købmand, 17, 21f., 38, 43, 46, 52ff., 60, 62f., 69f., 72, 76f., 92, 97, 104, 128, 143, 157ff., 176f., 189, 192, 201, 246, 256, 302, 368, 381, 389, 397
- Levin, Marcus, tobaksspinder, 190
- Levin, Meyer, handelsmand, 169f.
- Lime, Anders, købmand, 68
- Lime, Christen (el. Christian) Hansen, rådmænd, købmand, 63, 68, 75f., 85–89, 99, 105f., 111–115, 117, 139, 141, 146f., 160f., 171–175, 180, 182, 188f., 192, 198, 204, 224, 246, 249, 254, 259, 264, 301, 395
- Lindenov, Henrik, stiftamtmand, 77ff., 81f., 90, 106, 110f., 114, 120, 130f., 134, 149f., 155f., 247, 280, 298, 307, 351, 360
- Lindenov, Kirsten, 327
- Lintze, auditør, 338
- Livius, Titus, romersk historieskriver, 398
- Lohman, Hartvig, flensborgsk sekretær, 31
- Lorentzen, Laurits, organist, 363
- Lucht, Hein, købmand, 319
- Ludvig XIV, fransk konge, 160
- Ludvigsen, Lars, skipper, 256
- Luja, Christian Henriksen, dr.med., 210, 264, 352, 357, 406
- Luja, Laurids, professor, 346, 385
- Lund, Christen (el. Christian) Hansen, professor, 29, 381, 383
- Lund, Johanne Lauridsdatter, 327, 343–346
- Luther, Martin, tysk reformator, 399
- Luxdorph, Bolle, oversekretær, 342f.
- Lykke, Christence, 119f.
- Lykke, Erik, ritmester, 193
- Lykke, Kaj, lensmand, 21, 71, 119f., 367
- Lykke, Pernille, 278
- Løgt, Anders, 80
- Lønborg, Christen Jensen, skrædder, 204
- Løve, Niels Jensen, kapellan, 102
- von Løvenhjelm, Hans, officer, 200
- Madsen, Hans, bødker, 195
- Madsen, Hans, smed, oldermand, 21, 204
- Madsen, Jens, borgmester, se Rosenberg, Jens Madsen
- Madsen, Jens, overformynd, 19, 255, 304, 399
- Madsen, Jørgen kræmmer, 192
- Madsen, Morten, hjulmand, 232
- Madsen, Niels, kræmmer, 19
- Madsen, Peder, handskemager, 232
- Madsen, Rasmus, bager, 216
- Madsen, Tønne, rådmænd, 100, 106
- Magnussen, Hans, præst, 355
- van Mander, Karel, hollandsk maler, 10, 34, 52f., 57
- Marchusdatter, Karen, hospitalslem, 288
- Maren (spillemands), 288
- Markdanner, Henrik, 381
- Mathiasen (el. Mathiesen), Hans, 55, 144, 225
- Mathiesen, Enevold, 233
- Mathiesen, Jochum, hamburgsk købmand, 174f.
- Mathiesen, Johan, portrætmaler, 398
- Mathiesen, Simon, guldsmed, 101, 122, 206, 211, 213f., 233, 237, 274
- May, Maren, 359
- Meier, oberstløjtnant, 319
- Meier, Hans Jensen, skibsreder, 180, 182
- Meier, Herman, krigssekretær, 313, 316
- Meier, Peder Jensen, købmand, 182
- Mette (i Nørreport), 66
- Meyer, Johan, købmand, 174
- Meyer, Peder Jensen, landstingsskriver, 308
- Meyer, Samuel, hof- og stadsapoteker, 225
- Meyer(crone), Henning, ambassadør, 134, 225
- Meyer(crone), Otilie, 225
- Mikkeltrompetersvend, 80
- Mikkelsen, Hans, biskop, 36, 324
- Mikkelsen, Hans, rådmænd, 21
- Mikkelsen, Niels, 19
- Milton, John, engelsk digter, 350
- Mogensen, Nikolaj, guldsmed, 213, 233
- Molesworth, Robert, engelsk ambassadør, 269f.
- Mondot, Joh. Chr., kantor, 374
- Monrad, Johan, landkommissær, 135, 261, 345
- Morsing, Christen Jacobsen, byskriver, 163ff., 167
- Mortensen, Lucas, sinkelektie-hører, 372
- Mortensen, Mogens, se Bager, Mogens Mortensen
- Moth, Matthias, oversekretær, 332, 342, 351, 361, 385ff.
- Moth, Rudolph, vicebiskop, 276, 280ff., 325f., 333, 335, 359
- Moth, Sophie Amalie, Christian Vs elskerinde, 280, 325, 386
- Mule, Anna (el. Anne), 372, 384
- Mule, Anne Jørgensdatter, 35, 41f., 71, 319, 324
- Mule, Elisabeth Jensdatter, 75, 319, 371
- Mule, Else Jørgensdatter, 60, 63, 70
- Mule, Erik, konrektor, 372ff., 376
- Mule, Hans, assessor, 376
- Mule, Jørgen, borgmester, 35, 70, 374
- Mule, Mogens, rådmænd, 244, 371, 376
- Mule, Niels, provst, 160
- Mule, Niels, rådmænd, købmand, 134, 141, 161, 192, 201, 226, 264–267, 272, 361, 401
- Munk, Kirsten, Christian IVs hustru, 34, 37, 39, 47, 53, 74, 117, 151
- Müller, Henrik, rentemester, 66f.
- Møller, Hans, kaptajn, 310
- Møller, Jacob Christensen, rådmænd, tolder, 133, 141, 161, 296, 322
- Møller, Jørgen Jespersen, købmand, 175
- Møller, Rudolf, købmand, 398
- Mørch, Mads, sognepræst, 200
- Naur, Elias Eskildsen, professor, 265f., 318, 341, 348, 360f., 369–372, 374f., 377f., 380, 384f.
- Naur, Hans Christensen, sognepræst, 371
- Naur, Jørgen Christensen, landstingsskriver, 306f.
- Nielsen, Anders, urtegårdsmand, 210
- Nielsen, Carl, skolemester, 367
- Nielsen, Erik, byfoged, rådmænd, 14, 21, 27, 38, 54, 62, 80, 93, 104f., 124f., 158, 174, 204, 214, 224, 243, 277, 282, 395ff.

- Nielsen, Hans, borgmester, se Chulenbrun, Hans Nielsen
Nielsen, Hans, prokurator, 303
Nielsen, Niels, hospitalslem, 288
Nielsen, Peder, skriver, købmand, 34
Nielsen, Rasmus, tjener, 175
- von Oesede, Otto, postmester, 22, 60, 79, 159, 393, 396ff., 407
Oldeland, Hans, landsdommer, 123, 305, 317
Oldenburg, Didrik, stadskaptajn, 310
Olearius, Adam, geograf, etnograf, 391
Oluf bager, 205, 364
Olufsen, Hans, skrædder, 278
Olufsen, Oluf, stiftsskriver, 397
Otte (el. Otto), Hans, sadelmager, 63, 202
Otte, Henning, hamburgsk købmand, 176f.
Ottendal, Niels Andersen, 236f., 303
Otto, Hans, se Otte, Hans
Ovens, Jürgen, maler, 76
- Paddeholm, Jørgen Pedersen, slagter, 218
Parsberg, Else, 72
Parsberg, Enevold, gehejmeråd, 277
Parsberg, Ingeborg, 70
Parsberg, Mette Sophie, 348, 400
Paulijn, Horatius, maler, 325
Paulli, Simon, læge, botaniker, 398
Peder (kæltring), 81
Peder rakker, 81
Pedersen, Anders, 319
Pedersen, Christen, byfoged, 204
Pedersen, Christen, generalfiskal, 91, 94, 96, 111, 113, 125, 154, 295, 307, 339
Pedersen, Christen, købmand, 92, 108
Pedersen, Hans, byfoged, 91, 255, 292, 295, 303f.
Pedersen, Hans, drejer, 209f.
Pedersen, Jens, se Bergendal, Jens Pedersen
Pedersen, Jesper, skifteskriver, 163
Pedersen, Morten, grydestøber, 202
Pedersen, Peder, klokker, 373
Pedersen, Poul, digter, 349
Pedersen, Rasmus, oldermænd, guldsmed, 213, 233
Pernille datter af rigsmarsk Anders Bille, 72
Petersen, N. M., sprogmænd, historiker, 348
von Plessen, Christian Siegfried, øverste direktør for finanserne, 269f., 345
Plum, Johan, stiftsskriver, generalkirkekommissær, 350
Pogwisch, Henning, landkommissær, landsdommer, 20, 23ff., 68, 70, 276, 305
Pogwisch, Otto, generalkrigskommissær, 27f., 61, 277, 312
Poul bøssebager, 86, 88
Poul sadelmager, 54
Poulsen, Christian, prior, 226, 326
Poulsen, Otto, borgmester, 247
Press, Ingvar Sivertsen, malersvend, 398
von Proschwitz, Georg, ritmester, 159
Pufendorf, Esaias, svensk diplomat, 116
Putbus, Rudolph Abraham, baron, 171, 200, 210
- Quellinus, Thomas, flamsk kunstner, 334, 349, 353, 387
- Rantzau, Christian, overstatholder, greve, 69
Rantzau, Henrik, højesteretsassessor, 105
Rasch, Claus, præsident, 106, 154, 172, 193, 196, 242, 255, 282
»røde Rasmus« rakker, 81
Rasmussen, Jørgen, klejnsmed, 233
Rasmussen, Knud, kærner, 95
Rasmussen, Matthis (el. Mathias), renteskriver, 212, 240
Rasmussen, Mikkel, skomager, 397
Rasmussen, Ove, skipper, 180, 182
Rasmussen, Peder, maler, 71, 283
Rasmussen, Søren, ridefoged, 207
Rathlou, Sivert, ritmester, 393
Ravn, Ivar, tjener, 80
Reedtz, Frederik, rigsråd, 56
Reedtz, Jørgen, 61
Reedtz, Peder, kansler, 56, 90, 105, 107, 115, 123ff., 153, 246, 323, 327, 357, 374, 382
Reimer, Mikkel Marcussen, kapellan, 133, 329
Reimer, Morten Clausen, landstingsskriver, 307ff., 393
Resen, Peder Hansen, historiker, 14, 50, 167, 239, 241, 249
Rham, Kirsten, 160
Rham, Steffen, dr.med., 103
Ringsted, Peder Pedersen, oldermænd, skrædder, 204
Risbrich, Karen Thomasdatter, 104, 346
Risbrich, Otto Thomasen, landsdommer, 225, 262f., 265, 316, 382
Risbrich, Sille Thomasdatter, 65, 79, 214, 346, 394
Risbrich, Thomas Brodersen, borgmester, 17, 22f., 31–36, 38ff., 43–46, 54f., 60–63, 70, 88f., 92, 98, 103ff., 116, 145–149, 151f., 157–160, 225, 244, 246, 294
Rodsteen, Markor, admiral, 259
Rodsteen, Markor, oberstløjtnant, 155
Roed, Jørgen, maler, 155
Rosenberg, Christian, tegner, 12
Rosenberg, Jens Madsen, borgmester, 106f., 110, 125f., 138f., 142–150, 153, 156f., 162, 165f., 172, 179, 189f., 195, 217f., 224f., 236f., 244f., 252, 254ff., 258, 261, 264, 277, 284, 292, 310ff., 319, 367f., 370, 394, 402, 406
Rosenkrantz, Ebbe, 80
Rosenkrantz, Erik, gehejmeråd, 381f.
Rosenkrantz, Gunde, rigsråd, 381
Rosenkrantz, Holger, lensmand, 34
Rosenkrantz, Holger, rigsråd, 32f., 35, 45, 381
Rosenkrantz, Jens, justitsråd, 262f., 272
Rosenkrantz, Jørgen, hofmester, 381
Rosenkrantz, Oluf, baron, forfatter, 195
Rosenkrantz, Sophie, 48, 72
Rosenvinge, Barbara Jensdatter, 397
Rosenvinge, Barbara Mogensdatter, 35
Rosenvinge, Henrik Jørgensen, byskriver, rådmænd, 53, 60, 69, 93, 104, 142, 145ff., 149, 159, 163f., 166, 204, 272, 398, 408
Rosenvinge, Henrik Mogensen, købmand, 33
Rosenvinge, Jørgen Mogensen, borgmester, 35
Rosenvinge, Mogens Henriksen, borgmester, 33, 163
Rosenvinge, Mogens Jørgensen, købmand, rådmænd, 56, 85, 93, 105, 124f., 141f., 145f., 159, 198, 204, 246, 307

- Rosenvinge, Willum Jensen, byfoged, borgmester, 75, 87, 93, 105, 135, 139, 141f., 146f., 156, 159, 204, 225f., 254, 258, 280, 294f., 397
- Ross, Jacob, borgmester, 185f., 194f.
- Rostock, Mads Pedersen, sognepræst, 335, 347, 351–354, 400, 404
- Rude, Mikkel Nielsen, skolemester, 170
- Rumohr, Anne, 335f.
- Rust, Hans, guldsmed, 215
- Rust, Jesper Hansen, guldsmed, 207, 210, 346, 352
- Rømer, Ole, fysiker, 196f.
- Sachmand, Didrik, købmand, 25, 88, 101, 109f., 198f., 310
- Samsing, Hans Christensen, købmand, 196
- Samsing, Hans Pedersen, 75
- Saxo historieskriver, 399
- Sbazenski, Paulus, 278
- Scavenius, Peder Lauridsen, generalprokurør, 257
- Schack, Hans, feltmarskal, 18f., 28f., 35, 306
- Schack, Hans, officer, 314
- Schaten, Hubert, kobberstikker, 39, 290
- Scheffer, Inger Andersdatter, 154, 398
- Scheving, Lars Larsen, proviantkommissær, 27f.
- Schimmel, Valentin Joachim Heinrich, organist, 363
- Schouboe, Jens Christensen, byfoged, borgmester, 157, 161, 225, 264, 295f.
- Schrøder, Christian, bogtrykker, 356
- Schrøder, Jørgen, bogtrykker, klokker, 104, 340f., 355f., 360f.
- Schult, Didrik, stiftamtmand, 130, 134f., 169, 215, 281, 286, 351, 405
- Schult, Hans, 233
- Schultz, Jens, ridefoged, 226, 262f., 282ff., 316, 319, 327, 374, 398
- Schultz, Johan, købmand, 196
- Schultz, Jokum, sadelmager, 86, 88f., 98, 111f.
- Schumacher, Albert, se Gyldensparre, Albert Schumacher
- Schumacher, Christoffer, kantor, 375
- Schumacher, Peder, se Griffenfeld, Peder Schumacher
- Schwartz, Simon, guldsmed, 214
- Schütte, Hans, portrætmaler, 19, 59, 85, 88, 92, 112, 367, 397
- Schütte, Ingeborg Hansdatter, 397
- Schössler, Johan, hamburgsk købmand, 194
- Sebbelov, Jørgen Clausen, hører, 359
- Seebblad, Antonius Ottesen, byfoged, 56, 59, 72, 76ff., 159, 294f., 302, 397
- Seebblad, Birgitte Ottesdatter, 33, 88
- Seebblad, Knud Knudsen, købmand, borgmester, 21, 60, 112, 142, 146ff., 153ff., 157, 162, 167, 172–175, 184f., 191, 194, 236f., 244–257, 254f., 395, 398, 405
- Seebblad, Knud Lauridsen, købmand, 153, 158
- Seebblad, Otte Knudsen, borgmester, 32, 60, 63
- Segebode, Hermann, lybsk købmand, 21, 61
- Sehested, Christian (el. Christen) Thomesen, kansler, 33, 45, 51, 288
- Sehested, Christiane Sophie, 73ff.
- Sehested, Christoffer, hofmarskal, 171
- Sehested, Erik, landkommissær, 80, 114, 135, 178, 182, 245, 252, 254, 259, 261ff., 266, 312f., 318, 320
- Sehested, Hannibal, rigsskatmester, 10, 35ff., 39f., 42, 46f., 51ff., 56f., 69, 72–75, 96, 117f., 120, 127, 160, 348, 359
- Sehested, Jens Steen, digter, 183, 348f., 389, 400, 403
- Sehested, Malte, 348
- Shakespeare, William, engelsk digter, 350
- Siltman, Allert, svensk overkrigskommissær, 21
- Simensen, Laurids, grovsmed, 108–111
- Simesen, Lars, smed, 232
- Simonsen, Mathias, guldsmed, 206, 209
- Skeel, Jørgen, 72, 315
- Skinkel, Ide, 224
- Skinkel, Morten, 225f., 308
- Skov, Christen Jespersen, præst, 345
- Skov, Mikkel Jespersen, generaladjutant, 35
- Skåning, Christen Hansen, prokurator, 302
- Smith, Henrik, folkeskribent, 398
- Sophie, dronning, 352
- Sophie Amalie, dronning, 48, 51, 119, 158, 337, 397
- Sorterup, Jørgen, præst, forfatter, 327
- Sperling, Jacob, sognepræst, 102f.
- Sperling, Otto, dr.med., 79
- Stangenette, Katarina, 34
- Stangenette, Mette Clemensdatter, 34, 152
- Stensen, Niels, anatom, geolog, teolog, 278
- Storch, Hans Jensen, klokker, 361, 375
- Stoud, Frands, sinkelektie-hører, 375
- Stoud, Ludvig, sognepræst, 104, 156f., 264, 317, 335, 343, 347, 359, 377, 399f.
- Strangesen, Rasmus, feltpræst, 339
- Stub, Peter Hansen, hattemager, 231f.
- Sturlason, Snorre, islandsk historieskriver, 399
- von Stöcken, Henrik, rentemester, 178, 261f., 264, 321
- Svane, Hans, biskop, 40, 44, 51f., 359, 373
- Svendsen, Niels, magister, 133
- Switzer, Jacob Andersen, købmand, gæstgiver, 91
- Sørensen, Clemens, borgmester, 34
- Sørensen, Eyler, 63
- Sørensen, Niels, tjener, 122
- Taulov, Jørgen Bertelsen, professor, 29, 70f., 207, 319, 383ff.
- Thadersen, Broder, slesvigsk bonde, 31
- Thenner, Hieronymus, diplomat, dr.jur., 278
- Thomsen, Mads, kæmner, 238
- Thormøhlen, Jørgen, norsk kommercedirektør, 188
- Timmermand, Barbara, 373
- Timmermand, Jonas Pedersen, konrektor, professor, 370
- Tobiesen, Hans, 215
- Treven, Bertram, borgmester, tolder, 177
- Troelsen, Hans, 364
- Trolle, Anna, 213f.
- Trolle, Børge, 72
- Trolle, Niels, højesteretsassessor, 105
- Truelsen, Hans, kæmner, 95
- Trøstrup, Laurids Knudsen, sognepræst, 339
- Tuesen, Peder, 91
- Tuesen, Rasmus, oldermænd, hattemager, 205
- Tønnesen, Mads, kæmner, 238

- Ulfeldt, Beate, 131, 360
 Ulfeldt, Birgitte, 34
 Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester, 12, 34, 39, 45, 79, 150f.
 Ulfeldt, Laurids, lensmand, 72, 130
 Ulrich, Hans, guldsmed, 213
 Ulrik, hertug, 31
 Unsenius, dr., 406
 Urne, Christian, landsdommer, 52
 Urne, Hans, 393
 Urne, Knud, etatsråd, 281, 351
 Urup, Axel, rigsråd, 14, 16, 64, 105
- Valck, G., kobberstikker, 133
 Valdemar Christian, greve til Slesvig og Holsten, 74
 Valkendorf, Aksel, 366
 Valkendorf, Henning, lensmand, 32f., 68, 140, 352
 Vedel, Anders Sørensen, historiker, 398
 Vejle, Christen Jensen, rektor, 72, 359
 Vendelbo, Matthi(a)s Villadsen, købmand, stadskaptajn, 180f., 310, 316
 Verner bogbinder, 102
 Vibe, Michael, vicekansler, 289f., 342
 Viis, Hans, købmand, 188
 Vikkelsø, Peder Jørgensen, skipper, 179f., 188
 Villadsen, Peder, biskop, 324
 Vind, Holger, vicekansler, 220f., 257
 Vind, Iver, rigsråd, 50
 Vinstrup, Peder, biskop, 340
 Vinter, Laurids Pedersen, 81
 von Vittinghof, Friedrich, baron, 172, 200, 352f.
 Volmer, Henrik, buntmager, 199
- Wagner, Jochum Eriksen, skarpretter, 301
 Wardinghausen, Hans Christoffer, skipper, 186f.
 Wedell, Wilhelm Frederik, greve, 73ff., 186, 288, 315
 Wellejus, Laurids Christensen, sognepræst, 32, 88, 92, 324, 358f.
 Wendt, officer, 320
 Werchmeister, Henrik, købmand, 191, 196, 198, 214
 von Westen, Matthies, skipper, 179
 Westengaard, Jens Erichsen, amtsskriver, borgmester, 135, 138f., 155ff., 162, 173f., 196, 217, 221, 225, 256, 264–267, 272, 286f., 319, 334, 347, 392f.
 Westesen, Christen, tolder, borgmester, 66f., 74–77, 89, 136, 139, 157, 160, 176, 179f., 182, 184, 225f., 248, 252, 254, 264–267, 295, 319
 Westesen, Valdemar Christian, 74
 Wichmand, Bertel, købmand, 192
 Wichmand, Hans Bertelsen, købmand, rådmand, 21, 38, 54, 60, 85, 93, 105f., 124f., 139, 141f., 146f., 159f., 192, 198, 204, 206, 255, 257f., 282, 396
 Wichmand, Ingeborg Jørgensdatter, 320
 Wichmand, Jørgen, rådmand, 54, 60, 62, 67, 93, 104f., 121–124, 142, 146f., 152, 158, 204, 254, 279, 281, 298, 310, 319f., 396, 398, 408
 Willumsdatter, Mette, 22, 60f., 63, 70, 243f.
 Willumsen, Hans, generalproviantmester, 22, 26, 52, 61, 63, 70, 80, 90, 243, 246f., 352
 Winsløw, Jacob, anatom, 360
 Winsløw, Peder Jacobsen, sognepræst, 280, 354, 359f., 373
 von Winterfeldt, Gustav, kaptajn, baron, kammerjunker, 333
 von Winterfeldt, Helmuth Otto, stiftamtmand, 130, 132ff., 156f., 161, 262, 267, 284ff., 296, 309, 322, 327–336, 338, 350, 356, 363f., 366, 381, 401, 406
 Winther, Rasmus, sognepræst, 35f.
 Wolf, Jens Lauridsen, boghandler, 399
 Worm, Drude, 344
 Worm, Jacob Pedersen, præst, satiriker, 339, 344
 Worm, Lambert, rektor, 344
 Worm, Mette, 344
 Worm, Sille Marie, 344f.
 Wrangel, Christiane Marie, grevinde, 213
 Wrangel, Karl Gustav, svensk generalfeltmarskal, 21, 23
 Wuchters, Abraham, hollandsk maler, 26, 40f., 48, 56, 66, 73f., 77f., 90, 105, 154, 282f., 315
- Ytrecht, Carl, 367
- Zachariasen, Daniel, skarpretter, 301
 Zachariasen, Hans, knapmager, 233
 Ziegerhorn, Johan(nes), organist, 22, 83f., 145, 232, 362f.
 Zwollen, Herman Hermansen, ridefoged, landstingsskriver, 21, 229, 306ff., 397, 408
- Æsop lilleasiatisk folkedigter, 376
- Aakjær, Jeppe, digter, 372

Odense bys historie

Aage Fasmer Blomberg

DE MAGRE ÅR ODENSE 1660 · 1700

Aage Fasmer Blomberg fortæller på en let forståelig måde om Odense i slutningen af 1600-tallet, hvor byen var præget af en ubeskrivelig fattigdom og social nød. Svenskernes hærgen og plyndren i byen under krigen 1657–60 forstærkede den økonomiske nedgang, der allerede var i gang i årene før krigen. Byens gæld var enorm og skattetrykket voldsomt. I bogen følger vi kampen mellem de ledende borgere – rådsaristokratiet – og byens øvrige indbyggere om indflydelse på byens styre og skatternes fordeling. Der bliver også lejlighed til at møde Odenses biskop, salmedigteren Thomas Kingo. Vor viden om Odense i denne periode er med dette værk blevet mangedoblet.

De magre år er andet bind af det store værk, som Odense byråd har sat i gang i anledning af, at man i 1988 fejrer byens 1000 års jubilæum. Det er planlagt, at fynske historikere i ti bind – et hvert år indtil 1988 – skal skildre hele det nuværende Odenseområdes historie fra de ældste tider og frem til festdagen. Værket vil bygge på den nyeste forskning, men samtidig skrives det på en populær måde og vil blive rigt illustreret. Der lægges vægt på at skildre alle sider af byens og befolkningens liv.

I kommission hos Odense Universitetsforlag

